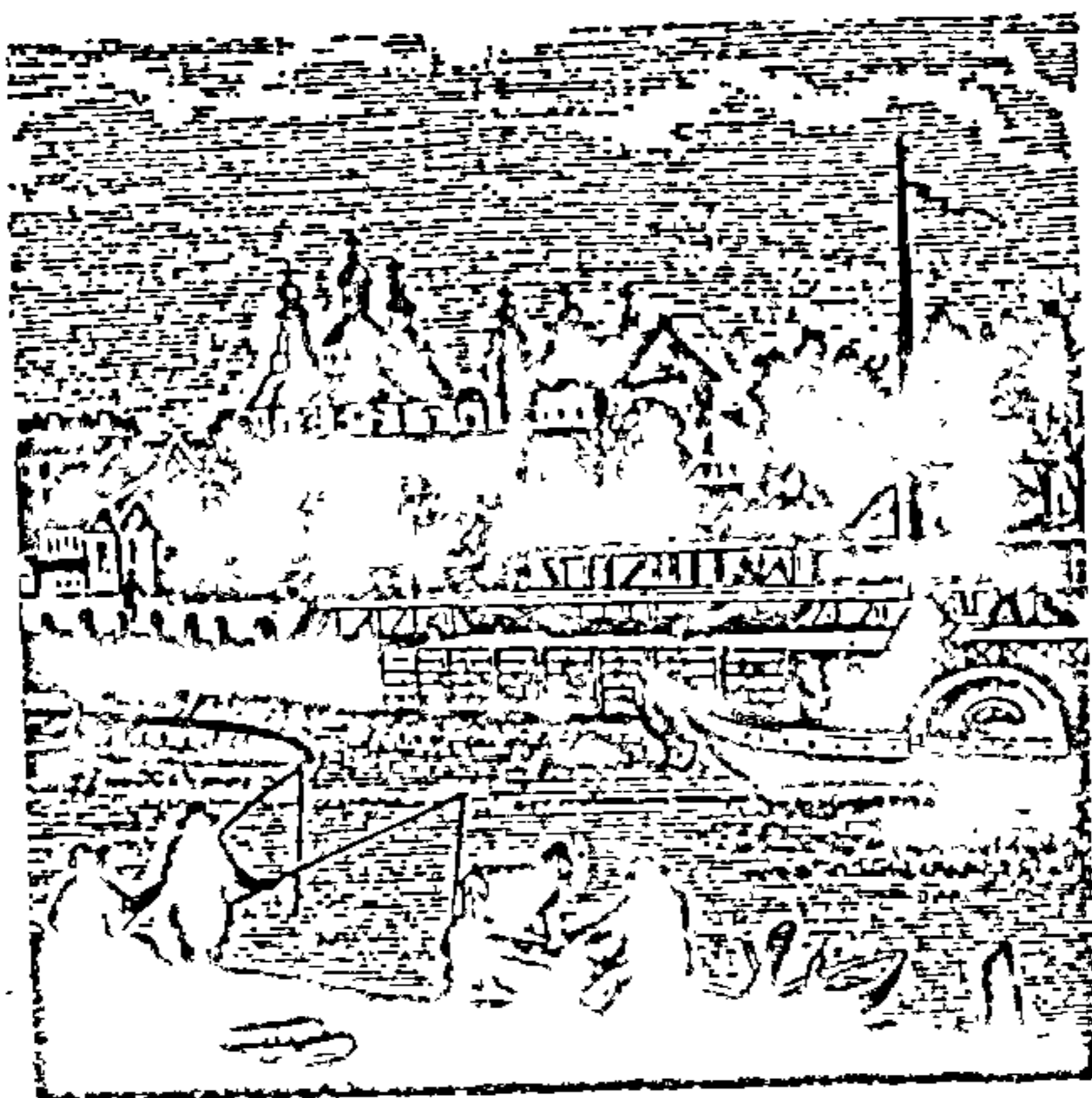

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ

ГЕОГРАФІЯ БЕЛАРУСІ

ТАВАРЫСТВА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ
ІМЯ ФРАНЦІШКА СКАРЫНЫ

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ

ГЕОГРАФІЯ
БЕЛАРУСІ

4-е выданьне

МЕНСК «БЕЛАРУСЬ» 1993

ББК 26.8 (2Б)
С 51
УДК 91 (476)

Друкуецца па выданьні:
Смоліч А. Геаграфія Беларусі.
Выд. 3, перароб. і дап.—
Вільня: Вілен. выд-ва Б. А. Клецкіна.
Беларускі адзел, 1923.

*Выпушчана па заказу Таварыства
беларускай мовы імя Ф. Скарыны.*

Мастацкае афармленьне
фірмы «Графема».

Пасьляслоўе А. Ліса.

Смоліч А.
С 51 Геаграфія Беларусі / Пасьлясл. А. Ліса.—4-е
выданьне.— Мн.: Беларусь, 1993.— 382 с.: іл.
ISBN 5-338-01035-6.

Кніга Аркадзя Смоліча (1891—1938) — выдатнага вучонага і палітычнага дзеяча, педагога і літаратара — упершыню пабачыла сьвет у 1919 годзе, пасля неаднаразова перавыдавалася. Напісаная прыгожай літаратурнай моваю, багата ілюстраваная, насычаная цікавымі звесткамі з гісторыі і этнаграфіі, яна і сёньня застаецца ўзорам навукова-папулярнага апісаньня нашае зямлі.

Адрасуецца шырокаму колу чытачоў, а таксама вучням для пазакласнага чытаньня.

С 1805060000—036 Зак. выд. 92
М 301(03)—93

ББК 26.8 (2Б)

ISBN 5-338-01035-6

© Афармленьне. «Графема», 1993
© Пасьляслоўе. А. Ліс, 1993

Прадмова да 2-га выданьня.

Тры гады назад выйшла 1-е выданьне гэтае кнігі. Было яно спробаю стварэньня падручніка па географіі Беларусі, адпавядаючага найбольш гарачым патрэбам жыцця беларускае школы. Рысы гэтае школы тады, аднак, толькі яшчэ пачыналі выяўляцца; гэта не магло не адбіцца на характары кнігі і было аднэю з прычынаў значных яе недахватаў. Ласкавыя ўвагі чытачоў кнігі і некаторых беларускіх навуковых працаўнікоў, асабліва-ж грунтоўны разбор кнігі, зроблены п. Язэпам Валадковічам, ды вельмі цэнныя наказы беларускіх навуковых і пэдагогічных устаноў далі мне магчымасць уплянаваць пераробку кнігі для другога яе выданьня. Выказуючы сваю найшчырэйшую падзяку ўспомненым асобам і ўстановам, мушу, аднак, адзначыць, што ня ўсё з зробленых пажаданьняў удалося цяпер здзейсніць. Ня раз даводзілася чуць, прыкл., зразумелыя вымаганьні, каб «Географія Беларусі» была перароблена ў падручнік для малодшых ступеняў сярэдняе школы ды для ніжэйшае школы. На гэта, аднак, плян і характар кнігі, ў якой зашмат ёсьць рэчаў досіць трудных для такога веку і падгатоўкі, не дазвалялі. І ў другім выданьні кніга застаецца прызначанаю найбольш для досіць ужо інтэлігентнага чытача і вучня, маючы на мэце абслужыць перад усім вучыццалёў пачаткавых школ і старэйшыя ступені сярэдніх школаў ды тэхнікумы.

У другім выданьні зроблена шмат пераробак, асабліва ў першым адзеле кнігі — фізычнай географіі, які блізка таго, што напісаны нанова. Аўтар зьвярнуў асаблівую ўвагу на гэтую частку з таё прычыны, што фізычная географія з кожным годам усё больш і больш віднае мейсца займае ў географічнай навуцы, ды яшчэ таму, што матар'ял з іншых частак географіі, прыкл. з эканамічнае географіі, у нашыя часы вельмі хутка старэе і траціць вартасьць. Дзеля гэтага тут прыходзіцца ўвесь час карыстацца толькі перадаенымі фактамі і данымі, хаця-б яны і не згаджаліся з цяперашнімі, часамі, можа, рабіць занадта гіпотэтычныя вывады; аб даных фізычнае географіі гэтага сказаць нельга: яны шмат трывалейшыя і пэўнейшыя. Пры апрацаваньні адзелу аб прыродзе Беларусі прыходзілася мне, шмат карыстацца з гэтых твораў: S. Wołosowicz. Litwa i Białorus. Budowa fizyczno-geograficzna. Warszawa. 1920; В. Семеновъ-Тянь-Шанскій. Типы мѣстностей Европейской Россіи и Кавказа. Петроградъ. 1915; А. Rehman. Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich. Т. II. Polska niżowa. Lwow. 1904. На гэтыя творы ёсьць адсылкі ў тэксьце.

Грунтоўна перароблены і некаторыя іншыя аддзелы, асабліва этнографічная характарыстыка насялёньня. Драбязгі па мэры магчымасьці выдзелены і надрукаваны вузэйшым шрыфтам. Увэдзена крыху новых рысункаў і картаграмаў; апошнія павінны прывучаць вучняў да картаграфіраваньня ўсвойваных географічных ведамасьцяў. Рысункі паходзяць найбольш са збораў Таварыства Краязнаўчага ў Варшаве, пры

чым лепшыя з іх роблены з фотографіяў вядомага віленскага артыста-фотографа Яна Булгака. Апроч таго выкарыстаны некаторыя рысункі з кніг: Максимовъ—Днѣпръ; Сапуновъ—Рѣка Зап. Двина; Семеновъ—Верхнее Поднѣпровье и Бѣлоруссія ды іншых. Частка рысункаў рысаваны спецыяльна для цяперашняга выдання.

Спадзяючыся, што паважаныя чытачы не адмовяць і ў дальнейшым перасылаць мне сваё ўвагі аб кнізе, яé недахватах і пажаданых зьмэнах і дапаўнэньнях, прашу ўсё гэтыя матар'ялы скіроўваць на адрас Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, Вострабрамская, 9. За ўсё ўвагі буду шчыра дзякаваць.

Аркадзь Смоліч.

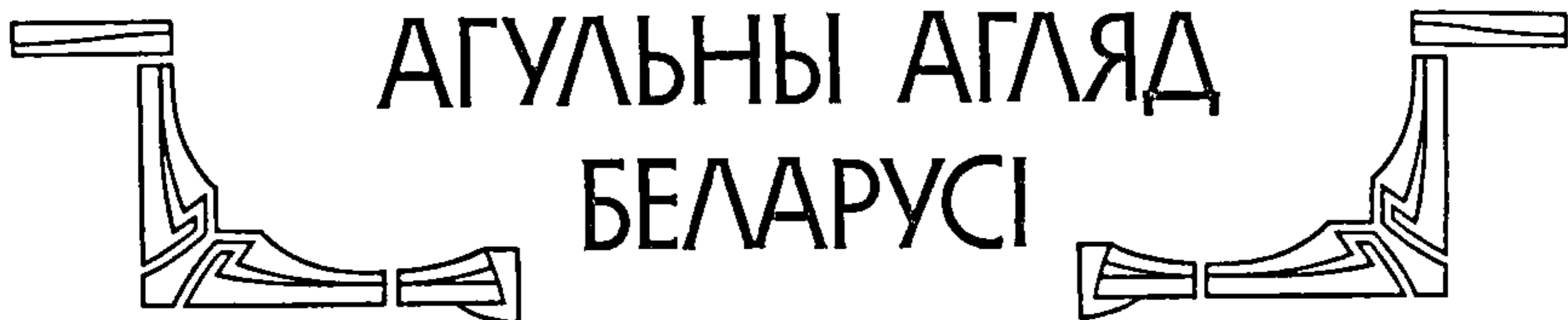
Травень. 1922.

З прадмовы да 1-га выдання (1919 г.).

Беларуская школа і курсы беларусазнаўства ня маюць ніякіх падручнікаў па географіі Бацькаўшчыны. Нацыянальны рух, шырокай ракою разліўшыся па Беларусі за апошнія два гады, ужо шмат цёрпіць ад таго, што ня толькі шырокая публіка, а навет шмат хто з маладых беларускіх працаўнікоў, ня маюць аб родным краі найпатрабнейшых ведамасьцяў і часта навет ня ведаюць, скуль іх могуць узяць. Урэшце масы беларусаў, прайшоўшых расейскія ды іншыя школы, яшчэ і дагэтуль глядзяць на родны край вачамі казённых вучэбнікаў. Беларуская маладзёж даведалася ў школе толькі аб тым, што яé Бацькаўшчына — гэта нейкае адно балота; самае важнае ў ёй— гэта хвароба «каўтун», а па-за гэтым больш няма нічога цікаўнага.

Атручаная такою «навукаю» беларуская маладзёж, як толькі станавілася на ўласныя ногі, старалася як найхутчэй уцякаць куды нэбудзь з Бацькаўшчыны: у Маскоўшчыну, Польшчу, Сыбір. А і тыя, якія заставаліся ў краі, працавалі найбольш для свайго толькі кутка, бо бачылі, які ён прыгожы, які багаты, як непадобен да казённых апісаньняў. Для ўсяго-ж краю працаваць баяліся, бо не маглі павэрыць, успамінаючы школьную навуку, што гэты край можа быць здольным да самаістнаго жыцьця.

Вось-жа, калі-б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яé, ці асобных праяваў яé жыцьця, каб заахвоціліся шукаць і бачыць яé арыгінальнае хараство, дык-бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі-б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да сваё роднае многапакутнае стараны, такой простаі і разам цудоўнай, навет у часы заняпаду свайго поўнай велічу і схаваных сілаў, каб яны павэрылі ў яé вялікую будучыну і дзеля будучыны гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады-б аўтар быў папраўдзе шчасьлівы.

АГУЛЬНЫ АГЛЯД БЕЛАРУСІ

У С Т У П.

§ 1. ГЕОГРАФІЯ БАЦЬКАЎШЧЫНЫ.

Навука географіі апісуюе ўсю зямлю і краіны, на якія яна дзеліцца, іхні выгляд, прыроду, насяленьне і іншыя спатыканьня на павэрхні зямлі, зьявішчы; пры гэтым яна стараецца вытлумачыць кожнае зьявішча яго сувяззю з іншымі, ды такім чынам разгадаць тыя законы, якія кіруюць разьмяшчэньнем гэтых усіх зьявішчаў па павэрхні зямное кулі. Як і кожная з навукаў, яна роўна цікавіцца і вёскамі роднае для таго ці іншага географа старонкі, і далёкімі акэанічнымі астравамі.

Чалавек, аднак, пазнае далёкае і незнаёмае, раўнуючы яго да блізкага і знаёмага. Затым-жа навет той, хто цікавіцца толькі географіяю чужых краёў, павінен уперад добра ведаць географіяю найбліжэйшае мяйсцовасьці; павінен ведаць, далей, географіяю сваё роднае стараны, дзе ён радзіўся, вырас, працуе, дзе ляжаць косьці яго дзядоў, дзе жыць і працаваць будуць дзеці і ўнукі яго самога, дзе жыве той народ, з якога ён паходзіць, адным словам — географіяю Бацькаўшчыны. Знаючы географіяю сваё Бацькаўшчыны, ён ужо шмат лягчэй зразумее географічныя зьявішчы якога хаця краю.

Але з паняцьцем Бацькаўшчыны ў нас зьвязуецца яшчэ і нейкае цёплае, а іншы раз і вельмі гарачае пачуцьцё да нашае роднае стараны. Кожын чалавек л ю б і ц ь сваю Бацькаўшчыну, незалежна ад вёлічу і хараства яе прыроды, ад яе багацьця і славы, ад таго дабрабыту, якім яна дарыць сваіх сыноў. Бродзячы жыхар паўночнае тундры любіць сваю суровую Бацькаўшчыну ня мэнш, чым жыхар яскравага, поўнага жыцьця і фарбаў, багатага паўдня. А гэткае замілаваньне змушае нас цікавіцца родною стараною, яе рэкамі, гарамі, лясамі, мэстамі, як цікавіцца кожным прадмэтам, якога любяць.

Урэшце, гатуючыся да практычнага жыцьця, мы, ў большасьці, зьбіраемся правесці яго ў родным краі, ахвяруючы Бацькаўшчыне сваё сілы. Адны з нас будуць працаваць на зямлі, другія — на фабрыцы, трэція — ў школах дый у

навуцы; але кожны будзе грамадзянінам свайго краю і сынам свайго народу. Знаць прыроду краю ды іншыя яго асаблівасці кожнаму абавязкова патрэбна хаця-бы дзеля чыста практычных меркаваньняў.

З гэтага мы бачым, як чалавэку патрэбна навука географіі Бацькаўшчыны. Кожын ведае, што для нас, беларусаў, Бацькаўшчынаю ёсьць Беларусь, край, дзе мы самі жывём, дзе жыве Народ Беларускі, да якога мы налёжым. Географія Бацькаўшчыны для нас гэта — географія Беларусі.

§ 2. КАРТА БЕЛАРУСІ.

Калі мы захочам знайсці і азначыць Беларусь на агульнай карце Эўропы, дык мусім ведаць, што Беларускі Народ шчыльнаю масаю засяляе вялікі прастор зямлі ў самай геомэтрычнай сярэдзіне Эўропы, на вялікай Эўрапéйскай раўніне, паміж Балтыцкім і Чорным морамі, там, дзе цякуць верхнія Дняпро, Нёман, Дзьвіна, ды іх важнейшыя прытокі, паміж 51° і 57° паўночнае шырыні і 40° ды 52° ўсходняе даўжыні ад Фэрро. На захад ад Беларусі жывуць народы — латыскі, літоўскі, нямецкі і польскі; на паўдня жывуць украінцы, а на ўсход ды на паўнач ад Беларусі — маскоўцы, або велікаросы.

Кінем цяпер вокам на карту Беларусі і пастараемся заўважыць хоць некалькі важнейшых яе лініяў. Гэта дасць нам нейкае паняцце аб Беларусі, як аб суцэльнасьці, і дазволіць перайсьці да сьведамага разгляду яе частак, ды паасобных зьявішчаў яе прыроды і жыцця (гл. карту 1).

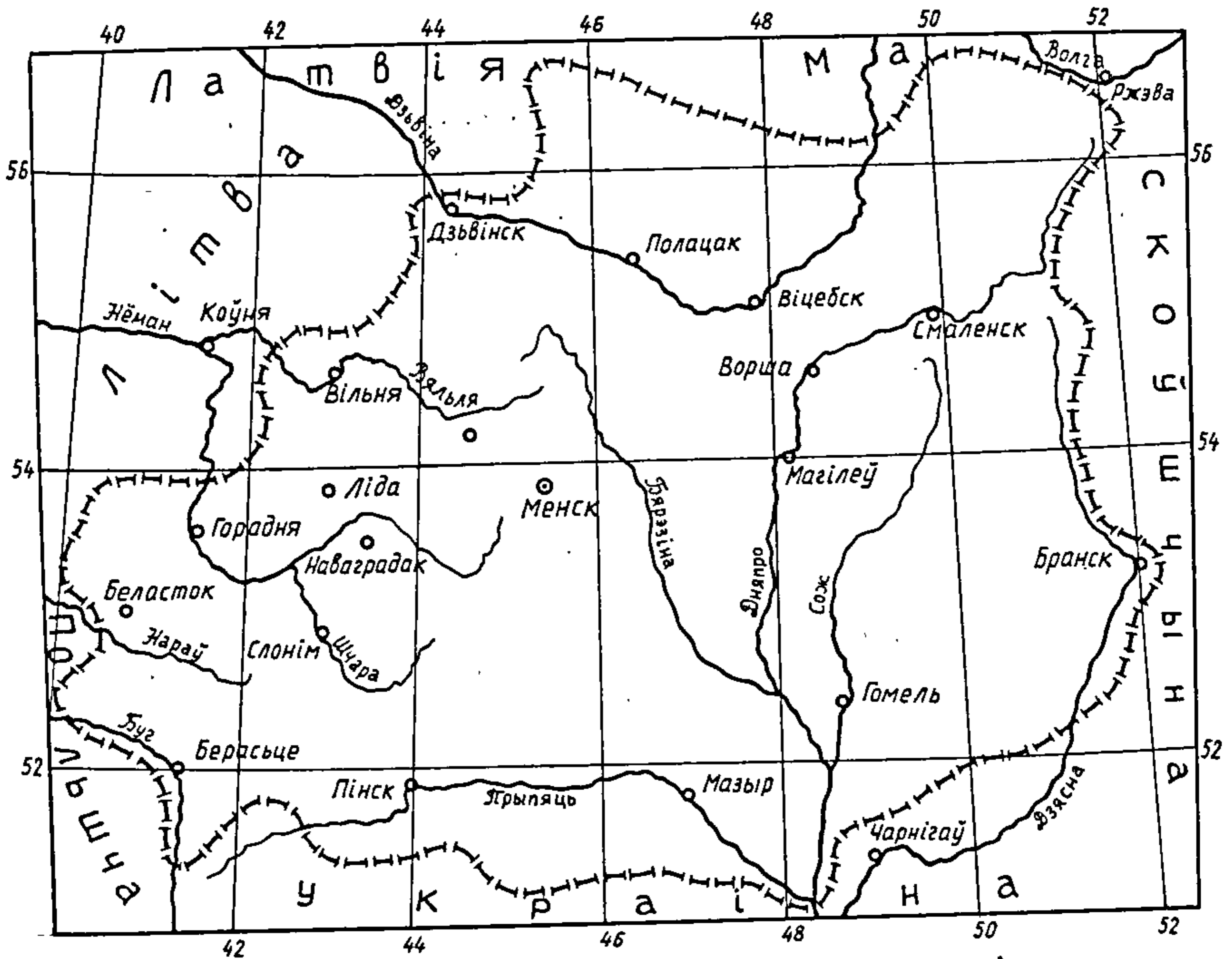
Пасярэдзіне Беларусі мы можам лёгка разгледзіць фігуру Дняпра, які разам з сваімі прытокамі выглядае на нейкае скрыўленае дрэва. Недалёка ад геомэтрычнага цэнтру Беларусі, каля места Воршы, Дняпро заламуецца пад простым кутом (як кажуць, робіць калéна); дагэтуль ён цёк на захад, цяпер-жа пачынае цякці на паўдня.

Пачатак Дняпра мы знойдзем аж на самай усходняй мяжы Беларусі: далей на ўсход ужо Маскоўшчына. Адгэтуль цячэ ён праз стары Смаленск і далей на захад аж да самае Воршы.

Спусьцімся па Дняпры ўніз ад Воршы. Пабачымо тады прыгожы Магілеў, які раскінуўся на высокіх берагох Дняпра, вусьце Бярэзіны, Сожа, Прыпяці — вялікіх прытокаў Дняпровых. Вусьце Прыпяці таксама ляжыць ужо на мяжы Беларусі, але паўднёвай. Зьліўшыся з Прыпяцяю, Дняпро цячэ ў прасторы краіны, і яго лэвы прыток, Дзясна, хоць і пачынаецца ў Беларусі і цячэць у значнай частцы па ўсходняй яе мяжы, але ўпадае ў Дняпро ўжо на Украіне. Заўважым фігуры пералічаных прытокаў Дняпра і тыя большыя гарады, што над імі, ці па суседзтву з імі знаходзяцца: Гомель на Сожы, Менск на захад ад Бярэзіны, Пінск ля Прыпяці, ды Бранск над Дзясною.

Дняпро разам з сваімі вялікімі прытокамі абыймае палавіну Беларусі — паўднёва-ўсходнюю. На захад ад яго вадазборніка ляжаць вытакі вялікіх рэкаў, што цякуць у Балтыцкае мора.

На паўдня ад Мэнску пачынаецца прыгожы сьвётлы Нёман. Выкручваючыся, як вуж, між лясоў і гораў заходняе Беларусі, плыве ён, наагул кажучы, на захад аж да самае Горадні; абняўшы яе з двух бакоў, павяртаецца ён на поўнач і адыходзіць ад нас у Літоўскую зямлю, каб праз яе трапіць у мора. Пад Коўняю спатыкаецца ён з прыгожаю

Рыс. 1. Галоўныя рысы карты Беларусі.

Вяльляю. А тая, пачаўшыся на поўнач ад Мэнску, гэтак сама, як і Нёман, выкручуецца між лясістых узгоркаў, прыхарошуе сабою Вільню і яе цудоўныя ваколіцы, ды таксама кіруецца ў Літоўскую зямлю, каб сустрэцца гэнам з Нёмнам.

Мэнск, як мы бачым, ляжыць у сэрцы Беларусі. З яго ваколіцаў па вялікім жылам-рэкам разносяцца воды ўва ўсё бакі Беларусі, ў ім крыжуюцца і эканамічныя і культурныя шляхі Беларусі; за тое і стаўся ён сталіцаю Беларусі.

Паўночную Беларусь праразае Дзвіна. Пачынаецца Дзвіна на паўночнай мяжы Беларусі і цячэ ўперад пад

Віцебск (вялікае і старое места, ляжыць вёрст 80 на поўнач ад Воршы), а адтуль, заламаўшыся блізка таго, што пад простым кутом, — пачынае плысьці на паўночны захад. Праплыўшы міма Полацку, гэтае калыскі старое беларускае дзяржаўнасьці, ды міма грознае крэпасьці Дзьвінску, яна ўваходзіць у зямлю Латышоў, а праз яе даходзіць да мора, да Рыжскае Затокі.

На самым паўночным усходзе мяжа Беларусі даходзіць да верхняе Волгі пад Ржэваю, а якраз на процілежным баку Беларускае зямлі, на паўднёвым яе захадзе, да беларускіх межаў прытыкаецца шырокі, балоцісты Буг. З нетры Белавежскіх лясоў выпаўзае да яго на спатканьне Нарва з сваім прытокам Бабром. Ужо на захад ад Беларусі, ў Польскай зямлі, зьліваюцца яны разам. І тут, як на ўсходзе, беларус заняў вярхоўі вялікіх рэкаў, пакідаючы нізы іншым народам.

Над Бугам стаіць Бэрасьце, моцная да нядаўных часоў крэпасць, а ля Нарві — вялізарнае места Беласток, найбольшае фабрычнае места Беларусі.

Заўважыўшы згруба рысы пералічаных галоўных рэкаў Беларусі, ды важнейшых яе местаў, бяз клопату патрапім мы абвесьці, хаця-б прыблізна, прастор Беларусі на карце Эўропы. Перад нашымі вачыма вырысуецца нейкая масыўная фігура, крыху прыпамінаючая трапэцыю, ці можа сякеру. Зьмераўшы яе ўдоўжкі, мы даведаемся, што Беларусь цягнецца з усходу на захад каля 700 вёрст; зьмераўшы ўпоперак — атрымаем каля 550 вёрст. А ўсяго прастору Беларусь займае каля 300.000 квадратных вёрст.

§ 3. ПРАСТОР І НАСЯЛЁНЬНЕ БЕЛАРУСІ Ў ПАРАЎНАНЬНІ З ІНШЫМІ КРАЯМІ.

Прастор, які займае Беларусь, як бачым, немалы. Перавёўшы на дзесяціны гэта будзе каля 30 міліёнаў дзесяцін. Сярод культурных краёў ня шмат ёсьць такіх, якія-б мелі зямлі больш, чым мае Беларусь; большая частка дзяржаваў у Эўропе займае меншы прастор.

Цікава, што роўна з Беларусаю, а часамі й менш зямлі маюць такія навет народы, якія лічацца цяпер найдужэйшымі (калі ня лічыць, ведама, іхніх калёніяў), як, прыкл., Англія (314 тыс. кв. ккм.), Італія (257 тыс. кв. ккм.). Наагул, больш за Беларусь зямлі маюць усяго толькі 10 эўрапейскіх дзяржаваў. Нямэччына мае зямлі ў 1¹/₂ разы больш, Францыя ў 2 разы, гэтак сама блізка і Украіна, а Маскоўшчына (лічачы толькі прастор, заселены самымі маскоўцамі) — у 6 разоў большая за Беларусь.

З другога боку некалькі дзесяткаў эўрапейскіх дзяржаваў маюць зямлі па менш за Беларусь. Грэцыя і Чэхія маюць аж у 2 разы менш зямлі, чым у нас, Баўгарыя — у 3 разы; а нашыя суседзі Латвія, Літва і Эстонія — у 5—7 разоў меншыя

за Беларусь; урэшце Голяндыя і Бэльгія меншыя па прастору за Беларусь у 10 разоў.

Шмат зямлі ёсць у Беларусі, ды рэдка народ у ёй жыве. Большая часць зямлі ляжыць у нас пад бесканечнымі лясамі, пад дзікім балотам. Ворнае зямлі ў нас ня шмат, дый на тэй, якая ёсць, гаспадарыць наш земляроб блага, бо ляпей ня ўмее. Вось-жа і жыло на ўсім прасторы Беларусі перад вайною ўсяго толькі 14 міліёнаў людзей. Праўда, насялёньне ў нас дужа шыбка прырастае — за 5 гадоў прырастае яно на $\frac{1}{10}$ (па 2% у год). Дык, калі-б усё было спакойна, цяпер на Беларусі было-б мо' якіх 16, калі ня больш, міліёнаў насялёньня. Але здарылася вайна, шмат беларусаў загінула ў бітвах, ад хваробаў і ран, шмат разсыпалася па сьвеце, а найбольш, бо нешта аж каля 3 міліёнаў, людзей, было выселена расейскім урадам з Заходняе Беларусі — у глыбіню Расеі, у бэжанства. Вось-жа гэтыя прычыны зрабілі тое, што цяпер у Беларусі жывець не 16 міліёнаў, а, як аблічаюць некаторыя аўтары, усяго толькі каля 10 міліёнаў жыхараў.

У Заходняй Эўропе, пры тамашняй гушчыні насялёньня, на гэтым прасторы жыло-б, можа, міліёнаў 40—50, калі ня больш, народу.

Дзеля гэтага па ліку насялёньня эўрапейскія дзяржавы ўжо ня ў 2 разы большыя за Беларусь, а ў 3, 4 і 5 разоў; Нямеччына-ж большая навет у 6 разоў (мае каля 60 міл. насялёньня). Англія мае жыхараў у 5 разоў больш, Францыя і Украіна — у 4 разы, Італія ў 3 разы, Румынія ў $1\frac{1}{2}$ разы. Аднак Чэхія і Югославія маюць насялёньня блізка што роўна з Беларусяю (11—12 міл.). Іншыя-ж эўрапейскія краі маюць насялёньня шмат менш за Беларусь: Грэцыя, Швэдзія, Голяндыя, Баўгарыя — у 2 разы, Фінляндыя, Літва — у 3—4 разы менш, а Латвія, Эстонія ды інш. — у 7—10 разоў менш. Значыць па агульнаму ліку жыхараў Беларусь таксама досіць высака стаіць у сьпісе эўрапейскіх краёў — прыблізна на 12 мэйсцы.

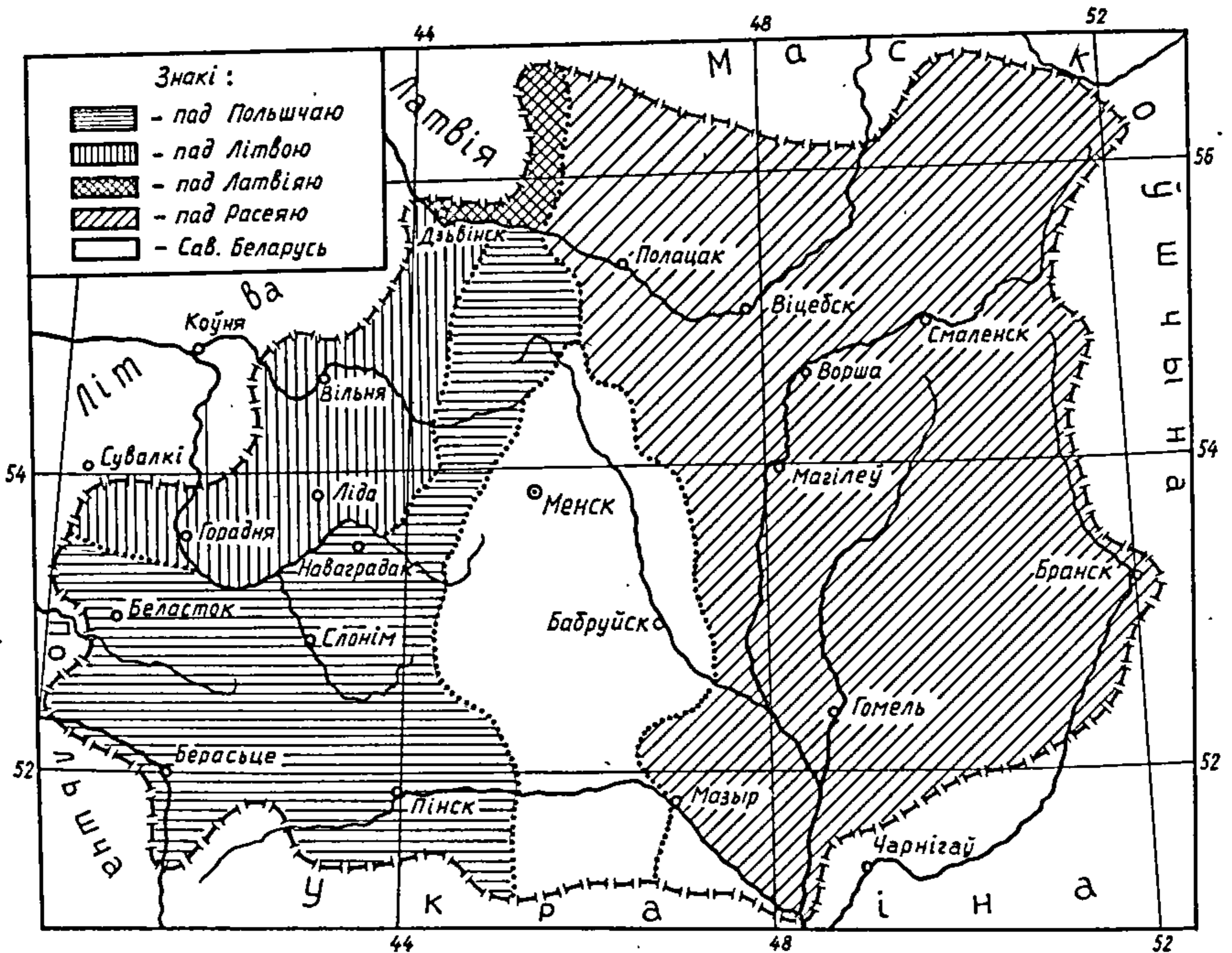
За тое з боку гушчыні насялёньня Беларусь стаіць далёка ззаду за перадавымі культурнымі старонамі Эўропы. У Беларусі на 1 кв. вярсьцэ, кругом бяручы, жыве ўсяго каля 30—35 чалавек. Радзей, чым у Беларусі, народ жыве вось у якіх краях Эўропы: ў Маскоўшчыне, Латвіі, Эстоніі, Швэдзіі, Фінляндыі і інш.

У Фінляндыі на 1 кв. вярсьцэ жывець усяго 10 чалавек. Аднак старонка гэтая вельмі культурная, дый людзі там багата жывуць. А гушчыня невялікая выходзіць затым, што шмат прастору займаюць вялікія вазёры ды горы, ды яшчэ паўночная тундра, саўсім блізка бязлюдная, якая налёжыць да Фінляндыі. Але-ж і ў Беларусі, каб ня лічыць бязлюдных прастораў, занятых нашымі вялізарнымі палёскімі балотамі ды пушчамі, дык бы гушчыня насялёньня выйшла-б большая. Усё-ж гушчыню насялёньня ў Беларусі прыходзіцца прызнаць малою.

Некаторыя вучоныя думаюць, што малая гушчыня насялэньня была галоўнай прычынаю палітычнага і культурнага заняпаду Беларусі; і ў гэтым, здаецца, шмат праўды.

§ 4. АДМІНІСТРАЦЫЙНЫ І ПАЛІТЫЧНЫ ПАДЗЭЛ БЕЛАРУСКАЕ ЗЯМЛІ.

Перад вайною 1914 году ўся Беларусь наляжала да Расеі і была падзелена на губэрні ды павёты. Усіх беларускіх павётаў было 62—65. Яны ўваходзілі ў склад губэрняў:

Рыс. 2. Палітычны падзел Беларусі ў 1920 г.

Віленскае, Віцебскае, Горадзенскае, Мэнскае, Магілёўскае, Смаленскае і Чарнігаўскае. Апроч гэтага і некаторыя сумэжныя павёты іншых губэрняў наляжалі да Беларусі.

Міравыя ўмовы, якімі закончылася вайна, што вялася праз 6 гадоў на нашай зямлі, падзялілі Беларусь паміж 5-ма дзяржавамі. Латвія атрымала пагранічныя землі ў павётах Дзьвінскім, Ілукштанскім, Дрысенскім, Люцынскім і Сэбежскім, усяго каля 6 тыс. кв. вёр. з 150 тыс. беларускага насялэньня. Паўночна-заходняя частка Беларусі (Віленшчына)

адыйшла была да Літвы, але цяпер занята Польшчаю. Тут больш міліёна людзёй на 30 тыс. кв. вёр. Усяго-ж пад Польшчаю цяпер фактычна ёсьць больш 100.000 кв. вёр. прастору, а значыць, цэлая траціна Беларусі. Да таго-ж гэта якраз заходняя частка Беларусі, якая перад вайною была найбольш культурнаю, густа насэленаю і сьведамаю нацыянальна. Цяпер-жа жыве тут усяго каля 3.000.000 людзёй.

Шэсьць цэнтральных павеатаў Беларусі: Мэнскі, Барысаўскі, Ігуменскі, Бабруйскі, Мазырскі і Слуцкі твораць у данным часе самастойную рэспубліку, знаходзячыся ў фэдэрацыі з Расеяю, Савецкую Беларусь. Займае яна прастору каля 50 тыс. кв. вёрст і мае больш як 1¹/₂ міліёны насялэньня. Гэта, аднак, ёсьць толькі шостая частка ўсяё Беларусі.

Уся-ж усходняя Беларусь да гэтага часу злучана беспасярэдна з Расеяю. Па свайму прастору і ліку насялэньня гэтая частка найбольшая, ды, здаецца, мала што меншая ад усіх іншых частак Беларусі, ўзятых разам (гл. карту 2).

Такі палітычны падзел Беларусі не апіраецца ні на якія географічныя асновы. Мэжы новых дзяржаваў праведзены па жывому цэлу Беларусі, дзелячы краіны, якія найцясьней звязаны між сабою і прыроднымі і эканамічнымі і культурна-гістарычнымі варункамі, ня кажучы ўжо аб тым, што ўсе яны наймацней звязаны з боку этнографічнага, бо ўва ўсіх пяцёх кавалках, на якія парэзана Беларускае зямля, жыве адзін і той самы Беларускі Народ.

Дзеля такое штучнасьці сучаснага палітычнага падзелу Беларусі мы ня будзем браць яго пад увагу ў далейшым выкладзе. Але трэба сказаць, што і даўнейшыя адміністрацыйныя дзяленьні Беларусі, гэтыя расейскія губэрні ды навет паветы, таксама былі досіць штучнымі творамаі. Суцэльныя з усіх паглядаў краіны яны рэзалі на часткі, а злучалі разам саўсім непадобныя да сябе мяйсцовасьці. Дзеля таго, аднак, што дагэтуль усё навуковыя данныя аб Беларусі адносіліся да даўнейшых расейскіх адміністрацыйных адзінак (павеатаў), мы, апісуючы Беларусь, тымчасам змушаны будзем так сама апіраецца на гэтых адзінках. Мы будзем найчасьцей апісаваць асобныя паветы, зграмаджуючы іх у буйнейшыя адзінкі на аснове іхняе прыроды ды іншых адзнакаў.

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ.

(ФІЗЫЧНАЯ ГЕОГРАФІЯ).

РАЗЬДЗЭЛ 1.

Выгляд павэрхні зямлі.

§ 5. АГУЛЬНЫЯ ЎВАГІ АБ ПРЫРОДЗЕ БЕЛАРУСІ.

Прырода Беларусі ня вызначаецца гэткаю яскравасьцяю фарбаў, зьменнасьцяю вобразаў і ня робіць, можа, на староньняга чалавека гэтых моцных уражаньняў, як прырода шмат якіх краёў тропічных, горных, ці прыморскіх. З гэтага боку яна мае шмат супольнага з краямі Ўсходняе Эўропы; лежачы на раўніне, ў досіць халодным ужо клімаце, гэтыя краі, раўнуючы, прыкл., да Заходняе ды Паўднёвае Эўропы, адзначаюцца аднавообразнасьцяю сваё прыроды, сваіх краявідаў.

Шмат якія вялікія ды грозныя зьявішчы прыроды, як, прыкл., трасэньні зямлі, вульканы і інш. у нас саўсім не здараюцца. Не пабачым мы ў сябе і высокіх гораў, бязьмэжнага мора, пустыні; хочучы ўгледзіць гэтыя зьявішчы, мы павінны будзем ёхаць у суседнія з намі краі, а то навет і далей.

Гледзячы на нашу старану з вышыні птушынага лёту, мы ўбачым аграмадную, ў большасці лясістую р а ў н і н у. Запад і поўнач яё вышэйшыя, з моцна няроўнаю, ўзгоркаватаю павэрхняю зямлі; поўдзень-жа Беларусі ўяўляе з сябе балоцістую роўную нізіну. Сярод зялёных пушчаў ды пяшчаных узгоркаў блішчаць люстры нязьлічоных вазёраў. Серабрыстыя йстужкі вялікіх рэкаў прарэзуюць край ува ўсіх кірунках. Ад сярэдзіны Беларусі яны разьбягаюцца ў два бакі, нясучы сваё воды ці то ў Чорнае, ці ў Балтыцкае мора, якія відны далёка за межамі Беларусі, за Украінскай ды Літоўскай і Латыскай зямлёю.

Гэтак выглядае наш край здалёку, ды з птушынага лёту. Зблізка выглядае ён іначай. Таго, хто ўгледзіцца ў прыроду Беларусі, услухаецца ў яё жыцьцё, каго ахопіць яна сваімі тонамі і настроямі, той здзівіцца багацьцю і зьмястоўнасьці яё формаў, глыбіні і значнасьці яё зьявішчаў. Прыроду паўночнае Беларусі, якая дала натхненьне Міцкэвічу, ў кожным разе нельга лічыць аднастайнаю. Краявіды адзін за аднаго прыгажэйшыя зьмяняюцца тут вельмі хутка, мала што

ня з кожным заваротам дарогі, кожным узгоркам і лагчынаю. Паўднёвая, нізінная Беларусь, больш аднастайная, захапляе таёмнаю шырачынёю сваіх вобразаў, а часта дзікім і некранутым характарам сваё прыроды.

Беларусь, як мы ўжо заўважылі, абыймае вёрхнія часткі вадазборнікаў некалькіх вялікіх рэкаў Эўропы: Дняпра і яго прытокаў, Нёмна, Вяльлі, Дзвіны, Нарві і ін., але не займае ні аднае ракі ў цэласці аж да яе вусьцяў, ня мае доступу да мора. Гэта, бязумоўна, мела сваё палітычнае значэнне ў гісторыі Беларусі. Але ня трэба забывацца, што такое палажэнне Беларусі на скрыжаваных між сабою вадазёлах Эўропы павінна было вельмі моцна адбіцца і на прыродзе Беларусі, надаючы ёй шмат характэрных рысаў ды рэзка адзначаючы яе ад прыроды якраз найбольш блізкіх і суседніх краёў, як, прыкл., Латвіі і Украіны.

У далейшым мы ня раз пераканамся, што прырода Беларусі на ўсім яе вялізарным прасторы мае шмат супольных характэрных адзнакаў, якія адрожнююць яе ад прыроды суседніх краёў. Гэта адносіцца і да беларускіх рэкаў, і ўзгоркаў, і да беларускага сіняга, як вочы дзяцёй беларускіх, неба, і да ўсяго характару беларускага краявіду, і нашага ў меру мягкага клімату, і ўрэшце — жывое прыроды.

Разгляд прыроды Беларусі мы пачнём з апісанья будовы і выгляду павёрхні зямлі ў Беларусі, ад якіх моцна залéжаць усё іншыя бакі жыцця нашае прыроды.

§ 6. ВАЖНЕЙШЫЯ ТЫПЫ БЕЛАРУСКІХ КРАЯВІДАЎ.

Пераяжджаючы праз Беларусь уздоўж і ўпоперак яе, мы будзем бачыць шмат краявідаў — і падобных да сябе, і вельмі розных між сабою. Разгледзім больш характэрныя з іх.

На паўдня ад мяжы Беларусі, ўжо ў Украіне, ляжаць стэпы. Тамака, як выйсьці ў поле, перад вачамі адкрываюцца вялізарныя роўныя і бязьлесныя прасторы; бывае, што нідзе і дрэўца не пабачыш, ані ўзгорачка, да якіх мы гэтак прызвычаліся ў Беларусі. Роўнае, як стол, поле йдзе ў даль, аж пакуль ня зліваецца з небам, аж да самага гарызонту. І толькі дзе-ня-дзе трапляюцца глыбокія, з вельмі стромкімі, проста навет стаццявымі берагамі, — равы-яры, якіх папракопавала вада, што збіралася з гэнага вялізарнага поля — стэпу. Равы гэтыя бягуць да рэчкі, якая плыве па шырокай даліне, адгранічанай з обоіх бакоў высокімі ды стромкімі сьцэнамі — берагамі, на версе якіх сьцэлецца роўнае стаповае поле. Глянуўшы знізу, ад рэчкі на тыя сьцэны-бегі, здаецца, што гэта такія самыя горы, як і ў нас бываюць; іхняя вышыня даходзіць іншы раз да сотні і больш сажанёў. Але гэтак выдае толькі знізу: узышоўшы на такую «гару», мы пабачым вакола сябе ўсё тое самае стаповае роўнае поле. Між іншым ведаем мы ўсё добра, што ў стапах зямля вельмі ўраджайная; ляжыць там таўсты пласт чарназёму, па

аршыну, ды і больш таўшчынёю, дык яго і гнаіць ня трэба, і ўсё роўна збожжа родзіць, як ня трэба ляпéй.

У Беларусі нідзе мы такіх стэпаў ня знойдзем, бо пачынаюцца яны якраз за нашаю мяжою, за р. Дзясною. На наш бок Дзясны праўдзівых стэпаў ужо няма; ёсьць толькі ў паўднёвай ды асабліва ў паўднёва-ўсходняй Беларусі, ў Чарнігаўшчыне гэт. зв. лесастэпы. Там, дзе яны цяпер знаходзяцца, некалісь таксама ляжалі бязлёсныя стэпы. Але з часам пакрысе сталі зьяўляцца малёнкія зарасьнікі ліставых дрэваў; з зарасьнікаў пасья павырасталі гаі ды лясы, і на мейсцы даўнейшага стэпу запанаваў лés. Вільгаці тут і раней было больш, чымся ў паўднёвым стэпу (бо бліжэй да мора), а як пайшлі лясы, дык яшчэ яé пабольшала. Вада павыкопавала шмат новых яроў і павыпаласкавала з чарназёму шмат яго частак, найбольш пажыўных для расьлінаў. Чарназём зрабіўся значна бяднейшым.

У нашыя часы лясоў тых ня шмат ужо засталася; але ўсё-ж ня там, то там выгляне зялёны гаёк з старымі дубамі, яварамі, ды ляшчынаю. А ў ярох, ды паразмываных шырокіх рачных далінах залягаюць на вялізарных прасторах пескавыя грунты, на якіх парасьлі вялікія хваёвыя бары. Большая частка зямлі тут абёрнута пад поле, і трэба сказаць, што хаця тут зямля і бяднейшая, як чарназём, але ўсё-ж збожжа на ёй добра родзіць і гаспадары там живуць нябэдна. Цікава адзначыць, што тут на палёх мы ня сустрэнем каменьняў.

* * *

Перанясёмся цяпер думкаю з нашага Чарнігаўскага лесастэпу на другі канéц Беларусі, ў Віцебшчыну.

Жыхару паўднёвай Беларусі адразу будзе здавацца, што ён трапіў у праўдзівы горны край. Куды ні глянь — усё горы ды горы. Ёдзеш па дарозе, дык усё або пад гару, або з гары; рэдка-рэдка здарыцца поўварсты роўнае дарогі. Каменьня тут усюдых як-бы насéяў хто: ляжыць яно і паасобку, і цэлымі грудамі-крушнямі, а то дык і вялікае поле скрозь бывае завалена каменьнем; асабліва шмат яго на ўзгорках. Узгоркі тут рэдка бываюць стромкімі. Найчасьцэй яны памалу падымаюцца над далінамі, а зьвэрху роўныя, гладкія, быццам рукою прыгладжаныя. Узгоркі звычайна бываюць паабрастаўшы мяшаным лésам; дзéля гэтага на гарызонце вока заўсёды ўпіраецца ў лés.

І лагодныя ўзгоркі, і зялёныя лясы робяць краявіды гэтае старонкі дужа прыгожымі. Але найлэпш прыхарошуюць іх сьвётлыя вазэры, што ляжаць між узгоркаў, і якіх тут ёсьць бяз ліку; увесь край чыста зрэзаны гэтымі вазэрамі (рыс. 3). Дарога іншы раз мусіць дзесятка вёрст круціцца паміж іх, каб выйсьці на другі бок возера, што ляжыць, можа, за якую

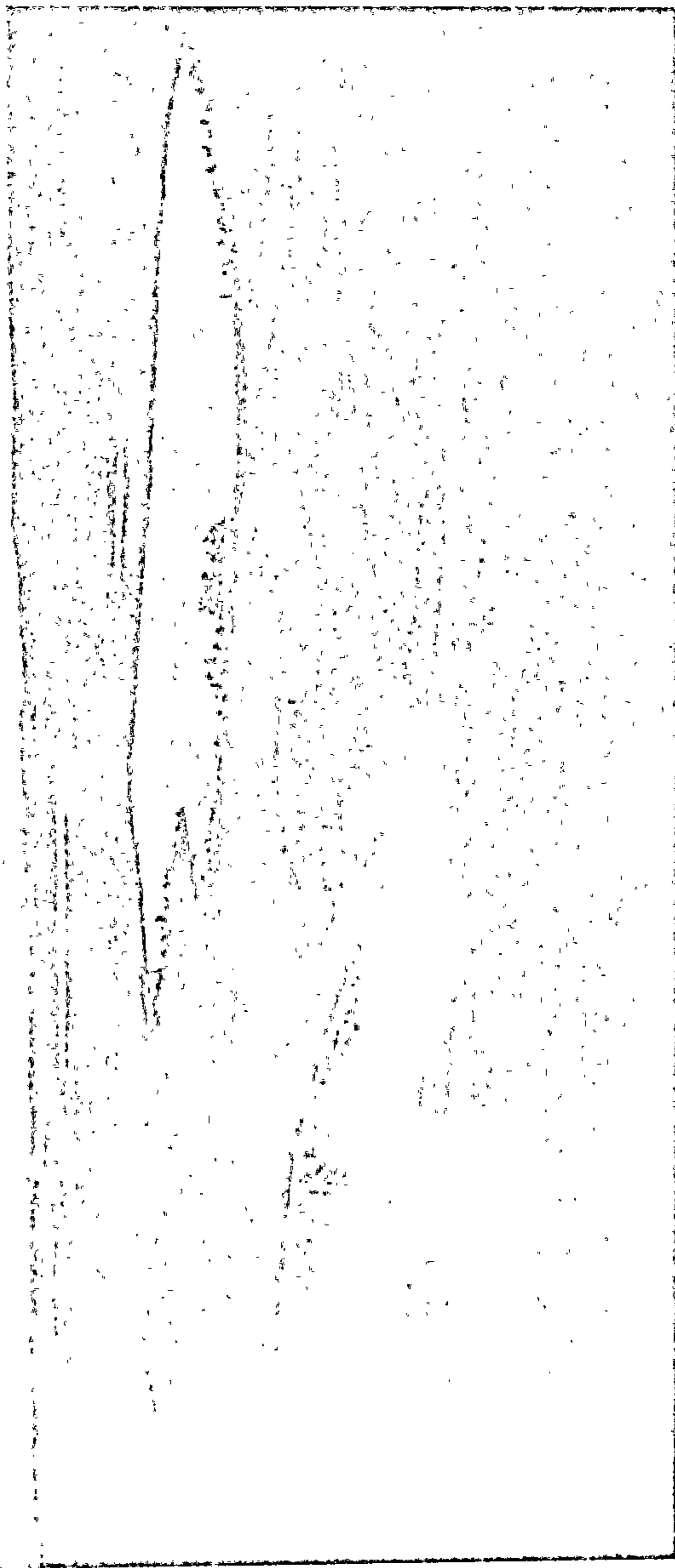

Рис. 3. Морэжны краевіа.

вярсту. Прыёмна жыць у гэтым прыгожым краю, але нялёгка гаспадарыць.

Такі край гораў, каменя і вазёраў называюць морэнным краем.

* * *

*

А вось яшчэ адзін абразок, які вельмі часта можна сустрэць у Беларусі. Ня дужа вялікая, роўненькая палянка. Навакола, як вокам сягнуць, стары хваёвы бор. У рагу палянкі з бору выплывае рэчка, ля рэчкі стаіць шэрая вёска, а ад яе па ўсёй палянцы цягнуцца роўныя зялёныя шнуры сялянскага збожжа. Ніводнага ўзгорка, — усё роўна, як у стэпу. Але няма і тых яроў, ды рачных далінаў з стромкімі берагамі. Тутака рачное даліны саўсім блізка ня знаць, а ў рацэ вады — роўна з берагамі. Ціха цячэць гэтая вада па нязначнаму спаду, аж пакуль яё што не затрымае. А як задзёржыць яё што, яна шырака разальлёцца і зробіць на мейсцы поля ды ўзьбярэжнае сенажаці — балота. Гэткія балоты, бывае, цягнуцца праз дзесяткі вёрстаў (рыс. 4). Травы на іх расьце досіць. Праўда, трава гэтая — благая, але ёсьць яё шмат. Гаспадары цярэбляць лазу ды бярэзьнік, якімі хутка абрастаюць гэтыя балоты, крыху іх падсушуюць, праводзячы канавы, і гэтым чынам уздоўж рэк зьяўляюцца вялізарныя палёскія сенажаці.

На полі зямля тут усюдых вельмі лёгкая, пясок. Ураджай з яё малы, дык гаспадары найбольш увагі звяртаюць на сенажаці ды гадоўлю скаціны.

Часамі, бывае, лясы высыкаюць. Тады далёка-далёка, як вока сягне, відна ўсё тая самая раўніна з роўнымі паяскамі ніваў ды абшырнымі балотнымі сенажацямі, аж пакуль нэдзе на гарызонце за шмат вёрстаў не пакажацца палоска лёсу.

Гэты край пяшчаных раўнінаў, паросшых хваёвымі барамі, і вялізарных балотаў ды балоцістых сенажацяў, называюць палесьсем.

Мы разгледзілі такім чынам тры найбольш тыповыя беларускія краявіды: лесастэп, морэнны край і палесьсе. Трапляюцца ў Беларусі яшчэ і іншыя досіць характэрныя краявіды; аб іх будзе гутарка пазьней. Цяпер глянем, як у навуцы растлумачана, адкуль і якім чынам стварыўся гэты выгляд нашае зямлі.

§ 7. ЛЯДАВІКОВЫ ПЭРЫОД ГІСТОРЫІ НАШАЕ СТАРАНЫ.

У далёкай мінуўшчыне, шмат тысяч гадоў назад быў такі час, калі ўва ўсёй паўночнай Эўропе стала шмат халаднаей, чым, прыкл., ёсьць цяпер. Адначасна з гэтым праз тысячы гадоў бязупынна ліліся дажджы, ішоў сьнег. Дзякуючы гэтаму ў поўночных горных краях, у Фінляндыі ды

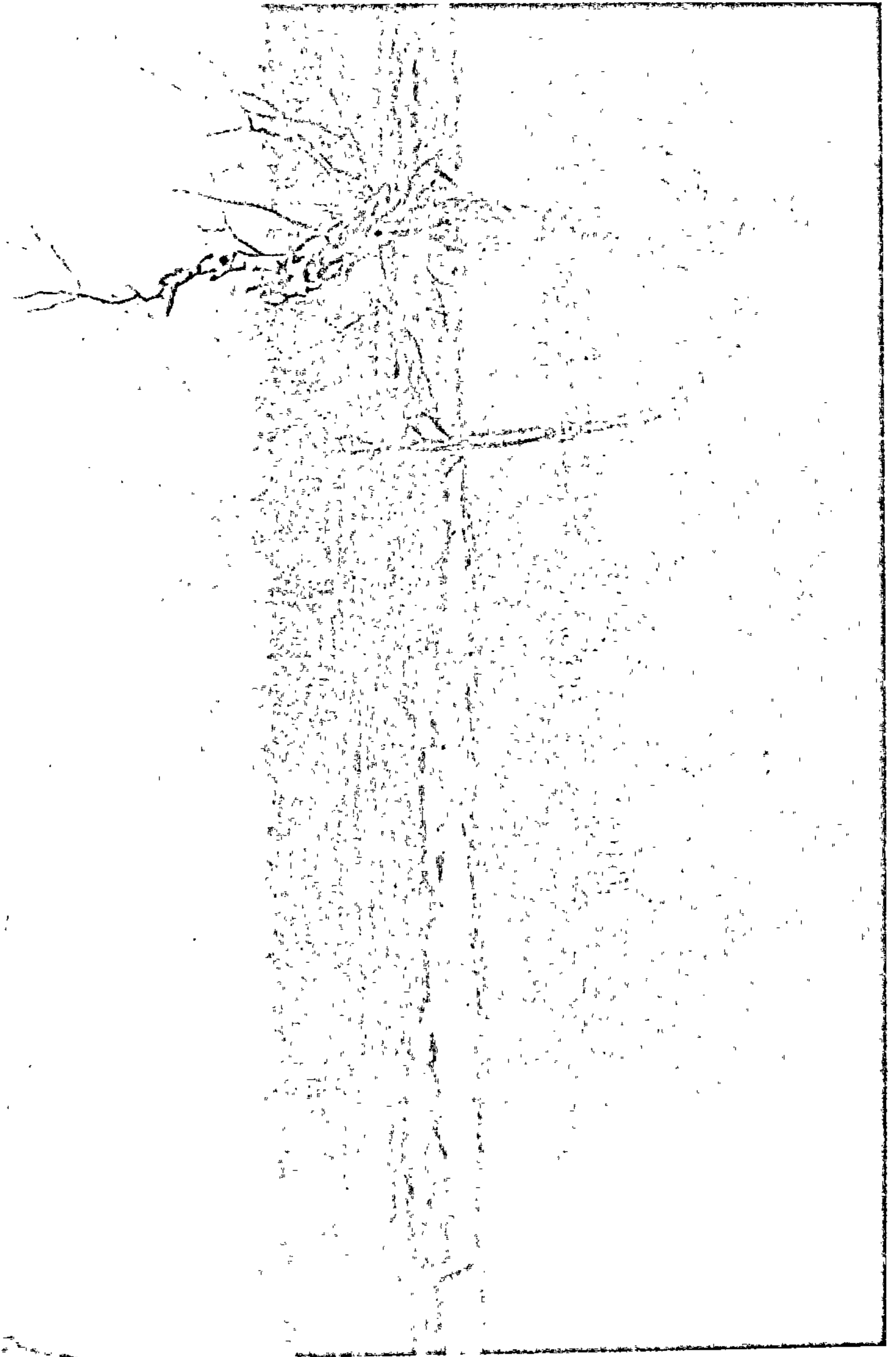
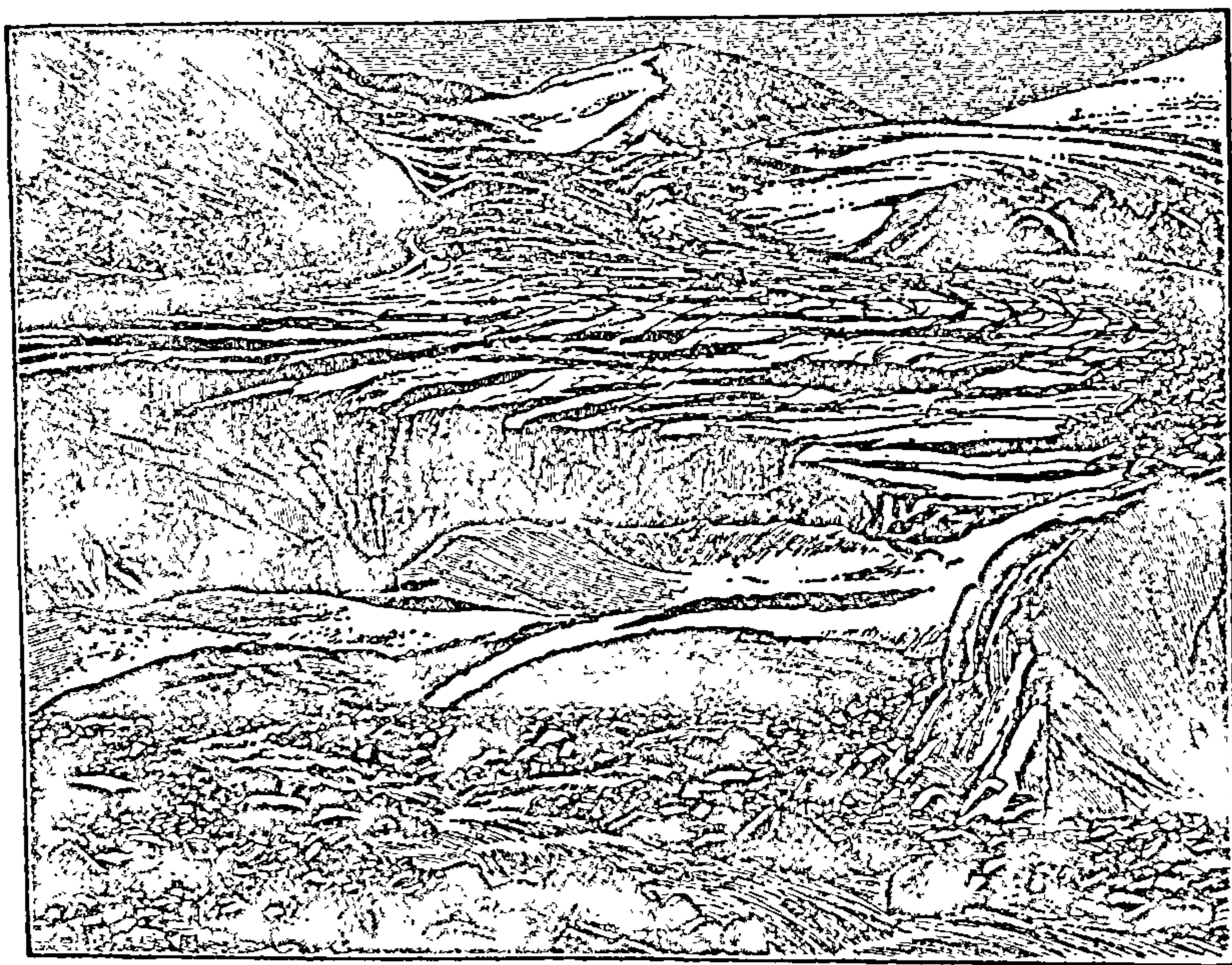

Рис. 4. Палескі краявід.

Скандынавiі (Швэдзiя i Норвэгiя), павырасталi вялiзарныя масы лёду, па нeкалькi сот сажняў таўшчынёю. Тым часам дажджы ўсё лiлiся, нарасталi звёрху ўсё новыя лядавыя горы i нацiскалi на тыя, што стварылiся ўпeрад. З гэтак прычыны маса лёду кранулася i памалу папаўзла на паўдня, адрываючы ад скалаў большае i мeншае камяньне, якое, мяшаючыся з лёдам, перацiралася на пясок. Шмат камяньня ляжала звёрху на лёдзе, шмат было ў сярэдзiне, шмат валок гэты, як яго называюць, лядавік пад сабою камяньня, ды пяску, глiны i iншага перацeртага матар'ялу; апрача таго, перад сабою лядавік сунуў найбольшае камяньне, ды было яго шмат i па баках цi берагох гэнага лядавіковага мора (рыс. 5).

Рыс. 5. Адзiн з сучасных лядавікоў.
Наперадзе рысунку — лядавіковы паток,
якi прабiваецца праз камяньне канцавое морэны.

Усё гэтак камяньне, пясок, глiну называюць морэнаю. Тая морэна, якую лядавік пхаў перад сабою, называецца канцавою морэнаю; тая, што была падысподам лядавіка, — падысподняю (доннаю) морэнаю.

Праз шмат вякоў поўз лядавік на поўдня, аж у канцы дапоўз i да Беларусi, ды ўсю яе накрыў. Увесь край счэз пад аднастайнаю посьцiлкаю бруднага, перагружанага фiнлян-

дзкім каменнем, лядавіка. Папоўз ён і яшчэ далей і заняў частку Украіны; наагул пад лядавіком апынулася ўся паўночная Эўропа: значная частка Нямэччыны, Польшчы, Маскоўшчыны, Украіны ды іншых старонак; усяго да 6 міл. кв. вёрст было ім пакрыта.

Доўга была схавана зямелька нашая пад лядоваю вопраткаю, — аж пакуль не вярнуліся цяплейшыя гады. Тады лёд пачаў пакрысе растапляцца; на паўдні ён хутка ўжо зусім зыйшоў. На Беларусі, асабліва паўночнай, ён крыху даўжэй затрымаўся, але праз нейкі час пачаў з-пад яго аслабанняцца і Беларускі прастор. Калі мы ўздумаем, якія паводкі бываюць у нас вясною з таё прычыны, што растае пласт сьнегу ўсяго некалькі вяршкоў таўшчыні, дык зможам сабе ўявіць, што сталася, калі пачала таяць маса лёду, таўшчынёю на некалькі сот сажанёў. Зразумела, што выйшла бяз мэры шмат вады і вада гэтая рынулася кудою толькі магла, і павольным ад лядавіка прасторы, і падысподам самога лядавіка, каб трапіць у моры ды акеаны. Па ўсёй Беларусі пацяклі вялізарныя лядавіковыя рэкі, якія папракопавалі сабе глыбокія, шырачэнныя даліны, добра значныя і да нашага часу (лядавіковыя даліны).

Спачатку лядавіковыя воды ня мелі пэўнага стоку. На паўдня ад Беларусі, у Украіне, ляжаць Валынскія (ці, як кажуць, Аўратынскія) горы. Гэныя горы задзэржавалі сток вады на паўдня, і яна стала перад імі, творачы вялізарнае возера, ці, як называюць яго часамі, *Гэ р о д о т а в а е м о р а*. Возера гэтае заняло блізка што ўсю паўднёвую Беларусь. Лішкі вады з яго сыцякалі найбольш на захад, уздоўж паўднёвага краю лядавіка, творачы сабою вялікую раку, якая праз Польшчу і Нямэччыну нёсла свае воды аж ў самае Нямэцкае мора.

Такім самым спосабам, як на паўдні, стварыліся вялікія лядавіковыя вазёры і ў іншых мяйсцох Беларусі, прыкл., каля Полацку — *П о л а ц к а е в о з е р а*, таксама — на тым мейсцы, дзе цяпер *Н а л і б о ц к а я п у ш ч а*, далей — у паўднёвай часьці *І г у м е н с к а г а п а в ё т у* і г. д.

Зыходзячы з Беларускае зямлі лядавік пакідаў па сабе значныя сьляды. У с я м о р э н а — маса пяску, гліны, каменья і цэлыя навет скалы, якія нёс з сабою лядавік, з а с т а л а с я н а м ё й с ц я і пакрыла ўсю Беларусь досіць таўстою карою — часамі сажанёў да 50-х таўшчыні. За той час, які нас дзёліць ад лядавіковага пэрыоду, з гэтаю морэнаю зрабіліся вялікія зьмены. Пад уплывам вады, м а р о з а ў і п а в ё т р а скалы пашчапаліся на каменье, каменье паразвалівалася на жарству, а з жарствы зрабілася м о р э н н а я г л і н а.

Мы ведаем, што робіцца з такою глінаю, калі яе раскалаціць у бягучай вадзе. Вада замуціцца і пацячэ далей, але зараз-жа муць з яе пачне асядаць. У гліне, як ведама, ёсьць пяшчынкі і ёсьць г л ё й. Пяшчынкі большыя і цяжэйшыя, вадзе трудней іх трымаць на сабе і яны хутчэй асядуць. А

глей — лёгкі, і яго вада можа далёка занесці; ў канцы-ж і ён таксама нэдзе ў іншым мейсцы асядзе. Гэтак звычайна бягучая вада дзёліць морэнную гліну на пясок і глей.

З-пад лядавіка на паўдня цяклі нязьлічоныя рэкі і ручаі ўзмучанае вады, якая, дзякуючы свайму борздаму цячэнню, размывала, захапляла і цягнула з сабою масы морэннае гліны, створанае лядавіком. Трапляючы ў Гэродотавае мора, ці ў якое іншае возера, узмучаная вада рэкаў пачынала цякці вельмі памалу і дзеля таго з яе тут асядаў пясок. Гляістыя-ж часткі вады несла далей.

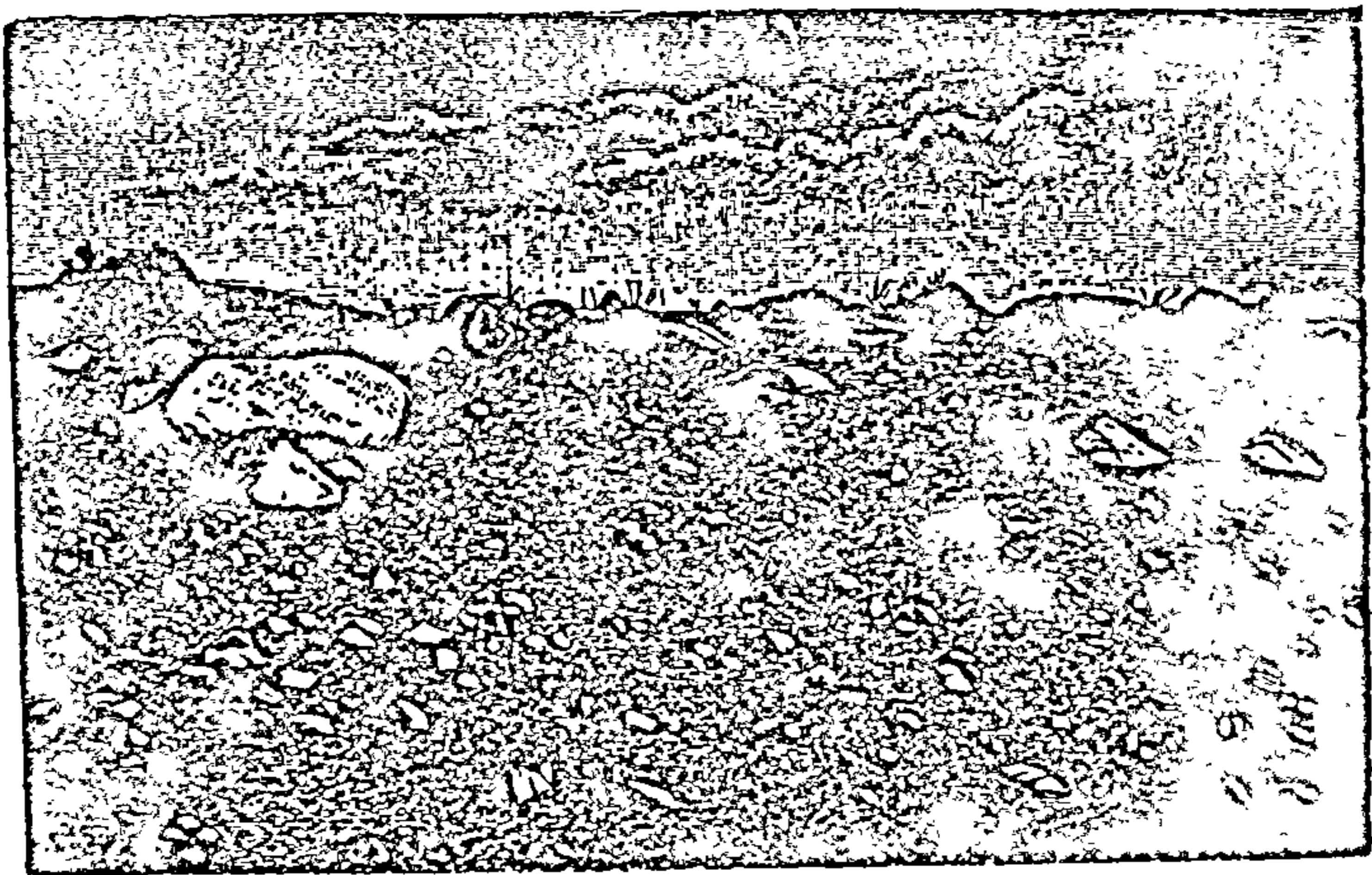
З лядавіка ўвесь час дзьмулі вятры, якія, спускаючыся ўніз, на вольныя ад лядавіка прасторы, рабіліся цёплымі і сухімі, — гэтак сама, як і цяпер бывае з вятрамі, што дзьмуць з высокіх горных краінаў (фены). Гэтыя вятры абсушылі ўсю незанятую лядавіком і вадою паверхню і адложаныя на ёй морэнныя матар'ялы, ды навет перасушылі іх. На тым мейсцы, дзе яшчэ нядаўна былі лядавыя горы, зрабілася цяпер сухая бязводная пустыня. Вэцер дакончыў тую работу, якую была пачаўшы вада. З морэннае гліны ён выдзьмухаў усё лягчэйшыя, гляістыя часткі і зрабіў з іх безпрасьветныя хмары пылу, якіх увесь час гнаў на паўдня. Тамака, найбольш за Дзясною, дзе цяпер украінскія стэпы, пыл гэты асядаў на зямлю; цягнулася гэтая справа дужа доўга і праз гэты час тамака павырасталі таўстыя пласты гэнага пылу, якога вучоныя назвалі па нямецку лёссам (löss). На ім хутка парасьлі буйныя стаповыя травы, бо ў лёссе ёсьць шмат пажывы для расьлінаў. Год-у-год адміраючы і перагніваючы, стаповая расьліннасьць зрабіла верхні пласт лёссу чорным, чарназёмам.

Шмат дзе і ў нас, у паўднёвай Беларусі, асядаў лёсс і на ім тварыліся стэпы і чарназём, праўда, не такі багаты, як у краіне. Лёсс ляжыць у нас цяпер у Чарнігаўшчыне, Наваградчыне ды ў іншых мяйсцох паўднёвае Беларусі, найбольш астравамі сярод пластоў іншага паходжаньня. У даўнейшыя часы, абкружаныя з усіх бакоў непраходнымі пушчамі, гэтыя астравы стэпу, мусіць, былі першымі мейсцамі, дзе пачынала разьвівацца земляробства. Праўда, большая частка нашых стэпаў пазарастала пасья лёсам і на ёй стварыўся вышэйапісаны лесастэпавы краявід.

Там, дзе пасья лядавіка пазаставаліся канцавыя морэны, дзе морэннага матар'ялу пазаставалася найбольш, там ні вада ні вэцер не змаглі зраўнаваць мяйсцовасьці (рыс. 6). Праўда, каменье зьверху праз шмат гадоў паразсыпалася на жарству і гліну, на якіх сталі расьці дрэвы і трава. Вада і вэцер, хаця і адкопавалі ўсё новае і новае каменье і размывалі гліну, але расьлінная адзёжа значна стрымлівала іхнюю работу. На мейсцы безканечных грудаў каменья зьявіліся прыгожыя лясістыя ўзгоркі; у глыбокіх лагчынах між іх заляглі сьвётлыя вазэры; каменная пустыня канцавое морэны абярнулася ў харошы морэнны край.

Канцавыя морэны паказуюць нам тыя мейсцы, дакуль дапоўз лядавік, або дзе ён на даўжэйшы час спыняўся (тамака таксама павінны былі адлажыцца значныя масы морэнных матар'ялаў). Варта заўважыць, што лядавік яшчэ некалькі разоў пасуваўся быў на паўдня, раскідаючы ўсё ў новых мяйсцох канцавыя морэны; толькі ніколі ўжо лядавік не захапляў гэтых вялікіх прастораў, як першы раз; лічаць, прыкл., што другі раз ён заняў толькі паўночна-заходнюю Беларусь да Віцебску і Мэнску. Відаць, пры тым, што ён ужо поўз не адню суцэльнаю масаю, а шырачэннымі лядавымі рэкамі ці языкамі; пасля яго пазаставаліся канцавыя морэны ў форме вялізарных падковаў, якія распасьцёрліся на сотні вёрстаў.

Там, дзе лядавік адлажыў толькі сваю падсподнюю

Рыс. 6. Камяністы верх морэннага ўзгор'я.

морэну, мяйсцовасць мае выгляд раўніны. Матар'ялы, якія складаюць падсподнюю морэну, моцна перацёртыя і згладжаныя лядавіком; гэта найбольш — пяскі і гліны з дробным каменнем. Тыповым прасторам, дзе лягла падсподняя морэна, ёсць Лідчына (на захадзе Беларусі).

Пакрысе высахалі і лядавіковыя вазёры. Гэродотавае мора, названае так затым, што аб ім успамінае ў сваіх творах Гэродот, грэцкі вучоны, які жыў 2400 гадоў назад, відаць, істнавала ня так навет даўно*); цяпер яго ўжо няма.

*) Гэродот піша, што «на поўнач ад земляробаў Скіфаў жывуць Будыны, народ вялікі і многалічны, ўвесь бялявы і ў рабаценьні. Маюць яны дзераўляны горад, а імя гораду Гэлонос. Уся іхняя зямля пад лесам. У самай галоўнай пушчы знаходзіцца вялікае і многаводнае возера, а вакола яго — шмат вадзяных прастораў, што пазарасталі чаротам».

Засталіся ад яго толькі некалькі невялікіх вазёраў (воз. Князь, Выганоўскае і інш.), засталіся вялізарныя балоты, што ляжаць уздоўж р. Прыпяці, ды пескавыя прасторы Палесься, што былі некалісь ягоным дном. Такія-ж сьляды пазаставаліся і па іншых лядавіковых вазёрах.

§ 8. БЕЛАРУСЬ У СТАРЭЙШЫЯ ГЕОЛЁГІЧНЫЯ ЭПОХІ.

Пад лядавіковымі пластамі ў глыбінэ зямлі ляжаць пласты, якія стварыліся раней, найбольш у тыя геолёгічныя эпохі, калі на прасторах Беларусі бушавалі марскія хвалі. Трэба адзначыць, што пласты, адносячыся да розных геолёгічных эпохаў, ляжаць у нас саўсім блізка г о р ы з о н т а л ь н а, роўна. Прычына гэтага тая, што значных горагворчых працэсаў на прасторах Беларусі не адбывалася ад самых даўных часоў — ад А р х э й с к а е эпохі. Толькі тады, магчыма, што былі нейкія сфалдаваньні зямное кары і ў нас, але на працягу міліёнаў гадоў, якія нас дзеляць ад тае эпохі, гэтыя сфалдаваньні былі паразмыванья і зраўнаваньня, і ўплывы іх на выгляд паверхні Беларусі зрабіліся нязначнымі. У пазьнейшыя-ж часы адбываліся, дый цяпер адбываюцца, толькі дужа павольныя падняцьці, ды апусканьні асобных краінаў у Беларусі, г.зв. эпиро-генэтычныя рухі зямное кары, пры якіх горызонтальнасьць пластоў не зьмяняецца*). Дзякуючы гэтым рухам прастор Беларусі быў некалькі разоў заліваны морам і некалькі разоў аслабняўся з-пад яго.

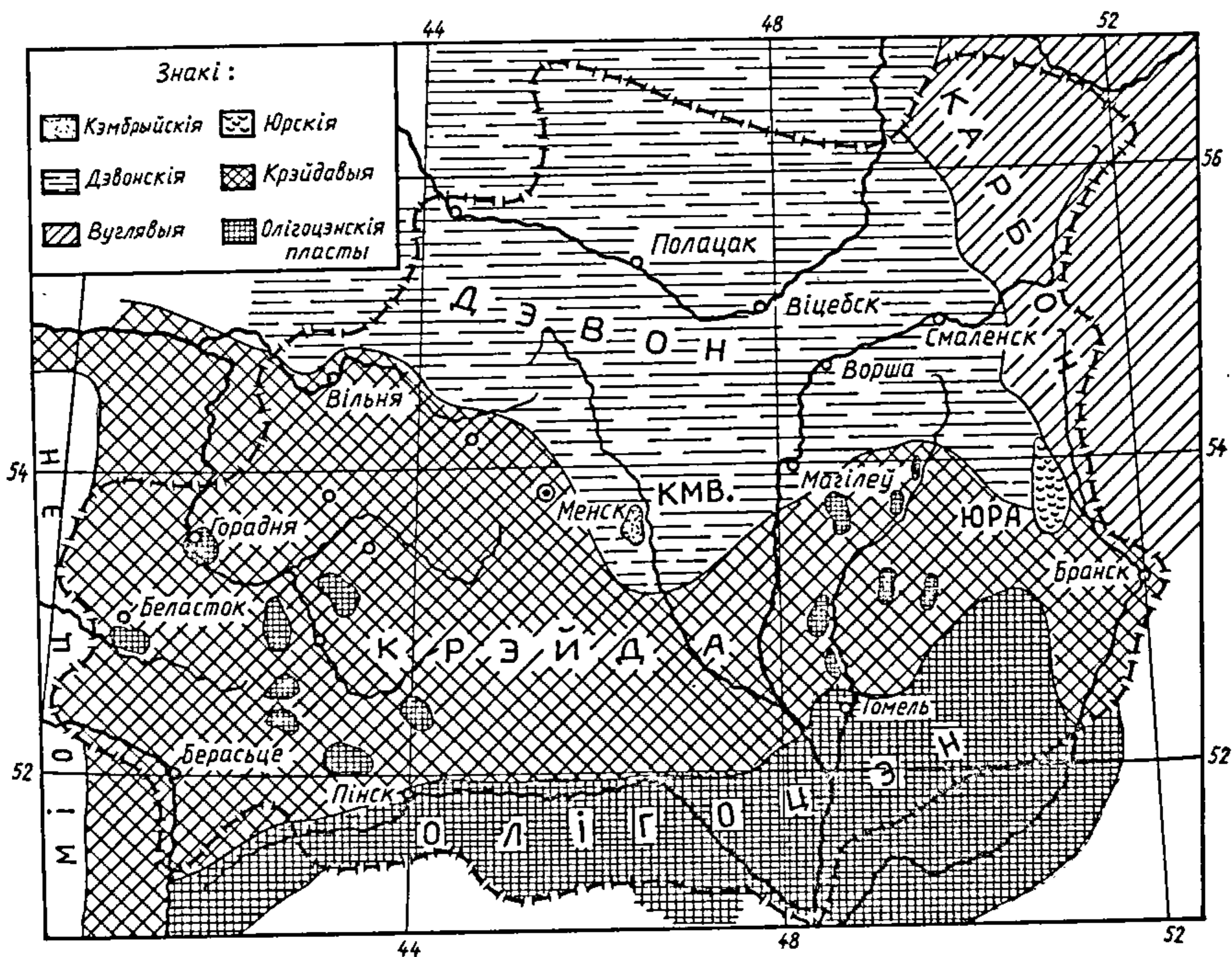
Даўнейшыя марскія пласты ў нас вельмі мала дасьледаваны; можна сказаць, што з боку геолёгічнага нашая Бацькаўшчына ёсьць краем неведомым, бо тыя ведамасьці, якія мы маем у гэтай справе, — і невялікія, і выпадковыя. На гэта было некалькі прычынаў. Марскія пласты ляжаць у нас пад тоўстым лядавіковым пакрыцьцём, і, да таго-ж, ляжаць горызонтальна, а значыць, выходзяць на верх толькі вельмі рэдка, — у якіх небудзь асабліва глыбокіх рачных далінах, ды яшчэ, калі лядавіковае пакрыцьцё часамі выпадкова не асабліва таўстое, або навет яго саўсім няма, як, прыкл., на паўднёвы захад ад Горадні. Звычайна-ж, каб дакапацца да марскіх пластоў, трэба зьнімаць некалькі дзсяткаў сажанёў лядавіковых матар'ялаў, рабіць значныя высылкі і выдаткі. У тых палітычных варунках, у якіх мы жылі дагэтуль, ня было магчымасьці правесці шырэйшых геолёгічных дасьледаў; толькі некаторыя павёты выпадкова лепш дасьледаваныя стараньнямі асобных людзей, або самаўрадаў, прыкл., Наваградзкі павёт, Смалёншчына і г. д.

Акад. Карпінскі выпадкова адкрыў у Ігуменскім пав., каля в. Раванічаў выхад марскіх асадаў Кэмбрыйскае эпохі (гл. рыс. 7). Гэта дало магчымасьць зрабіць вывад, што ў часе гэтае

*) Невялікае вышнаньне ўверх зямное паверхні, аднак, мела мейсца пазьней — у Кайнозойскай эпосе (гл. ніжэй).

найстарэйшае эпохі павёрхня зямлі ў Беларусі была значна паніжэла, дзеля чаго з Захаду надыйшло мора і пакрыла блізка што ўсю Беларусь. Мора гэтае было няглыбокае; трывало яно яшчэ і ў Сылюрскую эпоху, ў канцы якое павёрхня Беларусі паднімаецца, асабліва з усходняга боку, і ўрэшце ўся Беларусь выходзіць з-пад вады.

У другой палавіне чарговае Дэвонскае эпохі мора ізноў находзіць на Беларусь, але цяпер ужо з паўночнага ўсходу, з Маскоўшчыны (Тіманскае мора). Залівае яно паўночна-ўсходнюю частку Беларусі і застаецца там яшчэ і праз

Рыс. 7. Геолёгічная карта Беларусі
(падлуг Siemigadzki'я і Семенава).
КМВ — выхад кэмбрыіскіх пластоў.

частку Вуглявое эпохі. Толькі ў канцы Вуглявое эпохі ўся Беларусь робіцца сухазёмлем; сухасьць клімату не дала, аднак, магчымасьці стварыцца значнейшым пластом каменнага вугаля. Таксама не зачпляюць Беларусь і моцныя горатворчыя процэсы, якія ў гэтым часе адбываюцца ў Заходняй і Сярэдняй Эўропе. Дэвонскія пласты пакрываюць усю паўночную Беларусь; зложаны яны найбольш з вапнякоў і долёмітаў

(Аршанская вапна — гл. ніжэй). На паўночным усходзе, каля самае ўжо ўсходняе мяжы Беларусі (у вярхоўях Дняпра), на дэвонскіх пластох зверху ляжаць пласты Вуглявое эпохі, — найбольш вапнякі, ды цёмныя гліны.

Праз цэлы рад геолёгічных эпохаў (пермская, трыяс, юра) Беларусь застаецца сухаземлем. У Крэйдавую эпоху мора ізноў залівае Беларусь; гэтым разам надыходзіць яно ізноў з захаду і займае паўднёва-заходнюю частку Беларусі, — менш-больш да Бярэзіны і Вяльлі. Паўночна-ўсходняя Беларусь, пакрытая дэвонскімі пластамі, застаецца сухаземлем. Мора займае беларускія прасторы праз усю блізка Крэйдавую эпоху; за гэты час асядаюць пласты пішучае крэйды, якія з усіх марскіх геолёгічных пластоў найчасцей выходзяць на верх і найляпэй дасьледжаны.

У наступнай Нумулітычнай эпосе (олігоцэн) уся Беларусь ужо апошні раз заліваецца морам, якое надыходзіць з паўночнага ўсходу. У канцы гэтае эпохі мора аканчальна зыходзіць з Беларускага прастору.

У Нумулітычнай эпосе, а можа, крыху пазьней (у нэогене), крэйдавныя пласты разам з ляжачымі на іх олігоцэнавымі, відаць, пад уплывам моцных тагочасных горатворчых процэсаў, адбываўшыхся пры стварэньні Альпаў, Карпатаў і г.д., у некалькіх мяйсцох павыпіналіся ўверх, творачы гарбы, якія найбольш ішлі ў кірунку з Пдн.-Усх. на Пн. Зах.*). Мэла гэта важнае значэньне пры тварэньні нашых узгор'яў і ёсьць адзю з прычынаў, чаму крэйдавныя пласты часцей іншых выходзяць наверх.

У навейшыя (чацьвертарадныя) часы ў Беларусі таксама адбываюцца эпірогенэтычныя рухі, але яны не нагэтулькі моцныя, каб значна зьмяніць прасторы, занятыя сухаземлем і вадою; іх навет ня лёгка заўважыць. У рэзультаце гэтых рухаў паўночная Беларусь крыху паднялася, а паўднёвая зьнізілася**); але трэба адзначыць, што да падымаючыхся прастораў належаць і паўднёвы паяс узгор'яў што цягнецца ад Ваўкавыску праз Наваградак аж за Слуцак; наадварот, Лідчына, хоць і ляжыць далей на поўнач, — але зьніжаецца.

Цікаўна адзначыць, што навет з боку геолёгічнага Беларусь стаіць на ўзьмэжжы ўсходняе і Заходняе Эўропы, па чарзе перажываючы то з тэю, то з другою аднолькавыя і адначасныя геолёгічныя процэсы.

§ 9. УЗВЫШШЫ БЕЛАРУСІ.

Узвышаныя краіны ляжаць дзьвема шырокімі грамадамі на захадзе і паўночным усходзе Беларусі. Паміж

*) Siemiradzki. Geologja Ziemi Polskich.

***) Wolfosowicz. Litwa i Białoruś.

іх, найбольш на паўдні краю, распасьцёрліся палескія нізіны, а на паўночным захадзе — нізіна Полацкая, натуральна дзелячы беларускія ўзвышшы на заходнія і паўночна-ўсходнія.

У сярэднім нашыя ўзвышаныя краіны падняты над роўнем мора на 100—110 саж., тады, як нізіны толькі на 50—60 саж. Уся Беларусь у сярэднім паднятая на 80 саж., а найвышэйшы пункт у Беларусі, Лыса гара, падняты на 161 саж. над роўнем мора.

Вялікі паяс эўрапейскіх нізінаў, які з захаду ідзе аж ад Нямэцкага мора, дайшоўшы да Беларусі значна шырэе, займаючы прасторы ад Балтыцкага да Чорнага мора ды пераходзячы ў Усходне-Эўрапейскую раўніну; адначасна павэрхня зямлі павышаецца і павышэньне гэтае трывае аж да самых усходніх межаў Беларусі, дзе і канчаецца. Тады, як Бэрлін падняты над роўнем мора на 15 саж., Варшава на 52, навет наш Пінск падняты над роўнем мора на 67 саж., а Магілёў на 84 саж., Горкі — на 100 саж., усходняя-ж мяжа Беларусі ідзе па узвышшам, даходзячым да 130—140 саж. Значыць, агульны спад Беларусі — на захад; у гэтым кірунку плывуць у большасці рэкі Беларусі. На ўсход ад мяжы Беларусі Эўрапейская раўніна пачынае зьніжацца ўва ўсіх кірунках апрача заходняга; Масква паднятая над роўнем мора толькі на 83 саж. Такім чынам, мы бачым, што Беларуская раўніна сярод эўрапейскіх раўнінаў ёсьць найвышэй паднятая, і ёсьць самай усходняю з пахіленых на захад частак гэтае раўніны.

Узвышшы Беларусі па выглядзе іхняе павэрхні трэба падзяліць на плоскія ўзвышшы — высокападнятыя краіны з роўнаю павэрхняю зямлі, і ўзгор'і, краіны з дужа няроўнаю павэрхняю, пакрытыя ўзгоркамі большае і меншае вышыні. Найбольш гарысты выгляд маюць Наваградчына, ваколіцы Вільні і паўночная Віцебшчына.

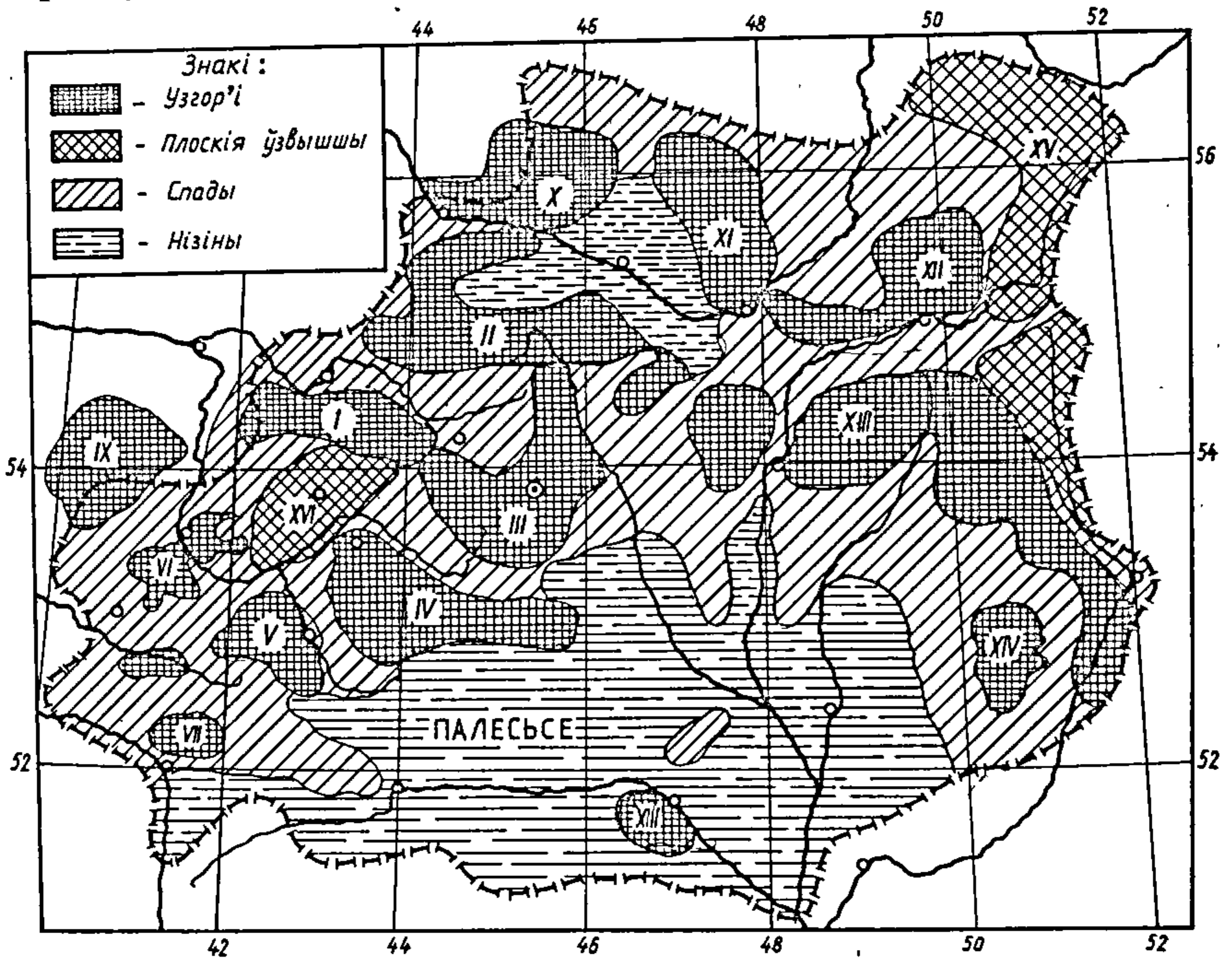
Усё формы павэрхні Беларусі стварыліся галоўным чынам дзякуючы лядавіку; мэншую ролю тут ігралі агульныя падняцьці ды зьніжэньні зямное кары. Нашыя галаўнёйшыя ўзгор'і зложаны канцавымі марэнамі лядавікоў.

Апрача падзелу на заходнія і ўсходнія ўзвышшы варта разгледзіць і больш дробныя іх грамады. На захадзе Беларусі ляжыць грамада ўзгор'яў, маючая выгляд падковы, ў сярэдзіне якое знаходзіцца ўвесь блізка вадазборнік Вяльлі; гэта — а) Вялейская падкова ўзгор'яў. На паўдні ад Нёмна ляжыць цэлы рад узгор'яў, перарываных толькі шырокімі рачнымі далінамі прытокаў Нёмна, але маючых між сабою шмат супольнага, — б) Паўднёвы ланцуг узгор'яў. На поўначы, за Дзьвіною, ляжаць с) Паўночныя морэны, між якіх выкручуецца Дзьвіна. На паўдні ад вэрхняга Дняпра і далей на захад ляжыць д) Дняпроўскае ўзгор'е. Урэшце ўздоўж усходняе мяжы Беларусі разляглося плоскае ўзвышшо е) Вокаўскі ляс. Усе гэтыя ўзвышшы разгледзім асобна. (гл. карту ўзвышшаў, рыс. 8).

§ 10. ЗАХОДНІЯ ЎЗВЫШШЫ.

Вялейская падкова ўзгор'яў складаецца з Віленскага і Сьвянцянска-Докшыцкага ўзгор'яў, якія йдуць уздоўж р. Вяльлі і Мэнскага ўзгор'я, якое, быццам папярэчка, злучае іх усходнія канцы.

Віленскае ўзгор'е шырокім паясом цягнецца ўздоўж р. Вяльлі, на паўдня ад яе. Краіна гэтая высака (ў сярэднім каля 120 саж.) паднятая над роўнем мора, пакрыта ня дужа вялікімі, лясістымі ўзгоркамі, раскіданымі без асаблівага парадку (рыс. 9). Ня гледзячы на тое, што асноваю ўзгор'я

Рыс. 8. Узвышшы і нізіны Беларусі.

I — Віленскае ўзгор'е. II — Сьвянцянска-Докшыцкая морэна. III — Мэнскае ўзгор'е. IV — Наваградзкае ўзгор'е. V — Ваўкавыскае ўзгор'е. VI — Горадзенскае ўзгор'е. VII — Падлясьсе. VIII — Мазырская ўзвышша. IX — Сувальскае ўзгор'е. X — Дзьвінскае ўзгор'е. XI — Віцебска-Невельская града. XII — Смаленская морэна. XIII — Дняпроўскае ўзгор'е. XIV — Старадубскае ўзвышша. XV — Вокаўскі лес. XVI — Лідчына.

ёсьць найбольш канцавая морэна, морэнныя краявіды ня маюць тут такога выразнага выгляду, як, прыкл., у вышэйапісанай Віцебшчыне. Камённыя на павэрхні ўзгоркаў ня вельмі многа; вазэраў саўсім блізка няма (мусіць, дзеля таго, што верхнія пласты лёгка прапускаюць ваду). Найвышэйшыя пункты ўзгор'я — Галагоры (на поўнач ад Ашмяны — 151 саж.)

і гара каля Мэ́днікаў — 138 саж. Аднак і тут узгоркі маюць дужа адхонья, павольныя спады і ўся мясцовасьць мае выгляд шырока-зыбісты, а часамі навет і роўны.

Затое, падыходзячы да Вяльлі, узгор'е зрэзанае глыбокімі далінкамі яе быстрых прытокаў, мае выгляд праўдзівае горнае стараны; стромкімі сыцэнамі спадае яно ў глыбокую даліну Вяльлі, творачы цэлы рад мясцовасьцяў з надзвычайна прыгожым краявідам, вядомых з гэтае прычыны далёка за мэжамі Беларусі (рыс. 10). Асабліва гэта адносіцца да ваколіцаў Вільні, гэтага мо' найпрыгажэйшага з нашых мэстаў. Узгор'е тут, даходзячы свайго заходняга канца, упіраецца ў Вяльлю; якая быццам стала яму поперак дарогі. Тут якраз пры вусьці быстрацечнае горнае рэчкі Вялейкі творыцца на бэразе Вяльлі абшырная катліна, ў якой ляжыць Вільня.

Рыс. 9. Віленскае ўзгор'е каля Вільні.

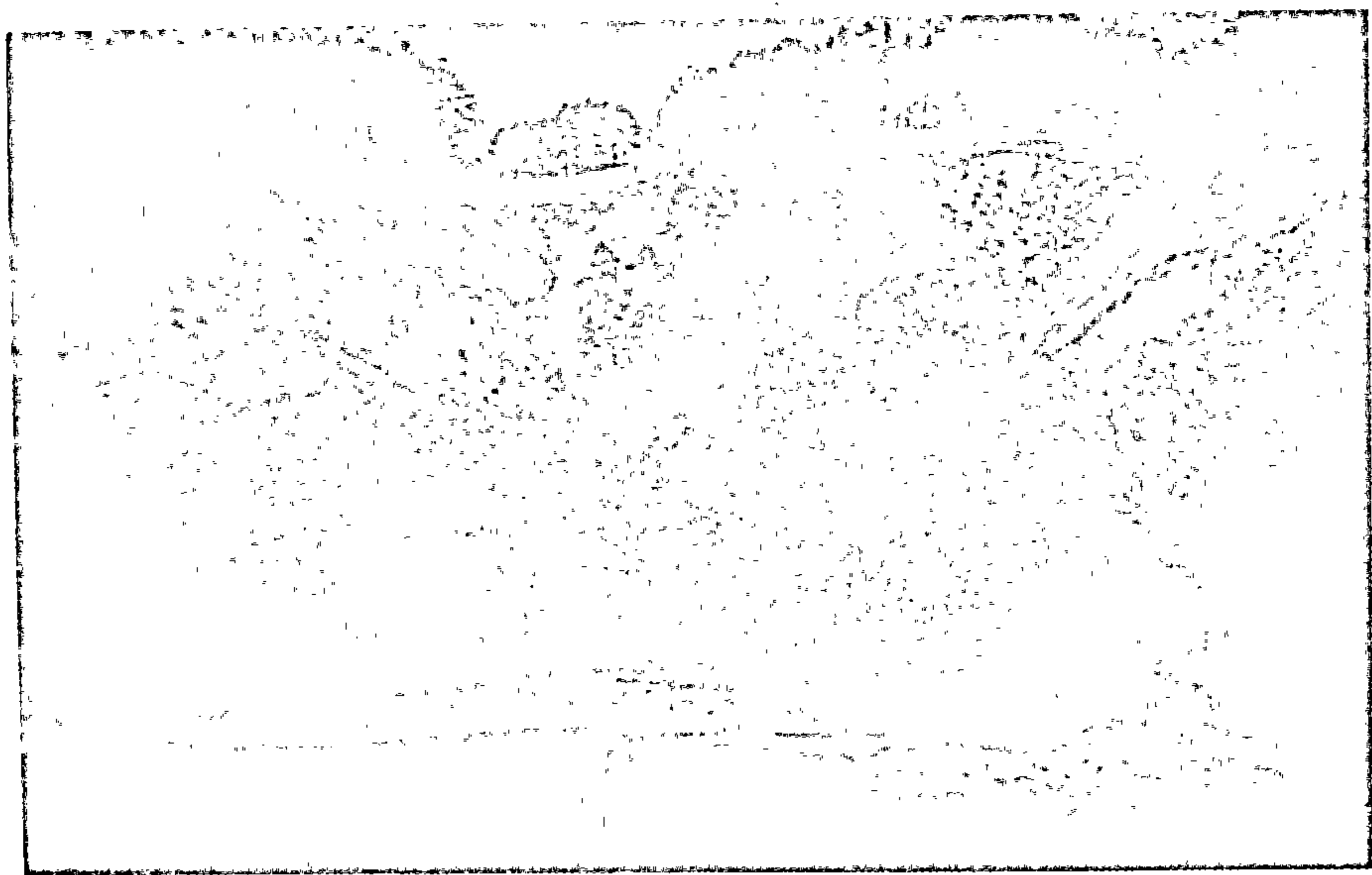
З усходняга боку Віленскую катліну замыкаюць досіць высокія, стромкія горы, зрэзаныя ярамі, зьбягаючымі да р. Вялейкі, якая цячэць ля іхняга падножжа. З паміж гэтых гораў значнейшыя — За м к о в а я, Т р о х - К р ы ж о в а я і Б а к е́ ш а в а г а р а, якія высяцца над самаю Вільняю і надаюць шмат прыгожасьці яе выгляду. Заходнюю сыцяну катліны твораць слаўныя Панары, ланцуг высака паднятых над далінаю ракі, лясістых узгоркаў, зрэзаных ярамі. Аднак абсалютная вышыня (над роўнем мора) Панараў ня дужа вялікая — каля 90—95 саж. Вёрст 5 ніжэй Вільні Панары падыходзяць да самага берагу Вяльлі і спадаюць амаль

што не стацьцявою сыцяною на яё берагі. Гэтая мяйсцовасьць, дый наагул усе Панары вызначаюцца чаруючым хараством сваіх гарыстых краявідаў.

Далэй на захад мяйсцовасьць ніжэець і раўнёець, пакрысе пераходзячы ў ляжачую яшчэ далей на захад Літоўскую нізіну. Каб зрабіць лягчэйшым чыгуначны рух паміж Віленскай катлінаю і Літоўскаю нізінаю пад Панарамі пракапаны тунэль, па якім ходзіць чыгунка.

На правым бэразе Вяльлі проці Вільні пачынаецца невялікае ўзгор'е Шэшкіні, якое замыкае Віленскую катліну ад поўначы.

Віленскае ўзгор'е служыць вададзэлам паміж прытокамі Вяльлі і Нёмна. У паўднёвы бок яно вельмі лагодна

Рыс. 10. Бэраг р. Вяльлі каля Вільні.

зьніжаецца, пераходзячы ў Лідскую краіну падысподняе морэны. Як і ўсё прасторы, пакрытыя падысподняй морэнаю, Лідчына мае саўсім блізка роўную павэрхню, аднак досіць высака паднятую над роўнем мора. Вазэраў тут саўсім няма. Толькі шырокія і глыбокія даліны лядавіковых рэкаў, па якім зьбягаюць да Нёмна яго правыя прытокі (прыкл., Марачанка, Котра і інш.), крыху прыхарошуюць гэтую раўніну. Яшчэ далэй на паўдня, на ўзьбярэжжах Нёмна, разьлягліся на пяшчаных раўнінах цэлым вялізарным паясом п у ш ч ы (На-лібоцкая, Горадзенская ды ін.).

Паўночнае плячо Вялёйскае падковы творыць Сьвянцянска-Докшыцкая морэна. Галоўны яе хрыбэт ляжыць досіць далёка ад Вяльлі; цягнецца ён ад Сьвянцянаў на Глыбокае і Докшыцы дый далей яшчэ на ўсход, аж да самага Лёпеля. Зложаны ён з гранітнага каменя канцавое морэны, якога шмат ляжыць тут і на павёрхні зямлі. Досіць высокія ўзгоркі, якія іншы раз падымаюцца сажанёў на 40 над далінамі і пакрытыя мяшаным лясам, з усіх бакоў замыкаюць кругавід і робяць яго досіць цэсным. За тое, ўзыйшоўшы на які-небудзь вышэйшы ўзгорак, можна пабачыць надзвычайна прыгожы абраз гэтае мяйсцовасьці. Сярод лясных узгоркаў ляжаць тут вялікія вазёры, з берагамі то высокімі і сухімі, то прападаючымі ў шырокім паясе ўзьбярэжных балотаў. Вышыня ўзгор'я над роўнем мора даходзіць да 130 саж.

На паўдня ад галоўнага хрыбта аж да самае Вяльлі ляжыць таўсты пласт падысподняе морэны, на якім параскіданы невялічкія ўзгор'і (канцавыя морэны), пакрытыя найбольш хмызьнякамі ды рэдкімі дубамі. Узгор'і гэтыя чарадуюцца з вялікімі вазёрамі (Нарач, Сьвірскае і інш.) і невялічкімі раўнінамі, характэрнымі для падысподняе морэны, а бліжэй да Вяльлі — з значнымі роўнымі пяшчанымі, а часам і балоцістымі прасторамі, што пазарасталі хваёвымі лясамі. Досіць высокія ўзгор'і (каля 120 с.) даходзяць і да самага бэрагу Вяльлі. Прабіваючыся праз іх, правыя прытокі Вяльлі маюць высокія (да 25 саж.), стромкія берагі; гэтыя-ж узгор'і робяць і берагі сярэдняга цячэньня самое Вяльлі высокімі, стромкімі і дужа прыгожымі (прыкл., каля Смаргоняў).

Галоўны хрыбет узгор'я дзеліць вадазборнікі Вяльлі і Дзьвіны; аднак некаторыя прытокі Дзьвіны перасякаюць яго наскрозь і сьцягуюць ваду з далей на паўдня ляжачых вазёраў.

У паўночны бок узгор'е павольна зьніжаецца. Мясцовасьць, пакрытая няглыбокаю падысподняю морэнаю, робіцца роўнаю і пераходзіць у Полацкую нізіну. На ўсходзе ўзгор'е дзеліць вадазборнікі Бярэзіны і Дзьвіны. Падыходзячы пад Лепель, яно робіцца крыху вышэйшым. Гэтая ягоная частка называецца Пышнагорам. У падножжа Пышнагору ляжыць шырокая лядавіковая даліна, якая злучала калісь Полацкае лядавіковае возера праз Бярэзіну з Палескім. Цяпер па ёй праведзены Бярэзінскія каналы, над якімі стаіць Лепель.

На паўдня ад Докшыцаў ідзець Мёнскае ўзгор'е. Займае яно Мёнскі павёт, ды часткі Барысаўскага, Ігуменскага, Вялейскага і Ашмянскага (цяпер — Валожынскага). Найвышэйшы яго пункт, адначасна і найвышэйшы пункт усяе Беларусі — Лысая гара (161 саж.), знаходзіцца на мяжы Менскага, Барысаўскага і Вялёйскага пав., ля вёскі Лысая Гара. Мала меншая ад гэтае гары — другая — Сьвятая гара (160 саж.) ляжыць на паўднёвы захад ад Мёнску; лічаць, што з-пад яе выцякае Нёман.

Мёнскае ўзгор'е, як і вышэйпісанья, створана канцавою морэнаю, наваленаю тут лядавіком на таўсты пласт пады-

сподняе морэны, а можа і на крыху павыпінаня больш старыя пласты. Часьцэй, можа, чым дзэ, спаткаем мы тут моцна гарыстыя краявіды. Высокія і стромкія ўзгоркі грамадзяцца адзін перад адным у магутныя горныя гнёзды, перасечаныя глыбокімі, найбольш сухімі, лагчынамі (сухадоламі), якія забалочуюцца толькі выпадкова і заўсёды лёгка могуць быць асушаны дзеля значнага спаду. Рэкі цякуць тут у досіць шырокіх далінах, пакрытых сенажацямі. На вёрсе ўзгор'я панакідана шмат каменя, галоўным чынам граніту; мяйсцамі спатыкаюцца цэлыя полі, заваленыя каменнем. Затое вазёраў тут саўсім блізка няма, калі ня лічыць дробных штучных сажалак, і гэта найбольш адрожнівае Мэнскае ўзгор'е ад тыповых морэнных краінаў.

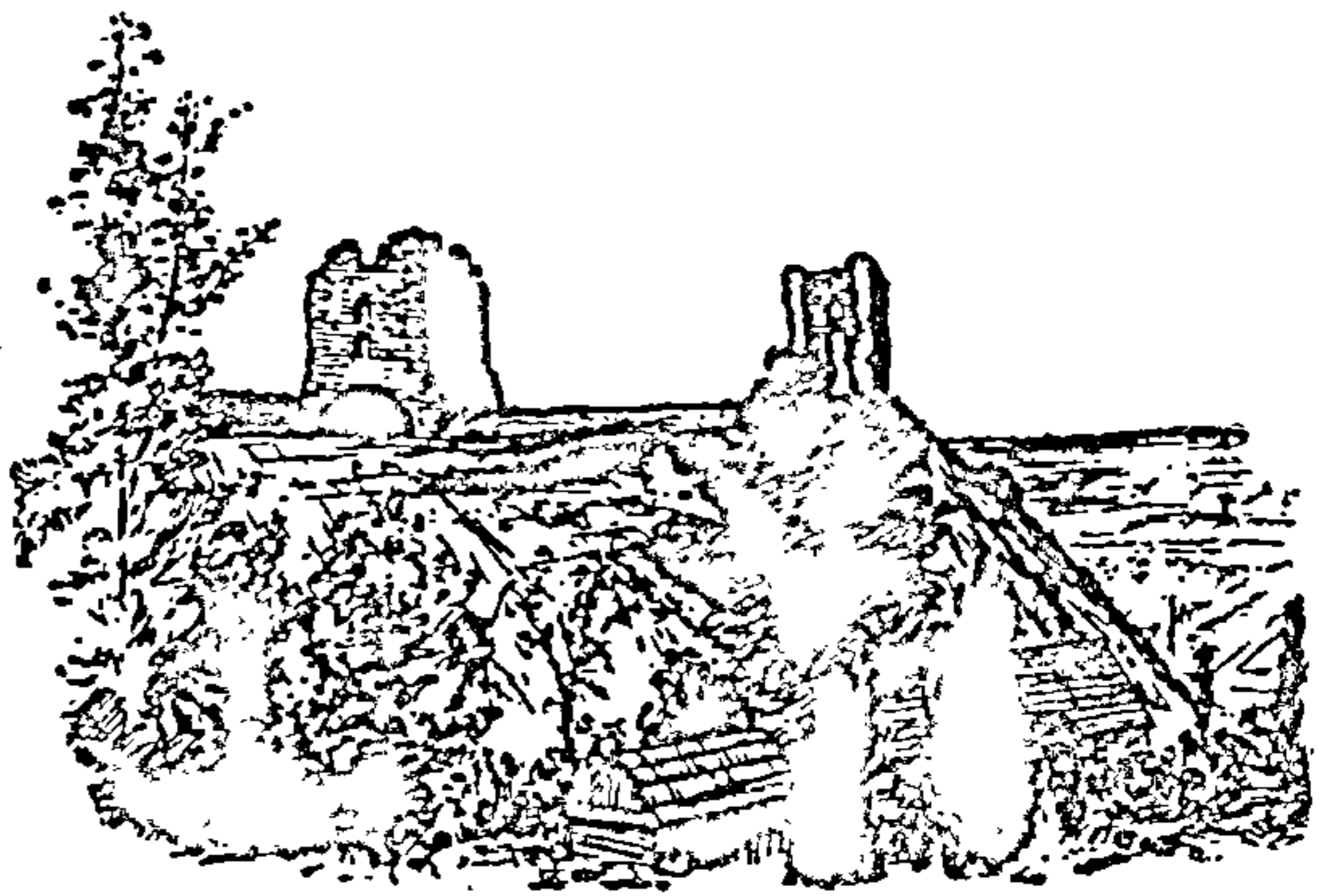
Вярхі ўзгор'я моцна лясістыя, прычым лясы найбольш яловыя і мяшаныя; хваёвыя бары спатыкаюцца найбольш у пяшчаных рачных далінах. На паўднёвых-жа і ўсходніх спадах узгор'я лясоў мала; мяйсцовасьць робіцца шмат раўнёйшаю, бо заместа канцавое морэны тут ляжыць ужо падысподня, зложаная найбольш з ураджайных глінаў. Памалу зьніжаючыся і чарадуючыся што далей, то з большымі прасторами пяскоў і балотаў, узгор'е падыходзіць на ўсходзе да самае Бярэзіны. На паўдні і паўднёвым захадзе яно гіне ў пушчах Ігуменскага Палесься, ды ляжачых над вярхім Нёмнам і ягонымі правымі прытокамі. Да аднаго з найбольшых такіх прытокаў, — Бярэзані Нёманскае, ўзгор'е беспасярэдна падыходзіць, творачы на рацэ высокія стромкія берагі; тут Мэнскае ўзгор'е і стыкаецца з Віленскім. Далей на поўнач гэтыя ўзгор'і падзелены шырокаю далінаю вярхняе Вяльлі і лядавіковаю далінаю, якою калісь, у лядавіковыя часы сплывалі воды вярхняе Вяльлі ў Нёманскую Бярэзань.

Мэнскае ўзгор'е ёсьць найвышэйшаю часткаю вялікага эўрапейскага вададзелу на ўсёй Усходне-Эўрапейскай раўніне. Трэба адзначыць, што такое палажэньне надае яму асаблівы характар; з узгор'я расьцякаюцца ўва ўсё бакі невялічкія рэчкі, якія гдзесь далёка за яго мэжамі робяцца вялікімі многаводнымі рэкамі. І Нёман, і Вяльля, і Бярэзіна, і Птыч, якія ўсё пачынаюцца на гэтым узгор'і, маюць тут вельмі скромны выгляд, і сваёй прысутнасьцяю досіць мала зьмяняюць агульны краявід.

Уздоўж Нёмна, найбольш па яго правым бэразе, ляжыць на бедных пяшчаных раўнінах цэлы паяс пушчаў, якія на ўсходзе злучаюцца з Ігуменскім Палесьсем. На паўдні ад гэтых пушчаў мяйсцовасьць робіцца значна вышэйшаю, а часамі прыймае выгляд праўдзівага горнага краю. З захаду ад Нарві на ўсход аж да Бярэзіны (Дняпроўскае) цягнецца тут Паўднёвы ланцуг узгор'яў. Глыбокія, з стромкімі берагамі, даліны левых прытокаў Нёмна дзеляць яго на часці ды робяць краявід яшчэ больш разнароднымі.

Увесь ланцуг зложаны канцавымі морэнамі, пад якімі ляжыць досіць значны (на якіх 70—80 саж. вышыні) выгін старэйшых (крэйдавых) пластоў, г. зв. Наваградзкі горб. З прычыны гэтага выгіну тут часта з-пад лядавіковых пластоў выглядаюць старэйшыя пласты, прыкл. часта выходзіць на верх пішучая крэйда. Падняцце зямное павярхні ідзець тут і цяпер, што значна па берагох рэк, якія ўсё глыбей і глыбей уразаюцца ў дно сваіх далінаў.

Цэнтральнае і найвышэйшае мейсца ў ланцугу займае Наваградзкае ўзгор'е. Канцавая морэна ляжыць некалькімі градамі ў паўночнай і заходняй частках Наваградзкага павету, ды сумежных частках Слонімскага павету і надае мясцовасці гарысты выгляд. Рэзкія рысы стромкіх узгоркаў, прысутнасць на іх павярхні масы каменя збліжае гэтую краіну да тыпова-морэнных. Вазёры тут, аднак, спатыкаюцца рэдка і невялікія; апроч таго, краявід змяняецца ад павысяканых шмат дзе лясоў. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я — каля самага Наваградку (Замковая гара — 151 саж., рыс. 11) і гара каля в. Каменка, адкуль адкрываюцца віды на дзесяткі вёрст наўкола, на ўсю гарыстую Наваградскую краіну. Пераходзячы ў Слоніскі павет, узгор'е стварае і там вельмі прыгожую гарыстую мясцовасць, называную «Слоніскаю Швайцарыяю».

Рыс. 11. Замковая гара ў Наваградку.

На ўсход ад канцавое морэны мясцовасць робіцца раўнейшаю. Апрача падысподняе морэны тут асеў лёсс. Гэта, здаецца, найдалей на паўночны захад высунуты востраў лёссу займае досіць значны прастор у самай сярэдзіне павету*) і робіць яго грунты слаўнымі па ўраджайнасці на ўсю Беларусь. Падобныя на лёсс пласты цягнуцца і далей на ўсход, у Слуцкі павет, перарываныя мясцамі невялічкімі ланцугамі канцавых морэнаў, аж пакуль не спатыкаюцца з пясчаным Палесьсем. Аднак і на прасторы Палесься можна пазнаць сляды таго-ж падняцця старэйшых пластоў, ці Наваградзкага гарба. На гэтым гарбе сярод Палескае нізіны астравамі ляжаць вышэйшыя мясціны, з багацейшымі грунтамі, а берагі перасякаючых яго рэк (прыкл., Бярэзіны, Друці) робяцца стромкімі і камяністымі, ды змяняецца часам навет кірунак

*) Missuna. Przyczynek do geologii pow. Nowogrodzkiego.

цячэньня ракі*). У часы лядавіковыя значэньне гэтага гарба відаць было яшчэ большым. Наагул Наваградзкі горб быў паўночным рубяжом палёскае нізіны, а ўзгор'і, якія павырасталі на ім, дзеляць і цяпер вадазборнікі Прыпяці і Нёмна.

На захадзе Наваградзкае ўзгор'е зьмяняецца шырокаю пяшчанаю далінаю р. Шчары, за якою далей на захад ляжыць некалькі невялікіх узгор'яў, належацах да Паўднёвага ланцуга. Ваўкавыскае ўзгор'е, паміж Слонімам і Воўкавыскам, падзелена напалам глыбокаю далінаю р. Зальвянкі. Вышыня яго 100—120 саж. Яшчэ далей на захад — Горадзенскае ўзгор'е, у Сакольскім, Горадзенскім і Аўгустоўскім павэтах. Вышыня гэтага ўзгор'я крыху мэншая, чым Воўкавыскага, але ўсё-ж даходзіць 100 саж. Яно змушае Нёман пад Горадняю крута павярнуць на поўнач, прычым Нёман адразу ад узгор'я невялікую яго паўночную частку і пыве пад Горадняю ў цэснай даліне з высокімі, гарыстымі берагамі.

Абодвы ўзгор'і створаны канцавымі морэнамі (якія найбольш ляжаць на олігоцэнавых пластох), а з свайго выгляду, ды, мусіць, і з паходжаньня падобны да Наваградзкага ўзгор'я, ды толькі крыху ніжэйшыя. На паўдня яны памалу зьніжаюцца і мяйсцовасьць, пакрытая падсподняю морэнаю прыймае роўны выгляд (Падляская раўніна); тут ляжыць між іншым *Белавеская пушча*. Спатыкаюцца, праўда, і тут невялікія прасторы з няроўным, ўзгоркаватым краявідам, прычына якога — невялікія канцавыя морэны. Так на ўсход ад Бельску знаходзіцца г. зв. *Княжыя горы*, каля *Берасьця* ды каля *м. Камянца-Літоўскага* мяйсцовасьць таксама няроўная. Найвышэйшы пункт Падлясься (100 с.) знаходзіцца на поўнач ад *м. Высокага*. Пэўную рознароднасьць уносяць у краявід і лядавіковыя даліны, досіць часта тут спатыканыя, дый яшчэ высокія берагі рэк.

У кожным разе і Падляская раўніна досіць высака паднята пад роўнем мора, асабліва раўнуючы да Палесься, якое разляглося далей на паўднёвы ўсход. Шырокі і даўгі язык ад Падляскае ўзвышанае раўніны ўразаецца далёка ў Палескія прасторы, творачы паміж рэкамі *Ясельдаю* і *Пінаю* роўны сухі і бязлесны паўвостраў, званы *Загародзьдзем*. Пад Пінскам Загародзьдзе стромкім берагам высіцца над акружаючымі палёскімі нізінамі на некалькі дзесяткаў сажняў.

Таксама сярод Палесься, але ўжо на ўсходзе яго, ляжыць досіць значны востраў, створаны *Мазырскім узвышшом*. Гэтае ўзвышшо ляжыць адзінока ў вялізарнай катліне Палесься і, здаецца, ня звязана з іншымі беларускімі ўзвышшамі. Затое магчыма яго сувязь з *Валынскімі горамамі***).

*) Wołosowicz. Litwa i Białorus.

***) Валынскія горы зложаны з крышталёвых скалаў, адносячыхся да Архэйскае эпохі.

У кожным разе там, дзе цяпер ляжыць Мазырскае ўзвышшэ, відаць, існаваў нейкі горб яшчэ ў даўнейшыя, перадлядавіковыя эпохі, а на яго ўжо налеглі зверху лядавіковыя пласты.

Вышыня ўзвышша каля 100 саж. Зьверху пакрыта яно лёссам. Прарываючыся праз узвышшэ, Прыпяць пракапала сабе глыбокую даліну, у якой адкрываюцца старыя (олігоцэнскія ды крэйдавыя) пласты; да гэтае даліны зьбягаюць глыбокія яры, прарэзуючыя ўзвышшэ. Сярод гэтых яроў разбудаваўся Мазыр.

І на поўнач, і на паўдня ад Мазыра ўзвышшэ пакрысе пераходзіць у палёскую нізіну, ствараючы, аднак, каля сябе сушэйшую ды гусьцёй заселеную мясцовасьць, з усіх бакоў агорнутую самым глухім палесьсем.

Урэшце трэба ўспомніць аб Сувальскім узгор'і, якое падымаецца на самай паўночна-заходняй мяжы Беларусі, аддзеленае ад Горадзенскага ўзгор'я шырокаю пяшчанаю паласою. А ў г у с т о ў с к а е п у ш ч ы, займаючай даўнейшую лядавіковую даліну. Сувальскае ўзгор'е ёсьць тыповаю морэннаю краінаю, пакрытаю масай вазёраў. Вышыня яго досіць значная, але да Беларусі можна залічыць толькі яго паўднёвыя спады.

§ 11. ПАЎНОЧНА-ЎСХОДНЯЯ ЎЗВЫШШЫ.

Паўночная Беларусь, ці, тачней кажучы, вадазборнік Дзьвіны, як ужо гаварылася пры апісаньні краявіду Віцебшчыны (стр. 10), пакрыта ўзгор'ямі чыста морэннага выгляду. З гэтае прычыны ўзгор'і паўночнае Беларусі мы проста называем Паўночнымі морэнамі. Дзеляцца яны на тры галоўных грамады: 1) Дзьвінскае ўзгор'е — на захадзе, 2) Віцебская-Невельская горная града — пасярэдзіне, ды 3) Смаленская морэна — на ўсходзе.

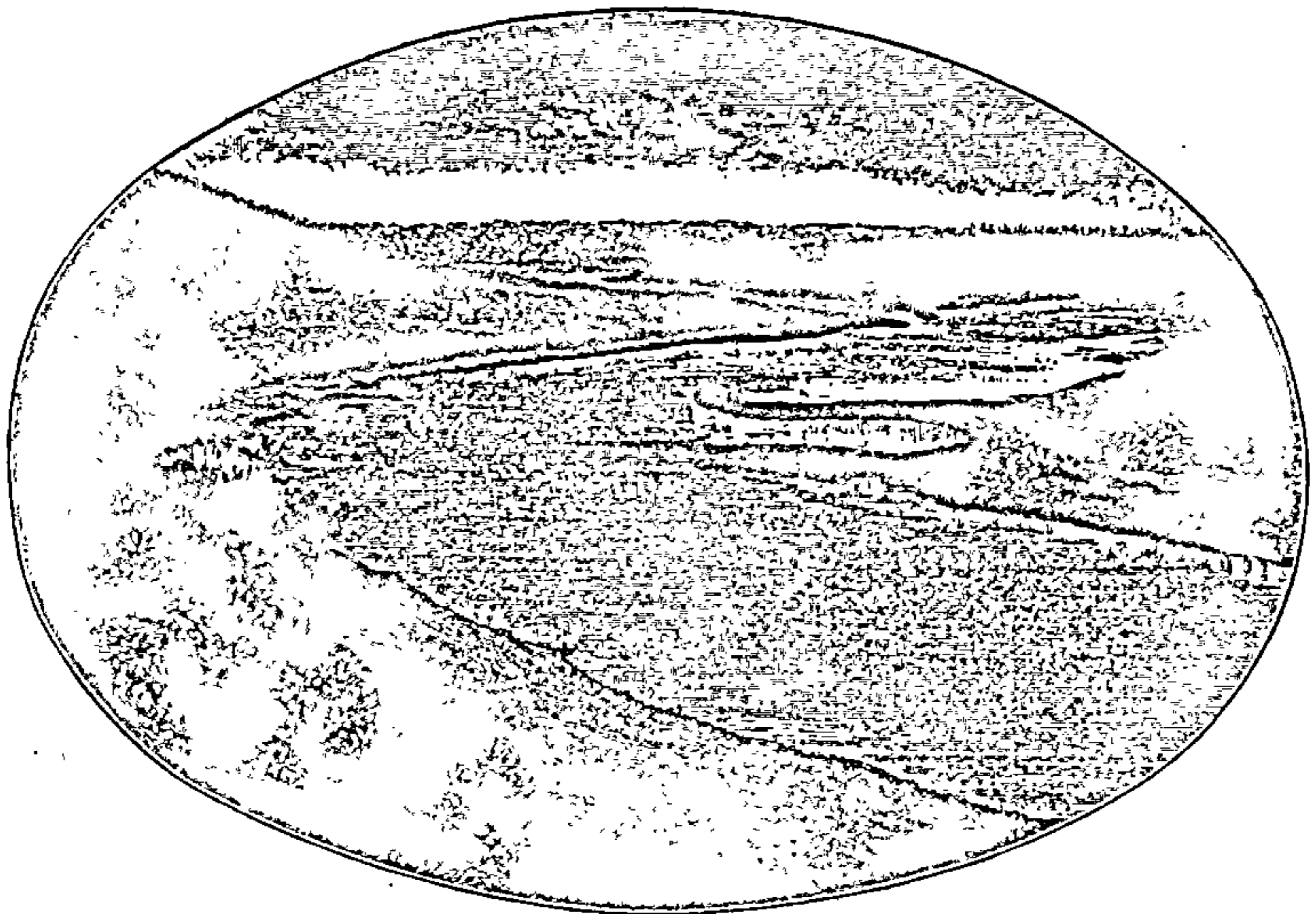
Дзьвінскае ўзгор'е. На поўнач ад Полацкае нізіны мясцовасьць па абодвух баках Дзьвіны робіцца вышэйшаю і прыймае чыста морэнны выгляд. Групы ўзгоркаў, раскіданыя без асаблівага парадку, чарадуюцца з вялікімі вазёрамі, ды пяшчанымі мясцовасьцямі палёскага тыпу. Краявіды зьмяняюцца ў гэтай краіне вельмі часта, і ніколі нельга ўгадаць, што давядзецца ўгледзіць за лініяю кругавіду. Лёгла тут у часы лядавіковыя некалькі канцавых морэнаў, якія разам ствараюць Дзьвінскае ўзгор'е.

Займае гэтае ўзгор'е паветы Дрысенскі, Дзьвінскі, Себежскі, Люцынскі ды Браслаўскі. Найбольш рэзка яно выяўляецца ў Люцынскім павеце, ды часамі на берагах Дзьвіны; аднак значнае вышыні нідзё Дзьвінскае ўзгор'е не даходзіць. У даўнейшыя часы, відаць, значэньне яго было куды большае: перад ствараючымі яго морэнамі стрымаліся тады воды таючага лядавіка і стварылі Полацкае лядавіковае возера.

Паміж Дрысаю і Дзьвінскім праз узгор'е прарываецца Дзьвіна, прычым на ёй творацца парогі. Гэтак каля м. Краслаўкі,

дзе праходзіць, відаць, галоўная града ўзгор'я, на працягу больш як дзесятка вёрст рака проста закідана каменнем рознае вялічыні, праз якое з шумам прабіваецца вада, творачы цэлы рад невялікіх парогаў. Высокія берагі ракі таксама густа закіданы каменнем. Часамі выходзяць наверх і старэйшыя геолёгічныя (дэвонскія) пласты — гліны ды пяскі розных колераў. Зверху ўзгор'е пакрытае ўраджайнымі гліністымі грунтамі (рыс. 12).

На ўсход ад Полацкае нізіны ад Віцебску аж за Невель цягнецца Віцебска-Невельская горная града. Займае яна паветы Віцебскі, Гарадоцкі і Невельскі. На вока выглядае града на вельмі высокую краіну з тыповым морэнным краявідам. На вяршынях узгоркаў, у катлінах — усюды бязьмеры накідана каменя; маса

Рыс. 12. Дзвіна каля Краслаўкі.
(Дзвінскае ўзгор'е).

вазёраў пакрывае ўзгор'е. Узгоркі тут, аднак, ня маюць рэзкіх рысаў; іхнія спады павольна зніжаюцца, пераходзячы ў лагчыны. Найбольшай высачыні даходзіць узгор'е на поўнач ад Гарадка (Паганаўская гара — 136 саж.).

На поўнач ад Невеля, каля мяжы Беларусі з Маскоўшчынаю, ўзгор'е робіцца асабліва высокім, з стромкімі спадамі і саўсім горным краявідам. Вось як апісвае яго расейскі геолёг Нікітін: «морэнны краявід прыймае тут рэзкія формы, а гэта, разам з густа разсёянымі глыбокімі вазёрнымі катлінамі, надае краіне аж далёка на поўнач саўсім горны выгляд. Глыбокія прорвы,

даліны і катліны чарадуюцца з горамі, якія маюць блізка што няпрыступныя, стромкія спады. Існуючыя карты не даюць ніякага ўяўленьня аб гэным горным краявідзе. Вышыня гораў, нідзё ня мэраная, павінна быць вельмі значнаю, калі навет лінія чыгункі, якая йдзе нізам, усё-ж паднята больш, як на 100 сажняў над роўнем мора»^{*)}). Гэтая высокая горная краіна займае сабою поўнач Невельскага і Себежскага павётаў і яё называюць тут Райскімі гарамі; далей на поўнач, у Апочацкім ды Вялікалуцкім пав. працяг гэтых узгор'яў вядомы пад назовам Вязаўскіх гораў; яны там дзеляць вадазборнікі р. Ловаці і р. Вялікае дый хутка канчаюцца, пераходзячы ў расейскую вазёрнаю раўніну.

Уся Віцебска-Невельская града мае чыста лядавіковае паходжаньне і ёсьць, мусіць, канцавою морэнаю другога лядавіка. Пакрываюць яе найбольш морэнныя гліны. На поўначы ўзгор'е скрозь пазарастала ліставым лэсам, зложаным з бярозы, асіны, дубу, з невялікімі домешкамі ёлкі.

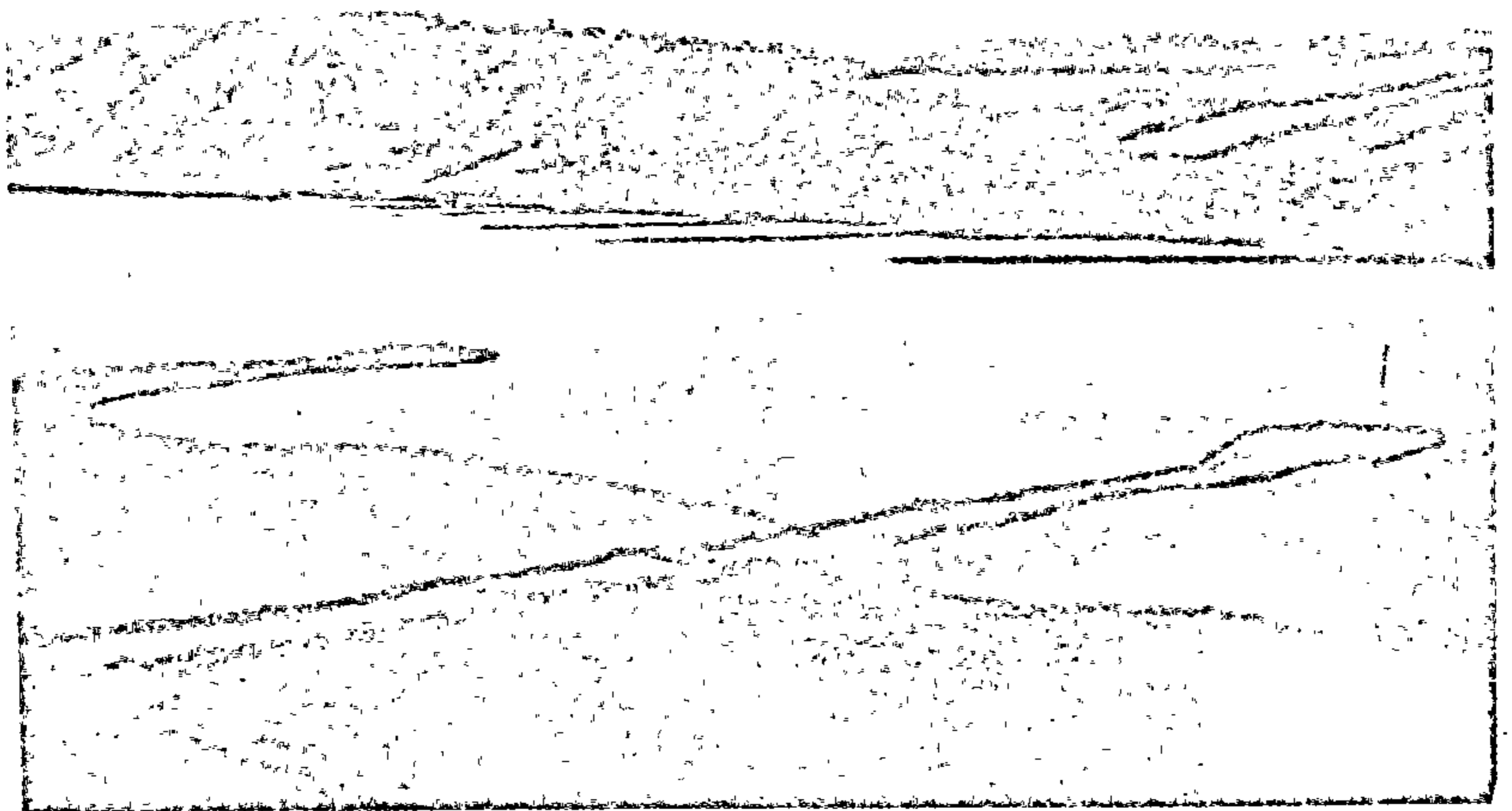
Яшчэ далей на ўсход, ужо на левым беразе верхняе Дзвіны, за шырокім паясом наддзвінскіх пяскоў падыймаецца Смаленская морэна. Займае яна паветы Парэцкі, Духаўшчынскі, Смаленскі і часткаю — суседнія, і дзельць вадазборнікі Дзвіны і Дняпра. Вышыня гэтага ўзгор'я мяйсцамі бывае досіць значная — да 140 саж. Найвышэйшыя пункты ўзгор'я знаходзяцца на мяжы Духаўшчынскага і Парэцкага павётаў, у вярхоўях р. Хмосьці (прыток Дняпра). Узгор'е зложена, відаць, канцавымі морэнамі, якія ляжаць на старэйшых геолёгічных пластах (дэвонскіх). Мясцовасьць тут у значнай меры перасечаная ярамі ды далінамі рэчак і ручаёў, якіх берагі, таксама, як і спады ўзгоркаў, падыймаюцца павольна і маюць закруглены выгляд. Маса каменя, раскіданага па ўзгор'ю, ды частыя вазёры дазваляюць лічыць краіну гэтую тыпова-морэнаю.

У ўсходняй Беларусі найважнейшым узгор'ем трэба лічыць Дняпроўскае ўзгор'е. На ўсход ад вышэйуспомненае Лепельскае лядавіковае даліны мясцовасьць яшчэ пэўны час мае выразна-морэнны выгляд з бязлічнымі вазёрамі, паміж якіх параскіданы грамады морэнных узгоркаў; з апошніх трэба адзначыць Каторсы, ланцуг лясістых узгоркаў, што цягнецца ўздоўж мяжы Лепельскага і Сеньнінскага павётаў (на ўсход ад Чашнікаў). Усю гэтую старану можна лічыць прадоўжаньнем Сьвянцянска-Докшыцкае морэны.

Далей-жа на ўсход вазёраў робіцца шмат менш, мясцовасьць робіцца значна вышэйшаю, з лёгка зыбістаю паверхняю, з багатымі глістымі грунтамі і густым насяленьнем. Гэта ўжо Дняпроўскае ўзгор'е.

^{*)} Никитинъ. Геологическія наблюденія по Московско-Винд. ж.д.

Пачаўшыся на мяжы Сеньнінскага і Аршанскага паветаў, у вярхоўях р. Друці, займае яно захад Аршанскага пав., пасля пераходзіць на левы бераг Дняпра і цягнецца далей на ўсход па Гарэцкім, Мсьціслаўскім, Красенскім, Рослаўскім паветах ды частках суседніх з імі, аж да самае р. Дзясны. Тамака, на ўсходзе, ідзе яно высокаю градаю далёка на паўднёвы ўсход уздоўж правага берагу Дзясны, робячы бераг гэты высокім ды стромкім; а дзеля таго, што тут узгор'е пакрыта лёссам, берагі Дзясны асабліва моцна зрэзаны глыбокімі ярамі. Такі самы выгляд мае і Старадубскае ўзвышшэ, якое ляжыць далей на паўдня, сярод лесастэпу, і пакрытае лёссам.

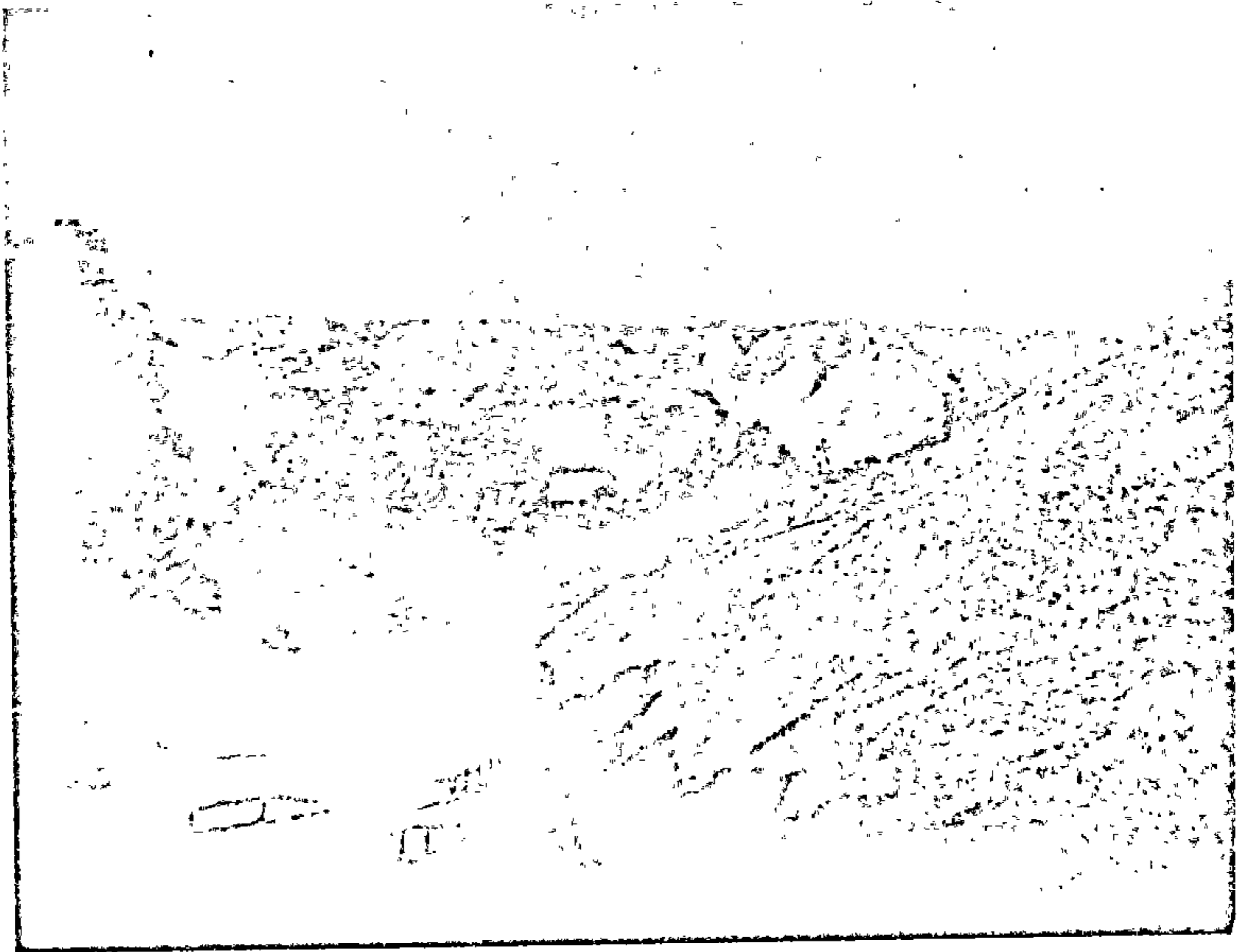
Рыс. 13. Дняпро каля Шклова.
(Паўднёва-заходнія спады Дняпроўскага ўзгор'я).

На паўднёвы захад Дняпроўскае ўзгор'е вельмі павольна зніжаецца; тут ствараецца роўная сухая мяйсцовасць, Раданская раўніна; толькі высокія правыя берагі рэк робяць яе краявіды крыху больш разнаобразнымі. Яшчэ далей на паўднёвы ўсход пачынаецца пяшчанае ды балоцістае Палесьсе.

Саўсім іначай выглядаюць паўночныя берагі ўзгор'я. На ўсходзе яны стромкімі, зрэзанымі ярамі сьцэнамі (як, прыкл., каля Смалёнску) спадаюць у даліну Дняпра. На захадзе паўночны край узгор'я, дайшоўшы досіць значнае вышыні (128

саж.), рэзка абрываецца над вялікаю пяшчанаю раўніною, пасярод якое ляжаць Верацейскія балоты.

Агульная вышыня узгор'я каля 100—120 саж. На захадзе найвышэйшы пункт узгор'я, як сказана, ляжыць над Верацейскімі балотамі. На ўсходзе найвышэйшыя пункты ўзгор'я ляжаць аж над Дзясною, ў Рослаўскім павеце (Рослаўскія вышыні). На ўсім сваім вялізарным прасторы (у доўжкі каля 300 вёрст) Дняпроўскае ўзгор'е перахоўвае той самы выгляд краіны з зыбістаю паверхняю, глістымі грунтамі, на якіх растуць вялікія яловыя лясы, з павольнымі і закругленымі спадамі ўзгоркаў. Рэкі прарэзуюць у ўзгор'і глыбокія даліны, якія прыхарошуюць і без таго дужа прыгожыя яго краявіды. (рыс. 13).

Рыс. 14. Дняпроўскае ўзгор'е каля Мсьціслаўля.
(Выходы старых геалёгічных пластоў).

Дняпроўскае ўзгор'е ляжыць на старадаўніх геалёгічных пластох (дэвонскіх), якія зверху прыкрытыя морэннымі глінамі, а часамі лёссам (прыкл., каля Мсьціслаўля). У глыбокіх рачных далінах часта гэтыя старадаўнія пласты выходзяць наверх у відзе вапнякоў, долёмітаў і інш. (рыс. 14), якія шмат дзе разрабляюцца, як, прыкл., аршанская вапна, вядомая на ўсю Беларусь.

Дакаціўшыся да паўночных спадаў узгор'я, Дняпро ня можа перарваць яго сьцяны і змушаны даўгі час плысьці ўздоўж

яго паўночнае граніцы на захад. Толькі пад Воршаю ўдаецца Дняпру перарвацца праз узгор'е і зьмяніць свой змушаны заходні кірунак на паўднёвы. У мейсцы перарыва праз узгор'е на Дняпры знаходзяцца значныя Кабяляцкія парогі, якія ўперад моцна перашкаджалі судаходзтву; цяпер частку іх узарвалі*).

Сваёй усходняй часткаю Дняпроўскае ўзгор'е датыкаецца да г.зв. Сярэдне-Расейскага плоскага ўзвышша; некаторыя аўтары гатовыя нават самае Дняпроўскае ўзгор'е (дый ня толькі яго) лічыць часткаю гэнага ўзвышша, і называюць гэтак узгор'е Смаленска-Аршанскім клінам Расейскага ўзвышша; але, як мы далей убачым, і геолёгічная будова і самы выгляд абодвух узвышшаў моцна розняцца паміж сабою. Трэба, аднак, адзначыць, што да Беларусі ўсё-ж належыць пэўная частка Расейскага ўзвышша, а іменна — заходнія спады г. зв. Вокаўскага лесу.

Вокаўскі лес — гэта высокападняты горб, які злучае Сярэдне-Расейскае ўзвышша з ляжачымі на поўначы Валдайскімі горамі, ды адначасна дзеліць вадазборнікі Волгі і Дняпра, дзеліць Усходне-Эўропэйскую раўніну на дзьве часткі: адну — з заходнім нахілам, другую — галоўным чынам з усходнім. Беларуска-Маскоўская мяжа праходзіць тут найбольш па гэтым вельмі важным вадазеле і такім чынам заходні спад Вокаўскага лесу дастаецца Беларусі, ўсходні-ж — Маскоўшчыне.

На Вокаўскім лесе ляжаць гэтакія беларускія павёты: Бэльскі, Дарагабужскі, Ельнінскі, Ржэўскі і часткі суседніх паветаў. Краіна гэтая высака — на 100—120 саж. паднятая над роўнем мора. Ня гледзячы на гэта яна саўсім роўная. Ні ўзгоркаў, ні вазёраў тут саўсім блізка няма; нават каменьяў няма ані на павёрхні зямлі, ані ў грунтох. На вялікіх прасторах цягнецца аднавообразная, высокая, лясістая, а часта й моцна забалочаная раўніна. Морэннага краявіду тут не засталася й сьлёду.

Нельга, аднак, прыраўнаваць гэтакія краіны і да палесься. Ня кажучы ўжо аб высокім падняцьці над роўнем мора, гэтая краіна яшчэ і тым розніцца ад палесься, што мае цяжкія гляістыя ці падзолавыя грунты і адпаведную да іх расьліннасьць. Усё ўзвышша пакрытае ліставымі лясамі, бярэзнікамі ды асіньнікамі, часткаю-ж мяшанымі; хваёвых бароў тут вельмі мала. Таксама і рэкі цякуць тут у глыбокіх ды шырокіх далінах і маюць досіць хуткое цячэньне; да іх зьбягаюць глыбокія яры, а ёсьць гэтых яроў досіць многа дзякуючы таму, што Вокаўскі лес пакрыты галоўным чынам мяккімі лёссыавіднымі суглінкамі, у якіх саўсім няма каменья (гэтак, як у лёссе) і якія, падобна як і лёсс, лёгка размываюцца вадою.

Паходжаньне гэтых суглінкаў тлумачаць розна: адны лічаць, што гэта звычайная падысподня морэна, іншыя думваюць, што

*) Парогі гэтыя зложаны якраз з дэвонскага вапняка.

лёссавідныя суглінкі асэлі та скаламучаных лядавіковых водаў (гл. вышэй, стр. 16). У кожным разе пласт суглінкаў не таўсты і пад ім ляжаць старэйшыя пласты*). Гэтыя апошнія пласты складзены тут найбольш з вапнякоў, якія досіць часта выходзяць наверх. Дзеля таго тут, часьцэй чым дзе, можна заўважыць г. зв. карставыя зьявішчы. Вада, якая працякае зверху, робіць у падзёмных пластох вапны цэлыя пячоры і ходы. Дзякуючы гэтаму часта трапляецца, што рэчка будзе цэкці да пэўнага мэйсца, а далэй правалюецца пад зямлю, — гэта яна сходзіць у вапенныя ходы, а цераз некалькі вёрстаў яна йзноў паказуецца з-пад зямлі і цячэ далэй. Магчыма, што пад зямлёю тут можна было-б знайсці і досіць значныя пячоры.

Найвышэйшаю часткаю Вокаўскага лесу ёсьць г. зв. Ёльнінскі вузел; ляжыць ён каля м. Ёльні. Нягледзячы на сваю значную вышыню (каля 130 саж.) Ёльнінскі вузел робіць уражаньне саўсім роўнае мяйсцовасьці. З яго ўва ўсё бакі расьцякаюцца досіць значныя рэкі — як Сож, Дзясна, Вутра (прыток Окі) ды інш., дзеля чаго ён і атрымаў свой назоў. На поўнач ад яго, з Вокаўскага лесу выцякае і вялікі Дняпро.

Вокаўскае ўзвышшэ ўсё пакрытае лясамі ды гаямі, якіх тут ёсьць шмат больш, чым ворнага поля. Затым-жа яно і называецца лэсам.

Вокаўскі лэс ёсьць найбольшым з паміж беларускіх плоскіх узвышшаў; аб іншых мы ўспаміналі раней, гэта былі: Лідзкае, Падляскае, Загародзьдзе, ўрэшце Раданская раўніна. Маючы выгляд раўнінаў, яны разам з тым высака паднятыя над роўнем мора і, дзякуючы гэтаму, досіць сухія, ў большасці пакрытыя ўраджайнаю гляістаю зямлёю. Па свайму паходжаньню — гэта найбольш краіны, дзе роўным пластом легла падсподня морэна, хаця бываюць у нас плоскія ўзвышшы і іншага паходжаньня. Цяпер нам застаецца перайсьці да разгляду нізкіх раўнінаў, або нізінаў.

§ 12. НИЗИНЫ БЕЛАРУСІ.

Нізіны займаюць значную частку Беларусі, каля чверці ўсяго яе прастору. Найбольшымі спаміж іх ёсьць дзьве — Палёская і Полацкая нізіны. Наагул бяручы абедзьве яны маюць шмат супольнага па свайму паходжаньню і характару; але бывае, з другога боку, што і часткі кожнае з іх моцна непадобныя адна да аднае.

Палёская нізіна займае галоўным чынам вадазборнік р. Прыпяці, і ў сваёй геолёгічнай гісторыі моцна звязана з гэтаю ракою. Аднак на ўсходзе Палёсьсе даходзіць да Дняпра, ды навет пераходзіць на яго лэвы бераг каля вусьця Сожу.

*) Пласты гэтыя належаць да Вуглявое эпохі (тым часам, як пад Дняпроўскім узгор'ем ляжаць дэвонскія пласты).

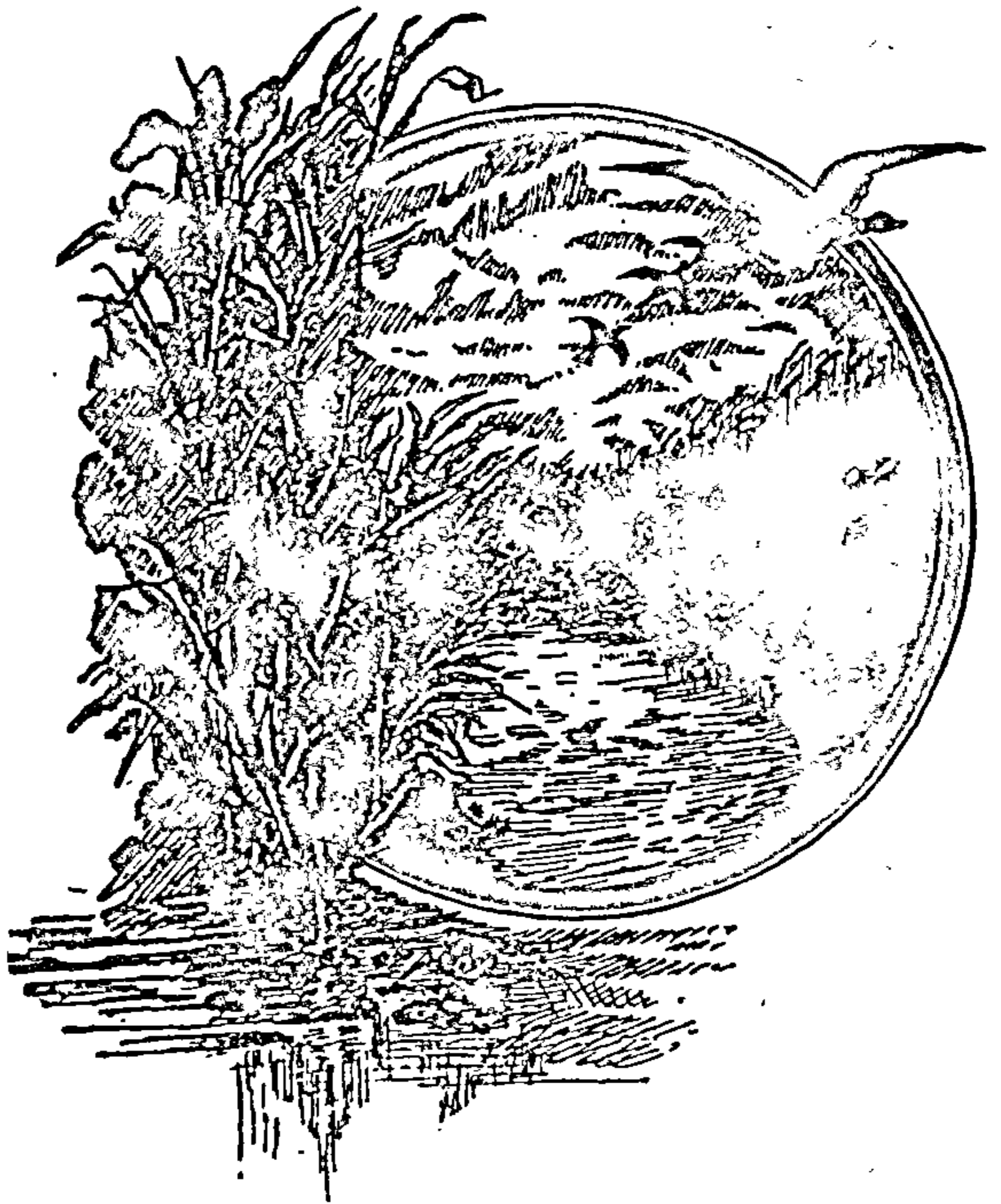
Таксама ад Палэскае нізіны адыходзяць даўгія языкі на поўнач уздоўж Бярэзіны, Птыча, Ясельды, і займаюць шырокія лагчыны паміж паўночных узгор'яў. Распасьцёршыся ад Бугу аж за Дняпро і Сож, ды ад успомненага вышэй Наваградзкага гарба з ляжачым на ім Паўднёвым ланцугом узгор'яў — аж да Валынскіх гораў, Палесьсе займае каля 80 тыс. кв. вёр. і цягнецца з усходу на захад больш як праз 500 вёрст.

Па ўсім гэтым вялізарным прастору на крыху вышэйшых мяйсцох ляжаць пяшчаныя раўніны, пазарастаўшыя хваёвым борами, а на крыху ніжэйшых — бязмежныя балоты розных відаў. Лёс і балота пануюць па ўсёй нізіне, пакідаючы ворнай зямлі ды сенажациям мяйсцамі толькі каля пятае часьці ўсяго прастору, прычым лёс займае каля паловы прастору, а рэшту — балота.

Выгляд усяго Палесься — раўнінны. Невялічкія ўзгоркі, якія тут часамі сустракаюцца, створаны ўжо не морэнамі. У большасьці — гэта паабрастаўшыя дзёрнам ці лесам пяшчаныя кучугуры (дюны), падобныя да тых, якія і цяпер творацца каля выдамаў, г.э. там, дзе вецер пачаў раздзьмухаваць пяшчаныя грунты; бывае гэта найчасьцэй, калі з такога пяшчанага грунту зсякуць лёс, які там упэрад рос і стрымліваў раздзьмуханьне. Вось жа такіх кучугураў, а толькі створаных, мусіць, вельмі даўно, спаткаць можна досіць у Палесьсі; на іх, як на сушэйшых мейсцах, любяць будаваць сваё вёскі жыхары Палесься. Вышыня іх, аднак, гэтка нязначная, што ані не зьмяняе раўніннага характару Палэскае нізіны.

Палэская нізіна паднята над роўнем мора ўсяго толькі на 45—70 саж., творачы такім чынам сярод акружаючых яе ўзвышшаў катліну глыбінёю ў 20—50 сажанёў; узвышшы гэтыя часамі падымаюцца стромкаю сьцяною ў некалькі дзесяткаў сажанёў беспасярэдна над самымі палэскімі нізінамі (прыкл., Загародзьдзе, Мазырскае ўзвышшо). Наагул кажучы, дно Палэскае катліны на захадзе крыху вышэйшае, на ўсходзе ніжэйшае, і з гэтае прычыны воды з Палэскае нізіны маюць натуральны сток на ўсход; у гэтым кірунку, як ведама, і плыве Прыпяць. Спад гэты, аднак, саўсім нязначны, і гэта ёсьць адною з прычынаў вялікае забалочанасьці Палесься. Асабліва гэта адчуваецца ў цэнтральнай частцы Палесься, каля Пінску. Тут якраз у Прыпяць упадаюць яе найбольшыя прытокі, якія зьбягаюць з акружаючых Палесьсе ўзгор'яў, дзеля чаго маюць хуткі бег ды нясуць у сваіх скаламучаных водах шмат мулу, пяску і іншых матар'ялаў размываньня. Але скаціўшыся ў Палэскую нізіну, павэрхня якое па мэры збліжэньня да Прыпяці робіцца ўсё раўнейшаю, з усё больш нявыразным спадом, гэтыя рэкі зьмяняюць свой характар. Цячэньне іх робіцца цішэйшым, і з вады асядаюць скаламучаныя матар'ялы. Што раз то болей зьяўляецца на кожнай з гэтых рэк мялізнаў, астравоў, якія творацца з прынесеных

ракою зверху матар'ялаў, цячэньне ракі разьбіваецца на шмат рукавоў, якія ўвесь час змяняюць сваё месца, вандруючы сярод рачных асадаў. Творыцца цэлая сець пратокаў, а там, дзе гэтыя рэкі, збліжаючыся да свайго ўпаду ў Прыпяць, падыходзяць блізка адна да аднае, сеці іхніх пратокаў злучаюцца і пакрываюць значныя прасторы. Найбольшы з такіх прастораў ляжыць на паўдня ад Пінску і называецца **Зарэчча**. Вясною і ў часе паводак уся гэтая мясцовасьць на дзесяткі вёрст навокала заліваецца вадою і выглядае на адно вялікае возера, сярод якога дзе ня дзе на вышэйшых грудках разбудаваліся палескія вёскі, з усіх бакоў абкружаныя вадою. Улетку, як вада спадае, усё Зарэчча зарастае буйнымі балотнымі травамі, сярод якіх прапаўзаюць рачныя пратокі (рыс. 15). Як бачым, рэкі тут цякуць бяз сталых берагоў і, зразумела, забалочваюць вялізарныя прасторы навокала сябе; з гэтае прычыны ўздоўж Прыпяці і важнейшых яе прытокаў цягнуцца абшырныя бязлесныя балоты.

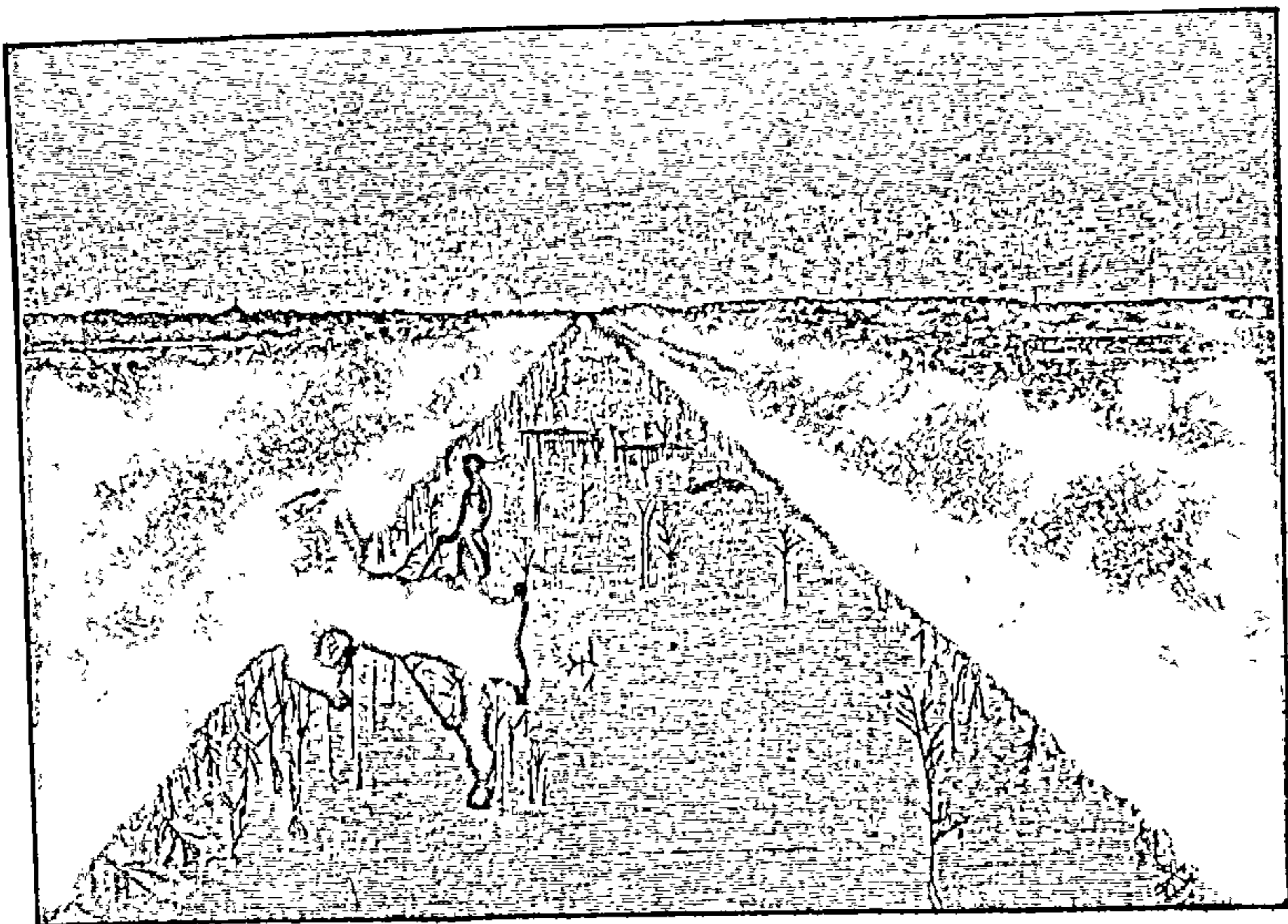
Рыс. 15. Рачны праток на Палесьсі.

Шмат дзе можна пабачыць на іх каналы, якія роўнымі лініямі прарэзуюць палескія раўніны, абяртаючы даўнейшыя балоты ў сенажаці ды служачы для сплаву дрэва і камунікацыі (рыс. 16).

Балотная палеская краіна з усіх бакоў абкружана паясом палескіх п у ш ч а ў. Тут' ужо, бязумоўна, пануе лес; ён, аднак, чарадуецца з балотамі, якія тут займаюць ніжэйшыя месцы, асабліва ўздоўж рэк. Лясы або ляжаць на вышэйшых пяшчаных грудках, і тады зложаны выключна з хвоі, альбо ў мокрых лагчынах, і тады яны мяшаныя. Сярод лясоў ды балотаў раскідана досіць многа вазёраў з нізкімі, грузкімі берагамі,

паабрастаўшымі буйною траваю (рыс. 17). За паясом пушчаў ляжаць ужо на вышэйшых прасторах малалёсныя земляробскія раўніны і ўзгор'і, акружаючыя Палесьсе.

Краявід Палесься досіць аднаобразны і на вялізарных яго прасторах мала зьмяняецца. Формы павэрхні ў палёскім краявідзе іграюць мэншую ролю; затое шмат хараства дадаюць яму палёскія воды: рэкі, вазёры, балоты, якіх выгляд некалькі разоў у год моцна зьмяняецца, робячы з Палесься то вялікае возера, то непраходны ляс траваў, то бязьмэжную раўніну, пакрытую празрыстым сьветлым лёдам, па якім ува ўсіх кірунках разьяжджаюць жыхары Палесься, радуючыся магчымасьці лёгкіх зносінаў з сьветам.

Рыс. 16. Краявід асушанага Палесься.
(Галоўны канал).

Палёская катліна, відаць, стварылася яшчэ ў перадыдавіковыя часы праз апусканьне старэйшых геалёгічных пластоў. Між іншым трэба лічыць, што і цяпер зямная кара пад Палесьсем апускаецца*), што бязумоўна яшчэ мацней яго забалочуе, ці, прынамся, не дае яму высыхаць. Няглыбока пад павэрхняю зямлі ў Палесьсі ляжаць старыя пласты**), найбольш гліны, слаба прапускаючыя ваду. Зьверху на іх ляжыць нягрубы пласт дыдавіковых дый пасьля-дыдавіковых пяскоў, таўшчынёю ўсяго 10—20 сажняў. Зразумела, што вада мусіць застаівацца ў гэтым вэрхнім пласьце, ня могучы прасачыцца ў глыбіню праз ляжачыя ніжэй гліны, і гэта таксама дапамагае забалочаваньню Палесься.

*) Wolfosowicz.

***) Крэйдавыя і нумулітычныя.

Рис. 17. Палёскае возера.

Урэшце балоцістасьць Палесься, дый наагул характар яго прыроды трэба лічыць рэзультатам яго гісторыі ў лядавіковую эпоху. Як ужо гаварылася, Палескую катліну залілі воды таючага лядавіка, ствараючы тут вялізарнае лядавіковае возера. Рэкі, якія цяпер працякаюць праз Палесьсе, ці хоць краем яго, ў тым ліку і Дняпро, разам з лічнымі, цяпер ужо няіснуючымі, лядавіковымі рэкамі, неслі ў гэтае возера шмат скаламучанага ў сваіх водах матар'ялу з размытых лядавіковых глінаў; гэтыя матар'ялы, трапіўшы ў стаячыя, ці павольна пływучыя воды палё скага возера, асядалі на яго дно, творачы цяперашнюю пяшчаную вопратку паверхні Палесься.

Ня гледзячы на спад Палёскае нізіны ў усходнім кірунку, лядавіковае возера, відаць, даўгі час ня мела пэўнага стоку на ўсход. Мазырскае ўзвышшэ, дый малазначнае цяпер яго прадоўжаньне на поўнач да Бярэзіны перагароджавалі дарогу на ўсход лядавіковым водам і тыя мусілі прабівацца праз узвышшэ. Гэта ім ня там хутка ўдалося, дык тым часам лішкі вады спускаліся на паўдня і ўсход праз даліну цяперашняе р. Славечны, якая ляжыць на паўдня ад Мазырскага ўзвышша, дый дзеліць яго ад Оўруцкіх (Валынскіх) гораў. Таксама зыходзілі лішкі вады і на захад, у даліну Буга, а праз яе — у тагочасную Віслу.

Толькі тады, як лядавіковым патокам удалося добра раскапаць Мазырскае ўзвышшэ, вада лядавіковага возера зыйшла ў Дняпро. Павэрхня Палёскае катліны пасья гэтага, мусіць, доўгі час была падобная да спушчанага млыннага ставу; збольшага яна і ў нашыя часы можа быць да яго прыраўнавана. Балоцістыя лагчыны, што чарадуюцца з пяшчанымі грудкамі, разсёяныя між іх пратокі рэкаў, урэшце самы катлінны характар Палесься, даюць права да гэткага параўнаньня і даводзяць, што лядавіковае возера запраўды існавала на прасторах Палесься.

Таксама, як Мазырскае ўзвышшэ загароджавала сток водам галоўнага лядавіковага возера, гэтак узвышшы Наваградзкага гарба затрымлівалі лядавіковыя воды ў цяперашнім вадазборніку верхняга Птычу і Сьвіслачы, а Дзьвінскае ўзгор'е — у ваколіцах Полацку. У абодвух выпадках стварыліся лядавіковыя вазёры: першае возера абыймала поўдзень цяперашняга Ігуменскага павету; другое — ўсю Полацкую нізіну. Пасья гэтых вазёраў пазаставаліся такія самыя сьляды, як і пасья вялікага палёскага лядавіковага возера.

Полацкая нізіна займае большыя часткі паветаў Дзісьненскага, Полацкага ды Лепельскага. Лядавіковае возера заліло тут, відаць, увесь прастор паміж акружаючымі цяпер нізіну ўзгор'ямі: Дзьвінскім, Віцебска-Невельскім і Сьвянцянска-Докшыцкім. Возера гэтае, мусіць, ня было глыбокае і не пакінула па сабе гэтых значных сьлядоў, як палескае возера. Аднак і тут ёсьць досіць многа балотаў — найбольш уздоўж р. Дзісенкі ды

левага берагу р. Дрысы (прытокі Дзвіны), навокала якіх ляжаць хваёвыя бары на пяшчаных грунтах. Сярод мяйсцовасцяў з палескім краявідам тут часам уразаюцца морэнныя кліны, якія пэўне ж змяняюць краявід нізіны. Апроч таго, трэба адзначыць вялікі лік вазёроў, спатыканых на нізіне, ды яе значна большую сухасць у параўнанні з Палесьсем.

Пяшчаныя раўніны, на якіх ляжаць некаторыя нашыя пушчы, як Налібоцкая, Горадзенская, Аўгустоўская, відаць, стварыліся гэтакім самым спосабам, як і вышэйапісаныя палескія нізіны, у лядавіковыя часы і пакрыты з павёрхні таксама асадамі лядавіковых вазёраў.

РАЗЬДЗЕЛ II.

Клімат Беларусі.

§ 13. КЛІМАТЫЧНЫЯ УПЛЫВЫ. ВЯТРЫ.

Беларусь ляжыць у ўмеркаваным паясе зямлі, бліжэй да полюса, чым да экватара. Сонца ў нас ходзіць па небе ня дужа высака; навет на пачатку лета, у чэрвені, яно ў паўдня не стаіць у нас проста над галавою, а крыху ніжэй; узімку-ж сонца саўсім мала падымаецца над кругавідам і мала дае цяпла. Ад гэтае прычыны (геаграфічнае шырыні) перад усім залежыць наш клімат; аднак яё значэнне ў вялікай меры засланяецца ў нас уплывам і іншых прычынаў. Клімат усяё Сярэдняе Эўропы, а ў тым ліку і Беларусі, залежыць найбольш ад Атлянтыцкага акеану і суседніх, звязаных з ім мораў. Чым далей каторы з гэтых краёў ляжыць ад акеану, тым больш сухім і халодным робіцца яго клімат, больш падобным да клімату аграмаднага ўсходняга контынэнту Эўропы і Азіі, больш контынтальным; чым бліжэй ляжыць край да акеану, тым клімат робіцца цяплейшым, вільгатнейшым і лагаднейшым, ці, адным словам, акеанічным. Беларусь з усіх краёў Сярэдняе Эўропы найдалей адсунутая ад акеану, і затым з усіх старонак Сярэдняе Эўропы мае клімат найбольш халодны і сухі.

Аднак уплывы акеану ці адсутнасць іх мы адчуваем штодзенна. Вее вецер з захаду, ад акеану, — пачынаецца вільготнае, цёплае надвор'е. Зьмяніўся вецер, дзьмэ ўжо з усходу — надвор'е робіцца сухім і халодным. Па чарзе пануюць у нас то акеанічнае, заходняе надвор'е, то ўсходняе, сухазёмнае. Заўважана, што ўзімку клімат Беларусі збліжаецца да контынтальнага, ўлетку-ж ён саўсім блізка акеанічны.

Наагул бяручы, ўплывы акеану ў нас мацнейшыя ад уплываў контынэнту, і затым клімат Беларусі трэба прызнаць яшчэ акеанічным. І нічога ў гэтым дзіўнага. На захад ад Беларусі, аж да самага мора, ляжаць нізіны — Польшкая і Гэрманская, па якім да вольна, без вялікіх перашкод цёплы акеанічны вецер урываецца на прасторы Беларусі, прыносячы з сабою хмарнае надвор'е ды дождж ці сьнег. Узвышшы цэнтральнае Беларусі, асабліва тыя, што цягнуцца з поўначы на паўдня, крыху затрымліваюць гэтыя вятры і змушаюць іх аддаць на сваё заходнія спады частку вільгаці, якую тыя нёсьлі. Значна абсушаныя пасуваюцца заходнія вятры далей па ўсходняй Беларусі і спатыкаюць на нашай мяжы з Маскоўшчынаю новую, яшчэ больш значную перашкоду ў відзе Вокаўскага лесу, на якім гэтак шмат аддаюць вільгаці і гэтак трацяць шмат сваё сілы, што ўжо на ўсход ад яго, ў прасторах Маскоўшчыны, значэньне акеанічных вятроў робіцца шмат меншым. З сухімі і халоднымі ўсходнімі вятрамі бывае крыху іначай. Плывучы нізам, яны ўжо адразу і вельмі значна затрымліваюцца высокім Вокаўскім лесам, які такім чынам засланяе сабою Беларусь ад уплываў сухаземнага клімату. Пераплыўшы праз Вокаўскі лес усходнія вятры спатыкаюць новую перашкоду ў відзе цэнтральных беларускіх узгор'яў, выцягнутых з поўначы на паўдня, і на заходняй іх старане ўплывы гэтых вятроў робяцца нязначнымі.

Такім чынам, мы бачым, што лініі ўзгор'яў дзеляць Беларусь на некалькі розных між сабою кліматычных краінаў і што Вокаўскі лес ёсьць вельмі паважнаю кліматычнаю мяжою. Уся Беларусь, лёжачы на захад ад яго, мае, ў параўнаньні з Маскоўшчынаю ды іншымі контынэнтальнымі краямі, клімат мяккі, мёрны з нявельмі халоднымі, але многасьнежнымі зімамі, з нявельмі гарачымі, пахмурнымі лэтамі.

У Беларусі дзьмуць найбольш паўднёва-заходнія, заходнія і паўночна-заходнія вятры, якія прыносяць з сабою дождж і пахмурнае надвор'е ўлетку, сьнег і адлігу — узімку. Чым большая сіла гэтых вятроў, тым выразней выступаюць у Беларусі прымэты акеанічнага клімату. Побач з гэтымі вятрамі дзьмуць і ўсходнія, сухія вятры, якія прыносяць яснае і сухое надвор'е ўлетку і вялікія маразы пры сонечным надвор'і ўзімку; чым далей на ўсход, тым гэтых вятроў робіцца больш, а значэньне заходніх вятроў мэншае; усё-ж і на самай усходняй мяжы Беларусі заходнія вятры пераважаюць над усходнімі. Варта яшчэ адзначыць, што дні бяз вятру ў Беларусі здараюцца рэдка.

Вецер, як мы бачым, ёсьць бадай ці не найважнейшым зьявішчам беларускага клімату: ад яго кірунку і сілы залэжыць надвор'е, ды навет даўжыня і ў значнай мэры характар пораў году. Расклад вятроў на працягу году, аб якім будзе гаварыцца пазьней, наагул кажучы, спрыяе гаспадарцы і чалавечаму здароўю. Заходнія вятры, што прыносяць нам вільгаць і цяпло, дазваляюць самым бэдным нашым грунтам

даваць добрыя ўраджаі, аслабляюць сілу страшных зімовых марозаў і шкоду ад іх жывёлам і расьлінам. Сухія ўсходнія вятры робяць клімат наш прытным і здаровым для чалавека.

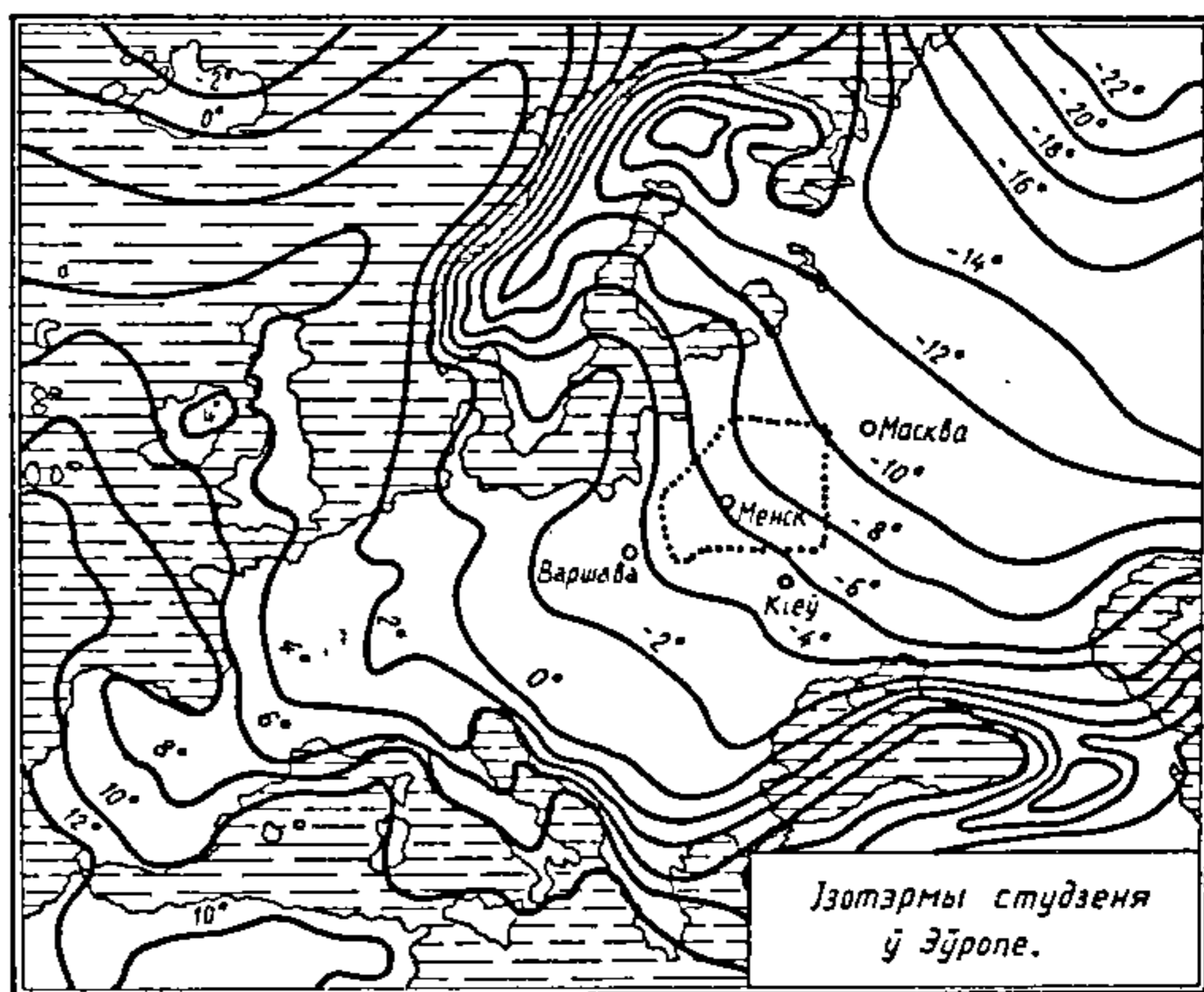
§ 14. ТЭМПЭРАТУРА ПАВЭТРА.

Важным паказчыкам характару клімату ёсьць сярэдняя тэмпэратура павэтра за год ды за месяцы — самы халодны (студзень) і самы гарачы (ліпень)*). Выведзеныя з даўгіх, шматгадовых спасьцярогаў, яны адбываюць у сабе нязьмэньныя варункі, характэрныя для кожнае мяйсцовасьці, ад якіх залежыць яе клімат. Калі нарысаваць іх на карце ў відзе ізотэрмаў (ліній, што злучаюць мейсцы з аднакаваю тэмпэратураю), дык яны наглядна ўяўляюць розьніцы ў клімаце асобных краінаў (рыс. 18 і 19).

Гадавою сярэдняю тэмпэратураю для Беларусі трэба лічыць $+6^{\circ}$ (Менск мае $+5,4^{\circ}$, а Вільня $+6,4^{\circ}$). Калі прыраўнуем мы з гэтага боку Беларусь да іншых краёў, дык угледзім, што для Масквы гэтая тэмпэратура $+3,4^{\circ}$, для Рыгі, так, як і ў нас, $+6^{\circ}$, для Варшавы $+7,5^{\circ}$.

Невялікія на пёршы ўзгляд розьніцы між гэтымі цыфрамі маюць, аднак, дужа вялікае значэньне для клімату. Тыя два градусы, прыкл., якія адрозніваюць наш клімат ад клімату Маскоўшчыны, дазваляюць расьці ў нас, як то будзе ніжэй паказана, цэламу раду далікатных расьлінаў, гатункаў садоўны і варыва і г. д.

Сярэднія тэмпэратуры самага халоднага месяца ў годзе — студзеня, якія характарызуюць зіму, яшчэ больш між сабою розьняцца. Тады, як для Беларусі тэмпэратураю студзеня трэба

Рыс. 18. Ізотэрмы студзеня ў Эўропе.

*) Спасьцярогі над тэмпэратураю павэтра ды іншымі кліматычнымі зьявішчамі стала вядуць мэтэаролёгічныя станцыі. Што дзень у пэўныя гадзіны (7 гадз. раньніцаю, і 9 гадз. пасья паўдня) вымяраецца і запісуецца тэмпэратура павэтра; з гэтых трох памераў выводзіцца сярэдняя дзённая тэмпэратура, з памераў за месяц — сярэдняя месячная, а за год — сярэдняя гадавая тэмпэратура. У Беларусі мэтэаролёгічныя станцыі перад вайною былі: ў Вільні, Маладэчыне, Дружэніках (пад Горадняю), Пінску, Васілёвічах (у Рэчыцкім пав.), Гомелі, Горках, Новым Каралёве (пад Віцебскам), Корсаўцы (Люцынскага пав.) і інш. мяйсцох.

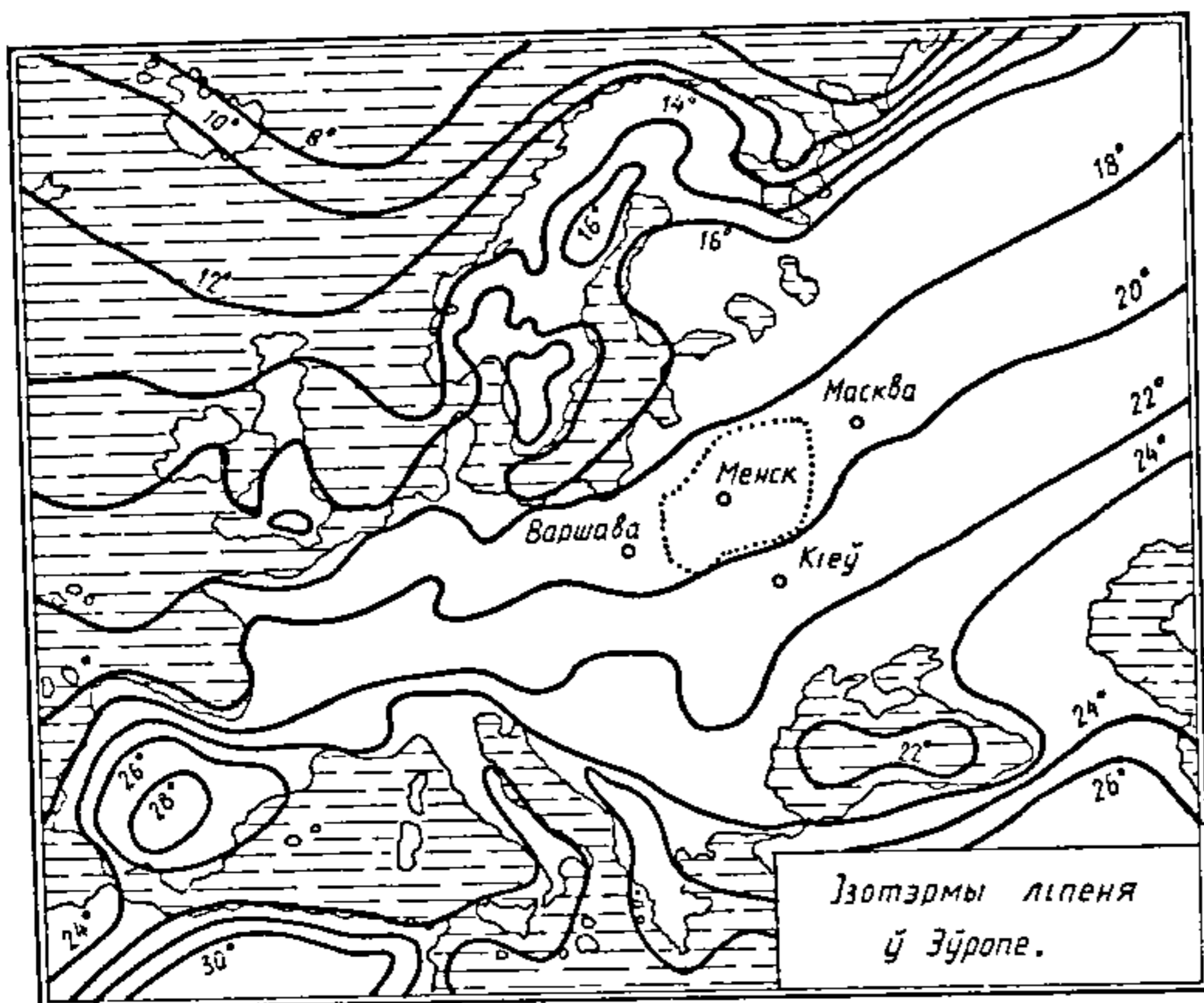
лічыць $-6,5^{\circ}$, для Масквы гэтая тэмпература $-10,8^{\circ}$, для Рыгі $-4,7^{\circ}$, а для Варшавы $-3,5^{\circ}$. Значыць, зіма Маскоўшчыны на цэлых 4° халаднейшая, а польская зіма на 3° цяплейшая ад беларускае зімы.

У сярэдняй тэмпературы лета (месяца ліпеня) гэтых розніцаў няма. Для Беларусі сярэдняя тэмпература ліпеня каля $+18,5^{\circ}$, для Масквы $+18,2^{\circ}$, для Рыгі $+17,9^{\circ}$, для Варшавы $+18,4^{\circ}$. З гэтага мы бачым, што тады, як зімовыя тэмпературы зніжаюцца пры пасуванні на ўсход, летнія барджэй навет павялічваюцца чым далей на ўсход.

Гэта самае зьявішча можам мы заўважыць і ў прасторах самое Беларусі. Разглядаючы данныя прыложанае табліцы (стр. 45), мы бачым, што і паміж асобнымі краінамі Беларусі ёсць досіць

значныя розніцы ў сярэдніх тэмпературах. Годзе параўнаць з гэтага боку Смаленск (гадавая тэмпер. $+4,3^{\circ}$) з Вільняю (якая мае $+6,4^{\circ}$) або з Берасьцем $+7,2^{\circ}$). А сярэднія тэмпературы студзеня хістаюцца ў розных краінах Беларусі ад $-4,5^{\circ}$ (Беласточчына) да $-9,0^{\circ}$ (Вокаўскі лес).

Сярэднія тэмпературы студзеня і ліпеня характарызуюць яшчэ і большы ці меншы контынэнталізм клімату краю, да якога яны адносяцца. У краях контынэнтальных розніца між тэмператураю зімы і лета,

Рыс. 19. Изотермы ліпеня ў Эўропе.

а таксама дня і ночы — дужа вялікая; ў аканічным клімаце — значна меншая. Розніца гэтая, ці гадавая амплітуда, як яе называюць, між іншым паказана ў рубрыцы f табліцы, зьмешчанае на стр. 45; у Беларусі яна хістаецца ад 22° (Падлясьсе) да $27,8^{\circ}$ (Лесастэп), а ў сярэднім будзе каля 25° , тады як для Масквы яна 29° , а для краёў прыморскіх — каля 20° .

Карыстаючыся з усіх гэтых цыфраў, можна падзяліць Беларусь на некалькі кліматычных краінаў: 1) Вокаўскі лес, Смаленскае і Дняпроўскае ўзгор'і твораць краіну найбольш халоднага і контынэнтальнага клімату ў Беларусі. Сярэдняя гадавая тэмпература тут ніжэй $+5^{\circ}$, а тэмпература студзеня ад -9° да -8° ; амплітуда-ж $26-27^{\circ}$. Сваёй сьцюдзёнаю маразяною зімою гэтая краіна падобна да суседняе Маскоўшчыны. Сьнег ляжыць тут узімку каля 5-х месяцаў, ад палавіны лістапада да палавіны красавіка, і ніколі сярод зімы ня гіне. Насыпаецца яго за гэты час дужа

Тэмпэратура паветра ў Беларусі.

Мэтэаролёгічныя станцыі.	Вышыня над роўнем мора. Мэтры.	Сярэдняя тэмпэра- тура за 50 гадоў.			Розьніца між зі- мою і ле- там.
		Сту- дзеня	Ліпе- ня	Гада- вая	
а	б	с	д	е	ф
Смалёнск	241	-8,4	18,0	4,3	26,4
Новы Каралёў (Віцебск. п.)	236	-8,3	17,0	4,0	25,3
Вялікія Лукі	103	-7,7	17,9	4,6	25,6
Віцебск	145	-7,8	17,9	5,0	25,7
Горкі	206	-8,2	17,9	4,5	26,1
Бранск	200	-8,6	18,5	5,0	27,1
Чэрыкаў	168	-7,9	18,0	5,0	25,9
Магілёў	179	-7,5	18,2	5,1	25,7
Быхаў	165	-7,8	18,4	5,6	26,2
Новазыбкаў	170	-8,2	19,6	5,7	27,8
Барысаў	166	-7,0	18,2	5,4	25,2
Мёнск	225	-6,9	18,1	5,4	25,0
Маладэчына	180	-6,5	17,9	5,5	24,4
Ігналіна (Сьвянцян. пав.)	166	-6,5	17,9	5,3	24,4
Корсаўка (Лю- цынск. пав.)	104	-7,2	18,0	5,1	25,2
Наднёман (Захад Ігумен. п.)	168	-6,5	18,1	5,8	24,6
Васілёвічы (Рэчыцкага п.)	140	-6,7	18,6	6,0	25,3
Мазыр	129	-6,4	19,0	6,3	25,4
Пінск	142	-5,4	19,0	6,8	24,4
Вільня	106	-5,3	18,8	6,4	24,1
Друзгэнікі (Го- радзенск. п.)	103	-5,2	18,6	6,4	23,8
Сувалкі	177	-5,5	18,2	6,0	23,7
Белыбэраг (ля Аўгустова)	130	-5,3	17,6	6,0	22,9
Асавец (над р. Бабром)	114	-4,7	18,4	6,5	23,1
Беласток	136	-4,6	18,6	6,8	23,2
Бéрасьце	136	-4,8	18,9	7,2	23,7
Масква	176	-10,8	18,2	3,4	29,0
Рыга	13	-4,7	17,9	5,9	22,6
Варшава	125	-3,5	18,4	7,2	21,9

таўсты пласт; гэтаму памагае яшчэ і тое, што вялікая частка ападкаў тут прыпадае на зімовы час; а наагул тут ападкаў выпадае шмат. Улетку-ж і гэтая краіна трапляе пад моцныя ўплывы акеану, дзякуючы якім звычайна мае яна лета пахмурнае, халоднае, дажджыстае. Бываюць, аднак, і леты гарачыя ды сухія. Трэба яшчэ адзначыць, што ў гэтай краіне часта бываюць навет сярод лета, ў чэрвені ды ліпені, начныя прымаразкі, ад якіх гінуць ураджаі садоў, гародаў, а навет збожжа.

На захад ад гэтае краіны клімат хутка цяплее, асабліва ўзімку. Польскі географ Ромэр тлумачыць гэта так: «Атлянтыцкія паветраныя цячэнні, аслабленыя даўгім перасуваннем па няроўнай сухаземнай паверхні, трацяць блізка таго што да рэшты сілу сваіх уплываў на стромкіх берагох усходніх узвышшаў (płyt zgódlowuch). На вяршынях гэтых узвышшаў пануе ўжо тыповы контынэнтальны клімат, які на вялізарных прасторах расейскіх узвышшаў толькі павольна змяняецца»^{*)}. У Беларусі, у кірунку на ўсход вельмі моцна ўзрастае контынэнталізм клімату і зніжаецца тэмпература. Тады, як у Польшчы праз кожныя 100 вёрст у кірунку на ўсход гадавая тэмпература зніжаецца на $0,29^\circ$, у Беларусі яна зніжаецца ў $2\frac{1}{2}$ разы хутчэй, бо на $0,69^\circ$; у Маскоўшчыне-ж на $0,41^\circ$.

2) Паўднёва-ўсходняя Беларусь (л е с а с т э п, Р а д а н с к а я р а ў н і н а) хаця і ляжыць значна далей на паўдняя, мае такую самую блізка халодную зіму, як Смалёншчына, але за тое мае гарачае, яснае і сухое лета (сярэдня тэмпературы для Новазыбкава: студзень $-8,2^\circ$, ліпень $+19,6^\circ$); дзеля гэтага сярэдня гадавая тэмпература крыху вышэйшая, чым на паўночным усходзе ($+5^\circ + 6^\circ$), але амплітуда большая ($27^\circ - 28^\circ$). Наагул клімат гэтае краіны трэба прызнаць найбольш контынэнтальным у Беларусі, пераходным да клімату стэпаў, хаця ня трэба забывацца, што розніца між кліматам гэтае, ўсё-ж досіць лясістае ды навет балоцістае краіны і кліматам бязлёсных, сухіх стэпаў дужа вялікая, куды большая, чым паміж кліматамі якое-хаця з частак Беларусі.

Вясна з асабліва моцнымі сухімі ўсходнімі вятрамі (с у х а в е я м і), гарачае лета, сярод якога, аднак, досіць часта здараюцца прымаразкі, дый наагул значныя розніцы між тэмператураю дня і ночы, ўрэшце сухмяні, моцна шкодзячыя земляробству, найбольш адрозніваюць клімат паўднёвага ўсходу Беларусі ад клімату іншых яе краінаў.

Мацней выражаны контынэнталізм клімату паўднёва-ўсходняе, ды навет наагул паўднёвае Беларусі, залёжыць ад таго, што яна найдалей ляжыць ад мора; апрача таго, Карпацкія горы крыху засланяюць яе, таксама як і значную частку Украіны, ад акеанічных паўднёва-заходніх вятроў, што, пэўне-ж, павялічуе контынэнталізм краіны.

^{*)} Romer. Klimat Ziemi Polskich.

3) На паўночным захадзе, дый у цэнтры Беларусі, у краі канцавых морэнаў і бязьлічных вазёраў, пануе халодны акеанічны клімат з сяр. гадавою тэмператураю таксама, як і ў палярэдняй краіне, $+5^{\circ}+6^{\circ}$, але цяплейшым студзенем $-6^{\circ}-8^{\circ}$. Зіма звычайна цягнецца каля $3\frac{1}{2}$ месяцаў (з пачатку сьнежня да другога палавіны сакавіка); яна тут значна мягчэйшая, чым на ўсходзе, з лёгкімі марозамі ды з менш глыбокімі сьнягамі. Сярод зімы здараюцца адлігі, у часе якіх бывае навет, што саўсім прападае на нейкі час сьнег; але здараецца гэта рэдка. Наагул клімат гэтае краіны, якую ад усходу засланяюць нашыя ўсходнія ўзвышшы, толькі рэдка і не надоўга трапляе пад уплывы ўсходняга контынэнталізму (гадавая амплітуда $24^{\circ}-25^{\circ}$); затое ён адкрыты для ўплываў мора. Халоднасьць яго тлумачыцца між іншым тым, што краіна гэтая, высака паднятая, раўнуючы з суседнімі далінамі, над роўнем мора. А, як ведама, з падняцьцем на кожныя 100 саж. ўвэрх тэмпература зьніжаецца на 1° . Дзеля гэтага вяршыны нашых узгор'яў, паднятыя на 150 саж., павінны быць халаднейшымі ад суседніх далінаў, паднятых на якіх 50—70 саж., — на цэлы градус. Тое, што на ўзгор'ях выпадае больш ападкаў, чым у далінах (гл. вышэй, стр. 42), ад чаго павялічэцца параваньне і зьніжаецца тэмпература, ды прысутнасьць масы вазёраў, яшчэ больш павялічэе розніцу тэмпературы ўзвышшаў і далінаў. Гэта асабліва выразна выяўляецца на Сувальскім узгор'і, якое з усіх бакоў (навет з усходу і з поўначы) акружанае краінамі цяплейшымі (сярэдн. год. тэмпер. Сувалкі $+6,0^{\circ}$, Друзгенікі $+6,4^{\circ}$, Вільня $+6,4^{\circ}$, Коўна $+6,2^{\circ}$).

Шырокія даліны вялікіх рэк, праразаючых заходнія ўзгор'і (Вяльлі, Нёмна і ін.), трэба аднёсьці ўжо да чарговае кліматычнае краіны.

4) Паўднёва-заходняя Беларусь, заслоненая ад усходу і поўначы ўжо ня толькі Вокаўскім лесам, але йшчэ і ўзвышшамі цэнтральнае Беларусі, ды ляжачае ў глыбокай катліне Прыпяцкае Палесьсе маюць значна цяплейшы клімат. Па далінам вялікіх заходніх рэк Беларусі клімат гэты ўразаецца глыбака ў прасторы палярэдняе краіны. Сярэдняя гадавая тэмпература краіны вышэй $+6^{\circ}$, а тэмпература студзеня каля -5° , -6° , значыць, аж на 3° цяплейшая, чым у Смаленшчыне. Зіма трывае ня больш 3-х месяцаў (ад паловы сьнежня да пачатку сакавіка), прычым вызначаецца частымі адлігамі, ад якіх бывае, што сярод зімы, ў студзені навет, на некалькі тыдняў гіне сьнег і прападае санная дарога. Сьнег узімку ідзёць тут дужа часта, што таксама змяншае маразы; толькі на паўдні краіны, ў Палесьсі, зімы бываюць маласьнежныя, мусіць, дзеля агульнага большага контынэнталізму паўднёвае Беларусі (ўплыў Карпатаў)*). Наагул-жа, як бачым, узімку тут пануюць уплывы акеану. Толькі ў асабліва халодныя зімы ўсходнія вятры

*) Гл. стр. 46.

здалеюць перакінуць сюды цераз сьцяну ўзгор'яў масы маразянага павэтра і моцна зьніжаюць тэмпературу.

Лёты ў паўднёва-заходняй Беларусі бываюць ня вельмі гарачыя (ліпень $+18,5^{\circ} + 19^{\circ}$), акэанічнага тыпу, моцна дажджыстыя і хмарныя. Бывае, праўда, што і ўлетку сюды дасягнуць уплывы контынэнтальнага ўсходу і робяць лёта гарачым і сухім; але і ў такім рэдкім выпадку ў другой палавіне лёта звычайна перамагае акэанічнае надвор'е і пагоду зьмяняюць дажджы.

Аднак, што вельмі важна для гаспадаркі, тут саўсім блізка ня бывае летніх прымаразкаў. Дзякуючы гэтаму ды агульнай лагоднасьці клімату (гадавая амплітуда $23^{\circ} - 24^{\circ}$) і, асабліва, мягкай зіме тут ня вымярзае граб і цэлы рад іншых расьлінаў, ды больш чым у папярэдніх краінах магчыма шырокае разьвіцьцё садоўніцтва.

5) Найцяплэйшы куток Беларусі — гэта Падлясьсе і асабліва Берасьцэйшчына, якія маюць сярэдняю гадавую тэмпературу вышэй $+7^{\circ}$, а тэмпературу студзеня каля $-4,5^{\circ}$. Тутака, як і ў суседняй Польшчы, зямля бывае пад сьнегам ня доўга, пласт сьнегу тонкі, зіма кароткая. Але ў Польшчы акэанічны клімат выяўлены больш рэзка; розніца польскага і беларускага клімату павялічуецца, мусіць, яшчэ і тым, што навет паўднёва-заходняя Беларусь (Падлясьсе) наагул вышэй паднятая над роўнем мора, чым суседнія польскія краіны.

§ 15. ПАВЭТРАНЫЯ АПАДКІ.

Вятры, што дзьмуць з акэану, прыносяць у Беларусь шмат вільгаці, якая выліваецца на нашыя прасторы ў форме паветраных ападкаў — дажджу, сьнегу, расы і г. д. Тым часам, як, прыкл., у Маскоўшчыне ў сярэднім выпадае 470 мілімэтраў, у Беларусі выпадае каля 550 мілім. ападкаў у год, а мяйсцамі й больш. Гэта мае важнае значэньне ў нашым эканамічным жыцьці. Калі-б сьціхлі заходнія вятры і ў Беларусі пачало падаць менш дажджу, дык-бы нашыя лёгкія пяшчаныя грунты не давалі ўраджаю, але абярнуліся-б у выдму, ў пескавую пустыню. А дзякуючы багацьцю вільгаці нашыя бедныя пяскі даюць іншы раз лепшыя ўраджаі, чымся навет усходні чарназём (жывыя прыклады — неўраджайныя 1891 і 1921 гады ў чарназёмнай Маскоўшчыне, ў часе якіх Беларусь мела вельмі добры ўраджай).

Ня толькі лік ападкаў мае значэньне для клімату ды для гаспадаркі, але яшчэ й форма іх. Найбольш важныя тут ападкі цёплае палавіны году, якіх у нас бывае і значна больш, чым зімовых, і якія моцна ўплываюць на жыцьцё расьлінаў. У старонах контынэнтальнага клімату лётнія ападкі найбольш выліваюцца на зямлю ў відзе ўлеваў; часамі за адну ўлёву спадае да чацьвертае часткі ўсяго гадавога ліку ападкаў. Гэткая маса вады, ведама, толькі размывае зямлю, робячы сярод поля глыбокія яры, змывае ўраджайныя грунты, робіць наагул шмат шкоды, і зьбягае ў

рэкі. Зямля пасья такое ўлёвы хутка абсыхае, і расьліны даўгі час, бывае, сохнуць без вады, навет тады, калі гадавы лік ападкаў досіць значны. Ня тое ў нас. Ападкі ў Беларусі йдуць па крысэ, дробнымі порцыямі, але часта і роўнамерна праз увесь год. Беларуска прырода, як акуратны агароднік, дастаўляе расьлінам у меру вады, гэтулькі якраз, колькі патрэбна ім для буйнога росту, часамі зашмат, але вельмі рэдка — замала. Затым ад сухмэняў нашая гаспадарка саўсім мала церпіць.

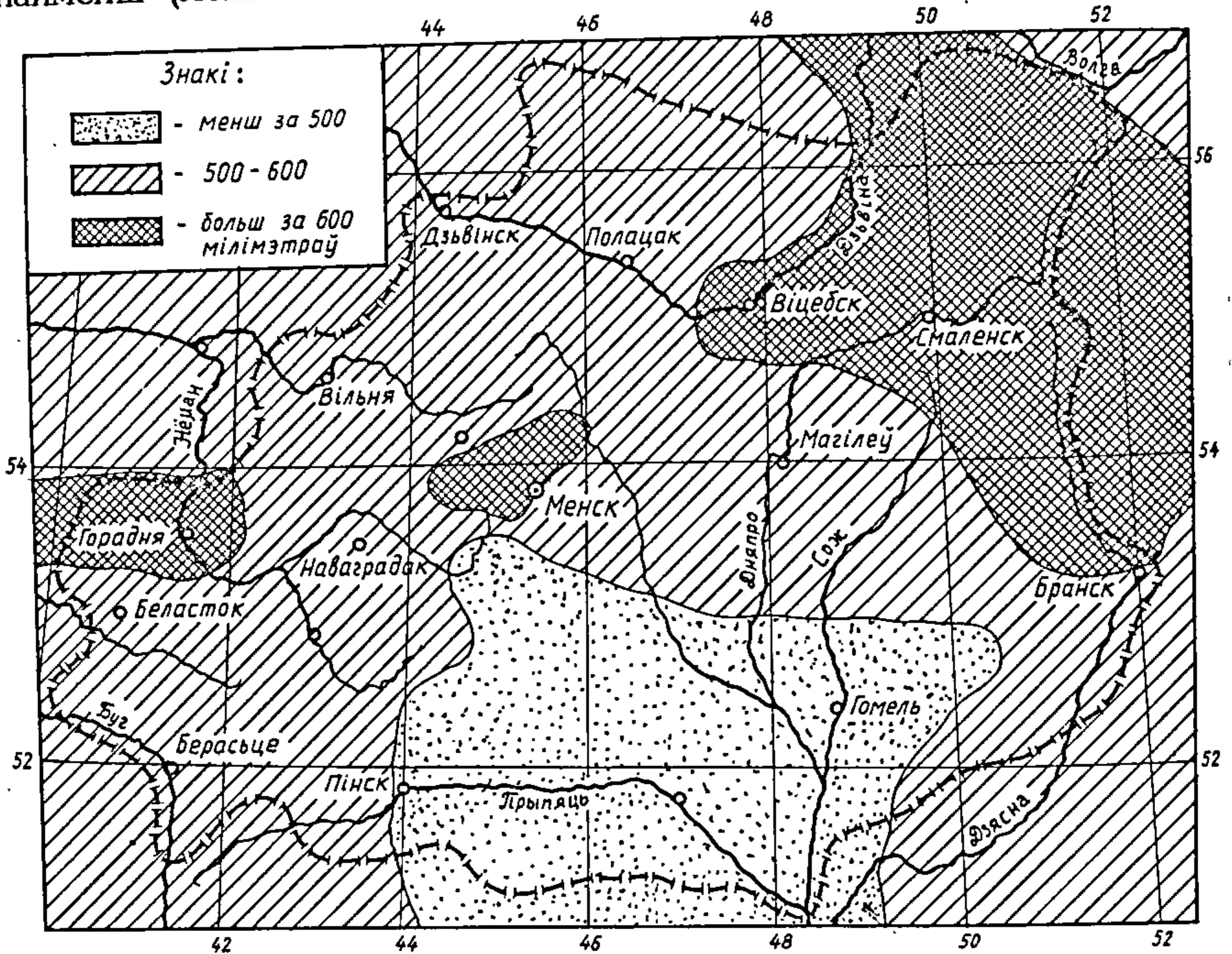
Сухмені бываюць у Беларусі рэдка, ды і то найбольш на ўсходзе, ў лесастэпу. Тамака з моцна нагрэтых улетку ўсходніх контынэнтальных прастораў Маскоўшчыны і краіны дзьмуць, асабліва вясною, моцныя сухія вятры сухавеі, ад якіх расьлінасьць жаўцее і сохне. Аднак, з тае прычыны, што ўсход Беларусі пакрыты найбольш цяжкімі глістымі грунтамі, якія лёгка могуць падымаць вільгаць з глыбокіх падзёмных пластоў, сухмэні ў Беларусі вялікае шкоды ня робяць. Навет, наадварот, у Смаленшчыне бывалі выпадкі, што пасья вельмі даўгое сухмені ўраджаі выходзілі яшчэ лепшыя, чым у звычайны год. Гэта, аднак, ня можна лічыць за правіла, асабліва-ж для пяшчаных грунтаў, на якіх у сухмэню ўраджаі прападаюць.

Контынэнтальныя краіны вельмі моцна награвуюцца ўлетку і з гэтае прычыны над імі тады ўстанаўляецца нізкі ціск, і, звычайна, йдуць дажджы. Блізка ўсё ападкі ў контынэнтальных краёх прыпадаюць на лёта; ўзімку-ж устанаўляецца там высокі ціск, яснае надвор'е і саўсім блізка няма ападкаў. У Беларусі значная частка ападкаў прыпадае на зіму, але ўсё-ж у цёплую частку году выпадае іх больш; пры гэтым на поўначы лётніх ападкаў у два разы больш, чым зімовых, а на паўдні — бязмала ў чатыры разы. З гэтым звязана і пэўная маласьнёжнасьць паўднёвых зімаў, аб якой успаміналася вышэй. Наагул-жа па ўсёй Беларусі найбольш ападкаў падае ў ліпені месяцы, а найменш — у лютым.

Апрача дажджу і сьнегу вельмі звычайнымі формамі ападкаў ў Беларусі ёсьць раса і туман. Маса вазэраў, балотаў і шырокіх лядавіковых далінаў, пакрытых мокрымі сенажацямі, даець улетку вельмі многа пары ў павётра. А як павётра пасья захаду сонца пачне халадзец, гэтая пара з яго вылучаецца і кладзецца на зямлю расою або вісіць у павётры туманом. Даліны, засланыя туманом, — самы звычайны від у Беларусі ў пагодныя, лётнія ночы, асабліва пад канец лёта. У мяйсцовасьцях, далей ляжачых ад далінаў і вазёр, туманы здараюцца шмат радзей і ўжо найбольш перанэсеныя вэтрам здалёку.

Лік ападкаў у розных краінах Беларусі няроўны. Залежыць гэта найбольш ад вышыні над роўнем мора, што і зразумела. Ападкі прыносяцца да нас акеанічнымі вэтрамі. Масы цёплага і вільготнага павётра без затрыманьня праносяцца над раўнінамі (асабліва над катлінамі). Але дайшоўшы да ўзвышшаў, яны

змушаны падымацца ўверх, мяшацца з шмат халаднёйшым паветрам, астыгаць і аддаваць значную частку сваё вільгаці заходнім спадам узвышшаў, якія з гэтае прычыны маюць найбольшы лік ападкаў. Глянуўшы на карту ападкаў Беларусі (рыс. 20), мы бачым, што найбольш ападкаў (больш за 600 мілім. у год) маюць найбольшыя і найбольш лясістыя*) ўзвышшы — Менскае ўзгор'е, Сувальскае ўзгор'е і Вокаўскі лес разам з Смаленскім, а часткаю і з Дняпроўскім узгор'ямі. З другога боку найменш (менш за 500 мілім.) ападкаў маець ляжачае ў катліне

Рыс. 20. Гадавы лік паветраных ападкаў у Беларусі.

Палесьсе ды паўднёва-ўсходня Беларусі (лесастэп).

У краінах з найбольшым лікам і з найменшым ападкаў варункі для земляробства горшыя, чым у краінах з сярэднім лікам ападкаў. Там, дзе ападкаў зашмат, на цяжкіх грунтах збожжа часта вымакае, зямля халодная, рост расьлінаў слабейшы, ўраджаі меншыя; ў такіх варунках добра можа йсьці гаспадарка толькі тады, калі лішкі вады выводзяцца з зямлі праз дрэнаваньне**). На пяшчаных грунтах гэтыя

*) Лясы гэтак сама дапамагаюць кандэнсацыі і вадзяное пары і стварэньню дажджоў.

**.) Асушэньне праложанымі пад зямлёю трубамі.

шкадлівыя ўплывы вільгаці звычайна ня бываюць значнымі. За тое нястача вільгаці шмат гарэй адбіваецца на лёгкіх грунтах, якія ў гэтых варунках саўсім перастаюць даваць ураджай. Большая частка Беларусі мае мёрны лік ападкаў (500—600 мілім.), што спрыяе земляробству на самых розных грунтах.

§ 16. ПОРЫ ГОДУ Ў БЕЛАРУСІ.

Розьніцы ў клімаце паміж асобнымі краінамі Беларусі, хаця і маюць сваё значэнне, нікольні, аднак, не перашкаджаюць нам гаварыць аб адзіным клімаце ўсяё Беларусі, які выразна адрозьнюецца ад кліматаў суседніх краёў, а добра і наглядна выяўляецца ў асаблівым характары беларускіх пораў году.

Беларуская зіма мае характар сталы, перарываецца адлігамі толькі выпадкова і ненадоўга. Трох-чатырохмесячная зіма з трывалым і багатым сьнегавым пакрыццём, лёгкімі марозамі, невялікімі адлігамі характэрна для ўсяё блізка Беларусі і адрозьнівае нашу зіму ад суровае, з гострымі марозамі зімы Маскоўшчыны, ды ад гнілое, бязсьнежнае польскае зімы (рыс. 21). На пачатку зімы неба ў нас найбольш хмарнае, ясныя дні здараюцца рэдка, часта ідзе сьнег; у другой палове зімы надвор'е змяняецца. У гэтым часе на Беларусь з усходу насуваюцца вялікія маразы пры ясным небе; гэткае надвор'е трывае часамі без перэрвы некалькі тыдняў. У лютым маразы адвалююцца, настае пара адлігаў, што чарадуюцца з яснымі веснавымі днямі і марознымі начамі. У гэтую пару году (ў лютым) у нас найменш выпадае ападкаў.

Каля 15—25 сакавіка сярэдняя тэмпература паветра ўстанаўляецца вышэй 0° і пачынаецца вясна, ці, ляпей кажучы, прадвесне. Сьнег сходзіць з палёў, рэкі аслабняюцца ад лёду, прылятаюць першыя птушкі з выраю. Лік ясных днёў моцна ўзрастае, а начамі бываюць толькі лёгкія прымаразкі. Ў непагоду-ж сьнег і дождж чарадуюцца між сабою і робяць дарогі моцна гразкімі; але веснавое балота хутка сохне.

Прадвесне цягнецца звычайна нядоўга, каля 3-х тыдняў. Часамі, аднак, яно зацягуецца. Наагул, раўнуючы да вясны іншых краёў, беларуская вясна надыходзіць досіць марудна.

Ад часу, калі сярэдняя дзённая тэмпература паветра падымецца да +5°, можна лічыць, што пачынаецца праўдзівая вясна. Зямля хутка абсыхае, жыва расьце трава, зелянеюць дрэвы, адным словам, абуджаецца і нарастае жыццё ў царстве расьлінаў і ўва ўсёй жывой прыродзе. Гэты пэрыод вясны пачынаецца ў нас у палове красавіка і цягнецца да пачатку чэрвеня, калі пачынае панаваць тэмпература вышэй +15° і вясну змяняе лёта.

Вясна беларуская адзначаецца сухасьцяю і цёплым ясным надвор'ем, асабліва на пачатку, ў красавіку, калі здараецца навет праўдзівая лётняя гарачыня. Але пасля гэтага цёплага часу настае, звычайна ў пачатку мая, пара больш халодная,

Рыс. 21. Зімовы краявід у цэнтральнай Беларусі.

з моцным сіверам пры ясным надвор'і; вецер гэты значна абніжае тэмпературу. Часамі-ж, асабліва на паўночным усходзе, бываюць у гэтым часе досіць вялікія прымаразкі. Прычынаю гэтых халадоў лічаць таяньне лёду на вялікіх вазёрах Паўночнае Эўропы (ў Маскоўшчыне ды Фінляндыі), з якіх і дзьмэ на нас сярдзіты сівер. Сухасьць беларускае вясны шкодзіць развіцьцю расьлінаў, асабліва ярыны, якую з гэтае прычыны стараюцца сеяць як мага раней, каб захапіць у грунце запас зімовае вільгаці.

З пачаткам лета ўся Беларусь трапляе пад наймацнейшыя ўплывы акеану і заходніх вятроў, і лік дажджоў значна ўзрастае. Найбольшы лік ападкаў ува ўсёй Беларусі якраз прыпадае на летнія месьяцы. Розьніца між асобнымі краінамі Беларусі тут толькі тая, што ўсходнія, больш кантынэнтальныя краіны маюць найбольш ападкаў ужо ў чэрвені, тады як у рэшце Беларусі найбольш ападкаў бывае ў ліпені, часамі навет у жнівені. Так ці йначай, але дажджыстасьць і хмарнасць беларускага лета робяць яго вельмі мяккім, халаднаватым; пры гэтым моцна ўзрастае вільготнасьць паветра. Такое гарачыні, каб перашкаджала працаваць на двары, ў нас бадай што ня бывае. Найцяплейшае лета ў лесастэпу, але і тут сярэд. тэмпер. ліпеня не даходзіць да $+20^{\circ}$. Пад канэ ц лета вятры і дажджы сьціхаюць, пачынаецца пэрыод яснага надвор'я.

У верасьні тэмпература зьніжаецца ўжо да $+15^{\circ}$, надыходзе восень. Прырода, як кажуць, гатуецца да зімовага сну, жаўцеець і абсыпаецца лісьце з дрэваў, адлятаюць птушкі на вырай, па палёх сьцэлецца безканэчнае павучыньне. Разам з тым, дзякуючы высокаму ціску і слабым вятром, стаяць прыгожыя бязвоблачныя ясныя дні, а ў ночы што раз то часьцэй здараюцца прымаразкі. Гэтую пару восені папраўдзе лічаць найпрыгажэйшаю парою году ў Беларусі.

У кастрычніку неба хмурнее, пачынаюцца дажджы, разам з якімі прыходзіць другая пара восені — позная восень. Наагул лік ападкаў ад ліпеня кожны месяц правільна зьмяншаецца аж да лютага; але ў кастрычніку, як вынятак, ападкаў больш, чым у верасьні. Тэмпература ў познюю восень значна ніжэйшая — ўжо менш $+5^{\circ}$. Чарадуючыся з дажджом, пачынае зьяўляцца першы сьнег, дарога робіцца моцна гразкаю, а ў вільготным васеньнім паветры гэтая гразь ужо ня сохне. Лісьце абляцела. Неба ўвесь час захмуранае. Ясныя дні здараюцца вельмі рэдка. Вось як выглядае ў нас позная восень. Гэтая няпрыятная пара году цягнецца некалькі тыдняў. Часамі яна расьцягваецца і на некалькі месьцаў, часамі-ж вельмі скарочуецца, і пасья ясных дзён восені тэмпература спадае ніжэй 0° , зямля замярзае ў грудзі, замярзаюць рэкі, вазёры, выпадае сьнег, адным словам, пачынаецца зіма.

Прырода, як мы бачым, надзяліла Беларусь дужа прыгожым і карысным кліматам. Сонца грэе ў нас якраз умеру. Ня

бывае ў нас лютых палярных марозаў, спыняючых жыцьцё, а ні тропічных сьпякотаў, што перашкаджаюць працы ды шкодзяць здароўю. Буйныя вятры прачышчаюць павётра, прыносяць нам ападкаі, дый наагул карысныя ўплывы акеану. З аднаго боку маем нашу цудоўную зіму з мэрымі марозамі, з сталай сьнегаваю посьцілкаю, якое блізка што ня бачаць далей ад нас на захад ляжачыя краі, і нашу прыгожую ясную восень. З другога боку мы ня цёрпім ад лішняга контынэнталізму, які дрэнна ўплывае на нэрвы і шкодзіць гаспадарцы. Мэрыя вільготнасьць павётра толькі памагае жыцьцю жывёлаў і асабліва карысна для расьлінаў; нашыя ж пяшчаныя грунты лёгка прапускаюць праз сябе лішнюю вільгасць з павэрхні зямлі, і гэта бароніць Беларусь ад малярыі. Клімат Беларусі, адным словам, вельмі здаровы для чалавэка і карысны для гаспадаркі.

Клімат Беларусі моцна розьніцца ад кліматаў навет суседніх з Беларусяю краёў: і чыста акеанічнага клімату нашых заходніх суседзяў, і халоднага контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны, і сухога стаповага ўкраінскага клімату. Бела-русу нялёгка навет бывае прывыкнуць да клімату гэтых старонак. Шмат ёсьць людзей, гадаваных у Беларусі, якія іншы раз мо' й забыліся аб сваёй беларускасьці; але трапіўшы, прыкл., ў Польшчу ў часе яе гразкое дажджыстае зімы, яны з вялікаю тугою ўспамінаюць аб роднай старане, пакрытай у гэты час бліскучымі бэлымі шатамі сьнегу; альбо ізноў-жа трапіўшы ў Маскоўшчыну ды ціснучыся ад сярэдзітага ўсход-няга холаду, з няменьшаю тугою думаюць аб лагодным паветры сваё Бацькаўшчыны. Гэтак, чыста фізычна зрастаецца беларус з прыродаю сваё Бацькаўшчыны, а перад усім з яе кліматам, яе павётрам, у якім найлягчэй яму дыхаецца, найздаравей пачуваецца.

РАЗЬДЗЭЛ ІІІ.

Абводненьне Беларусі.

§ 17. БЕЛАРУСКІЯ РЭКІ.

Беларусь абыймае вэрхнія часткі вадазборнікаў Дняпра, Нёмна і Дзьвіны; апроч таго, да Беларусі належаць і часткі вадазборнікаў іншых рэк, як Віслы, Волгі і г. д. Большая частка гэтых рэк цячэ ў Балтыцкае мора, Дняпро-ж цячэ ў Чорнае мора. Вялікі эўропэйскі вадазёл, які дзеліць вадазборнікі паўночных і паўднёвых мораў Эўропы, ў даным выпадку — Балтыцкага і Чорнага, праходзіць праз сярэдзіну Беларусі ў кірунку з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад і дзеліць

Беларусь якраз блізка папалам. Праходзіць ён у большасьці па вяршынам нашых узгор'яў, але далёка не заўсёды; часта йдзець вададзел па нізкім забалочаным раўнінам, як, прыкл., — паміж Бугам і Прыпяцяю. Наагул у Беларусі эўропэйскі вададзел найбольш зьніжаецца; гэта дало магчымасць аж у некалькіх мяйсцох перакапаць яго каналамі, злучаючы гэкім чынам вадазборнікі Балтыцкага і Чорнага мораў.

Вадазборнік Волгі, якая пыве ў Каспійскае мора, захапляе толькі невялічкую частку беларускага прастору, так сама, як і вадазборнікі р. Ловаці ды р. Вялікае. Да таго-ж вададзелы паміж гэтымі рэкамі ды Дняпром і Дзвіною наагул шмат вышэйшыя, чым галоўны эўропэйскі вададзел, ды ідуць у значнай меры па мяжы Беларусі ці каля яе; гэта паказуе, што беларускі народ, разсяліўшыся па вадазборніках Дняпра і Дзвіны, дайшоў тут да сваіх натуральных межаў. З другога боку вышыня вададзелу не даець магчымасці звязаць каналамі Волгу з нашымі рэкамі і яшчэ пабольшуе значэнне вададзелу, як натуральнае мяжы. Аднак у некаторых мяйсцох беларусы пераступаюць праз вададзельную мяжу і займаюць часткі вадазборнікаў чужых рэк, найбольш, падлуг свайго прызвычаю, вярхоўі гэтых рэк. Дый наагул, як бачым, беларусы, адціснутыя ад мора, пашыраліся на вярхоўі рэк, займалі вададзелы і вялікія іх вузлы.

Рэкі вельмі моцна ўплываюць на ўвесь характар прыроды краю і культуры народу, які той ці іншы край засяляе. І ў даным выпадку палажэнне Беларусі на вададзельных вузлах моцна адбілася на гісторычнай долі беларускага народу і ў пэўнай меры характарызуе прыроду Беларусі і яе культуру.

Усё важнейшыя рэкі Беларусі стварыліся не раней як ў лядавіковыя часы. Рэкі, якія існавалі перад лядавіковаю эпохаю, мелі іншы кірунак. Лядавікі пазасыпалі іх сваімі асадамі, а з другога боку папракопавалі глыбокія бразны — равы на паверхні зямлі; воды-ж таючых лядавікоў паразмывалі шырокія лядавіковыя даліны ў адложаным уперад морэнным матар'яле. Новыя рэкі пастараліся выкарыстаць і лядавіковыя даліны і бразны, але не заўсёды пывуць яны па іх дне. Найчасьцёй сучасныя нам беларускія рэкі самі вышукуюць сабе дарогу ў абніжэннях паміж морэннымі ўзвышшамі ды іншымі няроўнасцямі паверхні зямлі. Дзеля гэтага кірунак рэкаў вельмі моцна залежыць ад раскладу ўзвышшаў, асабліва канцавых морэнаў, па паверхні Беларусі.

Па свайму характару рэкі Беларусі далёка ня роўныя; залежыць гэта і ад іх паходжаньня і ад выгляду паверхні краіны, па якой яны пывуць. Рэкі пакрытага густой сёткаю вазёраў морэннага краю пачынаюцца найбольш з вазёраў ды балотаў; часта гэта толькі пратокі, што злучаюць суседнія вазёры. Большасць морэнных рэкаў, прынамсі ў сваім верхнім

цячэньні, праходзіць праз адно ці некалькі вазёраў; а калі прыгледзіцца да берагоў іхняе даліны, якія то зыходзяцца, то далёка разыходзяцца адзін ад аднаго, дык зьяўляецца думка, што ня толькі вярхоўі, а і значныя часткі сярэдняга, а можа, і ніжняга цячэньня гэтых рэкаў стварыліся з ланцуга побач ляжаўшых большых і мэншых вазёраў, злучаных пратокамі. На павёрхні, толькі што аслабоненай ад лядавіка, вазёры, якія займалі тады без параўнаньня большыя прасторы, чым цяпер, ляжалі адны вышэй, другія ніжэй. Вада з вышэйляжачых вазёраў пералівалася па чарзэ ў усё ніжэйшыя, аж пакуль не даходзіла да мора ці да вялікае ракі. З часам праз вазёры ўстанаўлялася сталае цячэньне ракі, якая, збіраючы ўсё новыя прытокі, паглыбляла сваё карыта і разам з гэтым пакрысе сьцягавала ваду з вазёраў, праз якія працякала, аж пакуль тыя саўсім ня счэзьлі ці, прынамсі, значна не змялчэлі; дно вазёраў, што паспывалі, зрабілася павёрхняю прырэчнае даліны, берагі возера — берагамі гэтае даліны, значнымі і да нашага часу.

Гэтае паступэннае сплываньне вазёраў у рэкі йдзець і да сёнішняга дня. А дзеля таго, што розныя часткі морэннага краю аслабаніліся з-пад лядавіка ў розным часе (Лядавіковая эпоха цягнулася пэўне міліёны гадоў), дык старэйшыя морэнныя краіны ўжо пазбавіліся вазёраў (прыкл., Мёнскае ўзгор'е), тады як малодшыя (прыкл., Віцебска-Нёвельская града) яшчэ маюць іх шмат.

Большасьць рэк Беларусі пачынаецца ў краінах бэдных вазёрамі і выцякае звычайна з балотаў; магчыма, аднак, што шмат якія з гэтых балотаў стварыліся на мейсцы даўнейшых вазёраў. Балоты, так сама як і вазёры, доўга перахоўваюць у сабе вільгаць з растаяўшых сьнягоў ды з дажджоў і стала ды раўнамерна жывяць рэкі вадою. Затым рэкі балоцістых і вазёрных краінаў толькі нязначна мялчэюць улётку, а з другога боку і ў часе ўлёваў мала падымаюць ровень сваё вады.

Саўсім іншае паходжаньне і характар маюць рэкі лесастэпу (так сама, як і стэпу). У гэтай краіне няма вазёраў, а балоты спатыкаюцца толькі на ўзьбярэжжах рэк, у рачных далінах. Уся краіна зрэзана ярамі, якіх пракопуе веснавая і дажджавая вада. Яр досіць хутка расьце ў кірунку вададзелу і адначасна заглыбляецца. Калі яму ўдаецца дакапацца да ваданоснага пласту, ў ім зьяўляюцца крынічкі, ад якіх па дне яру ўвесь час бяжыць ручаінка. Ручаінкі, зліваючыся разам, твораць стаповыя рэчкі і рэкі. Вясною, як тае сьнег, па ярох бягуць вялізарныя патакі вады, а стаповыя рэкі робяцца многаводнымі і шырака разьліваюцца; улётку-ж, калі няма дажджоў, яны моцна мялчэюць, а то і перасыхаюць. Але рэк такога тыпу ў нас ня шмат; спатыкаюцца яны ў краінах, пакрытых лёссам, на паўднёвым усходзе Беларусі.

Скатуючыся з увышшаў, набіраюць рэкі тым больш сілы, чым большы спад, і тым больш магутнасьці, чым больш далучылася да іх прытокаў. Чым большы спад і большая скорасьць цячэньня, тым усё больш павялічуецца і работа ракі.

Яна размывае берагі, глыбака закапуецца ў дно даліны, выносіць у сваёй вадзе шмат скаламучанага матар'ялу. Пры асабліва вялікім спадзе яна робіцца горнаю ракою, якая рвецца па камяністым дне, падмываючы высокія берагі, пераносячы масы гліны, пяску і навет буйнога каменя. Здараюцца ў нас такога тыпу рэчкі, найбольш на захадзе і поўначы.

Але вось спад робіцца лагаднейшым, рака трапляе ў раўнейшую мяйсцовасць — і яе бег цішэе, а з скаламучанае вады пачынаюць асядаць пяскі ды гліны, творачы сярод ракі астравы ды мялізны. Цячэньне ракі дзэліцца астравамі на цэлую сёць рукавоў, рака ўшыркі робіцца ўсё большаю; перад намі нізінная рака.

Пры саўсім нязначным спадзе мы пабачым палёску раку. Ляніва і ціха паўзе такая рака пасярод балоцістых, саўсім плоскіх берагоў, паабрастаўшых сітнікамі ды чаротамі; вады ў ёй звычайна роўна з берагамі. Часамі здараецца, што берагі палёскіх рэк вышэйшыя навет за акалічныя раўніны. Рака ўздоўж сваіх берагоў кладзе цэлыя валы з асадаў. Паміж гэтых валоў яна пыве быццам паміж штучных грэбляў (дамбаў), якіх насыпаюць уздоўж берагоў рэк, каб адбараніцца ад паводак або падняць ровень вады ў судаходнай рацэ. З гэтае прычыны бывае, што палёскія нізіны ляжаць ніжэй роўня вады ў суседніх рэках і, зразумела, вельмі лёгка заліваюцца. Трэба толькі, каб нейкі выпадак, прыкл., дождж ці вясною — таяньне сьнегу, крыху павысіў ровень вады ў рацэ, як яна выліваецца з сваіх берагоў і затапляе значныя прасторы навокала. Калі-ж вада спадзе, часта можна заўважыць, што рака пыве некалькімі рукавамі па саўсім новым карыце, якое яе цячэньне пракапала за час паводкі. Дзякуючы гэтаму палёскія рэкі, хаця ў іхняй на выгляд цёмнай вадзе і ня шмат скаламучанага матар'ялу, дзэляцца звычайна на шмат рукавоў, творачы затокі ды астравы. Астравы гэтыя бываюць ужо ня толькі пяшчаныя, але і тарфяністыя, моцна забалочаныя, паросшыя алешнікам ды лазою.

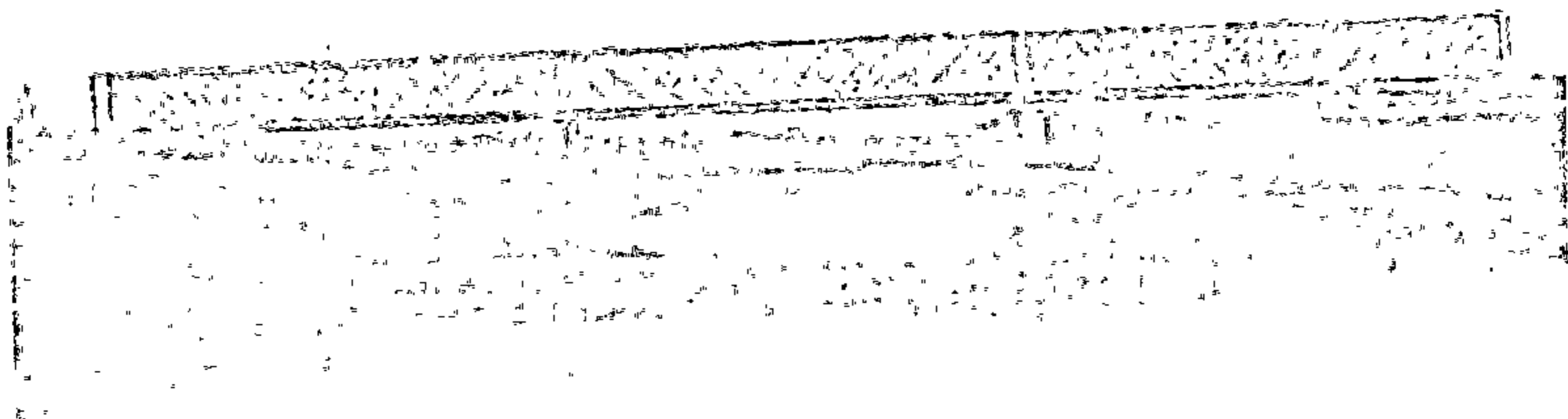
Саўсім іншы выгляд маюць рэкі лесастану, што нясуць свае заўсёды мутныя воды (ад размытага лёссу і вапнякоў) па дне глыбокага яру або сярод даліны, абмэжанае высокімі лёсавымі берагамі. Урэшце асобна сярод нашых рэк трэба паставіць прападаючыя ў вапельных падзямельях рэчкі Вокаўскага лёсу.

У краях, пакрытых значнымі пластамі вапнякоў, як, прыкл., на паўночным узбярэжжы Адрыятыцкага мора, спатыкаецца шмат г. зв. карставых зьявішчаў. Вада, насычаная двутленістым вугалем, як ведама, лёгка расчыняе ў сабе вапну. Такая вада, прасочуючыся праз грунт у ніжэйляжачыя вапельныя пласты, цячэ па шчэлінах у вапняку (якіх бывае тут, заўсёды шмат), увесь час расчыняючы і размываючы іх сьценкі, аж пакуль ня створыць сабе значныя падзёмныя ходы, а то дык і цэлыя

пячору. Часамі верхнія пласты правалююцца ў пячору і творыцца г.зв. воўчая яма, або лёйка. Бывае, што ў такую пячору ці навет у размытую шчэліну сходзіць цэлая рака. Праз нейкі час цячэ яна па падзёмных ходах, а пасля ізноў выходзіць наверх, найбольш у відзе крыніцаў.

Падобныя зьявішчы спатыкаюцца ў нас на Вокаўскім лесе, які ляжыць, як ведама, на вапняках Вуглявое эпохі. Адна з прападаючых рэчак, Панікля, ў часе разводзьдзяў цячэ ўвесь час па павэрхні зямлі, як і звычайная рэчка. Калі-ж вада ў ёй спадае, яе цячэнне счэпае перад сьцяною, што мае ў вышыню больш сажаня і зложена з гліны, над якою ляжыць вапняк. Рака гіне ў ходах, якія сама пралажыла ў гэтым вапняку, і выходзіць наверх толькі праз некалькі вёрст у відзе крыніцаў, з якіх робіцца невялікае возера; выцекшы з гэтага возера, р. Панікля цячэ ўжо далей без прэрвы і ўпадае ў р. Мяжу (прыток Дзьвіны). Гэткіх рэчак на Вокаўскім лесе ёсьць некалькі, а карставых зьявішчаў, пэўне, можна было-б, пашукаўшы, знайсці там шмат.

У канцы трэба адзначыць, што шмат якія з нашых рэкаў на працягу свайго цячэння па некалькі разоў змяняюць свой характар, робячыся з горнае рэчкі — вялікаю нізіннаю, а

Рыс. 22. Дняпро на ўсходняй мяжы Беларусі, вышэй Дарагабужу.

то дык і палёскаю ракою, ці наадварот. Асабліва цікава з гэтага боку Вяльля, аб якой будзе гутарка далей.

Пяройдзем цяпер да апісанья паасобных рэкаў Беларусі.

§ 18. ВАДАЗБОРНІК ЧОРНАГА МОРА.

Д н я п р о. Найвялікшая рака Беларусі, Дняпро, налёжыць да найвялікшых рэк і ўсяё Эўропы, сярод іх пасля Волгі ды Дунаю займае Дняпро па сваёй вялічыні трэцяе мейсца. Уся яго даўжыня перавышае 2.000 вёрст, а вадазборнік Дняпра па свайму прастору бязмала ў два разы перавышае прастор самое Беларусі. Да Беларусі налёжыць верхняя палавіна цячэння Дняпра, ніжняя-ж палавіна ляжыць ужо ў Украіне.

Дняпро пачынаецца на Вокаўскім лесе, каля самае мяжы Беларусі. Выцякае ён каля в. К л ё ц а в а е, Бельскага павету, з невялікае (вярсты 2 шырыні) імшары, якая ляжыць на мейсцы даўнэй тут быўшага возера, ды так і называецца Імшара. Ляжыць гэтая мяйсцовасць у вельмі лясістай ды глухой ваколіцы, досіць высака, як і ўвесь Вокаўскі лес, паднятай над роўнем мора. Спачатку Дняпро ў відзе невялікае балотнае рэчкі ўецца па шырокай (да 3-х вёрст), мяйсцамі забалочанай даліне і цячэ, наагул кажучы, на паўдня якраз па ўсходняй мяжы Беларусі. Зьбягаючыя да Дняпра з суседніх балотаў прытокі значна яго павялічваюць (рыс. 22), і каля Д а р а г а б у ж у Дняпро ўжо робіцца судаходнаю ракою для малых судзінаў. Недалёка ад Дарагабужу ён крута заварачуецца і пачынае цёкці на захад; адразу-ж яму прыходзіцца перарэзаць узвышша Вокаўскага лесу, дзеля чаго даліна яго робіцца вузкою (ўсяго на $\frac{1}{2}$ вярсты), а берагі, асабліва лэвы, становяцца высокімі і стромкімі. Хутка, аднак, Дняпро трапляе ў шырокую лагчыну паміж Смалёнскім і Дняпроўскім узгор'ямі; ад вусьця р. Вопі аж да Смалёнску цячэ ён па шырокай балоцістай даліне і мае дужа няроўную глыбіню, што перашкаджае судаходзтву. Але ад Смалёнску Дняпро, падыйшоўшы да самага краю ўзгор'я, ізноў трапляе ў вузкую даліну, і яго лэвы бэраг робіцца высокім, мяйсцамі скалістым і дужа прыгожым на выгляд, як, прыкл., каля самага мэста Смалёнску. Недалёка ад Воршы, каля в. Кабялякі, Дняпро такі перарываецца праз узгор'е, што ўвесь час ня пускала яго цякці на паўдня. Тут на ім творацца ўспамінаныя вышэй Кабяляцкія парогі (зложаныя з дэвонскіх вапнякоў і пяшчанікаў). Адгэтуль Дняпро ўжо цячэ ўвесь час на паўдня; але яшчэ да Шклова, пераразаючы Дняпроўскае ўзгор'е, рака цячэ ў цёснай даліне з высокімі стромкімі берагамі. Ніжэй даліна Дняпра пакрысе шырэе (рыс. 13).

Выйшаўшы з сьцэнаў узгор'я і трапіўшы на Раданскую раўніну, Дняпро шырака разьліваецца. Ніжэй Магілёва ўзгоркі трапляюцца яшчэ часамі на лэвым беразе, а пасья і саўсім счазваюць. Дняпро вялічавымі закрутамі ўецца па раўніне, сярод забалочанае ўжо сваё даліны, прарэзанае старымі рэчышчамі ды вазяркамі, што маюць звычайна выгляд вэтаха.

Ад вусьця р. Друці берагі Дняпра пачынаюць прыймаць палёскі выгляд. Ужэ пад Жлобінам спатыкаецца Дняпро з пёршымі палёскімі балотамі. Што раз іх робіцца больш. У гэтым мейсцы ў Дняпро ўліваецца Б я р э з і н а, пёршы вялікі ягоны прыток. Нясé яна з сабою вельмі многа вады, і Дняпро адразу робіцца магутнаю многаводнаю ракою. Даліна яго даходзіць шырынёю да 5 вёрст, а судаходства павялічуецца ўдвая. Яшчэ большым робіцца Дняпро пасья ўпадзеньня ў яго з лэвага боку С о ж а і ўжо саўсім прыймае выгляд палёскае ракі. Яго пакрываюць лічныя нізкія астраўкі. Рака дзэліцца на шмат рукавоў, выпускае далёка ад сябе сваё

затокі. Чым бліжэй падыходзе Дняпро да Прыпяці, тым больш зьяўляецца навокала яго балотаў, вазёраў ды старых рэчышчаў. Урэшце пры вусьці Прыпяці значны прастор паміж абедзвюма ракамі пакрыты цэлым лябірынтам зьвязаных між сабою рачных рукавоў. Гэткім уваходзіць Дняпро ў мэжы Украіны. Тут ён каля Кіеву прыймае апошні свой вялікі прыток Дзья-сн у, якая таксама шмат беларускае вады ў сабе нясе; ад яе ўпаду ўжо мала павялічуецца Дняпро аж да самага свайго вусьця. Усю сваю сілу і магутнасьць дастае Дняпро з беларускіх прастораў і папраўдзі можа быць называны — сынам Беларусі. Прабегшы тысячу вёрст па краіне, пераліўшыся праз вялікія парогі ніжэй Кацярынаслава, Дняпро падыходзіць да Чорнага мора і ўліваецца ў яго праз свой ліман.

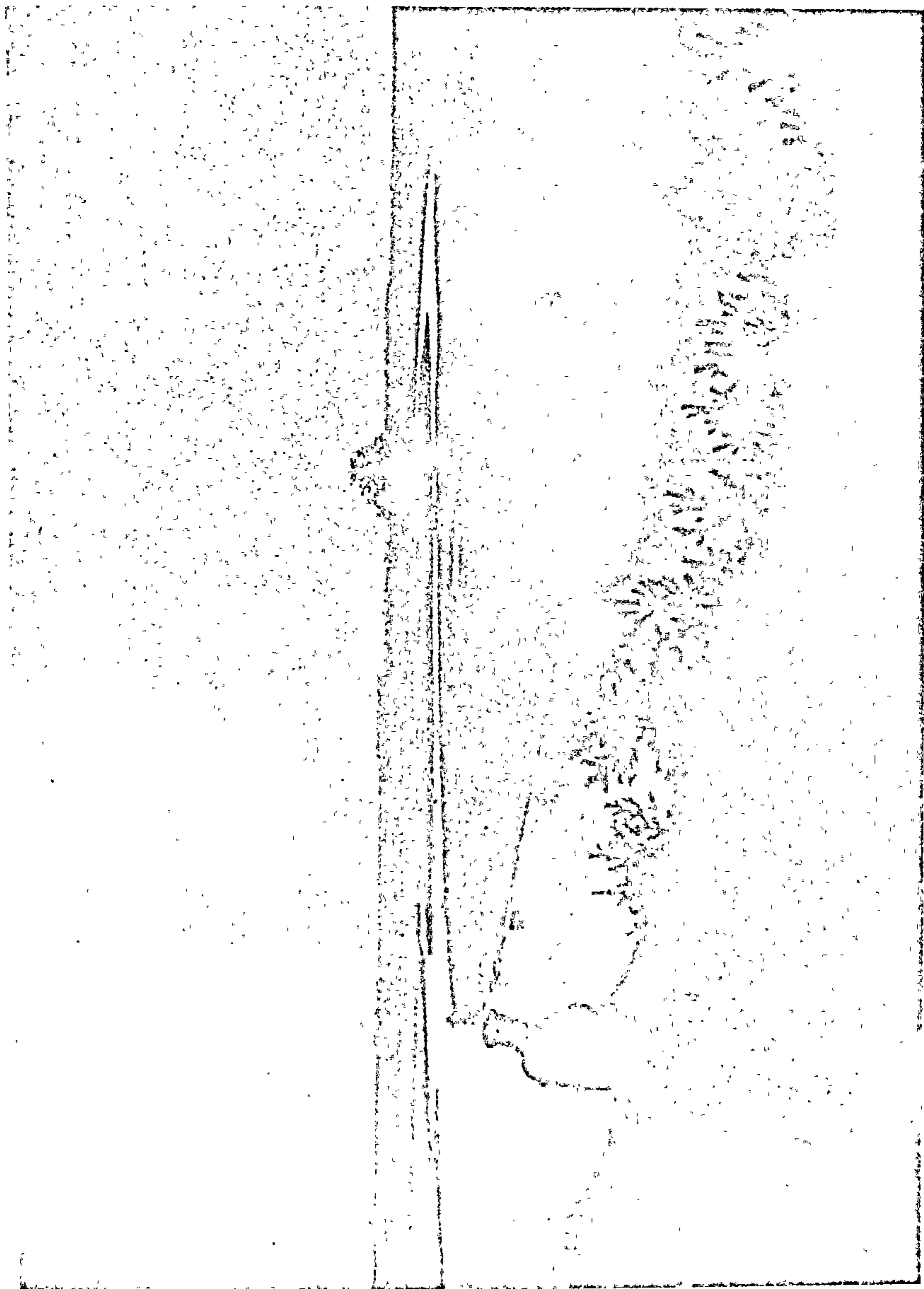
Хаця Дняпро судаходны ўжо ад Дарагабужу, але ў верхняй яго часьці, аж да Воршы, судаходства мае шмат перашкодаў, дзякуючы каменьям, парогам і мялізнам, і адбываецца найбольш у часы веснавога разводзьдзя. За тое ад Воршы ўстанаўляецца сталае і вельмі жывое судаходства ўніз па Дняпру аж да Магілева; ходзяць тут і параходы. Ніжэй Магілева рух на рацэ слабейшы, бо тут дно ракі не прачышчанае і ёсьць на ёй асабліва шмат мялізнаў, праз якія іншы раз даводзіцца параходы на лінах перацягаваць. Часта пажырскі рух тут улетку саўсім спыняецца. Затое ад вусьця Бярэзіны і пажырскі і таварны рух моцна ўзрастаюць; тут судаходства ўжо адбываецца без вялікіх перашкодаў і пярэваў. Значнейшыя беларускія прыстані на Дняпры вось якія: Смалёнск, Дуброўна, Ворша, Копысь, Шклоў, Магілеў, Стары Быхаў, Рагачоў, Жлобін, Рэчыца і Лоеў.

Важнейшыя беларускія прытокі Дняпра: з правага боку — Воп, Хмоцьць, Друць, Бярэзіна і Прыпяць; з левага — Сож і Дзясна.

Воп цячэ ля падножжа Вокаўскага лэсу. Яё шырокая даліна дзэліць Вокаўскі лэс ад Смалёнскае морэны. Хмоцьць — невялікая рака, праразаючая Смалёнскае ўзгор'е, якое ў яе вярхоўях даходзіць найбольшае вышыні. Друць пачынаецца на спадах Дняпроўскага ўзгор'я на балоцістай раўніне і цячэ паралельна Дняпру па днё лядавіковае даліны. У ніжнім сваім цячэньні Друць пераразае малазначнае тут падняцьце Наваградзкага гарба; берагі яе пры гэтым робяцца вышэйшымі і сухімі*).

Бярэзіна (рыс. 23) выцякае з Мёнскага ўзгор'я, з тае яго часьці, якою яно злучаецца з Сьвянцянска-Докшыцкаю морэнаю. Пачынаецца яна каля м. Докшыцаў; на пачатку мае хуткі бег і разрывае сабе досіць глыбокую даліну. Гэтак скатуецца яна з узгор'я ў старую лядавіковую даліну, што ідзець з пад Лёпеля (гл. вышэй); па гэтай даліне калісь воды Полацкага лядавіковага возера сьцякалі на паўдня ў Палэскае возера.

*) гл. Wollasowicz.

Рыс. 23. Бярэзна (на мяжы Барысаўскага ды Ігуменскага паве́таў).

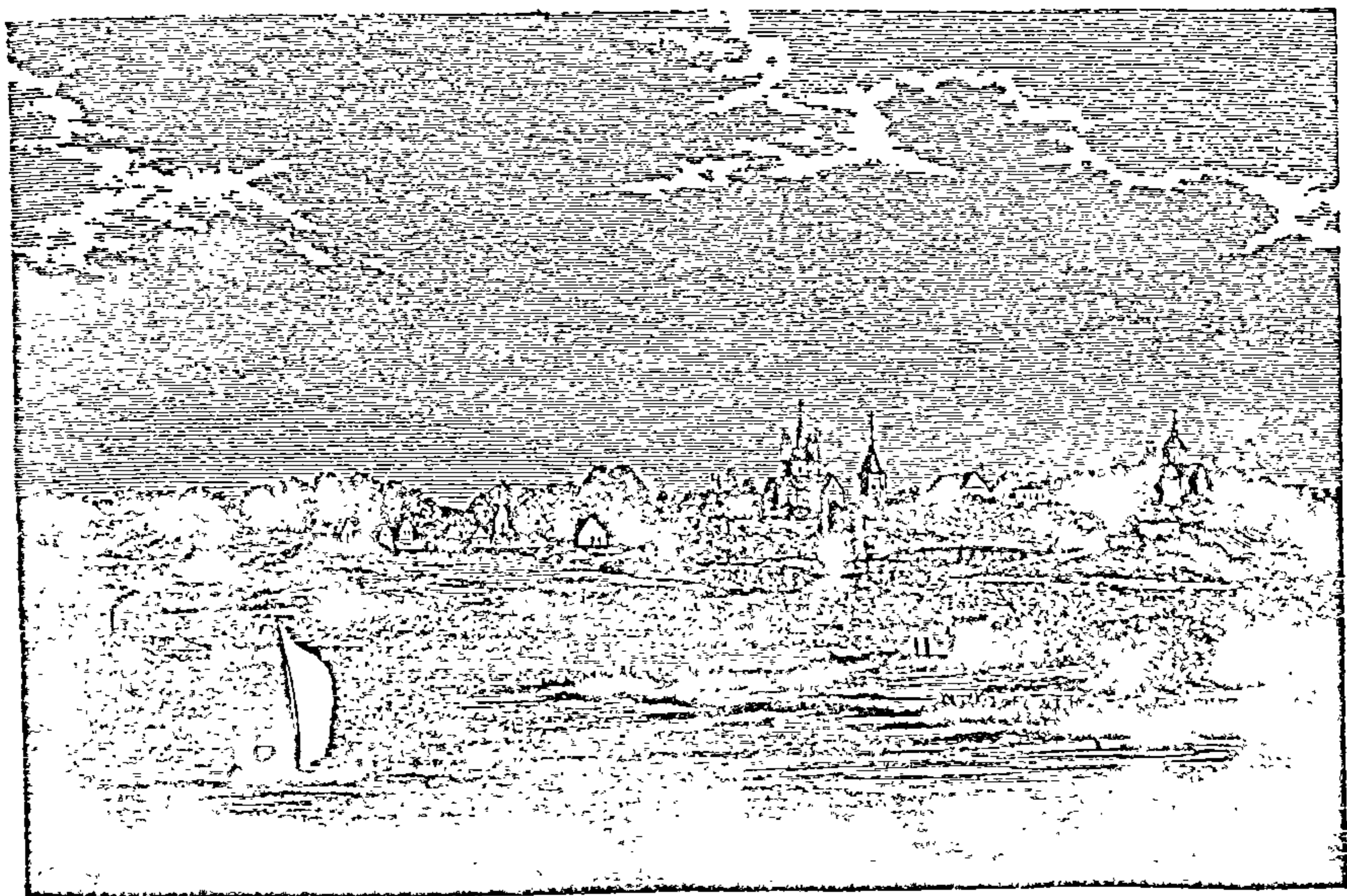
Лядавіковаю далінаю пыве Бярэзіна аж да самага Палесься, да Бабруйску. Берагі яе тут звычайна досіць высокія, часамі вельмі стромкія, паабрастаўшыя лэсам. Дзе-ня-дзе берагі ніжэюць і на іх зьяўляюцца балоты. Асабліва балоцісты — пачатак лядавіковае даліны, там, дзе ў ёй ляжыць в о з. Пялік і р. Сэргуч, ўваходзячая ў сыстэму Бярэзінскага каналу. Толькі ад Барысава па Бярэзіне адбываецца рэгулярнае судаходзтва, ды ходзяць навет і параходы, хаця з перарывамі ўлётку, бо на сярэдняй Бярэзіне трапляецца шмат мялізнаў, дый нагул яе карыта не прачышчанае і занядбанае. Перасекшы вышэй Бабруйска морэнную граду (Наваградзкі гораб), Бярэзіна трапляе на прасторы Палесься і цячэ па дне даўнэйшага лядавіковага возера. Вёдама, што ўвесь яе выгляд змяняецца. Бярэзіна робіцца палёскаю ракою, якая ціха цячэ ў нізкіх берагах сярод балотных нізінаў, дзэліцца на рукавы, мае на сабе шмат астравоў і г.д. Агульная даўжыня Бярэзіны — 590 вёрст; шырыня яе пад Барысавам — каля 20 саж., а ніжэй Бабруйску даходзіць 70 і больш сажняў.

Бярэзіна мае дужа важнае ваеннае і гандлёвае значэньне. Берагі яе шмат дзе блізка што няпрыступныя: або высокія і стромкія, або нізкія, пакрытыя непраходнымі балотамі ды лясамі. Бярэзіна мае досіць значную глыбіню, а зімою на ёй шмат незамярзаючых мейсцаў. Усё гэта робіць з яе значную перашкоду для руху з захаду на ўсход, ці наадварот. А дзеля таго, што якраз у гэтым кірунку няраз перасоўваліся па Беларусі значныя масы войска, дык Бярэзіна мела сваё значэньне ў ваеннай гісторыі сходу Эўропы. Экономічнае значэньне Бярэзіны ў тым, што праз яе найлягчэй злучаюцца вадазборнікі Дняпра і Дзвіны Бярэзінскім каналам, які цяпер, на жаль, закінуты і блізка таго што ня ўжываецца; з другога боку сам вадазборнік Бярэзіны вельмі багаты лэсам, які ў значным ліку сплаўляецца па рацэ ўніз і ўвэрх па канале.

З прытокаў Бярэзіны найвялікшы — Сьвіслач (мае ўдаўжкі 250 вёрст), над якою стаіць Мэнск. Пачынаецца яна на Мэнскім узгор'і, і так сама, як і Бярэзіна, мае хуткі вэрхні бэг. Значна абмялёўшы, цяпер яна пад Мэнскам не судаходная; але вясною і ў часе паводак яна моцна разьліваецца і затапляе частку мэста, прыпамінаючы, відаць, часы лепшае сваё мінуўшчыны. У сваім ніжнім цячэньні Сьвіслач пыве па палёскай мяйсцовасьці; тут даўнэй, відаць, было лядавіковае возера, што займала паўднёвую частку Ігуменскага пав. У гэтае возера ўпадала Сьвіслач, а можа, і сама Бярэзіна.

Прыпяць (рыс. 24) пачынаецца сярод вялікіх палёскіх вазэраў, што ляжаць недалёка ад Бугу, на паўдня ад Бэрасьця. На ўсім сваім працягу (каля 600 в.) ёсьць яна найбольш тыповаю балотнаю ракою ў Эўропе і агульна вёдама па сваёй някранутасьці й дзікасьці. Прычынаю гэткага характару Прыпяці ёсьць перад ўсім яе дужа малы спад; у вэрхнім цячэньні

Прыпяці агульны схілак Палёскае катліны на ўсход яшчэ ня вельмі выразны, дзеля чаго цячэ Прыпяць дужа павольна і сонна. Ужо недалёка ад пачатку на Прыпяці зьяўляюцца астраўкі, створаныя з чорнае, грузкае зямлі ды пазарастаўшыя ўлётку буйнымі балотнымі расьлінамі. Чым больш расьце рака, чым больш прыймае ў сябе прытокаў, якія прыносяць у яе з акружаючых узвышшаў шмат вады і шмат размытага ёю матар'ялу, тым астравоў ды мялізнаў робіцца ўсё больш. Рака распаўзаецца лічнымі рукавамі па акружаючых балотах. Рукавы гэтыя часта маюць свае назовы, так што

Рыс. 24. Р. Прыпяць ля Турава.

сярод іх мяйсцамі траціцца навет імя самое Прыпяці, а ўжываюцца замест яго імённы і яе рукавоў (П а р о к, С т р у м е н ь). Да таго-ж рукавы Прыпяці ня маюць пэўнага карыта, а ні пэўных берагоў; яны выгінаюцца сярод берагоў, якія рака сама сабе стварыла з асадаў, укладаючы гэтыя асады грэблямі ўздоўж свайго цячэння, або з рачных траваў, і забалочуюць мяйсцовасьць на дзiesiąткі вёрст навокала. Рака лёгка выступае з гэтых берагоў, затапляе акалічныя балоты ды прабівае сярод іх новыя карыты для сваіх рукавоў. Асабліва рэзка такі характар ракі выступае на паўдня ад Пінску, на прасторах вышэйапісанага З а р э ч ч а. Тут Прыпяць прыймае цэлы рад вялікіх прытокаў і становіцца магутнаю шырокаю ракою, але яе балотны характар не змяняецца, а навет павялічуецца.

Ад Пінску Прыпяць робіцца судаходнаю: ходзяць па ёй тут ужо значныя судзіны і параходы. Плаваньню па Прыпяці найбольш перашкаджаюць карчы і калоды, якіх шмат спатыкаецца ў карыце гэтае балотнае ракі, а таксама мялізны; затое перашкаджаючых плаваньню парогаў на Прыпяці няма. Каля вусьця р. Гарыні Прыпяць перасякае вельмі нязначны парог, але ад яго ўсяго знаку толькі, што на рацэ робіцца больш астравоў, а берагі робяцца крыху сушэйшымі, ды абрастаюць дрэвамі. Гэткі характар рака мае аж да Пётрыкава. Далэй, падыходзячы да Мазырскага ўзвышша, яна мае берагі значна вышэйшыя і сухія. А прабіваючыся праз гэтае ўзвышшо пад Мазыром, Прыпяць мае дужа высокі стромкі правы бераг, які падыймаецца над вадою бязмала на 50 саж.

Мінуўшы Мазырскае ўзвышшо, Прыпяць ізноў разьліваецца па нізіне і, збліжаючыся да Дняпра, дзеліцца на мноства рукавоў, як і сам Дняпро ў гэтым мейсцы. Шырыня ніжняе Прыпяці даходзіць да 200 саж. У веснавое-ж разводзьдзе яна разьліваецца на 10—15 вёрст. Вады ў ёй тады бывае гэтулькі, што параходы могуць хадзіць па тых мяйсцох, дзе ўлетку аралі ці касілі. Варта заўважыць, што веснавое разводзьдзе на Прыпяці дзеля таго яшчэ бывае асабліва значным, што вярхоўі яё паўднёвых прытокаў раней аслабляюцца ад лёду, чым сама рака, дзеля чаго, як рушыць лёд на Прыпяці, ў яе трапляе адразу масса затрыманае лёдам вады і рака шырака разьліваецца па Палёскай нізіне.

Апроч свайго цікавага прыроднага характару Прыпяць мае дужа важнае эканамічнае значэньне як вадзяны шлях. Яё прытокі Ясельда і Піна злучаныя каналамі з рачнымі сыстэмамі Віслы і Нёмна. Гэта надае Прыпяці шырэйшае значэньне ўжо міжнароднага вадзянога шляху. Праз яё злучаюцца вадазборнікі Чорнага мора і Балтыцкага, збажжавыя ўкраінскія стэпы ды багатая лясам паўднёвая Беларусь з Заходняю Эўропаю, якая патрабуе і нашага лёсу і ўкраінскага хлёба. Важнейшыя прыстані на Прыпяці — Пінск, Тураў, Пётрыкаў і Мазыр, дый яшчэ Давыд-Гарадок на прытоку Прыпяці Гарыні.

З правага боку Прыпяць прыймае прытокі: Стаход, Стыр, Гарынь, Вубарць і Славэчна. Першыя тры — гэта вялікія судаходныя рэкі; пачынаюцца яны на Валынскім узвышшы, дзеля чаго іх верхняе цячэньне хуткое, берагі высокія і сухія. Трапляючы-ж на прасторы Палёскае нізіны, гэтыя рэкі саўсім зьмяняюць свой характар, сьцішаюць бег і робяцца палёскімі рэкамі; зразумела, што пры гэтым з іх асядае шмат скаламучанага ў вадзе матар'ялу, які яны прынеслі з узвышша. Рэкі Стаход і Стыр іграюць важную роль у стварэньні балотаў Зарэчча і наагул у сваім ніжнім цячэньні вызначаюцца асабліва дзікім, балотным характарам. Вубарць і Славэчна на ўсім сваім працягу застаюцца тыповымі палёскімі рэкамі.

Левыя прытокі — Ясельда (яе прыток — Піна), Лань, Случ і Птыч пачынаюцца на розных беларускіх узвышшах і таксама рэзка дзеляцца на дзвэ часткі — ўзвышшовую і палэскую. З усіх іх найбольшы — Птыч; пачынаецца ён недалёка ад Мэнску на Мэнскім узгор'і, але хутка трапляе ў Палесьсе, якое якраз уздоўж яго вадазборніка асабліва далёка языком высоўваецца на поўнач (Ігуменскае Палесьсе). Тут, як ужо ўспаміналася, было даўней асобнае лядавіковае возера, аддзеленае з паўдня Наваградскім гарбом ад вялікага палэскага возера. Спад Птыча досіць значны, як на палэскую раку. Судаходства па ім блізка што не адбываецца. Ясельда з Пінаю абыймаюць з двух бакоў Загародзьдзе. Ясельда злучана Агінскім каналам з Шчараю, прытокам Нёмна, а Піна — Каралеўскім каналам з Мухаўцом, прытокам Бугу. Наагул большая часць успомненых прытокаў Прыпяці судаходная, па Стыру-ж, Стаходу, Гарыні і Ясельдзе ходзяць параходы. У варунках палэскага бездарожжа гэта надае ім вялізарнае значэнне: толькі па гэтых рэках жыхары Палесься могуць рэгулярна зносіцца з сьвэтам.

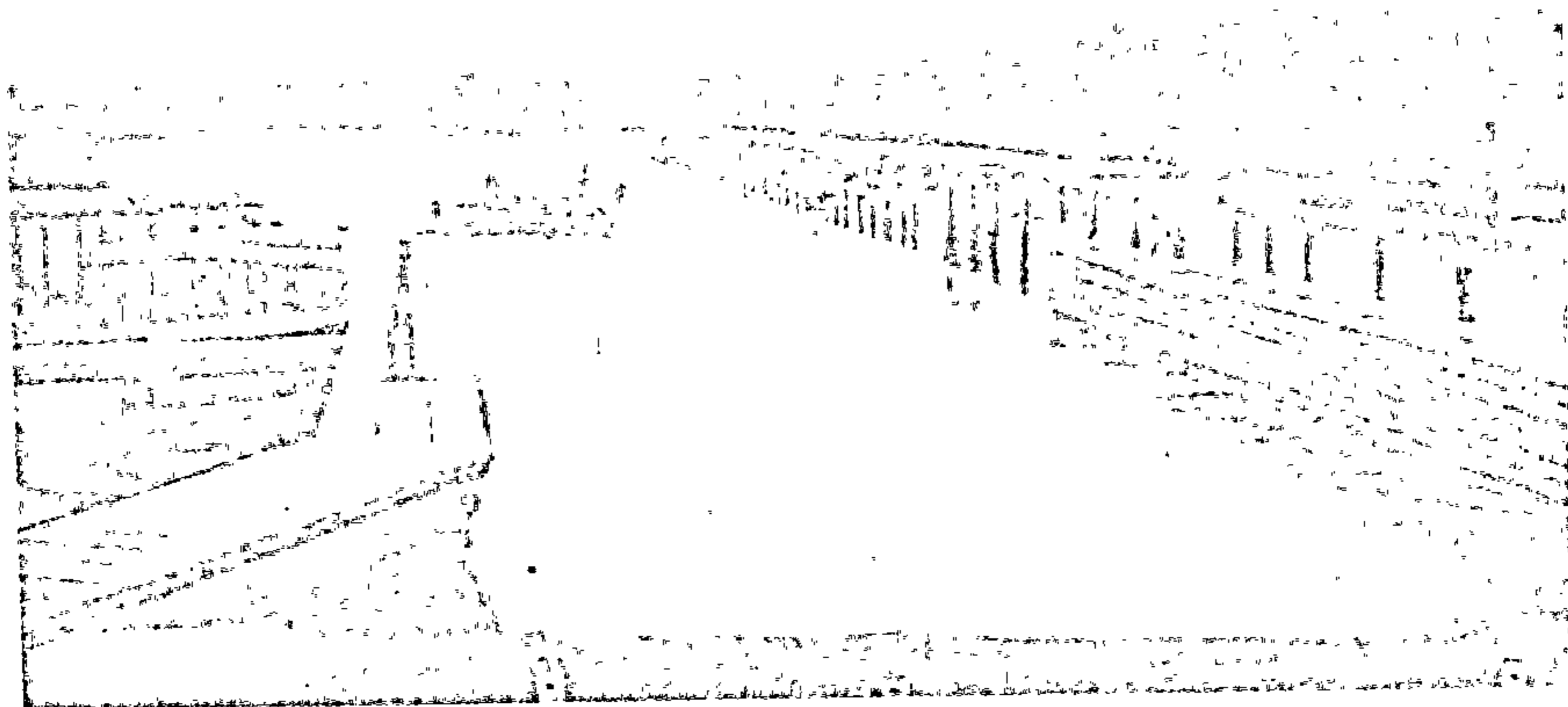
Лэвы прыток Дняпра, Сож, пачынаецца пад самым Смалэнскам, некалькі вёрст на паўдня ад яго. Скатуючыся з Дняпроўскага ўзгор'я, верхні Сож хутка цячэ ў досіць глыбокай даліне; берагі даліны стромкія, зрэзаныя ярамі. Сярэдні Сож цячэ ў шырокай (да 4-х вёрст), крыху балоцістай даліне. Ніжні-ж Сож узыходзіць на Палэскую нізіну і пакрысе набывае прыметы палэскіх рэк; бег яго робіцца цішэйшым, берагі — нізкімі, а часам і балоцістымі, сярод ракі зьяўляецца ўсё больш астравоў і мялізнаў. Шырыня ракі ўзрастае да 70—100 саж., і яна дзэліцца на рукавы. Адным словам, паўтараюцца, толькі ў меншым разьмеры, тыя самыя зьмены, праз якія пераходзіць цячэнне Дняпра.

Агульная даўжыня Сожа 552 вёрсты. Ад м. Крычава ён робіцца судаходным, а ад м. Прапойску — ходзяць па ім і параходы. Моцна перашкаджаюць судаходству па Сожу — мялізны. Важнейшыя прыстані на Сожы — Крычаў, Чэрыкаў, Прапойск, Ветка і асабліва Гомель. Пад Лоевам Сож упадае ў Дняпро, значна павялічваючы яго воды.

Важнейшыя прытокі Сожа: Асьцёр, Бэседзьды Іпуць, так сама, як і сам Сож, выцякаюць з Дняпроўскага ўзгор'я. Гэта досіць вялікія рэкі, па якім сплаўляецца шмат дрэва з глухіх закуткаў Раданскае нізіны і суседніх краінаў. Сіла цячэння р. Іпуці, апроч таго, недалёка ад яе вусьця выкарыстана Добрушскімі фабрыкамі; дзеля гэтае мэты шырокая рака перагароджана грэбляю (рыс. 25). Разам з сваімі прытокамі Сож абвадняе значны прастор паўднёва-ўсходняе Беларусі і ў гэтай краіне, саўсім ня маючай чыгунак, ёсьць дужа важным шляхам.

Дзясна, найбольшы з усіх Дняпровых прытокаў (936 в. даўжыні), выцякае з Ёльнінскага вузла і хутка трапляе на ўсходнюю мяжу Беларусі; уздоўж гэтае мяжы цячэ

яна каля 250 вёрст, дзелячы Беларусь упэрад ад Маскоўшчыны, а далей ад Украіны. Цячэ яна тут шырокаю далінаю. Правы, беларускі, бераг яé — высокі, з багатаю гляістаю зямлёю, густа заселены. На ім пабудаваліся мэсты Бранск і Трубчаўск. Лёвы бэраг нізкі, пяшчаны і лясісты. Штогод Дзясна залівае яго на дзiesiąтак вёрст сваімі грознымі разводзьдзямі. Звычайна-ж шырыня Дзясны каля 70 саж. Ад Бранску яна робіцца судаходнаю, а вышэй Бранску часта бывае запруджаная бярэвэньнем, якое па ёй сплаўляюць розсыпам. З беларускіх прытокаў Дзясны варта

Рыс. 25. Р. Іпуць і грэбля на ёй каля м. Добрушу.

адзначыць рэкі лесастэпу Сноў і Судасьць. Ніжняе цячэньне Дзясны налёжыць ужо саўсім да Украіны.

Калі мы цяпэр абвядзём на карце вадазборнік Дняпра, дык пабачым, што вадою Дняпра і яго прытокаў жывіцца ўся паўднёва-ўсходняя палавіна Беларусі. Паўночную і заходнюю Беларусь займаюць вадазборнікі Нёмна і Дзвіны.

§ 19. ВАДАЗБОРНІК БАЛТЫЦКАГА МОРА.

Нёман (рыс. 26) па сваёй вялічыні і па эаномічнаму значэньню ня можа раўнавацца да Дняпра. Аднак-жа спаміж рэк Беларусі якраз Нёман акружаны асабліваю пашанаю сярод беларусаў, абвэяны і народнаю, і навэйшаю мастацкаю паэзіяю. Прычына гэтага, мусіць, тая, што на берагах Нёмна ўзгадаваўся дух беларускага адраджэньня; бо-ж то яго хвалі моліць-просіць вуснамі свайго песьняра абуджаны Беларускі

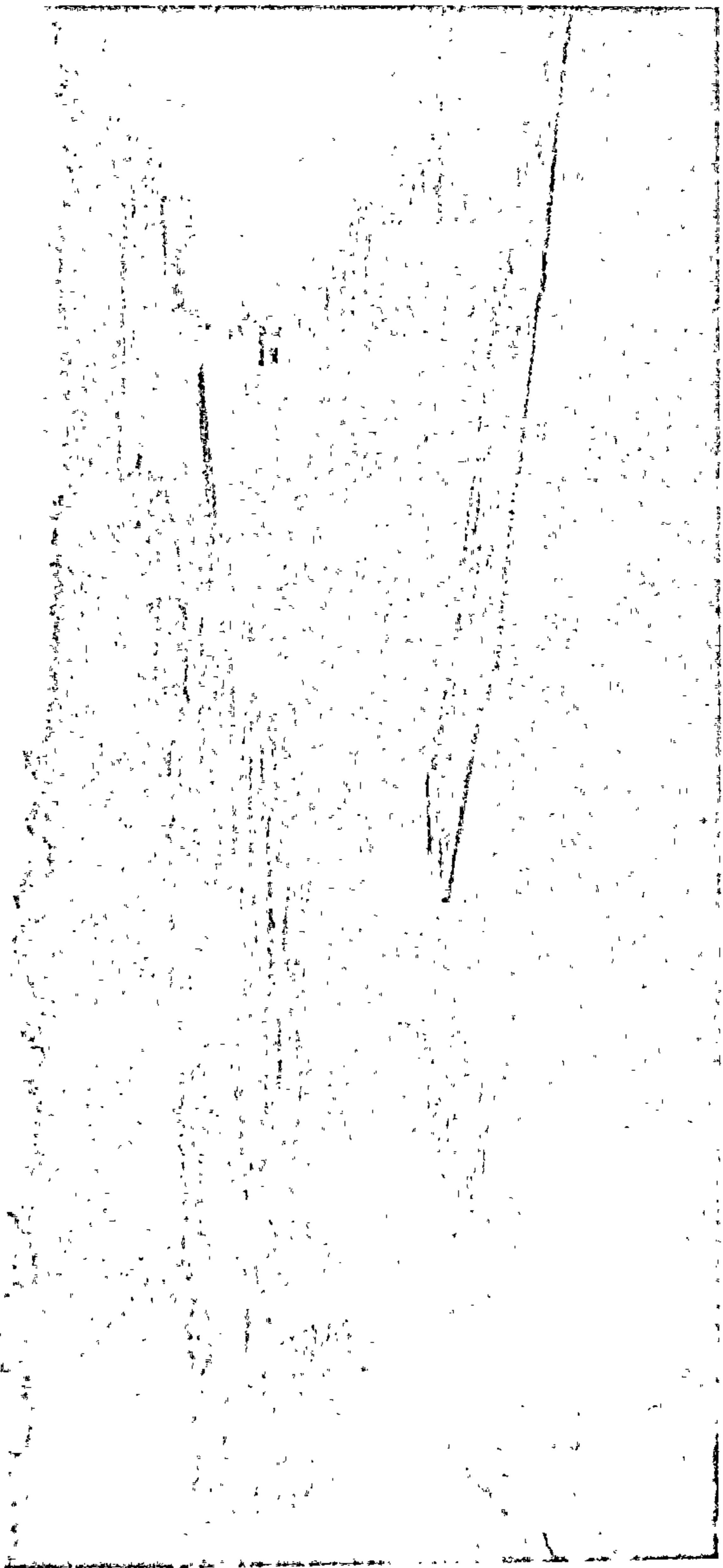

Рис. 26. Нёман пад Друзгэнікамі.

Народ, «каб расказалі чужому краю пра жыцьцё сваіх сыноў». І Нёман зрабіўся сымболом сувязі нашага адраджэнскага руху з Захадам; з шырокім сьвэтам.

Выцякае Нёман з паўднёва-ўсходняе часткі Мёнскага ўзгор'я. Мейсца, дзе пачынаецца Нёман, не саўсім яшчэ выясьнена. Адны лічаць за пачатак Нёмна р. Вусу, якая выцякае з-пад Сьвятога гары (на поўнач ад м. Койданава) і, скатуючыся з высокага ўзгор'я, аж да м. Пясочнага цячэ на паўдня, а там злучаецца з другою значнаю рэчкаю Лошаю, пачынае цекці на паўночны захад і ўжо адгэтуль ўвесь час носіць назоў Нёмна. Іншыя за пачатак Нёмна ўважаюць невялічкую рэчку, якая пачынаецца ўжо ля падножжа Мёнскага ўзгор'я, ў балоцістых лясох каля м. Вуды і, працёкшы каля 20 вёрст, таксама пад Пясочным злучаецца з Вусаю і Лошаю. Ўсё ўспомненыя рэкі сьцягуюць ваду з досіць значных лясных прастораў, акружаючых Ігуменскае Палесьсе, і дзеля таго пад Пясочным, пасля злучэння ўсіх трох рэчак, Нёман ужо досіць вялікі ды многаводны. Тут ён якраз узыходзіць на шырокую лядавіковую даліну, па якой яму даводзіцца цекці бязмала да самае Горадні.

Трэба адзначыць, што і геолёгічная гісторыя і цяперашні выгляд Нёмна асабліва моцна звязаныя з лядавіковаю эпохаю і яё рэзультатамі. Ўвесь час, плывучы па Беларусі, Нёман старанна выкручуецца паміж морэнных узвышшаў заходняе Беларусі, па сьлядох, якія пакінулі па сабе лядавіковыя рэкі. І ня толькі сам Нёман, але і ўсё яго правыя прытокі плывуць у лядавіковых далінах; берагі гэтых далінаў робяць крыху весялейшым выгляд Лідзкае раўніны.

Ад м. Сьвэржана Нёман робіцца судаходным, шырыня яго тут каля 20 саж.

Плывучы па шырокай даліне, сярод падмочаных сенажацяў ды зялёных гаёў, абгінаець Нёман з поўначы Наваградзкае ўзгор'е. Берагі яго тут няроўныя. На лэвым бэразе, які досіць высака падыймаецца над далінаю ракі, ляжыць багатая, густа засэленая і блізка бязьлэсная Наваградчына; на нізкім правым бэразе, на пясках і балотах раскінулася Налібоцкая пушча, абшырнымі балотнымі сенажацямі падыходзячая да самага Нёмна. Трэба лічыць, што і на мейсцы цяперашняе Налібоцкае пушчы некалісь было няглыбокае лядавіковае возера, ў якім сабіраліся воды з лядавіка, што ляжаў на паўночных узгор'ях; цяпер на памятку аб гэным возеры засталіся вялізарныя прасторы пяскаў, досіць значныя балоты ля Нёмна ды некалькі вазёраў, з якіх найбольшае Кроман вызначаецца сваёю глыбінёю (каля 12 саж.).

Выпаўзаючы з пушчы, уліваецца ў Нёман Бярэзань*), якая блізка праз увесь час цячэ ў лядавіковай даліне; даліна гэтая з Бярэзані пераходзіць далей на паўночны ўсход аж да Вяльлі і гэтым даводзіць, што ў часы лядавіковыя верхня

*) Называюць яё яшчэ Бярэзінаю Заходняю, ці Нёманскаю.

Вяльля мела сток праз Бярэзань у Нёман. Бярэзань з сваймі прытокамі праразае ўва ўсіх кірунках Налібоцкую пушчу, забіраючы ў сябе яе воды. Ад вусьця гэтае многаводнае ракі Нёман становіцца ўдвая шырэйшы (да 40 саж.) і ўжо мае выгляд запраўды вялікае ракі, а досіць хуткі бег яго робіць тое, што праз некалькі дзiesiąткаў вёрст, аж да м. Дакудава, на рацэ няма мялізнаў, гэтак звычайных і вышэй і ніжэй гэнага кавалка ракі. Нейкі час яшчэ плыве Нёман на паўночны захад, а пасля, дайшоўшы да канца Наваградзкага ўзгор'я, завяртаецца на паўднёвы захад і яшчэ з другога боку абыймае гэтае-ж узгор'е. Прыгожаю, глыбокаю і сьвётлаю ракою плыве Нёман сярод дубовых Дакудаўскіх лясоў, а прыймаючы ў сябе ўсё новыя прытокі з правага боку, робіцца ўсё шырэйшым; ды, на жаль, пачынаюць ізноў на ім спатыкацца мялізны, моцна перашкаджаючыя судаходзтву.

Яшчэ большым робіцца Нёман пасля ўпаду ў яго Шчары. Зьмяніўшы ізноў свой кірунак на паўночна-заходні, ды шырака разьліўшыся сярод пяшчаных берагоў лядавіковае даліны, цячэ тут Нёман аж да самага Горадзенскага ўзгор'я, якое загароджуе яму дарогу. Тут сьляды лядавіковае даліны, па днё якое плыў Нёман аж да Пясочнага, пачынаюць губляцца. Праразаючы Горадзенскае ўзгор'е, Нёман на працягу дзiesiąтку вёрст каля Горадні цячэ ў значна вузэйшай (каля 30 саж.) даліне з высокімі і вельмі стромкімі берагамі; на гэтых берагах разбудавалася Горадня — ў тым якраз мейсцы, дзе Нёман ізноў крута паварачуе, каб далей плысьці проста на поўнач. Выгляд даліны Нёмна пад Горадняю наводзіць на думку, што Нёман ужо ў паслялядавіковыя часы сам прабіўся праз сьцяну Горадзенскага ўзгор'я, адсякаючы ад яго, праўда, досіць нязначную паўночную частку. А лядавіковая даліна, якую ён дагэтуль увесь час плыў, відаць, абмінала Горадзенскае ўзгор'е і кіравалася на паўдня да Нарві, пад Белысток. Зьяўляецца дзеля таго саўсім зразумелае запытаньне, якія-ж прычыны змусілі Нёман прабівацца праз узгор'е заместа таго, каб спакойна плысьці старым сьледам лядавіковае ракі? Галоўнымі прычынамі, відаць, былі — абмяленьне лядавіковае даліны ад заносу яе асадамі і, з другога боку, — агульнае падняцьце павэрхні зямлі пад ланцугом паўднёвых узгор'яў, сярод якіх ляжала ды з якімі разам мусіла падымацца і лядавіковая даліна, аб якой мова; цяпер сьляды гэтае даліны ня лёгка разшукаць. Апроч таго, магчыма, што даліна Нёмна ў тым мейсцы, дзе ён праразае ўзгор'е, была пракапана самым лядавіком альбо патокамі вады, якія цяклі падысподам лядавіка пад яго значным ціскам. У кожным разе пад Горадняю Нёман досіць глыбака раскапуе навет старэйшыя геолёгічныя пласты (Крэйдавае ды Нумулітычнае эпохаў), якія выступаюць тут часамі на яго берагах у відзе, прыкл., крэйдавых скалаў ніжэй Горадні і г.д.

Перасекшы Горадзенскае ўзгор'е, Нёман ізноў трапляе ў лядавіковую даліну, якая гэтым разам ідзе ўжо ўпоперак яго кірунку. Па дне гэтае даліны цяпер плывуць з правага боку Нёмна — р. Марачанка, з левага — р. Чорная Ганжа, ды пракапаны Аўгустоўскі канал. А ў лядавіковую эпоху па ёй сыцякала вада з Віленскага ўзгор'я ў даліну Бабра і далей у Нарву і Буг. Пераплыўшы гэтую даліну, кіруецца Нёман далей на поўнач, ў Літоўскую зямлю да Коўны, таксама пракопуючы сабе вузкую ды глыбокую даліну сярод старэйшых геолёгічных пластоў, а ад Коўны, прыняўшы там да сябе Вяльлю, плыве Нёман на захад, спакойна разьліўшыся па нізіне, і ўпадае ўжо ў Усходняй Прусіі ў затоку Балтыцкага мора Курыш-Гаф.

У ніжнім сваім цячэньні Нёман дзеліцца на два вялікіх рукавы — Рус і Гільгэ (Лялёя). Недалёка ад вусьця Нёмна знаходзіцца над Курыш-Гафам порт Клайпэда, якога нёмцы называюць Мэмель (гэтак сама панямэцку называецца і сам Нёман).

Агульная даўжыня Нёмна 821 вярста; з гэтага на Беларусь прыходзіцца каля палавіны, рэшта на Літву. Шырыня Нёмна ў нас даходзіць да 70 саж. улётку; у часы-ж разводзьдзяў Нёман мяйсцамі разьліваецца на 8 вёрст. Як ужо ўспаміналася, ад Сьвэржана Нёман робіцца судаходным. Ходзіць па ім некалькі відаў непаравых судзінаў (баркі, байдакі, галяры, стругі, віціны), з якіх найбольшыя, віціны, падымаюць да 12.000 пудоў; будуецца гэтыя судзіны ў вярхоўях Нёмна і Шчары. Параходы ў беларускай частцы Нёмна ходзяць толькі па некаторых кавалках ракі, бо па ўсім блізка цячэньні Нёмна ў Беларусі трапляецца шмат падводнага каменя і мялізнаў, а галоўнае, што карыта Нёмна неагледжанае і прапрачышчанае. Толькі ў Нямеччыне Нёман прачышчаны і абвэдзены грэблямі яшчэ ў XVII сталёцьці. У даўнейшыя часы значэньне Нёмна, як вадзянога шляху, і ў нас, відаць, ляпэй разумелі. Аб гэтым сьведчыць факт: у палове XVI в. Адам Тарло сваім коштам прапрачышаў карыта Нёмна, каб зрабіць яго больш прыдатным для судаходства. Грамадзянства, відаць, ацаніла гэтую ахвяру, бо нават шмат пазьней паэты ўкладалі вёршы на чэсьць Тарла.

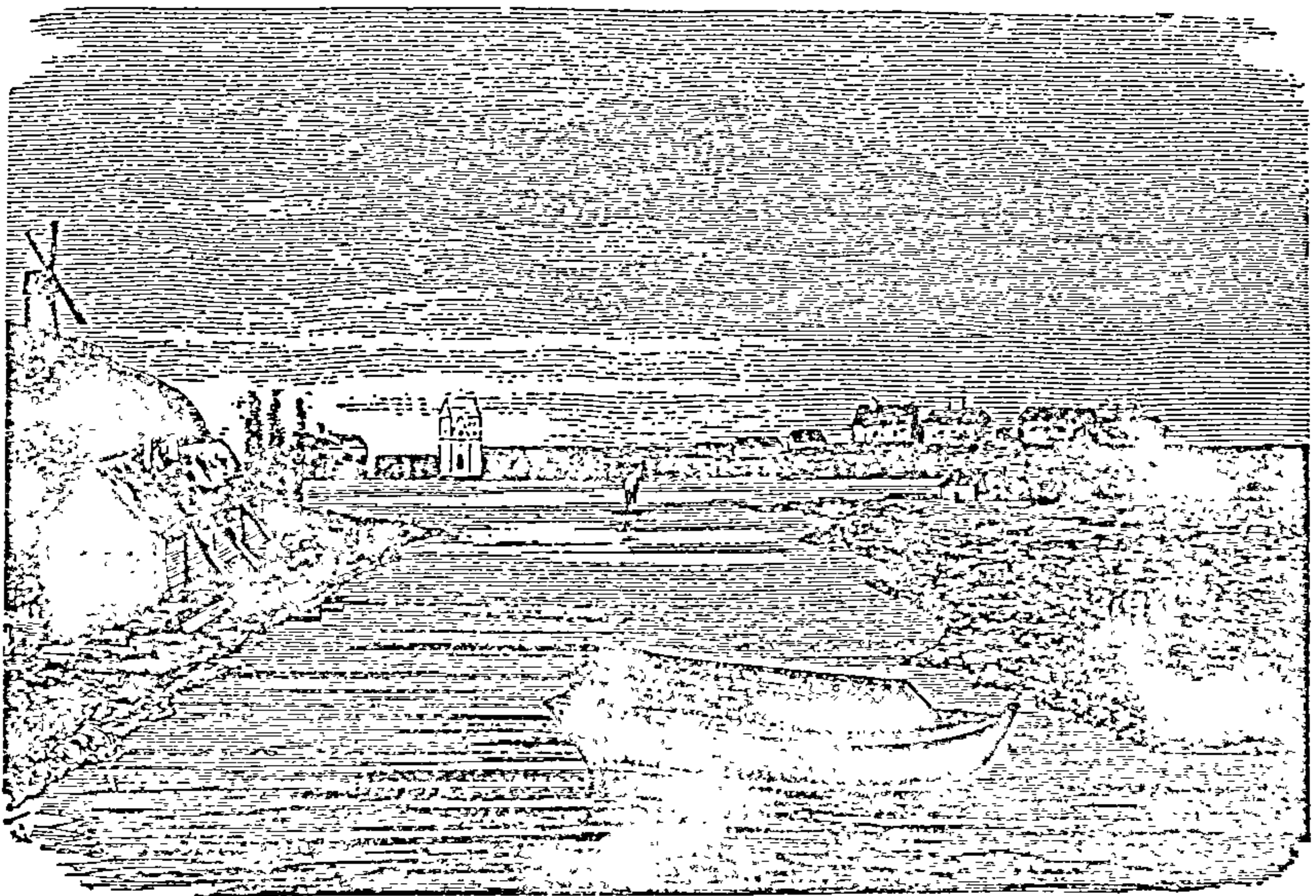
Цяпер па беларускай частцы Нёмна ідзець значны сплаў лесу з вярхоўяў ракі. Значнейшыя прыстані — Стоўбцы (адгэтуль найбольш адпраўлялася даўней тавараў), Масты, Горадня, Коўна.

З прытокаў Нёмна адзначым: лэвыя — Шчару, Зэльву і Чорную Ганжу і правыя — Бярэзань, Марачанку і Вяльлю.

Шчара (рыс. 27) мае досіць дзіўны кірунак цячэньня. Пачынаецца яна на Наваградкім узгор'і з невялічкага, на палавіну заросшага возера Каўдычаўскага і цячэ спачатку на паўдня. Перасекшы морэнную граду Наваградзкага

ўзгор'я, што адыходзіць у Случчыну, Шчара трапляе ў паўночнае Палесьсе, але пасья заместа таго, каб плысьці да Прыпяці, як можна было-б спадзявацца, завяртаецца назад і плыве на паўночны захад да Нёмна, яшчэ раз пераразаючы сваёю глыбокаю тут далінаю Паўднёвы ланцут узгор'яў. Берагі Шчары найбольш пяшчаныя і лясістыя. Асабліва каля Нёмна Шчара стварыла значныя пяшчаныя прасторы, на якіх разляглася Ліпчанская пушча. У большай сваёй часьці Шчара судаходная. Агінскім каналам яна зьвязана праз воз. Выганошчы з Ясельдаю.

Чорная Ганжа гэтак сама служыць для злучэньня Нёмна Аўгустоўскім каналам з сыстэмаю Віслы. У сваім вярхнім цячэньні яна плыве па Сувальскім узгор'і сярод лічных вазёраў; цераз найбольшае з гэтых вазёраў, Вігёрскае,

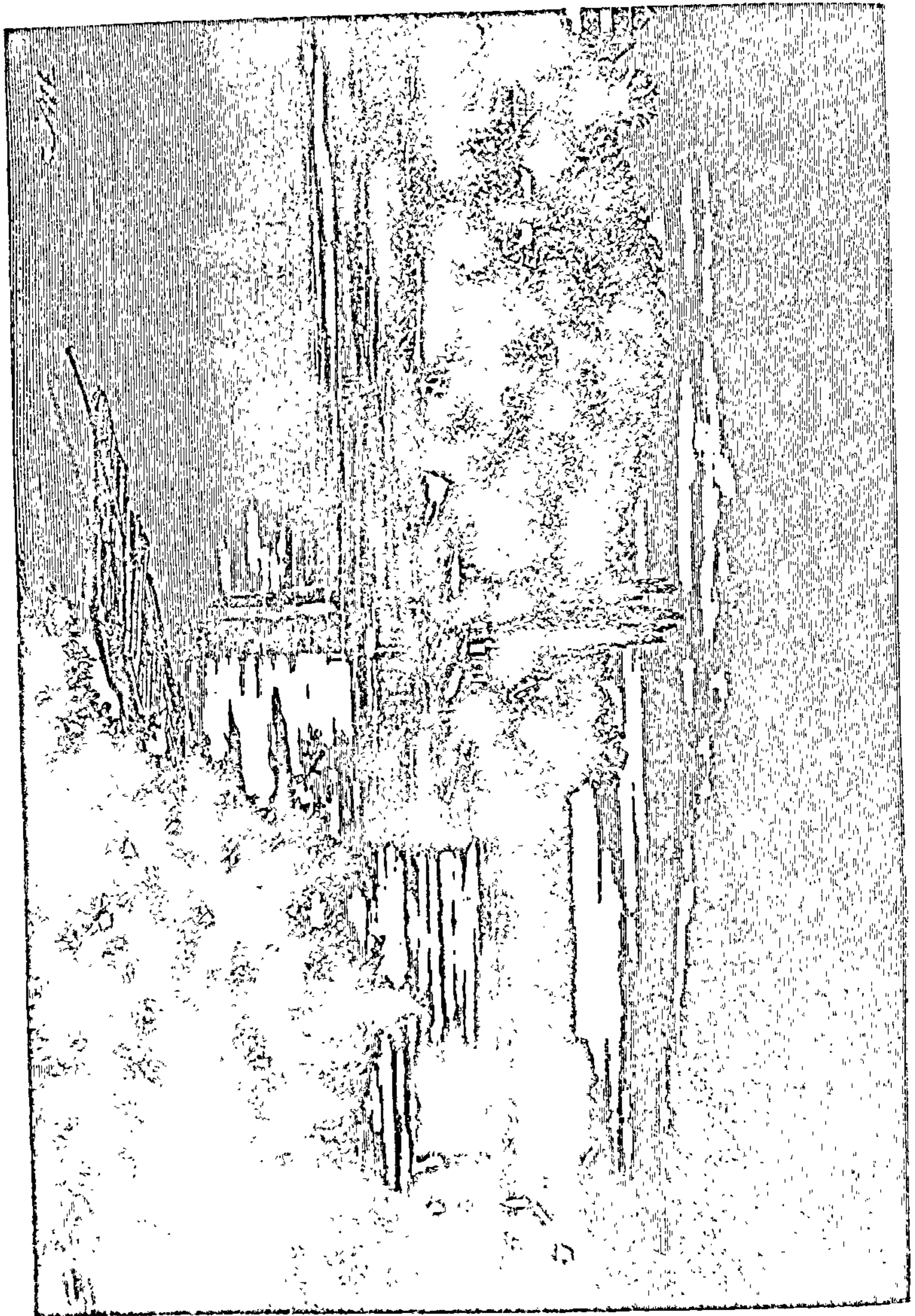

Рыс. 27. Р. Шчара пад Слонімам.

рака праходзіць, а крыху ніжэй трапляе ў шырокую лядавіковую даліну, па якой і даплывае да Нёмна. Марачанка, якая цячэ ў гэтай самай даліне, а толькі на другі бок ад Нёмна, пачынаецца пад Ашмяною. Яе шырокая, з высокімі берагамі даліна, па якой калісь плыла адна з найбольшых лядавіковых рэк, цяпер дзеліць раўнінную Лідчыну ад Віленскага ўзгор'я. Уздоўж правага бэрагу гэтае даліны ляжаць пяскі, на якіх раскінулася Рудніцкая пушча.

Вяляля (рыс. 28) найпрыгажэйшая з беларускіх рэкаў. Вялікі Міцкевіч ды іншыя паэты Беларусі складалі аб ёй поўныя захвату і замілаваньня пэсні, а ў даўныя часы над яе ўзьбярэжжамі будавалі нашыя продкі свае паганскія сьвятыні.

Цячэ Вяльля ў шырокай лагчыне, паміж Сьвянцянска-Докшыцкім, Віленскім ды Мёнскім узгор'ямі, якія, абкру-

Рыс. 28. Вяльля пад Вільняю.

жуючы гэтую лагчыну, ляжаць навокала яё ў форме падковы. Вяльля выцякае з Мёнскага ўзгор'я, ў Барысаўскім пав., каля

в. Шыліныцы (на паўдня ад Докшыцаў). Верхняя Вяльля аж да Смаргоняў цячэ па лядавіковай даліне, ў балоцістых берагох, сярод шырокіх пяшчаных і лясістых прастораў. Дно яé тут часта бывае грузкае, заваленае карчамі, а шырыня даходзіць да 15 саж. Недаходзячы м. Вялейкі, Вяльля прыймае з правага боку досіць значны прыток р. Сэрвач*) і робіцца глыбокаю і шырокаю (18 саж.) ракою. Правы бераг яé робіцца вышэйшым, пяшчаным, на ім досіць густа пабудаваліся вёскі; лэвы-ж пакрыты вялізнымі балотнымі сенажацямі, пасярод якіх параскіданы паадзінокія дубы. Ніжэй Вялейкі плывé Вяльля сярод досіць значных балотаў, выходзячы з якіх, зьмяняе свой пачатковы паўднёва-заходні кірунак — на паўночна-заходні. Разам з тым яна пакідае лядавіковую даліну, якая і далей кіруецца на паўднёвы захад, ды, перасéкшы ўзгор'е, трапляе ў вадазборнік Бярэзані Нёманскае; гэта апошняя рака выкарыстуе лядавіковую даліну і цячэ па ёй аж да ўтоку ў Нёман.

А Вяльля тым часам ад Смаргоняў пракопуе сабé сваю ўласную, досіць глыбокую, але вузкую даліну сярод узгор'яў, якія тут падыходзяць часамі да самых яé берагоў, робячы іх высокімі (да 35 саж. над вадою, як, прыкл., каля м. Жо́дзішак), ды стромкімі. Ня глядзячы на гэта, берагі Вяльлі тут найбольш пяшчанья, мяйсцамі толькі гліністыя; яны застаюцца стромкімі і мала абсыпаюцца толькі дзякуючы вільготнасці нашага клімату. Дно Вяльлі тут засéяна камянямі ўсякае вялічыні, а навет парогамі, з якіх найбольшы — Прывіта́льня, і гэта ёсьць паважнаю перашкодаю судаходзтву, якое пасля прачысткі ракі было-б магчымым прынамсі ад вусьця Сэрвача. Шырыня Вяльлі ў сярэднім цячэньні ўжо досіць значная; пад Вільняю, прыкл., яна даходзіць да 45 саж. Пад Вільняю берагі Вяльлі асабліва прыгожыя; тут яé няшырокую даліну акружаюць высокія, стромкія горы, часамі навет няпрыступныя скалы, часта пакрытыя густым лэсам ды закіданыя рознае вялічыні камянем. Ніжэй Вільні Вяльля, выйшаўшы з Панарскіх цясьнінаў, значна шырэе (даходзіць да 130 саж.), а яé берагі ад Кэрнава робяцца ніжэйшымі і пяшчанымі. Пад Коўнаю Вяльля ўліваецца ў Нёман.

Як бачым, цячэньне і, асабліва, берагі Вяльлі па свайму характару дзеляцца на тры часткі; адрозьняюць: вёрхнюю Вяльлю — б а л о т н у ю, сярэдняю — к а м я н і с т у ю і ніжнюю пяшчаную.

Агульная даўжыня Вяльлі 430 вёрст. Лічыцца яна судаходнаю ад м. Вялейкі. Спробы наладзіць шырэйшы параходны рух па Вяльлі не ўдаліся з-за яé невялікае глыбіні і асабліва дзеля падводных камяняў. У 1851 годзе была навет створана спэцыяльная параходная кампанія, але і яé стараньні не далі рэзультатаў; пёршы параход быў падняўся з Вільні да Вялейкі ў часе веснавога разводзьдзя, аднак, як вада спала, ён ужо ня мог навет вярнуцца назад у Вільню. Цяпер па Вяльлі

*) Ёсьць яшчэ адзін Сэрвач; плыве ён па Наваградчыне і ўпадае ў Нёман.

ходзяць параходы толькі па невялічкім кавалку ракі каля Вільні. Затое па Вяльлі сплаўляецца шмат лёсу плытамі.

З прытокаў Вяльлі варта адзначыць: Сэрвач, які плыве ў шырокай лядавіковай даліне сярод вялікіх балотаў (Габ-скія балоты), што ляжаць на спадах Сьвянцянска-Докшыцкае морэны; многаводную, сплаўную р. Ільлю; р. Нарач, што, прабіваючыся праз узгор'і, ў сваіх стромкіх берагох нясе да Вяльлі воды вялікага возера Нарачы; р. Жаймяну, праз якую злучаюцца з Вяльлёю шмат вазёраў, ляжачых у морэнай краіне каля Сьвянцянаў, ды р. Вялёй-ку, пры ўпадзе якое ў Вяльлю ляжыць Вільня.

На паўднёвы захад ад вадазборніка Нёмна ляжыць вадазбор-нік Бугу, прытока Віслы; частка вярхоўяў гэтага вадазборніка заселеная беларусамі. Налёжыць да яго менш, як $\frac{1}{10}$ частка ўсяго прастору Беларусі (каля 20 тыс. кв. вёрст). Значэньне яго для Беларусі, аднак, не малое. Тут ляжыць і Беласток, і Белавёжская пушча, і важнейшыя нашыя каналы.

Буг пачынаецца ў украінскай Галічыне, а ўпадае ў Віслу ўжо ў Польшчы. Толькі нейкаю часткаю свайго сярэдняга цячэньня (каля 170 в.) датыкаецца ён Беларускае зямлі, плывучы па яе заходняй мяжы. Яго даліна тут шырокая, але няглыбокая і часта, асабліва на паўдня ад Бэрасьця, моцна забалочаная. Выгінаючыся ў шырокія, лукі, плыве ён па безгранічнай Падляскай раўніне паміж зялёных сенажацяў, праз цёмныя гаі ды лясы. На поўнач ад Бэрасьця яго берагі падыймаюцца і робяцца сушэйшымі. На высокім правым бэразе Бугу пабудавалася шмат вёсак, ды найдалей на захад высунутыя нашыя старыя мэсты і мястэчкі, як, прыкл., Драгічын.

Правыя прытокі Бугу, ляжачыя ў Беларусі, Нарва, Нурэц і Мухавец, ды прыток Нарві Бабёр маюць выгляд тыповых нізінных балотных рэкаў, асабліва Нарва і Бабёр. Сонна цякуць гэтыя рэкі па шырачэнным, але плоскім лядавіковым далінам, далёка навокала сябе забалочуючы суседнія раўніны ды робячы гэтым свае берагі няпрыступнымі.

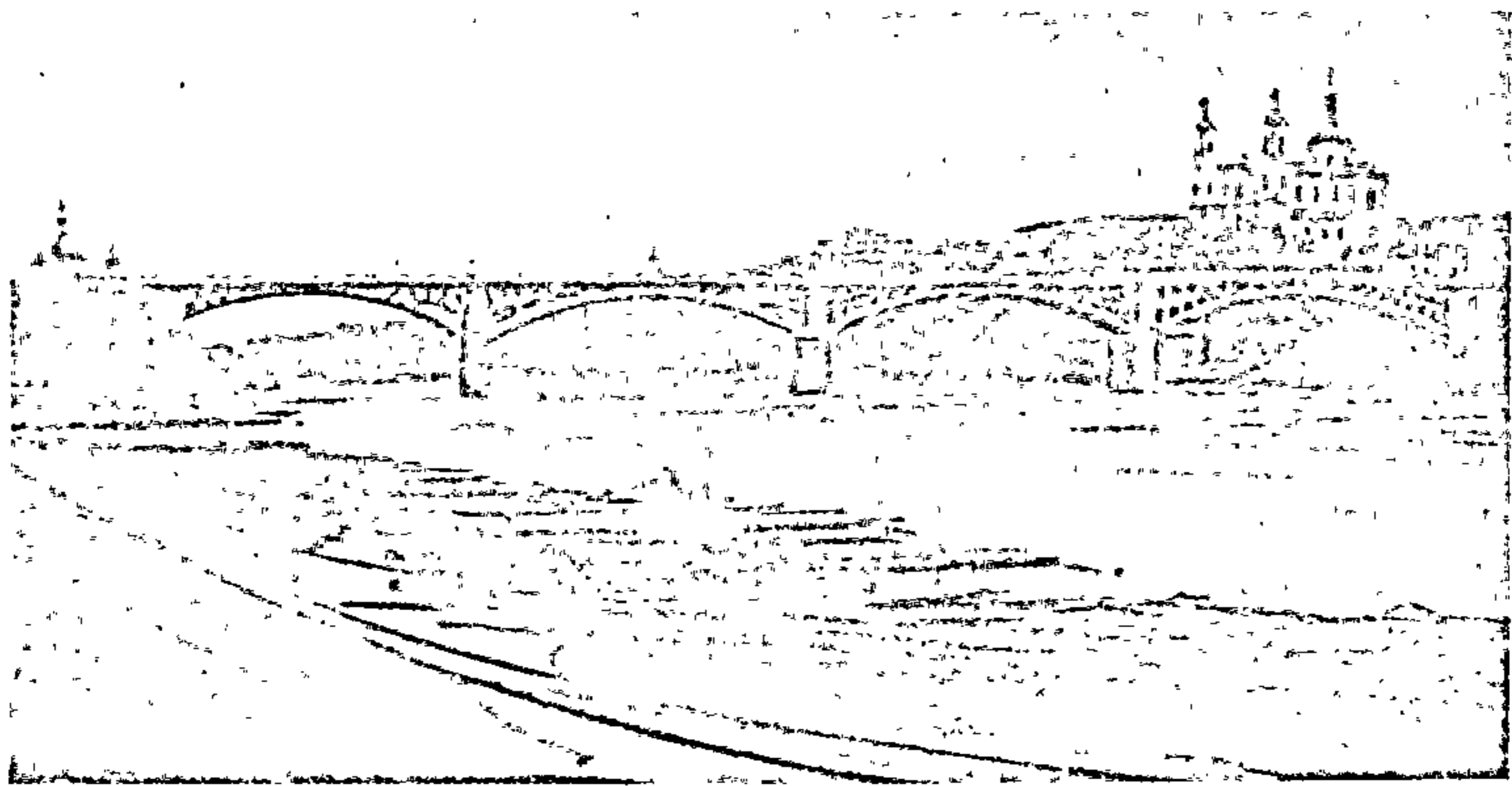
Нарва, пачаўшыся і даўгі час плывучы сярод Белавёжскае пушчы, прыймае ў сябе шмат багатых на ваду лясных рэчак і такім спосабам робіцца значнаю ракою. Да Беларусі Нарва налёжыць толькі сваім верхнім цячэньнем; ніжняе-ж яе цячэньне знаходзіцца ўжо ў межах Польшчы. Па свайму характару гэтыя дзеве часткі ракі саўсім адна да аднае непадобныя. Беларускае Нарва (да вусьця Бабра) цячэ павольна па абшырнай балоцістай нізіне сярод бязьмэжных лазовых зарасьнікаў, падмоклых лясоў і сенажацяў. Дзэліцца яна тут на мноства рукавоў, а па яе ўзьбярэжжах параскіданы невялічкія вазьркі, пазарастаўшыя чаротам, сітнікам, вадзяною мятаю і г. д. Каля вусьця Бабра гэтыя балоцістыя прасторы разыходзяцца ўжо на дзiesiąткі вёрст і твораць натуральную беларуска-польскую мяжу.

Увайшоўшы ў Польшчу, Нарва замыкаецца ў вузкой даліне з высокімі і сухімі берагамі, навет ня прыпамінаючымі таго балотнага раздолья, якое мае рака ў Беларусі*).

Уздоўж прытока Нарві Бабра, які сьцягуе ваду з Аўгустоўскае пушчы, ды вазёраў Сувальшчыны, ляжыць яшчэ шырэйшы паяс няпрыступных балотаў. Характар берагоў Нарві і Бабра робіць іх вельмі важнымі натуральнымі межамі Беларусі з Захаду; у значнай сваёй частцы яны й пывуць па этнографічнай мяжы Беларусі.

Правыя, беларускія прытокі Бугу і Нарві, зьбіраючы сваё воды з балоцістых лясоў, балотаў і вазёраў, хаця і дзеляцца на рукавы, застаюцца, аднак, глыбокімі, многаводнымі і прыдатнымі да судаходзтва. Два з іх — Бабёр (з сваім прытокам Нётая) і Мухавец уваходзяць у сыстэму каналаў: першы — Аўгустоўскага, а другі — Каралеўскага.

Вадазборнік Дзьвіны, большая частка якога належыць да Беларусі, а меншая — да Латвіі, мае выгляд досіць

Рыс. 29. Дзьвіна пад Віцебскам.

даўгое, але няшырокае паласы; тлумачыцца гэта тым, што Дзьвіна ня мае гэтых значных прытокаў, як Дняпро або Нёман.

Дзьвіна (рыс. 29) пачынаецца на паўночнай мяжы Беларусі. Невялікаю ручайкаю выцякае яна з воз. Дзьвінца, ды праз некалькі вёрст ізноў упадае ў вялікае воз. Жадзэньне (Ахват); абодвы вазёры ляжаць на заходніх спадах Вокаўскага лэсу і Валдайскіх гораў; з воз. Жадзэньня Дзьвіна выходзіць

*) Rehman. Nizowa Polska.

ужо досіць значнаю ракою (8 саж. шырыні) з высокімі прыгожымі берагамі.

Ў сваім вёрхнім цячэнні Дзвіна кіруецца на паўдня, пазней-жа — на паўднёвы захад. Мае яна тут значны спад, хутка цячэ, скатуючыся з узвышша, і перакопуе наскрозь няглыбокія тут лядавіковыя пласты, ды навет уразаецца глыбей, у старыя геолёгічныя*) пласты, адкрываючы часамі значныя мінэральныя багацьці. Цячэ яна тут у глыбокай даліне; лясістыя берагі яё высокімі вапэннымі ды даламітавымі скаламі падыймаюцца над далінаю ракі. Каля вёскі Веражуня ёсьць скала 60 саж. вышынёю; там-жа на рацэ ёсьць парогі. Наагул дно Дзвіны ў вёрхнім цячэнні няроўнае, цвёрдае, закіданае каменнямі, якія робяць на рацэ г. зв. з а б о р ы; а часта спатыкаюцца і досіць значныя парогі, створаныя старымі геолёгічнымі скаламі**).

Мінуўшы Веражунскія парогі, Дзвіна робіцца сплаўнаю ракою. Нейкі час яна плыве па даўгой ды шырокай лагчыне, некалісь, відаць, занятай возерам ці, можа, радам вазёраў, вельмі шырока разьліваецца і робіць уражаньне вялікае ракі, а яё берагі пакрытыя заліўнымі сенажацямі. Пасьля берагі яё звужаюцца.

Ад вусьця р. Мяжы на Дзвіне пачынаецца судходства. Ў гэтай судходнай часьці верхняе Дзвіны найбольшыя парогі: каля Вяліжу (Пушкарскія) ды вёрст 20 вышэй Віцебску (Руба, Капачы і ін.). Апошнія парогі цягнуцца па рацэ на якіх 15 вёрст. Стварыліся яны, відаць, дзякуючы нейкаму выгінаньню ў гэтым мейсцы старых (дэвонскіх) пластоў, дзеля чаго рака, размыўшы лядавіковыя пласты, ўразаецца ў цвёрдыя долёміты. Ня могуць іх адразу перапілаваць, Дзвіна ля в. Руба марудна падыймаецца на перагараджуючы яё каменны вал, а пераплыўшы праз яго, з вялікаю скорасьцяю спадае ўніз; творыцца тут быццам невялічкі вапад. Толькі ў адным мейсцы сярод ракі вада здалела прарэзаць сабе глыбокі, але вузкі ход праз парог і тут ляціць яна з шалёнаю скорасьцяю.

Іншыя парогі больш перапілаваныя, і там вада цячэ спакайней. У даўнейшыя часы, калі вышэйпісаны вал быў яшчэ не перапілаваны, на мейсцы цяперашніх парогаў, відаць, быў цэлы рад большых і меншых вападаў; гэта былі часы моладасьці ракі Дзвіны. Цяпер яна, што раз то больш размываючы сваё дно, робіцца спакайнейшаю. Ўсё-ж парогі, аб якіх была мова, і цяпер яшчэ моцна перашкаджаюць судходству.

Вёрхняя Дзвіна прыймае шмат невялікіх прытокаў, па якім у яё цякуць воды лясістага ды багатага вазёрамі паўночнага ўсходу Беларусі. Найбольш дадаюць ёй сілы і павагі яё лэвыя судходныя прытокі Мяжа і Каспля. Пад Віцебскам ужо шырыня Дзвіны каля 50 саж., а пад Полацкам — да 120

*) Дэвонскае ды Вуглявое эпохаў.

***) Дэвонскімі.

саж. Прамінуўшы Віцебск, Дзвіна пакрысе спускаецца на Полацкую нізіну. Пад м. Бешанковічамі яна заламуецца ды цячэ адгэтуль ужо на паўночны захад. Крыху ніжэй гэтага залому ў Дзвіну ўпадае р. Вула; гэтая рэчка пыве па днё лядавіковае даліны, якою сьцякала ў Бярэзіну Дняпроўскую ды ў Палескае возера вада з Полацкага лядавіковага возера.

Прамінуўшы парогі, што пад Віцебскам, Дзвіна пыве шмат спакайнэй сярод берагоў, зложаных з лядавіковых пяскоў ды чырвонае гліны, часамі досіць высокіх і стромкіх. Камённыя ў рацэ мала, парогаў саўсім няма, за тое шмат мялізнаў. Мяйсцамі да яе берагоў падыходзяць морэнныя грады і робяць краявід весялейшым.

Ад вусьця р. Дзісэнкі пачынаецца йзноў парожыстая частка Дзвіны. Каля самага мэста Дзісны на рацэ ёсьць досіць трудны для плаваньня і небясьпечны парог; у гэтым мейсцы якраз Дзвіна спускаецца ў найглыбэйшую частку Полацкае нізіны, і яе дно завалена камённем, праз якое, разбіваючыся, з шумам і вельмі хутка бяжыць вада. Далей Дзвіна пэўны час пыве спакойна па пяшчаным днё.

Прамінуўшы вусьце р. Дрысы, Дзвіна выходзіць з Полацкае нізіны і перасякае Дзвінскае ўзгор'е. Дно яе ізноў робіцца цьвярдym ды камяністым; часта яно бывае зложанае з старадаўніх вапэнных і даламітавых пластоў, якія твораць на рацэ ў мейсцы яе пералому праз узгор'е групу Краслаўскіх парогаў. На працягу бязмала 20 вёрст рака скрозь закідана камённем і на ёй творацца цэлы рад забораў ды парогаў. Высокія прыгожыя берагі Дзвіны (рыс. 12), зложаныя тут з глінаў ды вапэнных пяшчанікаў, густа засяяныя морэнным камённем, паабрасталі лэсам, або пакрыты ўраджайнымі палямі. Ваколіцы Краслаўкі адзначаюцца вялікаю прыгожасьцяю.

Падыходзячы да Дзвінску, Дзвіна прыймае выгляд вялікае, шырокае і многаводнае ракі. Ад Дзвінску ж і пачынаецца найбольш жывы рух па рацэ ўніз, а шмат судзінаў, што падымаюцца ўвэрх па рацэ, ў Дзвінску перагружаюць тавар на чыгункі; ўсё гэта моцна павялічуе гандлёвае значэньне Дзвінску.

Ніжняе цячэньне Дзвіны знаходзіцца ўжо ў прасторах Латвіі. Пераваліўшыся праз парогі каля Ілукштаў, на самай мяжы Беларускага прастору, ды праз асабліва вялікія і небясьпечныя парогі каля Крэйцбургу і Якобштату (Перакорыш), Дзвіна каля м. Рыгі некалькімі рукавамі ўпадае ў Рыжскую затоку.

Агульная даўжыня Дзвіны — 920 вёрст; з гэтага ліку каля 600 вёрст цячэ Дзвіна па Беларусі. Як ужо адзначана, судаходнаю яна робіцца ад вусьця р. Мяжы. Вяскою судзіны сплаўляюцца па Дзвіне навет ад вусьця р. Таропы, што ляжыць крыху ніжэй Веражунскіх парогаў. За тое ўлётку большыя судзіны падымаюцца ўвэрх па рацэ толькі да Дзвінску, а там павінны перагружаць тавары на чыгунку.

Агульны характар Дзвіны, асабліва-ж яé камяністаць і парожыстасьць, робіць шмат перашкод судаходзтву па ёй. Ня глédзячы на гэта, ў мінуўшчыне Дзвіна была адным з важнэйшых вадзяных шляхоў, якія злучалі Эўропу з Усходам; у наш час таксама пры ўсёй конкурэнцыі чыгунак судаходзтва па Дзвіне досіць разьвітае; а пры налёжным выпраўленьні берагоў і дна ракі, пры яе урэгуляваньні, што пэўне будзе зроблена ў недалёкай будучыне, значэньне Дзвіны, як вадзянога шляху, зьвязуючага з морам паўночную і ўсходнюю Беларусь, будзе вялізарнае. З непаравых судзінаў найбольш ходзяць па Дзвіне невялікія лайбы. Даўней шмат хадзіла вялізарных стругоў; звычайна яны толькі сплаўляліся ўніз і ў Рызе прадаваліся на дровы. Параходы ходзяць ад Вяліжа ўніз аж да самага Дзвінску. Бярэзінскім каналам Дзвіна праз р. Вулу, Лепельскае возера ды р. Эсу злучаная з сыстэмаю р. Бярэзіны. Важнэйшыя прыстані на Дзвіне: Вяліж, Сураж, Віцебск, Бешанковічы, Полацак і Дзвінск, ды Лепель на Бярэзінскім канале, Парэчча на Касплі, а Бэлы на р. Вобшы, прытоку Мяжы.

З прытокаў Дзвіны адзначым: правыя — Таропа, Усьвят, Вобаль, Полата і Дрыса, левыя — Мяжа, Каспля, Вула і Дзісэнка. У большасьці гэта невялікія рэчкі, выцякаючыя з вазёраў морэннага краю і выносячыя іхнія воды ў Дзвіну. Віцебска-Нэвельская града ды іншыя ўзгор'і, падыходзячы досіць блізка да Дзвіны, не дазваляюць ёй мець вялікія прытокі. Найбольшым з прытокаў Дзвіны ёсьць р. Мяжа, якая з упадаючай у яé Вобшая цякуць па глухой, лясістай краіне на захад ад Вокаўскага лэсу. З прычыны багацьця гэтае краіны лясамі сплаў лэсу па абедзвём рэкам надта вялікі. Каспля выцякае з досіць значнага Касплінскага возера, якое ляжыць сярод Смалёнскае морэны. Па ёй так сама, як і па р. Мяжы, з прычыны адсутнасьці ў паўночнай Смалёншчыне чыгунак, ідзэць досіць жывы рух непаравых судзінаў. Р. Дзісэнка цікавая тым, што кірунак яé бэгу блізка што процілёжны бэгу самое Дзвіны. Верхняе яé цячэньне знаходзіцца на Дзвінскім узгор'і; перасякаючы яго Дзісэнка дакапуецца мяйсцамі да старых геолёгічных пластоў, якія паказуюцца ў яé глыбокай даліне. У ніжнім сваім цячэньні, на прасторах Полацкае нізіны, Дзісэнка мае выгляд балотнае ракі. Р. Дрысса таксама ў большай часьці пывэ па Полацкай нізіне; аднак яé правы бэраг высокі і сухі, а гэта паказуе, што гэтую раку трэба лічыць паўночнаю граніцаю даўнэйшага лядавіковага возера і цяперашняе Полацкае нізіны. Прыток Дрысы Сволна зьвязаны каналам з Асьвэйскім возерам, а вазёрнамі пратокамі — з воз. Сэбежскім; па ім сплаўляецца шмат лэсу.

З усіх прытокаў Дзвіны судаходныя толькі Мяжа, Каспля і Вула.

На поўнач ад вадазборніку Дзвіны праз нявысокі вададзел ляжаць падзеленыя між сабою Віцебска-Невельскай градою вадазборнікі рэк Ловаці і Вялікае. Беларусы жывуць па верхніх частках гэтых вадазборнікаў. Пачынаюцца абедзве ракі паміж узгоркаў і вазёраў нашага морэннага краю, а ўпадаюць: Ловаць праз воз. Ільмень і р. Волхаў, а рака Вялікая праз Пскоўскае возера і р. Нарову — у Фінскую затоку Балтыцкага мора. У старыя часы па першай ішоў вадзяны шлях у Ноўгарад, па другой у Пскоў, а далей і па адзін і па другой — у мора; абодвы шляхі мусіць былі часткамі меўшага гэткае важнае тады значэнне вялікага вадзянога шляху «з Варагаў у Грэкі». Далей на паўдня гэты апошні шлях пераходзіў на прытокі Дзвіны, на самую Дзвіну і яшчэ далей — у сыстэму Дняпра, па якому варажскія чаўны даплывалі да Чорнага мора і Бізантыі. Цяпер аб гэтым шляху засталіся толькі гістарычныя ўспаміны. Аднак і нядаўна былі праекты, каб злучыць каналам р. Ловаць з прытокам Дзвіны Вобальлю, што можна было-б лёгка зрабіць, бо абедзве ракі вельмі блізка адна да аднае падыходзяць.

Урэшце на паўночным усходзе мяжа Беларусі на працягу некалькіх дзесяткаў вёрст ідзе правым берагам верхняе Волгі, найбольшае ракі Маскоўшчыны і ўсяе Эўропы. Беларусы, дайшоўшы да Волгі, разсяліліся па яе невялікім правым прытокам р. Молодому Туду і р. Жукопе, якія выцякаюць з Вокаўскага лэсу. Таксама з Вокаўскага лэсу, з Ельнінскага вузла выцякае яшчэ адна рака сыстэмы Волгі — Вугра, прыток Окі. Вадазборнік Волгі займае нязначную частку беларускага прастору; дзякуючы досіць высокаму вададзелу дый, відаць, і гістарычным прычынам каналы ня звязваюць яго з іншымі вадазборнікамі Беларусі.

§ 20. ГІСТАРЫЧНАЕ ЗНАЧЭНЬНЕ РЭКА.

У старадаўныя часы ўвесь наш край быў пакрыты непраходнымі балоцістымі лясамі — пушчамі. Вельмі многа трэба было патраціць часу і працы, каб праз тую нётру пралажыць хоць якую-такую дарожку. Дзеля гэтага людзі пераяжджалі з аднаго мейсца ў другое па рэках і наагул — вадою. Гэта была лёгка і хуткая дарога. Ня йначай-жа як па рэках перавозілі і ўсё тавары. На берагох рэк будавалі мёсты, а ў іх на рынках ішоў торг, мэна тавараў. Можна сказаць, што ўсё жыццё нашых продкаў адбывалася каля рэк і на рэках, на гэтых вадзяных шляхах.

Вось-жа Дзвіна была вельмі важным вадзяным шляхам: па ёй везлі тавары з усходу, з Азіі да культурных заходніх народаў — у Нямеччыну, Скандынавію, і наадварот. Дзеля гэтага першыя беларускія гарады — Полацк ды Віцебск пабудаваныя над Дзвіною.

Вялікае значэнне меў і Дняпро. Па ім ішла дарога з Бізантыі (Грэцыі) у Скандынавію. Бізантыйскія або кіеўскія госяці (гандляры) падыймаліся ўверх па Дняпру, ці па якім з яго прытокаў, аж пакуль можна было плысці, а пасля перацягавалі сваё чаўны ў бліжэйшы прыток Дзвіны або Нёмна і плылі далей. Тое месца, па якому цягнулі (валаклі) чаўны, называлася *волакам*. Між іншым успамінае ўжо намі ўзвышша — Вокаўскі лес называўся даўней Валокаўскім дзеля таго, што цераз яго якраз ішло шмат волакаў.

Цяперка няма даўнейшых лясоў, высыхаюць і рэкі. Апроч таго людзі папракладалі новыя, нязнаныя ўпярэд дарогі — чыгункі, па якіх ёздзіць і выгодна і скоро. Дык цяпер рэкі ня маюць ужо ўсяго даўнейшага значэння.

Але ўсё-ж значэнне гэтае вялізарнае. Ня гледзячы на тое, што нашымі вадзянымі дарогамі мала апекаваліся і яны, неагледжаныя, пакрысе псаваліся, усё-ж па іх ішла ў чужыя краі большая частка важнейшага нашага вывознага тавару — лёсу і дрэва.

А шмат якія мяйсцовасці, дзе няма чыгункі, і дагэтуль яшчэ звязаны з рэштаю сьвету толькі вадою. Прыходзіць параход — прывозіць пошту, тавары, новых людзей. У надрэчным мястэчку адразу ўсё ажывае, пачынае кратацца, мітусіцца. Хто прадае, хто купляе, хто збіраецца ў дарогу — на параход. Адышоў параход — і йзноў ціха ў мястэчку, усё занятыя сваёй штодзённаю працаю.

Каб больш увагі ў нас звачавалася на вадзяныя шляхі, шмат багацьця знайшлі-б мы ў нашым глухім і дзікім Палесьсі.

§ 21. В А З Ё Р Ы.

У Беларусі трапляюцца вазёры некалькіх відаў. Найбольш розьняцца між сабою морэнныя і палёскія вазёры. Вазёры морэннага краю займаюць звычайна заглыблёныя лядавіковага паходжаньня. Лядавік, пасуваючыся па прасторы Беларусі, часта выкапаваў або, як кажуць, выораваў глыбокія і даўгія равы, якія бываюць выцягнутыя з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, значыць, у тым самым кірунку, у якім пасуваўся па Беларусі лядавік, што і зразумела. У гэтыя равы сабралася вада і стварыліся даўгія вузкія вазёры, як прыкл. воз. Бэлае (на паўн.-ўсх. ад Горадні), воз. Сьвірскае (у Сьвянцянскім пав.). Выцягнутыя на дзiesiąткі вёрст і ня вельмі шырокія (1—2 вер. шырыні), яны робяць уражаньне нейкіх вялізарных рэк. Але большая частка вазёраў морэннага краю ляжыць проста ў найніжэйшых мясцох, у лагчынах між морэннымі ўзгоркамі; ад разьмяшчэння гэтых узгоркаў ды наагул ад выгляду павярхні акружаючае возера мяйсцовасці залёжыць форма возера, і зразумела, што гэтая форма звычайна бывае дужа неправідловая, дзіўная, з зубцамі, затокамі, паўвастравамі і астравамі. Гэткія зрэзаныя вазёры звычайна спатыкаюцца ў мясцох з добра выяўленым морэнным

краявідам, там, дзе ляжаць канцавыя морэны. Там-жа, дзе морэнны краявід нявыразны, а таксама ў краінах падысподняе морэны форма вазёраў робіцца значна больш правідловаю, закругленаю, падобнаю на кола, эліптычнаю і г. д. У кожным разе вазёры морэннага краю, лёжачы між лясістых узгор'яў, маючы сухія, а часамі высокія ды стромкія берагі, моцна адрозьняюцца ад палёскіх вазёраў (рыс. 18). Апошнія ляжаць на вялізарнай нізкай раўніне Палесься і зьяўляюцца рэшткамі вялікага лядавіковага возера, якое ў даўнейшыя часы пакрывала бязмала ўсю паўднёвую Беларусь. Вакола кожнага з іх абручом у некалькі вёрст шырыні ляжаць

Рыс. 30. Палёскае возера.

непраходныя балоты, пазарастаўшыя буйнымі вадзянымі расьлінамі: чаротамі, сітнікамі і г. д.; гэтымі-ж травамі зарастае і значная больш мёлкая частка возера ўздоўж берагоў, увесь час звужаючы прастор вады, вольны ад расьлінаў (рыс. 30). Дно палёскіх вазёраў пакрытае цэлым лэсам вадзяных расьлінаў, творацых т в а н ь. Форма гэтых вазёраў звычайна досіць правідловая, круглая ці эліптычная, бяз рэзкіх выступаў.

Трэба яшчэ ўспомніць аб асобным відзе невялічкіх вазёраў, якія ляжаць у далінах вялікіх нізінных рэк. Ствараюцца яны звычайна з рачных пратокаў і рукавоў, занэсеных мулам і пяском ды аддзеленых такім чынам ад ракі. Гэткія азяркі маюць звычайна форму в е т а х а. Уздоўж берагоў Прыпяці, Нарві і Дняпра ў яго палёскай часьці гэтых вазёраў ёсьць бяз ліку.

Трэба адзначыць, што шмат якія з вазёраў Беларусі злучаюць у сабе прыметы некалькіх тыпаў вазёраў і да ніводнага ў цэласьці іх аднёсьці нельга.

Найвялікшым з беларускіх вазёраў ёсьць воз. Нарач, якое ляжыць у вадазборніку Вяльлі на поўнач ад яе і злучанае з Вяльлёю праз р. Нарач. Возера гэтае мае закругленую форму, і тыповым морэнным возерам лічыць яго нельга. Займае яно 72,4 кв. вярсты прастору; яго даўжыня больш 12 вёрст, а шырыня даходзіць да 10 вёрст. Дзеля гэтага процілежнага бэрагу возера саўсім блізка ня відаць, асабліва пры пахмурным надвор'і. Калі-ж да гэтага вэцер узбурыць павэрхню вады і па возеры пачнуць хадзіць высокія хвалі, робіць яно ўражаньне вялікае ды дужа харошае марское затокі, акружанае вянкком залёных бароў. Гэтае ўражаньне яшчэ пабольшуецца дзеля таго, што хвалі выкідаюць на бэраг шмат вадзяных расьлінаў, творачы ўзьбярэжны вал, які прыпамінае такія-ж валы на марскіх узьбярэжжах*).

З аднаго боку возера акружана нявысокімі ўзгор'ямі, з другога — вялікімі балотамі ды лясамі. Ўзгор'і перасечаны няглыбокімі ярамі, якія пазарасталі цёрнам ды дзікімі рожамі. З заходняга бэрагу ў возера спускаецца даўгая каменная грэбля, называная Скок. Цягнецца яна да невялікага каменнага востраву, што ляжыць сярод возера. Возера досіць глыбокае (да 20 саж.). Дно яго наагул цьвярдое, гліністае, вада вельмі чыстая. Воз. Нарач вельмі багатае на рыбу; у часе бураў вада выкідае на бэраг шмат рыбы; істнуе навет легенда аб тым, як у адзін неўраджайны год возэра, выкінуўшы на бэраг шмат рыбы, выратавала акалічнае насялёньне ад голаду.

У сусэдзтве з воз. Нарач ляжыць цэлая група досіць вялікіх вазёраў; з іх вызначаецца сваім хараством воз. Баторын. Акружанае высокімі ўзгор'ямі ды адвэчнымі барамі, з нязвычайна чыстаю вадою, яно вельмі надаецца на ўстройства тут нейкага курорту з вазэрнымі купальнямі. На поўнач ад воз. Нарач ляжыць адзэленае ад яго высокаю камяністаю морэннаю градою воз. Мядзёл; яно налёжыць ужо да вадазборніку Дзьвіны; зрэзана паўвастравамі і мае выгляд тыповага морэннага возера. На захад ад Нарачы ляжыць ужо ўспомненае даўгое Сьвірскае воз., а каля яго круглае Вішнеўскае воз.

На поўнач ад гэтае групы вазёраў ляжаць вазэры чыста морэннага тыпу. У Браслаўскім павёце вельмі шмат вазёраў. Некаторыя з іх досіць вялікія, як, прыкл., воз. Дрысьвяты (41 кв. вяр.), Дрывяты і Снуды (22 кв. вяр.). Воз. Дрысьвяты вельмі глыбокае; мяйсцамі глыбіня яго даходзіць да 25 саж. Усё гэтыя вазэры багатыя на рыбу. Часамі ў іх знаходзяць шчупакоў па пуду вагі дый большых.

*) Rehman. Polska Nizowa.

Віцебшчына ўся засяяна большымі ды мэншымі вазёрамі. Ё адным толькі Лёпельскім павеце іх налічваюць некалькі сотняў. Большая частка іх мае тыповы морэнны выгляд.

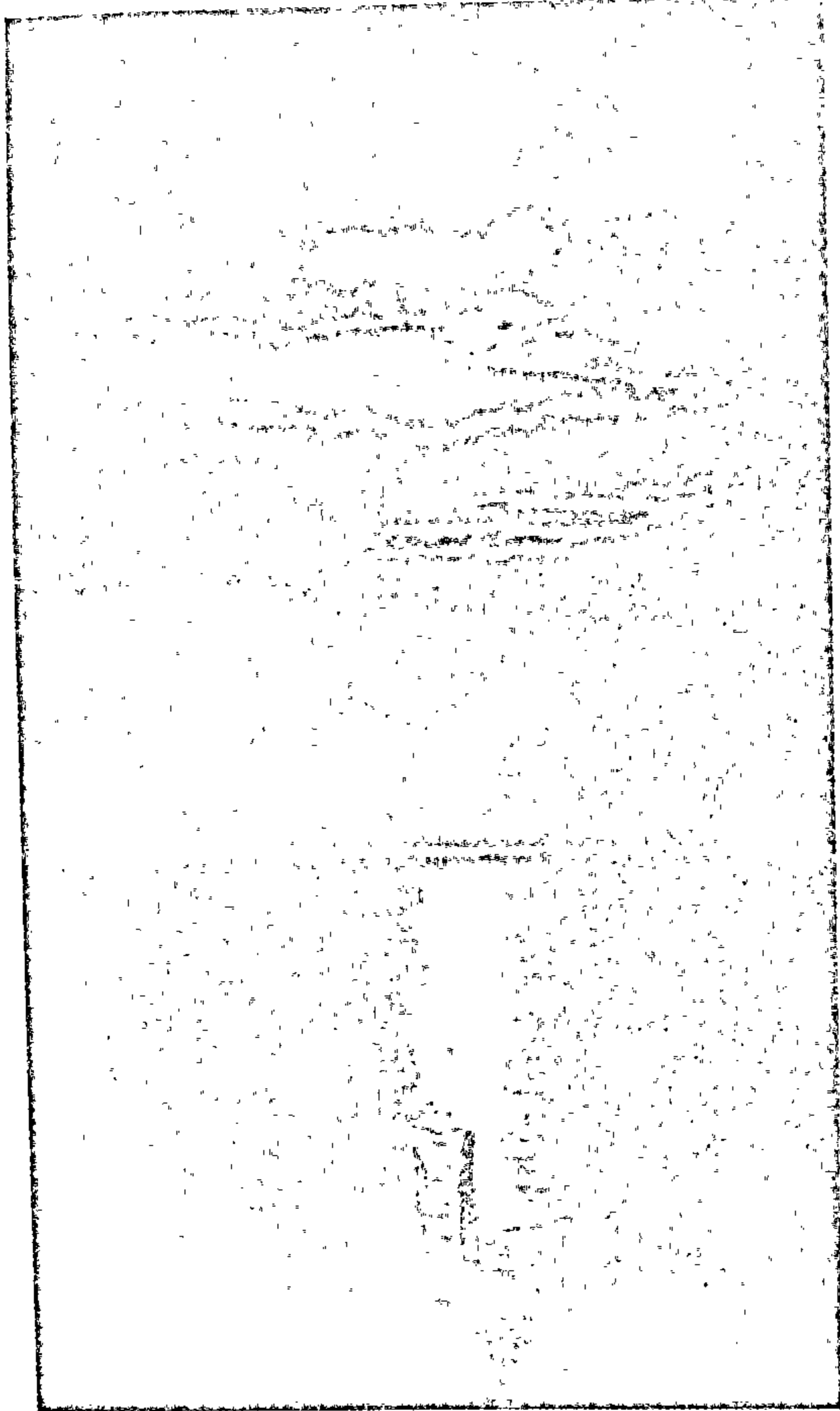
З паўночных беларускіх вазёраў трэба адзначыць воз. Лёпельскае — невялікае, але важнае з таё прычыны, што праз яго праходзіць Бярэзінскі канал, у сыстэме якога гэтакі вазера іграе далёка не апошнюю ролю; над гэтым возерам стаіць м. Лёпель. Досіць значнае Сёбежскае воз. акружае сабою паўвостраў, на якім стаіць м. Сёбеж. У Сёбежскім-жа павеце, на мяжы з Невельскім ляжыць рыбнае воз. Сьвібла (14 кв. вёрст), слаўнае з сваіх вялізарных і тлустых ляшчоў; ё яго ўразаецца каменная града, як яё называюць Чортава Грэбля. Недалёка ад гэтага возера, ужо ў Полацкім пав., ёсьць досіць вялікае (24 кв. в.) і выцягнутае воз. Няшчорда. Яго паўночны бэраг абкіданы прыгожымі ўзгоркамі, на якіх густа пабудаваліся вёскі. Возера рыбнае, водзяцца ў ім вялікія ляшчы. Рыбалоўства даё добры зарабатак акалічнаму насялённю. На паўвостраве, што далёка ўразаецца ў возера, віднеюцца руіны старасьвёцкага замку, якога пабудоваў калісь Іван Грозны на страх нашым дзядом. Недалёка ад руінаў ёсьць г. зв. княжая магіла. Лёгенда кажа, што нейкі князь напаў на замак, што ўпярод тут стаяў, узяў яго ды перабіў безміласэрна ўсіх людзей. За тое Бог пакараў яго, — паслаў мор, ад якога паўмірала ўся дружина князева. Сам князь закапаў сваё скарбы ў гары ды хацеў уцякаць адгэтуль; але захварэў і таксама памёр.

Да найбольшых вазёраў морэннага краю належаць воз. Асьвёя — у Дрысенскім павеце; цягнецца яно праз 12 вёрст і займае 49 кв. вёрст прастору. Возера гэтакі глыбокае і бурнае. Пасярод яго ляжыць значны востраў, які называецца Д у. Сваёй моцна закругленай формаю гэтакі вазера адрознюецца ад тыповых вазёраў канцавое морэны. З акружаючых воз. Асьвёю балотаў пачынаецца р. С і н я я, прыток р. Вялікае. Само возера каналам злучана з р. С в о л н а ю і Д р ы с а ю. Па канале сплаўляецца шмат лёсу. Рыба ў возеры нясмачная і рыбалоўства на ім неразвітае.

На паўднёвы ўсход ад Лёпеля морэнны край заканчуецца групаю вялікіх вазёраў, з якіх найбольшае Лукомскае (каля 30 кв. вёр.); вазёры гэтыя ляжаць яшчэ ў вадазборніку Дзьвіны.

Цэнтральная Беларусь наагул вельмі бэдная на вазёры. Павэрхня яё пакрытая морэнамі старэйшага веку і з яё вазёры ўжо пасьпелі пасьцякаць у рэкі ды павысыхаць. Пазаставаліся цяпер толькі дзе-ня-дзе невялікія азёркі, даючыя, ведама, толькі слабое ўяўленьне аб даўнейшым багацьці краіны вазёрнымі водамі. Да такіх вазёраў належаць вазёры Наваградчыны — Сьвітазь, Каўдычаўскае і Кроман, цікавыя і па сваёй прыродзе і па культурна-гістарычным успамінам.

Сьвітазь (рыс. 31), невялічкае дужа прыгожае вазярко, ляжыць сярод старых мяшаных лясоў у Наваградчыне, каля м. Валяўкі (на паўдня ад Наваградку). Берагі яго абкружаныя векавым лэсам, зложаным з хвойкі, ёлкі, дубоў, бярозы, ліпы, грабу, ясені ды іншых дрэваў. Возера ня мае стоку ні ў адну раку. Заўважана, аднак, што яно пашыраецца ў паўночным і паўднёвым кірунках, падмываючы высокія берагі, а за тое яго ўсходні і заходні берагі адступаюць, пакідаючы па сабе на берагох возера, балота, заросшае бліжэй да вады лазыняком і чаротам, а далей — пераходзячае ў звычайную імшару, з багуном, якога тут называюць царзэльлем. На месцы даўнейшых берагоў возера застаюцца валы, створаныя з выкінутых на бераг вадзяных расьлінаў ды вазэрнага мулу.

Рыс. 31. Воз. Сьвітазь у начы.

Глыбіня Сьвітазі даходзіць да 6 сажанёў. З берагу возера зарасло шмат дзе чаротамі ды іншымі травамі; таксама мае Сьвітазь і багатую падводную расьліннасьць. Спатыкаюцца на Сьвітазі між іншым некаторыя рэдкія расьліны. З іх асабліва цікавая Лёбэлія (*Lobelia Dortmuni* — з сям'і *Campanulaceae*). Яё сінія кветкі надзвычайна прыхарошуюць павярхню вады ў Сьвітазі. Вада ў Сьвітазі вельмі чыстая і смачная, як у крыніцы, берагі і дно высланыя шмат дзе, быццам сумысьля, разнакалёрнымі каменьчыкамі. Робіць Сьвітазь, адным словам, чаруючае ўражаньне асабліва на людзей, якія з вялікіх местаў прыяжджаюць сюды, каб паглядзець на возера.

Сьвітазь праславіў на ўвесь сьвёт сваімі творамі вялікі Міцкэвіч, які ў Наваградчыне радзіўся і пражыў лепшыя часы сваё моладасьці. Над Сьвітазяю, пэўне, пісаў ён не адзін з сваіх няўмірушчых твораў; некаторыя з іх беспасярэдна ёй пасьвячаны. Затым падарожныя, якіх шмат ёзьдзіць аглядаць цудоўную бацькаўшчыну Міцкэвіча, ніколі ня мінаюць Сьвітазі; з гэтай-жа прычыны возера добра апісана ў навуковай літэратуры ды ў красным пісьмэнстве. А аб'ектыўна кажучы, шмат ёсьць вазёраў на Беларусі, ня мэнш прыгожых за Сьвітазь, ня мэнш цікавых з навуковага боку; толькі няма каму зьвярнуць на іх налёжнае ўвагі.

На паўдня ад Сьвітазі ляжыць воз. Каўдычаўскае, гэтак сама зьвязанае з імям Міцкэвіча, які радзіўся ў невялікім засьценку Завосьсі, што ляжыць над гэтым возерам, ці, ляпэй кажучы, над акружаючаю возера шырокім абручом балотнаю сенажацяю, што ня так даўно пэўне была дном возера. Праз Каўдычаўскае возера працякае р. Шчара; недалёка адгэтуль яна і пачынаецца. Возера наагул мае падобны да палёскіх вазёраў характар. У ім таксама спатыкаецца шмат рэдкіх расьлінаў.

Варта яшчэ адзначыць воз. Кроман, якое ляжыць на правым бэразе Нёмна, ў Налібоцкай пушчы. Акружанае з усіх бакоў нізкаю роўнаю мяйсцовасьцяю даліны Нёмна, яно аднак вызначаецца сваёю глыбінёю (12 саж.). Такую глыбіню нізіннага возера можна вытлумачыць тым хіба, што ў часы лядавіковыя тут быў стварыўся нейкі вір, можа дзякуючы лядавіковаму вадападу, і размыў глыбокую яму, у якой цяпер зьмяшчаецца возера.

Іншае цікавае возера, гэтак сама ляжыць на ўзьбярэжжы Палёскае нізіны, на паўночны ўсход ад Гомеля. Гэта возера Равучае. Часамі чутно, што гэтае возера быццам равець; магчыма, што гэта зьвязана з нейкімі карставымі зьявішчамі і што возера злучана падзёмнымі ходамі з недалёка ляжачаю р. Іпуцяю. Так сама, мусіць, трэба тлумачыць і тое, што на днё возера ляжыць цэлы ляс нейкіх затопленых дрэваў, а мяйсцовая лягэнда кажа, што тут адбыўся ўжо ў часы гістарычных правал мяйсцовасьці.

З паміж палёскіх вазёраў важнейшыя: воз. Князь, якое ляжыць на поўнач ад Прыпяці паміж Случам і Птычам; паміж Ясельдаю і Шчараю ляжаць воз. Выганошчы і група Зьдзітаўскіх вазёраў, ды воз. Пагоскае. А найбольш вазёраў на Палесьсі (некалькі дзiesiąткоў) ляжыць уздоўж вэрхняе Прыпяці. Ужо каля самага Бугу ляжыць група ладаўскіх вазёраў, займаючы лагчыну, якою некалісь, мусіць, злучаліся воды лядавіковага возера з Бугам. Урэшце па ўсім Палесьсі параскідана нямала невялікіх напоўзарастаючых вазёраў, наагул кажучы, мала дасьлédжаных.

Возера Князь ляжыць у самым глухім Палесьсі, значную частку году адрэзаным ад усяго сьвету вялізарнымі балотамі. Берагі возера крыху сушэйшыя, і на іх пабудавалася некалькі вёсак. Цягнецца возера праз якіх вёрст 15, мае круглаватую форму і займае прастору каля 45 кв. кілём. Ня зьвязанае яно

ні з якою ракою; толькі ўпадае ў яго невялікая рэчка Яма. У канцы прошлага веку возера было злучана каналам з Прыпяцяю, і тады шмат вады з яго сплыло, а ўперад возера займала ўдвая больш прастору. Воз. Князь вельмі рыбнае; ўсё акалічнае насялёньне жывець з рыбы. Засталося на возеры ад старадаўных часоў шмат паляў, на якіх даўнэй, мусіць, была нейкая будоўля. Легенда кажа, што сярод возера слуцкі князь (да якога ваколіцы возера належаў) пабудаваў замак, ды ў гэтым замку замкнуў свайго брата. А ў часе разводзьдзя вада затапіла гэты замак, дык утапіўся й той князеў брат; нібы-то дзеля гэтага і возера называюць Князем. Магчыма, што тут было адно з старэйшых дрыгвіцкіх пасялёньняў.

Воз. Выганошчы ляжыць на мяжы Пінскага і Слонімскага пав., некалькі вёрст на паўдня ад р. Шчары; праз яго-ж праходзіць Агінскі канал, злучаючы Шчару з Ясельдаю. Возера знаходзіцца ў вельмі дзікай мясцовасьці: з усіх бакоў на якіх 10—15 вёрст яно акружана непраходнымі, грузкімі балотамі, што параслі лазовым зарасьнікам, і да яго з сухаземля ў цёплую пару году немагчыма даступіцца. Толькі ў чаўне па канале можна дастацца ў возера і ляпэй яго разгледзіць. Возера мае дзікі, гмуры выгляд. Займае яно каля 30 кв. вёрст прастору, але ў часе разводзьдзяў залівае суседнія лясы на шмат вёрст навокала. Воз. Выганошчы, ня гледзячы на сваю вялічыню, няглыбокае, але дно яго надта грузкое; даўгая жэрдка апускаецца ў яго і не дастае да цвярдога дна. Мусіць, дзеля гэтага ў часе буры на возеры ўздымаюцца высокія ды моцныя хвалі, небяспэчныя для рыбацкіх чаўноў. Воз. Выганошчы звязана з сыстэмамі рэк толькі каналамі; ляжыць яно да таго-ж вышэй акалічных рэк, і яго вадою карыстаюцца для павышэньня роўня вады ў Агінскім канале. Возера багатае на рыбу, а таксама і на птаства; паляваньне і рыбалоўства даюць значны зарабатак рэдкаму тутэйшаму насялёньню.

У Палесьсі спатыкаюцца яшчэ вазёры навейшага паходжаньня — в ы ж а р ы. У балотах часта глыбокім пластом ляжыць торф. Улетку торф падсыхае, а ў часе пажараў у акалічных лясох — навет выгарае. Тады на мейсцы яго застаецца яма, ў якую пасья набіраецца вады і творыцца выжара.

§ 22. БАЛОТЫ.

Мала якая старана мае гэтулькі балотаў, як нашая Бацькаўшчына. Восьмая частка Беларускае зямлі ляжыць пад балотамі; варта дзеля таго з імі бліжэй пазнаёміцца.

Балоты бываюць розныя. Галоўныя іх віды гэта — балоты сфагнавыя (імшары) і травяныя.

Сфагнавыя балоты называюцца гэтак затым, што параслі мохам с ф а г н у м а м (*Sphagnum*). Гэты мох мы ўсё добра ведаем: гэта белаваты мох, які кладуць у нас у сыцёны

дзераўляных будынкаў. Трапляюцца сфагнавыя балоты досіць часта ўва ўсіх частках Беларусі, асабліва-ж на поўначы, і маюць вельмі характэрны выгляд, па якому іх лёгка пазнаць. Парастаюць яны звычайна нізкаю, карлаватаю, хаця ўжо і старою, на палову засыхаючаю хвойкаю. На цэлыя вёрсты і дзесяткі вёрст цягнуцца гэтыя прасторы, пакрытыя маленькаю хвойкаю, знаёмыя з выгляду кожнаму беларусу. Гэта сфагнавае балота; называюць такое балота у нас часта імшараю, або мохам. Ляжаць гэтыя балоты найчасьцэй паміж лясоў; а як лясы высыкаюць, дык пакрысё высыхае і сфагнавае балота.

Сфагнум мае вялікую здольнасць прыцягаваць вільгаць і навет паглынае яе з павётра. Затым тамака, дзе пасяліўся і разрастаецца сфагнум, пакрысё робіцца ўсё вільгатней і творацца сфагнавае балота іншы раз навет на саўсім роўным мейсцы, дзе-небудзь у глыбінэ палёскіх бароў. Але творацца сфагнавыя балоты яшчэ і накшымі спосабамі — праз зарастаньне вазёраў; у гэтым выпадку, аднак, упэрад творацца травяное балота, якое ўжо пасля перарабляецца ў сфагнавае балота.

Травяныя балоты часта займаюць мейсца зарослых вазёраў. А зарастаюць вазёры і з берагоў і з сярэдзіны. Вазёры, асабліва палёскія, бываюць акружаныя з берагоў паясом буйных балотных траваў — чароту, сітніку, прыгожых касачоў, аеру, асакі і г. д., якіх карані ўпэрад знаходзяцца пад вадою, пасля-ж падыймаюцца пакрысё наверх, звужаючы прастор возера і займаючы яго травяным балотам — дрыгвою, якая ўгінаецца пад нагамі чалавэка. Пасярэдзіне возера расьцець шмат падводных расьлінаў; кожную восень яны адміраюць і кладуцца на днё, твораць тое, што мы называем тваньню (ціна). Праз даўгія гады гэтак твані збіраецца ўсё больш і больш, возера з кожным годам мялчэець; урэшце і пасярод яго пачынаюць расьці такія расьліны, якія, ўкараняючыся ў днё возера, выносяць сваё лісьцё над павэрхню вады — тыя-ж самыя чароты, сітнікі і г. д. Гэтак у пэўным часе выявіцца, што ўся павэрхня даўнейшага возера пакрыта лэсам высокіх балотных траваў; на мейсцы возера мы ўжо маем травяное балота.

Творацца так сама травяныя балоты на ўзьбярэжжах рэк з нязначным спадам і цячэньнем; узьбярэжжы гэтыя заліваюцца вадою, падмочуюцца, у іх пачынае пераважаць балотная расьліннасць і творацца торф; яны, адным словам, забалочуюцца.

Калі возера досіць глыбокае, яно зарастае галоўным чынам з берагоў. Прастор вольнае ад расьлінаў вадзяное павэрхні ўвесь час звужаецца, і ў канцы ад яе застаецца толькі невялікае «вакно», ляжачае сярод вялізарных прастораў дрыгвы. Гэткіх вокнаў ёсьць шмат сярод палёскіх балотаў. Паляшукі лічаць іх бяздоннымі; гэта ведама, няслушна, але ўсё-ж трэба адзначыць іхнюю значную глыбіню. Акружаючая іх дрыгва, якая ёсьць як-бы таўстым дзёрнам, сплэценым з каранёў, моху і торфу, ляжачым на павэрхні вады, часта

бывае гэткая моцная, што па ёй ідуць вялікія шляхі; у некаторых мяйсцох навет чыгунка праходзіць па дрыгвэ.

Травяное балота, што стварылася ад зарастання возера, можа і надалей заставацца травяным, а можа абярнуцца ў сфагнавае. У апошнім выпадку паміж чаротаў і асакі зьяўляецца сфагнум і што далей — усё больш разрастаецца ў балоце, выціскаючы балотныя травы. Дзякуючы сваёй жывучасці, робіць ён гэта лёгка, і такім спосабам на мейсцы травянога балота маем сфагнавае. Але сфагнум ня ў кожным травяным балоце можа пасяліцца. Ня любіць ён праточнае вады, а таксама мутное і цвёрдае вады (цвёрдая вада тады, калі ў ёй распушчана вапна, або іншая якая соль). А любіць ён пасяляцца ў ціхіх прэсных вазёрах з чыстаю вадою і пяшчаным дном; гэткія вазёры, зарастаючы, звычайна абяртаюцца ў сфагнавыя балоты.

У вазёрах-жа і балотах з цвёрдаю або праточнаю ці мутнаю вадою сфагнум не расьце; няма яго і ў мяйсцох, якія заліваюцца ў вясну рачнымі водамі; тамака могуць існаваць толькі травяныя балоты. Усьлед за буйнымі балотнымі травамі зьяўляюцца драбнейшыя — асокі, курасьлёпы і г.д.; растуць тут і некаторыя імхі — прыкл., мох Нурпун. З часам і гэтыя балоты зарастаюць хмызьнякамі, але ўжо ня хвойкаю, а больш лазою, бярозаю ды алэшнікам (гл. рыс. 4).

З травяных балот лёгка можна скарыстаць для гаспадаркі, калі яны крыху падсохлі: выцерабіў лазу і ўжо ёсьць сенажаць. Трава там ня дужа добрая, балотніна, але скаціна ёсьць. На сфагнавых-жа балотах трава па большай часці не расьце. Ляжаць іхнія вялізарныя прасторы ў нас цяпер без усялякае карысьці для людзей. А ўсё затым, што ня ўсюдых яшчэ навучыліся нашыя людзі карыстацца з вялікага скарбу, які схаваны ў гэтых балотах, з торфу. Торф робіцца з адміраючых частак расьлінаў, як траваў, так асабліва імхоў, якія перагниваюць на днё балотаў пры недахваце павэтра. У сфагнавых балотах пласт торфу бывае звычайна большы, чым у травяных, з прычыны асаблівае жывучасці і буйнога росту сфагнуму; апрача таго, спаліўшы сфагнавы торф, дастаецца мэнш попелу, значыць, гэты торф чысьцейшы. У травяных-жа балотах, хаця і творацца торф, але ён нячысты, з пяском і мулам, якога сюды прыносяць паводкі ды наагул даець шмат больш попелу ўжо дзеля таго, што ў травяных балотах вада цвёрдая (гл. вышэй). Затым торф з травяных балотаў звычайна ня йдзе на апал, а затое выкарыстуецца для гнаеньня зямлі, ды наагул для земляробства.

Сфагнавыя балоты найбольш пашыраны ў морэнных краінах Беларусі, а таксама і ў Палесьсі, дзе займаюць ніжэйшыя мейсцы ў паясе палёскіх пушчаў. Бліжэй-жа да Прыпяці, там, куды даходзяць веснавыя разводзьдзі гэтае ракі і яе прытокаў, пануюць травяныя балоты.

Найвялікшы прастор (каля 1400 кв. вёрст) займаюць травяныя балоты Зарэчча, аб якіх успаміналася вышэй, на стр. 37. Значную частку году Зарэчча бывае залітае вадою, над якою падымаюцца высокія чароты ды іншыя вадзяныя расьліны. Сярод лёсу траваў прабіваюцца пратокі, ўвесь час зьмяняючыя сваё карыта. Ўздоўж берагоў гэтых пратокаў, сярод чаротаў і сітнікаў трапляюцца і невялікія нядаўна намытыя астраўкі, пазарастаўшыя мяккою, зялёнаю траваю. Часта балоты гэтыя косяць; прыходзіцца рабіць гэта стуючы ў чоўне, альбо — да паяса ў вадзе. Дзе-ня-дзе над балотам высяцца большыя пяшчаныя грудкі, паабрастаўшыя борами; на такіх-жа астравах будуюцца і палёскія вёскі.

На ўсход ад Зарэчча травяныя балоты, якія ляжаць крыху вышэй і радзей, заліваюцца разводзьдзямі, маюць ужо іншы характар. Вялізарныя прасторы балотаў пакрытыя тут купінамі і густою травяною расьліннасьцю, сярод якое мяйсцамі толькі паднімаюцца лазьнякі. На гэтых балотах ручаі праточнае вадзі спатыкаюцца рэдка, часта, затое, можна спаткаць вокны, акружаныя паясом чаротаў; гэта любімае мейсца балотнага птаства, якога тут збіраецца вельмі многа. Гэтага тыпу балоты называюцца ў нас г а л а м і. Чым далей на ўсход, тым яны займаюць усё большыя прасторы. Асабліва шырака расьцягнуліся яны між Гарынем і Вубарцяю, ды гэтак і называюцца Вялікія Галы (немцы называюць гэтыя балоты — Р а к і т н е н с к і м і). Падобны-ж выгляд маюць балоты вакола воз. Князь. Пад галамі ляжыць досіць глыбокі пласт торфу, які тут хутка нарастае.

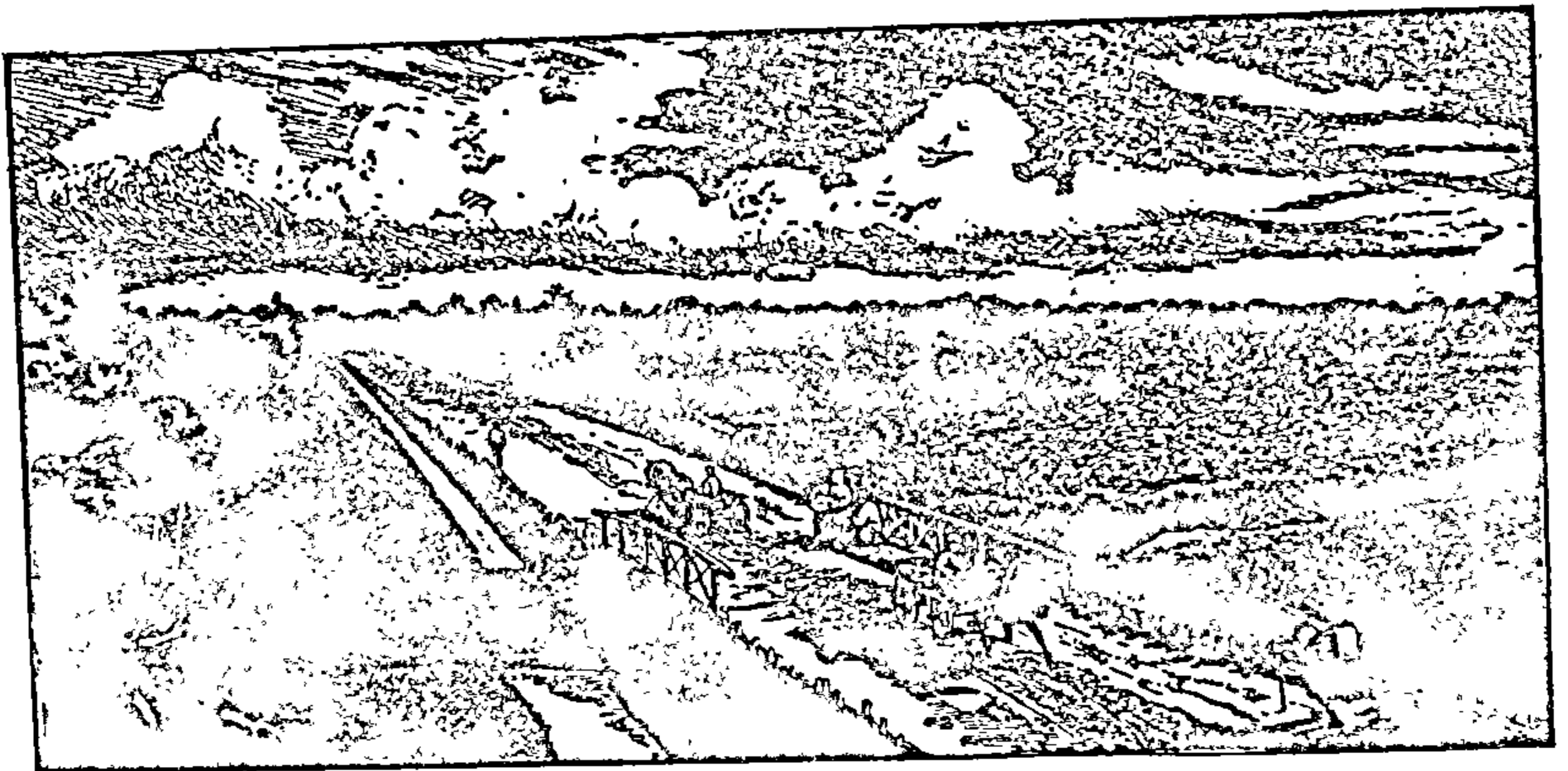
На поўнач ад Зарэчча гэтаксама ляжаць вялікія травяныя балоты, пакрытыя звычайна масаю астравоў, паабрастаўшых цёмным хваёвым борами, які прыдае асаблівы характар усяму тутэйшаму краявіду. Найбольш гэтых астравоў на самым паўночным захадзе Палесься, ў вадазборніку Ясельды, каля м. Зьдзітава, дзе ляжыць балота Малочкава. Далей на ўсход ляжыць вялізарнае балота Качайла. Яно акружае воз. Выганшчы і праразаецца Агінскім каналам. Лічаць, што гэтае балота займае больш 1000 кв. вёрст прастору. Яшчэ далей на ўсход, паміж р. Цною і Случаю, ляжыць балота Грычын; цікаўнае яно тым, што цягнецца ўвесь час без перарыву, непраходнае і адкрытае. Прастору яно займае каля 500 кв. вёрст. З берагоў балота косяць, трава тут расьце добрая; ніколі, аднак, не дакошаваліся да сярэдзіны балота.

Спаміж балотаў паўночнае Беларусі найвялікшае — Верацэйскае балота, у Аршанскім павеце, цягнецца на якіх вёрст 25 удаўжкі, балота Лоньніца ў Полацкім пав. паміж рэкамі Дрысаю і Полатаю, пасярод Полацкае нізіны; яно займае каля 75 кв. вёрст прастору. Па ім раскідана сём невялічкіх вазёраў. У паўночнай Смалёншчыне ляжаць значныя балоты Жакаўскі Мох і Сьвіцкі Мох. Пёршае ляжыць на мяжы Парэцкага і

Бельскага пав., а другое — ў Бельскім пав. Абодвы яны цягнуцца ўдаўжкі на вёрст 15.

У заходняй Беларусі значнейшыя балоты — ў Вядэйскім павеце — Габскія балоты (ў вадазборніку р. Сэрвача), балота Чысьці — на ўсход ад Маладэчына і балота Ўюнішча ў Налібоцкай пушчы.

Балоты, якія дагэтуль у нас саўсім мала выкарыстоўваліся, пры налёжнай гаспадарцы могуць даваць вялікі прыбытак. Перад усім торф ёсьць вельмі важным апаловым матар'ялам; важна яшчэ, што ён хутка расьце. Лічаць навет, што торф дае большы гадовы прырост, чым найлепшы ляс. У некаторых мясцох ў Эўропе ўжо гадуець торф, запускаючы кавалкі зямлі пад балоту; праз 25—30 гадоў тарфянік ужо гатовы і з яго можна карыстацца*). Ў паўднёвай Нямэччыне палавіну ўсяго апалу складае торф. Ідзець торф яшчэ і ў

Рыс. 32. Асушанае Палесьсе.

дэстыляцыю (сую перагонку), прычым з яго атрымліваюцца розныя хімічныя прадукты, як парафін, крэозот і г. д.

Балоты лёгка можна выкарыстаць і для гаспадарскіх мэтай. Шмат якія з балотаў ужо і цяпер косяць. Асушыўшы-ж балоту, можна зрабіць з яго ня толькі добрую сенажаць, але й добрае ворнае поле. Аднак першым варункам для таго, каб можна было карыстацца з балоты, ёсьць яго асушэньне.

Ў апошняй чвэрці XIX веку ў Палесьсі вяліся шырокія работы па асушцы балот урадоваю экспэдыцыяю пад загадам ген. Жылінскага. Было тады пракапана каля 4500 вёрст каналаў, якімі падсушана каля 3-х міліёнаў дзесяцін. Асушка вялася

*) Rehman. Polska nizowa.

найбольш у скарбовых лясох. Вялікая карысьць ад яе хутка выявілася. На мейсцы непраходных балот — цяпер багатыя сенажаці, якія даюць вялікі даход скарбу (рыс. 32); мокрыя лясы, ў якіх даўней вельмі блага расло дрэва, цяпер паправіліся ды сталі шыбка расьці. Апроч таго, па каналах сплаўляецца дрэва з такіх мейсцаў, да якіх уперад ніяк нельга было даступіцца. Вартасьць усяго асушанага прастору паднялася больш як у дзесяць разоў. Зрасходавана-ж было на ўсю асушку каля 4 міл. руб. Асушка 1 дзесяціны каштавала такім чынам 1,33 руб.

Апроч таго, экспэдыцыя зрабіла і другую вялікую работу: яна добра абсьлёдала і апісала Палесьсе, адкрываючы тым вочы грамадзянству на вялікія яго багацьці. Экспэдыцыя залажыла і некалькі вельмі патрэбных навуковых установаў, напр. — мэтэаролёгічныя станцыі ў Васілевічах, у Пінску, пробныя гаспадаркі на балотах і г. д.

У апошнія часы ў Мэнску залажылася балотная пробная станцыя, якая робіць навуковыя дасьлёды над балотамі і спосабамі іх выкарыстаньня.

РАЗЬДЗЕЛ IV.

Жывая прырода.

§ 23. ГРУНТЫ БЕЛАРУСІ.

Грунтам называецца верхні пласт зямное кары, той, у якім пашыраецца карэнне расьлінаў, які жывіць гэтак карэнне сваёй вадою і мінеральнымі солямі. Усім добра ведама, што ад таго, які дзе ёсьць грунт, залежаць і ўраджаі і дабрабыт вясковага насялэньня. У Беларусі, эаанамічнае жыцьцё якой заснавана на гадоўлі расьлінаў, грунты йграюць асабліва важную ролю, а іхняя надзвычайная рознароднасьць на самых невялікіх прасторах кладзе свой рэзкі знак на беларускія краявіды; гэта ўсё прымушае нас звярнуць асаблівую ўвагу на беларускія грунты.

Мы ўжо ведаем, што першыя часы пасья лядавіковага пэрыоду ўвесь прастор Беларусі быў пакрыты лядавіковым (морэнным) матар'ялам і што зверху каменне, прынесенае лядавіком, пакрысе разсыпалася, аж пакуль з яго не зрабілася ўперад ж а р с т в а, а пасья г л і н а і п я с о к. Ведаем яшчэ, што на паўднёвым усходзе Беларусі ляжаў між іншым і лёсс, які асеў у відзе пылу, што прынесены быў ветрам з поўначы. Вось на гэтых глінах, пясках ды лёссе і павырасталі грунты.

Грунты ствараюцца з г о р н ы х п а р о д а ў*) пры помачы

*) Гліна, пясок, усялякае каменне ды іншыя матар'ялы, з якіх складаецца зямная кара, называюцца г о р н ы м і п а р о д а м і.

расьлін і мікроарганізмаў. На дзікоў скале пасяляюцца ўперад самыя непераборлівыя расьліны — лішайнікі, імхі ды інш. Пасяля зьяўляюцца ўсё больш і больш пераборлівыя, вышэйшыя расьліны. Усё яны, ўміраючы, перагніваюць на зямлі і ўгноюваюць яе для тых расьлінаў, што растуць пасяля іх. Вось-жа дзікая гліна, або жвір, угноены рэшткамі перагніўшых расьлінаў ці перагноем, і робіцца грунтам. У грунце пашыраецца карэньне траў і збожжа, ворны грунт пераварачуе гаспадар сахою і бараною, гатуючы яго да сяўбы.

Характар і якасьць грунту залёжаць перад усім ад таго, з якое горнае пароды ён стварыўся: на цяжкім глі — творыцца г л я і с т ы грунт, на пяску п я ш ч а н ы. Як бачым, навет назвы грунтоў часта паходзяць ад горнае пароды, з якое яны стварыліся. Апроч таго, характар грунту залёжыць ад клімату, ў якім грунт стварыўся, бо кожны клімат мае сваю расьліннасьць і пры помачы яе на адной і тэй самай горнай пародзе розныя кліматы ствараюць розныя грунты; ад клімату залёжыць і запас вільгаці ў грунце, ды і наагул, ўвесь ход выветраваньня горных пародаў.

Мы ўжо казалі, што ў старадаўныя часы ўся Беларусь была пад лэсам, апрача паўднёва-ўсходняга краю, тамака ляжалі стэпы. Праўда, пасяля і там парос лэс, але ўсё-ж стэп пакінуў па сабе вельмі значныя сьляды, дзеля чаго і паўднёва-ўсходні край завуць л е с а с т э п а м. Грунты лесастэпу моцна розняцца ад грунтоў ляснае Беларусі, і дзеля таго мы іх будзем разглядаць асобна.

Грунты ляснае Беларусі (Дзярновыя) ня вельмі багатыя перагноем. Хаця ў лэсе перагнівае досіць многа рэштак расьлінаў, але перагною шмат ня зьбіраецца. Гэта дзеля таго, што тут вельмі многа в і л ь г а ц і.

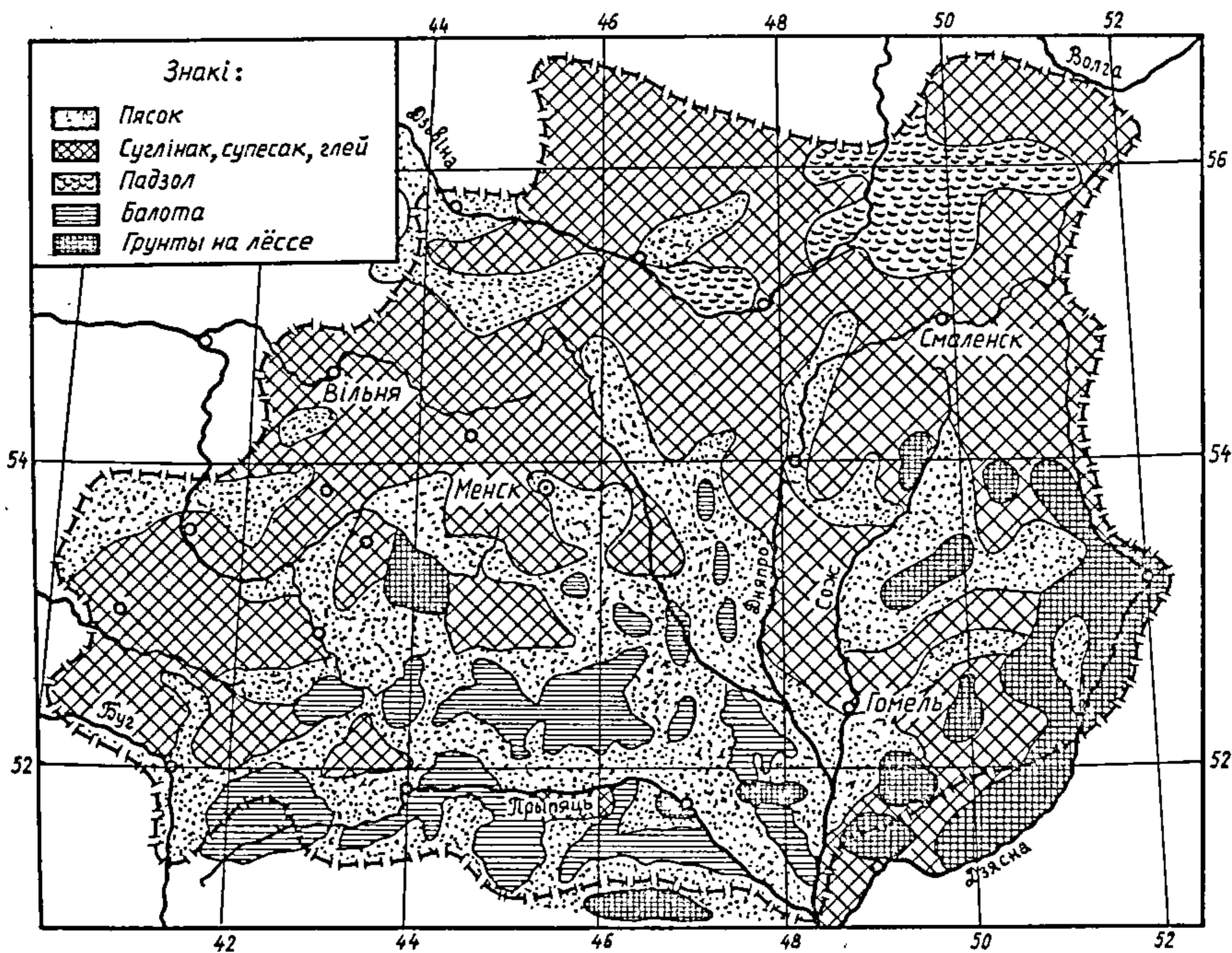
Дзякуючы вільгаці робяцца перагноеныя кісьлі. Гэтыя кісьлі апушчаюцца ў ісподнія пласты грунту, вымываючы з усяго грунту шмат частак яго, пажыўных для расьлінаў. Ад гэтага грунт робіцца бялейшым, асабліва яго йсподні пласт; гэтакі пабялеўшы, выпаласканы грунт завецца п а д з о л і с т ы м.

Бывае, што грунт бялее да самага вэрху і падобны зьвэрху на попел. Тады яго завуць п а д з о л а м. Падзол, калі ён мокры, — сьлізкі, як высахне — цьвядзее, і з яго пры расьціраньні робіцца пыл. Гэтым ён прыпамінае глісты грунт. Але з яго ўсё пажыўныя для расьлінаў часткі выпаласканы. Дык падзолы — вельмі бедныя і благія грунты. Па ўраджайнасьці яны стаяць, можа, ніжэй навет за пяшчаныя грунты. Падзолы ляжаць у паўночнай Беларусі, іх там досіць многа. Найбольш іх на поўначы Парэцкага і Бэльскага пав., ў Вялікім і Полацкім павётах (рыс. 33).

Найбольш ураджайным грунтом лічыцца ў нас г л я і с т ы грунт. У ім, так сама, як і ўва ўсіх іншых грунтох, ёсьць шмат і пяску (да 40 %, рэшта 60 % — глей). Гэты пясок яму, ведама, толькі памагае, бо іначай-бы ён, высахшы, быў цьвяды, як скала. І так ён да вырабу цяжкі, асабліва ў сушу.

Але ў ім ёсць шмат пажыўных для расьлінаў частак, і дзеля гэтага ён даець добрыя ўраджаі, якія аплачваюць цяжкую працу. Гляістага грунту найбольш ёсць у павэтах Слуцкім, Наваградзкім, Мэнскім, Невельскім і Гарадоцкім. Слуцкія і Наваградзкія грунты лічацца самымі ўраджайнымі на ўсю Беларусь.

Сугліністы грунт мае ў сабе больш пяску. Тут пяску роўна з глібам, або й больш чымся гліёю. Праз гэта сугліністы грунт лягчэйшы за гляісты. Ён таксама лічыцца добра ўраджайным. Гляісты і сугліністы грунты завуць цяжкімі

Рыс. 33. Грунты Беларусі.

грунтамі і яшчэ завуць пшанічнымі грунтамі, дзеля таго што на іх добра ўдаецца пшаніца. З лясных дрэваў на гэтых грунтах растуць: елка, дуб, асіна, ляшчына і інш. Сугліністых грунтаў на Беларусі шмат. Найбольш іх у цэнтральнай Смалёншчыне, паўночнай палавіне Магілёўшчыны, Віленшчыне і паўночна-заходняй Горадзеншчыне.

Супясчаны грунт мае ў сабе яшчэ менш гліёю, а больш пяску. Гэты грунт дае вельмі добры ўраджай, калі яго акуратна гнаіць. Аднак ён па ўраджайнасці лічыцца горшым за першыя два. Яго завуць жытнім грунтам.

Супяшчаных грунтоў у Беларусі яшчэ больш, як сугліністых. Іх ёсьць вельмі многа ўва ўсіх частках Беларусі, апрача Прыпяцкага і Дняпроўскага Палесься.

Пяшчаныя грунты маюць у сабе мала глею (ня больш за 5—7 %), рэшта пясок. Таксама мала ў іх бывае і перагною, і дзеля гэтага яны даюць ураджай толькі, калі іх добра гнаіць. Іначай ня толькі нічога не парасьцэ, але яшчэ да таго зямлю, непакрытую расьлінамі, вельмі лёгка разьдзьмухае вецер і зробіць з поля пескавую пустыню, выдму (рыс. 34). На гэтых грунтох добра ўдаецца толькі грэчка (дзеля чаго іх завуць грачанымі). З лясных дрэваў на пяску добра расцьцэ хвоя. Пяшчаныя грунты найбольш парастаюць чыстымі хваёвымі барамі.

Рыс. 34. Пяшчаная выдма.

Пяшчаныя грунты параскіданы па ўсёй Беларусі, асабліва каля вялікіх рэкаў. Але найбольш іх у паўднёвай Беларусі. Тут яны, перамяжаючыся з балотамі, запаўняюць усё Палесьсе — Прыпяцкае, Бярэзінскае і Дняпроўскае, г. зн. вялізарныя прасторы на паўдня ад лініі Бэрасьце—Магілёў.

Грунты, што стварыліся з горных пародаў (маргеляў), у якіх ёсьць шмат вапны, наз. маргельнымі. Яны належаць да цяжкіх грунтоў і досіць ураджайныя. Ёсьць іх шмат у Наваградчыне.

Прырэчныя грунты, якія ляжаць у далінах рэк і заліваюцца веснавымі разводзьдзямі, ў нас звычайна бываюць занятыя сенажацямі (паплавы); расцьцэ на іх трава вельмі

добра, дзякуючы багатаму мулу, які ў часе разводзьдзяў прыносяць сюды рэкі з акалічных палёў. Пад месцамі на гэтых грунтах часта разводзяць гароды. Найбольш прырэчных грунтаў ёсьць у нас у Палесьсі ды ўздоўж больших рэк.

Пасьля асушэньня ды пры ўмелай гаспадарцы і б а л о т н ы я г р у н т ы (тарфовыя) даюць добрыя ўраджаі траваў і збожжа.

Грунты лесастэпу. У лесастэпе сустракаецца шмат пяшчаных, супяшчаных і сугліністых грунтаў, зусім ня розьнячыхся ад толькі што апісаных. Але побач з імі ёсьць новыя грунты — гэта грунты, ляжачыя на лёссе.

Лёсс багацэйшы за морэнную гліну вапнаю і іншымі пажыўнымі матарыямі. Апроч таго, пад стэпам грунт ня гэтак выпаласкуецца, як у лясох. Дзеля гэтых прычын стаповыя грунты на лёссе, — чарназёмы, зьяўляюцца вельмі багатымі і даюць найвялікшыя ўраджаі. У лесастэпе на даўнейшых стаповых грунтах, чарназёмах, калісь парос лёс і гэныя чарназёмы пад ім балэй ці мэней выпаласкаліся і пашарэлі. Вось гэкія выпаласканыя грунты завуцца шэрымі суглінкамі. А калі грунты выпаласкаліся да таго, што аж ніжэйшы іхні пласт пабялеў, дык яны лічацца ўжо падзолістымі суглінкамі. Уся розьніца іх ад звычайных падзолістых суглінкаў тая, што яны ляжаць на лёссе.

Шэрыя суглінкі ляжаць у нашым лесастэпе астравамі. Найвялікшыя такія астравы ёсьць: 1) у Старадубскім павеце, дзе займаюць каля палавіны гэтага павёту, 2) на мяжы Клімавіцкага і Чэрыкаўскага паведаў, 3) у Мсьціслаўскім павеце, каля самага мэста.

Суглінкі на лёссе займаюць вялікія прасторы. Яны пакрываюць увесь правы бэраг Дзясны і пашыраны ў паведах — Рослаўскім, Бранскім, Мглінскім, Трубчаўскім, Старадубскім, Ноўгарад-Сэверскім; крыху мэней іх ёсьць у паведах Новазыбкаўскім, Суражскім і Гараднянскім і ўрэшце ёсьць тры іхніх больших астравы — ў Мазырскім павеце (каля мэста), ў Рачыцкім і ў Наваградзкім пав.

Хаця гэтыя грунты стварыліся пад лясамі, аднак цяпер на іх лясоў блізка што няма. Іх, як і ўсё наагул багацэйшыя грунты, чалавэк расьцерабіў і загараў у першы чарод.

§ 24. РАСЬЛІННАСЬЦЬ БЕЛАРУСІ.

Расьлінная вопратка краёў, а разам з тым і характар краявіду зьмяняецца ў залэжнасці ад клімату і ад грунтаў. Кожны з кліматычных паясоў зямлі мае сваю расьліннасьць. Беларусь ляжыць галоўным чынам у паясе мяшаных лясоў, які займае большую частку Сярэдняе Эўропы, а ў Ўсходняй Эўропе клінам уразаецца паміж тайгою — чыстым шылнікавым (хвойным) лесам, і стэпам, якія, такім чынам, абмэжуюць паяс мяшаных лясоў з поўначы і паўднёвага ўсходу.

Грунты, іхні склад і асабліва большая ці мэншая іх вільготнасць таксама ўплываюць на характар расьліннасці. Дзякуючы ім, найбольш, іншую расьліннасць мае бор, іншую сенажаць, ці балота, ці поле, ці зрэшта пяшчаная выдма. У кожным з гэтых выпадкаў мы спатыкаем нейкую асобную групу расьлінаў, ці як кажуць, расьлінае згуртаваньне. З тае прычыны, што характар грунтоў у нас вельмі хутка змяняецца на самых невялікіх адлегласьцях, у кожным блізка нашым краявідзе выступае па некалькі расьлінных згуртаваньняў, якія ўвесь час чарадуюцца між сабою, што дадае нашым краявідам шмат разнаобразнасці і хараства.

Важнейшымі расьліннымі згуртаваньнямі Беларусі ёсьць: лес, балота, сенажаць ды расьліннасць вадзяная.

Лес. У старавечныя часы бязмала ўся Беларусь была пакрытая бязмежнымі лясамі; як слабы ўспамін аб іх пазаставаліся нашыя цяперашнія пущы. Паверхня зямлі ў Беларусі тады была падзелена паміж лесам і балотам*); узвышшы былі пакрытыя лесам, а нізіны — балотам. І толькі на паўднёвым усходзе, за Сожам, ляжалі бязлесныя стэпы, ад якіх у прасторы лясоў заходзілі затокамі ды астравамі кавалкі таго-ж стэпу

Рыс. 35. Тайга зімою (у Віцебшчыне). пад назовам палёў.

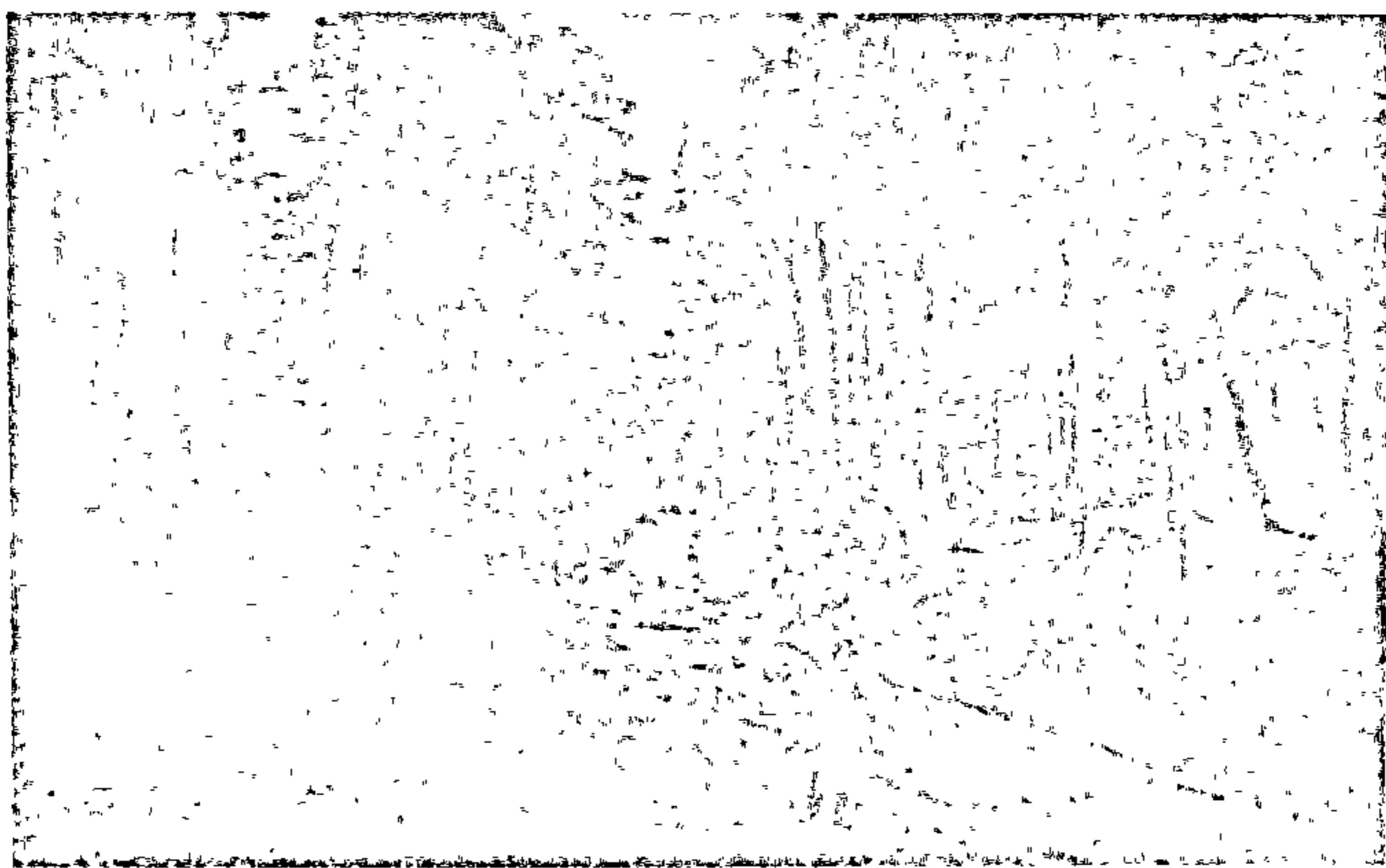
Гэтакія палі займалі звычайна прасторы, дзе ляжаў лёс. У працягу вякоў, аднак, лясы адваявалі сабе й гэтыя невялікія кавалкі беларускага стэпу і даішлі да Дзясны; стэпы засталіся толькі за мэжамі Беларусі. Цяпер значная частка лясоў павысякана, а з пасекаў зроблена поле. Усё-ж лясы і ў нашыя часы з'яўляюцца ў Беларусі, можа, найбольш характэрным ды найбольш важным з натуральных згуртаваньняў.

Хаця большая частка Беларусі ляжыць у паясе мяшаных лясоў, аднак у Беларусь заходзяць ды займаюць невялікія яе

*) Гл. вышэй, на стр. 17, апісаньне Гэродота.

часткі і тайга і стэп (лесастэп). На поўначы, галоўным чынам у вярхоўях Дзвіны, ды на Дзвінскім узгор'і досіць вялікія прасторы займаюць лясы тыпу тайгі (рыс. 35). У тайзе — скрозь шыльнікавыя лясы, ў якіх пераважае ёлка, часта на забалочаных грунтах; паміж лясоў ляжаць імшары. Лясоў тут вельмі шмат, за што адну з краінаў беларускае тайгі навет і называюць **Б ё л ь с к і м П а л ь с ь с е м**.

Большую частку прастору Беларусі займаюць **м я ш а н ы я л я с ы**. Побач з імі растуць і чыстыя шыльнікавыя ды ліставыя лясы. На поўначы Беларусі шыльнікавыя лясы пераважаюць над ліставымі; чым далей на паўдня, тым % ліставога лесу робіцца большым. Узяўшы для прыкладу 4 павёты, што ляжаць менш-больш на адным мэрыдыяне, мы пабачым: у Барысаўскім павеце — 15 % ліставых лясоў, у Ігуменскім і Бабруйскім па 20 %, а ў Рачыцкім 30 %.

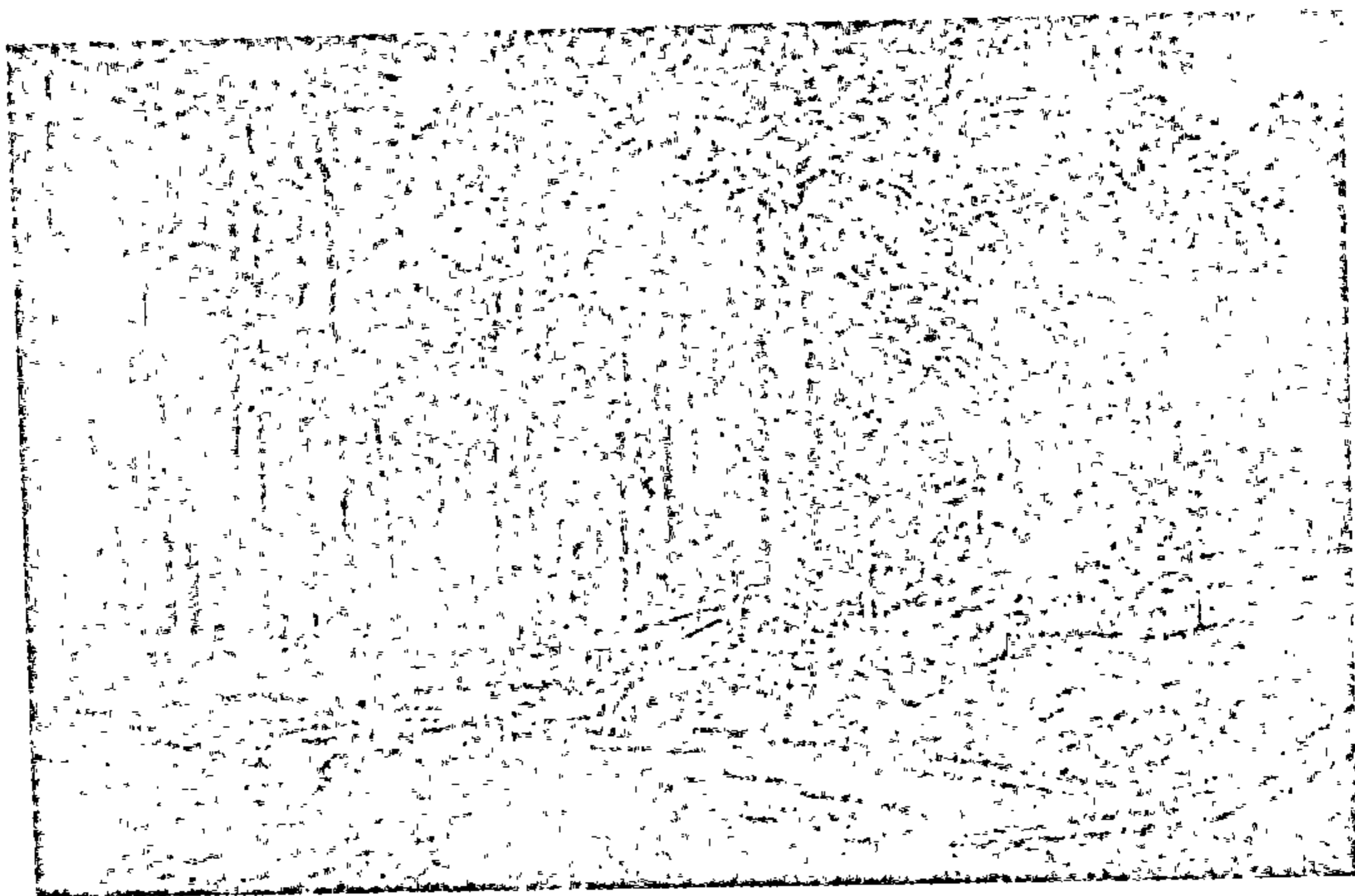
Рыс. 36. Мяшаны лес у Наваградчыне.

Аднак і на поўначы Беларусі ёсць цэлыя краіны, дзе ліставыя лясы маюць пераважаючае значэнне. Гэтак, Вокаўскі лес — у значнай частцы пакрыты бярозавымі ды асінавымі лясамі з невялікаю домешкаю ёлкі. Старыя бярозавыя ды асінавыя лясы з домешкаю дубу і ёлкі пакрываюць і ўзгор'е каля Невеля. Тамака трапляюцца таксама і чыстыя дубнякі ды наагул чыстыя ліставыя лясы.

У мяшаных лясох большае часьці Беларусі найчасьцей спатыкаюцца гэтакія дрэвы: ёлка, бяроза ды асіна, а таксама бэлая вольха; радзей спатыкаецца хвойка, а яшчэ радзей — дуб, клён і ліпа. У цені гэтых дрэваў густа растуць хмызьнякі, асабліва ляшчына (арэшнік), маліна, лаза, крушына (*Rhamnus frangula*), б р у ж м ё н ь

(*Evonymus europaeus*) ды інш., ствараючы часамі непраходныя гушчары. Чым далэй на паўднёвы захад, тым домешка ліставых дрэваў робіцца большаю і больш рознароднаю (рыс. 36). Да ўспомненых дрэваў далучаюцца новыя, якія ня зносяць клімату паўночна-ўсходняе Беларусі, — перад усім граб (*Carpinus betulus*), а таксама — вяз (*Ulmus effusa*), я сень (*Fraxinus excelsior*), я с а к а р (*Populus nigra*), т о п а л ь б е л ы (*Populus alba*), ц і с (*Taxus baccata*), я в а р (*Acer pseudoplatanus*). Затое ё л к а, гэтае найважнейшае дрэва поўначы, чым далэй на паўдня, тым усё меншае значэнне мае ў мяшаных лясах, спатыкаецца астравамі і ўрэшце ў паўднёвым Палесьсі саўсім счазе, дайшоўшы паўднёвае мяжы свайго пашырэння.

Мяшаныя лясы паўднёва-заходняе Беларусі ўжо маюць

Рыс. 37. Хваёвы бор.

шмат супольнага з лясамі сумежнае — заходне-эўропэйскае расьліннае краіны, ў якую ўваходзіць, прыкл., Польшча. Тамака, аднак, у мяшаных лясах вельмі віднае мейсца займае бук (*Fagus silvatica*). Дрэва гэтае даходзіць да самае мяжы Беларусі, у Беларусі-ж не расьце. Наагул у мяшаных лясах Заходняе Эўропы шільнікавыя дрэвы займаюць малазначнае мейсца, што ў нас здараецца рэдка.

У лесах тэпе лясоў засталася мала — і то найбольш у далінах рэк, ды на стромкіх спадах, у ярох і г. д. Рэдка яны выходзяць з далін і лагчынаў і сярод палёў зьяўляюцца ліставыя лясы, найбольш дубровы. У ярох ды на стромкіх спадах расьліннасьць таксама складаецца найбольш з дубу, бярозы, асіны ды іншых дрэваў і хмызьнякоў звычайных у паўднёвай Беларусі.

У старадаўнія часы, пакуль уплывы чалавэка на характар лясоў былі нязначнымі, апісаныя паясы расьліннае вопраткі

Беларусі выдзяляліся, выразна, адбіваючы ў сабе характар клімату краінаў. Чалавек-жа, каб найлепш выкарыстаць грунты, расьцярабліваў лясы на лепшых грунтох, а пакідаў на горшых; з гэтае прычыны ў нашыя часы характар ляснога пакрыцця краіны можа найбольш залёжыць ад яе грунтоў.

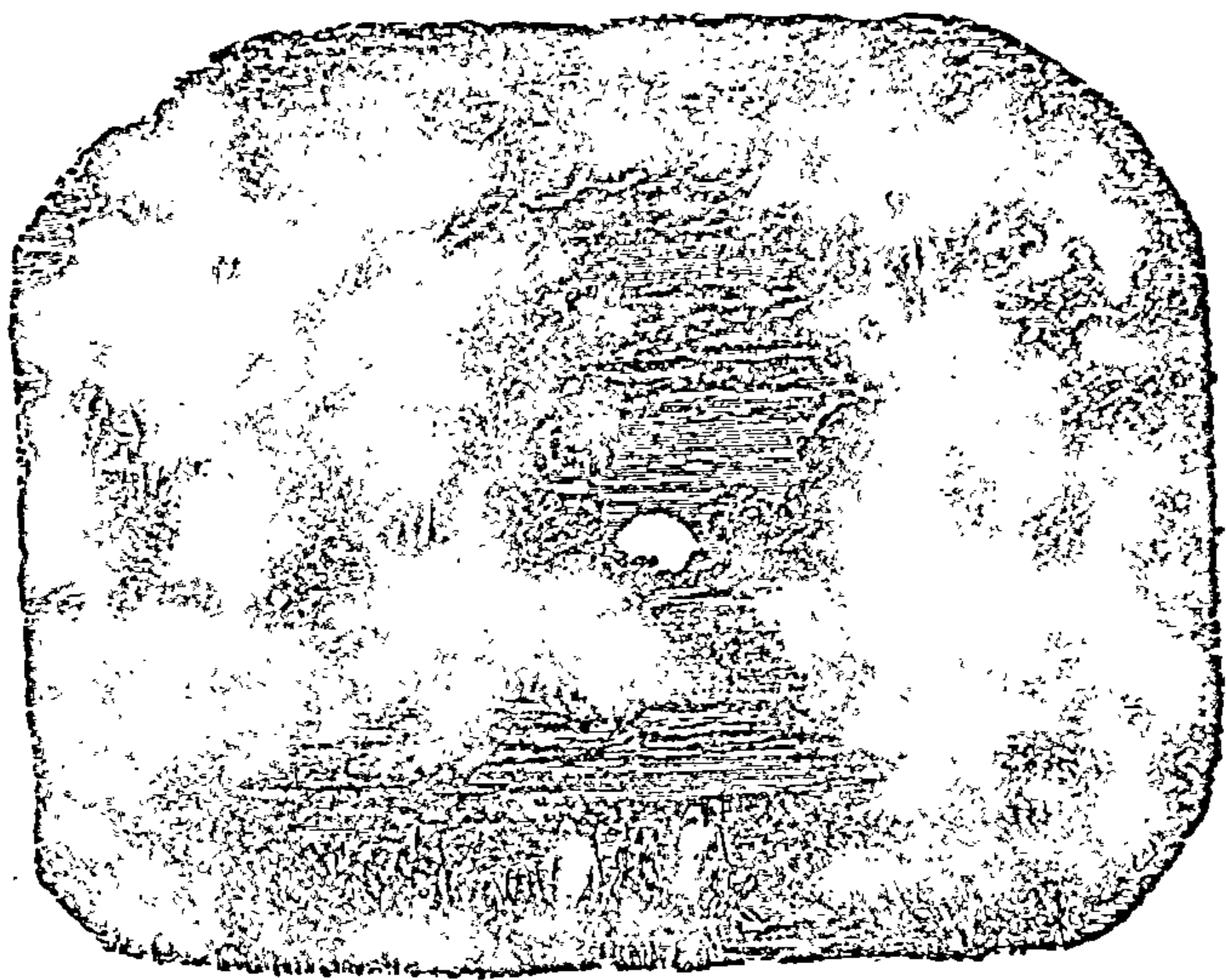
Усім ведама, што на пясках саўсім добра расьце хвоя і што з усіх дрэваў толькі яна зносіць самы бэдны пяшчаны грунт, ды навет любіць яго: вільгаць, якая ў ім знаходзіцца, ня мае ў сабе лішне шмат расчыненых мінэральных матар'ялаў, і гэта падабаецца хвойцы; з другога боку, яна вельмі глыбака запускае сваё карэньне і дастае сабе ваду з самых глыбокіх пластоў зямлі. Мы бачым, што хвоя, як ня трэба лепей, дапасаваная да пяшчаных грунтоў. У нас на гэтых грунтох яна твораць чыстыя хваёвыя бары (рыс. 37), ў якіх апрача хвойкі іншых дрэваў ды навет і хмызьнякоў саўсім блізка не спатыкаецца. Высака падыймаюцца роўныя, гонкія, бранзовыя хвойкі, быццам колюмны, выцягуючы да сонца сваё гальлё; а пад імі на вялізарных прасторах звычайна растуць толькі ягадныя поўхмызьнякі — чарніцы, брусніцы, ды апроч таго — вэрас, папараць і г. д. Часта расьцець тут і хмызьняк ялавэц (*Juniperus communis*). На самых бэдных пясках грунт пакрыты толькі шыльнікам і пад высокімі хвойкамі ніякіх расьлінаў не расьце. Там, дзе пяшчаны грунт больш вільготны, да хвойкі дамэшуюцца гэтак сама непераборлівая на грунты — бяроза. На больш ураджайных пясках і супясках да хвойкі дамэшуюцца ўжо шмат іншых дрэваў, перад усім ёлка, а паверхня зямлі пакрытая багатаю травяною і хмызьняковаю расьліннасьцю: гэта ўжо мяшаны бор.

Хваёвыя бары займаюць пяшчаныя грунты па ўсёй Беларусі — і на поўначы сярод вазёраў ды ўзгоркаў морэннага краю, і на захадзе ды паўдні — ў Палесьсі, і ўрэшце — у шырокіх рачных далінах лесастэпу. Дзеля таго-ж, што пяскаў у Беларусі ёсьць шмат, і як раз яны пакідаюцца чалавекам бяз ужытку дзеля сваё беднасьці, — бароў у Беларусі ўва ўсіх краінах ёсьць вельмі шмат. Асабліва шмат іх у Заходняй Беларусі ды Палесьсі, дзе яны зьяўляюцца пераважаючым расьлінным згуртаваньнем, чарадуючыся ў Заходняй Беларусі і лесастэпе з загаспадаранымі палямі і сенажацямі, а ў Палесьсі — з дзікім балотам ды балотнымі сенажацямі. Трэба адзначыць у канцы, што расьліннасьць старадаўніх бароў была наагул багацейшая; чалавек і хатняя жывёла шмат дапамаглі зьбядненьню баравое расьліннасьці. У глухіх, маладаступных палёскіх закутках, асабліва-ж — на астравах, раскіданых між балотам, і цяпер на досіць бэдных навет пясках у бары растуць і ліпы, і кляны, і шмат хмызьнякоў.

На цяжэйшых грунтох расьце ў нас найбольш ёлка, а таксама — дуб, асіна, граб, ды наагул іх пакрываюць ужо апісаныя мяшаныя лясы. Грунты мокрыя маюць сваю асобную

лясную расьліннасьць, звычайна вельмі багатую (рыс. 38). Каля ручаёў і рэк любяць расьці вольхі, вёрбы ды лаза. Асабліва цікавую расьліннасьць маюць а л е ш н і к і.

Расьцець чорная вольха на мокрым пяшчаным грунце і навет у ня вельмі глыбокай вадзе; у апошнім выпадку яé карэньне моцна разрастаецца на павёрхні вады і каля кожнае вольхі творацца маленькія, але высокія астраўкі. Для расьлінаў тут шмат раскошы, шмат сьвятла, якое не зацямяюць рэдкія алешыны, вады ўволю, бяспэчнасьць ад жывёлаў і чалавэка, якім трудна бывае сюды далезьці, бо паміж вольхамі грунт надта грузкі; ўсё гэта спрыяе разьвіцьцю багатае і буйное расьліннасьці. Тут густа растуць парэчкі, маліны, лаза, па пнёх

Рыс. 38. Расьліннасьць у даліне Прыпяці.

дрэваў паўзе дзікі хмель, а ў вадзе каля вальховага карэньня — поўна незабудак. Аб алешніках Палесься польскі географ Рэман піша вась што: «Від высокіх траваў і шыракалістнага зэльля, што буйна расьце сярод хаотычнае блутаніны карэньня, на палавіну пакрытага вадой, ды высокіх пнёў дрэваў, пакрытых празрыстым дахам надзвычайнае зялёнасьці, робіць такое ўражаньне, якое можна прыраўнаваць толькі да ўражанья ад згуртаваньня мангляў і банаў». Вёдама, на паўдні расьліннасьць алешнікаў багацейшая, на поўначы — крыху бяднейшая.

Прастор лясоў. Чалавэк у беларускім прасторы з самага пачатку свайго тут існаваньня вёў заядлую барацьбу з лэсам,

які адгароджаваў яго ад сьвету, зарастаў узаранае поле, акружаў старасьвэцкага чалавека і яго гаспадарку масаю ворагаў — дзікіх зьвяроў. Найважней, што лэс быў перашкодаю для вольнага пашырэння і разьвіцьця даўнэйшае гаспадаркі. І чалавек палажыў канец яго панаваньню. Ён павысякаў лясы, вырабіў п а с е к і на поле, парасьцярэбліваў балоты і зрабіў сенажаці. І цяперэрака, ў нашыя часы, ужо і палавіны даўнэйшых лясоў не засталася, а мяісцамі дык і саўсім на цэлыя дзесяткі вёрст няма лэсу (як, прыкл., у Наваградчыне). Застаўся фактычна лэс толькі на такіх грунтах, якія ня прыгодныя да палявое гаспадаркі. Цяпер лясы займаюць усяго толькі каля трэцяе часьці ўсяго прастору Беларусі (каля 10 міл. дзесяцін). Найбольш ёсьць лясоў — у Бярэзінскім, Прыпяцкім і Дняпроўскім Палесьсі, на Вокаўскім лэсе і ў вярхоўях Дзьвіны ды Дняпра. Ўва ўсіх гэтых краінах лясы займаюць больш за 40 % усяго іх прастору. Ў Заходняй Беларусі і ў лесастэпе лясоў мала — толькі на пяшчаных грунтах. Таксама ня шмат засталася лясоў і каля вялікіх местаў — прыкл., Віцебску, Смалёнску, Гомеля і інш. Для патрэб гэных мэстаў навокала лясы ўжо ў апошнія часы моцна павысяканы.

Значэньне лэсу. Ня гледзячы на гэта, лясы ўсё-ж ёсьць галоўным багацьцем Беларусі. Хоць і ня лішне шмат іх у нас засталася, але ўсё-ж шмат больш, чым у нашых сусэдыў. Дзеля гэтага Беларусь свой лэс вывозіць ува ўсё бакі — і ў Нямэччыну, і ў Украіну, і ў іншыя эўропэйскія краі. Да таго-ж, мусіць, дзякуючы нашаму вільготнаму і мягкому клімату лэс у нас вельмі хутка і моцна расьце, шмат ляпэй, чым у нашых сусэдыў. У Расеі, агулам бяручы, што год прырастала дрывяное масы на дзесяціну 5,5 куб. мэтраў, у Польшчы, ды наагул на Захадзе — толькі каля 4 кб. мэтр., а ў Беларусі 6,5 кб. мэтр. Пры гэтым прыросьце ды пры нашых 10 міліёнах дзесяцінаў лэсу даход ад лясное гаспадаркі бадай ці ня мог-бы зраўнаважыць увесь гадавы выдатак у дзяржаўным бюджэце Беларусі.

На жаль, лясная гаспадарка, пры якой толькі й магчыма атрымліваць сталы даход з лэсу, стаіць у нас нявысока.

Апроч гэтага лясы маюць яшчэ й іншыя значэньні. Праз увесь час гісторыі лясы баранілі наш народ ад чужазэмных нападаў, ды і цяпер, лёжачы на беларускіх паграніччах, яны саўсім натуральна абараняюць нашыя мэжы.

Таксама трэба адзначыць вялікае кліматычнае значэньне лясоў. Яны задзэржуюць у сабе вільгаць, дапамагаюць кандэнсацыі вадзяное пары, павялічваюць лік ападкаў і не дапускаюць да нас сухмэняў. Яны раўнамерна жывяць рэкі крынічнаю вадою і робяць іх многаводнымі. Лясы-ж бароняць пяшчаныя грунты ад раздзьмуханьня. Часта бывае гэтак, што высякуць стары, магутны хваёвы бор і на мейсцы яго робіцца выдма (рыс. 34). У лясох, у канцы, водзіцца цэнная зьвярына,

паляваньне на якую ў больш некранутых лясох дае пражыўлёньне і даход насялёньню.

Ўсё гэтыя прычыны прымушалі дзяржаўныя ўлады зьвярнуць увагу на абарону лясоў. З даўных часоў было забаронена высякаць пэўныя лясы — галоўным чынам з мэтаю, каб мець дзе паляваць розным важным асобам, і гэтакім чынам паўсталі пушчы.

Пушчы — гэта, ўласьціва кажучы, значныя прасторы някранутага лэсу. Цяпер у нас называюць пушчамі і наагул вялікія лясныя прасторы.

Рыс. 39. Глухі закутак у Белавэжскай пушчы.

Найбольш вядомая ня толькі ў нас, але і на ўвесь сьвет пушча — гэта Белавэжская пушча (рыс. 39). Займае яна больш за 100 тыс. дзесяцін зямлі ў Пружанскім, найбольш, павёце і цягнецца наагул вёрст на 50. Даўней яе прастор быў разы ў два большы, ды пэўныя яе часткі дасталіся ў рукі прыватных людзей і тыя іх параспродавалі ды парасьцярэблівалі. Як і іншыя кавалкі первабытнага лэсу, Белавэжская пушча складзена з шмат якіх пародаў дрэў. Найбольш у гэтай мешаніне ўсё-ж ёсьць хвойкі, ёлкі і дубу, бо зямля тут лёгкая, хаця й ня дужа бэдная. Ёсьць у пушчы, аднак, і ўсё іншыя дрэвы, спатыканыя ў Беларусі, ды навет такія рэдкія, як модрына (лістаўніца), ціс ды інш.

Белавёжская пушча ёсьць найвялікшым прасторам некра- нутага старасьвэцкага лэсу ўва ўсёй Эўропе і дзеля гэтага прыцягавала да сябе ўвагу шмат якіх вучоных і пісьмэньнікаў. І запраўды тут ёсьць на што паглядзець. «Перад падарожным, піша ўкраінскі географ Рудныцкый, ўвесь час адкрываюцца вобразы старадаўняга лэсу ўва ўсім яго дзіўным характэ. Высокімі, на некалькі сажняў зваламі пакрываюць зямлю спаракнёлыя гніючыя пні старых дрэваў, якіх павыварачавала бура. Іхняе карэньне тарчыць увэрх, а пад вывярнутым дрэ- вам — глыбокі дол, наліты вадою, якая зарастае балотнымі травамі. Над гэтымі балотнымі ламамі ўздымаюцца стромкімі высокімі пнямі векавыя хвойкі ды ёлкі, дубы, ліпы і асіны. Усё яны пнуцца ўвэрх, да сонца, бо ўнізе вэчная цэпра, і іхняе гальлё пачынаецца толькі высака над зямлёю. Навет там, дзе вывартняў няма, ўвесь грунт пакрыты сухім лёташнім лісьцём, шыльнікам і паракном, якое ў начы свэціцца таёмным сіняватым святлом. Усюдых пануе мёртвая ціша; хіба ў гальлі зашуміць паважным шумам вэцер». Дрэвы ў пушчы і сапраўды растуць нязвычайна проста. Навет ліпы, што гэтак шырака і паважна разрастаюцца ў нашых садох, ды звычайна выкручаныя дубы ў пушчы выцягуюцца ў гонкія высокія дрэвы.

Белавёжская пушча да апошніх часоў досіць добра пе- рахавалася. Нельга таго сказаць аб іншых нашых пушчах. Звычайна — гэта вялізарныя лясныя прасторы, але праўдзівага старога лэсу там ужо мала. Большая-ж частка пушчы гэтак зрэджана і прачышчана, што прыпамінае сабою барджэй- пасеку.

Пасьля Белавёжскае — найбольшай па прастору ёсьць На- лібоцкая пушча, якая раскінулася на правым бэразе вэрхняга Нёмна ў вадазборніку Бярэзані. Ў гэтай пушчы мяйсцамі пазаставаліся кавалкі вельмі старога мяшанага лэсу, акружаныя балотамі, дзеля чаго да іх трудна даступіцца. Найбольш аднак у пушчы хваёвых бароў. Цягнецца яна ў шыркi вёрст на 40.

Горадзенская і Аўгустоўская пушчы ляжаць на поўнач ад Горадні: пэршая па правым, другая на лэвым бэразе Нёмна. Каля Вільні, на паўдня ад яе, ляжыць Руд- ніцкая пушча, ў якой калісь мелі звычай паляваць вялікія князі літоўскія. Пры вусьці Шчары ляжыць Ліпчанская пушча. Вялізарны лясны прастор на ўсход ад Бярэзіны, што цягнецца аж пад Магілеў, — называюць Любашан- скаю пушчаю. На ўсходзе Беларусі — ёсьць значная Акуліцкая пушча ў заходняй часьці Бранскага павету; каля яе, на ўсход ад Дзясны, ляжаць вялізарныя Бран- скія лясы. У канцы нязмераныя лясныя прасторы твораць Бэльскае Палесьсе дый палескія краіны над Пры- пяцю і Бярэзінаю.

Вадзяная расьліннасьць у нас залэжыць найбольш ад глыбіні вады ды скорасьці яе цячэньня. Найбольш багатую расьліннасьць маюць нашыя стаячыя воды, вазэры. Ў вазэрах, якіх глыбіня

памалу павялічуецца ад берагоў да сярэдзіны, можна заўважыць некалькі канцэнтрычных паясоў расьліннасьці. Пры самым бэразе ды на саўсім мёлкіх мяйсцох, цэсна пасплятаўшыся карэньнямі ў адну вялізную дзярніну, расьце аер (Acorus), сэчаным лісьцем якога ў вёсках пасыпаюць падлогі. Побач з ім спатыкаецца сітнік (Juncus), касачы (Iris), ежагалюўка (Sagittarium), балотны хвощ, балотная папараць, вадзяная мята, высокія віды асакі ды інш. Самыя-ж берагі рэк і вазэраў у нас вельмі часта прыхарошуюць вольхі, якія прысадамі цягнуцца ўздоўж берагоў, асабліва мёлкіх рэчак. Усе гэтыя расьліны карэньнямі дастаюць вады, а іхнія сьцеблы паднятыя ў павётра.

Рыс. 40. Чароты ў Зарэччы.

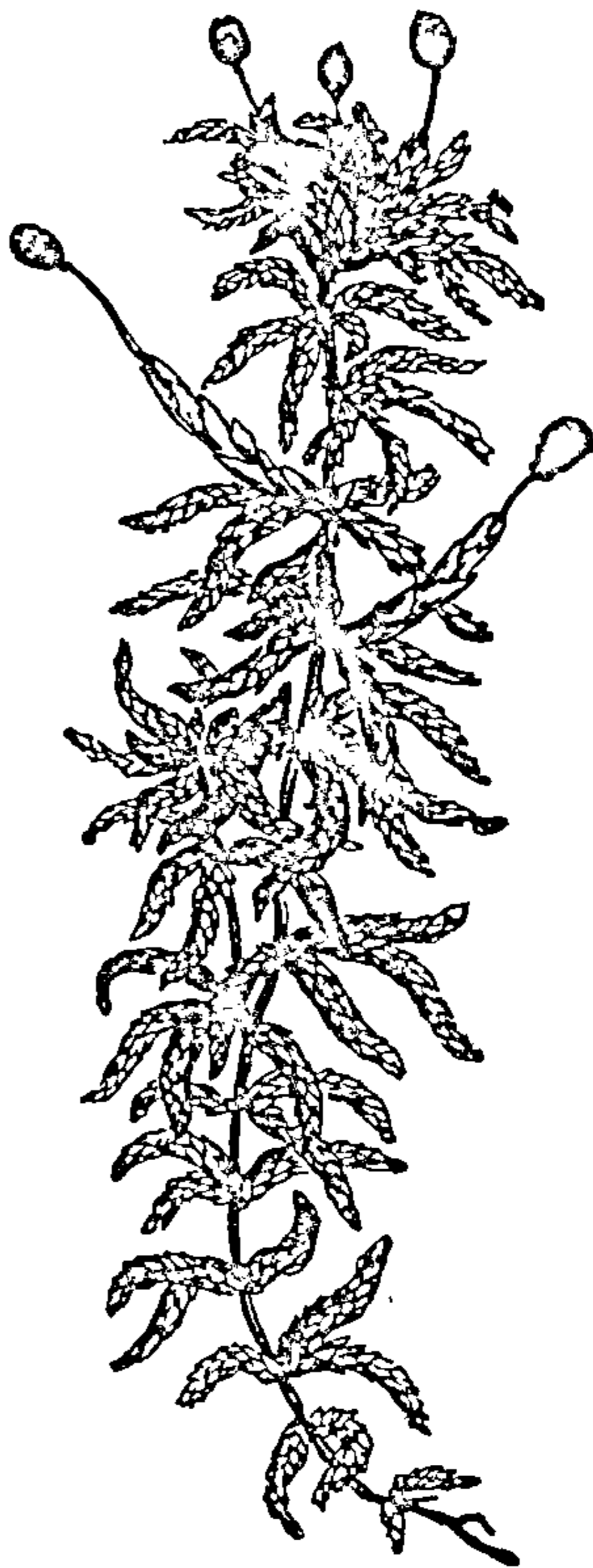
Далей у глыбіню вазэраў і рэк ідуць чароты (Phragmites), рагозы-пухоўкі (Typha), сітнікі (Juncus, Scirpus) ды інш. расьліны з высокімі цыліндрычнымі сьцебламі, частка якіх схавана пад вадою (рыс. 40). Спатыкаюцца гэтыя расьліны і ля берагоў, і на мялчэйшых мяйсцох пасярэдзіне вазэр і рэк, займаючы часта значныя прасторы, асабліва ў мёлкіх палёскіх вазэрах. Побач з імі на крыху ўжо глыбэйшых мяйсцох павэрхня вады пакрыта шырокімі плаваючымі лісьцямі ды прыгожымі кветкамі вадзяных лялёяў (Nymphaea alba), гарлачыкаў (Najas), гэтак у нас усюдых звычайных і кожнаму вядомых; тут-жа мы спаткаем разакі (Stratiotis), стрэлалістніка (Sagittaria) ды інш. На яшчэ большай

глыбіні жывуць такія расьліны, як вадніца (рдест — *Potamogeton*), што падымаюць на павэрхню вады толькі сваё кветкі, а карэньнем усё-ж прымацаваныя да глыбокага дна. Тут часамі можна ў нас спаткаць, асабліва ў глухіх закутках Палесься, шмат рэдкіх расьлінаў, як, прыкл., *Aldrovanda vesiculosa*, *Salvinia natans*, успамінаная вышэй *Lobelia Dortmansi*, якая прыхарошуе воды Сьвітазі, ды цікавая расьліна вадзяныя арэхі (*Typha latifolia*); яё плады зьбіраюць і ядуць.

Паміж усіх гэтых вышэйшых расьлінаў расьце бязьмэры шмат ніцвядных водарасляў, якія, сплятаючыся між сабою ды з некаторымі іншымі расьлінамі, твораць г. зв. твань; сьцеблы і карані вадзяных расьлінаў пакрытыя часта діатомавымі водараслямі, і праз гэта выглядаюць саўсім бурымі.

Расьліннасьць балотаў інакшая ў сфагнавых балотах, а йнакшая ў травяных. Прагавіта паглынаючы ваду зь грунту і павэтра, сфагнум (рыс. 41) гэтак сама моцна выпаруе яё, і затым сфагнаванае балота звычайна пакрысё абсыхае; тады на ім зьяўляецца цэлы рад расьлінаў, ствараючых характэрнае згуртаваньне. растуць тут найчасцей: багун (*Ledum palustre*), з дурманячым моцным пахам, загардушка (*Drosera*), з мясістымі лісткамі, якімі яна ловіць кузурак, ды ягаднікі — буюкі (*Vaccinium uliginosum*), брусніцы, журавіны; збіраючы ягады гэтых расьлінаў, чалавек заходзіць часамі ў самую глыбіню сфагнавага балота. А над гэтымі ўсімі дробнымі расьлінамі падымаюцца нізенькія старыя хвойкі, паабрастаўшыя лішайнікамі, карлаватыя бярозы й вэрбы; сярод апошніх здараюцца рэдкія віды, паходзячыя з поўначы.

У травяных балотах растуць расьліны, ў складзе якіх ёсьць шмат крамяня — асокі, сітнікі, чароты, хвашчы і г. д. Калі балота асабліва мокрае — на ім растуць грубыя вадзяныя і балотныя расьліны. Калі-ж з такога балота

Рыс. 41. Мох сфагнум, або тарфяны (*Sphagnum*).

вада сойдзе і яно пачне падсыхаць, грубыя балотныя травы пакрысе счазуюць; іх мейсца займае расьліннасьць балотных сенажацяў. растуць тут тады асокі (Carex), балотныя хвашчы (Equisetum), бабоўнік (Menyanthes), латацень (Caltha) і маса курасьлёпу (Ranunculus). Расьцець тут і мох, але ўжо не сфагнум, а гіпнум (Hypnum); ім звычайна абрастаюць купіны, якіх у гэтых балотах спатыкаецца вельмі шмат. Зьверху травяное балота зарастае хмызьнякамі — лазою, алёшнікам ды нізкімі бярозкамі.

Травяныя балоты такога тыпу лёгка перарабляюцца ў культурныя сенажаці. Для гэтага цярэбяць лазу і абсушуюць балота канавамі; хутка ўжо пасьля гэтае мэліорацыі характар расьліннасьці пачынае зьмяняцца. Тыповыя балотныя травы, як прыкл., бабоўнік, — прападаюць, зьмяншаецца лік асокаў, а за тое павялічуецца % салодкіх траваў, якія скаціна ахвотна ёсьць. З далейшым асушэньнем пачынаюць зьяўляцца ў большым ліку матыльковыя расьліны, ад якіх сена робіцца значна больш пажыўным. Матыльковыя любяць ужо сухі дый добра правётраны грунт.

Травяное балота часта на нашых вачох перарабляецца ў багатую сухую сенажаць дзякуючы працы і ўмеласьці чалавэка, дзякуючы асушэньню. Ёсьць, аднак, у нас досіць сухіх сенажацяў, якія паабсыхалі бяз помачы чалавэка, або навет ніколі ня былі балотамі; апошняга тыпу сенажаці, апроч пазарастаўшых травой палёў, знаходзяцца яшчэ ў далінах рэк; яны заліваюцца што год на нейкі час разводзьдзімі, якія прыносяць на іх змытыя з палёў багатыя глістыя наносы, натуральна ўгнойваючы зямлю. З гэтае прычыны такія сенажаці, як іх называюць, паплавы вызначаюцца сваёю ўраджайнасьцю. На іх старавэчны жыхар Беларусі, які толькі што браўся за земляробства, зьвярнуў сваю асаблівую ўвагу. Багатая расьліннасьць паплаваў дала яму магчымасьць запасаць сена для скаціны, а ўраджайны іхні грунт вельмі надаваўся для засэву ярыны. Затым-жа сушэйшыя паплавы чалавек абярнуў у полі ды гароды. З узростам насялёньня, ведама, паплаваў стала помала і земляроб пайшоў сячы, паліць, карчаваць ляды, каб адваяваць ад лэсу мейсца для палёў. У паўднёвай-жа Беларусі апроч паплаваў ужо ў самыя даўнейшыя часы земляробства разьвівалася на паллях, або «палёх», кавалках і астравах стэпу, закінутых сярод лясоў.

§ 25. ПАХОДЖАНЬНЕ РАСЬЛІННАСЬЦІ ДЫ МЭЖЫ ПАШЫРЭНЬНЯ РАСЬЛІНАЎ У БЕЛАРУСІ.

У мінуўшыне клімат Беларусі некалькі разоў зьмяняўся; разам з ім зьмянялася і расьліннасьць; сьляды даўнейшае расьліннасьці мы можам і цяпер аглядаць у скамянэлым відзе,

а навет часамі і ў відзе жывых прадстаўнікоў. Ад перадававіковых часоў да нашых дзён засталася ў нас, мусіць, толькі адна азалея, або турэцкі багун (*Azalea pontica*). Гэта досіць высокая расьліна з вялікімі ды прыгожымі чырванаватажоўтымі пахнючымі кветкамі налёжыць да вялікіх рэдкасьцей. Перахавалася яна на імшарах у паўднёвым Палесьсі і больш нідзё яё ў Эўропе няма; а можна знайсці азалею яшчэ толькі ў горах Каўказу ды Малое Азіі.

Найбольш памятак даўнейшае расьліннасьці ў Беларусі засталася ад Лядавіковае эпохі. Разам з лядавіком у тыя часы надыходзіў полярны клімат і полярная расьліннасьць, якая йшла перад лядавіком, замяняючы сабою гінучую ад лядавога холаду расьліннасьць папярэдняе эпохі. Полярная-ж расьліннасьць панавала ў Беларусі і першыя часы пасля лядавікоў, навет тады, калі клімат зрабіўся і цяплэйшым, і сухім, бо іншае яшчэ ня было. Але пазьней у Беларусь прыйшла з краёў, якія ня былі занятыя лядавіком, расьліннасьць больш дапасаваная да панаваўшага ўжо тады мёрнага клімату і саўсім блізка выціснула полярную расьліннасьць; толькі слабыя рэшткі яё перахаваліся да нашага часу, найбольш у імховых балотах, якія давалі ёй варункі істнаваньня, падобныя да радзімае тундры. Да такіх полярных расьлінаў належаць: а) прыгожая расьлінка, носячая імя вялікага швэдзкага ботаніка — *Linnaea borealis* (рыс. 42); спатыкаецца яна толькі ў паўночнай Беларусі і на паўдня ад лініі Віцебск—Ельня — не расьце; б) два віды нізенькіх бярозак *Betula nana* і *Betula humilis*; в) *Dryas octopetala*, *Polygonum viviparum*, некалькі відаў полярных вэрбаў (*Salix lapponica*) ды інш.

Пасля лядавіковага пэрыоду яшчэ некалькі разоў зьмяняліся і клімат, і расьліннасьць Беларускага прастору. Некаторыя лічаць, што пасля тундраў значная частка Беларусі пакрылася шэльнікавымі лясамі, якія прыйшлі да нас з Сыбіру і ў значнай меры складаліся з лістаўніцы (мадрыны — *Larix europaea*). У нашыя часы лістаўніца ў Беларусі спатыкаецца вельмі рэдка. У часы сухога контынэнтальнага клімату, які надыйшоў пасля ў Беларусь, з паўдня, з краёў, куды не дайшоў лядавік, з украінскага Падольля ды з Вэнгрыі (цераз Карпацкія даліны) прыходзяць у Беларусь шмат матыльковых, губацвётных ды інш. расьлінаў.

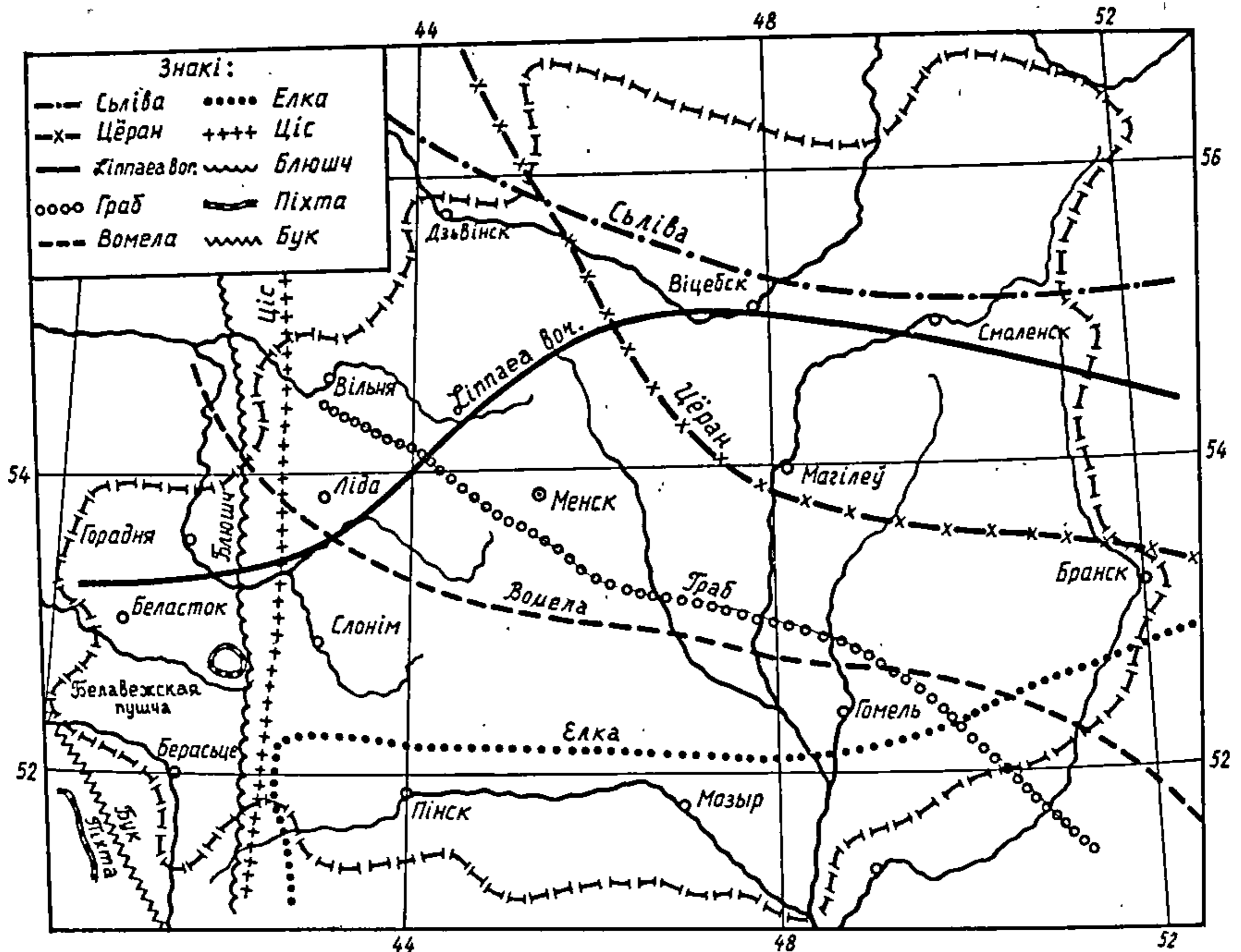

Рыс. 42. Ліннэя (*Linnaea borealis*).

Вільготны клімат, які ў канцы запанаваў у Беларусі і пануе да цяперашняга часу, дазволіў пашырыцца ў нас заходне-эўропэйскай расьліннасьці; яна пакрыла ўсю блізка Беларусь сучаснымі мяшанымі лясамі.

Такім чынам, расьліннасьць Беларусі разьвівалася пад рознымі ўплывамі — ўсходу і захаду, поўначы і паўдня; яна і складаецца з расьлінаў, якія прывандравалі да нас з розных бакоў.

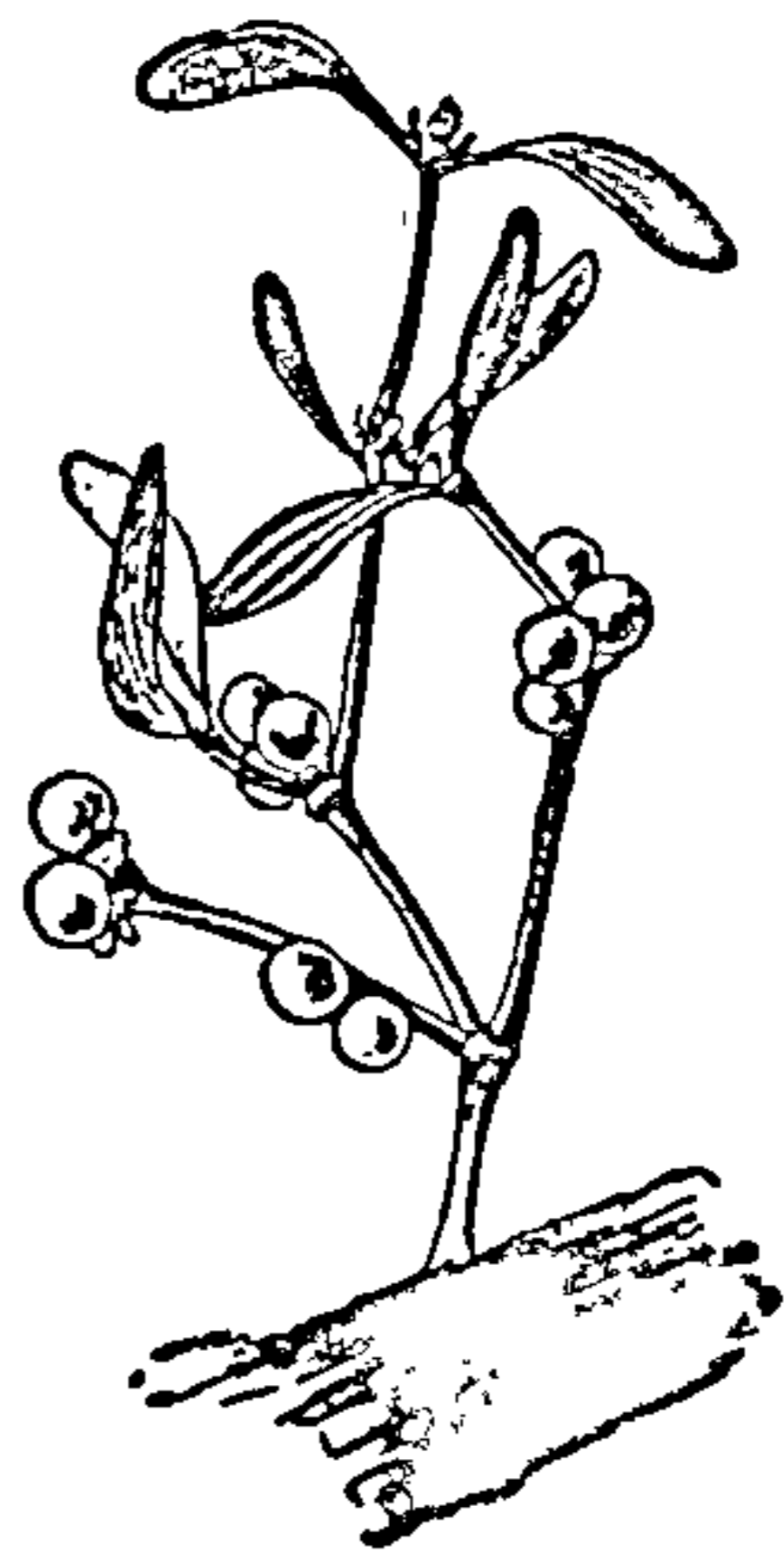
Мэжы пашырэння паасобных расьлінаў (рыс. 43) залежаць найбольш ад клімату і з свайго боку характарызуюць

Рыс. 43. Мэжы пашырэння важнейшых расьлінаў, праходзячыя праз Беларусь.

клімат краю. З расьлінаў поўначы і ўсходу, якіх пашырэнне канчаецца ў Беларусі, апрача вышэй ўспомненых полярных расьлінаў (*Lipnaea* ды інш.), трэба перад усім сказаць аб *елцы* (*Abies excelsa*), гэтак звычайным дрэве ў паўночнай і цэнтральнай Беларусі; яна паходзіць з усходу, а складае ў нас, у паўночнай Беларусі, вялізарныя лясы. У паўднёвай Беларусі яе робіцца што раз, то менш (тут не бяз прычыны і пяшчаныя грунты паўднёвае Беларусі), у Палесьсі яна спатыкаецца толькі астраўкамі і ўрэшце саўсім прападае ў паўднёвым Палесьсі ды лесастэпе. Далей на паўдня, у Украіне, яе ужо саўсім няма. Там для яе замала вільгаці.

Мягкі, вільготны клімат Беларусі, асабліва паўднёва-заходняе, дазваляе расьці тут і не вымярзаць некаторым расьлінам, якія далей на паўночны ўсход расьці ня могуць. Так дрэва граб (*Carpinus betulus*) спатыкаецца ўва ўсёй паўднёва-заходняй Беларусі аж да Вільні, Мэнску і Гомеля; даўнэй, відаць, клімат наш быў яшчэ цяплэйшы, бо граб рос аж у паўночнай Смалёншчыне. Ё балоце, з якога выцякае Дняпро, знойдзена насеньне граба. Сьліва (*Prunus communis*) спатыкаецца ўва ўсёй Беларусі апрача паўночных узьмэжкаў; далей жа на поўнач яе няма. У паўночна-ўсходняй Беларусі вымярзае ўжо і хмызьняк цёран (*Prunus spinosa*). Таксама далей на поўнач і ўсход ад Беларусі няйдучь гэткае расьліны, паходзячыя з захаду: Топаль бэлы (*Populus alba*), я сакар (*Populus nigra*), чарэшня (*Prunus avium*), барвінак (*Vinca*), чамярычнік (*Helleborus*), *Litorea*, *Hydrilla* ды інш., і паходзячыя з паўдня: вербена (*Verbena*), *Anthericum*, *Colchium* ды інш. Гэтых расьлінаў у Маскоўшчыне ўжо няма. Паразіт вамэла (*Viscum album*, рыс. 44), які расьце на галлях дрэваў, творачы як-бы зялёнае памяло, добра значнае на ліставых дрэвах пасля ападу лісьця, ён гэтаксама ўжо ня выжывае ў паўночна-ўсходняй Беларусі і далей Мэнску ў гэты бок ня йдзе. Ё канцы ў паўднёвай Беларусі, ў Палесьсі, расьце ракітнік (*Cytisus biflorus*), а на самым захадзе Беларусі ў лясах пачынае спатыкацца ўсё больш прадстаўнікоў флёры заходне-эўропэйскіх мяшаных лясоў. Знаходзім мы тут, напр., ціс (*Taxus baccata*), блюшч (*Hedera helix*), а ў Белавэжскай пушчы спатыкаецца, хаця й вельмі

Рыс. 44. Расьліна-паразіт вамэла (*Viscum album*).

рэдка, піхта (*Abies pectinata*). Вельмі цікава адзначыць, што ўсходняя граніца бука (*Fagus silvatica*), дрэва, вельмі характэрнага для заходніх мяшаных лясоў, адпавядае якраз заходняй мяжы Беларусі і гэтым даводзіць, што этнографічная мяжа Беларусі мае тут пад сабою і пэўныя прыродныя асновы.

Аб пашыраных цяпер у Беларусі культурных расьлінах будзе гаварыцца ніжэй. Тут толькі ўспомнім аб пробах акліматызацыі некаторых культурных расьлінаў. Рабіліся, прыкладам, дасьледы акліматызацыі шаўковага дрэва — морувы (*Morus*), лісьцём якога жывяцца шаўковыя чарвякі, ў Лепельскім павеце, значыць, ужо на поўначы Беларусі. У гэтага дрэва ў нашым клімаце часамі мэръзнуць вярхі і яно

не расьцэ. Але ў дв. Іванску, каля Чашнікаў (Лéпельскі пав.), жыло да апошняга часу каля 10 дрэваў морвы, якія мéлі па 40 гадоў; гадавалі тут навет шаўковых чарвякоў і мéлі ад іх ужо законы, якія між іншым былі на выстаўцы ў Віцебску. Культура морвы даючы магчымасьць разьвіцца гэткай даходнай галіне гаспадаркі, як шоўкаводзтва, заслужуе на ўсякую ўвагу. Ў Парэччы, Пінскага пав., гэтаксама разводзяць паўднёвую расьліну *Dipsacus Fullonum*, патрэбную для вырабу сукна (варсаванья). Гэтыя цікавыя дасьлэды паказуюць, што пры пэўных высілках клімат Беларусі дазваляе існаваць апрача ўсіх цяперашніх дзіка растурых і культурных расьлінаў яшчэ шмат якім іншым, а між імі й вельмі важным для гаспадаркі.

Рыс. 45. Паляваньне ў Белавэжы.

§ 26. СЬВЁТ ЖЫВЁЛАЎ.

У старадаўнія, але ўжо гістарычныя часы ў Беларусі было гэтак шмат зьвярыны, што галоўным заняткам і спосабам пражыўленьня тагочаснага досіць ужо густога насяленьня Беларусі было паляваньне. Ў вялікім ліку скуры і дарагія футры лясных зьвяроў вывозіліся загранічнымі купцамі ўва ўсё канцы тадышняга сьвёту; скуркі зьвяроў былі важнейшым прадмэтам гандлю ў Беларусі, замянялі яны былі сабою навет грошы; гэтак на к у н ы д ы на в с к ш ы

разьлічаліся розныя дзяржаўныя падаткі і дань чужынцом. Цяперэрака няма даўнейшых лясоў, няма і даўнейшае зьвярыны; шмат відаў згінула саўсім у нас, шмат якія выміраюць. У культурных краях Заходняе Эўропы, аднак, з гэтай справаю яшчэ гарэй. Тамака ўжо даўно паабсушаваны балоты і вазёры, ўрэгуляваны рэкі, ў далёка большай мэры, чым у нас, павыцярэбліваны лясы; мы-ж тым часам маем кавалкі первабытнага лэсу, недаступныя балоты і вазёры і рэдкае людзкае насяленьне, — адным словам, гэтакія варункі для жыцьця зьвярыны, як ні ў адным з суседніх з намі краёў; затым у нас спатыкаюцца зьвяры, ў іншых эўропэйскіх краях належаць ўжо да гісторыі.

Зьвярыны сьвёт у мінуўшчыне зьмяняўся разам са зьменаю клімату і расьліннасьці. У часы лядавіковых фауна папярэдняе эпохі счэзла і пасля лядавіковага пэрыяду Беларусь засялялася жывёламі нанова. Сярод жывёлаў Беларусі маем прадстаўнікоў некалькіх кліматычных паясоў. Маем прадстаўніка тундравай фауны ў відзе пардвы (белая курапатва); яна, відаць, засталася ў нас ад пэрыяду панаваньня ў нас тундры, якое было ў першыя часы пасля лядавіка. Цэлы рад жывёлаў, як, прыкл. жаўранка, перапёлка, грак, дрохва і г. д., перабраўся да нас з стэпаў тады, калі пасля расьцяробкі лясоў значна павялічыўся прастор палёў у Беларусі і стварыліся варункі істнаваньня для жывёлаў падобныя, як у стэпу. Гэтыя жывёлы — супольныя для нашае і ўкраінскае фауны. Спатыкаюцца ў нас і зьвяры паўночных хвойных лясоў, або тайгі, як, прыкл., бурны мядзьвэдзь, рысь, лось, і таксама зьвяры заходніх мяшаных лясоў (дзік, сарна ды інш.). Першыя — супольныя для фауны Беларусі і Маскоўшчыны, другія — злучаюць беларускую фауну з заходне-эўропэйскаю.

З важнейшых дзікіх сысуноў (Mammalia), апроч пашыраных па ўсёй Эўропе — ваўка, ліса, зайца і барсука, ў Беларусі спатыкаецца і больш рэдкая зьвярына. Як памятка мінуўшчыны перахаваўся ў Белавежскай пушчы зубр (Bison bonasus, рыс. 46), некалісь вельмі пашыраны па ўсёй Эўропе і Беларусі (называлі яго таксама турам); цяпер апрача Белавежскае пушчы яго ўжо нідзе ў Эўропе няма, ды і у пушчы, ня гледзячы на людзкі догляд і апеку, лік зуброў навет у спакойныя часы, пэрад апошняю вайною, зьмяншаўся.

У глухіх лясох па ўсёй Беларусі водзіцца лось. Сарны спатыкаюцца найбольш у цэнтральнай і паўднёва-заходняй Беларусі. На поўначы іх ужо няма. Гэтаксама няма там і дзіка, які часта спатыкаецца ў заходняй і паўднёвай Беларусі, ды мяісцамі навет значна шкодзіць палём. Бабёр (Castor fiber) некалісь быў вельмі моцна пашыраны ў Беларусі; яго імя носіць цэлы рад беларускіх рэк, мэстаў і г. д. Цяпер баброў спаткаць яшчэ можна, хаця і вельмі рэдка, ў Палесьсі, на паўночных прытоках Прыпяці, над р. Сьвіслачаю каля яё

вусьця, ды наагул у глушэйшых закутках Палесься. Хаця пасловіца кажа: хто заб'ець бабра, ня будзе мець добра, аднак баброў не шкадуючы зніштажаюць дзеля дарагое скуркі.

З рэдкіх відаў грызуноў спатыкаецца ў нас часамі чорны стаповы заяц — т у м а к.

У большых лясох, асабліва ў хвойных, спатыкаецца нярэдка і цяпер к у н а, якая звычайна ловіць вавёрак і гэтым жывіцца. На ўзьбярэжжах рэк і вазёр у норах жывець в ы д р а. Усё гэтыя зьвяркі з дарагімі скуркамі ў суседніх з Беларусю краёх або саўсім счэзлі, або спатыкаюцца шмат радзей.

Вельмі рэдка ў хвойных лясох паўночнае Беларусі спатыкаецца р ы с ь.

Рыс. 46. Зубры.

У канцы трэба адзначыць, што ў глушэйшых ды большых лясох па ўсёй Беларусі яшчэ нярэдка можна спаткаць гаспадара лясоў — м я д з ь в ё д з я. Ён у нас цяпер спакойны, шкоды вялікае ня робіць. Гадоў 50 назад, як мядзвёдзяў было больш, палажэньне было крыху іншае; тады здараліся напады мядзвёдзя на коней і кароў.

Спаміж птушак асабліва характэрны для Беларусі тыя, што жывуць на вазёрах, балотах ды мокрых сенажацях. Там спаткаем мы к н і г а ў к у, якая, як лічыць народ, сваім крыкам просіць дажджу, крыклівага дзергача, што голасна дзярэцца

над балотам у лётнія нocy, нэкалькі чаек, кулікаў ды інш. З большых птушак найчасцей спаткаем на балоце шэрую чаплю. Да балотных-жа птушак трэба аднесці і бусла (бацяна — *Ciconia alba*), які, аднак, гнёзды сваё робіць на стрэхах ды дрэвах каля будынкаў. Бусел далей на ўсход за Беларусь ня йдзе: ў Маскоўшчыне яго ўжо няма. Шмат ёсць у нашых балотах дзічыны з смачным мясам, на якую старанна палююць. Найважнейшыя з такіх птушак дзікія качкі, якіх усюды ёсць шмат, слонкі (вальдшнепы), якія гнёздзяцца больш на поўначы Беларусі, бекасы ды інш. Вельмі цікавыя для паляўнічых і птушкі нашых хвойных лясоў, з дужа смачным мясам: глушэц, цецярук, рабёц, пардва ды інш. У мяшаных лясах большае часці Беларусі птушыная сям'я значна большая, чым на поўначы. Спатыкаюцца тут кароза (сойка), івалга, дзяцел беласьпінны, сарока, удод, сіваваронка, шпакі, салаўі, шэрая курапатва і шмат іншых пючых і непючых птушак.

На палёх спатыкаем найчасцей жаваранка, перапёлак, гракоў ды інш. У паўднёва-заходнюю Беларусь заходзіць вялікая стаповая птушка дрохва.

Ў рэках і асабліва ў вазёрах Беларусі жыве багатае рыбнае насяленьне, ўсяго больш 40 відаў. Апрача звычайнае і ўсюдых спатыканае рыбы, як шчупак, вокунь, плотка, мёнь, уюн і інш., водзяцца ў большых нашых рэках, у Дняпры, ды Прыпяці, — асятры, сьцерлядзі ды іншыя марскія рыбы. У беларускіх вазёрах жывуць у значным ліку рэдкія рыбы, як сялява, ўстынка, сэя, сіг, а ў быстрых рэчках на захадзе Беларусі шмат ласосяў. Усё гэта невялікія рыбы, а вызначаюцца сваім смакам.

Спаміж кузурак у Беларусі асабліва шмат відаў, звязаных з лесам. Важнае значэнне маюць жукі-караё ды ды іншыя шкоднікі дрэваў, ад якіх моцна церпяць нашыя лясы, гароды і палявыя культуры. Ў балотах улетку разводзіцца бязмеры камароў, мошак, аваднёў ды інш. кузурак, якія не даюць спакою людзям і жывёлам. Мясцамі, відаць, пашыраны і малярыйны камар; там насяленьне моцна церпіць ад трасцы (малярый). Аднак гэты камар далёка ня так пашыраны ў Беларусі, як можна было-б спадзявацца па яе балоцістасці.

§ 27. БЕЛАРУСЬ ЯК ФІЗІЧНА-ГЕАГРАФІЧНАЯ СУЦЭЛЬНАСЬЦЬ.

Апісуючы паасобныя праявы беларускае прыроды, мы ўжо звярталі ўвагу на іх характэрныя асобнасці, якія дазваляюць выдзеліць Беларусь з паміж акружаючых яе краёў ў асобную фізічна-геаграфічную краіну. Каб характар гэтае краіны і яе суцэльнасць ляпей вырысоўваліся перад нашымі вачамі, прыпомнім важнейшыя з гэтых адзнакаў.

Павéрхня Беларусі тым адрозьнюецца ад паверхні Маскоўшчыны, што мае агульны спад на захад, часткаю на паўдня, што пакрытая яна ў значнай меры морэннымі ўзгор'ямі або зьяўляецца саўсім асобнаю палескаю нізінаю. З другога боку яна значна вышэйшая за ўсё сумежныя заходнія нізіны. Асабліва характэрна для Беларусі разнароднасьць паверхні на самых невялікіх адлегласьцях, частая зьмена краявіду, чаго мы не пабачым ні ў аднавообразным украінскім стэпе, ні ў надбалтыцкіх і літоўскіх нізінах, ні ў безгранічных прасторах плоскіх узвышшаў Маскоўшчыны. Стаіць гэта, як мы ведаем, у зьвязку з вялікаю стракатасьцю нашых г р у н т о ў, якая нідзё ў нашых суседзяў гэтак рэзка ня выяўлена; вызначаецца Беларусь яшчэ перавагаю лёгкіх г р у н т о ў. Абедзьве гэтыя прыметы адрозьнююць нашыя г р у н т ы ад чарназёмных г р у н т о ў Украіны ды цяжкіх літоўскіх г р у н т о ў. Г р у н т ы Маскоўшчыны гэтак сама больш цяжкія і халодныя; сярод іх вельмі значную ролю йграюць падзолы. Беларускія г р у н т ы ёсьць у большасьці прадоўжаньнем г р у н т о ў Паўночна-нямецкае і Польскае нізінаў і маюць з імі шмат супольнага.

Гэтае-ж самае трэба сказаць і аб расьліннасьці Беларусі, перад усім аб гэтак пашыраных і ў нас, і ў нашых заходніх суседзяў хваёвых барох. Беларуская расьліннасьць наагул вызначаецца сваёю буйнасьцю і багацьцем. Беларускія мяшаныя лясы і травяныя балоты робяць з Беларусі саўсім асобную расьлінную краіну. Як заходнія мяшаныя лясы, так і мяшаныя лясы Маскоўшчыны адрозьнююцца ад беларускіх складам пародаў; галоўнае-ж, што нідзе ў паясе мяшаных лясоў лэс не займае такога пануючага палажэньня ў краявідзе, такіх прастораў, як ў Беларусі. І ў Маскоўшчыне ў паясе мяшаных лясоў і на Захадзе лясоў пазаставалася мала: іх зьніштожылі растучыя мэсты, дый густое насялёньне; ў нас яшчэ на дзiesiąткі вёрст цягнуцца пушчы, а на паўдні, ў Палесьсі, лясная стыхія яшчэ пануе ў прыродзе, мала што менш, чым у старадаўнія часы. Ў гэтыя вялікія нашыя лясы сабралася выгнаная адусюль зьвярына, на якую мы бязумоўна багацэйшыя ад ўсіх нашых суседзяў.

Вялізныя лясы й балоты ствараюць н а т у р а л ь н ы я м é - ж ы, дзелячы Беларусь ад суседніх краёў, асабліва ад Украіны, Польшчы і Маскоўшчыны. Гэткай самай мяжою трэба лічыць і зрэзаны вазёрамі ды ўзгор'ямі морэнны край на поўначы.

Аб асобнасьці беларускага к л і м а т у досіць ужо гаварылася: ён вызначаецца сваёю сувязю з Захадам, з акеанам; з другога боку, ён ужо значна больш кантынэнтальны, чым клімат заходніх краёў. Выразныя кліматычныя мэжы адзяляюць Беларусь ад Польшчы, ад Украіны і ад Маскоўшчыны.

Паасобныя часткі Беларусі найбольш можа зьвязуюцца ў адну суцэльнасьць с é т к а ю р э к а ў. Гэтая-ж сетка і вызначыла мэжы Беларускага прастору. Беларусь займае цалком вёрхнія часткі вадазборнікаў трох вялікіх рэк: Дняпра,

Дзвіны і Нёмана, а значная частка яé мéжаў ідзе прыблізна па вададзэлам гэтых рэк. Вялікі-ж эўропэйскі вададзёл перасякае Беларусь дыяганалю праз самую яé сярэдзіну і якраз у Беларусі найбалéй зьніжаецца. Яго праразаюць шмат дзе глыбокія лядавіковыя дэліны і прасторы даўнэйшых ды сучасных вазёраў; дзякуючы ім сыстэмы двух мораў зьвязуюцца ў Беларусі ў адну рачную сётку, і сувязь гэтая выяўляецца папракопаванымі ў нэкалькіх мяйсцох каналамі. Такія-ж каналы ды лядавіковыя дэліны вяжуць нашыя рэкі з іншымі рэкамі Захаду; з вадазборнікам-жа Каспійскага мора гэткае сувязі няма: паміж Беларускаю й Маскоўскаю ляжыць выразная гідраграфічная мяжа. Але ад заходніх і паўднёвых краёў, з якімі Беларусь зьвязана рэкамі, яé адрозьніе вадападзэльнае палажэньне, якое перад усім накладае свой знак на краявіды Беларусі, робячы іх непадобнымі да краявідаў, прыкл., Латвіі, ды наагул прыморскіх краёў, якое гэтак моцна адбіваецца на беларускай гісторыі.

Здавалася-б, што беларускі народ, займаючы такое выгоднае палажэньне на важнэйшым рачным вузьлё Усходняе Эўропы, павінен-бы быў вырасьці ў моцную дзяржаўную сілу ды ймкнуцца, каб апанаваць прасторы, ляжачыя пры вусьцях сваіх рэк. У досьвітках беларускае гісторыі мы падобны рух і бачым. Дзякуючы яму беларускі прастор пашырыўся на захад па Нёману і Бугу аж да сучасных мéжаў Беларусі, а па Дзвіне — яшчэ ніжэй. Заваладаць вусьцямі Нёмана і Дзвіны беларусы, аднак, не пасьпелі: тамака яны ўжо спаткалі дужэйшых конкурэнтаў, нёмцаў, — і мусілі адступіць. У іншых кірунках беларуская колёнізацыя йшла мэнш энэргічна; тут беларусы толькі займалі да канца рачныя вадазборнікі, часткі якіх ужо імі былі занятыя ўпéрад. Адрэзаная ад мора Беларусь траціць магчымасьць мéць шырокія зносіны з сьвэтам ды йграць значную ролю ў сусьвэтным жыцьці. Гэта было адным з рэзультатаў вадападзэльнага палажэньня Беларусі.

Гэтыя асобнасьці прыроды Беларусі кладуць свой знак на ўсё яé жыцьцё і дазваляюць нам гаварыць аб Беларусі, як аб асобнай фізычна-геаграфічнай краіне, аб прыроднай аснове, на якой разьвіваўся беларускі народ. Пэўныя розьніцы паміж прыродаю асобных частак Беларусі ня толькі не перашкаджаюць, а навет памагаюць злучэньню іх усіх у адзіны нацыянальны прастор, дазваляючы абмён вытворами прыроды і гаспадаркі. Дый наагул розьніцы гэтыя не нагэтулькі значныя, каб перашкаджаць суцэльнасьці Беларусі.

Мёрны, здаровы клімат, багацьце і буйнасьць жывое прыроды, рознароднасьць краявіду і выключна шырокае разьвіцьцё вадзяных шляхоў ствараюць у Беларусі вельмі спрыяючыя варункі для разьвіцьця народу. Але гістарычныя і палітычныя прычыны не далі беларусам магчымасьці скарыстаць з гэтых варункаў. Географічнае палажэньне Беларусі на мяжы Усходняе і Заходняе Эўропы ў сваё часы вельмі

спрыяла разьвіцьцю гандлю ў Беларусі; але яно-ж было прычынаю яé дальнейшых няшчасьцяў. На прасторах Беларусі адбывалася і да нашага часу адбываецца векавая барацьба паміж Усходам і Захадам, руйнуючы нашу гаспадарку, дэморалізуючы грамадзкае і нацыянальнае жыцьцё, не даючы магчымасьці беларусу стаць на сваё ўласныя ногі.

З кожным сталецьцем, аднак, барацьба цывілізацыяў прыймае ўсё больш спакойныя формы, а мэжы народаў робяцца выразнейшымі і трывалейшымі, нявыгоды-ж географічнага палажэньня зьніштажаюцца дарогаю вольных міжнародных умоваў. На даўнейшых арэнах бітваў спатыкаюцца народы для абмэну культурнымі вартасьцямі. Старыя ваённыя шляхі пакрысе зарастаюць зялёнаю травою. Прыйдзе пэўне час міру і спакойнае творчае працы і для Беларусі. Калі Беларускі Народ, увабіраючы ў сябе ўплывы розных культураў і цывілізацыяў, патрапіць ператравіць і пагадзіць іх у сваёй істоце, дык зробіцца ён важнейшым зьвязном у сусьветнай чарадзё народаў, вогнішчам агульна-людзкае культуры. Да гэтага вядзё ў роўнай мэры і географічнае палажэньне яго краю і поўная цяжкіх дазнаньняў ягоная гісторыя.

**НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ
ДЗЕЙНАСЬЦЬ.**

НАСЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСЬЦЬ.

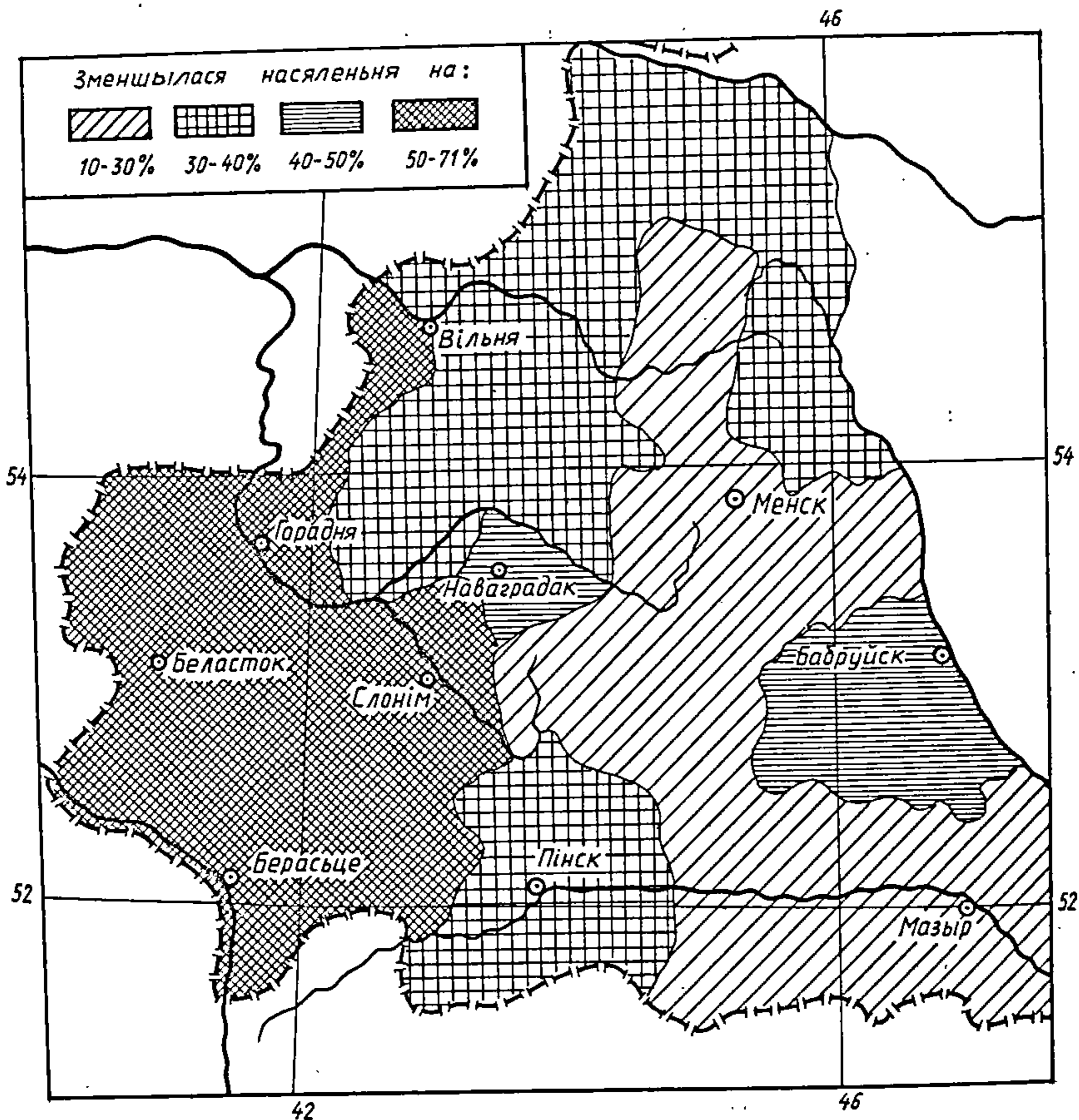
РАЗЪДЗЕЛ V.

Этнографічны агляд.

§ 28. ЛІК, РАЗЪМЯШЧЭНЬНЕ, РУХ І ПАДЗЭЛ НАСЯЛЭНЬНЯ БЕЛАРУСІ.

Вызначыць саўсім точно лік насялэньня Беларусі цяпер яшчэ нельга; пасья вайны хаця і праводзіліся ва ўсіх частках Беларусі народныя перапісы, але рабіліся яны найбольш насьпэх, а часамі і з пэўнымі палітычнымі мэтамі, дык надта вэрыць ім нельга. Самы агульны і досіць добры перапіс быў зроблены яшчэ ў 1897 годзе. Тады на ўсім Беларускам прасторы налічылі каля 10 ¹/₂ міліёнаў усяго насялэньня. Пазьнейшыя падлічэньні выявілі, што насялэньне ў нас у сярэднім прырастае на 2 % ў год. Карыстаючыся з гэтых цыфраў, можна разьлічыць, што ў мамэнт пачатку вайны (у 1914 годзе) жыло ў Беларусі каля 14 ¹/₂ міліёнаў насялэньня. За час вайны ня толькі рост насялэньня спыніўся, але адбылося вялізарнае яго зьмяншэньне. Паводле перапісу, зробленага польскай уладаю ў 1919 годзе ў заходняй і цэнтральнай Беларусі (рыс. 47), выходзіць, што навет наймэнш зачэпленыя вайною павэты Мэншчыны страцілі праз вайну больш 25 % насялэньня, далей-жа на захад — яшчэ большае спусташэньне. Паўночна-заходняя Беларусь (Віленшчына) страціла каля 35 %, а паўднёва-заходняя (Горадзеншчына) — каля 60 % насялэньня, пры чым у паасобных павэтах страта гэтая даходзіць аж да 70 % (Берасьцэйскі пав.). Наагул выходзіць, што заходняя Беларусь страціла больш трох міліёнаў людзэй, а калі лічыць, што рэшта Беларусі гэтак сама спустошана, як Мэншчына, дык выйдзе, што наагул Беларусь за вайну страціла каля пяцёх міліёнаў насялэньня.

Гэткае вялікае змяншэнне насялэння ёсць бязумоўна толькі часовым з'явішчам. Бо з тых 3-х міліёнаў людзей, якія былі выгнаны расейскім войскам з Беларусі ў бэжанства, хаця значная іх частка загінула па дарозе і ў чужой старане,

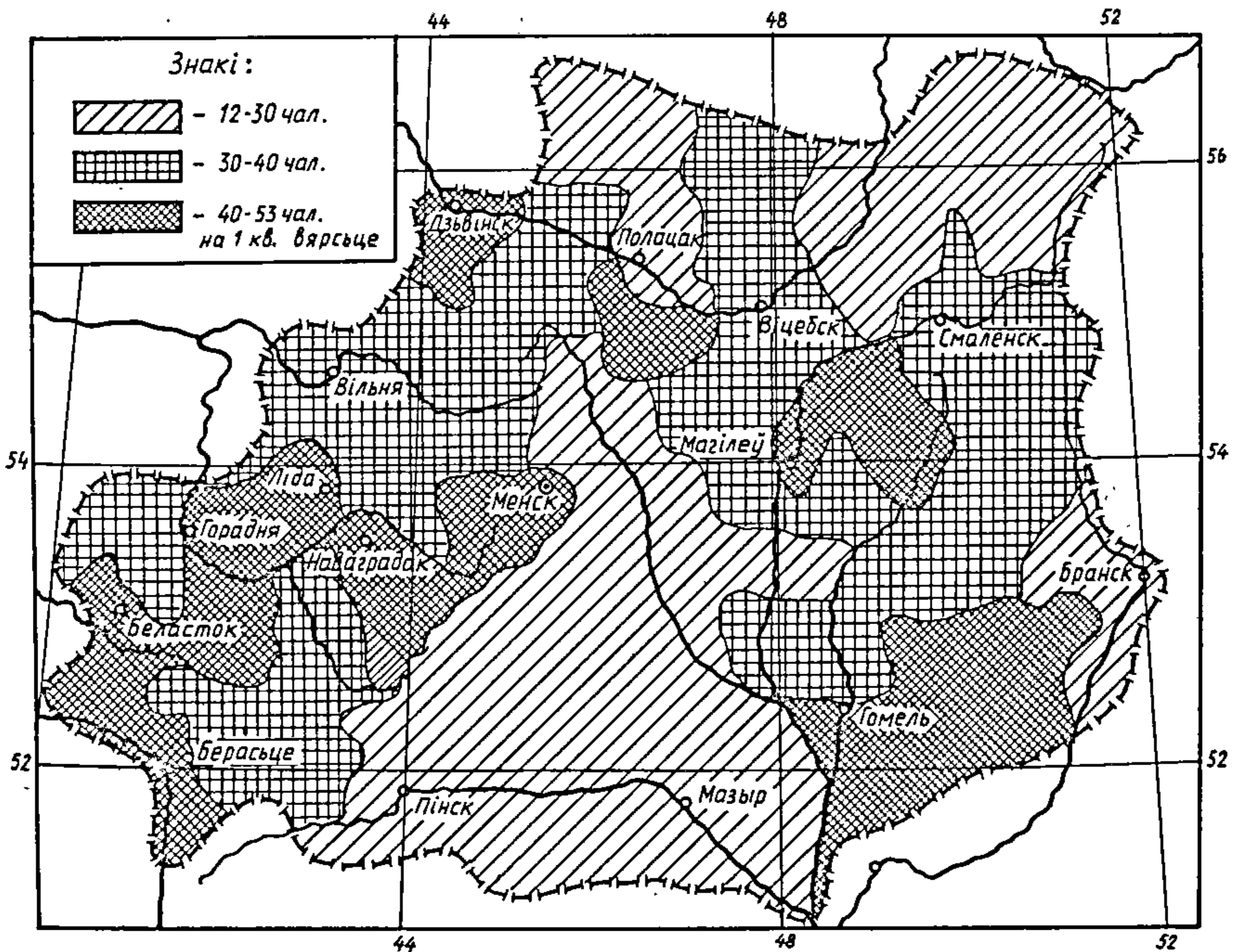

Рыс. 47. Змяншэнне насялэння ў заходняй Беларусі за час апошняе вайны (1914—1919).

а значная частка ўжо вярнулася на Бацькаўшчыну, шмат яшчэ застаецца і цяпер параскіданых на вялізарных прасторах Маскоўшчыны і Сыбіру. Ня гледзячы на бязьмэры цяжкія варункі дарогі ў Бацькаўшчыну, яны усё-ж ня кідаюць надзеі вярнуцца да сваіх спаленых хатаў, на родную зямельку. І пэўне шмат іх яшчэ вярнецца назад; ды навет і тых, якія

застаюцца на чужыне, павінны мы заўсёды мець на ўвазе, калі будзем выясьняць агульны лік беларусаў.

З гэтых прычынаў, кажучы аб гушчыні насялэння паасобных частак Беларусі, мы будзем разглядаць не выпадковыя данныя аб спустошаных павётах, а перадваенныя лічбы, калі жыццё было мэнш-больш сталае. Гушчыня насялэння мае дужа вялікае значэнне і ўплыў перад усім на эканамічнае жыццё стараны, а праз гэта і на культурнае ды палітычнае яе палажэнне. Найбольш культурныя староны ў сьвэце маюць і найгушчэйшае насялэнне; староны, дзе живуць някультурныя народы, звычайна бываюць рэдка

Рыс. 48. Гушчыня насялэння ў Беларусі (1897 г.).

заселены. І хоць з гэтага правіла бываюць выняткі (Фінляндыя, гл. вышэй), але трэба прызнаць, што згушчэнне насялэння цесна звязана з развіццём матар'яльнае і духоўнае культуры краю. Гушчыня насялэння Беларусі перад вайною дайшла ў сярэднім да 50 чал. на кв. вярсьце, цяпер яна — каля 35 чалавек, гэтак сама мэнш-больш, як была 25 гадоў назад, у часе перапісу 1897 году.

Паводле даных гэнага перапісу насялэнне разьмешчана на прасторы Беларусі няроўна (гл. карту, рыс. 48). У краінах

з лепшымі грунтамі, з развітым эканамічным жыццём насялёньне гусьцэйшае; на бэдных грунтах, далёка ад мэстаў і шляхоў, адным словам у бэдных і глухіх закутках, насялёньне жывэ рэдка. Найгусьцэйшае насялёньне мела тады (у 1897 г., гл. табліцу далей) Наваградчына, Амсьціслаўшчына і Лепельскі павёт дзякуючы сваім багатым грунтам і, з другога боку, Беларасточына і Лесастан, дзе асабліва моцна развівалася прамысловасць. Усё гэтыя краіны ўжо тады (ў 1897 г.) мелі гушчыню 45—50 чал. на кв. вярсьцэ аднаго толькі вясковага насялёньня, ня лічучы мэставага насялёньня. Вакола гэтых гусьцэйшых краінаў ляжалі радзей заселеныя прасторы, а найрадзейшае насяленьне было ў Палесьсі, асабліва ў Прыпяцкім (Мазырскі пав. — 12 чал. на 1 кв. вяр.) і ў паўночнай Смаленшчыне (Бельскае Палесьсе — 16 чал. на 1 кв. вяр.). Цяпер лічбы гэтыя моцна зьмяніліся, але да самае вайны адносіны між імі заставаліся даўнейшыя, і мы на гэтыя лічбы будзем увесь час апірацца, як на найбольш пэўныя і адпавядаючыя нормальным варункам. Трэба аднак адзначыць, што ў Прыпяцкім Палесьсі насялёньне перадавайно дужа шывка ўзрастала і, калі-б усё было спакойна, магчыма, што гэтая краіна ўжо была-б цяпер не апошняю ў Беларусі па гушчыні насялёньня.

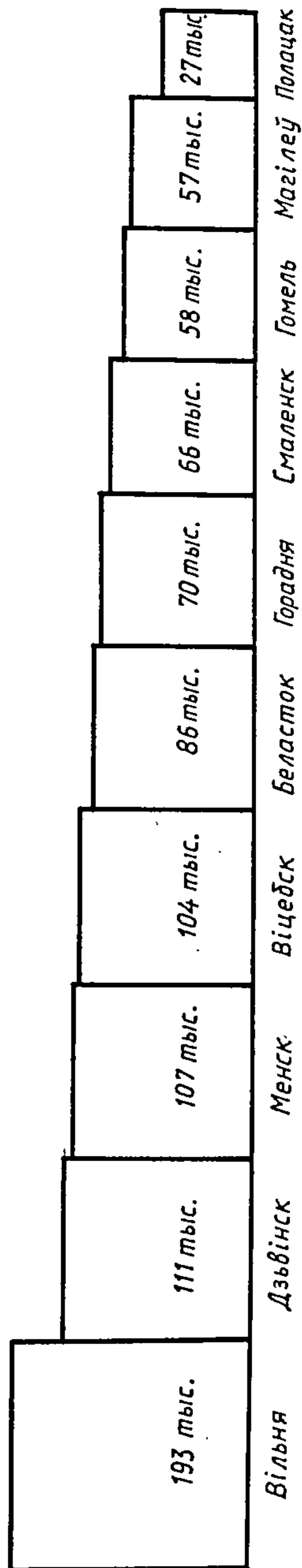
Калі Беларусь мае цяпер ня вельмі густое насялёньне, дык затое ёсьць у яе цвёрдая надзея, што ў будучыне з гэтага боку яна дагоніць, прынамсі, калі не перагоніць, сваіх заходніх суседзяў. Надзею гэтую дае надзвычайна шывкі прырост насялёньня ў Беларусі. У часе скасаваньня прыгону ў Беларусі жыло крыху больш за 5 міліёнаў людзей; за 60 гадоў, якія мінулі з таго часу, насяленьне Беларусі пасьпела было павялічыцца ў тры разы. Што году на кожную тысячу чалавек прыбывае 20 новых. Важна адзначыць, што гэтае павялічэньне насялёньня адбывалася ў спакойныя часы, і яго прычынаю была значная перавага радзінаў над сьмерцямі ў Беларусі, а не перасяленьне у Беларусь чужых людзей (імміграцыя), якое калі і адбывалася тады, дык у саўсім малых разьмерах. На 1000 чалавек што год ў Беларусі раджаецца ў сярэднім 45 чалавек, а памірае — 25.

З эўропэйскіх краёў толькі ў Маскоўшчыне ды ў Украіне лік радзінаў крыху большы, чым у Беларусі, ўсё-ж іншыя краі з гэтага боку застаюцца далёка ззаду (ў Францыі на 1000 жыхараў — толькі 21 радзіны). Праўда, і памірае ў нас людзей больш, чым у культурных старонках Захаду, але ўсё-ж шмат менш, чым у Маскоўшчыне і Украіне; праз гэта й прырост у нас адзін з найбольшых у Эўропе. Пачаўся гэты шывкі прырост пасля скасаваньня прыгону; прычынаю яго ёсьць значнае зямельнае раздольле, якое мае Беларусь раўнуючы да іншых краёў, здаровы клімат ды крыху мо большая агульная культурнасьць насялёньня, чым у нашых усходніх суседзяў, і праз тое — меншая сьмертнасьць. Цікава, што чым далей

пасувацца па Беларусі на ўсход, у бок Маскоўшчыны, тым сьмертнасьць насяленьня павялічуецца: ў Віцебшчыне на 1000 жыхараў памірае ў год 22, ў Меншчыне — 26, у Магілёўшчыне — 27, а ў Смаленскай губэрні (разам з велікарускімі паветамі) — 39 чалавек, і гэта ня гледзячы на тое, што ў Смаленшчыне існуе ўвесь час земскае самаўрадаваньне, якое клапаціцца аб мэдыцынскай помачы і якога ў цэнтральнай Беларусі да апошняга часу ня было. На захадзе Беларусі лік радзінаў крыху меншы, чым на ўсходзе. Найбольшы прырост у Беларусі маюць палескія паветы (найбольш — Мазырскі), дзе найбольшае зямельнае раздолье і куды таксама пакрысе перасяляецца, купляючы зямлю, насяленьне з гусьцей заселеных краінаў Беларусі.

Насяленьне Беларусі жыве або ў месцах і мястэчках, або ў вёсках, засьцэнках, дварох, фаліварках і хутарох. Розніца паміж месцамі і мястэчкамі галоўным чынам па вялічынні; мястэчкі маюць меншы лік жыхараў, чым месцы. Мястэчкі-ж адрозьняюцца ад вёсак перад усім заняткамі жыхараў, але таксама і вялічынёй. У вёсцы ўсё блізка жыхары займаюцца гаспадаркаю; ў мястэчках значная частка іх занята гандлем і ў прамысловасьці. Кожнае мястэчка ёсьць гандлёвым цэнтрам для сваё ваколіцы і ўвесь гандаль у нас адбываецца ў месцах ды мястэчках. У Беларусі ёсьць каля 70 месцаў і больш 500 мястэчак. Жыве ў іх каля 25 % усяго насяленьня Беларусі.

Найбольшыя месцы Беларусі (рыс. 49): Вільня — перад вайною мела 200 тыс. жыхараў, Дзьвінск — 120 тыс., Менск — 110 тыс., Віцебск — 115 тыс., Беласток — 90 тыс., Горадня — 70 тыс., Смаленск — 70 тыс., Гомель — 65 тыс., Магілёў — 60 тыс., Бэрасьце — 60 тыс. Месцы Беларусі вельмі шьбырка растуць, асабліва калі праз іх пройдзе чыгунка. Тады, як гэта відна з таблічкі, праз кожныя

Рыс. 49. Лік жыхараў у большых месцах Беларусі ў 1911 г.

Рост вялікіх местаў (паводле Э. Ромэра).

		Насялёньне ў тысячах:					
		1860	1870	1880	1890	1900	1910
Мэсты	Гады						
	Вільня		50	60	88	125	165
Дзьвінск		25	29	57	70	77	108
Мэнск		25	36	48	70	95	105
Віцебск		24	31	45	60	80	100

блізка 20 гадоў яны падвойваюць сваё насялёньне, якое зьбіраецца ў іх найбольш з вёсак акалічных краінаў. Апрача правядзеньня чыгунак росту мэстаў моцна дапамагае разьвіцьцё прамысловасьці. Ад шыбкасьці росту мэстаў залёжыць іхні знадворны выгляд. Тыя мэсты, што вельмі хутка растуць, ў значнай мэры зложаны з новых, недабудаваных кварталаў, маюць рух і ажыўленьне на вуліцах. У мэстах з слабым ростам новыя будоўлі спатыкаюцца рэдка, за тое шмат руінаў, жыцьцё йдзе цішэй. У апошнія часы перад вайною найшыбчэй расьлі з вялікіх мэстаў: Віцебск, Гомель і Дзьвінск; Мэнск і Вільня расьлі цішэй. Цяпер, аднак, палажэньне саўсім зьмянілася і аб сучасным росьце і выглядзе нашых мэстаў можна будзе гаварыць толькі праз нейкі час.

Вялічыня вёсак у паасобных краінах Беларусі ня роўная; залёжыць гэта ад прыродных варункаў. У морэнным краі вёскі маленькія, з некалькіх хат, у сярэднім маюць па 40—60 і ня больш 100 жыхараў. Зразумела, што большым вёскам трудна было-б раскінуць сваё шнуры на няроўнай, зрэзанай вазэрамі павэрхні гэтае краіны. Далей на паўдня і ўсход, мэнш-больш у краінах паўднёвага ланцуга ўзгор'еў і наагул у краінах з слабыбістаю павэрхняю, вёскі большыя, па 100—200 чалавек у кожнай. На паўднёвых-жа нашых раўнінах, асабліва ў паўднёва-ўсходнім Палесьсі і лесастэпе, вялічыня вёсак найбольшая — ў сярэднім больш, як па 200 жыхараў у кожнай. Вёскі даўжынёю часамі па некалькі вёрст раскідаюць на дзсяткі вёрст сваё палёткі і ляжаць адна ад аднае далёка; гэтаму якраз спрыяе раўніннасьць мяісцовасьці.

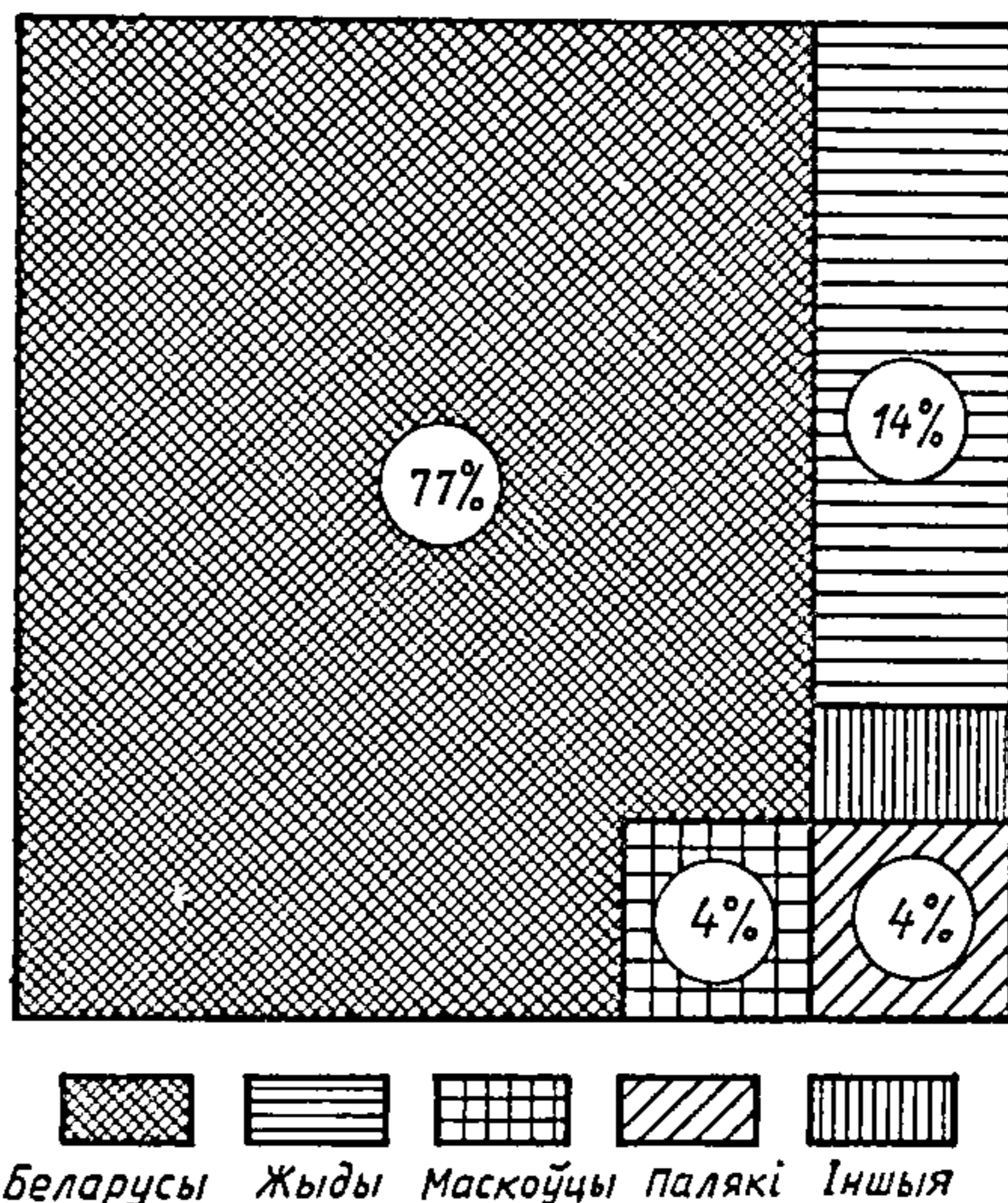
Насялёньне Беларусі налёжыць да некалькіх нацыянальнасьцяў, якія розняцца між сабою моваю і звычаямі (рыс. 50). Найбольш у Беларусі ёсьць — беларусаў. На кожную сотню чалавек прыходзіцца ў сярэднім 77 чалавек беларусаў. У

розных частках Беларусі гэты процэнт няроўны: на ўсходзе ён большы, насялёньне мае тут больш аднародны выгляд; на захадзе насялёньне больш мяшанае з значнаю ўсё-ж перавагаю беларусаў. Усіх беларусаў у Беларусі жывець цяпер каля 8 міліёнаў; калі-ж палічыць усіх беларусаў, разсёяных у бэжанстве, на эміграцыі ў Амэрыцы, Сыбіру і ў мэстах даўнэйшае Расіі, дык агульны лік іх будзе пэўне каля 11—12 міліёнаў.

Пасьля беларусаў найбольш жыве ў Беларусі жыдоў, у сярэднім каля 14 % ўсяго насялёньня, значыць, каля 1 1/2 міліёнаў людзей.

Палякоў і маскоўцаў жыве ў Беларусі тысяч па 400 адных і другіх, па нейкіх 4 % ўсяго насялёньня; палякоў больш жыве на захадзе Беларусі, маскоўцаў на ўсходзе.

Жывуць у нас і іншыя народы: нёмцы, латышы, ліцьвіны, украінцы, татары, але кожнага з гэтых народаў жыве ў нас ня шмат, па некалькі дзесяткаў тысяч. Нёмцы і татары раскіданы па ўсёй Беларусі, іншыя ўспомненыя народы жывуць найбольш пры граніцах Беларускага прастору з прасторамі адпаведных народаў.

Рыс. 50. Нацыянальны склад насялёньня Беларусі.

§ 29. БЕЛАРУСЫ.

Беларусы жывуць масай па ўсім краі. Больш як 90 % усіх беларусаў жывець па вёсках і дварох дый займаецца гаспадаркаю. Местачковыя беларусы займаюцца таксама найбольш гаспадаркаю, але шмат хто ёсьць хлёб і з майстроўкі. У мэстах беларусы займаюцца рамяством, дробным гандлем і навет гаспадаркаю. Але ня мэншая частка, а ў вялікіх мэстах у некалькі разоў вялікшая часць, працуе работнікамі на хвабрыках, у майстроў-рамесьнікаў і ў прыватных багацейшых людзей. Апроч таго, значная частка мэставых беларусаў займаецца службаю ўва ўсякіх урадах, так званай інтэлігэнцкай працай, і ўрэшце належаць да тае клясы народу, якая жыве з капіталаў.

Ня ўсё яшчэ беларусы зразумелі, хто яны, і дзеля гэтага шмат хто, можа, і не прызнаецца, што ён беларус. Неграматны, цёмны чалавек не прызнаецца таму, што ён ня ведае, ніхто яго не навучыў; але ёсьць шмат і добра вучаных беларусаў, якія прызнаюць сябе палякамі або маскоўцамі. Гэта таму, што іхнія дзяды і прадзеды, а можа й яны самі, здрадзілі свайму народу, выракліся роднае мовы і самога імя беларускага. Дык цяпер, хоць яны і ведаюць іншы раз, што яны беларусы, але ўжо ня хочуць адступаць ад сваёпрызвычкі, ад прычынайнай мовы і ад чужога народу, да якога яны або дзяды іхнія прылучыліся. Ведама, гэта толькі зьява пераходнага часу. Сьведамасьць беларуская гэтак расьце, што за некалькі гадоў вярнуцца да народу беларускага ўсё яго збаламучаныя сыны.

Пакуль што, аднак, трэба мець на ўвазе, што нацыянальныя асобнасьці выяўлены найляпей у сялянстве; затым, характарызуючы беларускую нацыянальнасьць, мы будзем гаварыць перад усім аб сялянстве.

Беларуская мова і мяйсцовыя гаворкі. Адзнакаю беларуса ёсьць яго мова. Праўда, ёсьць шмат такіх беларусаў, што ня хочуць, а то й ня ўмеюць гаварыць пабеларуску. Гэта іхняе няшчасьце. Ёсьць паміж беларусаў і зусім нёмныя людзі. Іх усё-ж мы павінны лічыць беларусамі, бо іхнія бацькі, дзяды і прадзеды гаварылі пабеларуску.

Беларуская мова ад Горадні і Беластоку аж да Бранску — адна мова. Адныя ў ёй словы і звароты, бо яе стварыў адзін народ, што мае сваю асобную і рэзка выдзеленую душу. Але на вялізарным прасторы Беларусі стварыліся розныя прызвычкі ў мове, розныя гаворкі і розныя вымовы (рыс. 51).

У паўночна-ўсходнім куце Беларусі ёсьць цокаючая гаворка. Тамака заместа гуку ч часта вымаўляюць ц, прыкл. рэчка (зам. рэчка), цужы (зам. чужы), цалавек (зам. чалавек). Апроч таго, тут пасья гуку р могуць быць мяккія галосныя гукі, чаго звычайна ў беларускай мове ня бывае. Кажуць, прыкл., рьяка (зам. рака), Прячыстая (зам. Прачыстая). Гэтая гаворка пашырана ў Бэльскім, Парэцкім і Вяліскім паветах, а часткаю і ў суседніх.

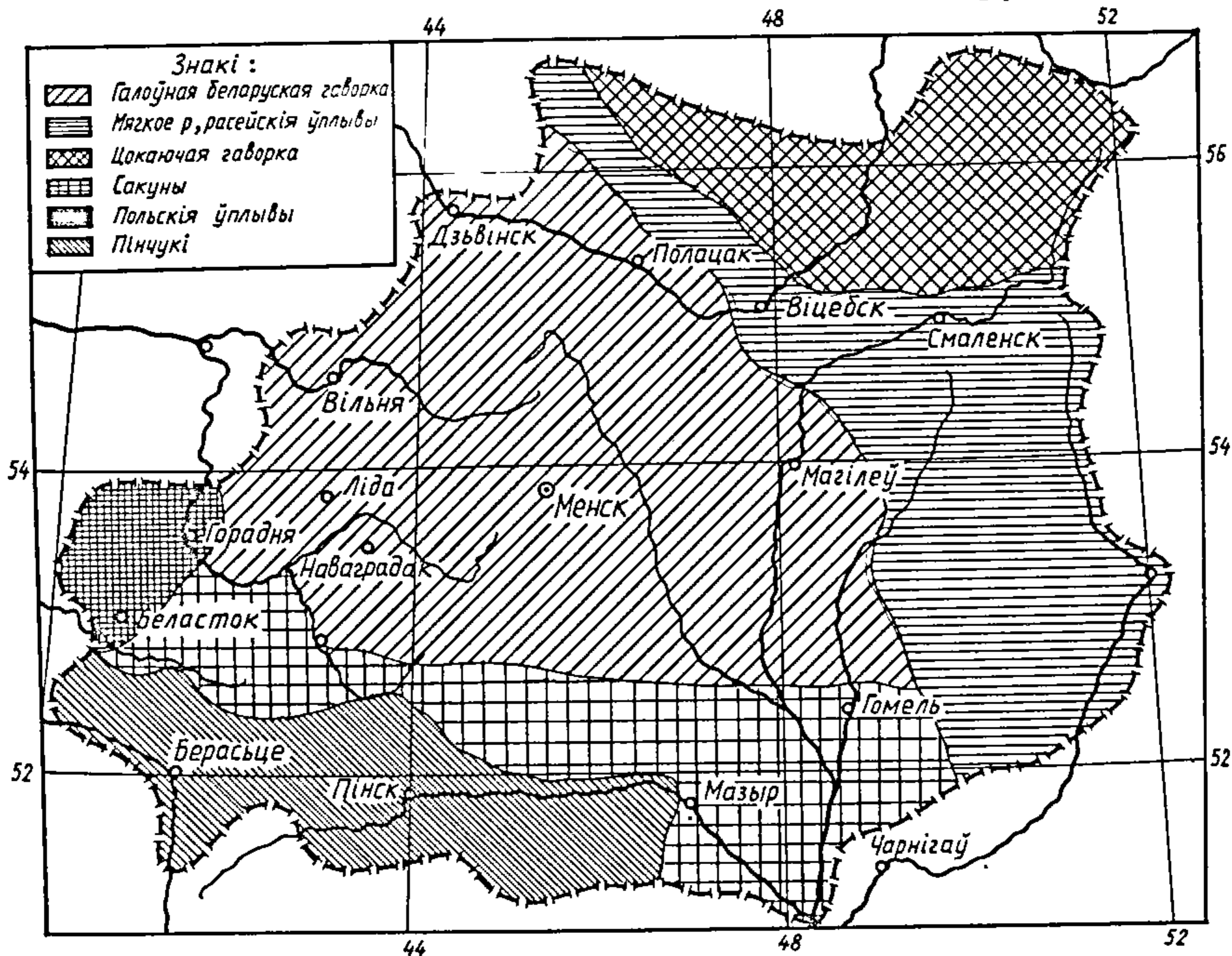
У рэшце Смаленшчыны ды ў Чарнігаўшчыне ўжо ня цокаюць, але мяккі гук р застаецца. І тут кажучь: бэрыг (зам. бераг), рьяка (зам. рака); апроч таго, ў Смаленшчыне часамі заместа а кажучь ы: мыладзік (зам. маладзік), зылаты (зам. залаты).

У абедзвёх гэтых гаворках сустракаецца досіць многа маскоўскіх слоў, бо ўспомненыя краіны найдаўжэй былі пад уладаю Масквы. Мяжою моцных уплываў маскоўшчыны на беларускую мову проф. Карскі лічыць лінію, што йдзе цераз Сэбеж, Віцебск, Мсьціслаў, Клімавічы і Навазыбкаў.

На захад ад гэтае мяжы беларуская мова зусім чыстая. Ва ўсіх гаворках, якія там ёсць, ніколі ня бывае мяккага р. Дзеля гэтага ў літэратурнай мове мяккое р ня ўжываецца.

Галоўная беларуская гаворка займае сабою блізка ўсю цэнтральную і заходнюю Беларусь: і Мэнск, і Магілёў, і Полацк, і Слуцк, г. зн. больш за палавіну ўсяго прастору Беларусі. У гэтай гаворцы пішуцца беларускія кніжкі.

У трох павэтах на захадзе — Аўгустоўскім, Сакольскім і Беластоцкім на беларускай мове

Рыс. 51. Беларускія гаворкі.

засталіся сьляды ўплываў польскае мовы дзеля блізкага суседства і сумэжнасці гэтых павэтаў з Польшчаю. Тамака беларусы досіць часта ўжываюць польскія словы.

На паўдня ад лініі Горадня — Слонім — Гомель, г. зн. у Прыпяцкім Палесьсі і ў Горадзеншчыне, ёсць паўднёвая гаворка. Рэзкай яе адзнакаю ёсць ужываньне заместа — ся на канцы дзеясловаў сярэдняга стану — са (прыкл., зваліўса, глядзёўса), дзеля чаго тамашніх беларусаў завуць сакунамі. У іхняй гаворцы ёсць і яшчэ некаторыя асобнасьці. Прыкл., яны часамі заместа: буду хадзіць, буду рабіць ужываюць старадаўнія формы: хадзіціму, рабіціму і г.д.

Гэтыя асобнасьці ўжываюцца часамі і ў літэратурнай беларускай мове.

Урэшце на паўднёвым захадзе Беларусі, ў Пінскім, Кобрынскім і часткаю ў суседніх павэтах жывуць пінчукі. Гаворка іх апрача провінцыянальных беларускіх асаблівасьцяў розніцца яшчэ й тым, што ў ёй ёсьць вялікі ўплыў украінскае мовы. Піншчына, аднак, заўсёды была часткаю Беларусі, а жыхары яе ўважаюць сябе за беларусаў.

Фізычны тып беларуса. (Рыс. 52, 53, 54 і 65). Сярод народаў

Усходняе Эўропы беларус зьяўляецца найбольш чыстым прадстаўніком славянскага тыпу. Яго ўсходні сусед маскоўскі, або велікарускі народ вырас на фінскім грунце, паўстаў ад зьмяшаньня славянскіх колёністаў з манголамі-фінамі. Беларус спрадвёку сядзіць на сваёй зямлі, і гісторыя не памятаець на беларускім прасторы значнейшых неславянскіх тубыльцаў, апрача хіба часткі заходняе Беларусі, дзе калісь жыла яцьвезь ды іншыя літоўскія плямёны, наагул кажучы, досіць блізка да славянаў. З другога боку, няпрыступнасьць радзімых балот і лясоў бараніла беларусаў ад паўднёвых качаўнікоў, і беларус ня мае ў сабе тюркскае (гэтаксама мангольскае) крыві, якая налажыла гэтакі моцны знак на тып украінца. Гэтая-ж дзікасьць і няпрыступнасьць прыроды бараніла Беларусь і ад заходняе

Рыс. 52. Стары гаспадар.

дняе колёнізацыі, якая дала паляком значную домешку нямецкае крыві. Гістарычныя прычыны, дзякуючы якім на працягу некалькіх вякоў Беларускі народ складаўся з адных блізка сялян і наагул прыгнечаных клясаў, гэтаксама дапамаглі яму перахаваць чыстату свайго славянскага тыпу, ў якой з ім ня можа сьпірацца навет такі чысты славянін, як паляк.

Штогоднімі памэрамі новабранцаў устаноўлена, што беларусы найбольш бываюць сярэдняе ўросласьці; яны ніжэйшыя ад украінцаў і латышоў, роўныя з маскоўцамі і шмат вышэйшыя

за палякоў. Прыблізны сярэдні рост навабранцаў*): беларусы — каля 1640 міліметраў, украінцы — 1650 мм., латышы — 1670 мм., ліцьвіны — 1640 мм., маскоўцы — каля 1640 мм., палякі — 1620 мм. У розных частках Беларусі ўросласьць гэтая няроўная. Найбольш нізкае ўросласьці навабранцы ў цэнтральным Палесьсі ды Радані, найбольш высокія — ў паўночнай Віцебшчыне, ды наагул у заходняй Беларусі. Абыймо грудзэй у беларуса гэтка сама сярэдняе. Наагул беларус мае крэпкі, выносьлівы арганізм. Будова цэла ў яго крыху далікатнёйшая, чым у маскоўца.

Аб'яўляецца гэта і ў агульным яго выглядзе, і асабліва ў рысах твары — тонкіх і мяккіх, як у праўдзівага эўропэйца і славянiна. Скулы ў беларуса, прыкл., ня гэтак рэзка выдаюцца, як у татарыў ды маскоўцаў, мясісты нос спатыкаецца рэдка. Коляр скуры ў беларуса звычайна белы. Коляр вачэй і валасоў бывае розны, але паміж беларусаў, раўнуючы да iншых суседніх нацыяў, асабліва вялікі % людзей з блакітнымі і шэрымі вачыма; таксама часцей у нас спатыкаюцца людзі з сьветлымі валасамі, а % чыстых брунэтаў малы. Што датычыць будовы галавы, дык на паўдні і паўднёвым усходзе выразна пераважае тып з кароткай, круглай галавою, а на поўначы ўсё большае значэньне мае тып з даўгаватаю галавою.

Гэткі пераважаючы фізычны тып беларуса. Спатыкаюцца, аднак, у нас мяісцовасьці з беларускім насялэньнем, але iншых тыпаў, прыкл., з асабліва вялікаю ўросласьцяю, брунэтаў і г.д.

Рыс. 53. Беларускі шляхціц.

*) Саўсім дарослыя людзі — крыху вышэйшыя.

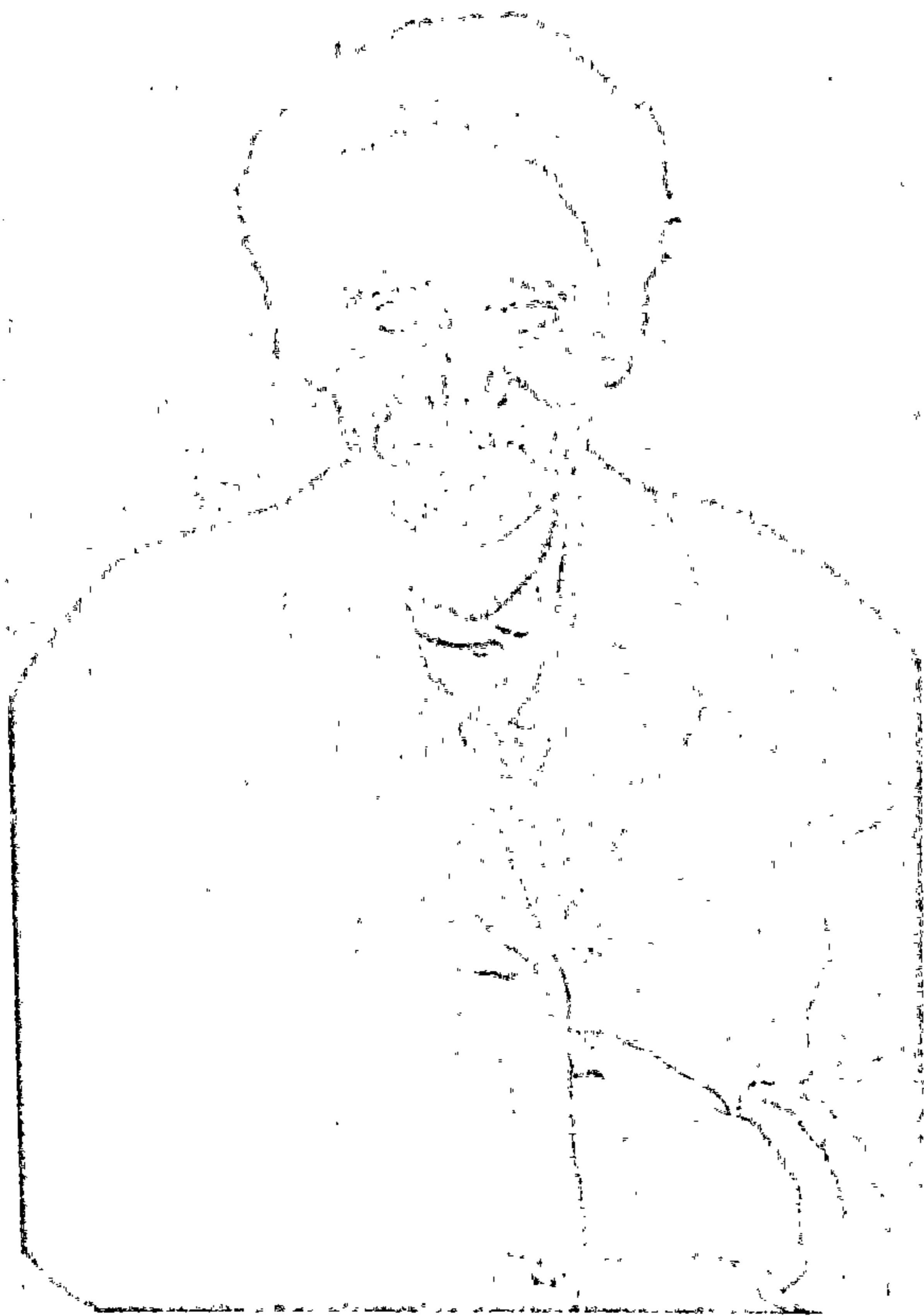
Часта гэта паказуе нам сьляды якое-небудзь старадаўняе колёнізацыі, ад якое іншага і ўспаміну не засталася апрача ўросласьці ці колеру валасоў. Каля этнографічных межаў Беларусі тып беларуса часта зьмяняецца, бо там ідзець і да апошняга часу зьмешаваньне беларусаў з іншымі народамі (мэтысацыя). Асабліва гэта значна у ўсходняй Смалёншчыне, дзе беларусы мяшаюцца з маскоўцамі, ды ў паўднёвым

Палесьсі, дзе, зьмяшаўшыся з украінцамі (было гэта, відаць, досіць ужо даўно), яны стварылі асобны этнографічны тып пінчukoў, пераходы ад беларусаў да ўкраінцаў.

Вопратка (рыс. 55, 64). Беларуска нацыянальная вопратка бывае найчасьцей белага ды сьвётла-шэрага колёраў. Мужчынская вопратка складаецца з кашулі з адкладаным каўняром, завязаным жычкаю (вузенькаю стужачкаю) або каляроваю хустачкаю (шалікам). Кашуля падпіраецца паяскам, а наверх на яе надзяецца камізэлька. Палатняныя або з саматканнага корту штаны закладаюцца ў боты, або ў парцянкі ад лапцёй.

Вёрхнюю адзежаю служаць насоў і сьвіта.

Найчасьцей як сьвяточная вопратка і наагул для выхаду на людзі ўжываецца мужчынамі і кабэтамі сьвіта з белага, найбольш, сукна хатняга вырабу. Шыецца яна да стану, мае дзьвё распоркі з бакоў (што яе рэзка адрозьніе ад маскоўскае

Рыс. 54. Селянін з-пад Мэнску.

«поддевки»); берагі сьвіты і кішэні абшываюцца або скураю, або каляроваю тасёмкаю. Гэткая-ж тасёмкаю вышываецца і нейкі рысунак на грудзёх. Насоў шыецца з палатна і мае найбольш такую самую форму, як і сьвіта.

На галавэ мужчыны носяць мяйсцамі шапкі з хатняга сукна — «магеркі», а найбольш нейкія куплёныя шапкі.

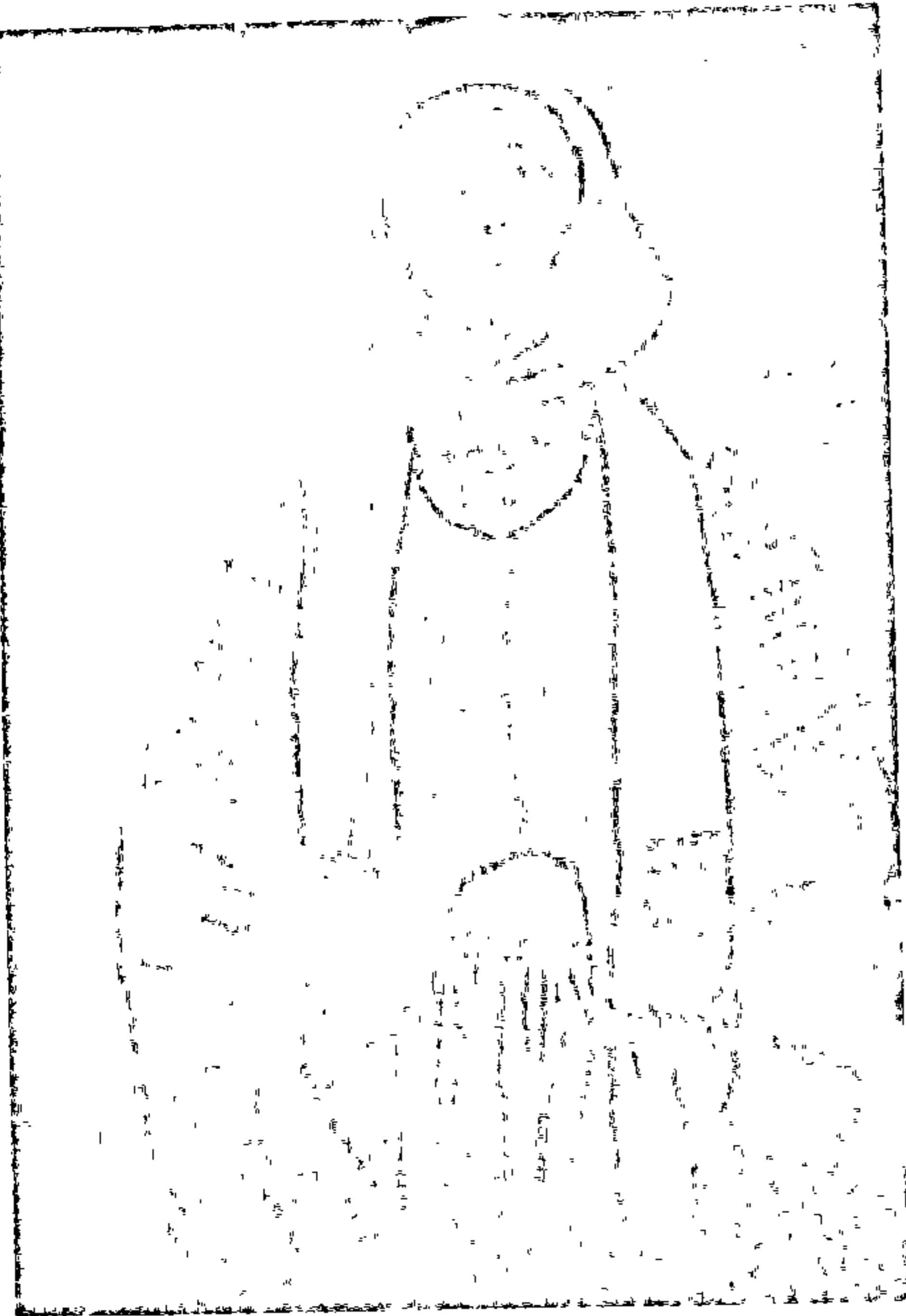
Жаночная вопратка (рыс. 56, 61) складаецца з вышытае на рукавох кашулі, саматканае каляровае з прыгожым рысункам спадніцы, або андарака, і гарсэціка, ці кітліка, з сукна, а то і шоўку ды аксаміту, які надзяваецца на кашулю. Замэста гарсэціка часта надзяецца звычайны каптан. На галавэ замужнія кабэты носяць наметкі (рыс. 57) з даўгое палатніны, якою абкручуецца галава, а канцы спускаюцца ўніз. Носяць гэтаксама чапцы і найзвычайней — хусткі.

Беларуская нацыянальная вопратка мае ў сабе шмат прыгожага; няма каму, аднак, у нас на вёсцы яё налёжна цаніць. Мэста і салдатчына прышчапляюць вёсцы грубы смак да меславых модаў; да гэтага яшчэ далучаецца дзешавізна фабрычных тканін, раўнуючы іх да самадзёлкавых і дзякуючы ўсім гэтым прычынам нацыянальная вопратка шмат дзе пачала гінуць; яё замяняюць вопраткі з крамніны, пашытыя, як у паноў. Інтэлігэнцыя вясковая ў нас, на жаль, саўсім нядбае аб нацыянальнай вопратцы і навет, наадварот, паглядае часта на яё звысока, сама стараючыся пераймаць панскія моды і панскія звычаі. Усё-ж шмат дзе вопратка гэтая дажыла да нашага часу ў поўнай чыстаце і цяпер, калі настроі беларускага грамадзянства значна зьмяніліся ў нацыянальным кірунку, пэўне, не загіне.

Будоўля. Беларускі селянін жывець у дзераўляных хатах (рыс. 58), якія ў невялікіх сем'ях складаюцца з аднаго вялікага пакою, клэці і сянэц. У большых ды больш заможных сём'ях дабудовуецца другі і трэці пакой. Да клэці-ж прыстаўляецца павэтка, дзе перахоўваюцца

Рыс. 55. Беларускія тыпы.

Рыс. 56. Жаночая вопратка
з-пад Клецку.

Рыс. 57. Наметка.

Рыс. 58. Беларуская хата.

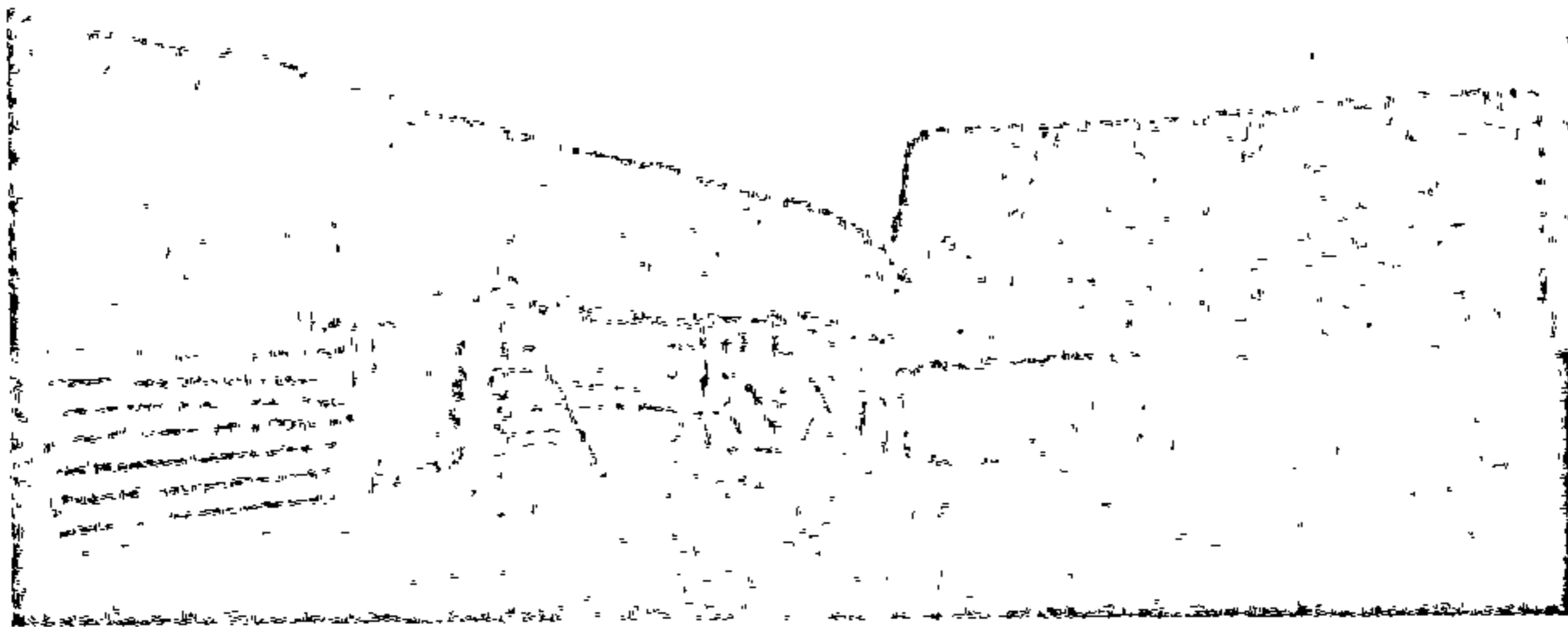

Рис. 59. Гумнішча, ток і пуня.

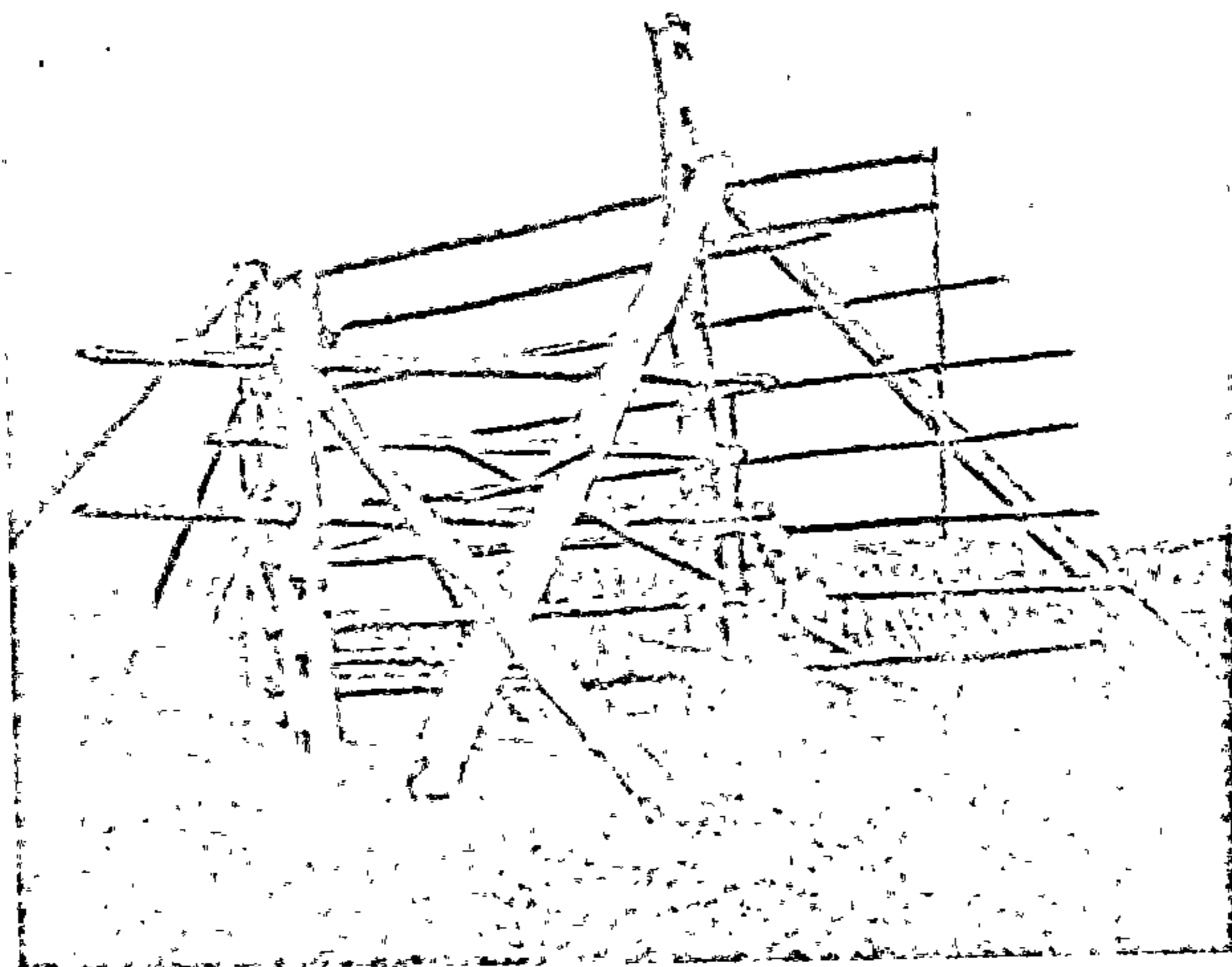

Рис. 60. Пераплат (азярод).

гаспадарскія прылады і дрэва, ды хлявы, так што ўвесь будынак звычайна выцягнуты ў адну лінію. Асобна, дзэнебудзь на вотшыбе, стаіць гумно, акружанае спецыяльным дзядзінцам, або гумнішчам (рыс. 59). На гумнішчы стаяць азароды, або пераплоты (рыс. 60), ў якіх сушаць снапы. Таксама для сушкі снапоў у гумне будуецца асеці (ёўні), з каменнай пэчкаю; карыстаюцца імі і як лазьнямі.

Рыс. 61. Вопраткі малых дзяўчатак (з-пад Слуцку).

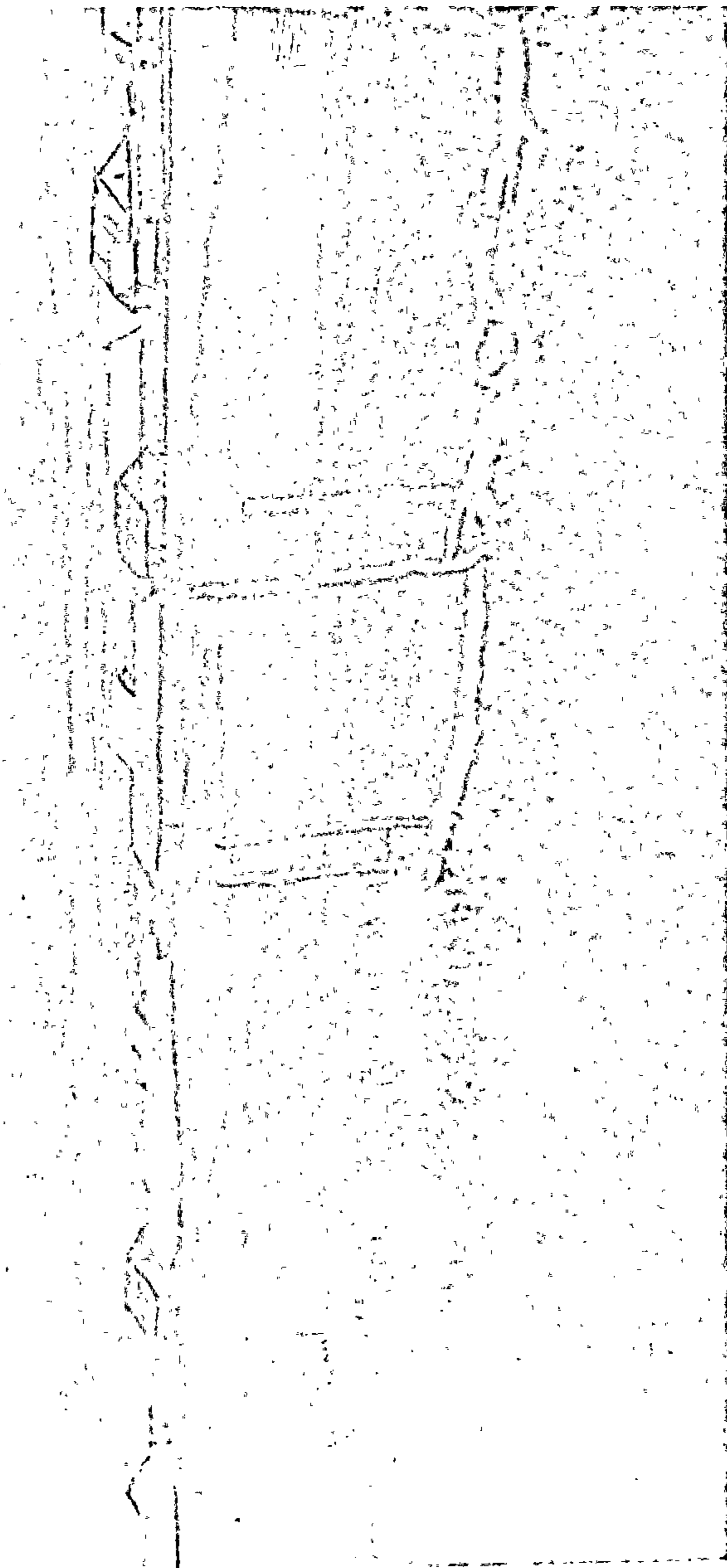
Увесь будынак крыюць у нас саломая, часам, у больш лясістых мяйсцовасьцях, — драніцаю, ў замажнейшых — гонтамі, навет бляхаю; на захадзе спатыкаецца ў вёсках і пакрыцьцё з дахоўкі, а таксама і дамы з цэгля. Мураванага фундамэнту пад дзераўляную хату звычайна не кладуць, заместа яго хату абсыпаюць зямлёю, робячы прызбу.

Увайшоўшы ў хату, бачым направа ад дзвярэй вялікую пэч, проста перад дзвярыма — ў левым куце абразы, пад імі стол, вакол стала тапчаны і ўслоны або зэдлі. За пэчкаю каля правае сьцяны стаяць ложка, робіцца палок і наагул тут сьпіць сямя гаспадара. У клэці селянін хавае сваё дабро і адзежу. Прці хаты на дзядзінцы стаіць звычайна сьвіран; там гаспадар перахоўвае збожжа. Будуець часамі яшчэ і варыўню, ў якой перахоўваецца ўзімку варыва,

вараць ёсьці жывёле, робяцца катухі для курэй і г. д.

Каля хаты-ж звычайна бывае невялічкі садок, стаяць пчолы. Сад і дзядзінец з усіх бакоў абгароджваюць платам; гэтым беларуская вёска моцна адрозьнюецца ад маскоўскае.

Беларуская вёска (рыс. 62, 63) складаецца звычайна з двух радоў хат, роўна адна пры адной пабудаваных паабапал шырокае вуліцы. Гэткі роўны і правідловы выгляд мае, аднак, толькі вёска, пабудаваная на роўнядзі. У гарыстых-жа мяйсцовасьцях, ды калі вёска будуецца ўздоўж рэчкі, фігура вуліцы і ўсяе вёскі залёжыць ад формы даліны і наагул павёрхні зямлі. Ўздоўж усяе вёскі за хатамі цягнецца паласа гародаў

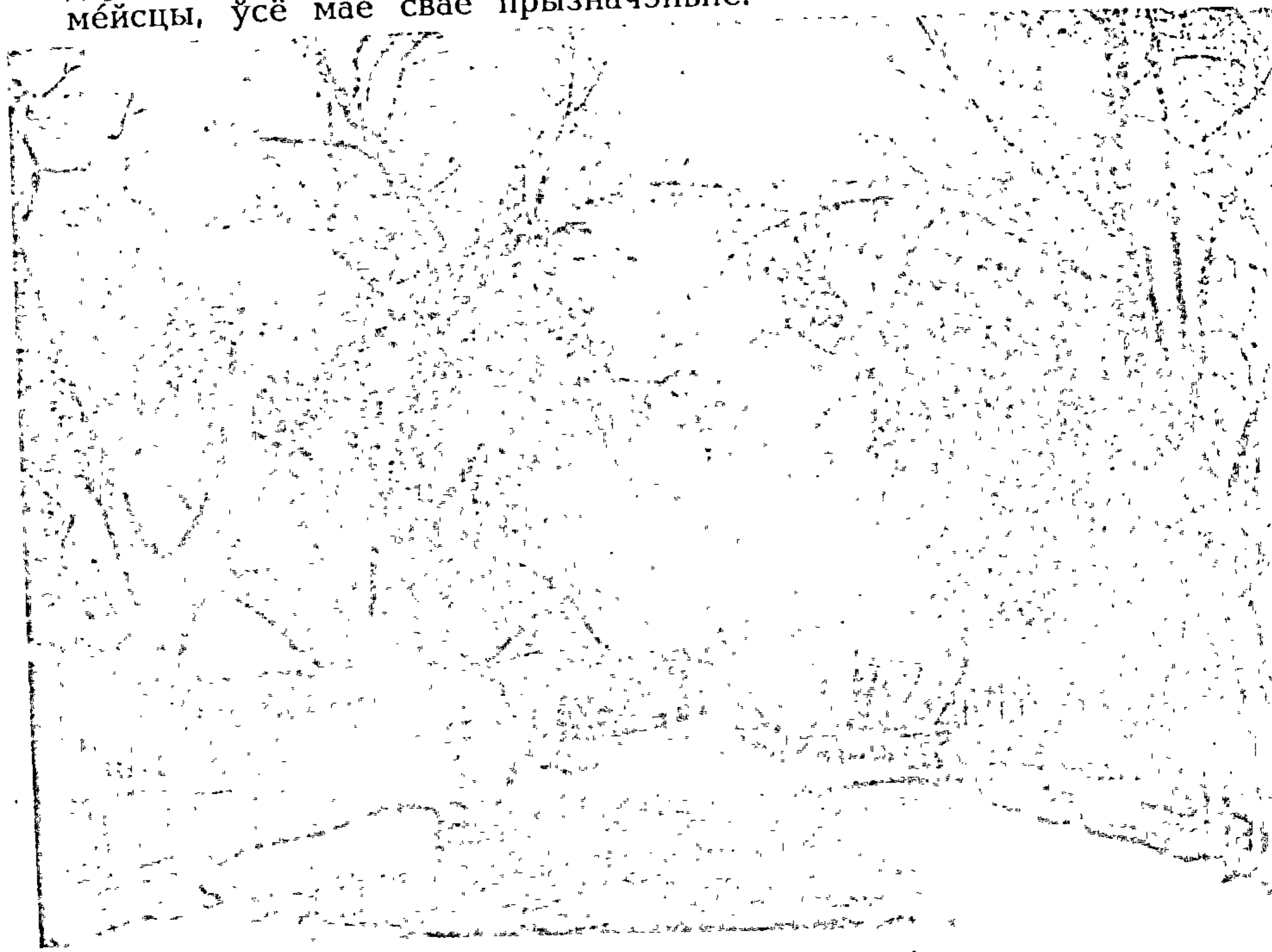

Рыс. 62. Беларуская вёска ў Барысаўшчыне.

і канаплянікаў. Дзядзінец кожнага гаспадара разам з гародам і гумнішчам называецца сялібаю.

У канцы вёскі звычайна бывае адгарожаны пляц зямлі, выганы; там пасецца вясковая скаціна.

На ўсёй сялібе беларускага селяніна ляжыць знак гаспадарнасьці і парадку. Нічога тут няма лішняга, ўсё на сваім мейсцы, ўсё мае сваё прызначэньне.

Рыс. 63. Вёска ў Наваградчыне зімою.

Характар беларуса. Розныя аўтары па рознаму апісавалі характар беларуса. Каб давесцьці, што беларусы ёсьць нейкаю ніжэйшаю расаю, а гэта было патрэбна нашым імперыялістычным сусэдыям, шмат хто з этнографу пануючых народаў прадстаўляў беларуса напоўдзікуном. Трэба было шмат сумлённае працы праўдзівых вучоных, каб развёяць гэтыя памылковыя пагляды.

Беларус ня мае ў характары таё рызыкi, адкрытае і грубае прастаты, характэрнае для маскоўца; ня мае, йзноў-жа, лёгкадумнасьці, сьвэцкасьці і самахвальства, якімі гэтак часта вызначаюцца палякі. І ад украінца, з якім беларус мае наагул шмат супольнага, адзначаецца ўсё-ж ён сваім шчырэйшым сэрцам, ды можа, крыху большаю рухавасьцяю. Наагул,

характар беларуса больш паважны, спакойны і рахманы з добра разьвітаю воляю, панаваньнем над сабою і вытрываласьцяю ў працы. На пёршы пагляд здаецца беларус крыху недавэрчывым і скрытным; у кожным разе ён ня гэтак лёгка зыходзіцца з людзьмі, як масковец. Затое, як толькі ён абзнаёміцца з новым чалавэкам і пераканаецца ў яго няшкоднасьці, робіцца ён і давэрчывым, і шчырым, можа не праз мэру, але ў кожным разе нагэтулькі, каб завязаць самыя прыязныя адносіны.

Рыс. 64. Даўнейшыя беларускія тыпы.

Беларус добры гаспадар, шануе капэйку, а крыху, можа, і скупаваты. Гэта не перашкаджае, аднак, яму быць вельмі гасьцінным; як, можа, ні ў аднаго з народаў, перахавалася ў беларусаў гэтая старая славянская цната. Вёдаюць добра аб

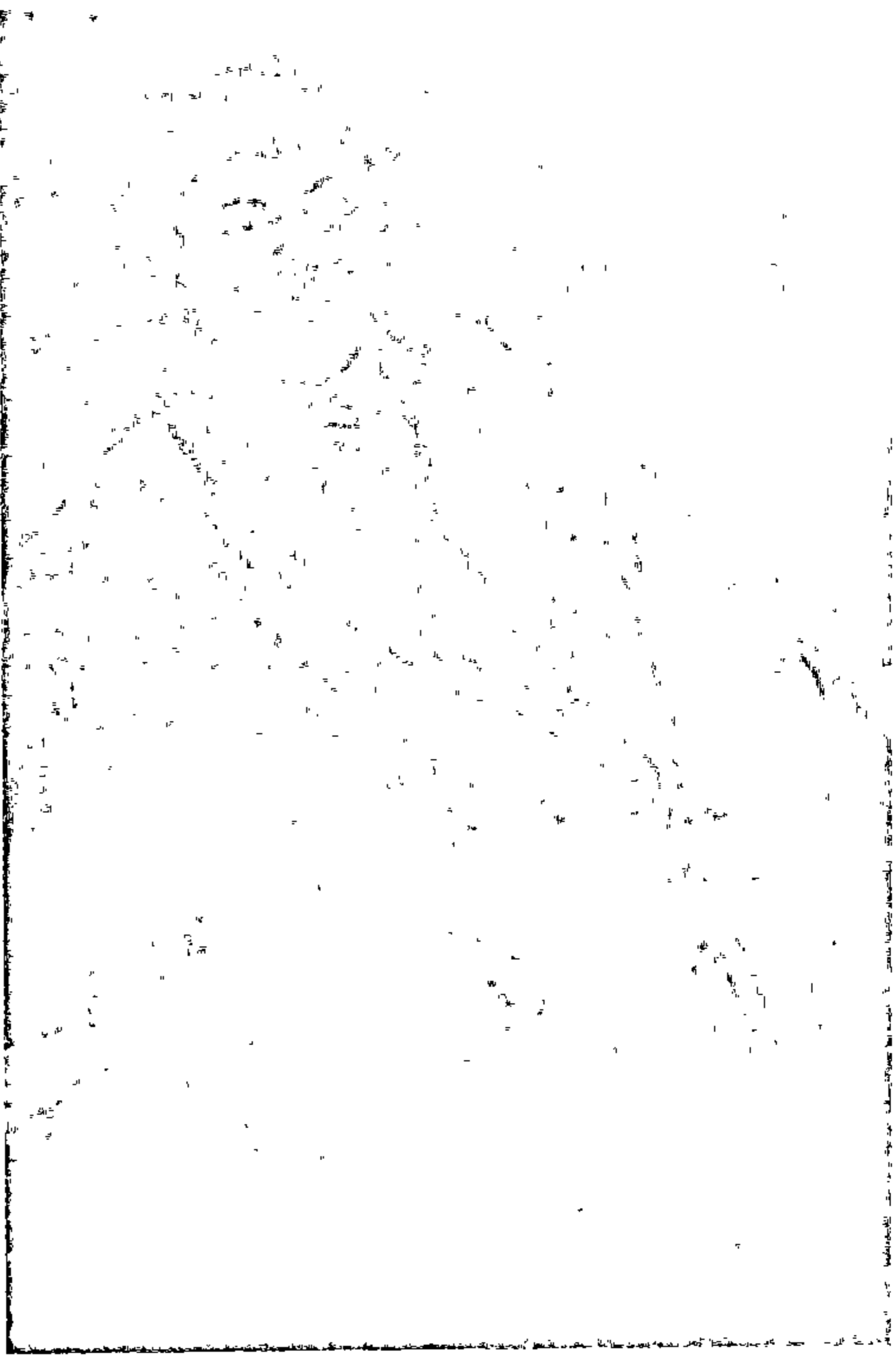
гэтым людзі, якім даводзілася пехатою праходзіць па Беларусі. Падарожнага ў беларускай хаце вельмі ахвотна прыймуць, накормяць і ня толькі ня возьмуць за гэта платы (што ўважаюць сабэ за абразу), але яшчэ й падзякуюць, што зайшоўся. Беларус ізноў-жа любіць павесяліцца; вясёласьць у яго шчырая, ад усяе души; гэта відно ўжо з адпаведных песьняў, прыкл., прыпевак да танцаў.

Ёсьць у характары беларуса адна важная рыса, якую згодна прызнаюць усё лепшыя этнографы. Беларус ня помніць злага і лёгка даруе сваім крыўдзіцям. Пачуцьцё помсты ў ім неразвіта, што адрозьняе яго навет ад украінца, дый шмат ад якіх народаў. Гэтая рыса беларускага характару мела, мусіць, немалое значэньне ў беларускай гісторыі. Агульна вёдама, што беларус у мінуўшчыне асабліва ваяўнічым настроем ніколі не вызначаўся і часткаю праз гэта, мусіць, у тыя часы, калі адны народы будавалі сваю дзяржаўнасць і незалежнасьць на няволі і прыгнёчаньні другіх, трапіў ён ня ў лік першых — прыгнятаючых, а ў лік другіх — прыгнечаных. Цікава адзначыць, што, ня гледзячы на гэта, беларус у расейскай арміі лічыўся найлепшым салдатам: адважным, цьвёрдым, вытрывалым. Недахват ваяўнічасьці, значыць, трэба тлумачыць толькі гэтай лагоднасьцю, рахманасьцю беларускага народнага характару; беларус рад каму хаця саступіць, абы была згода. Зразумела, што пры гэткай лішняй, можа, міралюбівасьці гісторыя беларускага народу і не магла ўлажыцца іншым спосабам, як яна ўлажылася. Беларус быў увесь час вельмі прыдатным да ролі грамадзяніна будучыны, таё будучыны, калі справядлівасьць запануе між народамі, але быў мала падгатаваным да змаганьня за быт, за жыцьцё, якое йшло вакола яго і яго коштам, але на яго шкоду. Варта яшчэ адзначыць, што беларус саўсім ня знае рэлігійнага фанатызму ды шовінізму. Ня гледзячы на ўсё стараньні розных клерыкальных і шовіністычных групаў абудзіць у ім расавую або рэлігійную нянавісьць, гэта саўсім блізка не ўдавалася: беларус як найляпэй жывець з сваімі суседзямі розных вераў ды розных нацыяў. Часта можна заўважыць, што беларускі селянін ходзіць па чарзэ і ў царкву і ў касцёл з аднакавай набожнасьцю, ня гледзячы на забароны і дакоры духавэнства, а найлепшым яго дарадчыкам у справах практычных звычайна ёсьць вясковы крамнік-жыд.

Тых навет, хто прадстаўляў сабэ беларуса з найгоршага боку, заўсёды дзівіла прыгожасьць і багацьце яго народнае паэзіі, якую стварыў ён у жыцьці цяжкім, запрацаваным, загнаным. Мае беларус душу мяккую, з надзвычайна развітаю ўражлівасьцю ды фантазіяю. Дзякуючы ім, стварыў ён бяз ліку цудоўных казак і прыгожых высокапаэтычных песьняў, насяліў сьвет вакола сябе разнароднымі духамі, блгімі й добрымі, і жывець напалову ў сьвеце гэтых духаў, не раўнуючы бы які чараўнік. У варунках народнае цемнаты гэтка асабліваць беларускае души параджае, з аднаго боку, бяз мэры ўсякіх забабонаў, часамі навет і шкадлівых. З другога боку,

багацьце творчае энэргіі выяўляе беларус у цэлым кульце орыгінальных звычайў і абрадаў, якімі абстаўлена ўсё яго жыццё ад калыскі да магілы. Гэтыя звычаі і абрады, ў большасці вельмі цікавыя, прыгожыя і поэтычныя, цесна звязаны з працоўным жыццём беларускага селяніна і сым- болізуюць паасобныя момэнты гэтага жыцця. На кожную пару году, кожную палявую работу мае вясковы беларус асобныя абрады і звычаі, асобныя песні. Вясну ён спатыкае песнямі —

з а к л і к а н ь -
н я м і, я к і я п я ё
в я с к о в а я м о -
л а д з ь, в ы ш а ў ш ы
н а а б т а я ў ш ы а д
с ь н е г у ў з г о р а к у
п о л і. М а л а д у ю
р у н ь і с в а ё н а -
д з е і н а ў р а д ж а й
в і т а е ё н в я л і -
к о д н ы м і
п е с ь н я м і; в е с -
н а в ы р а с ь ц ь в е т
п р ы р о д ы і а к а н -
ч а л ь н у ю п е р а м о -
г у л е т а н а д з і -
м о ю — с ё м у ш -
н ы м і з в ы ч а я м і.
У ч а с е л е т н я г а
с о н ц а с т а я н ь н я,
к а л і п р ы р о д а ў
н а й б о л ь ш а й с і л е
д ы к р а с ё, б е л а -
р у с с ь в я т к у е
н а й п р ы г а ж э й ш а е
с в а ё с ь в я т а — к у -
п а л ь л е, с ь в я -
т а, в ы р а з н а с ы м -
б о л і з у ю ч а е р у х
с о н ц а і я г о ж ы -
в а т в о р н у ю д з е й
н а с ь ц ь. П р ы г о -
ж ы м і с т а -
р а с ь в е ц к і м і п е с ь -
н я м і і а б р а д а м і
а д з н а ч а ю ц а ў
н а с д н і з а ж ы -
н а к і д а ж ы -
н а к д ы с ь в я т ы

Рыс. 65. Беларус (з абраза Рэпіна).

ўраджаю і сялянскае заможнасці:—багач, дзяды, каляды і г. д. А калі ўспомніць увесь ход абрадаў беларускага вясельля або хрэзьбінаў, дык трэба прызнаць, што беларускі селянін стварыў абрадавы культ шмат багацейшы, чым усё суседнія з ім народы. Праняты наскрозь поэзію працы, ён ёсьць, бязумоўна, карысным і патрэбным элемэнтам у нялёгкім сялянскім жыцці.

Тады, як у казках і легендах, ды ў народных звычаях, адбіваецца багатая фантазія беларуса, ў песьнях выяўляецца глыбіня яго душы, далікатная, поэтычная, глыбака задуманая і найчасьцёй нейкая засмучаная. Богушэвіч у «Дудцы Беларускай» гаворыць аб беларускай жалейцы, што яна «ёнча, а ня йграе, як ні выйгравай ты, а яна смутная», смутны голас дае. Гэныя словы можна сьмела аднёсці і да народнае беларускае песьні; калі ня зьмést, дык голас яé ў большасці поўны задумы і смутку. Гэта можа і зразумéла. У жыцьцёвай і гістарычнай барацьбе гэтулькі разоў беларус мéў няўдачы, што жыцьцёрадасны і сьвяточны настрой ніяк ня можа ў яго быць частым і звычайным.

Прававыя паняцці беларускага селяніна і беларускае звычаёвае права найляпéй можна выясьніць, разглядаючы склад і будову сялянскае сям'і. Ува ўсёй блізка Беларусі, апрача самага крайняга яé ўсходу, пануе гэтак званая парасейску «падворная» форма землеўладанья, пры якой зямля налёжыць, як уласнасьць, да асобнае сялянскае сям'і і пераходзіць у ёй, як спадчына, ад бацькоў да дзяцёй і да сваякоў. Гэтая форма землеўладанья моцна адрозьнюецца ад пануючае ў Расеі «обшчыннае» формы, калі зямля налёжыць да цэлае вясковае грамады і ў разе патрэбы перадаецца паміж асобнымі гаспадарамі.

Такім чынам, і ўласнікам і гаспадаруючай сілай на зямлі ў нас ёсьць сям'я. Сем'і ў беларускай вёсцы часта бываюць дужа вялікія, па 30—50 і больш чалавек. Пакуль жывы стары бацька, пры ім жывуць жанатыя сыны і ўнукі, разам працуюць і ўсю гаспадарку маюць супольную. Часамі і пасля сьмерці бацькі сям'я ўтрымліваецца; на мейсца бацькі гаспадаром становіцца старэйшы сын, іншыя яго слухаюць. Здараецца гэта, аднак, рэдка. Часьцей-жа пасля сьмерці бацькі вялікая сям'я дзеліцца, і браты разыходзяцца кожны на сваю асобную гаспадарку.

На чалé сям'і наагул стаіць г а с п а д а р: ён кіруе работаю, яé парадкам, судзіць малодшых, загадуе грашыма. Улада яго, аднак, моцна абмяжаваная. Сваé загады ён робіць, парадзіўшыся з іншымі сябрамі сям'і; калі-ж выявіцца, што гаспадар няздольны вёсці гаспадарку, бывае, што сям'я замяняе яго іншым сваім сябрам. Прыкл., на мейсца бацькі-п'яніцы становіцца сын, калі ён сам лёпшы. У беларускай сям'і саўсім няма тога дэспатызму, які пануе ў маскоўскай сялянскай сям'і ды наагул на ўсходзе. Жанкі лічацца раўнапраўнымі сябрамі сям'і, а г а с п а д а р я па свайму значэньню саўсім ня мэншая ад гаспадара. Яна, праўда, загадуе сваёй асобнай галіною працы — каля хаты і ў хаце, алé мяшаецца і ў «мушчынскую» гаспадарку; ўплыў яé залéжыць, ведама, ад асабістых здольнасьцяў. Кабэта ў беларускай сям'і мае сваю ўласную маетнасьць, якая складаецца з пасагу і грошай ад прадажы ўсялякіх прадуктаў жаночае гаспадаркі — за масла, курэй, яйкі і г. д.

Беларуская сям'я часта прыймае да сябе здольнікаў, старонніх людзей, якія за сваю працу карыстаюцца ўсімі правамі сем'яніна і навет спадчынаю зямлі. Гэты факт саўсім выразна выяўляе, што беларуская сялянская сям'я ёсць перад усім арганізацыяю працы. Усё ўнутраныя адносіны ў сям'і пабудаваны на працоўным прынце і навет асабістае жыццё прыносіцца яму ў ахвяру. Гэтак, жэняцца ды выходзяць замуж у нас на вёсцы часта толькі для таго, каб мець патрэбнага ў сям'і работніка.

Апошнія часы парадкі ў беларускай сям'і пачынаюць змяняцца. Сярод крыху адукаванае маладзёжы расьце пэўны індывідуалізм, імкненьне да асабістага, незалежнага жыцця. З гэтае прычыны ўсё часцей і часцей здараюцца разьдзелы паміж братамі яшчэ за жыцця бацькоў і вялікія патрыярхальныя сём'і робяцца рэдкасьцяю, асабліва ў мяйсцовасьцях каля чыгункі ды пад мэстам. Аднак і ў мэншай на лік сям'і пануюць у значнай мэры старыя пагляды і звычаі. Мэтаю сям'і застаецца перад усім належная арганізацыя працы.

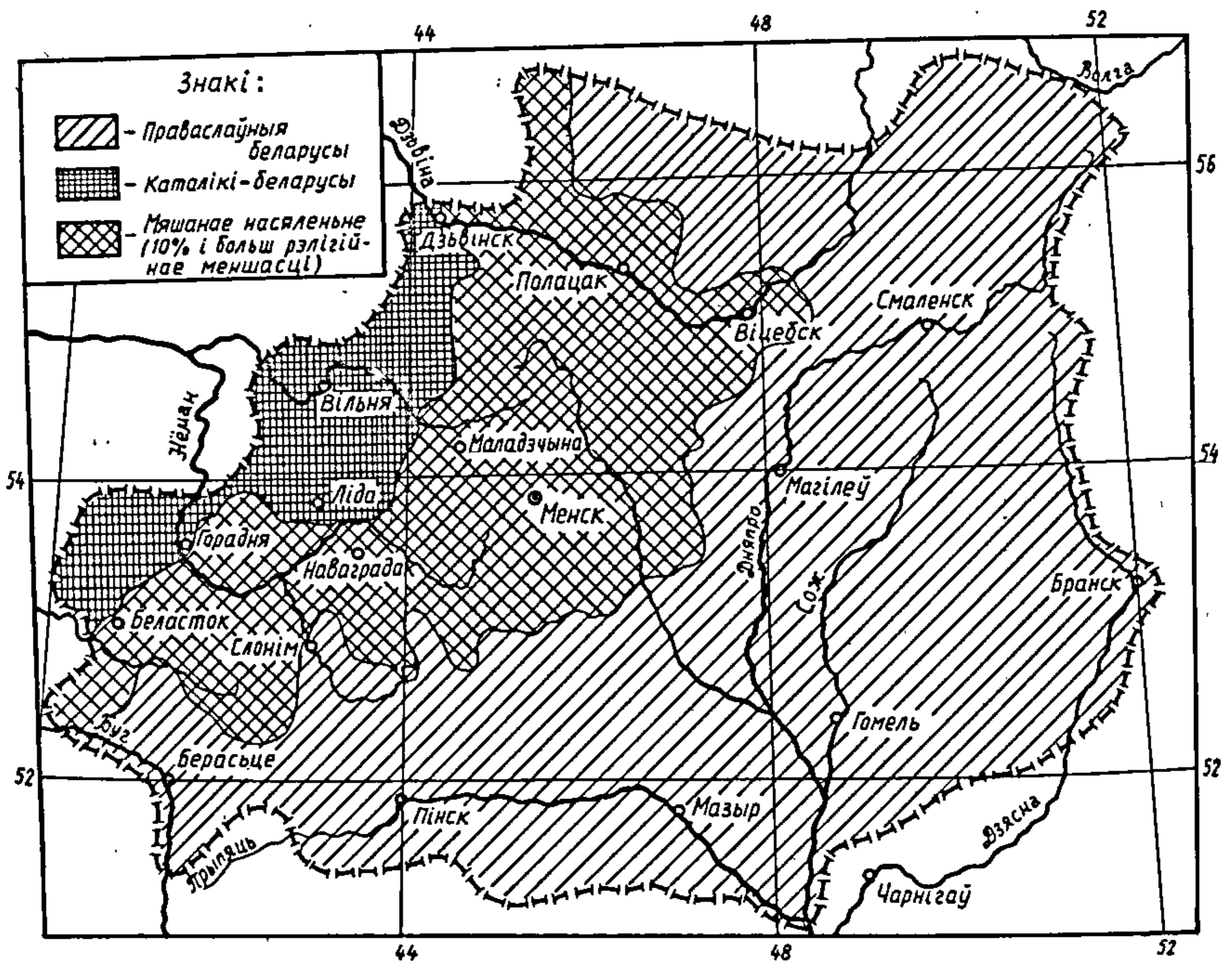
Рэлігійныя адносіны. Беларусы бываюць найбольш дзвёх вераў — праваслаўныя і каталікі. Сустрэкаюцца беларусы і іншых вераў — кальвіны, стараверы, мусульмане, але іх вельмі мала. Паміж беларусамі-каталікамі і праваслаўнымі апрача веры ніякае больш розьніцы няма. Толькі цёмныя і несьвядомыя людзі ды ашуканцы, бывае, кажуць, што каталікі — гэта палякі, а праваслаўныя — маскоўцы. Якой-бы веры ні дзяржаўся беларус, ён усё роўна беларусам астаецца.

У вялікай часьці Беларусі беларусы-каталікі і праваслаўныя жывуць перамяшаўшыся. Але ў усходняй Беларусі (Магілёўшчына, Смалёншчына) вялізарная большасьць праваслаўных, а ў заходняй (Віленшчына, частка Горадзеншчыны і Віцебшчыны) большасьць каталікоў, а праваслаўных мала (рыс. 66).

Беларусаў праваслаўных лічаць у тры разы больш, чымся каталікоў, значыцца, першых ёсць усяго каля 9-х міліёнаў, а другіх каля 3-х міліёнаў.

Культурнае жыццё беларусаў да апошняга часу прадстаўлялася, наагул кажучы, няцікава. З таго часу, як старая беларуская культура пасля свайго пышнага расьцвэту ў ХVI і ХVII вякох упала, а адукаванае грамадзянства ў значнай большасьці прыняло польскую культуру і мову, масы беларускага народу замкнуліся ў крузе народнае творчасці, народнае мудрасьці, пераказванае ад пакаленьня да пакаленьня. Уплывы чужых культураў толькі лёдзьве значнымі сьлядамі адбіваліся на народнай творчасці і жыцці беларускага селяніна. Калі-ж пасля ўпадку Польшчы польскае і спольшчанае грамадзянства горача ўзялося за прасьвэту, тады на працягу больш як паўвэка ў краі нашым запапавала польская школа і польская культура. Не без карысьці яны былі для краю, але спольшчылі да канца беларускую шляхту; да сялянства, аднак, іх уплывы не дайшлі. Пасля апошняга польскага паўстаньня 1863 г. расейцы пачалі

зьялёзнаю рукою заводзіць у краі сваё парадкі, а перад усім сваё школы, адначасна ціснучы і касуючы польскія. Начас пачатку вайны расейская школа ў Беларусі вельмі моцна разраслася, пашырылася і зрабілася вельмі паважным фактарам у краёвым жыцці. Так сама, як і польская школа, яна была чужою для беларуса і мела заданьнем перарабіць яго на маскоўца. Аднак мела яна і свой карысны бок, як карысна наагул усякая прасьвэта. Асаблівай-жа заслугаю расейскае школы трэба лічыць тое, што яна дала магчымасьць прасьветы шырокім народным масам, дала ім магчымасьць выдзяліць сваю

Рыс. 66. Рэлігія беларускага насяленьня.

ўласную інтэлігенцыю, якая ўжо распачала будаваньне ўласнае беларускае школы і культуры.

Перад вайною ў Беларусі існавала каля 10.000 расейскіх пачаткавых школ з поўміліёнам вучняў. На кожную тысячу жыхараў у Беларусі было каля 45 вучняў, пры гэтым найбольшы процант вучняў быў на ўсходзе — у Магілёўскай, Смаленскай і Чарнігаўскай губэрнях, а найменшы — у заходняй Беларусі, у Віленшчыне і Горадзеншчыне. Цікава адзначыць, што грамадзкая адукацыя насяленьня, ня

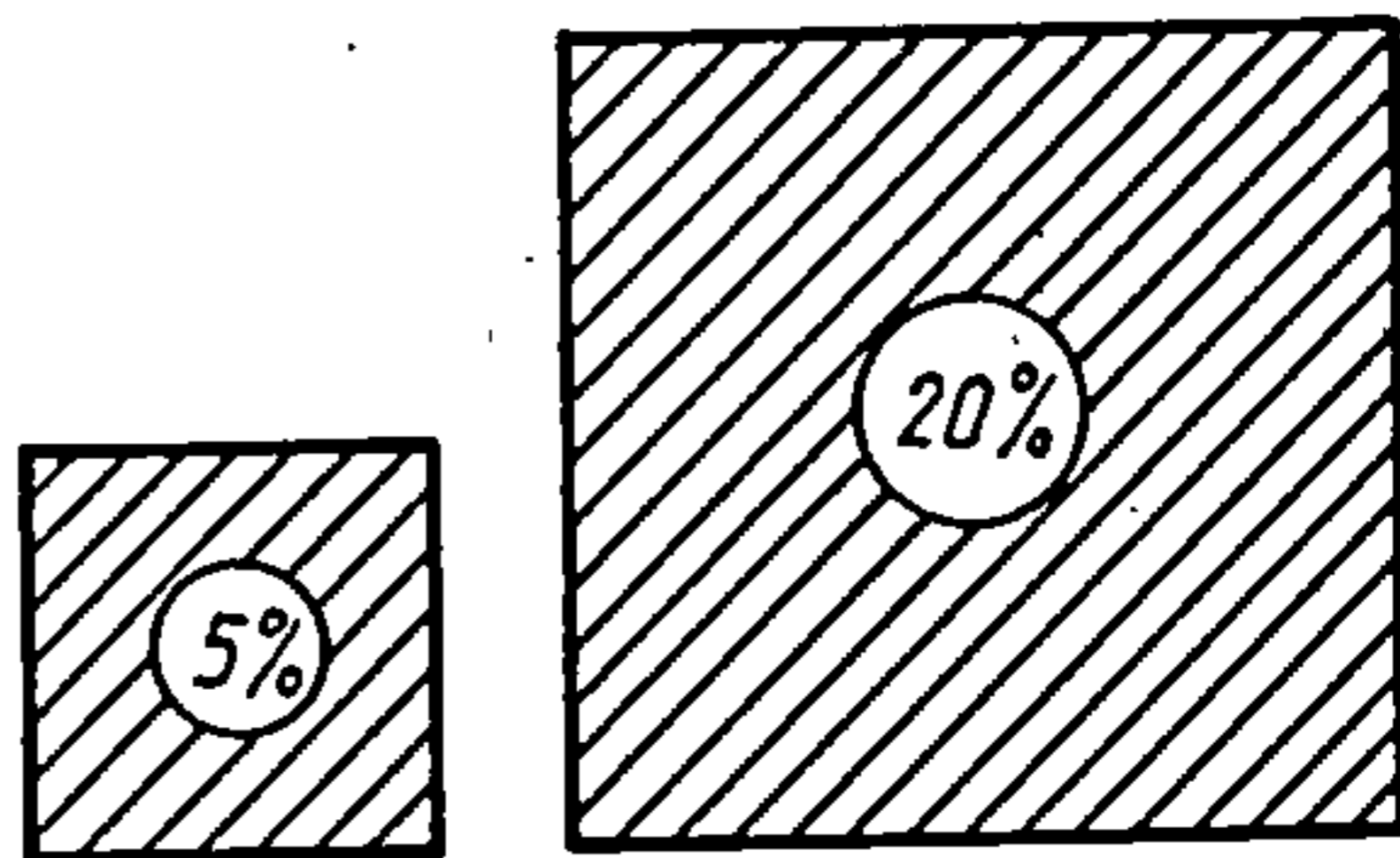
гледзячы на большы лік школ на ўсходзе, была там меншая, чым на захадзе; з даложанае таблічкі можна навет зрабіць

Расейская школа і граматынасьць ў Беларусі.

Губэрні:	На кожную 1000 жыхараў выпадала (у 1897 г.):	
	Вучняў расей- скіх школ.	Неграма- тных.
Горадзенская	42	620
Віленская	42	620
Віцебская	46	670
Мэнская	42	760
Магілёўская	56	780

такі дзіўны вывад, што расейскія школы перашкаджалі народнай прасьвэце і пашыралі няграматынасьць. Справа, аднак, тлумачыцца да пэўнай мэры тым, што на захадзе частка насяленьня, асабліва беларусы-каталікі, — байкатавала расей-

скія школы: дзяцэй па хатах вучылі г. зв. дарэктары, хатнія вучыццалі, звычайна без вялікае адукацыі. Але, з другога боку, трэба адзначыць, што расейская школа ў Беларусі была далёкая ад дасканаласьці з боку пэдагогічнага. Вучні — беларусы, не разумеючы расейскае мовы, мусілі гэтак шмат часу і энэргіі страціць на абзнаёмленьне з ёю, што не магло добра ўсвоіць самы зьмэст школьнае навукі і, выйшаўшы з расейскае школы, хутка забываліся ўсё, чаго вучыліся, праз 4—5 гадоў ды йзноў рабіліся няграматымі.

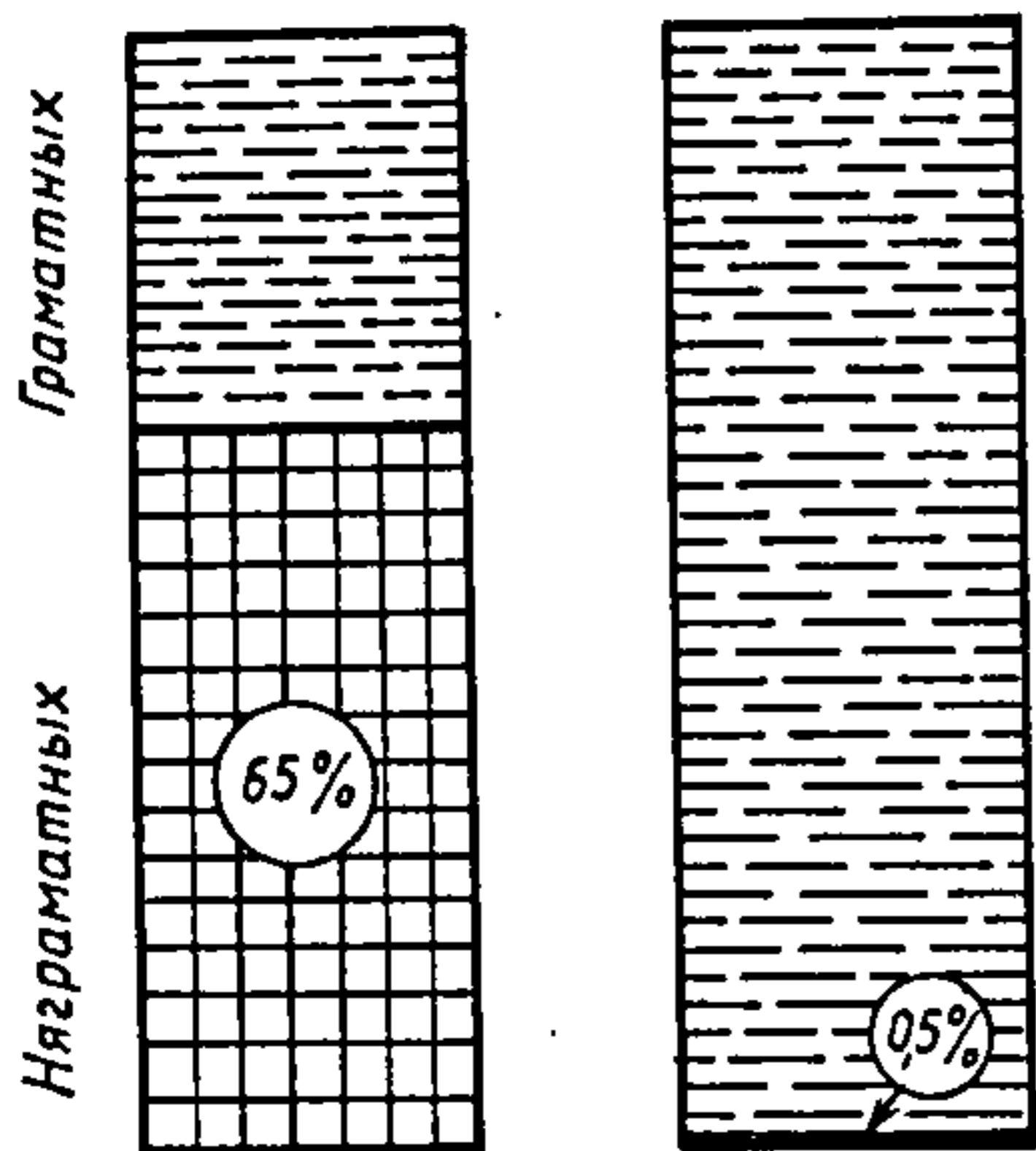

Рыс. 67. Лік вучняў (у % да агульнага ліку насяленьня) ў Беларусі і ў Нямэччыне.

Да таго-ж трэба заўважыць, што й лік гэтых школ быў ня дужа вялікі. У старонах з агульным навучаньнем (прыкл., у Нямэччыне) ў пачаткавых школах вучыцца каля 20 % насяленьня, тады як у нас у лепшым выпадку было 6 % (Рыс. 67, 68).

Было ў Беларусі перад вайною каля 100 гімназіяў з 40 тысячамі вучняў і каля 90 спэцыяльных школ (вучыцельскіх, гандлёвых, гаспадарскіх і інш.) з 8 тыс. вучняў. Вышэйшыя

школы існавалі ў першай палове XIX в. (Віленскі універсітэт (рыс. 69), Гарыгарэцкі гаспадарскі інстытут, Полацкая акадэмія), але былі закрыты расейскім урадам. Апошняя з іх — Гарыгарэцкі інстытут — існавала да 1863 году. Перад вайною ні аднае вышэйшае школы ў Беларусі ня было.

Рыс. 68. Граматнасць насялэння ў Беларусі і ў Нямеччыне.

Толькі ў часе вайны пачала адраджацца беларуская школа; значна пашырацца пачала яна пасля рэвалюцыі. У нашым часе існуець ужо ў Мэнску Беларускае дзяржаўнае універсітэт, ды ў Вільні існуе універсітэт з польскаю выкладовай моваю, а ў Смаленску і Віцебску — вышэйшыя школы, ў якіх выклады йдуць толькі парасейску. Існуе некалькі дзесяткаў сярэдніх беларускіх школ і шмат ніжэйшых, прычым у паасобных частках Беларусі ўжо заводзіцца агульнае навучаньне. Існуе шмат беларускіх культурных арганізацыяў і ўстановаў па ўсёй Беларусі, а разбуджаныя нацыянальным адраджэннем і рэвалюцыяю народныя масы актыўна далучаюцца да культурнага жыцця і творчасці.

§ 30. НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ МЕНШАСЬЦІ.

Важнейшымі нацыянальнымі мэншасцямі ў Беларусі з'яўляюцца — жыды, палякі і маскоўцы. Іншыя нацыянальныя мэншасці значна меншыя лікам.

Жыды пачалі сяліцца ў Беларусі ад часоў Вітаўта. Прышлі яны да нас праз Польшчу з Нямеччыны; адтуль яны прынеслі і сваю мову, якой гавораць дагэтуль, г. зв. жаргон, або новажыдоўскую мову; яна вельмі блізкая да нямецкае мовы, але на яе мелі ўплыў і іншыя мовы. Моляцца-ж жыды ў даўнейшай жыдоўскай мове (або гэбрайскай), у якой гаварылі яны калісь, як яшчэ жылі ў Палестыне.

Быт жыдоўскага насялэння знаходзіцца ў залежнасці ад дзвюх важнейшых прычынаў: ад загадаў жыдоўскае рэлігіі, якімі вызначаецца амаль што ня кожны крок людскога жыцця, і, з другога боку, спецыяльнымі проціжыдоўскімі законамі розных урадаў; у апошнія часы асабліва гэтым уславіўся маскоўскі ўрад. Па расейскім законам, якія нядаўна яшчэ ў нас мелі сілу, жыды мелі права жыць толькі ў Беларусі, Польшчы і заходняй Украіне. Па ўсходняй мяжы гэтых краёў ішла г. зв. «черта осѣдлости», на ўсход ад якое, ў прасторах Маскоўшчыны, жыды ня мелі права жыць. Шмат

абмежаваньняў існавала для жыда і на захад ад «черты». Ён перад усім ня меў права жыць у вёсках, а толькі ў месцах і мястэчках; гэта, між іншым, і было адною з прычынаў вялікае

Рыс. 69. Віленскі унівэрсітэт. Астраномічная абсэрваторыя.

гушчыні мястэчак у Беларусі, дый тога, што ў месцах і мястэчках Беларусі жыды складаюць усюдых блізка большасьць насялёньня. З другога боку, гэтыя законы не дапускалі жыдоўскія масы да земляробства. Толькі рэдка калі ўдавалася

жыдом дастаць кавалак зямлі, каб залажыць там з е м л я-р о б с к у ю к о л ё н і ю. Гэткіх колёніяў ёсьць досіць многа ў Беларусі; яны паказуюць, што жыды маглі-б быць саўсім някэпскімі земляробамі.

Была жыду закрыта дарога да дзяржаўнае ды шмат якое грамадзкае службы. Заставалася яму займацца толькі гандлем ды рамяством і прамысловасьцяю. У гандлёвай справе жыды гэтак выпэцыялізаваліся, што спрытнейшых ад іх гандлёвых пасрэднікаў няма. Але вельмі значны % жыдоў займаецца рамяством (шаўцы, краўцы, бляхары, кавалі і г. д.), дробнымі промысламі (вазакі, анучнікі), працуюць работнікамі ў буйной прамысловасьці і як хатняя служба. Сьціснутыя ў мястэчках і мэстах нашага краю, яны змушаны конкураваць між сабою, і затым навет гандляры жывуць небагата; маса-ж народная жывець вельмі бедна.

Жыды перахавалі да нашага часу сваю ўласную ўнутраную організацыю ў відзе рэлігійнае грамады — к а г а л у. Хаця расейскі закон не прызнаваў яго афіцыяльна, але толераваў ды дазваляў навет зьбіраць для патрэб кагалу спэцыяльныя падаткі з жыдоў, г. зв. сьвэчны і каробачны падатак. Кагал выбіраў сам сваіх духоўных асоб. Адным словам, у часы самага цяжкага прыціску старога расейскага ўраду жыды мелі пэўнае самаўрадаваньне, мелі свае школы; ўсё гэта дазволіла ім моцна згуртавацца і зрабіць вялікую культурную працу сярод сваіх масаў. Наагул жыды ў наш час з'яўляюцца найляпэй арганізаваным грамадзкім элемэнтам у Беларусі.

Найбольш жыдоў жывець у Горадзеншчыне і Мёншчыне, ды ў Палесьсі (16—17 % усяго насялёньня). Наймёнш іх жыве ў Смалёншчыне, якая ўжо лічылася «праўдзіваю Расеяю» і ляжала на ўсход ад «черты осьдлости».

Палякі. Да палякоў, жывучых у Беларусі, належаць: частка шляхты, буйных земляўласнікаў і іхняе дворнае адміністрацыі, частка інтэлігенцыі і частка мяшчанства некаторых мэстаў, як, прыкл., Вільні. Перабраліся яны да нас з Польшчы найбольш пасья Люблінскае вуніі; частка-ж палякоў складаецца з выракшыхся свае мовы беларусаў. Польскія вучоныя, каб апраўдаць дзьяньні польскіх імперыялістычных палітыкаў, залічаюць часта палякамі ўсіх беларусаў каталіцкае вэры, спадзяючыся на тое, што яны хутка сполёнізуюцца. Ў гэтым, аднак, ёсьць саўсім сьвядомы фалш. У наш час 3 міліёны беларусаў-каталікоў, хаця шмат хто з іх і ўмее па польску, ўжываюць звычайна беларускае мовы, беларускіх звычайў і павінны лічыцца живою часткаю Беларускага народу; разьвіваючыся сярод іх, нацыянальны рух робіць дарэмнымі ўсё надзёі на іх полёнізацыю.

Па перапісу 1897 г., які рабіўся досіць безстаронна*), палякоў у Беларусі налічана каля 4 %. Найбольш палякоў у Віленшчыне і Горадзеншчыне; ў Магілёўшчыне іх ужо вельмі мала, а ў Смаленшчыне — саўсім блізка няма.

Маскоўцы сяліліся ў Беларусі ў часы маскоўскага панавання. Маскоўскі ўрад, хочучы мацней звязаць Беларусь з Маскоўшчынаю, прысылаў сюды сваіх урадоўцаў, духаўнікоў, раздаваў двары маскоўскім вяльможам і перасяляў навет маскоўскіх сялян на беларускую зямлю. Найбалеі такога насланага элементу ў усходняй Беларусі, асабліва ў Смаленшчыне.

Апрача таго, у Беларусі жыве досіць многа маскоўцаў-старавэраў, якія перабраліся сюды з Маскоўшчыны найбольш у XVII ды XVIII вякох, уцякаючы ад рэлігійнага прыціску сваё Бацькаўшчыны.

Найбольш старавэраў жывець у двух гнёздах: адно каля Навазыбкава, другое каля Дзвінску. У суседніх з гэтымі месцамі павётах лік старавэраў хістаецца каля 10—15 % і даходзіць часамі аж да 20 % усяго насялёньня. Найбольш іх ёсьць у Брацлаўскім, Дзівненскім і Дзвінскім павётах на поўначы, ды Навазыбкаўскім, Суражскім і Гомельскім пав. на паўдні. Навазыбкаўскія старавэры жывуць найбольш вялікімі мястэчкамі-пасадамі, якіх шмат ёсьць у лесастэпе. Жывуць старавэры ў меншым ліку і ў іншых краінах Беларусі.

Старавэры-маскоўцы **) і па быту, і па нацыянальнаму характару вельмі рэзка аддзяляюцца ад беларусаў, прадстаўляюць з сябе чысты маскоўскі тып і блізка што ня зьмешаваюцца з акружаючым беларускім насялёньнем. Займаюцца яны найбольш гандлем, рамяством, а мяйсцамі — гародніцтвам; да земляробства вялікага замілавання ня маюць.

Некалькі дзiesiąткаў тысяч татараў, якія жывуць у Беларусі, пасяліліся тут яшчэ ў часы Вітаўта, які іх запрасіў да сябе на вайсковую службу. Дзякуючы свайму нязначнаму ліку, яны саўсім блізка зьліліся з акружаючым беларускім насялёньнем, адрозьняючыся ад яго толькі музультманскаю рэлігіяю. Гавораць яны найбольш па беларуску. Асобную і цікавую этнографічную групу прадстаўляюць цыганы, выхадцы з Індыі, якія гавораць сваёй моваю і вядуць качавое жыццё. Частка іх, праўда, пакрысе асядае ў месцах і бярэцца за рамяство.

§ 31. ЭТНОГРАФІЧНЫЯ І ГІСТАРЫЧНЫЯ МЭЖЫ БЕЛАРУСІ.

Тыя мэжы, якія аддзяляюць прастор, заселены ў большасьці беларусамі, ад прастораў, занятых іншымі народамі, называюцца этнографічнымі мэжамі Беларусі. Як

*) Шмат безстароньней, прынамсі, чым апошнія польскія перапісы.
**) Ёсьць і беларусы-старавэры, быт якіх мала выдзяляецца ад быту беларусаў іншых вераў.

вёдама, мяжуецца беларускі прастор з польскім, літоўскім, латыскім, маскоўскім і ўкраінскім (рыс. 70).

Мяжа беларускага й польскага прастораў ідзе ад м. Мельніка, што над Бугам, па гэтай рацэ ўніз, пасля па р. Нурцу і далей пераходзіць на р. Нарву і Бабёр. Далей мяжа кіруецца на Аўгустоў і, падышоўшы да самае нямецкае мяжы, пераходзіць пасля ў край Літоўскі. Мяжа з ліцьвінамі ідзець каля мястэчкаў Друскенікі, Рудзішкі, Еўе, Мусьнікі, Янішкі, Сьвянцянны і Езяросы (Нова-Аляксандраўск).

Ад Езяросаў пачынаецца мяжа з латышамі. Ідзе яна праз м. Ілукшты, Вышкі, Дагду, м. Люцын і да станцыі Корсаўкі.

Ад ст. Корсаўкі пачынаецца мяжа беларуска-маскоўская. Яна ідзець каля м. Апчкі, Вялікіх Лукаў, вярхоўя Дзьвіны ў кірунку на м. Ржэву і Зубцоў, датыкаючыся тут р. Волгі. Адгэтуль мяжа павяртае на паўдня, нейкі час ідзе па верхнім Дняпры аж да Дарагабужу. Не даходзячы гэтага места, мяжа паварочвае крыху на ўсход, а пасля ідзець ізноў у паўднёвым кірунку на места Бранск і далей па р. Дзясьнё да м. Грамяча.

Ад м. Грамяча ўжо пачынаецца беларуска-ўкраінская мяжа. Ідзець яна адгэтуль на поўдзень і паўднёвы ўсход, перасякаючы папалам Чарнігаўшчыну, аж пакуль ня трапіць да Дняпра каля Любеча. Ад Любеча мяжа ідзе ўніз па Дняпры да вусьця Прыпяці і там трапляе на старую гістарычную беларуска-ўкраінскую мяжу, якая ідзе цераз пустыннымя лясы й балоты, што ляжаць на паўдня ад Прыпяці (Вялікія Галы й іншыя). Гэная мяжа ў нядаўныя часы разьдзяляла Мёнскую і Горадзэнскую губэрні ад Валынскае. Гэткім парадкам даходзіць мяжа Беларусі да Бугу каля места Ўладавы і далей ідзе ўніз па ім аж да м. Мельніка. У Мельніку канчаецца мяжа беларусаў з украінцамі і пачынаецца мяжа з палякамі.

Найдаўжэйшая мяжа Беларусі — з Украінаю; яна цягнецца каля 1000 вёрст. Мяжа з Маскоўшчынаю цягнецца на 900 вёрст, мяжа з Літваю — 400 вёрст, з Польшчаю — каля 250 вёрст і з Латвіяю — каля 200 вёрст.

На нашых межах з Маскоўшчынаю праз увесь час гісторыі Беларусі йшлі войны, якія спусташалі мэсты і вёскі і не давалі людзём добра асесьці і завесьці гаспадарку. Дзеля гэтага тамака даўнейшае поле пазарастала лэсам і цяпер Беларусь ад Маскоўшчыны аддзяляюць вялікія лясы — Вокаўскія, Бранскія ды іншыя. Ад Украіны Беларусь аддзелена або глыбокімі рэкамі, або непраходнымі балотамі. Вялікія пушчы растуць і ўздоўж нашых межаў з Польшчаю ды Нямеччынаю (Белавэжская, Горадзенская), ды балотаў там даволі. А па нашых межах з Літваю ды Латвіяй няма ні лясоў вялікіх, ні рэкаў, ні балотаў; толькі вазёраў ёсьць там шмат.

Гістарычныя межы. Гэтак выглядаюць сучасныя межы Беларусі. У мінуўшчыне Беларусь ня раз была адзелена ад суседзяў дзяржаўнымі межамі. Ня раз гэтыя межы рэзалі яё самую на часткі, не раўнуючы, як цяпер, а заўсёды пакідалі яны па сабе значны сьлед, які мае географічнае значэньне.

Першыя пэўныя гістарычныя весткі аб Беларусі адносяцца да IX в. па Нар. Хр. Аб тым, што было ўпярод, мы можам толькі дадумавацца, апіраючыся перад усім на данныя, здабытыя раскопкамі курганоў (рыс. 71). Гэныя данныя кажуць, што старана нашая была заселена яшчэ ў самай далёкай мінуўшчыне — больш за 1500 гадоў назад. Ведама, цяжка ўгадаць, які тады тут народ

жыў, але некаторыя вучоныя думваюць, што гэта маглі быць продкі беларусаў. На берагах тады яшчэ быўшага вялікага палёскага возера яны жылі цэлымі асёліцамі, вёскамі; далей-жа на поўнач, у Надзьвіньне, заходзілі толькі невялікія іх групы. Народ гэты ўжо вёў гандаль з сваймі суседзьмі. У пазьнейшыя часы аб нашай старане пачалі пісаць розныя грэцкія географы і гісторыкі. Яны зьмяшчалі тут народы

Рыс. 71. Спрадвечныя могілкі.

з рознымі імёньнямі, апавядалі аб іх і аб самой старане шмат фантастычнага, але іхнія весткі мала памогуць нам дзеля сваё супярэчнасьці. Вучоныя нашых часоў будуць сваё уласныя гіпотэзы аб тым, які народ жыў на прасторах цяперашняе Беларусі і чым ён займаўся.

Лічаць, што досіць значная частка Беларусі ў даўныя часы была занята літоўскімі і фінскімі плямёньнямі; асабліва першымі. Аднак у паўднёва-ўсходнім Палесьсі аж да Бярэзіны, бязумоўна, жыў народ славянскага плямёньня — продкі беларусаў. І да нашага часу якраз тут перахаваўся славянскі тып у найбольшай чыстаце. З часам яны крыху адціснулі сваіх суседзяў — адных на захад, другіх на паўночны ўсход і занялі блізка той прастор, які цяпер займае Беларускае народ.

Полацкі пэрыод. Подлуг пёршага лётапісу ў IX веку на Беларускай зямлі жылі тры славянскія пляменьні — крывічы, дрыгвічы і радзімічы.

К р ы в і ч ы займалі паўночную Беларусь. Яны жылі па ўсім Наддзвін'ні і па верхнім Дняпры і спускаліся на паўдня аж да Вяльлі і вытокаў Сожу і Дзясны. На поўнач і ўсход пад крывічамі лічыліся прасторы, ляжачыя навет за цяперашнімі межамі Беларусі, найбольш над Верхняю Волгаю і яе прытокамі. У зямлі крывічоў былі такія гарады, як Полацак, Віцебск, Смалёнск, Мёнск, Лагойск і шмат іншых.

Д р ы г в і ч ы займалі Прыпяцкае Палесьсе і Наднёманскі край. На ўсходзе іхнія сёлы даходзілі да Дняпра, на захадзе — да Бугу і Нарві. Іхнімі найвялікшымі гарадамі былі: Тураў, Мазыр, Бэрасьце, Драгічын, Горадня і Слуцак.

Частка пляменьня Дрыгвічоў у часох перасяленьня народаў пакінула свой край, прабілася на Балканскі паўвостраў і асела навакол Салонік. Грэкі звалі іх другувітамі. Мовы другувітаў навучыліся сьв. Кірыла і Мэфодзі, ды пераклалі на яе Св. Пісаньне.

Р а д з і м і ч ы жылі над Сожам і займалі ўвесь край паміж Дняпром і Дзясною. Іхнія паўднёвыя і ўсходнія межы йдуць блізка што па цяперашняй мяжы Беларусі. На Дзяснэ яны сустракаліся з северанамі, а на Жыздры (прыток Окі) з вяцічамі — двума суседнімі славянскімі пляменьнямі. На поўначы яны ня йшлі далей лініі Ельня — Мсьціслаў — Магілёў.

Навукаю давэдзена, што гэныя тры пляменьні ўжо ў тыя часы ня розніліся паміж сабою ані моваю, ані правам сваім, ані рэлігійнымі абрадамі, ды ўсімі гэтымі супольнымі адзнакамі розніліся ад пляменьняў, якія становяць пачатак Маскоўскага і Украінскага народаў.

Беларускія пляменьні гісторыя знаходзіць ужо з сваймі князямі, з знакамі дзяржаўнае арганізацыі. Як раз, відаць, у IX і X вякох сярод беларускіх пляменьняў, як і сярод іхніх суседзяў, пачынаецца процэс утварэньня моцных і вялікіх дзяржаваў.

На пёршы плян тут высоўваецца Полацак. Полацкія князі патрапілі падгарнуць пад сябе ўсю паўночна-заходнюю Беларусь аж да верхняга Нёмна і Дняпра. Скора побач з Полацкам становіцца яго малодшы брат Смалёнск, пашырыўшы свае межы далёка на ўсход. На чале гэтых дзвёх дзяржаваў стаялі крывічы. Два іншыя пляменьні — дрыгвічы і радзімічы вельмі хутка падпалі пад чужую ўладу, — іхнія зямлі разабралі князьствы: Валынскае, Кіеўскае, Чарнігаўскае і Сэверскае.

Гістарычныя межы Беларуска-Літоўскае дзяржавы. Але прыйшоў час больш шырокага і поўнага злучэньня Беларускіх пляменьняў і Беларускае зямлі. Літоўскі князь Міндоўг залажыў аснову новае дзяржаўнасьці, Літоўска-Беларускае, у беларускім месьце Наваградку. Гэтая дзяржаўнасьць ужо пры

Міндоўгу абняла вялікую частку Беларускае зямлі. Гедымін (1315—1340 г.) ўмацаваў Беларуска-Літоўскую дзяржаву і давёў яе межы аж да Гомельскага павяту, Смалёншчыны і Чарнігаўшчыны. Пры Ольгэрдзе была прылучана Чарнігаўшчына і адрэзаны вялікі кавалак ад Смалёншчыны. Апроч таго, Вялікае Князьства пашырылася далёка на паўднёвыя зямлі украінскіх. Урэшце Вітаўт давяршыў зьбіраньне зямлі Беларускае, забраўшы Смалёнск. Пад ім знаходзілася ўжо ўся Беларусь.

Каля 100 гадоў жыла ўся Беларусь злучанаю — аж да часоў маскоўскага вялікага князя Васіля III, якому і яго наступнікам удалося адарваць у часе стогадовае вайны вялікі кавалак Беларускае зямлі. У пачатку XVI в. ад Беларусі была адрэзана ўся Смалёншчына, паўночная і ўсходняя Віцебшчына (Сэбеж, Невель, Вяліж), Гомельшчына і Чарнігаўшчына.

Масква добра ўмацавалася, і доўга не магла вялікія князі літоўскія адабраць ад яе гэтых зямляў. Наадварот, маскоўцы ня раз пераходзілі з вагнём і мячом цераз усю Беларусь з канца ў канец, а ў забранай частцы пазаводзілі свае маскоўскія парадкі, панасялялі маскоўскіх людзей, а тамашніх беларусаў масамі высялялі ў Маскоўшчыну.

Настаў, аднак, у Маскве «смутны час», і яе наступная сіла троху аслабела. Карыстаючыся гэтым, Літва, якая тады ўжо была ў сувязі з Польшчай, адабрала назад тое, што заваяваў Васіль III і Іван IV, адабрала Смаленск, і йзноў давяла мяжу Літвы-Беларусі да яе прыроднага палажэння. Па Дэулінскаму замірэньню (1618 г.) мяжа паміж Масквою і Літвой праходзіць па Дзяснэ і верхняму Дняпру, — значыцца, па тэй мяжы, якая й цяпер дзеліць Беларускае народ ад Маскоўскага. Ізноў Беларусь злучылася, але ненадоўга. Пасьля цяжкіх войнаў, па Андрусаўскай згодзе (1667 г.), Маскоўшчына йзноў адабрала Смалёншчыну і Чарнігаўшчыну. Мяжа ўстаноўлена была акуратна па цяперашніх усходняй і паўночнай межах Магілёўскае ды Віцебскае губэрняў.

У гэтым стане заставалася Беларусь ажно да разьдзелаў Польшчы. Па першым разьдзеле (1772 г.) Масква забрала паўночную і ўсходнюю Беларусь. Мяжа праходзіла па Дзвіне і па Друці. У другім разьдэле (1793 г.) да Масквы адышла Мёншчына і прылягаючыя павёты. Мяжа йшла ад Дзвінску на Пінск. Урэшце па 3-м разьдзеле да Масквы адышла ўся Беларусь апрача павятаў Беластоцкага, Бельскага, Сакоўскага і Аўгустоўскага, каторыя адышлі да Прусіі. Гэтыя павёты ў 1814 г. па Тыльзіцкай згодзе таксама прылучаны былі да Расіі.

Гэтым парадкам у 1814 г. ўся Беларусь ізноў злучылася, пад Расеяю, і гэтак была ажно да вялікае вайны 1914 году.

Мы разглядалі мяжу Літоўскага Князьства, як мяжу Беларусі, дзеля таго, што фактычна гэта была дзяржаўнасьць беларуская — з беларускаю культураю, моваю, законам і з пераважаючым уплывам на дзяржаўныя справы беларус-

кага грамадзянства. На захадзе Вялікае Князьства Літоўскае межавалася з Польшчаю, або Каронаю, па лініі Граева — Візна — Драгічын — Бела. Каля в. Багушоў пры самай даўнейшай расейска-нямэцкай граніцы (недалёка ад ст. Граева) і дагэтуль стаіць камённы стоўб, паказуючы граніцу Літвы і Кароны (Польшчы); пастаўлены ён у 1545 г.*). Пазьней Літоўскае дзяржава злучылася ў фэдэрацыю з Польшчаю, але юрыдычна ўвесь час лічылася самастойным гаспадарствам. На Люблінскай уніі была замацавана мяжа паміж Польшчаю і Літвою-Беларусяю. Яна йшла па цяперашняй паўднёвай мяжы Мэнскае і Горадзёнскае губэрняў і далей на Бэлу, Мельнік і Аўгустоў.

Значэньне гістарычных межаў вялізарнае. Як мы бачылі, Беларускі народ блізка цераз увесь час сваё гісторыі жыў пад уладаю ці прынамсі пад моцнымі ўплывамі іншых народаў: маскоўцаў і палякоў. Народ уладар заўсёды стараўся налажыць сьлёд сваё культуры на зямлю Беларускаю і на самую душу Беларускага народу; ён стараўся тую частку зямлі Беларускае, якая была пад ім, назаўсёды зьвязаць з сабою. І трэба сказаць, што хоць Беларускі народ сьвядома й несьвядома бараніўся ад палітычнае і культурнае няволі, аднак шмат удалося пакінуць сьлядоў свайго панаваньня і маскоўцам і паляком. Гэтыя сьляды пазаставаліся, ведама, толькі на тых краях Беларусі, якія ў свой час былі даўжэй пад Маскоўшчынаю ці Польшчаю.

Вось-жа веданьне гістарычных межаў Беларусі вельмі паможа нам разабрацца ў шмат якіх фактах сучаснасьці. Прыкладам, проф. Карскі вызначыў лінію, да якое даходзяць моцныя ўплывы маскоўскае мовы на беларускую. Гэная лінія йдзе блізка што па тэй самай мяжы, якая ўстанавілася ў часе стогодніх войнаў з Маскоўшчынаю пры Васілі III. Краі, ляжачыя на ўсход ад лініі, праведзенае проф. Карскім, былі пад Маскоўшчынаю на 100 гадоў больш, а частка іх, што адыйшла да Масквы па Андрусаўскай згодзе, — на 200 гадоў больш, чымся рэшта Беларусі.

Заходняя і цэнтральная Беларусь была пад Маскоўшчынаю каля 125 гадоў, паўночная Віцебшчына і Гомельскі край — каля 230 гадоў, а Смаленшчына і Чарнігаўшчына — 335 гадоў.

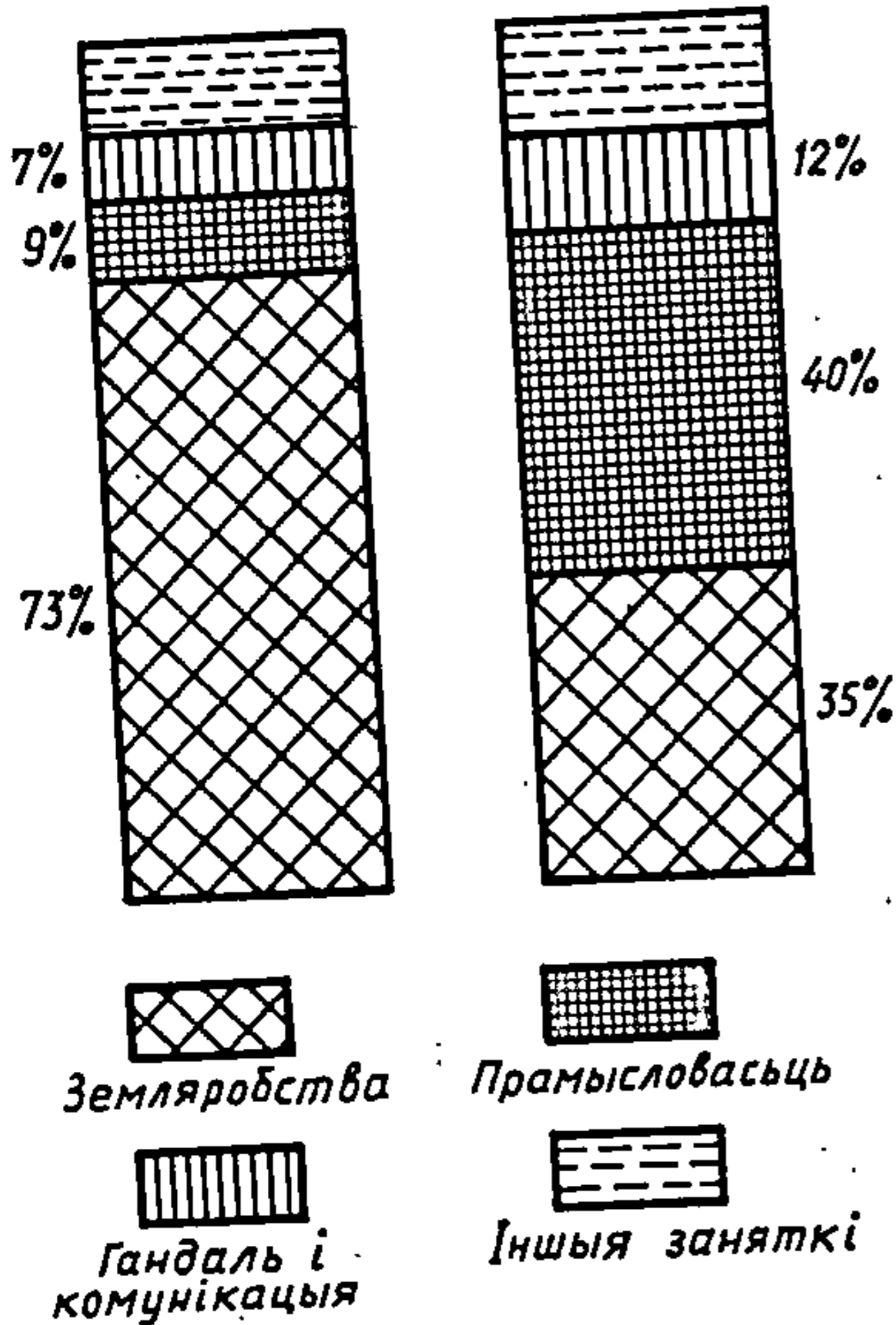
*) Gloger. Encyklopedja staropolska.

РАЗЪДЗЕЛІ VI.

Сельская гаспадарка.

§ 32. ЗЕМЛЯРОБСТВА.

Блізка тры чвэрці насялэння Беларусі займаецца каля зямлі. Рэшта — працуе на хвабрыках, займаецца рамяством, гандлем і ўсякаю службаю, і жыве найбольш у местах.

Рыс. 72. Заняткі насялэння ў Беларусі і ў Нямеччыне.

У тых краінах Беларусі, дзе ёсць вялікія месцы, дзе шмат хвабрыкаў і заводаў, там менш людзей працуе каля зямлі, а больш мае іншыя заняткі. На ўсходзе Беларусі найбольш народу займаецца гаспадаркаю, на захадзе-ж, у Горадзеншчыне, — наадварот, найменш. Аднак і ў Горадзеншчыне з сотні чалавек больш як 60 займаецца каля зямлі.

Гэткім парадкам Беларусь трэба лічыць краем зямляробскім. Толькі Маскоўшчына ды Украіна спаміж эўропэйскіх краёў маюць гэткі самы, як і Беларусь, зямляробскі характар. Ужо ў Польшчы каля зямлі занята толькі крыху больш палавіны насяленьня. У Заходняй Эўропе % зямляробаў (рыс. 72) яшчэ меншы (ў Нямеччыне 35 %, а ў Англіі — ўсяго 12 %).

Ужыццё зямлі (рыс. 73). Значная часць зямлі ў Беларусі ляжыць зусім бяз усякага ўжытку, — гэта балоты, пяшчаныя выдмы, а гэтаксама й прасторы,

занятыя вазёрамі й рэкамі. Усіх такіх няўжыткаў каля 4 мільёнаў дзесяцін. Праўда, значную частку гэтых зямляў можна было-б выкарыстаць, абсушыўшы балоты, пасяўшы ляс на пяскох ды завёўшы добрую рыбную гаспадарку на вазёрах. Але пакуль што — ад іх карысці ніякае. Яшчэ большы прастор занялі лясы і гаі. Трэба лічыць, што іх ёсць каля 10 мільёнаў дзесяцін. З лесу наша гаспадарка мае вялікую падмогу. Гаспадарка бяз грошай, бяз капіталу ня можа паляпшацца. Вось гэты капітал даюць лясы,

якія патрабуюць ад гаспадара самых малых на сябе затратаў і даюць чысты зыск. Хто мае свой лés, зарабляе на продажы, хто лésу ня мае, наймаецца на работу, зарабляе сваёй мазольнаю працаю ў лесе.

Разам лясы і няўжыткі займаюць бязмалага палову ўсяго прастору Беларусі. Значыцца, пад гаспадарку застаецца крыху болей паловы ўсяё зямлі, каля 16 міліёнаў дзесяцін.

З гэтага ліку прымерна трэцяя частка — пад сенажацямі. Найбольш сенажацяў ёсць на прасторах Палескае нізіны. Тамака яны займаюць безканечныя даліны рэкаў і падсушаныя і расьцярэбленыя балоты. З усіх сенажацяў Беларусі накошувецца каля 300 міліёнаў пудоў сена. Дзесяціна сенажаці даець у нас небагата — ўсяго каля 60 пудоў сена (3—4 вазы-калясьнікі).

Па прастору сенажацяў Беларусь можа лічыцца багацейшаю за ўсё суседнія з ёю краі, асабліва на ўсходзе Эўропы. Калі прыняць пад увагу, што пасья асушэньня шмат балотаў абярнулася-б у сенажаці, ды што скаціна мае пашу яшчэ ў вялізарных нашых лясох, трэба прызнаць, што ў Беларусі выключна добрыя варункі для гадоўлі скаціны.

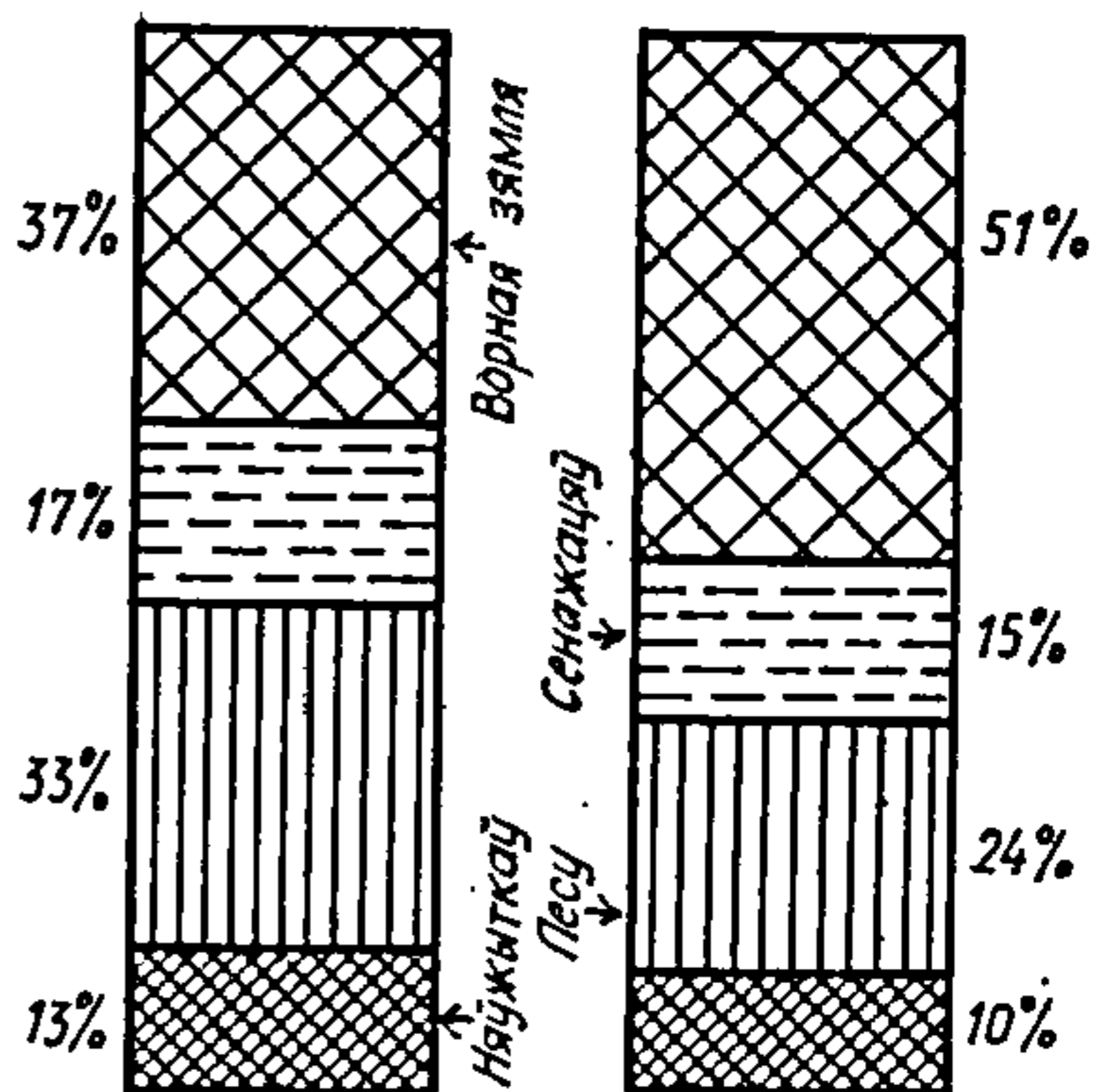
Ворнае зямлі ў Беларусі каля 11 міліёнаў дзесяцін.

Дворная і вясковая гаспадарка. Накшая гаспадарка ў дварох, накшая ў вёсках. Вясковы гаспадар мае некалькі дзесяцінаў зямлі і працуе на ёй сам з сям'ёю. У двары зямлі некалькі сотняў, а то й тысячаў дзесяцін. Гаспадар двара сам не працуе на полі; за яго працуюць найміты-парабкі.

Вясковаму гаспадару трудна пракарміцца з сваго кавалку зямлі. З усіх сіл стараецца селянін, каб павялічыць свой палэтак: расьцярэблюе пасекі, хмызьнякі й балоты, ні аднаму кавалку зямлі ня дасьць гуляць. Лésу вясковы гаспадар па большай часьці ня мае; калі й меў, дык упатрэбіў.

У двары хлэба хапае. Лэпшую зямлю гаспадар гарэ, горшую запускае пад лés. Чуць ня ўсё нашыя лясы стаяць на дворнай зямлі. Шмат дворнае зямлі ляжыць пад зарасьнікамі і дзірванамі. За тое дворныя балоты часьцёй бываюць асушаныя, чымся сялянскія, часамі больш іх і расьцярэблена. Больш сілы ў двара, больш капіталу.

Ёсць яшчэ ў нас зямля скарбовая; яна ўся блізка ляжыць пад лясамі і няўжыткамі. Да дзяржаўнага скарбу належыць каля 2 міліёнаў дзесяцін.

Рыс. 73. Ужыцьцё зямлі ў Беларусі.

Даўнэй (гадоў 50 назад) дворнае зямлі было шмат больш, чымся сялянскае. Дворнае было 15 міліёнаў, сялянскае 12 міліёнаў дзесяцін. Але з кожным годам і лік двароў, і дворнае зямлі змяншаецца: яé раскуплялі сяляне і наагул дробныя гаспадары. На мейсцы даўнэйшых двароў разсыпаліся дробныя фаліваркі, засьцёнкі і хутары пакупцоў.

Апошнімі часамі дворнае зямлі, трэба лічыць, было гэтулькі, прымёрна, колькі сялянскае, г. зн. каля 12 міл. дзес. Рэшта даўнэйшае дворнае зямлі перайшла да дробных пакупцоў.

У Беларусі перад вайною было каля 10.000 двароў і да іх налёжыла 40 % усяго прастору зямлі Беларусі, тады як міліёны дробных гаспадароў валадалі толькі паловаю зямлі. Гэтка няроўнасьць у падзеле зямлі была прычынаю апошняе зямельнае рэволюцыі, якая скончылася ў усходняй Беларусі пераходам значнае часткі дворнае зямлі ў карыстаньне сялянства і гэткім чынам грунтоўна зьмяніла там зямельныя адносіны. У Заходняй Беларусі разьвіваецца пакрысэ працэс парцэляцыі дворнае зямлі, прадажы яé дробным пакупцом.

§ 33. ЗАСÉВЫ І ЎРАДЖАІ ПАЛЯВЫХ РАСЬЛІНАЎ.

Культура палявых расьлінаў, якая вядзецца на 11 міліёнах дзесяцін ворнае зямлі, ёсьць асноваю эканамічнага жыцьця Беларусі. Яна жывіць людзкое насялэньне нашага краю, хатнюю жывёлу, даé сыры матар'ял для пераробкі ў фабрычнай прамысловасьці. На пёршы плян выступаюць у нас патрэбы пражыўленьня насялэньня; беларускі земляроб перадусім думае аб тым, каб уласным хлебам пражывіцца да будучага ўраджаю. Гаспадарка нашая яшчэ вельмі слаба ўцягнута ў мэжы ўплываў сусьветнага таваразамэну і ў значнай меры ёсьць натуральнаю, г. зн. абслужуе сваімі прадуктамі самага гаспадара і яго сям'ю, — і толькі ў малой мэры прадаé сваé прадукты на старану.

З гэтых прычынаў найбольш сеюць у нас на полі — жыта, якое разам з бульбаю зьяўляецца галоўным спосабам пражыўленьня жыхараў Беларусі. Да таго-ж яно ня вельмі пераборлівае на зямлю, наагул якраз адпавядае нашаму мёрнаму і вільготнаму клімату і добра ўдаецца навет на досіць бэдных грунтох. Звычайна займае жыта трэцюю частку ворнага поля ў гаспадарцы — жытнюю зьмяну. Апрача жытняе зьмяны бываюць яшчэ звычайна ў кожнай гаспадарцы — яравая і папарная. У яравой зьмяне сеюць ярыну: авёс, ячмень, бульбу і г. д. Ў папарнай зьмяне зямлю падгатаўляюць на жыта. Цэлы год яна быццам адпачынае, яé некалькі разоў пераворуюць, скародзяць (барануюць) і ў канцы — сеюць на ёй жыта. Такім чынам, беларускі гаспадар, як бачым, не шкадуе працы і стратаў (год-у-год траціна зямлі гуляе, ня прыносячы даходу) — толькі каб запэўніць сабé ўраджаем жыта.

Парадак гаспадаркі, калі зямля падзелена на тры змяны і з іх адна ёсць папарная, называецца трохпалёўкаю.

У паўднёва-заходняй Беларусі ў жытняй змяне апрача жыта сеюць яшчэ пшаніцу-азімку. Любіць гэтая збажына ўжо лепшыя зямлі, дый наагул больш капрысная, чым жыта. За тое й сеюць яе ў нас наагул мала.

Прасторы культурных расьлінаў у Беларусі і ў Нямэччыне (Прусіі).

На 1000 дзесяцін, занятых 4-ма важнейшымі гатункамі збожжа, займалі дзесяцін:	У Беларусі (1911)	У Прусіі (1913)
Пшаніца	36	117
Жыта	596	498
Ячмён	98	92
Авёс	270	293
Грэчка	58	4
Проса	5	—
Гарох	36	10
Сачоўка	1	—
Бульба	149	235
Буракі	—	34
Лён	39	1

Найбольшыя прасторы ворнае зямлі пасля жыта займаюць у Беларусі авёс, бульба і ячмён. Шмат яшчэ сеюць у нас грэчкі, лёну й гароху; сеюць таксама — пшаніцу-ярыцу, каноплі, проса дый інш. расьліны.

Аўса сеюць у Беларусі ўсюдых шмат, а найбольш — у Смалёншчыне. Расьліна гэтая добра зносіць мокры й халодны клімат, падзолістыя грунты, дый клопату з ёю мала; за тым яго й любіць халодная, з кароткім лэтам, ды нявысокай гаспадарнай культурай Смалёншчына. Наагул займае авёс прастору ў два разы менш, чым жыта. Але на паўднёвым усходзе Беларусі (ў Чэрнігаўшчыне ды ля Прыпяці й Сожу) сеюць яго менш. Тут яго мейсца займаюць грэчка й бульба.

Ячмёню найбольш сеюць у Віцебшчыне, што тлумачыцца блізкім сусэдствам Балтыцкіх краёў (Латвіі), дзе ячмёню сеецца асабліва шмат. Наагул у цэнтральнай і заходняй Беларусі ячмён займае значныя прасторы (разы ў 2¹/₂ ўсё-ж

мэнш, чым авёс). У Віцебшчыне значная частка ячмёню йдзёць на бравары і перакуруецца на піва.

Бульбы садзяць у нас шмат, дый добра яна ўдаецца ў Беларусі, асабліва на лёгкіх грунтах, якіх тут ёсьць гэтак многа. Найбольш яё садзяць на паўдні й захадзе. Займае тут яна вялікія прасторы, а йдзёць найбольш на бравары, дзе з яё гоняць сьпірт. Найбольшыя прасторы засаджуюць бульбаю ў павётах Рачыцкім, Суражскім, Гомельскім, Навазыбкаўскім, і асабліва ў Беласточчыне ды Горадзеншчыне.

У лепшых гаспадарках сёюць кармовыя буракі, на корм скаціне. Яны патрабуюць добрае гнойнае зямлі й шмат працы, але даюць вялікую карысьць.

Урэшце на паўдні дзе-ня-дзе сёюць цукровыя буракі, з якіх робяць цукар. Гэтыя буракі, аднак, могуць расьці таксама блізка што і па ўсёй Беларусі на лепшых глыбокіх грунтах. Даўнэй у нас былі й сваё цукраварні, напр., у Пінскім павеце, у двары Парэччы, а навет у паўночнай Беларусі — у Лепельшчыне (Бешанковічы), ды пазакрываліся дзеля розных прычынаў.

Грэчкі найбольш сёюць на пяшчаных грунтах у паўднёвай Беларусі. На поўначы яё сёюць мала, бо яна баіцца халадоў і дзеля таго, што там наагул больш цяжкія грунты. На паўдня ад лініі Пінск — Магілёў — Рослаў грэчкі сёюць асабліва шмат. На пескавых разлогах паўднёвага Палесься іншае збожжа родзіць слаба, а грэчка ўдаецца. У Чарнігаўшчыне і сумежных з ёю частках Магілёўшчыны грэчкі сёюць так многа, што яна займае часамі большую палавіну яравое зьмяны. Шмат сёюць грэчкі і ля Нёмну, ў паўночнай Горадзеншчыне, і ў Лідзкім павеце.

На поўначы Беларусі, ў Віцебшчыне й Смалёншчыне, вялікае значэньне мае лён. Для дамовага ўжытку сёюць лён усюдых, але ў вышэйпамянёных краёх сёюць лён на продаж. Сёюць яго найбольш на дзерванох і пасья канюшыны. Лён тут удаецца добры і дае вялікае грашавое падтрыманьне гаспадарцы. Найбольш лёну сёюць у паўночнай Смалёншчыне (Бэльскі, Духаўшчынскі, Красенскі, Парэцкі, Дарагабужскі павёты). Даўнэй і ў Заходняй Беларусі лён займаў вялікія прасторы. З павышэньнем земляробскае культуры сталі яго сёяць мэнш, бо ён занадта моцна вынішчуе зямлю.

Каноплі ўва ўсёй Беларусі сёюць у гарадах па якім гарцы. На паўднёвым-жа ўсходзе Беларусі (Чарнігаўшчына, сумежныя з ёю часьці Магілёўшчыны й Смалёншчыны) канопляў сёюць шмат і продаюць пяньку. Пянька тут мае такое самае значэньне, як на поўначы лён. Яна прыносіць у гаспадарку вольны грош на зварот, на падаткі і на патрэбную ў гаспадарцы куплю. Затое яна так сама, як і лён, моцна вынішчуе поле. Там, дзе сёюць больш канопляў, пад іх ідзёць ўвесь гной і для рэшты поля нічога не застаецца.

Ў паўднёвай Беларусі сёюць патроху проса — ў Мазырскім, Рачыцкім, Гомельскім ды інш. павётах. Так сама ў паўднёвай Беларусі, асабліва ў Чарнігаўшчыне, сёюць досіць многа табакі. Тамашнія гаспадары маюць з табакі вялікую карысьць. Прыказка навет кажа, што «без табакі няма чым падаткаў плаціць». Трэба заўважыць, што якраз у беларускай Чарнігаўшчыне разводзяцца найбольш цэнныя сарты табакі (амэрыканскія, або цыгарныя).

Апрача збожжа сёюць яшчэ на полі траву: канюшыну, выку, сарадэлю, цімахвэйку ды інш.; найбольш сёюць канюшыны й выкі. Шмат канюшыны й цімахвэйкі сёюць у Смалёншчыне й Віцебшчыне, бо пасья іх добра ўдаецца лён. Іншых траваў там мала знаюць. Затое на захадзе Беларусі побач з канюшынаю, якой сёюць так сама багата, знаходзіцца шмат выкі (на цяжэйшых грунтах) і сарадэлі (на пясках). З гэтых траваў выходзіць сена надта дагоднае для малочных кароў.

Рыс. 74. Сявец у Магілёўшчыне.

Сёюць яшчэ ў нас на палёх лубін. Лубін увосені, як ён вырасьце высокі, заоруюць, і ён угнойвае зямлю. Асабліва карысны лубін на бэдных пяшчаных грунтах, якія ён можа праз некалькі год зрабіць ураджайнымі. Лубін — гэта новая расьліна.

Сёяць яго пачалі гадоў 10—20 таму назад, а ўперад у нас яго ня зналі. Так сама

нядаўна пачалі сёяць сарадэлю, выку і наагул траву. Ураджайнасць зямлі залежыць ад характару грунтоў і клімату, але яшчэ больш — ад працы, энэргіі і ўмеласьці чалавэка. На такіх самых грунтах, якія ў нас даюць ураджаі ў сярэднім па 40—50 пудоў жыта з дзесяціны, нямецкі гаспадар (у крыху, можа, лагаднёйшым клімаце) зьбірае 100 і больш пудоў.

Сярод краінаў Беларусі найбольш ураджайнаю лічыцца Случчына і Наваградчына. Добрыя ўраджаі дае

зямля і ў Горадзеншчыне ды Падлясьсі (Бэльскі пав.), дый яшчэ — у Смаленшчыне. Самыя нізкія ўраджаі ў Віцебшчыне й Віленшчыне.

Рыс. 75. Араты ў Смалёншчыне.

Ўсяго збожжа, якое йдзе на пражыўленне людзям (апрача аўса і бульбы), намалочуюць у Беларусі каля 180

міліёнаў пудоў, у гэтым ліку каля 140 міліёнаў пуд. жыта. Часамі свайго збожжа не хапае на пражыўлёныя ўсяго насялёньня Беларусі. Так, прыкл., у 1910 годзе з Беларусі было вывезена каля 10 міліёнаў пуд. збожжа, а прывезена — каля 30 міл. пуд. Вывозім мы наагул найбольш жыта й ячмёнь, а прывозім блізка што адну толькі пшаніцу й пшанічную муку: гэтыя прадукты йдуць да нас з Украіны.

Увесь блізка прывозны хлеб ідзець у нас у месты: Вільня прывозіла да сябе 4 міл. пуд. збожжа і мукі, Беласток — каля 3 міл. пуд., Віцебск — 3¹/₂ міл. пуд. і г. д. Лічаць, што значная частка гэтага хлеба йшла на харчаваньне войска, якога ў расейскія часы асабліва шмат стаяла ў Беларусі, як краі, бліжкім да расейска-нямецкага рубяжу. Вёска-ж мала карысталася прывозным хлебам. Толькі ў некаторых палескіх паветах, дзе насяленьне, занятае ляснымі промысламі, мала звяртала ўвагі на гаспадарку, ды ў Віцебшчыне*) прывозны хлеб ішоў пакрысе і ў вёску; здаралася гэта найбольш у неўраджайныя гады. Затое багацейшыя паветы, як, прыкл., Случчына, увесь час вывозілі збожжа ў іншыя паветы ды за межы Беларусі. Недахват уласнага хлеба вясковае насяленьне найчасцей запаўняе бульбаю, якое ўсюдых годзе.

З іншых прадуктаў палявое гаспадаркі Беларусь (ляпэй кажучы, яе ўсходняя частка) вывозіць за свае межы каля 2-х міліёнаў пуд. ільняное кудзэлі і каля 1 міліёну пуд. пянькі. Рэшта-ж Беларусі, асабліва Меншчына й Палесьсе, вывозіць заганіцу шмат сьпірту (каля 9 міл. вёдраў). Вывазам гэтых прадуктаў, асабліва апошніх, дзякуючы іх высокай цане, заўсёды пакрываецца прывоз у Беларусь не хапаючае ёй для харчаваньня мэтаў пшанічнае мукі, а гэта дазваляе лічыць, што палявая гаспадарка Беларусі ў поўнасьці задавальняе харчоўныя патрэбы насялёньня Беларусі.

Дзякуючы роўнаму і лагоднаму клімату, зямля нашая дае калі ня надта багатыя, дык затое сталыя ўраджаі. Вялікіх неўраджаяў, якія часта здараюцца на ўсходзе, у нас блізка што ня бывае. Ды наагул прывозіць Беларусь хлеб са стараны не таму; што ня можа прахарчавацца сваім, а таму, што

*) Заслужоны віцебскі вучоны А. Сапуноў лічыць, аднак, што Віцебшчыне свайго хлеба саўсім хапае. «Віцебская губэрня, — піша ён, — прывозіць выключна толькі пшанічную муку, якую з лішкам аплочуе сваім вывазам жыта, ячмёню, аўса, лёну і льнянога сямённа, ня кажучы ўжо аб вывазе вялізарнага ліку дрэва. А значыць, пашыраная думка (ўвайшоўшая навет у ўсё падручнікі географіі) аб нашай губэрні, як найбяднейшай у Расеі, — несправядлівая. Гэткі пацяшаючы вывад пацьвярджаецца й данымі Віцебскага Статыст. Камітэту: ў 1892 г. ў Віцебскай губэрні лішкі азімага збожжа было 48 тыс. чэцьвярцяў, яравога — 604 тыс. чэцьв. і бульбы — 48 тыс. чэцьв. Трэба дадаць, што 1892 г. па свайму ўраджаю ня вельмі вызначаўся між ураджаямі апошніх гадоў». Трэба спадзявацца, што новыя й больш старанныя дасьлэды выявяць, што рэшта Беларусі яшчэ ляпэй, чым Віцебшчына, забясьпечана сваім збожжам і можа абыходзіцца без прывозу.

гаспадарка яé цяпёр ужо мэнш цікавіцца вытварам зярна й сваю ўвагу што раз, то больш зьвяртае на больш зыскоўныя галіны гаспадаркі, асабліва на гадоўлю скаціны, дзеля якое трэба разводзіць шмат траваў, бульбы й буракоў, ды на тэхнічныя расьліны — лён і каноплі. Усё на захад ад Беларусі ляжачыя эўропэйскія краі гэтак сама, як і Беларусь, маюць недахват уласнага хлеба і прывозяць яго са стараны. Наадварот, Маскоўшчына і асабліва Ўкраіна вывозяць шмат хлеба заганіцу.

Пры павышэньні роўня земляробскае культуры Беларусь, аднак, магла-б, бязумоўна, ня толькі заўсёды абыйсьціся сваім хлэбам, але ў значнай мэры і вывозіць яго заганіцу.

§ 34. СЫСТЭМЫ АБО СПАСАБЫ ЗЕМЛЯРОБСТВА.

Мы ўжо абзнаёміліся з адным са спосабаў земляробства — з трохпалёўкаю, якая найбольш пашырана ў сялянскіх гаспадарках па ўсёй Беларусі. Пры трохпалёўцы ворная зямля падзелена на тры зьмяны і з гэтых зьменаў адна — папарная (кожын год іншая) — гуляе. У восень на папары сёюць жыта.

Апрача трохпалёўкі ёсьць і іншыя спосабы гаспадаркі, і лепшыя й горшыя, ці, можа, сказаць ляпэй, і вышэйшыя, і ніжэйшыя. Бо ўсюдых гаспадарка ўпэрад была горшаю, а пасля паднялася ўгару — зрабілася вышэйшай, лепшаю. Паляпшаецца гаспадарка ад таго, што на яé чалавék больш працы й капіталу кладзё, што бярэцца за яé з большай умеласьцяю, карыстаючыся даннымі навукі й практыкі. Вось-жа чым людзям цясьнёй жыць робіцца, тым больш яны стараюцца й больш кладуць працы на свой кавалчак зямлі, тым і гаспадарка вышэйшая. Вышэйшая гаспадарка даé з кожнае дзесяціны зямлі больш прыбытку, чымся ніжэйшая.

Як стала цясьнёй жыць у нас, аглédзіліся гаспадары, што цэлая траціна поля заўсёды гуляе. Сталі патроху займаць папар — то выкай ці канюшынаю, то бульбаю. Цяперака ўсюдых, дзе сялянская гаспадарка паднялася, ўсюдых частку папару нёчым займаюць.

Па дварох рэдка дзе можна стрэць трохпалёўку. Найбольш пашыраны там спосаб пладазьмённы. Ворная зямля пабіта на 4—6—8 і больш зьменаў, і на кожнай зьмяне накшае збожжа, дый кожны год у парадку зьмяняецца. Бывае й тут папар, але яго мала — найбольш чацьвертая частка. Затое шмат сёюць травы, бульбы і буракоў.

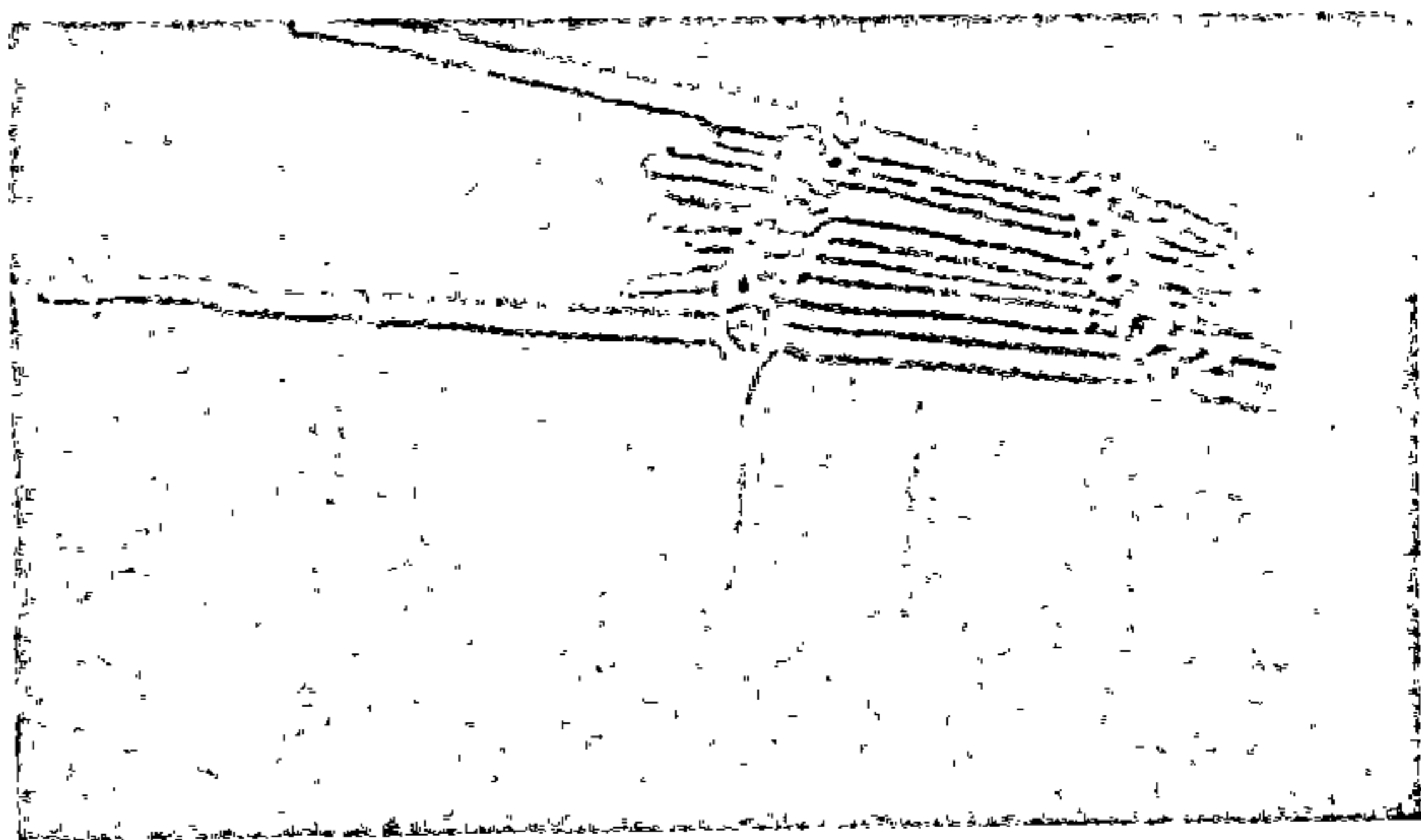
Пладазьмённая гаспадарка вялася апошнія часы блізка па ўсіх дварох у цэнтральнай і заходняй Беларусі і ў вялізарнай большасьці двароў у ўсходняй і паўднёвай Беларусі. Так сама гэты спосаб гаспадаркі мы знойдзем у большасьці дробных гаспадароў, што сядзяць на адзіноце, на фаліварках і хутарох, асабліва на захадзе.

Па вёсках пладазьмён спатыкаецца рэдка, бо гэтаму перашкаджаюць вясковыя парадкі — напр., супольная паша скаціны на папары і г.д. Праўда, што за апошнія гады перадавайною шмат вёсак разсялілася на хутары і завяло пладазьмён, але большасць сядзіць на мейсцы і толькі што год усё зьмяншае і зьмяншае свой папар, займаючы яго засевамі.

Пладазьменны спосаб гаспадаркі вышэйшы за трохпалёўку. Ёсць і ніжэйшыя за трохпалёўку спосабы. Гэта лядавы і абложны.

Пакуль у Беларусі было лішне многа лёсу, была досіць пашырана лядавая, альбо пасечная, гаспадарка. Поля тады не гнаілі, а сёялі дабро на пасеках. Ссякуць лёс, лепшае бярвёньне зьвязуць, а ссечаныя хмызьнякі, ламачча пакідаюць на мейсцы. Як яно падсохне, пасеку падпалююць. Як-жа перагарыць усё гэтае ламачча і пні, пасека застаецца пакрытаю попелам.

Тады яé аруць, барануюць спэцыяльнай бараною-«смыкам» (рыс. 76), і сеюць адразу лён, пасья жыта, авёс і год-у-год усялякае збожжа, аж пакуль ляда зусім ня спусьце. Тады яго кідаюць і паляць другое ляда. Першае ляда патроху зарастае лесам.

Рыс. 76. Барана «смык», якою вырабляюць пасекі.

Ясна, што такі спосаб гаспадаркі можа існаваць

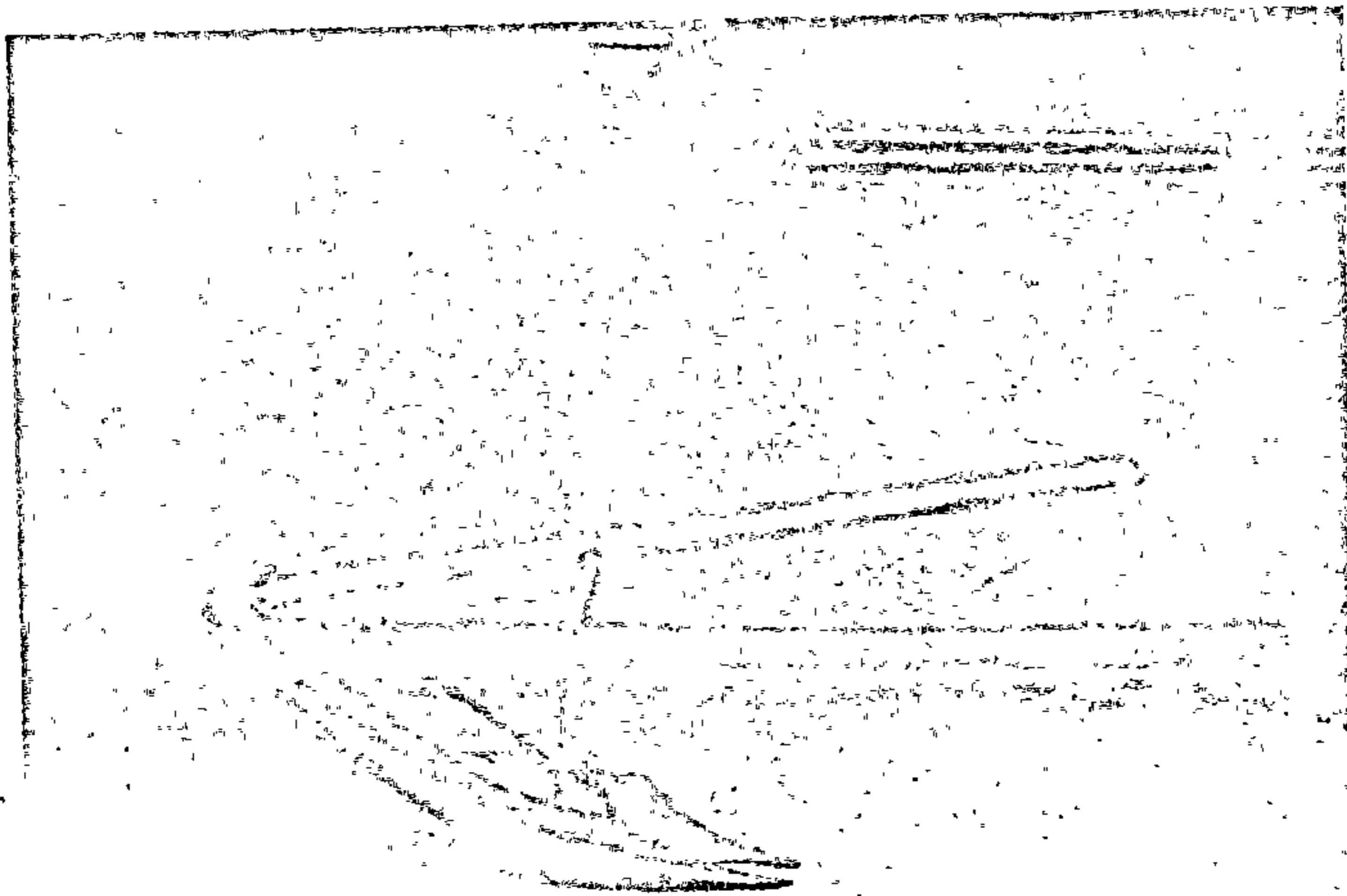
толькі там, дзе вельмі рэдка жыве народ і дзе вялізарныя прасторы пакрытыя лёсам. На Беларусі цяпер лядавага спосабу ў чыстым відзе блізка што не спатыкаецца. Толькі ў Смаленшчыне пры агульнай трохпалёўцы запускаяюць часамі пусьцейшыя кавалкі зямлі (пустошы), каб зараслі лесам, а пасья, расьцерабіўшы іх цераз некалькі дзесяткаў гадоў ды выпаліўшы ляда, сеюць лён.

Пасекі выпалююць і па ўсёй Беларусі, дзе яшчэ хапае лёсу на паліва.

Абложная, або дзярванная, гаспадарка спатыкаецца ў рэдка заселеных мясцовасцях, на беднай зямлі, дзе ў гаспадароў не хапае гною, а бяз гною зямля ня родзіць. Там звычайна пакідаюць пусьцейшую частку поля дзярваном, і на ёй ня сеюць некалькі год. Яна тым часам вылёжуецца й крыху папраўляецца сама. Тады яé йзноў гаруць і засяюць.

Найчасцей спатыкаецца такі спосаб гаспадаркі ў нашым паўднёвым Палесьсі.

Выраб зямлі. З кожным годам гаспадарка ў Беларусі паляпшаецца. Гэта асабліва значь па вырабу зямлі. Зусім яшчэ нядаўна ўсюдых у нас гаралі сахою. Ня толькі аб якіх машынах, але і аб плугу мала хто чуў. Цяпер саху (рыс. 77) мала ўжо можна пабачыць. Толькі хіба дзе ў самым глухім закутку, за некалькі дзясяткаў вёрст ад гарадоў і чыгунак спатыкаюцца мейсцы, дзе яшчэ гаруць сахою. У больш-жа культурных мяйсцовасцях ужываюцца для вырабу зямлі і спранжыновыя бароны, і рандалі (дысковая барана). Гараць сталі глыбей. Навучыліся гараць у пару, пад ярыну

Рыс. 77. Старасьвэцкая беларуская саха.

ўвосень, пад жыта сталі гараць два, а то й тры разы (мяшаць і траіць).

Ляпей сталі й гнаіць зямлю. Гаспадар зразумеў, што бяз гною ўраджаю ня будзе, і цяпер з усіх сіл дбае аб гной. Побач з звычайным гноем сталі ўжываць штучныя гнаі («парашкі») і ўрэшце пачалі сеяць лубін.

Усе гэтыя палёпшаньні ўвайшлі ў гаспадарку за апошнія 20—30 гадоў. Ішлі яны да нас з захаду, дзеля таго найраней з імі абзнаёмілася Заходняя Беларусь, а пасля яны пакрысе перадаліся і на ўсход.

§ 35. ГАРОДНІЦТВА, САДОЎНІЦТВА І ПЧАЛЯРСТВА.

Гародніцтва ў Беларусі слаба разьвіта. Найлёпшыя гароды й найбольш іх бывае каля вялікіх мейстаў. Сяляне-ж звычайна

маюць гароды вельмі маленькія і садзяць тамака варыва толькі як для сябэ. Гародніцтвам, як профэсіяй, займаюцца ў нас найбольш мяшчане-беларусы, а так сама жыды й старавэры. Найбольш праславіліся сваімі гародамі магілёўскія мяшчане. Досіць добрыя гароды маюць старавэры пад Гомелем і Навазыбкавам, ды троцкія мяшчане. Добра пастаўлена гародніцтва ў Падлясьсі. Тамака мяйсцамі, прыкл. ў Кляшчэлях, жыхары займаюцца спэцыяльна разводкаю гароднага насеньня.

Садоўніцтва ў Беларусі за апошнія гады шмат пасунулася напéрад, і цяпéр Беларусь з гэтага боку займае адно з пёршых мейсцаў на ўсходзе Эўропы. Прамысловае садоўніцтва вельмі залéжыць ад разьвіцьця чыгунак, па якіх фрукты можна дастаўляць у далёкія мейсцы спажываньня, ў вялікія гарады. Побач з прамысловымі пашыраюцца й аматарскія садкі.

Прамысловыя сады знаходзяцца па большай часьці ў дварох, а так сама пад мэстамі і ў мэстах. Звычайна яны займаюць якіх адну-дзьвэ дзесяціны, але ў большых дварох спатыкаюцца сады па дзесятку й больш дзесяцін. Дворныя сады найбольш здаюцца кожны год у арэнду; толькі ў некаторых дварох самі займаюцца садам. Прамысловае садоўніцтва асабліва моцна разьвіта на паўдні Беларусі (ў Рагачоўскім, Гомельскім пав. і г. д.).

У прамысловых садох найбольш бывае яблынаў а н т о н а в а к. Гэты сорт вельмі прытарнаваны да нашага клімату. Грушы мэнш трымаюць, бо з іх не такі пэўны ўраджай. Аднак на паўдні Беларусі ў садох вельмі многа йгрушаў. Тут навет выведзены вельмі цэнныя беларускія сарты йгрушаў: С л у ц к а я Б э р а (пад Слуцкам) і С я п я ж а н к а (ў Слонімскім пав., м. Дзярэчын). На сваёй бацькаўшчыне гэныя сарты даюць вельмі добрыя ўраджаі.

Разводзяць яшчэ ў нашых садох сьліўкі, вішні, чарэшні, аграст, парэчкі й інш. Апошнія часы сталі шмат дзе займацца т р у с к а ў к а м і (клубнікаю), якія вывозілі перад вайною ў большыя мэсты Расéі.

Звычайных непрамысловых садоў і садкоў у Беларусі вельмі многа. У кожным двары, фаліварку будзе заўсёды нéкалькі дзесяткаў садовых дрэўцаў. Так сама і пры кожнай блізка сялянскай хаце ёсьць невялічкі садок. Вéдама, што ў бяднэйшых ваколіцах, дзе хлеба не хватае, там і садоў няма. Мала садоў у пяшчаным Палéсьсі. Але, між іншым, і ў Смалёншчыне, хоць там сялянства ня вельмі бédнае, садоў па вёсках зусім мала. У такіх хатніх садках садзяць розныя дрэўцы ўсякіх гатункаў, садзяць яшчэ й дэкоратыўныя расьліны: бэз, рожы, акацыі, таполі.

Па кліматычным варункам садоўніцтва магло-б у нас вельмі добра разьвівацца. Мягкія зімы дазваляюць расьці ў Беларусі шмат якім заходнім і паўднёвым гатункам фруктаў. Мерная вільгаць спрыяе іхняму росту і разьвіцьцю. Спрыяюць садоўніцтву й нашыя грунты. Для належнага разьвіцьця садовае гаспадаркі ў Беларусі трэба найбольш трох рэчаў — густое сеткі выгодных

шляхоў, асабліва чыгунак, стварэння коопэратыўнага збыту і пашырэння садовых знанняў у народзе.

Пчалярства некалісь мела вялікае значэнне для Беларусі. Мёд і воск былі аднымі з важнейшых тавараў, якія Беларусь вывозіла ў чужыя краі. Цяпер пчалярства падупала. Толькі ў паўднёвым Палесьсі (асабліва ў Пінскім, Мазырскім ды Бабруйскім павётах) пчалярства шмат памагае ў гаспадарцы. Пчолы там держаць найбольш у калодах — б о р ц я х, зачым і пчаляры называюцца б о р т н і к а м і.

У заходняй Беларусі значная частка пчаляроў мае ўжо р а м о в ы я вульлі. У ўсходняй больш ужываюцца к а л о д ы.

§ 36. ГАДОЎЛЯ СКАЦІНЫ.

Умелая гадоўля скаціны даець вялікі зыск гаспадару. Хатнія жывёлы — гэта быццам фабрычныя машыны, якія перарабляюць сыры прадукт — корм у высокацэнныя продукты — малако, сала, мяса і г. д. Скармливаць корм скаціне звычайна бывае выгадней, чым проста прадаваць яго на старану. Апрача прадуктаў, ідучых на продаж, гаспадарка атрымлівае ад скаціны г н о й, гэтак патрэбны для нашых ня вельмі багатых грунтоў. У канцы важна й тое, што пры гадоўлі скаціны чалавек мае занятак круглы год, тады як у земляробстве ён заняты крыху балей за паўгода; калі гадоўля скаціны неразвітая, гаспадар змушаны на зімовыя месяцы йсьці ў сьвет шукаць зарабаткаў. Добра пастаўленая гадоўля скаціны дае яму гэтыя зарабаткі на мейсцы, у сваёй гаспадарцы.

Найважней, аднак, тое, што ў нашым клімаце і на нашых грунтох якраз найляпэй растуць расьліны, патрэбныя для гадоўлі скаціны. Бязьмерныя прасторы сенажацяў даюць нам масу сена; у лясох, па балотах скаціна мае годзе пашы; лёгкія грунты спрыяюць разводцы бульбы, якое ў нас і садзяць шмат, ды толькі без вялікае патрэбы ў большасьці пускаюць на бравары заместа таго, каб выкармліваць, прыкл., свінні; ў канцы, дзякуючы багацьцю вільгаці, добра растуць у нас кармовыя травы, даючыя пажыўны й смачны корм для скаціны. У гэтых варунках, зразумела, гадоўля скаціны павінна надзвычайна шырака развіцца; і яна разаўецца, як толькі больш навукі атрымае нашая вёска, ды прызвычаіцца вёсці гаспадарскія справы — хаўрусам. Тады, бязумоўна, гадоўля скаціны стане асноваю багацьця і гаспадарнага росквіту Беларусі.

Каб выясьніць палажэнне гэтае галіны гаспадаркі, разгледзім перад усім статыстычныя данныя*). Хаця яны ня вельмі точныя, але пэўнае ўяўленьне справы даюць; адносяцца яны да 1912 году.

*) Паводле Э. Ромэра.

Г у б е р н і	На 1 кв. кілёметр (каля 100 дзес.)			
	Коней	Кароў	Авечак і коз	Сьвіньняў
Горадзенская	17	32	36	18
Мёнская . .	21	55	31	29
Магілеўская .	31	46	30	28
Віленская . .	20	42	26	22
Віцебская . .	21	49	36	23
Сярэдняя па Беларусі . . .	22	45	32	24
Сяр. па Расеі	10	15	20	5
„ „ Прусіі .	18	68	30	88

З гэтае табліцы відно, што наагул найшырэй гадоўля скаціны стаіць у Мёншчыне, найбольш багатай на сенажаці. Цікава адзначыць вялізную перавагу Беларусі над Расеяю ў гэтай справе, асабліва ў гадоўлі сьвіньняў і кароў. У Нямэччыне, старане з падобнымі на нашыя прыроднымі варункамі, якраз гэтае жывёлы разводзяць найбольш.

У абсалютных лічбах Беларусь мае каля 2-х міліён. коней, 4,5 міл. кароў, 3 міл. авечак і коз і 2,5 міл. сьвіньняў. Значэньне гэтых лічбаў, на жаль, аслабляецца тым, што скаціна ў нашых вясковых гаспадароў найбольш дробная і мала-продукцыйная.

У большасьці гаспадарак трымаюць коней мяйсцовых пародаў, памяшаных з усякімі заводзкімі. Аднак у некаторых мяйсцох разьвілася гадоўля заводзкіх коней — найбольш цяжкіх пародаў. Шмат займаюцца гэтай справаю, напр., у Наваградчыне, ў Слуцчыне, у Магілеўшчыне, дзе гадоўля коней наагул найбольш разьвіта. У Мёншчыне коней у сялянства ўсё-ж не хапае: каля пятае часьці сялянскіх гаспадарак ня маюць коней.

Кароў найбольш трымаюць у нас чырвоная беларуская парода. Скаціна гэта невялікая на ўросласьць, але непераборлівая на яду і дае досіць многа тлустога малака. Аднак гэтая парода на бліжніх кармох зьмізарнела й пагоршылася. Апошнімі часамі ў некаторых дварох (прыкл., двор Ігнаціцы пад Мёнскам) сталі сумысьне разводзіць беларускую пароду і дайшлі добрых рэзультатаў.

У большасьці двароў трымаюць заводзкую скаціну, найбольш галяндзкае пароды, дзеля яе малочнасьці.

Значная частка двароў прадае малако пактарам, якія вырабляюць з яго масла і сыры.

Сыраварняў ёсць досіць многа ў Меншчыне і ў Смалёншчыне, асабліва-ж у павётах: Бэльскім, Парэцкім і Красенскім. Беларускія «галяндэрскія» сыры збываюцца ў Вільню, Мёнск, Варшаву, Маскву ды інш. вялікія гарады. Аднак дзела ў сыраварнях і ў пактах пастаўлена досіць дрэнна і затым ад малочнае гаспадаркі няма таго зыску, які яна з часам, напэўна, дасць. У сялян з малаком яшчэ горай. Малочных коопэратываў зусім няма. Скаціну трымаюць толькі дзеля гною.

Разумеецца, іншы вобраз — пад вялікімі гарадамі. У Менск, напр., вязуць малако з усяе ваколіцы на некалькі міль ува ўсе бакі. Вёдама, што тут іначай кароў даглядаюць і маюць ад іх вялікі зыск.

Наагул кажучы, малочнаю гаспадаркаю найбольш займаюцца ў Меншчыне і Віцебшчыне.

Вялікае значэнне ў гаспадарцы мае гадоўля свіньняў. Калі масла на вёсцы спажываюць мала, дык намагаюць свіным салам і тлустасьцяю; наагул гэта вельмі важны спажыўны прадукт. Апроч таго, вельмі значная частка свіньняў ідзець на продаж, скупляецца гандлярамі і вывозіцца ў вялікія гарады і заганіцу. Свінаводзтва найбольш пашырана ў Меншчыне, Віленшчыне, Магілёўшчыне і Чарнігаўшчыне.

Даўней шмат разводзілася ў нас авечак, звычайна, праўда, для ўласнае патрэбы. Цяпер іх засталася найбалей у Смалёншчыне. У іншых краінах заместа авечак сталі трымаць больш кароў і свіньняў. Толькі ў Горадзеншчыне лік авечак мала змяншаецца. Да таго-ж там разводзяць шмат заводзкіх авечак з тонкаю, далікатнаю воўнаю. Гэта дзеля блізкасьці Беластоку й яго району, дзе знаходзяцца ткацкія суконныя хвабрыкі, якім патрэбна шмат воўны.

РАЗЬДЗЕЛ VII.

Прамысловасьць і гандаль.

§ 37. ЛЯСНЫЯ ПРΟΜЫСЛЫ. РЫБАЛОЎСТВА.

У лясістых мяйсцовасьцях Беларусі гандаль лэсам і праца ў лэсе зьяўляюцца заняткам вельмі значнае часткі жыхараў. У Палесьсі мяйсцамі мала ўвагі зьвяртаюць на гаспадарку. Усё здаравейшыя, дужэйшыя мужчыны йдуць на працу ў лэс.

Галоўная работа ў лэсе — гэта павал лесу і дастаўка яго на рум. Румам называецца бераг сплаўнае ракі, на які звозіцца

дрэва з акалічных лясоў. Тут купец прыймае дрэва. Павал і возка дрэва ідзець у восені і праз усю зіму. Вясною, як толькі рушаць рэкі, дрэва сплаўляецца — па малых рэчках розсыпам, г. зн. асобнымі калодамі, па вялікіх — плытамі. Розсыпам дрэва ідзець аж да вялікіх рэкаў. Там яго ловяць і вяжуць у плыты. У плыту бывае па 300—500 калод, у залежнасьці ад вады. Калі вада глыбокая — кладуць больш. Плыт сядзіць у вадзе ня больш, як на аршын, а над вадою высунуты на які вяршок. З 10—20 плытоў складаецца сотня,

Рыс. 78. Плыты.

або гонка. Пры кожнай гонцы ёсьць цэлая грамада плытнікаў. На чале іх знаходзіцца дубавік, або рэтман, які загадуе сплавам. Для плытнікаў на адным з плытоў ёсьць хатка з пэчкай, дзе яны вараць сабе ёсьці (рыс. 78).

Плыты найбольш гоняць у Рыгу, Коўну (Клайпэду) і Кацярынаслаў. Часамі плытнікі паспяваюць зьвярнуцца за лёта па некалькі разоў.

Па Дняпры гоняць найбольш нячэсанае бярэвёньне. Найлёпшы лёс ідзе да Хэрсону і Адэсы. Драбнейшы лёс ідзе бліжэй — у Кіеў ды Кацярынаслаў — для капальняў, на падпоркі ў шахтах.

Па Дзьвіне і Нёмну гоняць найбольш ужо чэсаны і выраблены тавар: шліпэры (кароткія брусы), шпалы, бэлькі, маўэрлаты, клёпку і ў канцы — мачты. На мачты ідзець самае

высокае, здаровае і таўстое дрэва (каля 15—18 саж. вышыні пры 3—4 вяршкох таўшчыні зьвэрху). Найбольш мачтавага лёсу йшло з ваколіц м. Халопеніч у ўсходняй Барысаўшчыне. Апошнімі часамі ў Беларусі пабудавалася шмат пільняў і цяпер значная частка ляснога тавару вывозіцца заганіцу ў пілаваным відзе, на чым край наш, ведама, зарабляе.

Насялёньне лясістых мяісцовасьцяў шмат зарабляе дастаўкаю дроў на станцыі чыгунак і ў мэсты. Пад большымі мэстамі гэты промысел мае саўсім стале характар і з'яўляецца адным з важнейшых, як для вясковага насялёньня, якому дае зарабатак, так і для мэставага, якому дае такі неабходны прадукт, як паліва.

Блізка ўвесь прастор лясоў Беларусі да апошніх часоў налёжыў да двароў і скарбу; сялянскіх лясоў было гэтак мала, што толькі ў рэдкіх выпадках селянін мог здаволіваць свае патрэбы на паліва і будаўляны матар'ял з уласнага лёсу. У вялізарнай большасьці выпадкаў мусіў ён карыстаць з дворных і скарбовых лясоў, адтуль атрымліваць і паліва, і матар'ял на будоўлю і майстроўку, там пасьвіць сваю скаціну, зьбіраць ягады, грыбы, паляваць і г.д. На захадзе Беларусі, дзе двары вядуць больш-мэнш акуратную лясную гаспадарку, дзе цана на дрэва вышэйшая, селянін мала мог карыстацца з лясоў, — і то ўвесь час за плату; з гэтае прычыны і лясныя промыслы тут слаба разьвітыя. На ўсходзе і паўдні Беларусі, асабліва ў Палесьсі, дзе лясное гаспадаркі, ці з прычыны малое культурнасьці двароў, ці бязьмэжнасьці лясных прасто-раў, ня было, дзе селянін меў магчымасьць вольна карыстацца лёсам і ўсімі яго багацьцямі, там разьвіваюцца гэтка лясныя промыслы, як гонка смалы і дзэгцю, выраб паташу, драніцаў, гонтаў, лыкаў, абадоў, колаў, палазоў, дугаў, палёньне вугальля, будоўля судзінаў і г. д. А ў больш глухіх лясных закутках і паляваньне трэба лічыць адным з промыслаў насялёньня, дастаўляючым больш разнародную яду тамаш-няму селяніну, а часамі — й лішні грош за праданую дзічыну.

Лясныя зарабаткі і промыслы шмат памагаюць у селянскім бюджэце, даючы магчымасьць працы селяніну якраз у найбольш вольных ад земляробскае працы зімовых мэсяцах.

Рыбалоўства. Хаця ў Беларусі вельмі многа рэкаў і вазёраў, аднак рыбалоўствам спэцыяльна займаецца толькі некалькі тысячаў чалавек, якія жывуць ля берагоў большых рэк і вазёр. Найбольш рыбалоўствам займаюцца ў вазёрных краях: у Надзьвінні ды ў Палесьсі. З надзьвінскіх вазёраў рыбу адпраўляюць навет за мэжы Беларусі. А ў Палесьсі, у Кожан-Гарадку, Давыд-Гарадку рыбакі копцяць рыбу і ў гэтым відзе адпраўляюць на продаж у большыя гарады — гал. чынам у Бэрасьце і ў Варшаву.

Гаспадары найбольш займаюцца рыбалоўствам як дадатковым заняткам. Рыба робіць яду ўзьбярэжнага селяніна больш разнароднай і сытнаю.

Да гадоўлі рыбы толькі цяпер пачынаюць брацца лепшыя гаспадары. Пры дастатку на Беларусі прыродных вазёраў гадоўля рыбы магла-б даць вялікі даход.

Апроч рыбы ў нас па дробных рэчках вельмі многа ловяць ракаў, якіх купцы адпраўляюць у вялікія места, навет заганіцу — напр., у Бэрлін.

§ 38. МІНЭРАЛЬНЫЯ БАГАЦЬЦІ ЁЎ ІХ ЗДАБЫВАНЬНЕ.

Мінэральныя багацьці Беларусі схаваны ад чалавэка пад таўстым пластом лядавіковых наносаў і выходзяць навэрх ня дужа часта. Дзеля гэтага знаём мы аб іх вельмі мала і прывыклі да думкі, што ё наагул гэтых багацьцяў у нас вельмі мала. Трэба спадзявацца, што грунтоўныя дасьлёды ў гэтай справе моцна запырэчылі-б гэткай пашыранай думцы. Пакуль што маем мы аб мінэральных багацьцях Беларусі толькі адрывачныя ведамасьці.

Зьлёзныя руды спатыкаюцца па ўсёй Беларусі, але мала асочаны. Найчасьцёй спатыкаецца буры зелязьяк (лімоніт), асабліва ў Віленшчыне й Мэншчыне. У Сеньнінскім пав. ля дв. Віхры знайшлі нейкую зьлёзную руду, ў якой было каля 43 % зьлёза. Але асабліва ў нас пашыраныя й вядомыя балотныя (або дзярновыя) зьлёзныя руды. Яны творацца ў вазёрах і балотах, з таго зьлёза, якое расчыняюць у сабе і вымываюць з грунтоў перагнойныя кісьлі, і ляжаць часамі на вялікіх прасторах нягрубым пластом. Ёсьць гэтых рудаў усюды шмат, але асабліва — у паўднёвым і паўднёва-ўсходнім Палесьсі. На днё Дняпра проці м. Быхова ляжыць значны пласт гэтае руды, які тут называюць «скалою».

У мінулым веку шмат дзе ў Беларусі паміж глухіх лясоў працавалі зьлёзныя гуты, якія выплаўлялі зьлёза з балотнае руды. Багацьце паліва — ляснога і тарфянога, што ёсьць адным з важнейшых варункаў разьвіцьця зьлёзнае прамысловасьці, суліла гэным гутам добрую будучыну. І аднак да нашага часу, здаецца, не дажыла ні адна такая гута: усё яны пазакрываліся й засталася ад іх усяго ўспаміну — груды шлякаў, закінутыя ў глухіх лясных закутках. Прычынаў упадку гэтае прамысловасьці дзьвё: а) лясное паліва падаражэла і ня было рахунку яго паліць у гутах і б) тое, што з балотнае руды пры тагдышнім спосабэ выплаўкі выходзіла зьлёза з вялікаю домешкаю фосфару (бо фосфару шмат ёсьць у самой балотнай рудзе — в і в і а н і ц е), і з гэтае прычыны было яно крохкае, а ў кожным разе ня вытрымлівала конкурэнцыі з прывозным зьлёзам. Цяпер, аднак, палажэньне моцна зьмяняецца. З адкрыцьцём бэссэмэраўскага спосабу выплаўкі сталі прысутнасьць фосфару аказалася ня толькі ня шкоднаю, а яшчэ й карыснаю. А што асабліва важна, гэта тое, што шлякі ад балотнае руды вельмі багатыя фосфарам і з іх можна рабіць важнейшы мінэральны гной для гнаеньня зямлі т о м а с

шляк, або тамасоўку. У Прусіі ды ў Пазнані ў апошнія часы йзноў узяліся за распрацоўку балотнае руды; ў самым недалёкім часе пэўне і ў нас гэтая важная прамысловасьць разаўецца. Таксама ў балотах у Смалёншчыне (Красенскі пав.), у Амсьціслаўшчыне ды каля м. Апочки знаходзяць і здабываюць вохру, з якое робяць хварбу.

Аб знаходжаньні ў Беларусі дарагіх мэталюў і дарагіх каменяў вядома дужа мала. Найбольш пэўныя вэсткі адносяцца да вярхоўяў Дзьвіны. Тамака, у скалістых берагох ракі знаходзяць дарагія каменны — халцэдон, сэрдолік, горны крыштал. А каля в. Адрыянопалю над Дзьвіною, ля самае бэларуска-маскоўскае мяжы, у пачатку XIX вэку знайшлі навет золата; было яго, праўда, там няшмат.

Ці ёсьць у Беларусі каменны вугаль, гэтае «чорнае золата», дзякуючы якому так разьвілася сучасная прамысловасьць, аб гэтым сказаць, напэўна, нельга. У кожным разе досіць значныя залежы вугалю знойдзены ў вадазборніку р. Маладога Туду — у самым паўночна-ўсходнім куце Беларусі. Каля Мазыра, на бэразе Прыпяці, ды і ў іншых мяйсцох (прыкл., у Рослаўскім пав.) знойдзены буры вугаль, а ў Лідзкім пав. — лігніт (буры вугаль, у якім яшчэ значна будова дрэваў, з якіх ён стварыўся). Усё гэтыя віды вугалю ў нас яшчэ добра не асочаны і не эксплёатуюцца.

Торф хаця й ня можа раўнавацца да каменнага вугалю, але ўсё-ж пры пэўных варунках мог-бы хоць часткаю замяніць яго для нашае прамысловасьці. Торфу ўва ўсіх краінах Беларусі ёсьць шмат, але найбольш — у Палесьсі, ў балотах тыпу галаў. Найтаўсьцэйшыя пласты торфу ляжаць у ўсходнім Палесьсі, ў вадазборніку р. Віці (Рачыцкі пав.); тут таўшчыня яго даходзіць да трох сажанёў. Апошнімі часамі, калі шмат дзе ўжо стала лэсу на паліва не хапаць, пачалі там капаць торф. Асабліва шырака гэтым займаюцца ў бязьлэснай Наваградчыне ды пад большымі мэстамі.

У Рослаўскім павеце знаходзяць горны воск (о з о к э р ы т), з якога вырабляецца парафін; па хімічнаму складу й паходжаньню гэты матар'ял падобны да нафты. У заходнім Палесьсі (найбольш у Піншчыне) знаходзяць бурштын, які мэў вялізарнае значэньне ў старавэчным гандлю.

Важнае значэньне для гаспадаркі маюць фасфарыты — каменны з вялікім зьмэстам фосфару. Іх мёлюць на муку і гэтую мукою гнояць зямлю. Фасфарыты пакуль што разрабляюць толькі ў Рослаўскім павеце (каля ст. Сэшчы) у нэкалькіх мяйсцох. Але апошнімі часамі знаходзяць шмат фасфарытаў і ў іншых краінах, прыкл., у Наваградчыне, ля Горадні, у Падлясьсі і г. д. З часам здабываньне фасфарытаў пэўне шырака разаўецца й пойдзэ хутчэй, бо значэньне іх у гаспадарцы вялізарнае. Пасьля хімічнае пераробкі з фасфарытаў вырабляюць найцаньнейшы штучны фосфарны гной — суперфасфат.

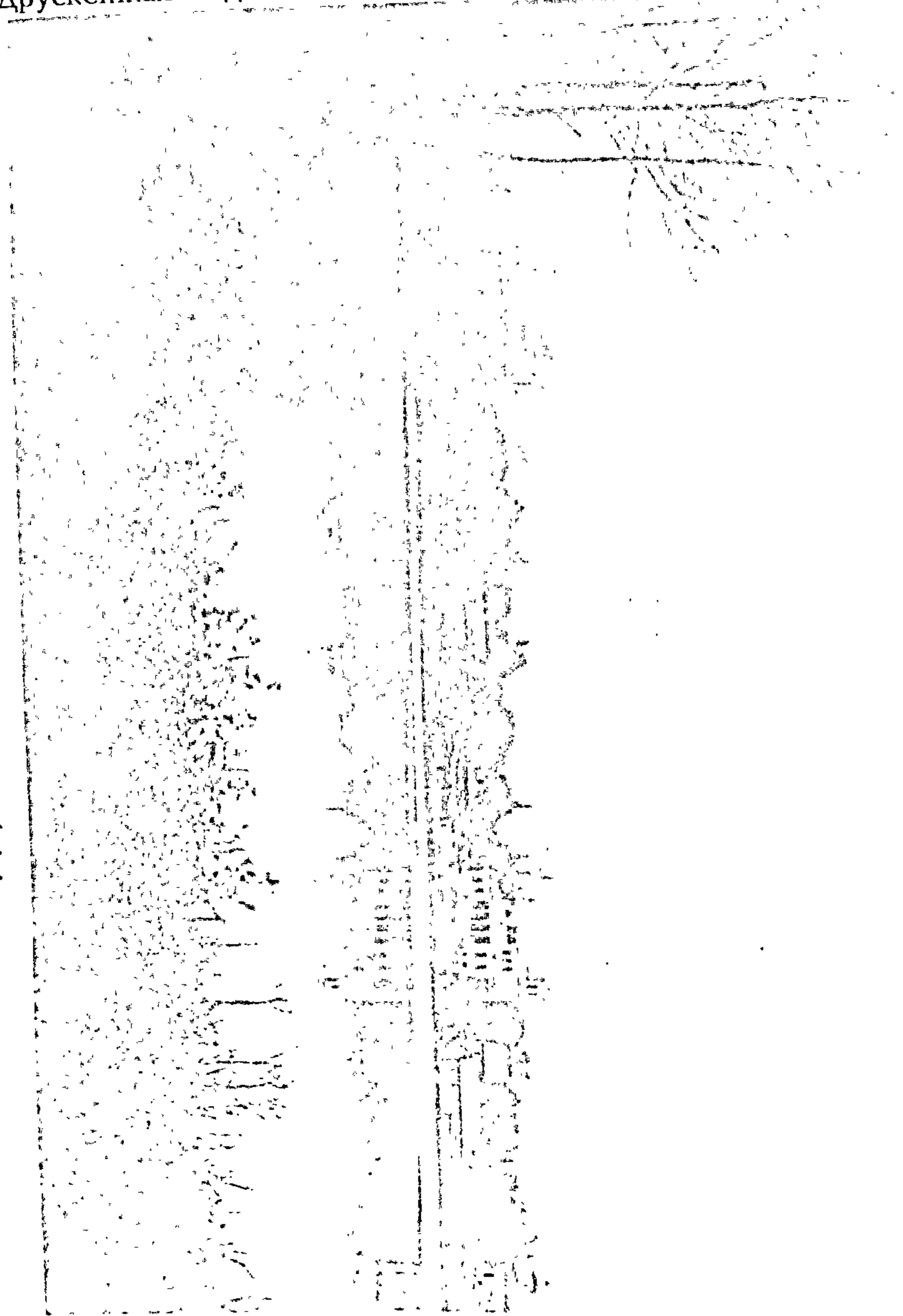
Шмат дзе ў Беларусі выходзіць наверх бэлая пішучая крэйда, асабліва на Паўднёвым ланцугу ўзгор'яў, прыкл., каля м. Міра, ды і ўва ўсёй Наваградчыне. «Праяжджаючы гэтымі мяйсцамі, ўжо здалёку можна пабачыць сярод палёў і сенажацяў досіць вялікія, бэлыя, быццам сьнегам пакрытыя прасторы; гэта якраз і ёсьць мейсцы, дзе крэйда выходзіць наверх і ня мае на сабе ніякага пакрыцця. Дарога, што йдзе тудою, улётку бэлая, у восені-ж бэла-шэрая, трудная для праезду, пакрытая моцна прыліпаючай да колаў гразёю»^{*)}. Здабываюць крэйду мяйсцовыя сяляне раньняю вясною ды позьняю восенню, адным словам — калі ёсьць час. Капаюць для гэтага ямы глыбінёю 3—4 саж.; пасля іх пакідаюць без дагляду і яны заплываюць ды засыпаюцца. Толькі ў в. Лукі (на захад ад м. Міра) здабываюць крэйду ў большым разьмеры і збываюць яе ў Мэнск, Барысаў і Вільню. Здабываюць яшчэ крэйду шмат дзе ў Рослаўскім пав., у паўднёвай Магілёўшчыне ды ў Аўгустоўскім пав. ля в. Лабна.

Вапна спатыкаецца па ўсёй Беларусі. Багатыя залежы яе эксплюатуюцца пад Мэнскам (Смалявічы), ў Сеньнінскім пав., ля Смалэнску, Віцебску, пад Воршаю і ў шмат іншых мяйсцох. Пад Воршаю на бэразе Дняпра ляжыць пласт вапны таўшчынёю каля 2 саж. Што год выпалююць тут да 200 тыс. пудоў вапны. Аршанская вапна наагул лічыцца ў нас найлёпшаю. Па ўсёй Віцебшчыне здабываюць долёміты ды вапнякі і ўжываюць іх як будаўляны матар'ял. Каля Смалэнску і ў Рослаўскім пав. ляжыць нявыкарыстаны вапённы т у ф, дзюркаваты матар'ял, зложаны з вуглякіслае вапны, асёўшай з вапённых крыніцаў; як будаўляны матар'ял здабываюць мяйсцамі (ў Бабруйскім, Рачыцкім пав.) пяшчанікі ды іншае каменне. У канцы трэба адзначыць, што Беларусь вельмі багата ўсялякімі глінамі, пачынаючы каолінам (самая чыстая гліна, з якое робяць парцелянавае і фаянсавае судзьдзё), якога знаходзяць у розных мяйсцох, прыкл., ля м. Таляханаў у Пінскім пав. Трывалыя на вагонь гліны знаходзяць у старых пластох у Чавускім ды Дарагабужскім пав. Шмат дзе здабываюць дужа добрыя ганчарныя гліны — прыкл., ля в. Ясянца (у Наваградчыне над р. Сэрвачам), ля м. Ракава (ў Мэнскім пав.), у Смалёншчыне, Віцебшчыне і г.д. Каля Смалэнску, м. Копыся, Івэнца (Мэнск. пав.) ды ў іншых мяйсцох здабываюцца добрыя гліны для вырабу кахлаў. У канцы ўсюдых капаюць гліну для вырабу цэглы. Гліны, як і ўсе іншыя мінэральныя багацьці Беларусі, саўсім не асочаны і вельмі слаба выкарыстаны.

Мінэральныя крыніцы. Шмат ёсьць у Беларусі й мінэральных крыніцаў. Закіданыя ў розных глухіх закутках, вядомы яны найчасьцэй толькі акалічнаму насялённю, якое карыстаецца часамі з іх лячэбнае сілы і звычайна лічыць іх сьвятымі. Рэдка каторыя з іх робяцца шырэй вядомымі і мэнш-больш эксплюатуюцца.

^{*)} Dybowski. Wszechswiat. 1899.

Найляпей выкарыстаны Друскéніцкія крыніцы (у м. Друскéніках над Нёмнам, на поўнач ад Горадні, рыс. 79)

Рыс. 79. Курорт Друскéнікі.

з брома-ёдавымі солямі. Ляжаць яны ў прыгожай і здаровай мясцовасьці сярод хваёвых бароў над Нёмнам. Штогод

зьяжджаюцца сюды тысячы хворых і наагул людзэй, патрабуючых супачынку, з усяё Беларусі й Літвы. У прошлым веку эксплюатаваліся яшчэ серныя і зялезныя крыніцы ў Лагойску (Барысаўскага пав.), дзё быў досіць вядомы, але цяпер закінуты курорт, ды ў Баркоўшчыне Лепельскага пав. (ля м. Вушача) — серна-зялезныя. У 30-х гадох прошлага веку ў Баркоўшчыне над возерам быў невялічкі курорт, ад якога цяпер засталіся адны руіны.

Па ўсёй Беларусі, асабліва ў паўночнай яё палавіне, раскідана шмат нявыкарыстаных мінэральных крыніцаў. Ёсьць яны й сярод вазёраў Браслаўскага (Відзы), Люцынскага (Адэлінова) ды Лепельскага (Вішковічы) павётаў, і наагул у морэнным краі; ёсьць гэтаксама мінэральныя крыніцы ў вярхоўях Дзвіны ды ў беларускай частцы вадазборніку Волгі (Акоўцы, Адрыянопаль) і на спадах Дняпроўскага ўзгор'я, у Магілёўшчыне (Любавічы, Дворыца, В. Слабада, Трошчыцы, Рудня). Недалёка ад Магілёва ёсьць таксама невялікае возера Хіцемя, якога вадою вылечуюцца розныя наскурныя хваробы. Большасць усіх успомненых крыніцаў — серныя і зялезныя. У Наваградчыне, ля в. Ясянца (над р. Сэрвачам), ёсьць некалькі крыніцаў, якія знаходзяцца на лясістым крэйдавым узгорку «Свяціцы» на 15 сажанёў вышэй роўня вады ў суседняй рацэ. Вада ў гэтых крыніцах выходзіць булькаючы пад моцным напорам. З яё асядае вакола крыніцаў крэйдавы пыл.

Цэлы рад мяйсцовасьцяй у Беларусі, дзякуючы сваёй цудоўнай прыродзе і здароваму клімату, напрашуецца на тое, каб там зрабіць нейкія кліматычныя станцыі. З гэтага боку была выкарыстана толькі мяйсцовасць Пагулянка, каля Дзвінску, на бэразе Дзвіны; сярод прыгожых хваёвых бароў. Пабудаваны тут мураваныя вадзяныя і кумысовыя лячэбніцы, дзе хворыя мелі ўсякія выгоды і камфорт. Сюда прыяжджала перад вайною шмат хворых на лячэньне, асабліва з суседняга Дзвінску.

§ 39. Р А М Я С Л О.

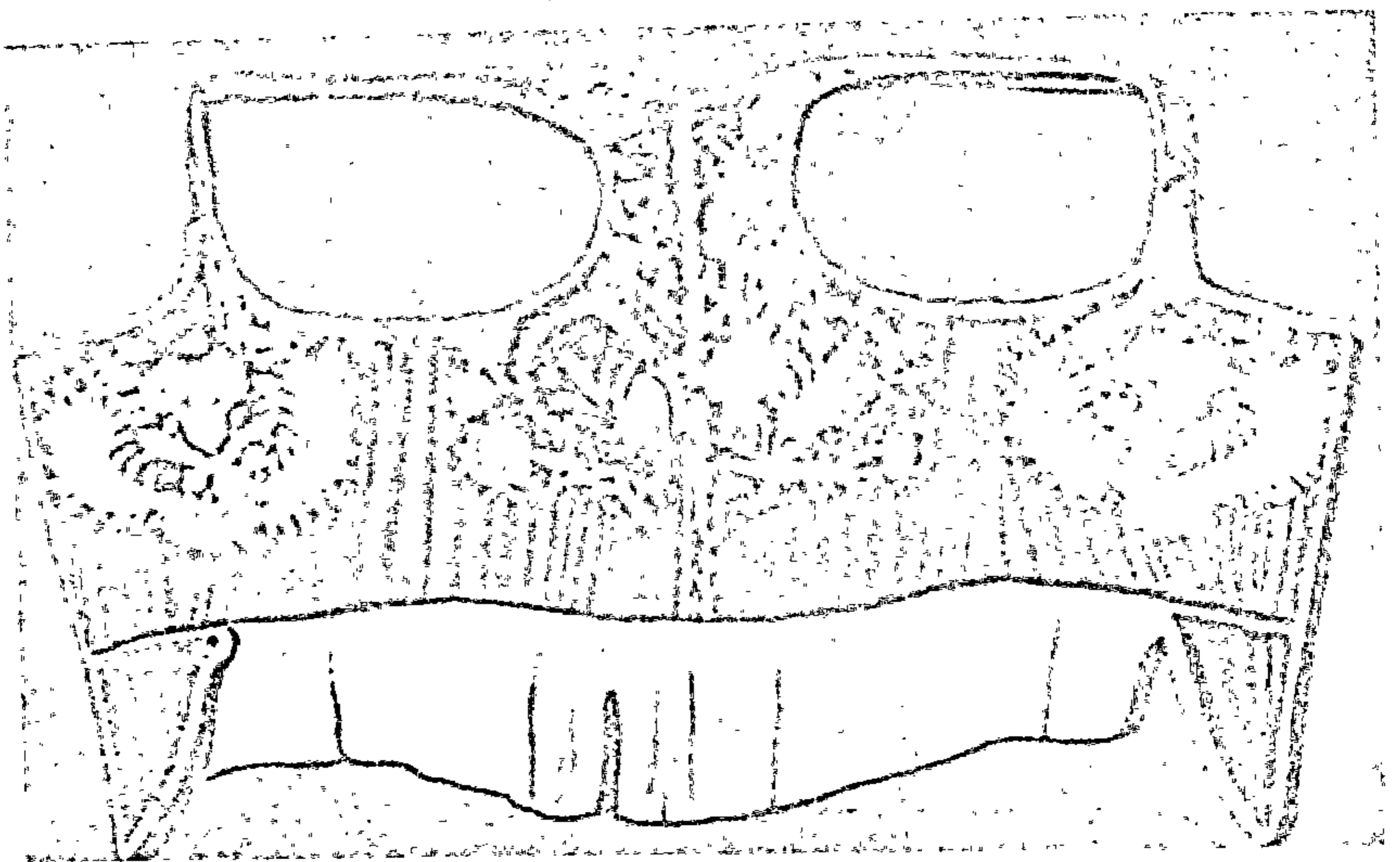
Хатнія рамёслы. Хатнія рамёслы ў Беларусі ня маюць шырокага развіцця. У даўнейшыя часы хатнія рамёслы мелі вельмі важнае значэньне. Асабліва іх падтрымлівалі багатыя двары, якія ўсё патрэбнае да раскошнага, другі раз, жыцця выраблялі на мейсцы рукамі падданных — рамесьнікаў. Як зьбяднелі двары — подупалі й хатнія рамёслы. Асабліва-ж ім пашкодзіла канкурэнцыя таных хвабрычных вырабаў — тандэты. Цяпер хатнія вырабы найбольш пашыраны ў глухіх закутках, куды яшчэ не дайшлі моцныя ўплывы грашавое гаспадаркі.

Спаміж хатніх рамёслаў найбольш пашырана і развіта ткацтва. Даўней Беларусь славілася сваім ткацтвам. І да гэтых часоў у музэях перахоўваюцца залататканыя слуцкія паясы, вядомыя калісь з свайго хараства па ўсім сьвеце.

Ткалі ў нас і дываны, на якіх вытыкаліся цэлыя малюнкi ды абразы, дый іншыя дарагія й прыгожыя тканiны.

Цяпэрака ў той самай Случчыне вырабляюць грубыя, бэдныя тканiны, якія патрэбны для штодзэннага ўжытку сялян.

Ткацтва пашырана ўва ўсёй Беларусі; толькі хiба ў усходняй Смалёншчыне яно мала дзе ёсьць. У рэшце Беларусі сялянства адзяецца ў вопратку дамовага вырабу. Праўда, вэрхняя вопратка, асабліва сьвяточная і ў маладзэжы, бывае крамная. Гэта асабліва значна ў заходняй Беларусі і каля гарадоў. У ўсходняй-жа і паўднёвай ад Слуцку да Смалёнску пануе ўсюдых і вэрхняя вопратка сваё работы.

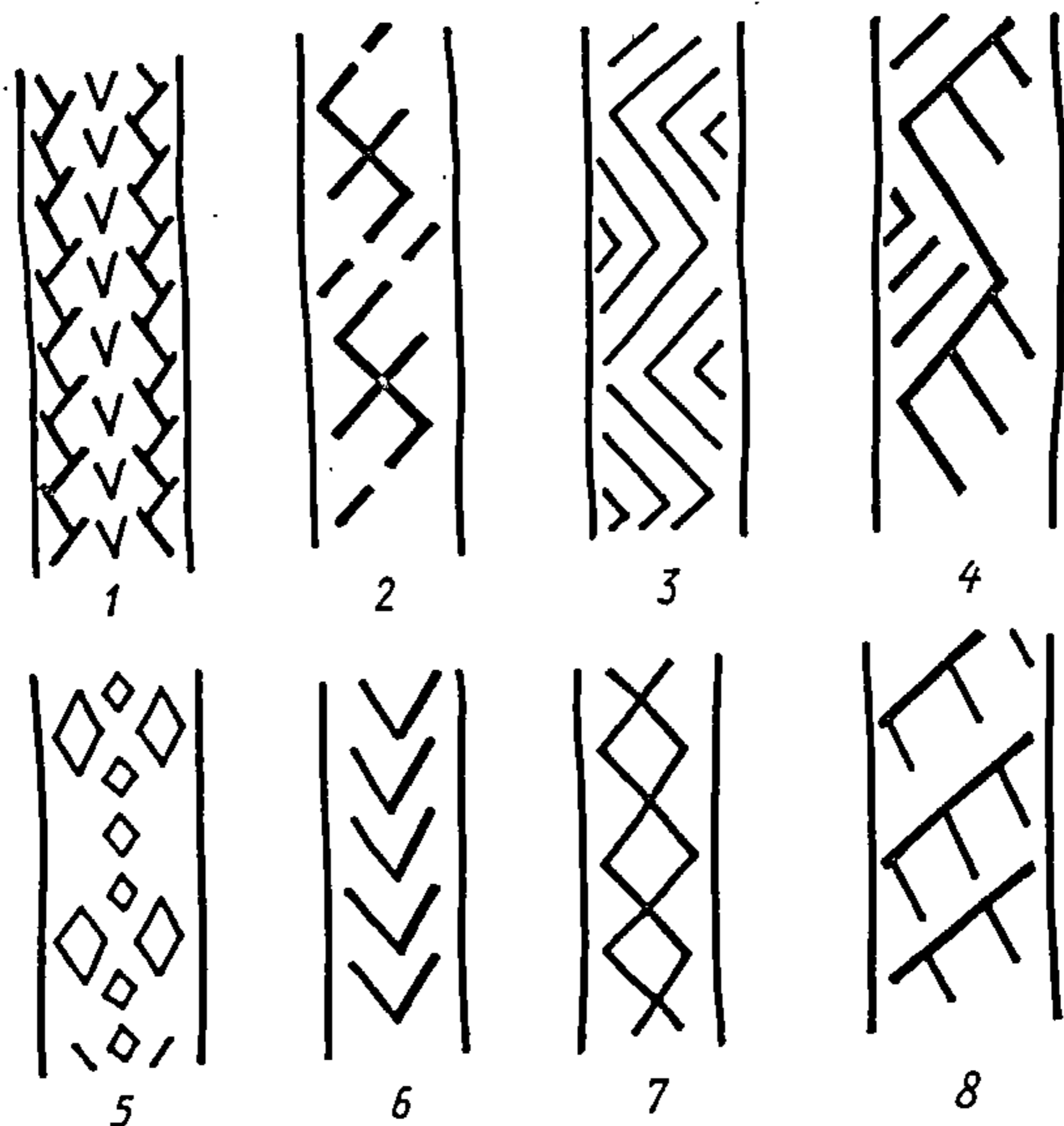
Рыс. 80. Беларускі гарсэцік старое работы.

У большай часці вясковае Беларусі ткуць усё кабэты. Ткуць яны — паясы, палатно, ручнікі, абрусы, гунькі, коўдры, дываны, сукно, корт і інш. Усё гэтыя тканiны маюць чыста беларускі рысунак, які перадаецца ад матак дочкам (рыс. 80, 81 і 82).

Цяпэрашняе ткацтва ў Беларусі абслужуе найбольш сялянства. Аднак у апошнія часы, за прыкладам іншых старонак, сталі заводзіцца і ў нас ткацкія школы, прыкл. школа ў Рэжыцы. Дзякуючы працы гэтай школы, стала ізноў разьвівацца ў нас артыстычнае ткацтва. Пазакладаліся варштаты ў шмат якіх дварох у Наддзвін'ні і Віленшчыне. На жаль толькі, Рэжыцкая школа мала займалася беларускімі матывамі ў рысунках тканін. Рысункі браліся найбольш польскія з-пад Кракава. А як заводзілі школу маскоўцы, дык яны заводзілі маскоўскія рысункі.

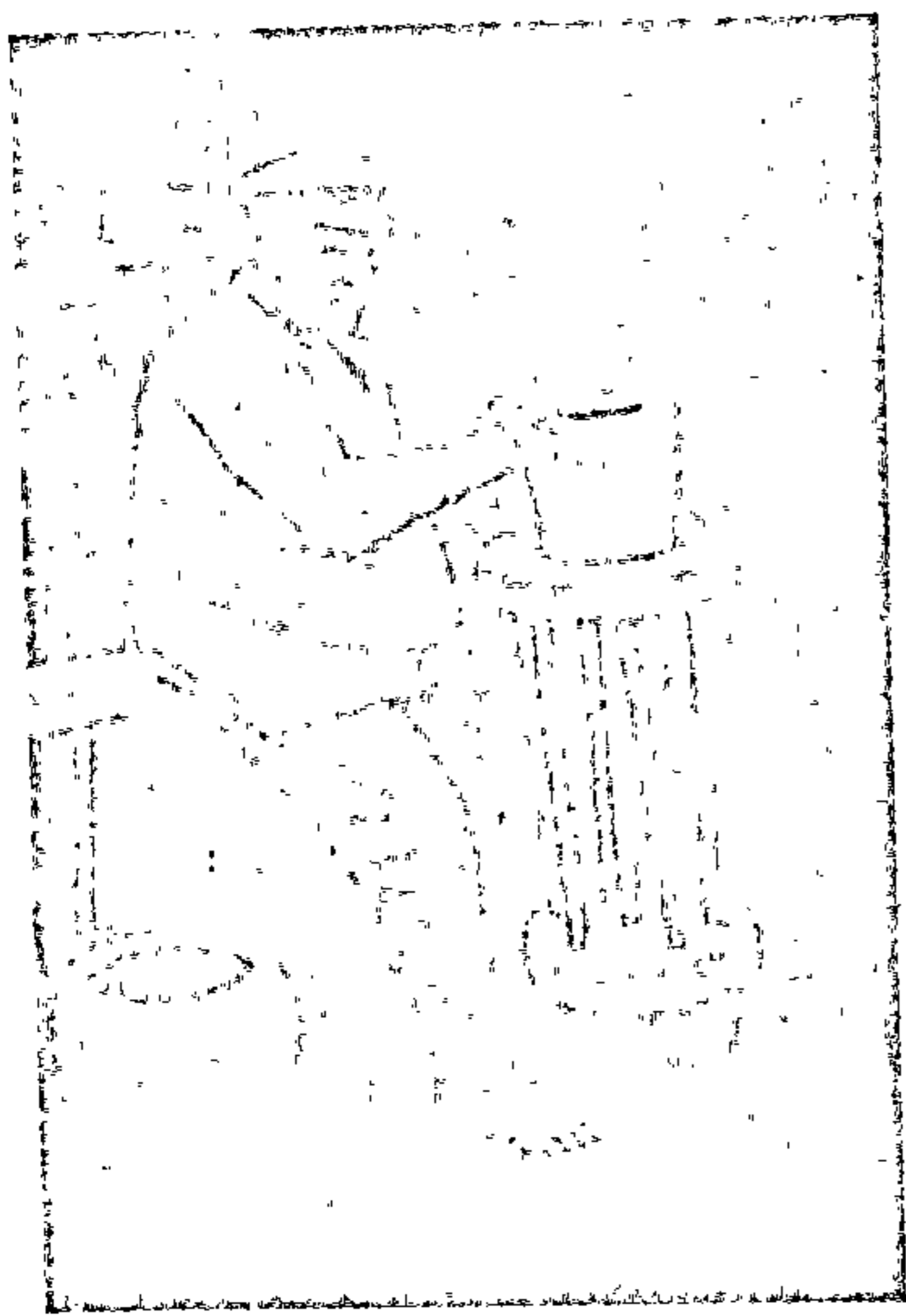

Рыс. 81. Палёскія дзяўчаткі ў вопратках сваё работы.

Рыс. 82. Дэсаны (рысункі) сучасных беларускіх паясоў:
1) «тры ёлачкі», 2) «крывыя крыжыкі», 3) «кывулькі», 4) «два капыцікі»,
5) «сыркі», 6) «капыцікі», 7) «ланцужок», 8) «грабелькі».

Другім досіць важным вясковым рамяслом ёсьць ганчарства і наагул вырабы з гліны (рыс. 83). Часамі цэлая ваколіца, дзе знайшлася добрая гліна, бярэцца за ганчарства і закідае гаспадарку. Гэтак ля м. Гарадзішча (Наваградск. павёту) цэлы рад вёсак робіць глінянае судзьдзё, найбольш простае, а таксама і паліванае. Цэнтр гэтага рамясла — в. Я с я н ё ц. Вёска ляжыць у прыгожай мяйсцовасьці, піша адзін падарожны. Па абодвух баках р. Сэрвача высяцца вялізарныя ўзгоркі, паабрастаўшыя лэсам. Хаткі вёскі ў іншых мейсцах быццам пазрасталіся з гэтымі ўзгоркамі. Перад вачамі — прыятны від. Каля паўтара дзесятка ганчарных печаў, пабудаваных на гародах, паўрастала ў гэтыя вялізарныя ўзгоркі. Дух зямлі адступае перад духам прамысловасьці. Відаць, што жыхары моцна парвалі з земляробствам: гумны невялікія, хлявы — таксама. Над пэчамі паробляны йзрубны, пакрытыя гонтамі ці дахоўкаю. Найбольш вядомы ганчары з Крэва (Ашмян. пав.), Ракава (Мёнск. пав.), Дзісны, Чашнікаў (Лепельск. пав.), Чарняўкі (Барыс. пав.), Горадна (Пінск. пав.) і г. д.

Рыс. 83. Ганчар.

У Івэнцы (Мёнск. пав.) вырабляюць добрыя кахлі (для печак). У Горадзеншчыне вырабляюць дахоўку. У Лепельскім пав. шмат людзей займаецца вырабам цэгля.

Дзякуючы багацьцю лэсам, у Беларусі досіць пашыраныя і развітыя хатнія рамёслы дзэраўляных вырабаў.

Стальмахоў (што робяць калёсы) найбольш у Ігуменскім, Лідскім, Чавускім, Аршанскім павётах і ў Смалёншчыне. Можна гэтых майстроў спаткаць блізка ў кожным мястэчку. Яшчэ больш пашырана рамясло бандарскае. У Смалёншчыне (Красенскі павет) робяць шмат лыжак і точанае дзераўлянае пасуды.

У Глуску і Любані (Бабруйск. пав.), ў Старобіне (Слуцк. пав.) і ў Магілеўшчыне робяць дзераўляныя мэблі — шафы, сталы, ложка і інш., а таксама судзьдзё (рыс. 84, 85). Сталяроў, наагул кажучы, ёсьць досіць многа, і яны, ня маючы працы, часта займаюцца цесьлярскай работай.

У Ракаве (Мёнск. пав.) робяць дзераўляныя малатарні і арфы, якія вельмі падабаюцца гаспадаром дзеля прастаты ўстройства і лёгкасьці рамонту.

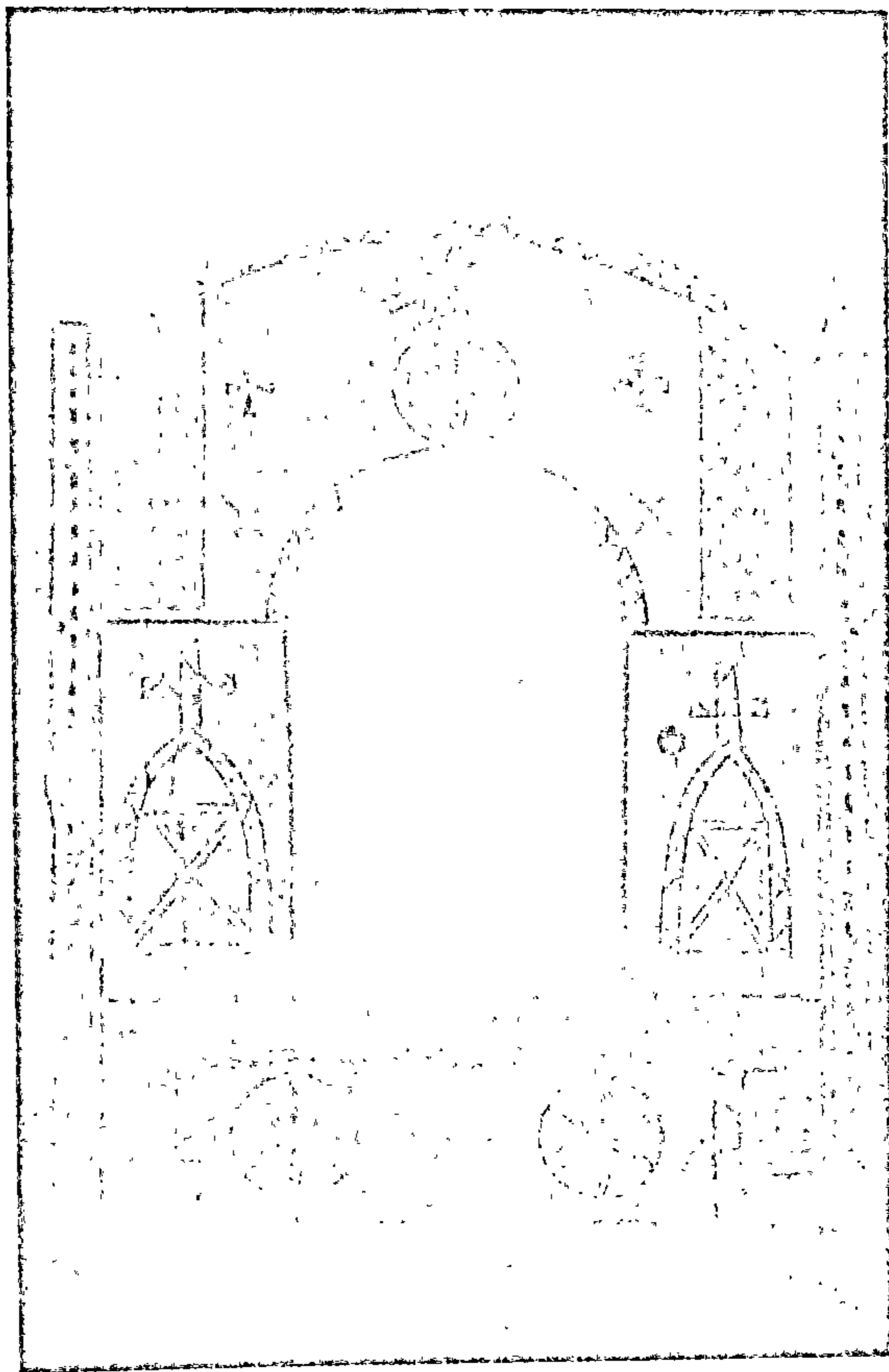
У Чавускім і Клімавіцкім павётах шмат рамёсьнікаў займаюцца вырабам рэшатаў і бёрдаў. Для гэтых мэтаў там-жа, а таксама і ў іншых мяйсцовасьцях, дзяруць ліповую кару на лыкі. Шмат дзе плятуць на продаж кошыкі з лазы (рыс. 86).

А ў Лахве (Мазыр. пав.) плятуць кошыкі з ракітавага караня.

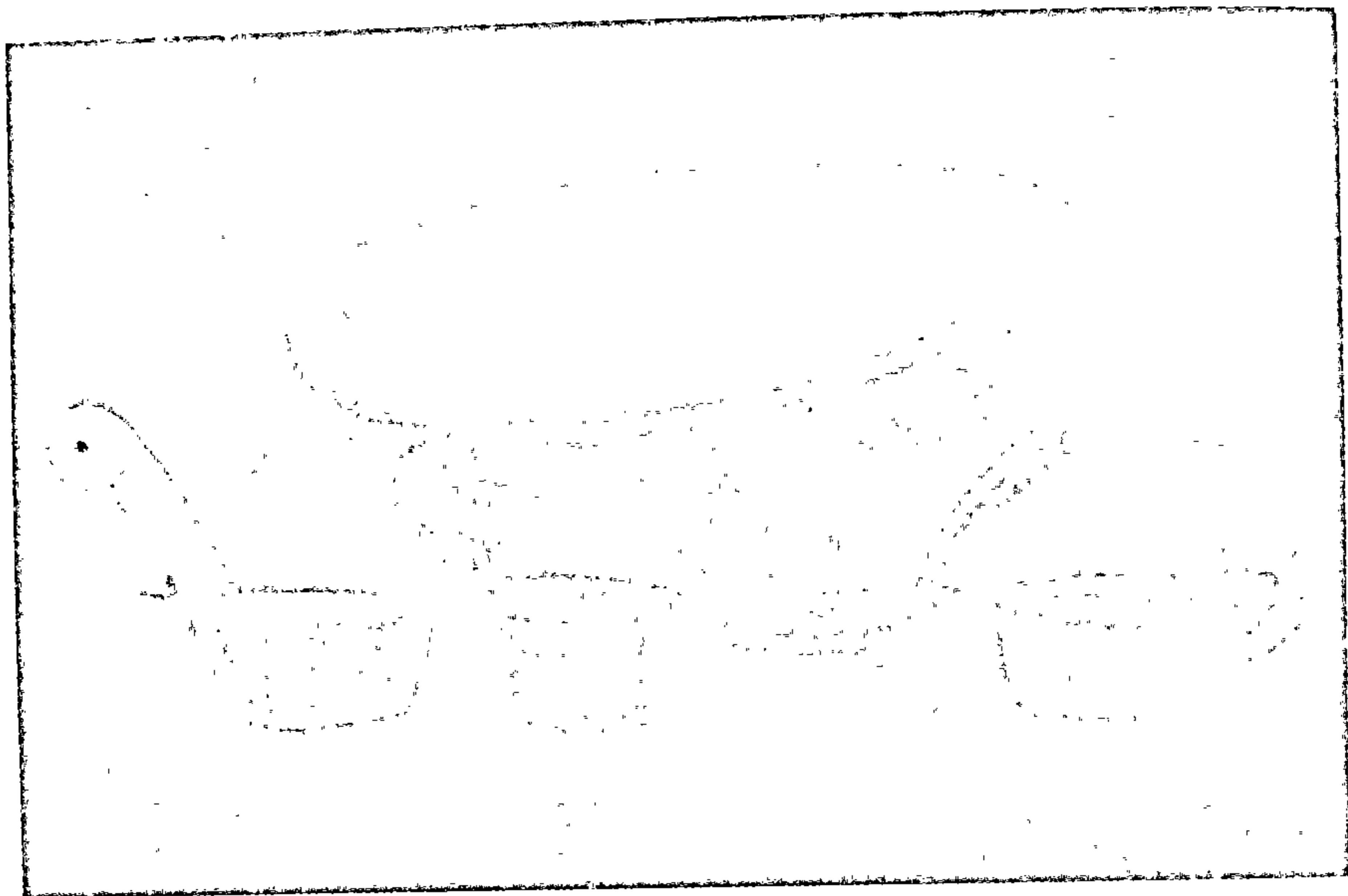
З іншых хатніх рамёслаў трэба ўспомніць аб шабэцтве і кравецтве, пашыраных больш-менш усюды, аб гарбарстве (галоўным чынам аб вырабцы кажухоў), і аб прыгатаваньні жорнаў, якое асабліва пашырана ў Аршанскім і Сеньнінскім пав. Урэшце ў Гомельскім і Чавускім павётах пашырана валённе шапак і вайлакоў. Асабліва гэтае рамясло развіта ў мяст. Дрыбіне (Чавуск. пав.).

Мэставыя рамёсьнікі. У нашых мэстах і мястэчках значная частка жыхараў займаецца рамёсламі. Сярод местачковых рамёсьнікаў найбольш шаўцоў, краўцоў, муляроў, кавалёў, сталяроў і інш. Местачковыя рамёсьнікі працуюць на ўсе акалічныя вёскі й двары і робяць тавар на заказ.

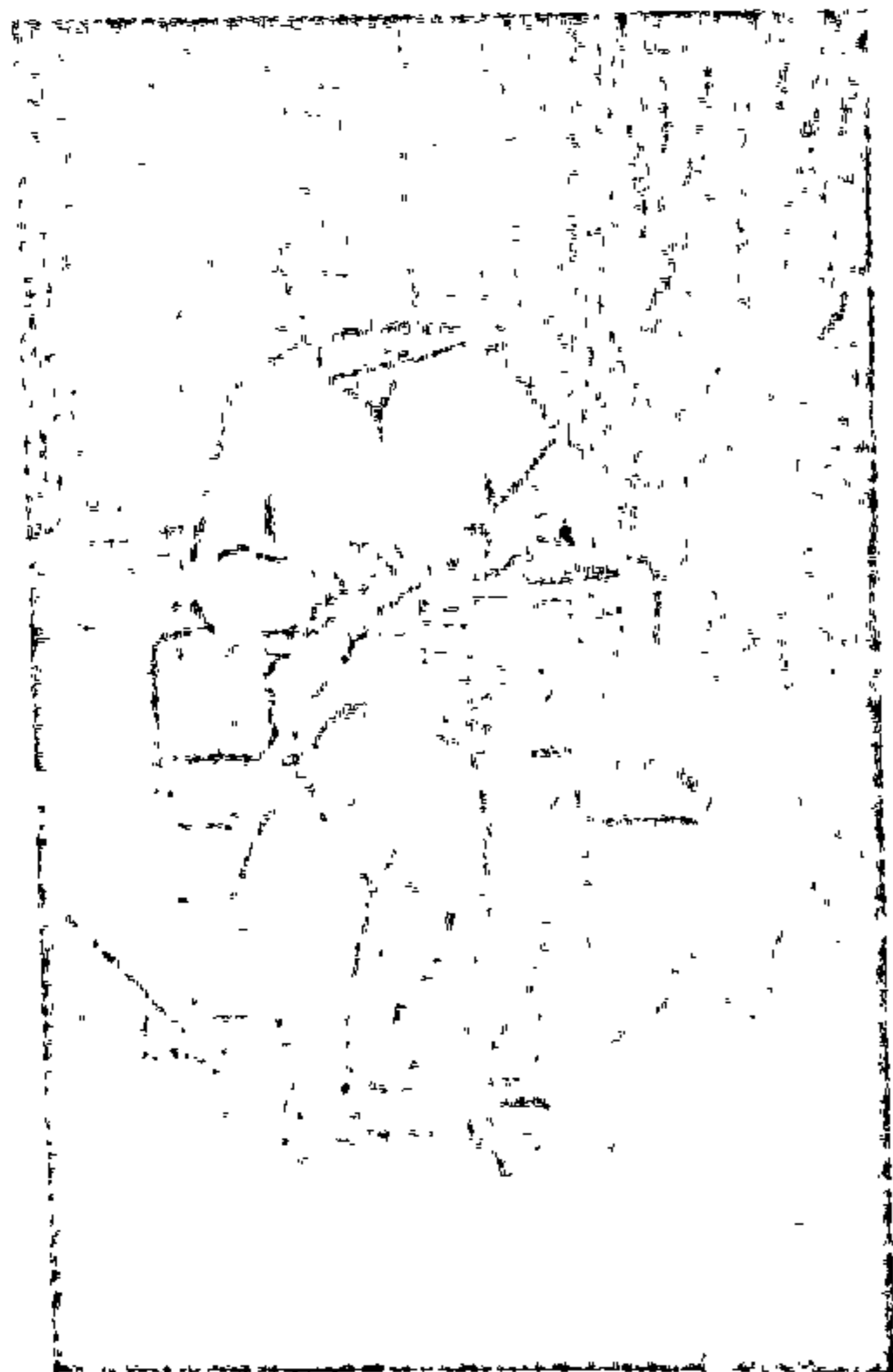
У мэстах, апроч успомненых рамёсьнікаў, зьяўляецца шмат новых прафэсыяў, выкліканых патрэбамі мэставых жыхараў. Апроч таго, зьяўляецца шмат рамёсьнікаў, якія працуюць ужо не на заказ, але для магазынаў і крамаў. Іхнія

Рыс. 84. Бажніца (рама для вобразу) сваё работы.

Рыс. 85. Дзераўляныя конаўкі й міса (работы вясковых рамёсьнікаў).

Рыс. 86. Кашыкар (майстар, што пляцэ кашы).

вырабы называюцца тандэтнымі; яны бываюць звычайна вельмі трывалыя, затое вельмі танныя і дзеля гэтага маюць самы шырокі збыт.

Такога роду рамёслы найбольш развітыя ў вялікіх месцах. У Вільні і Віцебску вельмі многа вырабляецца гатовае адзёжы. Гэтаксама ў Вільні і яшчэ ў Мэнску вырабляецца харошае тандэтнае абуцьцё. Апроч таго, у Вільні некалькі сотняў рамёсьнікаў займаецца вырабкаю дарагіх скурак, якія закупляліся ў Расіі і нават у Нямеччыне, і шыцьцём з іх футраў. Наколькі развіты гэтыя рамёслы, паказуе тое, што адзёжы і абуцьцё беларускага вырабу разыходзіліся па ўсёй даўняй Расіі.

§ 40. ХВАБРЫЧНА-ЗАВОДЗКАЯ ПРАМЫСЛОВАСЬЦЬ.

Хвабрык і заводаў на Беларусі мала, а якія й ёсць, то найбольш дробныя. У справе хвабрычна-заводзкае прамысловасьці Беларусь вельмі адстала. Яна вырабляла перад вайной усіх хвабрычных прадуктаў ня больш як на 150 міліёнаў рублёў, тым часам як расейская толькі Польшча вырабляла на 800 міліёнаў, а ў Маскоўшчыне толькі прамысловасьць Падмаскоўскага району давала тавараў больш чым на мільярд рублёў. У найбольш-жа развітай з прамысловага боку краіне — Злучаных Штатах Паўночнае Амэрыкі тавараў вырабляецца ў год на 30 мільярдаў рублёў.

Такое палажэньне Беларусі тлумачыцца шмат якімі прычынамі. На Беларусі не здабываюць камэннага вугалю, ані зьлёза. Існуючыя хвабрыкі прывозяць сабе гэтыя два важнейшыя сырыя прадукты са стараны — з Польшчы або з Данецкіх капальняў (на краіне). Другая прычына — гэта палітыка расейскага ўраду, якая рознымі спосабамі памагала прамысловасьці ў Маскоўшчыне коштам іншых краёў даўнейшае Расіі. Дзякуючы гэтаму, шырака развілася прамысловасьць каля Масквы і Петраграду. З другога боку, ў Польшчы, багатай камэнным вугалём і блізкай да Нямэччыны, нямецкі найбольш капітал стварыў другі моцны цэнтр прамысловасьці — ў Лодзі і Варшаве. На Беларусь-жа ня трапілі ні нямецкія капіталы, ні падмогі ўраду, а сваймі сіламі Беларусь змагла стварыць толькі тую прамысловасьць, якую цяпер мае.

Але беларуская прамысловасьць шывка расьцё. Напрыклад, у Магілёўшчыне за 10 апошніх гадоў перад вайною лік работнікаў павялічыўся на $\frac{1}{3}$, а выраб тавараў падвоіўся. Трэба спадзявацца, што з часам, калі Беларусь стане на сваё ногі і спрабуе выкарастаць усё сваё прыродныя багацьці, прамысловасьць нашая дойдзе ня меншае ступені, як і ў іншых эўропэйскіх народаў.

У Беларусі, старанэ найбольш земляробскай, да таго яшчэ багатай лэсам, найшырэй павінны былі-б развіцца тыя віды прамысловасьці, якія перарабляюць прадукты гаспадаркі і дрэва. Аднак і гэтыя віды прамысловасьці ня лішне ў нас развітыя. Толькі бравароў у нас досіць многа.

Бравары гоняць спірт найбольш з бульбы. Бульба, як мы ведаем, любіць лёгкую зямлю. Вось дзеля чаго ў пяшчаным Палесьсі, — Прыпяцкім, Дняпроўскім і Бярэзінскім, — па дварох садзяць вельмі многа бульбы і амаль ня ў кожным двары ёсць бравар. Бравары, аднак, не абыходзяцца сваёю толькі дворнаю бульбаю, а яшчэ скупляюць бульбу ад дробных гаспадароў з усяе ваколіцы. У глухім Палесьсі, дзе гаспадару, каб прадаць што, трэба цягціся за дзiesiąткі вёрст па дрэннай дарозе, аказуецца такім чынам вельмі выгадна для дробных гаспадароў садзіць бульбы як найбольш і прадаваць яе ў бравары.

Усяго ў беларускіх браварох выкуравалася каля 15-цёх міліёнаў вёдраў сьпірту. З гэтага ліку на Беларусі зужывалася каля 6 міліёнаў вёдр., рэшта-ж вывозілася за яе межы. Цікава адзначыць, што Беларусь была амаль ня самым цьвярозым краем ува ўсёй даўнейшай Расеі, асабліва заходняя Беларусь. Толькі ў Смалёншчыне ўжываецца гарэлкі гэтулькі сама, як і ў Маскоўшчыне.

У Горадзеншчыне і ў Віцебшчыне выганяюць шмат піва, дзеля чаго там і сёюць больш ячмёню. На ўсходзе Беларусі, дзе шмат сёюць лёну і канapéль, часта спатыкаюцца маслабойныя заводы-аляярні (Смалёнск, Гомель, Бранск). Апроч таго, ў розных мяйсцох спатыкаюцца крухмальныя і дражджавыя заводы. Апошнія існуюць найбольш пры браварох.

Па ўсёй Беларусі параскіданы сыраварні, найбольш пры пактах у вялікіх дварох. Асабліва многа сыраварняў у Смалёншчыне.

Апошнімі часамі адкрываецца ўсё больш паравых млыноў, якія патроху выціскаюць звычайныя вязковыя вадзяныя млыны і ветракі.

Цукраварняў цяпер на Беларусі блізка што*) няма, затое ёсць хвабрыкі цукэркаў, шакаладу і іншых прысмакаў; найбольшая з гэтых хвабрыкаў у Вільні.

У лясістых мясцінах Беларусі досіць густа разсёяны невялікія заводы па пераробцы дрэва ды іншых лясных прадуктаў — пільні, смалярні й інш. Даўней з Беларусі вывозіўся толькі непілаваны лёс. Дзякуючы гэтаму, паадкрывалася шмат пільняў у Кіеве, Кацярынаславе, Рызе і г. д. Тады й нашыя лясныя гандляры сталі рабіць пільні, і цяпер ужо значная частка лясных матар'ялаў з Беларусі йдзець пілаванаю. Заводаў такіх яшчэ, аднак, мала, і на гэтым наш край шмат траціць.

Дагэтуль яшчэ шмат дрэва з Беларусі прадаецца заганіцу на папэрныя хвабрыкі і там з яго вырабляецца папэра, тым часам у нас паперняў пакуль што — толькі каля дзiesiąтку. Важнейшыя паперні знаходзяцца: ў Дабрушу (Гомельскага павету), ля Чашнікаў (Лепельскага павету), пад Вільняю і ў Барысаве. Дабрушская хвабрыка вырабляе найбольш папэры, і прытым лепшых сартоў. Па свайму ўстройству і па вялічыні займае яна пачэснае мейсца паміж папэрняў усяе Эўропы. Папэру на ёй робяць: лепшыя сарты — з анучаў, горшыя — з дрэва й саломы, якія перапрабляюцца ўперад на асобых заводах. Хвабрыка апроч пары працуе яшчэ й вадой. Для гэтага выкарастана аграмадная сіла р. Іпуці (гл. рыс. 25). На Дабрушскай хвабрыцы працуе каля 1500 работнікаў.

*) Ёсць некалькі цукраварняў на самай паўднёвай мяжы Беларусі, у Чарнігаўшчыне.

Найбольш дрэва йдзё на тыя хвабрыкі, дзе вырабляюцца горшыя сарты папёры (на вокладкі, абіцьцё) і бібула. Такіх хвабрык нёкалькі ёсьць у Віцебшчыне.

Выраб сярнічак на Беларусі досіць разьвіты. Беларускамі сярнічкамі карысталася амаль не палавіна даўнэйшае Расеі. Найбольш пашырана гэтая прамысловасьць у Чарнігаўшчыне (Сафіяўка, Злынка, Навазыбкаў), Мёншчыне і ў Віцебшчыне. Найбольшыя хвабрыкі сярнічак у Пінску, Барысаве, Гомелі. Прамысловасьць гэтая вельмі хутка расьцё. З кожным годам адкрываюцца ўсё новыя хвабрыкі.

Ткацкія хвабрыкі гуртуюцца каля нёкалькіх цэнтраў: Беластоку, Клінцоў (Суражскага пав.) і Ярцава (Духаўшчынскага пав.). Найшырэй разьвіта гэтая прамысловасьць у Б е л а с т о к у і каля яго. Тамака працуюць хвабрыкі, што прадуць воўну і вырабляюць сукно, корт і драп. Хвабрыкі гэтыя былі пазакладаны нёмцамі каля 1800 г., калі яны тамака гаспадарылі пасья ІІІ падзёлу Польшчы. Хаця па Тыльзіцкай згодзе Беласточчына і адыйшла да Расеі, аднак прамысловасьць разьвівалася далей, дзякуючы блізкасьці мяжы і чужазёмным капіталам. Беластоцкія хвабрыкі вырабляюць найбольш таньня сарты сукна й драпу, а таксама корт. Шмат гэтых матар'ялаў ідзёць на тандэтную вопратку.

Ткацтва разьвілося ня толькі ў самым Беластоку, але і ўва ўсіх яго ваколіцах. Па дробных мястэчках пад Беластокам пабудаваліся вялікія хвабрыкі з сотнямі работнікаў, а таксама шмат ёсьць і дробных рамесьнікаў-ткачоў, якія маюць у хаце варштаты. З гэтых мястэчак важнейшыя — З а б л у д а ў, Х а р о ш ч а, С у п р а с ь л ь.

Беластоцкія хвабрыкі вырабляюць у год тавараў больш як на 10 міліёнаў рублёў. На іх працуюць каля 10 тысяч работнікаў. Гэта самы важны цэнтр хвабрычнае прамысловасьці ў Беларусі.

Другім важным цэнтрам ткацтва трэба лічыць К л і н ц ы Суражскага пав. разам з яго прадмесьцямі — Стадоламі, Казённаю Туросьняю й іншымі. Тут існуюць вялікія хвабрыкі, найбольш суконныя; яны вырабляюць у год тавараў (сукна, драпу, коўдраў, ваты й інш.) на 3 1/2 міліёны рублёў пры 4000 работнікаў.

У Я р ц а в е Духаўшчынскага пав. асобна стаіць вялізная ткацкая хвабрыка, г. зв. Ярцаўская мануфактура. Тутака прадуць бавоўну і ткуць найбольш таньня паркалі. Усяго вырабляе гэтая хвабрыка ў год тавараў на 3 міліёны руб.; а на ёй працуюць больш 4000 работнікаў.

Трэба ўрэшце зьвярнуць увагу на адну невялікую хвабрыку сукна ў П а р э ч ч ы (Пінск. пав.). На гэтай хвабрыцы вырабляюцца добрыя гатункі сукна што году на 180 тысяч рублёў.

Ткацкая прамысловасьць найбольш разьвітая пры межах Беларусі, перарабляе галоўным чынам прывозныя прадукты (бавоўну, воўну) і падтрымліваецца найбольш чужазёмным

капіталам. Аднак пры дагодных варунках у гэтых існуючых ужо цэнтрах магла-б разьвіцца й пашырыцца і буйная беларуская прамысловасьць.

Вельмі шкада, што ў нас мала хвабрыкаў, якія выраблялі-б і льняныя тканіны з нашага-ж лёну, які мы ў аграмадным ліку вывозім за мяжу. Гэткая хвабрыка ёсьць у Крынках Варшанскага пав.

У большых гарадох Беларусі разьвіваюцца буйныя прамысловасьці кравецкая, шавецкая й інш. Апрача мэханічнага вырабу ботаў, панчоў і інш. (Вільня, Мэнск) ёсьць шмат кантораў, якія раздаюць працу на дом сотням рамесьнікаў: шыцьцё адзэжы, бялізны, вобую, панчоў. У Вільні перадвайною было каля 60 кантораў, якія займаліся толькі панчохамі (Вільня ў гэтай справе займала вельмі выдатнае мейсца).

Досіць часта ў месцах і мястэчках заходняе Беларусі сустракаюцца хвабрыкі, табакі. Яны выпісуюць табаку са стараны, найбольш з паўдня, і, пасля мэханічнае і хымічнае пераробкі яе, выпускаюць на рынак табаку да курэньня й нюханьня. У табачных хвабрыках працуе вельмі многа жанок і дзяцэй. Найбольшыя хвабрыкі ў Горадні, Пінску, Віцебску.

Гарбарні. Віднае мейсца ў беларускай прамысловасьці займаюць гарбарні — г. зн. заводы, на якіх вырабляецца скура. Найбольш гарбарняў у Віленшчыне і ў Віцебшчыне. З гэтага боку асабліва вызначаюцца м. Смаргоні (Ашмянскага пав.), дзе было перадвайною каля 20 гарбарняў, а таксама Вільня, Крынкі, Дзьвінск, Ашмяна, Магілёў; Падабранна (Гомельскага пав.), Клінцы, Беласточчына.

Нашыя гарбарні найбольш зьяўляюцца невялічкімі заводамі. У адным Магілёве да 70 дробных гарбарняў. Яны даюць малы даход, але харчуюць шмат работнікаў. Буйных гарбарняў мала. Найбольш іх было ў Вільні.

Гарбарні выпісуюць сырую скуру здалёку — з Усходу, Каўказу і г.д. Вырабленыя тавары прадавалі таксама найбольш у Маскоўшчыне. Устройства нашых гарбарняў нялішне добрае, і ім трудна бывае конкураваць з чужазэмнымі гарбарнямі.

Ёсьць на Беларусі мылаварні і заводы сьвэчак. Найбольш іх у Меншчыне.

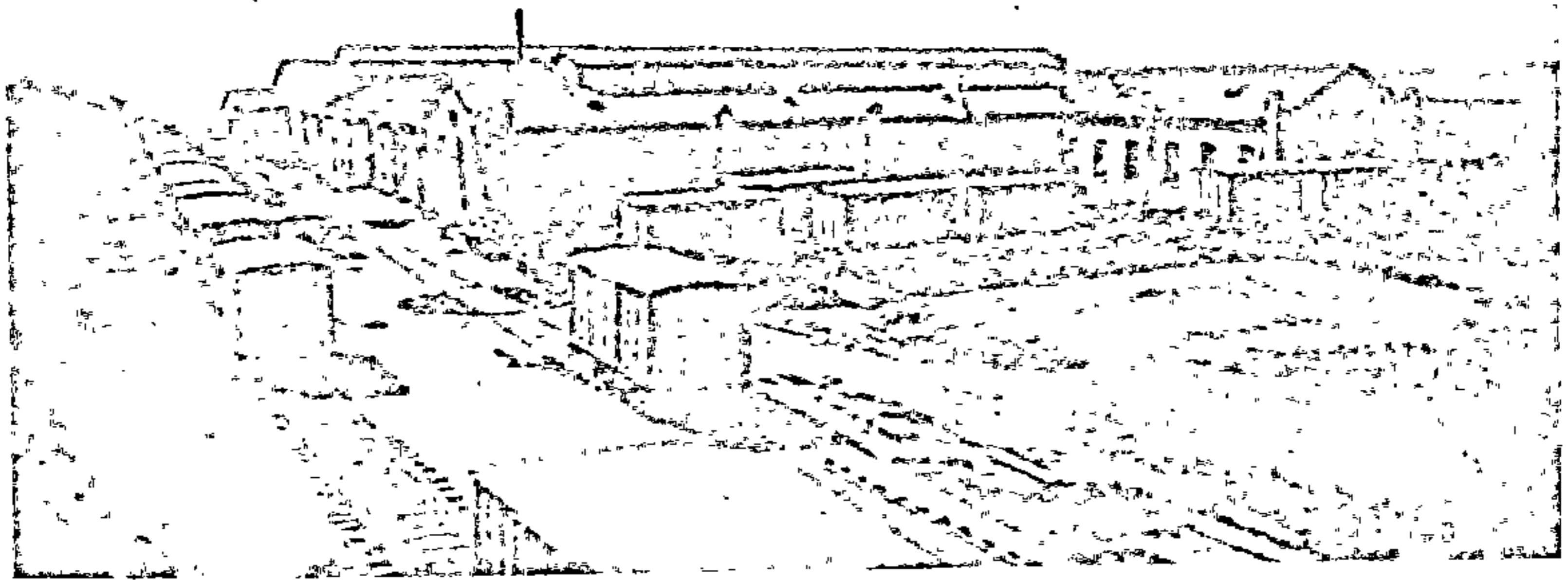
Хвабрыкі мінэральных вырабаў. Пры большых месцах, якія з пашырэннем сэткі чыгунак, з разьвіцьцём прамысловасьці і гандлю сталі моцна будавацца, павырастала шмат цагельняў. Шмат іх ёсьць пад Вільняю, Менскам, Смаленскам. Гэтаксама каля мейстаў або чыгунак на лепшых глінах пабудаваліся кахельныя заводы. Найбольш іх (каля 15) ёсьць у м. Копысі (Гарэцкага пав.).

У лясістых пяшчаных мяйсцовасьцях досіць часта сустракаюцца — хвабрыкі шкла (гуты). Прамысловасьць гэтая моцна разьвівасца, бо для гэтага ў Беларусі ёсьць усё патрэбныя

ўмовы. Найбольшыя гуты ў Талочыне (Варшанскі пав.), у Рослаўскім павеце, у Залесьсі (Вялёйскага пав.). Даўней славiлася прыгожасьцю судзьдзя, якое вырабляла Урэцкая шкляная гута (Бабр. пав.).

Мэталёвая прамысловасьць ў нашым краю разьвіта вельмі слаба. Даўней у нас, асабліва ў Віленшчыне, было некалькі зьялёных гутаў, дзе з балотнае руды выплаўляўся чыгун. Цяпер гэтыя заводы пазакрываліся і ўся мэталёвая прамысловасьць працуе з прывазным матар'ялам. Найбольш важным ёсьць тут выраб гаспадарскіх машын і прыладаў. Гэтыя вырабы былі разьвітыя каля Вільні і ў Віцебшчыне. Пад Вільняю была хвабрыка косаў (у Н.-Вялёйцы), а ў Віцебшчыне выраблялі плугі.

Іншыя мэталёвыя хвабрыкі сустракаюцца прыпадкова ў

Рыс. 87. Чыгункавыя майстроўні.

розных мяісцох. Гэтак пад Воршаю ёсьць вялікая хвабрыка цьвякоў, у Гомелі, Менску і інш. — чыгуналітныя хвабрыкі.

Вельмі важнае значэньне ў Беларусі маюць усякага роду чыгункавыя майстроўні (рыс. 87). Хаця яны па большай часьці толькі папраўляюць папсаваныя часьці ў паравозах, вагонах і інш., але займаюць значны лік работнікаў. Такія майстроўні ляжаць у большых чыгункавых вузлах — Мэнску, Гомелі й інш.

Хвабрычна-заводзкая прамысловасьць можа зьмяняцца вельмі моцна і ў кароткім часе ў залежнасьці ад усякіх прычынаў. Той агляд прамысловасьці, які тут дадзены, адносіцца да часу перадавайноў. Вайна 1914 г. зрабіла вялікія ўплывы на нашу прамысловасьць. Некаторыя прамысловыя цэнтры, напр. Смаргоні, навет зусім развалены. Пасьля вайны, калі ўсё прыдзе да нармальнага стану, ведама, нашая прамысловасьць будзе йначай выглядаць, чымся ўперад. Але аб гэтым трудна ўгадаваць.

§ 41. АДХОДНЫЯ ПРОМЫСЛЫ І ЭМІГРАЦЫЯ.

З прычыны малога разьвіцця прамысловасьці ў Беларусі, малазямельнасці, нізкае ўраджайнасці зямлі і няўмённа на ёй гаспадарыць значная частка насялёння Беларусі змушана шукаць заробкаў на старане, а часамі, й зусім выяжджаць з роднага краю ў чужыну.

За апошнія гады вельмі многа стала выяжджаць на заробкі ў Паўночную Амэрыку, асабліва з Заходняе Беларусі: з Горадзеншчыны, Віленшчыны. Упэрад ёхала з Беларусі ў Амэрыку асабліва шмат жыдоў, якім цяжка ў нас жылося пры старых парадках. За жыдамі ўсьлед паехалі і сяляне-беларусы, звычайна — лепшыя, здаравейшыя работнікі, адважнейшыя людзі. Іх цягнула туды высокая, раўнуючы да звычайнае ў нас, плата за працу, жаданьне паправіць за заробленыя грошы гаспадарку, прыкупіць зямлі. «Апынуўшыся на амэрыканскай тэрыторыі, — піша беларускі дзёяч з Амэрыкі п. Бубешка, — бяз вэданьня англійскае мовы, найчасьцей у вялікіх местах — з звычаймі вясковага жыцця, часамі саўсім няпісьмёныя, натуральна, павінны былі сяліцца паміж сваіх (беларускіх) жыдоў. А таму, што жыды живуць найчасьцей у вялікіх мэстах, як Нью-Йорк і Чыкаго, дык і нашыя беларусы туляцца там паміж іх; шмат хто навучыўся навет жыдоўскае мовы і зжываюцца наагул досіць дружна. Апрача Нью-Йорку, у якім жыве больш як 5 тыс. беларусаў, што працуюць найчасьцей у кравецкай прамысловасці, шмат жыве ў Чыкаго, працуючы ў вёдамых Чыкагскіх рэзнях, значны лік працуе на сталелітных заводах Пітсбургу, у Дэтроіце на самаходных хвабрыках і іншых заводах. Вельмі шмат пасялілася ў ново-англійскіх штатах Конэкцікут і Масачузэт, дзе працуюць у папэрна-ткацкай прамысловасці, на цэмэнтавых і цагельных заводах, у лясістых мяйсцовасцях Канады, на чыгунках, у рудніках, капаюць канавы, пракладаюць падзёмныя чыгункі, будуюць дамы, займаюцца сёльскаю гаспадаркаю; у кожнай галіне ёсьць добрыя спэцыялісты, якія прыносяць шмат карысьці нашай Беларусі. Працуюць беларусы ўва ўсіх галінах прамысловасці, праходзяць практычную школу абсалютна ўва ўсіх майстроўнях; ёсьць сваё коопэратывы, як у краўцоў у Бронзвілі (ваколіцы Нью-Йорку), у сталяроў і цёслаў, дома-будаўляны і г. д.»

Ліку беларусаў, жывучых цяпер у Амэрыцы, трудна вызначыць; ёсьць іх там у кожным разе сотні тысяч. Працуюць беларусы ў Амэрыцы цяжка і зарабляюць мёнш, чым амэрыканскія работнікі, бо ня прыймаюць удзелу ў амэрыканскім работніцкім руху. Каля 95 % нашых эмігрантаў жыве ў Амэрыцы ня вёдаючы англійскае мовы і дзеля гэтага застаюцца саўсім чужымі амэрыканскай культуры, грамадзкаму й палітычнаму жыццю. Да апошняга часу ня было сярод іх і свайго грамадзкага жыцця, нацыянальных і культурных

арганізацыяў. Цяпер ужо гэныя арганізацыі існуюць, паадчы-
нялася шмат школаў, рамесьленых майстроўняў і г. д.

Значную частку зарабляных грошай амэрыканскія беларусы
пасылаюць і прывозяць у Бацькаўшчыну.

Толькі малая частка эмігрантаў застаецца ў Амэрыцы
назаўсёды; у большасьці яны вяртаюцца назад і за заробляныя
ў Амэрыцы грошы купляюць зямлю ды садзяцца на гаспадарку.
Дзякуючы ім, вялікія прасторы дворнае зямлі ў Заходняй
Беларусі перайшлі да сялянства. Гэта робіць эміграцыю ў
Амэрыку карысным для Беларусі зьявішчам. Была б яна яшчэ
больш карыснаю для нашага краю, калі-б беларусы з Амэрыкі
прывозілі ня толькі грошы, але й амэрыканскае культурнае і
грамадзкае ўзгадаваньне, ды каб іхняя туга па Бацькаўшчыне
перарабілася ў нацыянальную сьвэдамасьць; здаецца, гэтага
ўжо чакаць ня доўга засталася.

З усходняе Беларусі — з Чарнігаўшчыны, з паўднёвае
Смалёншчыны, з Клімавіцкага, Чэрыкаўскага, Мсьціслаўскага
пав. вельмі многа выяжджае на работу ў Данэцкія ка-
пальні (на Ўкраіне). Заробкі там таксама досіць высокія,
але варункі працы надта цяжкія й нездаровыя. Асабліва шмат
выяжджала з Навазыбкаўскага, Суражскага, Клімавіцкага пав.
З Навазыбкаўскага павёту выяжджала на заробкі ад $\frac{1}{4}$ да
 $\frac{1}{2}$ ўсяго дарослага насялёньня.

З паўднёвых частак Беларусі шмат хто выяжджае на летнія
заробкі ў чарназёмныя стэпы, на Ўкраіну, Дон, Кубань.

Урэшце з усіх частак Беларусі выяжджала шмат народу на
працу ў большыя мэсты Расіі — Петраград, Мас-
кву, Адэсу і г. д. Шмат хто з выехаўшых у Расію заставаўся
там назаўсёды. Гэткім парадкам у гэтых мэстах стварылася
досіць вялікае беларускае насялёньне. Хаця акуратных пад-
рахункаў не рабілася, але можна лічыць, што ў некаторых з
гэтых мэстаў лік беларусаў даходзіў да 100.000 і больш. Да
таго-ж трэба сказаць, што выяжджалі на чужыну лепшыя
працаўнікі, шмат выяжджала і інтэлігэнцыі.

Апроч таго, шмат беларускіх земляробаў выехала ў Сы-
бір. Лічаць, што ў Сыбіру беларусаў павінна быць каля 700.000
чалавэк. Хаця яны разсыпаліся па ўсім Сыбіру, але найбольш
іх жыве ў Енісейскай губ. — у Канскім, Ачынскім і Крас-
наярскім павётах. У першым з гэтых павётаў беларусы
складаюць $\frac{1}{3}$ частку ўсяго насялёньня. Таксама шмат
беларусаў жыве ў Усурыйскім краі, ў Табольскай і Томскай
губ. У Сыбіру беларусы выбіраюць мэісы, якія прыпамінаюць
ім пакінутую Бацькаўшчыну. Найбольш селяцца яны ў
мяйсцох лясістых, ля вады.

§ 42. ГАНДАЛЬ.

Значная частка мэставых і местачковых жыхараў займаецца
гандлем. Найбольш гандлем займаюцца жыды, а гэта затым,

што ім закрыты былі палітыкай расейскага ўраду іншыя прафэсіі. З гэтае прычыны ў Беларусі, дзе жыдом было дазволена жыць (у Маскоўшчыне жыдом расейскі ўрад не дазваляў жыць), асабліва моцна разраслася кляса людзей, якія займаюцца гандлем. Чым больш гандляроў, тым большая паміж іх конкурэнцыя, а чым большая конкурэнцыя, тым пакупцы дастаюць лепшы тавар і таней. Вось-жа ў Беларусі, дзякуючы значнай лічбе гандляроў і іхняй конкурэнцыі, гандаль стаіць досіць добра.

Памагае гэтаму і само географічнае палажэнне Беларусі, а таксама і досіць значнае развіццё ўсякіх дарог. Гэтыя прычыны ўжо з даўных часоў далі магчымасць развіцця ў Беларусі шырокаму гандлю.

Яшчэ ў часы дагістарычных цераз Беларусь ішлі важнейшыя гандлёвыя дарогі і ў беларускіх месцах ішоў бойкі торг і мэна тавараў з усяго тадышняга сьвету. Найбольш ходкімі таварамі былі: бурштын, скура, мёд, воск, віны, тканіны, хлеб і інш. Усімі гэтымі таварамі й таргавалі нашыя продкі, і для гэтае мэты, мусіць, наўпярод і пазакладаліся старыя беларускія месцы — Полацак, Віцебск, Менск, Смаленск, Горадня, Тураў, Пінск ды інш. Некаторыя месцы, напрыклад Мёнск, навет самае імя сваё дасталі, відаць, ад галоўнага занятку сваіх жыхараў — гандлю, м е н ы. Месцы гэтыя ляжаць найбольш у тых мяйсцох, дзе гандляры перацягвалі сваё тавары з аднае ракі ў другую, калі па першай нельга было далей ехаць, ля в о л а к а ў.

Пастаянныя войны, якія адбываліся сотні гадоў на Беларускай зямлі, зруйнавалі нашыя месцы. Даўнейшыя беларускія гандляры зьбяднелі й сталі займацца іншымі заняткамі. Да таго-ж у тыя часы (ў Сярэдня Вякі) занятак гандлем лічыўся для шляхціца, напрыклад, паніжаючым ягоною годнасьць. Вось як раз тады за гандаль у нас бяруцца жыды, пакрысе арганізуюць яго і займаюць усяго цалком у сваё рукі.

За мяжу Беларусь, як ужо можна было бачыць з апісанья гаспадаркі й промыслаў, вывозіць найбольш л е с і л я с н ы я м а т а р ' я л ы, а таксама л ё н, п я н ь к у, с а д о в і н у, с ь п і р т, с я р н і ч к і і г. д. Увозіцца найбольш п ш о н н а е м у к і і ўсялякага з б о ж ж а, а таксама ўвозяцца: к а м е н н ы в у г а л ь, г а з а, ц у к а р, у с я л я к і я м э т а л і і м э т а л ё в ы я в ы р а б ы, ш т у ч н ы я г н а і (парашкі), к р а с н ы я т а в а р ы і г а л я н т э р ы я ды інш. Акуратнага падрахунку загранічнага гандлю Беларусі яшчэ ня зроблена.

Як бачым, вывозіць Беларусь заганіцу адны блізка сырыя прадукты, а прывозіць — фабрыкаты. На пераробцы нашага сырцу зарабляюць іншыя краі, мы-ж, купляючы іхнія вырабы, павінны аплачваць іхнія зыскі. Беларускі лён, прыкл., купляе бэльгійская хвабрыка, вырабляе з яго палатно, якое пасья мы купляем, аплочуючы і працу бэльгійскага работніка, і зыскі бэльгійскага фабрыканта, і цэлы рад мытных падаткаў. Беларусь

такім чынам іграе ролю калёніі для сусьветнага капіталу. Прычынаю гэткага палажэння ёсць лішне малое разьвіцьцё ў нас прамысловасьці, на чым Беларусь вельмі шмат траціць. Мы маглі-б саўсім ня прывозіць з заганіцы або прывозіць шмат мэнш, чым цяпер: цукру, штучных гнаёў, мэталёвых вырабаў; наадварот, пры шырэйшым разьвіцьці нашае прамысловасьці мы маглі-б вывозіць заганіцу — шмат паперы, ільняных тканінаў, гатовых дзераўляных вырабаў і прадуктаў перагонкі дрэва й торфу; а пры налёжнай пастаноўцы гаспадаркі наш малазначны цяпер вываз мясных і малочных прадуктаў (масла, сыроў) і садоўны мог-бы прыняць вялізарныя разьмэры.

Гэткія магчымасьці ёсць перад нашым краем у будучыне. Іх зьдзэйсьненне залёжыць у значнай мэры ад палітычных варункаў, шмат, аднак, у гэтай справе можа зрабіць сваімі высілкамі само сьвэдамае грамадзянства, ня глэдзячы ні на якія палітычныя варункі. Можа яно перад усім падняць прасьвэту народных масаў і іх эканомічную самадзэйнасьць.

Галоўнымі тарговымі цэнтрамі, мейсцамі гуртоўнага гандлю і складаў ёсць месцы: Вільня, Мэнск, Віцебск, Беласток, Гомель, Дзьвінск, Пінск. З гэтых цэнтраў разыходзяцца тавары па дробных мястэчках, адкуль і дастае насялёньне.

Вялікаю перашкодаю для гандлю, як і для прамысловасьці, ёсць недахват буйнога капіталу. Затое дробныя капіталы, якія ў Беларусі ёсць, зварочуюцца скоры і, значыць, даюць добры зыск. Гэта паказуе, што старана нашая ў гандлёвых адносінах стаіць высака.

Добрая пастаноўка прыватнага гандлю доўга перашкаджала разьвіцьцю ў Беларусі спажывэцкае коопэрацыі. Толькі за апошнія гады, і то перш-наперш пад уплывам палітычных абставін, спажывэцкая коопэрацыя стала значна разьвівацца, усё больш і больш выціскаючы прыватных гандляроў. Стварылася некалькі вялікіх коопэратыўных арганізацыяў, як «Цэнтрабелсаюз» (Цэнтральны Саюз спажывецкіх таварыстваў Беларускага Краю) — у Менску, у якім злучаны сотні вясковых коопэратываў цэнтральнае Беларусі, «Віленскі Саюз Коопэратываў», які абыймае коопэратывы Заходняе Беларусі. Значныя коопэратыўныя арганізацыі існуюць і на ўсходзе Беларусі — у Віцебску, Смаленску, Гомелі і г. д. Усё яны абслужуюць найбольш спажывэцкія коопэратывы, якія за час вайны асабліва моцна разрасліся, дзякуючы таварнаму голаду.

Іншыя віды коопэрацыі, а перад усім гэтак важныя для гаспадарнага жыцьця Беларусі, як земляробская, крэдытовая, у нас, на жаль, яшчэ вельмі слаба разьвітыя. Наагул коопэрацыя мацней разьвіваецца на ўсходзе Беларусі, дзякуючы ўплывам магутнага коопэратыўнага руху Украіны і Маскоўшчыны.

§ 43. Д А Р О Г І.

Беларусь мае густую сётку прыродных дарог. Яна ўся зрэзана рэкамі, якіх вытакі ляжаць недалёка адзін ад аднаго, а да таго-ж яшчэ й не разьдзелены высокімі гарамі. Дзеля гэтага няма вялікіх перашкод, каб правесьці злучаючыя каналы. Гэтыя каналы й праведзены — імі злучаюцца рэкі, што цякуць у Чорнае мора, з тымі, што цякуць у Балтыцкае мора.

Апроч вадзяных дарог, у Беларусі, асабліва Заходняй, развіта досіць густая сётка чыгунак і шосаў. Хаця гэтыя дарогі будаваліся найбольш дзеля ваенных мэтаў, аднак яны маюць і вялізарнае эканамічнае значэньне.

Дарогі Беларусі маюць і вялікае паміжнароднае значэньне. Беларусь ляжыць як раз на вузле ўсіх галоўных дарог, якія йдуць з Украіны й Маскоўшчыны ў Заходнюю Эўропу. Ведама, што і для Украіны, і для Маскоўшчыны надзвычайна важна, ці гэтая іхняя брама ў Эўропу будзе адчынена, ці не. Гэтае значэньне Беларусі было, бадай, ці не найважнейшаю прычынаю безканечных войнаў, якія вяла, пачынаючы з XV веку, Маскоўшчына, а перад ёю — кіеўскія князі на нашых прасторах.

М о р а. Марскія дарогі, як ведама, найвыгаднейшыя дый найтаньнейшыя. Беларусь ляжыць паміж двух мораў — Балтыцкага й Чорнага, пры гэтым да першага значна бліжэй, чымся да другога. Але нідзё Беларускае зямля да самага бэрагу мора не даходзіць. Дзеля гэтага мусіць наш гандаль карыстацца марскімі портамі, якія ляжаць на чужой зямлі.

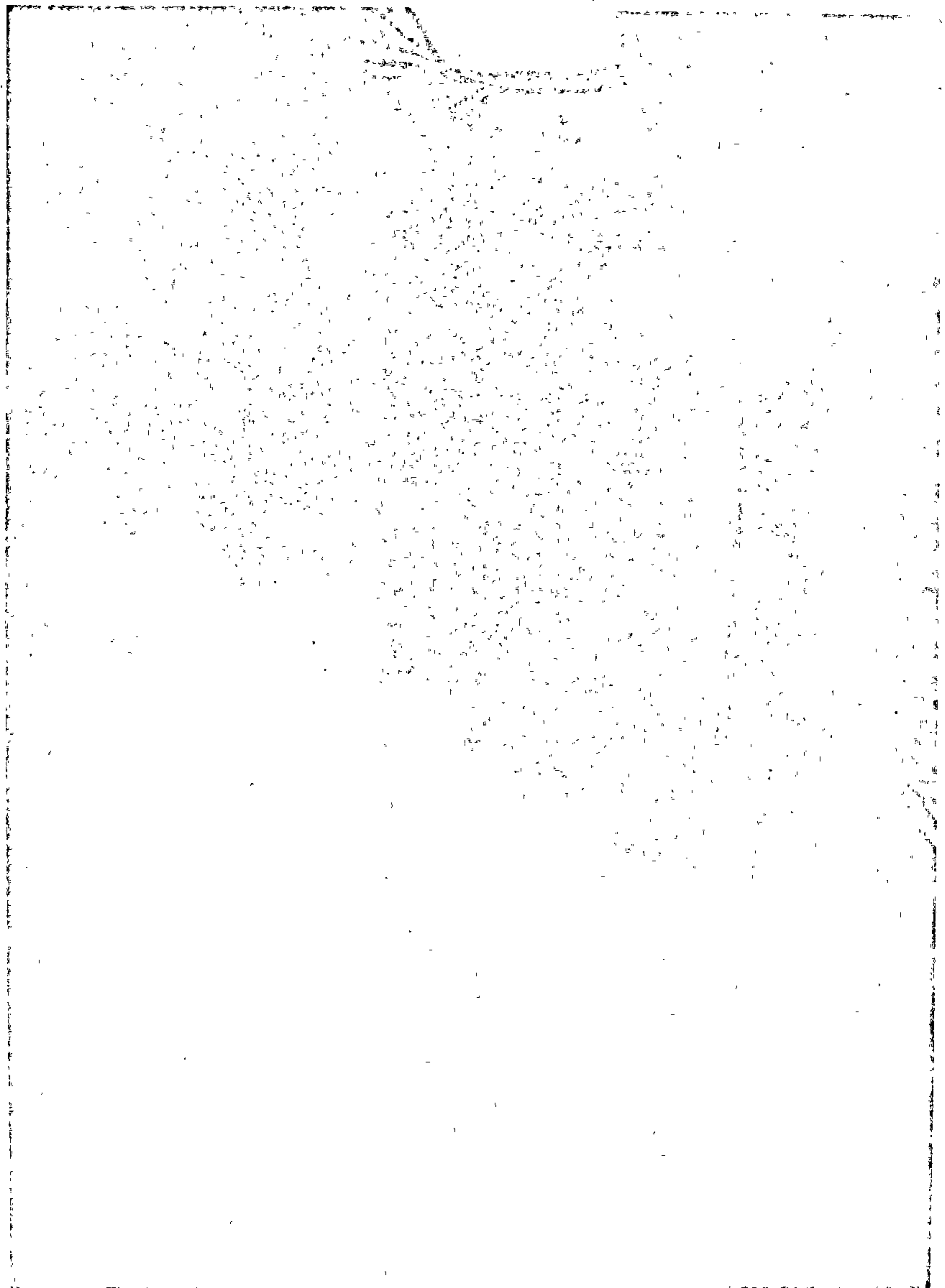
З портаў Балтыцкага мора найбольшае значэньне для Беларусі маюць: Рыга, Лібава, Клайпэда, Кёнігсбэрг (Каралевец) і Гданск.

Рыга — ля Рыжскае затокі над р. Дзьвіною, якая ў сваім верхнім і сярэднім цячэньні абвадняе паўночную Беларусь; Бярэзінскім-жа каналам злучана Дзьвіна з Дняпром. Такім парадкам уся паўночна-ўсходняя Беларусь — прымерна аж да р. Бярэзіны, цягне да Рыжскага порту. Чыгункі таксама злучаюць Рыгу найпрасьцей з поўначай і ўсходам Беларусі. Тым часам з Заходняй Беларусіяй сувязь не такая моцная. Цераз Рыжскі порт вывозіцца шмат лёсу, лёну й пянькі з Беларусі, а таксама збожжа з паўднёвае Маскоўшчыны.

На жаль, Рыжскі порт вельмі доўга (каля 4 месяцаў) узімку бывае замёрзшы.

Значэньне Рыжскага порту, як мы бачым, для Беларусі надта вялікае. Яно яшчэ пабольшала-б, калі-б нашыя вадзяныя дарогі былі расчышчанымі і каб судаходства па іх ня мела гэтулькі перашкодаў.

Лібава з'вязана з цэнтрам Беларусі старой чыгункавай лініяю (Лібава-Роменскаю). Лібава мае блізка што

Рыс. 88. Беларускі гасьцінец.

незамярзачы, вельмі выгоды і добра ўстроены порт. Дзеля гэтага мела яна дагэтуль вельмі важнае значэнне для

беларускага гандлю. Асабліва гэтае значэнне павялічылася тым, што порты, ляжачыя далей на паўдня, былі адрэзаны ад Беларусі нямецка-расейскай мяжой. Шмат ішло цераз Лібаву і ўкраінскага збожжа.

Рыга й Лібава ляжаць на латышскай зямлі.

На Літоўскай зямлі, пры вусьці Нёмна ляжыць порт Клайпэда (па нямецку — М э м э л ь). Клайпэда павінна-б быць адным з найважнейшых для Беларусі портаў. Сыстэма Нёмна абыймае ўсю заходнюю Беларусь, а каналы Агінскі да Аўгустоўскі злучаюць з ёю й рэкі паўднёвае Беларусі. Ня гледзячы на тое, што Клайпэда перад вайною была аддзелена ад Беларусі дзяржаўным рубяжом, праз яе шмат вывозілася заганіцу беларускага лёсу. Калі-б палітычныя варункі не перашкаджалі, а карыта Нёмна й яго прытокаў і каналаў, зьвязаных з Нёмнам, было добра ўрэгулявана, Клайпэда магла-б мець для беларускага гандлю дужа вялікае значэнне.

Ніжні Нёман Фрыдрыхсграбэнскім каналам і р. Прэгелям зьвязаны з Кёнігсбэргам; па гэтым канале значная частка тавараў ішла з Нёмну проста ў Кёнігсбэрг.

Кёнігсбэргскі порт (Піллау) — найбліжэйшы з усіх марскіх портаў да Беларускае зямлі, ляжыць у Нямеччыне, пры ўтоку р. Прэгеля. Некалькі лініяў чыгункі зьвязуе яго з беларускімі месцамі (Беластокам, Горадняю) беспасярэдна, а лінія Коўна — Кёнігсбэрг, якая йдзе цераз Літоўскую зямлю, зьвязуе яго з Вільняю. Апроч таго, р. Прэгель, як сказана, злучана каналам з Нёмнам.

Кёнігсбэрг з даўных часоў вёў шырокі гандаль з Беларусяй. І дагэтуль праз яго вывозіцца шмат беларускае пянькі, лёну і г. д.

Урэшце для паўднёвае й заходняе Беларусі можа мець значэнне й Гданскі порт, што ляжыць пры ўтоку Віслы. Рэкі сыстэмы Віслы — Буг, Нарва і Бабёр абвадняюць заходнюю Беларусь, а Каралёўскі канал зьвязуе з Віслаю паўднёвае Палесьсе.

З портаў Чорнага мора пэўнае значэнне могуць для нас мець: Хэрсон, што ляжыць пры ўтоку Дняпра (цераз яго йдзе шмат лесу з Беларусі) і суседнія порты — Адэса, Мікалаяў і г. д. Аднак усё яны ляжаць занадта далёка ад Беларусі. Налэжаць яны да Ўкраіны.

Ня маючы сваіх марскіх портаў, Беларусь мусіць неяк умовіцца з сваімі заходнімі суседзямі, каб карыстацца іхнімі портамі і тым забясьпэчыць беларускаму гандлю дарогу на шырокі сьвёт.

Вадзяныя дарогі. Аб прыродных вадзяных дарогах мы ўжо казалі, апісуючы рэкі ды вазёры. Беларусь мае густую сетку судаходных рэк — больш 12 тыс. вёрст даўжыні маюць яе вадзяныя дарогі, а на 100 кв. вёрст прастору прыходзіцца каля 4,5 вёр. вадзяных дарог. Навет Нямеччына, у эконамічным жыцьці якое вадзяныя дарогі йграюць вялікую ролю, мае

радзэйшую, чым у нас, іх сётку (3,5 в. на 100 кв. вёр.). Праўда, нашыя рэкі й каналы найбольш закінутыя, неагледжаныя й дзеля гэтага карыстацца імі часта няма як. Але пры пэўных клопатах гэтыя заганы можна было-б зніштожыць, ды і навет значна павялічыць даўжыню судаходных частак рэкаў.

З непаравых судзінаў, якія ходзяць па беларускіх рэках і каналах, важнейшыя: в і ц і н ы — на Нёмне, падымаюць да 14.000 пуд, с т р у г і і б а р к і — вялікія бязмачтавыя судзіны, якія ўжываюцца выключна для сплаву ўніз па цячэньню; б э р л і н ы — вялізарныя судзіны, падымаюць па некалькі дзiesiąткаў тысяч пудоў, маюць мачту і ходзяць часамі на парусох. Зьвэ рху пакрытыя яны двухскатнаю страхою. Л а й-б ы — гэтаксама маюць мачты і парусы, але ня маюць страхі. Невялікія гэтыя судзіны (падымаюць да 5000 пуд.) апошнімі часамі вельмі пашырыліся, асабліва на Дзвiнe.

Па большых рэках Беларусі ходзяць апрача непаравых судзінаў — і параходы. Лік іх даходзіў у вадазборніку Дняпра — да 150, Дзвiны — да 100. У некалькіх мяісцох у Беларусі былі заводы, дзе будаваліся новыя параходы й судзіны. З паміж іх найбольшы перад вайною істнаваў у Пінску.

Найважнёйшымі беларускімі рачнымі прыстанямі ёсьць: 1) Гомель, 2) Пінск, 3) Магілёў і 4) Віцебск.

Штучныя вадзяныя дарогі, ня глэдзячы на вялізарную працу, якая была затрачана, каб іх правесці, неагледжаныя і мала ўжываюцца. Важнейшых судаходных каналаў у Беларусі чатыры: Бярэзінскі, Агінскі, Каралёўскі і Аўгустоўскі.

Бярэзінскі канал злучае Бярэзіну з Дзвiною. Ідзe ён праз рэчкі С э р г у ч (прыток Бярэзіны), возера М а н e ц, якое злучана каналам з воз. Б я р э ш т а; з апошняга-ж возера выпывае рэчка Б я р э ш т а, прыток Э с с ы. Э с с а ўпадае ў Л e п e л ь с к а e воз., а з гэтага возера ўжо выпывае прыток Дзвiны В у л л а. Уся гэтая сыстэма рэчак і вазёр ляжыць у лядавіковай даліне, што злучала Бярэзіну з колішнім Полацкім лядавіковым возерам.

Бярэзінскі канал быў выкапаны ў 1805 годзе. Роблены ён быў няўмeла і нядбала, і затым ужо адразу пасья адкрыцьця быў ён мала прыдатны да судаходства. Пасья некаторы час у Барысаве быў гэтакі нізкі мост праз Бярэзіну, што пад ім не маглі праходзіць судзіны, і з гэтае прычыны рух судзінаў па канале саўсім спыніўся; бяз налёжнага дагляду канал, рэкі і вазёры, уваходзячыя ў яго сыстэму, змялчэлі, іх пазаносіла пяском, і калі ў Барысаве пабудавалі новы, вышэйшы мост, дык судаходства па канале не магло ўжо аднавіцца; цяпер па ім толькі сплаўляюць платы.

Агінскі канал злучае Я с e л ь д у (прыток Прыпяці) з Ш ч а-р а ю. Даўжыня яго каля 50 вёрст. Ідзe канал па балоцістых прасторах Палесься і праходзіць праз два вялікіх возеры — воз. В ы г а н о ш ч ы і воз. В у л ь к у. Выкапаны канал яшчэ

ў XVIII веку стараньнем і коштам князя Агінскага, у чэсьць якога й носіць сваё імя. Цяпер службыць ён найбольш для сплаву плытоў, але перацягаюць па ім і баркі на лінах.

Каралёўскі канал (або Дняпроўска-Бужскі) злучае Піню (прыток Ясельды) з Мухаўцом (прыток Бугу). Гэта найбольшы з каналаў Беларусі. Ён мае ўдаўжкі каля 75 вёрст, а ўшыркі — каля 10 саж. Пракапаны ён яшчэ ў XVIII веку. У 1848 годзе быў ён паглыблены. Канал гэты мае вялікае значэньне, злучаючы Дняпро з Віслаю. Па ім ідзе лясны тавар, а таксама й хлеб з Украіны ў Гданскі порт, што ляжыць пры вусьці Віслы.

Аўгустоўскі канал злучае Віслу з Нёмнам цераз р. Бабёр (прыток Нарві), ягоны прыток Нэтту і р. Чорную Ганжу (прыток Нёмна). Ідзе ён увесь час па дне даўнейшае лядавіковае даліны, па якой воды Марачанкі сьцякалі ў Бабёр, Нарву й Віслу. Рух па канале малы, бо вады ў ім мала.

Усё апісаныя чатыры каналы злучаюць Чорнае мора з Балтыцкім. Даўно ўжо зьявілася думка, каб каторы з гэтых каналаў, а таксама й рэкі, з ім злучаныя, моцна паглыбіць і разчысьціць, ствараючы такім чынам Вялікі Балтыцка-Чарнаморскі вадзяны шлях. Праектавалі для гэтае мэты выкарыстаць Бярэзінскую сыстэму, паглыбляючы Дзьвіну і Дняпро гэтак, каб па канале маглі хадзіць самыя вялікія судзіны. Калі-б гэтыя праекты здэўсяніліся, па нашай зямлі йзноў, як у старадаўныя часы, прайшоў-бы вялікі вадзяны шлях, злучаючы ўсход Эўропы з яе захадам. Пэўне, што на гэтым шмат-бы выйгралі ўзьбярэжныя мэсты і ўся Беларусь.

Чыгункі. Агульная даўжыня ўсіх чыгунак Беларусі каля 7 тыс. вёрст. Прымаючы пад увагу вялізарны прастор Беларусі, трэба прызнаць нашу сётку чыгунак рэдкаю. Тады як у Нямэччыне на 100 кв. вёрст прастору выпадае 12 вёрст чыгунакавае лініі, у Беларусі толькі 2 вярсты. Затым-жа ў нас, асабліва на ўсходзе, ёсьць шмат мясьцінаў, якія ляжаць ад найбліжэйшае станцыі за 50—60, а то й 80 вёрст. Найгусьцей чыгункі ляжаць на захадзе Беларусі, у Горадзеншчыне, дзе яны будаваліся дзеля ваенных мэтаў, бо там недалёка праходзіў расейска-нямэцкі рубэж. Найменш чыгунак у Магілёўшчыне, Палесьсі і Смалёншчыне.

Шмат якія з паміж чыгунак Беларусі маюць важнейшае транзітовае значэньне: па ім перавозяцца тавары й людзі з Маскоўшчыны і Украіны на захад і наадварот. Да гэтых належаць перад усім чыгункі, якія кіруюцца да марскіх портаў: Лібава-Роменская, па якой гэтак шмат ішло ўкраінскага збожжа ў Лібаву, Рыга-Арлоўская, што злучала з Рыжскім портам чарназёмныя краіны Маскоўшчыны, і Маскоўска-Віндаўская — гэты найкарацейшы шлях ад Масквы да мора й да Нямэччыны. Разам з тым гэтыя чыгункі йграюць вялізарную ролю і ў унутраным жыцьці Беларусі. Лібава-Роменская чыгунка злучае між сабою тры

важнейшыя гандлёвыя цэнтры Беларусі — Вільню, Менск і Гомель, звязуе з захадам і з морам найдалей ад іх ляжачую паўднёва-ўсходнюю Беларусь. Рыга-Арлоўская чыгунка, што праходзіць праз Бранск, Смалёнск, Віцебск і Дзвінск, ня меншае значэнне мае для паўночнае і ўсходняе Беларусі.

Некалькі чыгунак ідуць у кірунку на Варшаву. Яны створаны па большай часці для стратэгічных мэтай, але таксама і для падвозу грузаў да граніцы з Нямеччынаю і абслужавання прамысловасці Польскага краю. Гэта лінія Паўночна-Заходняя, лінія з Полацку на Сэдлец, Маскоўска-Берасьцёўская і Палёская (лінія Бэрасьце — Бранск).

Паўночна-Заходняя ідзець каля заходняе мяжы Беларусі і злучаець важнейшыя месцы Заходняе Беларусі — Вільню, Горадню, Беласток, Дзвінск. Гэта найстарэйшая з усіх чыгунак Беларусі.

Лінія Полацк — Сэдлец адкрыта нядаўна; яна праходзіць па Заходняй Беларусі, звязуючы найбольш развітыя з эканамічнага боку часткі краю. Яна ідзець праз месцы: Ваўкавыск, Ліду, Маладэчына, Вялейку, Полацк і Невель.

Маскоўска-Берасьцёўская мае найбольш палітычнае і ваеннае значэнне. Яна злучае цэнтр Маскоўшчыны з цэнтрам Польшчы — Варшавай і праходзіць цераз самую сярэдзіну Беларусі. На ёй стаяць месцы: Смалёнск, Ворша, Барысаў, Менск, Бэрасьце. Для Беларусі мае яна апрача палітычнага і вялікае эканамічнае значэнне.

Лінія Бэрасьце-Бранск праложана праз самую глухую сярэдзіну Палесься, праз непраходныя лясы і балоты, ідзець часамі навет па дрыгвэ. Лінія гэтая мае і стратэгічнае і аграмаднае эканамічнае значэнне, злучаючы з сьвэтам бязьмэжныя прасторы Палесься і Беларускага лесастэпу. Яна праходзіць праз Пінск, Мазыр, Рэчыцу, Гомель і Навазыбкаў.

З Кіева і Заходняе Ўкраіны ідуць праз Беларусь тры лініі: 1) Карасьцэнь — Жлобін — Петраград, 2) Вільня — Роўна і 3) Ковель — Граева. Першая лінія праходзіць цераз Віцебск, Воршу, Магілёў і Рагачоў. Нядаўна яна прадоўжана далей (на Мазыр і Карасьцэнь) і цяпер праразае глухую краіну цэнтральнага Палесься. Перасёкшы сярэдзіну Магілёўшчыны, яна адраділа ў гэтай краіне эканамічнае жыцьцё: гарады сталі хутка расьці, развіўся гандаль і прамысловасьць.

Лінія Вільня — Роўна і Ковель — Граева маюць вялікае транзітовае значэнне — гэта найбольшыя і найвыгаднейшыя шляхі з хлебароднае Ўкраіны ў Нямеччыну і да Балтыцкіх портаў. Першая лінія ідзець праз Лунінец, Баранавічы, Ліду і Вільню, а другая — праз Бэрасьце, Бэльск і Беласток — каля нашае мяжы з Польшчаю.

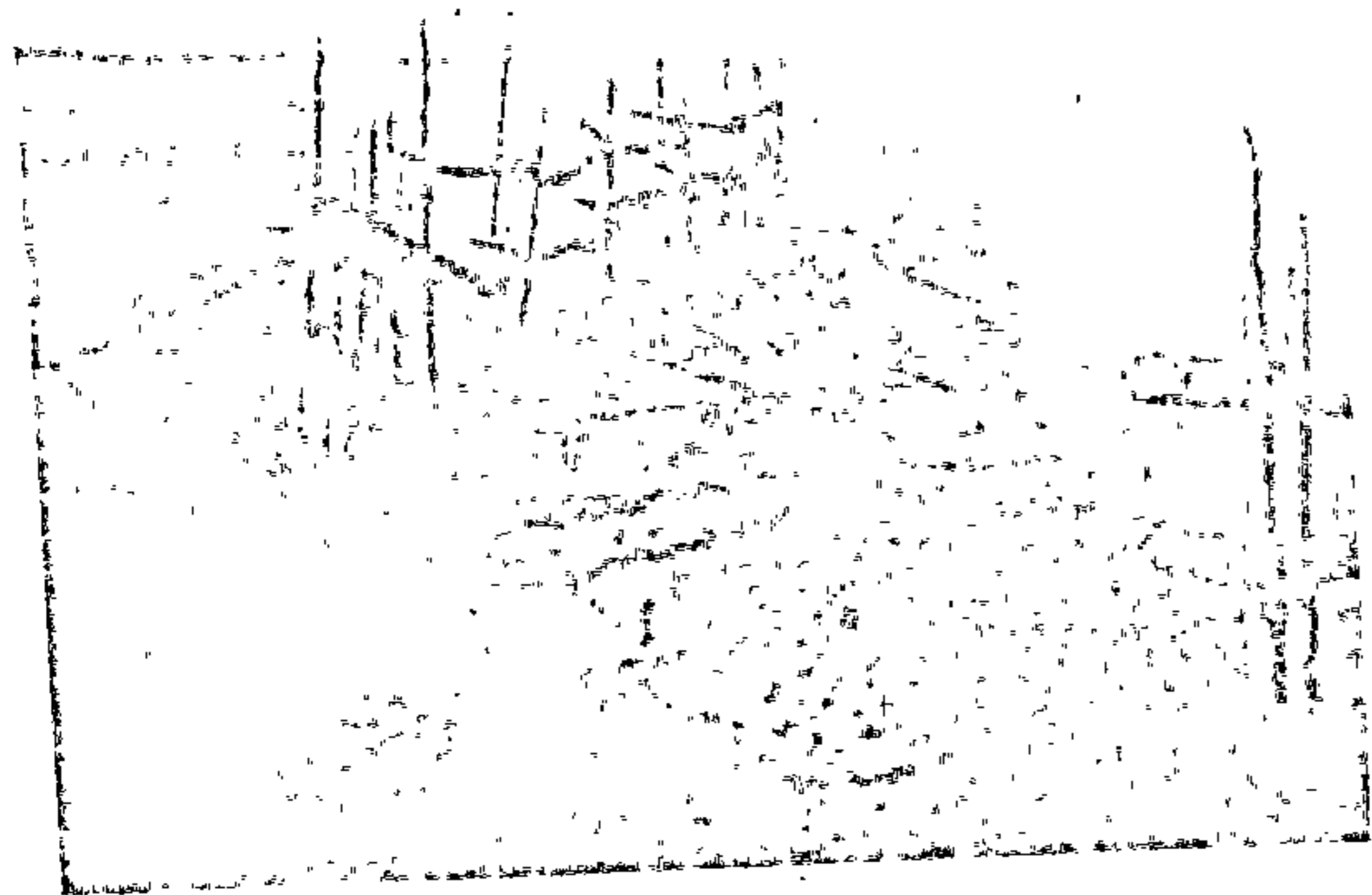
Апроч гэтых галаўнейшых шляхоў, ёсьць яшчэ некалькі меншых, якія маюць больш мяйсцовае значэнне. Так, для

Горадзеншчыны важная — лінія Беласток — Баранавічы і таксама лінія Горадзен — Сувалкі — Маргарабова, якая йдзець проста да нямецкага рубяжу. Лініі гэтыя, аднак, маглі-б мець і шырокае транзітовае значэнне, як дарогі, вядучыя з цэнтра Беларусі беспасярэдна ў Нямеччыну. Для паўночнае Віленшчыны важная лінія Сьвянцянны — Глыбокае (вузкакалейная), для Слуцкыны — лінія Асіпавічы — Слуцак і г. д.

З правядзеньнем чыгункі жыццё мяйсцовасці рэзка змяняецца. Моцна ажыўляецца гандаль, людзкі рух, зьяўляюцца ў глушы новыя людзі, будуюцца пры станцыях новыя гарады й мястэчкі і патроху гінуць усё

акалічныя лясы на некалькі дзесяткаў вёрст ад лініі. Горад, цераз які прайшла чыгунка, адразу пачынае моцна расьці і багацець. Найбольшыя месцы Беларусі як раз ляжаць на крыжаваньні некалькіх чыгунак.

Цікава гісторыя некаторых новых местаў, павырастаўшых пры станцыях. 50 гадоў назад Баранавічы былі маленькаю вёскаю. Цераз іх прайшла тады Маскоўска-Берасьцейская дарога і была пабудавана станцыя. Праз гадоў дваццаць цераз Баранавічы перайшла другая дарога, а пасля й трэйцяя. Ба-

Рыс. 89. Вясковая дарога.

ранавічы пачалі моцна расьці. Перад вайною ўжо яны мелі каля 30 тысяч жыхараў. Такіх зьлезнадарожных местаў ёсьць яшчэ некалькі — Лунінец, Маладэчына, Жлобін, Асіпавічы і інш.

На шосы Беларусь небагатая; маець іх усяго каля 4¹/₂ тыс. вёрст, і то большая частка знаходзіцца ў Горадзеншчыне. На ўсходзе-ж, асабліва ў Палесьсі, шосаў саўсім мала. Важнейшыя шосы — Маскоўска-Варшаўская і Петраграда-Кіеўская. Першая перасякае Беларусь з усходу на захад і йдзе цераз Рослаў — Чэрыкаў — Бабруйск — Слуцак і Бэрасьце. Яна праходзіць праз шмат глухіх закуткаў Беларусі і зьяўляецца там, напрыклад, у Чэрыкаўскім павеце, адзіным лепшым спосабам камунікацыі.

Петраграда-Кіеўская шоса йдзець найбольш каля зялёзных і вадзяных шляхоў і дзеля таго мае меншае значэнне для Беларусі. Яна йдзе праз Невель, Віцебск, Воршу, Магілёў і Гомель.

Найбольш шоса ў Горадзеншчыне, дзе яны пабудаваны дзеля ваенных мэтай. Тым часам ад іх вялікая карысьць і для гаспадарнага жыцця краю. Па заходняй Горадзеншчыне і Сувальшчыне йдзе ў розных кірунках больш дзесятка шосаў. Ад аднаго Беластоку шосы разыходзяцца ў 7-х кірунках.

Гасьцінцы. Па ўсёй Беларусі йдуць, злучаючы гарады між сабою, даўнейшыя пачтовыя дарогі — гасьцінцы. Яны па большай часці досіць выгодныя для руху, маюць значную шырыню, добра ўтрыманы. Гасьцінцы з бакоў звычайна абсаджаны бярозамі (рыс. 88). Гэтыя безканечныя прысады старых бяроз робяць вельмі прытнае ўражанне на падарожных. Ды і папраўдзе яны шмат прыхарошуюць гасьцінец, робяць яго выгаднейшым і зьяўляюцца важнай рысаю ў беларускім краявідзе. Гасьцінцы і наагул звычайныя нябрукаваныя дарогі (рыс. 89) і ёсць важнейшымі унутранымі шляхамі Беларусі.

§ 44. ДЗЯЛЕНЬНЕ БЕЛАРУСІ НА КРАІНЫ.

Мы ўжо шмат чаго даведаліся аб розных баках жыцця і сучаснага палажэння Беларусі: аб павёрхні Беларусі, яе расьліннасьці, яе гаспадарцы. Але ўсё гэтае, узятае паасобку, — і горы, і рэкі, і гаспадарка і г.д. ёсць толькі як-бы асобнымі штрыхамі вялікага вобразу, якім ёсць край і яго жыццё. Нам-жа трэба сабе гэты вобраз так пазнаць, як ён ёсць папраўдзе, — адразу з усімі яго хварбамі і рысамі. Для гэтага трэба разгледзіць усё бакі жыцця краю, усё яго адзнакі адразу.

Зрабіць гэта ня так лёгка. Занадта многа будзе гэтых штрыхоў, і няма яшчэ ў іх акуратнага парадку. Калі трудна пазнаць увесь край у суцэльнасьці адразу, дык ці ня можам мы ўпэрад у суцэльнасьці-ж пазнаць хоць асобныя павёты, краіны і г. д.? Гэта ўжо будзе шмат лягчэй. Наагул можна заўважыць, што чым больш падрабязна захочам мы пазнаць край, тым на меншыя прасторы павінны яго разьдзяліць, каб пасья кожны такі прастор разглядаць асобна.

У гэтай кнізе далей мы будзем разглядаць асобна павёты, ня дзелячы ўжо іх на меншыя районы, бо аб беларускіх меншых районах у навуцы блізка што няма даных.

Павэтаў у Беларусі ёсць каля 65. Калі мы іх будзем разглядаць уважней, пабачым, што часта суседнія павёты вельмі адзін да аднаго падобныя. Паўстае пытаньне, ці не маглі-б мы разглядаць па некалькі сумэжных павётаў разам, злучыўшы іх у адну краіну? Гэтак нам і трэба зрабіць. Бо-ж, разгледзіўшы кожны павёт з усіх бакоў, пазнаўшы яго ў суцэльнасьці, мы захочам таксама ў суцэльнасьці пазнаць і ўсю Беларусь, як мы знаем яе

паасобныя павёты. Шмат лягчэй будзе нам сабэ ўявіць усю Беларусь, калі мы гэтыя 65 паветаў паскладаем у групы — краіны.

Павёты, злучаныя ў краіну, маюць шмат у сабэ падобнага. Але ў чым, у якой адзнацы для нас ёсьць найважнейшая гэтая падобнасьць? Па якіх адзнаках будзем мы злучаць паміж сабою павёты ў краіны?

Беларусь — край земляробскі, а палажэньне земляробства, ды гэтаксама і разьвіцьцё прамысловасьці вельмі звязана з шчыльнасьцю або гушчынёю насяленьня; адзнака гэтая — гушчыня насяленьня — усюдых добра вымерана, людзі палічаны і таксама — прастор зямлі. Вось-жа гэтую адзнаку — гушчыню насяленьня мы прымем за адну з важнейшых. Гушчыню насяленьня павёту мы будзем лічыць, як-бы выкінуўшы павэтавае мэста, дзеля таго, што ў мэсьце народ, ведама, жыве надта густа, а на гаспадарку гэтая не заўсёды моцна ўплывае. Дзеля гэтага мы будзем разглядаць гушчыню вясковага насяленьня.

На гаспадарку, апроч жыхараў, іх гушчыні, уплывае прырода — грунты, клімат і г. д. Але наймацней прырода залёжыць ад павэрхні краіны і яе падняцьця над роўням мора. Адну прыроду маюць узгор'і, другую нізіны. Дзеля таго ўстройства павэрхні мы прымем за другую важнейшую адзнаку; гэтаксама і іншыя прыродныя асобнасьці будуць прыняты пад увагу.

Вобраз краіны стварыла прырода яе і яе насяленьне. Дзейнасьць насяленьня цягнецца вось ужо праз тысячы гадоў і ёсьць вельмі разнароднаю. Не заўсёды зможам мы паводле аднае толькі гушчыні насяленьня злучыць разам тыя павёты, якія прыродна паміж сабою злучаныя ў жыцьці. Дзеля таго павінны мы звярнуць увагу на эканомічныя сувязі (напрыклад, гандлёвыя) асобных паветаў, на іхнія сувязі ў мінуўшчыне, а значыць — і на сыстэмы рэк, якія ў гэтай справе не малое маюць значэньне, на звычайныя мяйсцовае гаспадаркі, лясістасьць і г. д.

Урэшце і палітычная сувязь накладвае часамі моцныя свае знакі на край. Ня шкодзіць, іншы раз, прыняць пад увагу, прыкладам, палітычныя мэжы краю ў мінуўшчыне.

Возьмем-жа мы карту Беларусі і панадпісуем на кожным павёце, якая там ёсьць гушчыня насяленьня. А каб лягчэй было нам разгледзіцца ў гэтых цыфрах, замалюем павёты хварбамі такім спосабам, каб там, дзе найгусьцей насяленьне жыве, была й хварба найгусьцей паложана (гл. рыс. 48).

Гляньма цяпер на карту. У некалькіх яе мяйсцох хварба ляжыць найгусьцей. Возьмем такі найгусьцейшы павёт, прыкладам Наваградскі, і паглядзём, якія павёты да яго падобныя, якія не. Возьмем, з другога боку, павёт з найбольш рэдкім насяленьнем — Мазырскі. Калі Наваградскі будзе асяродкам

аднае краіны, найгусьцэйшае, Мазырскі будзе асяродкам найрадзэйшае. Паміж гэтых двух павэтаў ляжыць пав. Слуцкі. Куды яго аднёсьці?

Па гушчыні насялэньня ён займае якраз блізка сярэдзіну паміж Наваградзкім і Мазырскім. І мы ведаем, што і папраўдзе яго заходняя й паўночная часткі зусім падобныя да Наваградзкага пав. — гэта край земляробскі, ляжыць на ўзгор'і; затое паўднёвая частка — ёсьць такім самым Палесьсем, як і Мазырскі павёт.

Але павэтаў мы ня можам дзяліць. Значыцца, трэба яго туды ці сюды аднёсьці. Прыймаючы пад увагу, што большая частка павёту і па павёрхні, і па грунтох, і па сваіх сувязях эаномічных цягне да Наваградчыны, мы Слуцкі павёт злучаем з Наваградзкім.

Такім самым спосабам ідучы, звязам з Мазырскім павётам рад падобных да яго павэтаў Палэсься, а з Наваградзкім — паветы, ляжачыя на ўзгор'ях.

Калі мы ўважнэй прыгледзімся да некаторых такіх групаў павэтаў, мы пабачым, што такую, напр., Палэскую, рэдка заселеную групу варта разьдзяліць, бо Барысаўскі павёт па сваёй прыродзе досіць мала падобны да Мазырскага, хаця заселены рэдка. Мы звязам Барысаўскі павёт з Ігуменьскім і назавем гэтую краіну Верхне-Бярэзінскім Палесьсем (бо ляжыць ўздоўж верхняе Бярэзіны), а краіну, зложаную з Мазырскага, Рачыцкага і Бабруйскага пав., дзеля вялізарнаго яе прастору можам назваць, напр., Вялікай Палэскай нізінаю.

Прыняўшы пад увагу ўсё толькі што сказаное, мы дзелім Беларусь на 14 краінаў. Вось іхнія назовы:

1. Полацкае Наддзьвіньне.
2. Віленская краіна.
3. Мэнская краіна.
4. Наднёманская краіна (Горадзеншчына).
5. Надбужанская краіна (Падлясьсе).
6. Піншчына.
7. Вялікая Палэская нізіна.
8. Беларускі лесастэп (Чарнігаўшчына).
9. Радань (Паўднёвая Магілёўшчына).
10. Верхне-Бярэзінская краіна.
11. Амсьціслаўшчына.
12. Варшанская краіна (Паўночная Магілёўшчына).
13. Віцебская краіна.
14. Смаленшчына.

Разглядаючы ўважна карту Беларусі, падзелянае на гэтыя краіны, мы можам зрабіць такі вывад.

Паўднёвы край Беларусі і яе Цэнтр займаюць краіны нізінныя, у большай часьці рэдка заселеныя і лясістыя — Піншчына, Вялікая Палеская нізіна, Радань і

Вёрхне-Бярэзінская краіна, а таксама і Надбужанская краіна (хаця яна густа засэленая). Гэта паяс нізінаў. Ён дзэліць паяс узгор'яў, што аблягае яго з трох бакоў — з усходу, поўначы і паўночнага захаду, на паяс Заходніх узгор'яў, у якім ляжаць першыя чатыры краіны, і паяс Усходніх узгор'яў, у якім ляжаць чатыры апошнія краіны; сюды-ж трэба аднёсьці і Беларускі лесастэп.

З прыложанае табліцы (стр. 199) можна бачыць, як і ў якія краіны зграмаджаны паасобныя павёты Беларусі, як пры гэтым зьмяняецца гушчыня насялёньня і лясістасьць.

ПАВЁТЫ БЕЛАРУСІ,
іх падзел паміж краінамі, гушчыня іхняга вясковага
насялёння і лясістасць.

Краіны і павёты	Гушчыня вясковага насялёння*)	% пра-стораў, заня-тых лё-сам**)	Краіны і павёты	Гушчыня вясковага насялёння	% пра-стораў, заня-тых лё-сам
I. Полацкае			Слоні́мскі пав.	. . .34	28
Наддзві́ньне . . .	37	30	Ваўкавы́скі „ . . .	.41	21
Полацкі павёт . .	29	37	Сако́льскі „ . . .	.38	20
Лёпельскі „ . . .	45	23	Аўгусто́ўскі „ . .	.35	30
Дры́сьсенскі пав.	36	34	Пружанскі „ . . .	.36	34
Дзі́сьненскі „ . .	39	25			
Ілукштанскі „ . .	—	—			
Браслаўскі (Нова-Алек- сандр.пав.)	—	—	V. Надбужанская краіна (Пад- лясьсе)	.48	21
II. Віленская краіна	.37	28	Бéластоцкі павёт .	.53	21
Віленскі павёт .	36	27	Бéльскі „	.47	18
Троцкі „	—	—	Берасьце́йскі „ .	.43	23
Сьвянцянскі пав.	37	24	VI. Піншчына . .	28	25
Ашмянскі пав. . .	37	32	Пінскі павёт . . .	.19	34
Вялё́йскі „	36	28	Кобрынскі пав. .	.38	17
III. Мёнская краіна	.43	29	VII. Вялікая Па- леская нізіна . .	.17	44
Мёнскі павёт . .	41	29	Мазы́рскі павёт .	.12	40
Слуцкі „	35	32	Рачы́цкі „	.19	44
Наваградзкі пав.	53	27	Бабру́йскі „ . . .	.20	47
IV. Наднёманская краіна (Гора- дзеншчына)	.38	26	VIII. Верхне- Бярэ́зінская краіна	.25	47
Горадзенскі павёт	42	23	Ігуменскі пав. . .	.26	46
Лідзкі „	40	29	Барысаўскі „ . .	.25	48

*) Цыфры ўзяты з перапісу 1897 году. Цяпер яны шмат зьмяніліся.

**) Цыфры ўзяты з зямельнага перапісу 1887 г. Цяпер яны значна зьмяніліся.

Краіны і павёты	Гушчыня вясковага насялёння	% пра-стораў, заня-тых лё-сам	Краіны і павёты	Гушчыня вясковага насялёння	% пра-стораў, заня-тых лё-сам
IX. Беларускі лесастэп	44	23	XII. Варшанская краіна (Паўночная Магілёўшчына)	37	40
Гомельскі пав.	41	25	Варшанскі пав.	36	43
Навазыбкаўскі пав.	47	20	Магілёўскі „	38	47
Суражскі пав.	51	22	Сеньнінскі „	37	31
Старадубскі пав.	45	20	XIII. Віцебская краіна	32	33
Мглінскі „	40	24	Віцебскі пав.	38	34
Трубчаўскі „	—	—	Гарадоцкі „	34	29
Бранскі „	—	—	Нёвельскі „	30	33
Гарадзянскі „	43	26	Сэбежскі „	28	35
X. Радань (Паўднёвая Магілёўшчына)	34	40	Люцынскі „	—	—
Рослаўскі пав.	31	42	Апочацкі „	—	—
Клімавіцкі „	38	41	XIV. Смалёншчына	28	43
Чэрыкаўскі „	36	40	Смалёнскі пав.	35	34
Быхаўскі „	29	40	Парэцкі „	25	45
Рагачоўскі „	34	36	Вяліжскі „	23	46
XI. Амсьціслаўшчына	42	37	Духаўшчынскі пав.	33	39
Мсьціслаўскі пав.	43	39	Ёльнінскі „	32	39
Чаўскі „	38	42	Дарагабужскі „	30	41
Гарэцкі „	46	35	Бэльскі „	16	55
Красенскі „	42	31	Ржэўскі „	—	—
			Асташкаўскі „	—	—
			Тарапéцкі „	—	—

Увага. Для павётаў, якія цалком ня ўходзяць у склад Беларусі, цыфры шчыльнасьці і лясістасьці не падаюцца.

ПААСОБНЫЯ КРАІНЫ БЕЛАРУСІ.

ПААСОБНЫЯ КРАІНЫ БЕЛАРУСІ

І. Полацкае Наддзвін'е.

Апісаньне паасобных краінаў пачынаем мы з паўночна-заходняга кута Беларусі, дзе найперш выявілася гістарычнае бытаваньне Беларускага народу, з Полацкага Наддзвін'я. Да гэтае краіны трэба залічыць даўнейшыя расейскія павёты: Полацкі, Лёпельскі, Дрысенскі, Дзвінскі, Ілукштанскі, Браслаўскі (Нова-Аляксандраўскі) і Дзісьненскі. Першыя чатыры з іх адносіліся да Віцебскае губэрні, Ілукштанскі — да Курляндзкае, Нова-Аляксандраўскі — да Ковенскае, а Дзісьненскі да Віленскае. У даўнейшыя часы прасторы гэтых паветаў складалі з сябе ядро Полацкага Князьства, Полацкую зямлю ў цэсным значэньні гэтага слова. Прырода і географічнае палажэньне, а таксама і ўрункі эаномічнага разьвіцьця зьвязваюць і цяпер гэтыя павёты ў адну краіну, якая розніцца ад суседніх: 1) большаю гушчынёю насялёньня, 2) палажэньнем у вадазборніку сярэдняе Дзвіны, у замкнёнай з усіх бакоў лагчыне, 3) адпаведным гэтаму кліматам — мяккім, вільготным, досіць халодным, 4) рэзка выяўленым морэнным краявідам і 5) гістарычнай мінуўшчынай (Полацкая зямля), аб якой толькі што гаварылася.

Ад часоў лядавіковых у вадазборніку сярэдняе Дзвіны засталіся сьляды быўшага тут вялікага возера. У гэтае возера сабраліся былі воды таяўшых лядавікоў, стрыманыя ў сваім імкненьні да мора Дзвінскім узгор'ем і заняўшыя шырокую лагчыну паміж гэтым узгор'ем і Віцебска-Нэвельскім на паўночным усходзе, а Сьвянцянска-Докшыцкім на паўдні, ужо знаёмую нам Полацкую нізіну. Дзвіна, прарваўшыся праз узгор'е нэдзе, мусіць, ля Краслаўкі, пакрысь сьцягнула ваду з гэтага возера; на яго мейсцы аж да нашага часу засталіся абшырныя імховыя балоты, з невялікімі вазяркамі пасярод, якія ляжаць галоўным чынам у Полацкім пав. (балота Лоньніца) і ў Дзісьненскім, ды яшчэ большыя пясчаныя нізіны, звычайна занятыя хваёвымі барамі. Краявід тут, у цэнтральнай часьці Полаччыны, у вадазборніку Дрысы, Полаты і Дзісьнкі крыху падобны да Палэскага; рэкі, аднак, маюць у Полацкай нізіне досіць значны спад і хуткое цячэньне і дзякуючы гэтаму мяйсцовасьць тут моцна абсушаная, высыхаюць пакрысь і тутэйшыя балоты, а лясы — даўно парасьцярбліваў чалавек і абярнуў у ралью. Пяскі і балоты займаюць дно Полацкае

нізіны, а яé берагі пакрысé падыймаюцца, пераходзячы ў сусéдня ўзгор'і. Адхонья спады гэтых узгор'яў, а таксама і блізка ўсё Дзьвінскае ўзгор'е маюць добрыя грунты і найгусьцэй засéленыя. На іхніх прасторах якраз і разьвівалася гістарычнае жыцьцё Полаччыны; тады як самае палéскае дно Полацкае нізіны, дзеля сваé бэднасьці было як быццам адным вялікім няўжыткам і вялікае ролі ў эканомічным і грамадзкім жыцьці Полаччыны йграць не магло. Затым жа да Полаччыны мы адносім і гэтыя вышэйпаднятыя прасторы, нахіленыя ў бок Дзьвіны. Яны маюць ўсё прыметы тыповае морэннае краіны. Засеяны яны безканечным лікам большых і меншых вазэраў, з самымі дзіўнымі рысамі берагоў, з масаю затокаў

Рыс. 90. Над возерам у Полаччыне
(Спэц. фот. А. Трэпкі).

і вастравоў. Вазэры гэтыя злучаны ў цэлую сётку межытокамі, йдучымі ад аднаго да другога. Над сьвётлым люстрам вазэраў падыймаюцца высокія, часта лясістыя ўзгоркі; часамі-ж іх акружаюць досіць роўныя прасторы палёў (рыс. 90). Асабліва густа вазэры ляжаць у трох павэтах: 1) Браслаўскім, дзе мы спатыкаем гэтка вялізныя вазэры, як Снуды, Дрысьвяты, Браслаўскае, 2) у Лепельскім — дзе пераважаюць дробныя вазэры і 3) у Дзьвінскім пав. Павэрхня гэтых павэтаў чыста зрэзана вазэрамі.

На захадзе краіны падыймаецца Дзвiнскaе ўзгор'е. Массы морэнных узгоркаў, то выцягнутых, то абкругленых, як бохан хлѣба, робяць тутэйшыя краявіды разнароднымі і вѣльмі прыгожымі. На ўсходзе, у Лѣпельскім пав. краіна гэтаксама паднятая. Узгоркі тут зьбіраюцца вялікімі гнёздамі і маюць часамі значную вышыню. З такіх гарыстых гнёздаў асабліва вызначаецца Пышнагор, невялікае ўзгор'е, што ляжыць на захад ад Лѣпеля. На самай усходняй мяжы Лѣпельскага пав. падыймаецца ўзгор'е Каторсы; гэтаксама высака паднята і сумѣжная з Лѣпельскім частка Дзiсьненскага пав.

Тады, як у нізінах ляжаць бѣдныя і неўраджайныя пяшчаныя або балотныя грунты, вышэйпаднятыя часткі краіны пакрытыя бываюць звычайна ўраджайнымі суглінкамі й супескамі. Побач з імі, аднак, і на ўзгор'ях спатыкаюцца значныя прасторы пяшчаных грунтоў (яны асабліва пашыраныя ў Ілукштанскім ды Браслаўскім пав.), ды і неўраджайных падзолаў (у Полацкім пав.). Наагул грунты ў Полаччыне моцна выпаласканыя, дзякуючы значнай вільготнасьці клімату.

Для агульнай характарыстыкі краявіду краіны цікавы матар'ял даець апісаньне вядомага польскага географа Налкоўскага. Ён, між іншым, піша: «Вакола Лѣпеля ёсьць вѣльмі многа ўзгор'яў закругленых, купалаватых, а найчасьцѣй эліпсоідальных, выцягнутых у магутныя валы. Парасьлі гэтыя ўзгор'і лясамі, найбольш шыльнікавымі (хвойнымі), часта нізкаю рэдкаю хвойкаю, вѣрасам, чаборам ды несмяртэльнікамі, а часамі зьмяняюцца ў пяшчаныя выдмы. Староньняму з пэўнаю фантазіяю глядзельніку гэтыя ўзгор'і ды ўся краіна здаліся б нѣйкім нязмѣраным, адвѣчным полем бітвы Тытанаў (волатай), якія сваім палѣгшым таварышом сыпалі вялізарныя магілы. Такое зданьне яшчэ пабольшуецца дзеля таго, што між узгор'яў спатыкаюцца і папраўдзе насыпаныя чалавѣкам курганы. Побач з узгор'ямі ёсьць тут і абшырныя высокія раўніны, занятыя лясамі, палямі ды дзірваном з яго спэцыяльнымі расьлінамі, сярод якіх уюцца рухавыя яшчаркі ды палявыя конікі».

Цікава яшчэ ўвага таго-ж аўтара аб тым, што вывѣтраваньне ў Наддзвiн'ні адбываецца вѣльмі хутка. «Здаецца, што нѣкія магутныя жорны перамалолі тутэйшыя граніты», піша Налкоўскі*).

Ня глѣдзячы на гэта, павѣрхня краіны наагул мае характар геолѣгічнае моладасьці: тут найдаўжэй быў затрымаўшыся лядавік (цераз Сѣбеж і Дзiсну праводзяць граніцу, да якое дапаўзаў 2-гі лядавік), і з гэтае прычыны рэкі Полаччыны не пасьпѣлі яшчэ налѣжна развiцца, пракапаць сабѣ глыбокія карыты ды пасьцягаваць ваду з вазѣраў, як гэта сталася, прыкл., на Мѣнскім узгор'і.

*) Nałkowski. Jezioro Lepelskie.

Толькі Дзьвіна, якая цячэ пасярод усяе краіны, займаючы найніжэйшыя яе мейсцы, раскапала сабе глыбокі ход між узгор'яў і вырасла ў вялікую раку. Аднак і яна мае яшчэ шмат прыметаў сваё моладасьці — яна яшчэ не пасьяшчэ шмат прыметаў сваё моладасьці — яна яшчэ не пасьяшчэ пэла згладзіць свайго дна, камяністага, часта парожыстага. У вясну яна грознымі разводзьдзямі залівае амаль ня ўсё ўзьбярэжныя мэсты й мястэчкі. Характар карыта Дзьвіны моцна перашкаджае судаходзтву, якое пры варунку разчысткі і ўрэгуляваньня ракі магло-б тут моцна разьвіцца: Дзьвіна тут ужо і шырокая, і глыбокая; навет пры цяпэрашнім сваім палажэньні зьяўляецца яна важнейшым вадзяным шляхам. З прытокаў Дзьвіны праразаюць краіну — В у л л а, Д з і с ё н к а, Д р ы с а і П о л а т а. Усё яны маюць важнае значэньне як сплаўныя рэкі. Гэткае самае значэньне мае і Б я р э з і н с к і к а н а л, які часткаю праходзіць па Лепельскаму пав., і яшчэ канал, які злучае вялікае возера А с ь в ё й з в о з. Л і с н а і р а к о ю С в о л н а ю (прыток Дрысы). Наагул краіна надзвычайна багатая вадзянымі шляхамі, што і высунула яе напэрад у гісторыі, даўшы магчымасьць разьвіцца тут шырокаму старавэчнаму гандлю, ды старой беларускай культуры і дзяржаўнасьці.

Полацкае Наддзьвіньне ляжыць найбліжэй з усіх краінаў Беларусі да мора. Ад Рыжскае затокі да Ілукштаў ўсяго 170 вёрст. Да таго-ж краіна яшчэ й зьніжаецца ў кірунку да мора і дзеля гэтага вільготны і мягкі марскі клімат без перашкод уразаецца ўздоўж Дзьвіны далёка на ўсход. Сярэдня гадавая тэмпература каля $+6^{\circ}$, ападаў за год бывае каля 600 мілімэтраў, неба па большай часьці закрыта воблакамі.

Л е с у ў Наддзьвіньні няшмат. З даўніх часоў сядзіць тут народ досіць густа і дзеля таго лепшыя зямлі парасьцярабліваны і ўзараны. Толькі на нізінных пясках, у Полацкім павёце, затрымаліся значныя лясныя прасторы, ды досіць лясісты захад Дзісьненскага пав.

Аб мінэральных багацьцях краіны ведама дужа мала. Дзе-ня-дзе толькі здабываюць ганчарныя гліны, будаўляны камень, торф. Ведамыя некалькі мінэральных крыніцаў: у Відзах, Браслаўскага пав. — серністая, з моцным, далёка чутным пахам серавадароду, да каля Краслаўкі — зьлезістыя.

Н а с я л ё н ь н е ў Полаччыне жыве досіць густа, гусьцей, у кожным разе, чым ува ўсіх суседніх краінах. Найгусьцейшае насялэньне ў Лепельскім павёце. Глумаць гэта трэба, мусіць, тым, што краіна мае крыху лепшыя грунты, ды ляжыць яна ля вялікае ракі, з незапамятных часоў была засэлена і загаспадарана. У мінуўшчыне гушчыня насялэньня, мусіць, была тут яшчэ большая, ды безканечныя ваённыя спусташэньні, якія ня раз абярталі край у пустыню, перашкаджалі дальнейшаму згушчэньню насялэньня й яго спакойнай працы. Засэлена краіна была яшчэ ў самыя далёкія дагістарычныя часы. У курганох і гарадзішчах, якіх тут ёсьць вельмі густа, асабліва ў Полацкім ды Лепельскім пав.,

знаходзяць рэчы, што адносяцца да каменнага веку (неолітычнага); ужо тады жылі тут людзі і, можна думаць, вялі навет менавы гандаль. Гісторыя знаходзіць тут моцны й багаты Полацк, які мае шырокія гандлёвыя зносіны з Усходам і Заходняю Эўропаю. Палачане пазакладалі і ўсё важнейшыя месцы краіны: Дзісну, Браслаў, Дрысу, Друю і г.д.; месцы гэтыя праз увесь час былі цесна звязаныя з Полацкам, мелі з ім супольных князёў, а пасля ваяводаў былі полацкімі прыгарадамі. Уплывы Полацку пашыраліся, як ведама, й далей на захад, уніз па Дзвіні, у зямлі, заселеныя цяпер латышамі. Тамака, над Дзвіною, будавалі яны моцныя замкі, якія пасля паадбіралі ад іх немцы, што ўмацаваліся пры

Рыс. 91. Руіны замку ў Кокенгаўзене (Кукейносе).

вусьцях Дзвіны. З такіх замкаў найбольш вядомыя — Кукейнос (Кокенгаўзен, рыс. 91) і Герсіка. Як памятка з слаўных часоў Полацку пазаставаліся да нашага часу камяні-памятнікі з беларускімі надпісамі, зробленымі па загаду полацкіх князёў. Гэткіх камянёў шмат ляжыць па ўсім сярэднім цячэнні Дзвіны.

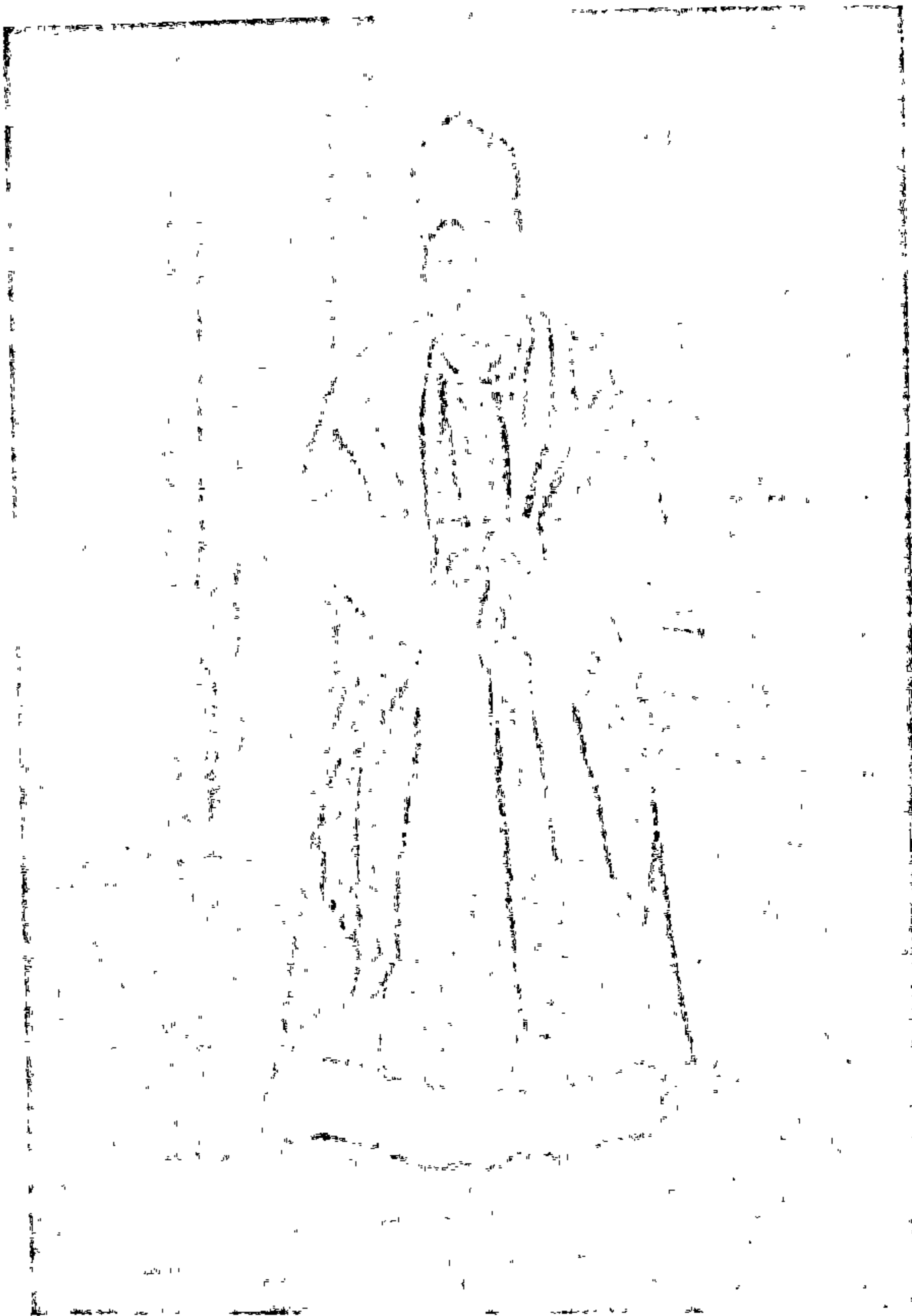
У пазьнейшыя часы, асабліва ў XVI і XVII вякох, на прасторах Полаччыны разыгралася вялікая барацьба паміж

Літвою і Польшчаю з аднаго боку і Масквою з другога. Барацьба вялася з-за Беларускае зямлі і здабыцьцё або абарона Полацку было галоўнаю мэтаю ваяваўшых. Дзеля гэтае мэты ўся вазёрная краіна пакрыта была невялікімі замкамі. Будавала гэтыя замкі і Літва з Польшчаю, будавала й Масква. Уся краіна была як быццам адзінаю вялікаю крэпасьцяю ў сучасным значэньні гэтага слова. Руіны гэтых замкаў, сьляды валоў і равоў і да нашых часоў значныя шмат дзе ў Полаччыне над яе вазёрнымі водамі, сярод лясоў і балотаў.

На захадзе Дзьвінскага пав. живуць ужо найбольш латышы (летгальцы), з невялікаю толькі домешкаю беларусаў. Латышы рана трапілі пад уладу нямецкіх рыцараў, якія пазакладалі ў іхняй зямлі, а часткаю і на Беларускіх узмежжах шмат мэтаў і моцных каменных замкаў, прыкл., Крэйтцбург, Дзьвінск; у руках іхніх патомкаў знаходзяцца і дагэтуль блізка ўсё двары.

Вясковае насяленьне ў Полаччыне займаецца блізка што выключна—г а с п а д а р к а ю. На полі сеюць найбольш жыта, аўса. Вельмі

многа сеюць я ч м е н ю, асабліва ў Лепельскім ды Дзьвінскім пав. Краіна гэтая на засэву ячменю займае другое мейсца ў Беларусі пасья Віцебшчыны. Ячмень часткаю вывозіцца, часткаю на мейсцы перакуруецца на піва. Досіць многа садзяць б у л ь б ы, шмат сеюць л ё н у. Краіна вывозіць заграніцу шмат ільняное кудзэлі. Ураджаі наагул бываюць сярэднія.

Рыс. 92. Маладзіца-мяшчанка з Лепельшчыны.

У некаторых мяйсцовасьцях у Лёпельскім пав., асабліва-ж у Дзьвінскім, пад самым месам Дзьвінскам, шырака разьвіваецца гародніцтва. Разводзяць на палёх рэпу, бручку, а ў гарадах — капусту і агуркі. Досіць добра разьвіваецца і садоўніцтва, хаця халодны клімат яму ня вельмі спрыяе.

Промыслы ў Полаччыне разьвітыя слаба. У больш лясістых мяйсцовасьцях насялёньне зарабляе ў лесе. Досіць многа людзей, асабліва на ўзьбярэжжах Дзьвіны, займаецца сплавам лесу, будоўляй судзінаў і інш. рачнымі промысламі. Разьвітае досіць добра рыбалоўства. Хатнія рамёслы найшырэй разьвітыя ў Лёпельскім і асабліва ў Дзьвінскім павётах. У Лёпельскім пав. шмат хто займаецца гарбарствам, вырабкаю аўчынаў і вырабам цэгля. У Дзьвінскім павёце ёсьць шмат рамеснікаў усякіх прафэсіяў: сталяроў, кавалёў, краўцоў, каменацёсаў і інш. У гэтых двох павётах пакрысе разьвіваецца і буйная хвабрычная прамысловасьць. Дзьвінск вырас у вялікае прамысловае месца. У Лёпельскім-жа пав. па дварох шмат бравароў, а ў некаторых мяйсцох разьвіваюцца й іншыя галіны прамысловасьці. Гэтак пад Чашнікам істнуе вялікая хвабрыка паперы «Скіна» з 500 работнікамі, якая працуе сілаю пары і таксама выкарыстуе вадзяную сілу суседняе рэчкі.

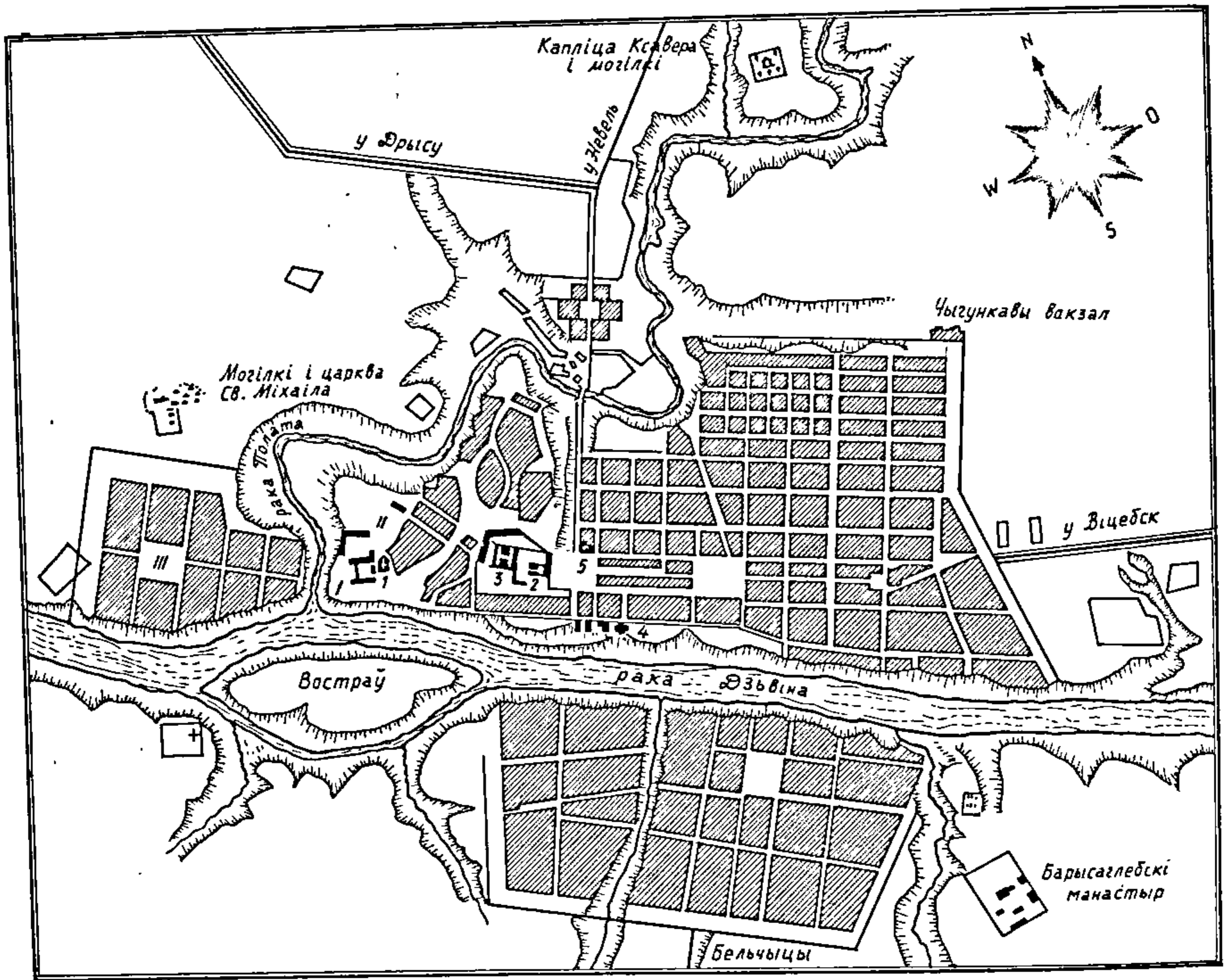
Вёскі ў Полаччыне невялікія, асабліва ў Ілукштанскім ды Браслаўскім павётах, — там яны найменшыя ў Беларусі. Наагул у сярэднім на вёску прыходзіцца ў краіне каля 50 людзей. У краіне шмат дробных мястэчак, у якіх бойка йдзе гандаль. Дзякуючы выгодным шляхам — вадзяным і чыгункам, хутка растуць месцы. Найбольшымі месцамі краіны ёсьць Полацак і Дзьвінск.

Важнейшыя мяйсцовасьці:

ПОЛАЦАК (рыс. 93 і 94) — старэйшае з месцаў беларускіх, калыска беларускае культуры й дзяржаўнасьці, ляжыць на высокім правым бэразе Дзьвіны, пры ўтоку ў яе рэчкі Полаты. Пачаткі яго істнаваньня трацяцца ў імглё вякоў. Найдаўнейшыя весткі аб ім маюцца з скандынаўскіх народных песьняў-сагаў. Пачынаючы з IX в. аб ім выразна пішуць летапісы, як аб цэнтры найбольшага з беларускіх плямёняў — крывічоў. Якраз у гэтым часе пачынаецца сярод беларускіх плямёняў працэс стварэньня незалежнае вялікае дзяржавы, і Полацак робіцца сталіцаю абшырнага князьства, абыймаўшага большую частку Беларусі, ды вядзе даўгую, але досіць удачную барацьбу з Кіевам за сваю незалежнасьць. Тут буйна кіпіць грамадзкае жыцьцё, расьце беларуская прасьвэта і культура. Роля Полацку крыху толькі зьмяншаецца з пераходам яго пад уладу Літвы. З эаэномічнага боку ён навет нічога ня траціць. Наагул ад IX аж да XVII веку быў Полацак вялікім і вельмі багатым гандлёвым месцам. Ужо ў XII веку вядзе

ён шырокі гандаль з нямецкімі краямі (напр., з Готляндам пасья з Рыгаю) і таксама — з Усходам. У XVI веку Полацак меў больш за 100 тыс. жыхараў і славіўся сваім багацьцем; лічылі, што быў ён тады багацейшы навет за Вільню, сталіцу Вял. Кн. Літоўскага, да якога сам належаў.

У тыя часы быў Полацак і моцнаю крэпасцю. Было ў ім два замкі — Верхні й Ніжні, якія займалі высокія берагі

Рыс. 93. Плян Полацку (у XIX в.).

I. Вёрхні замак. II. Ніжні замак. III. Запалоцьце.

1. Сабор Сьв. Софіі. 2. Мікалаяўскі сабор (даўн. езуіцкі). 3. Будынкі Акадэміі. 4. Манастыр Богаяўленьня (XII в.). 5. Домініканскі касьцёл (XVII в.).

Дзвіны пры самым вусьці Полаты; апошняя акружала іх з захаду і з поўначы. Гара, на якой стаяў Вёрхні замак, — з усіх бакоў абрывістая; яе няпрыступнасьць яшчэ ўзмацнялі глыбокія равы ды высокія валы. Замак быў акружаны моцнымі дубовымі сьце́намі, у якіх было 7 вежаў. Найбольшая і

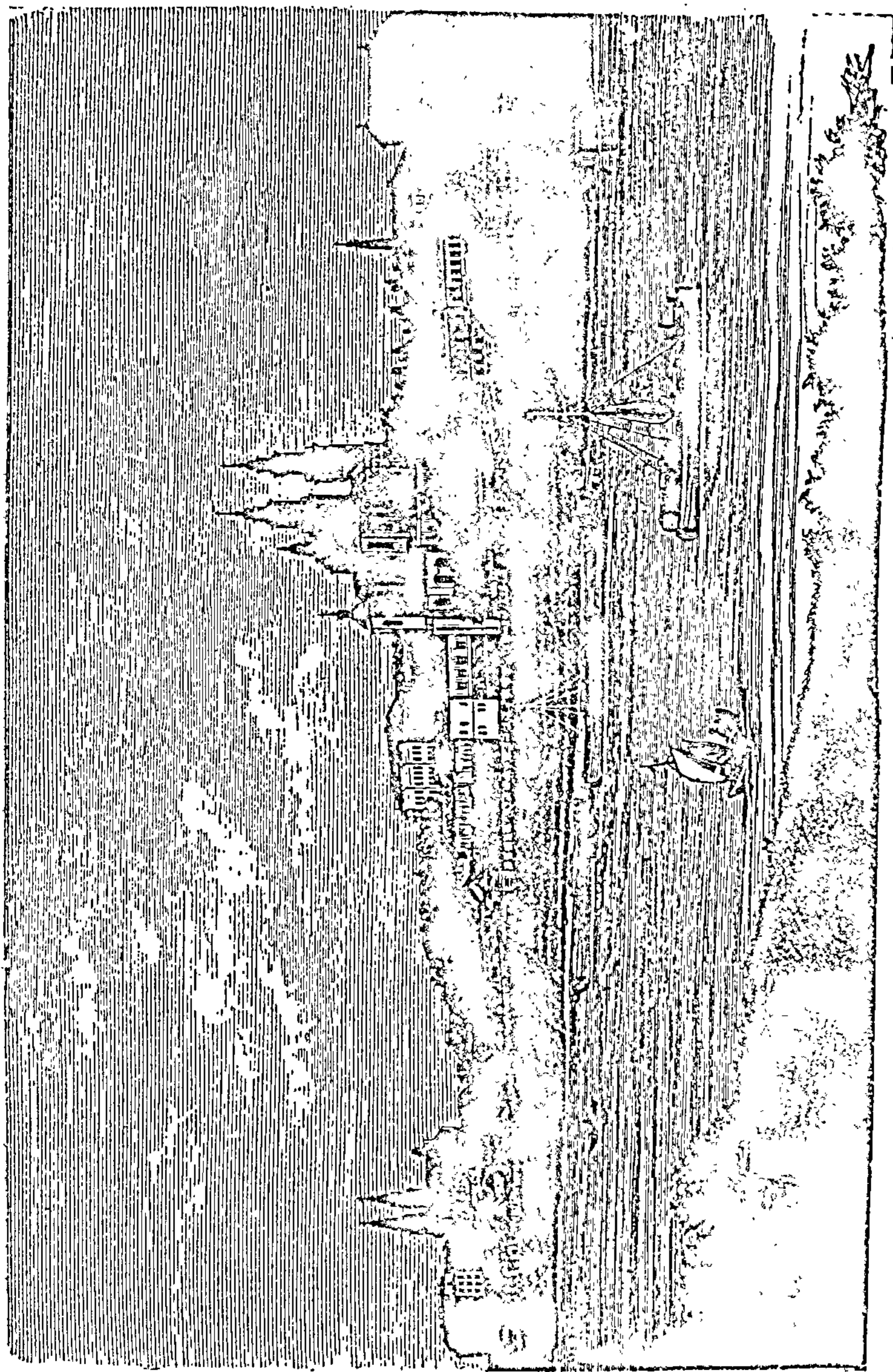
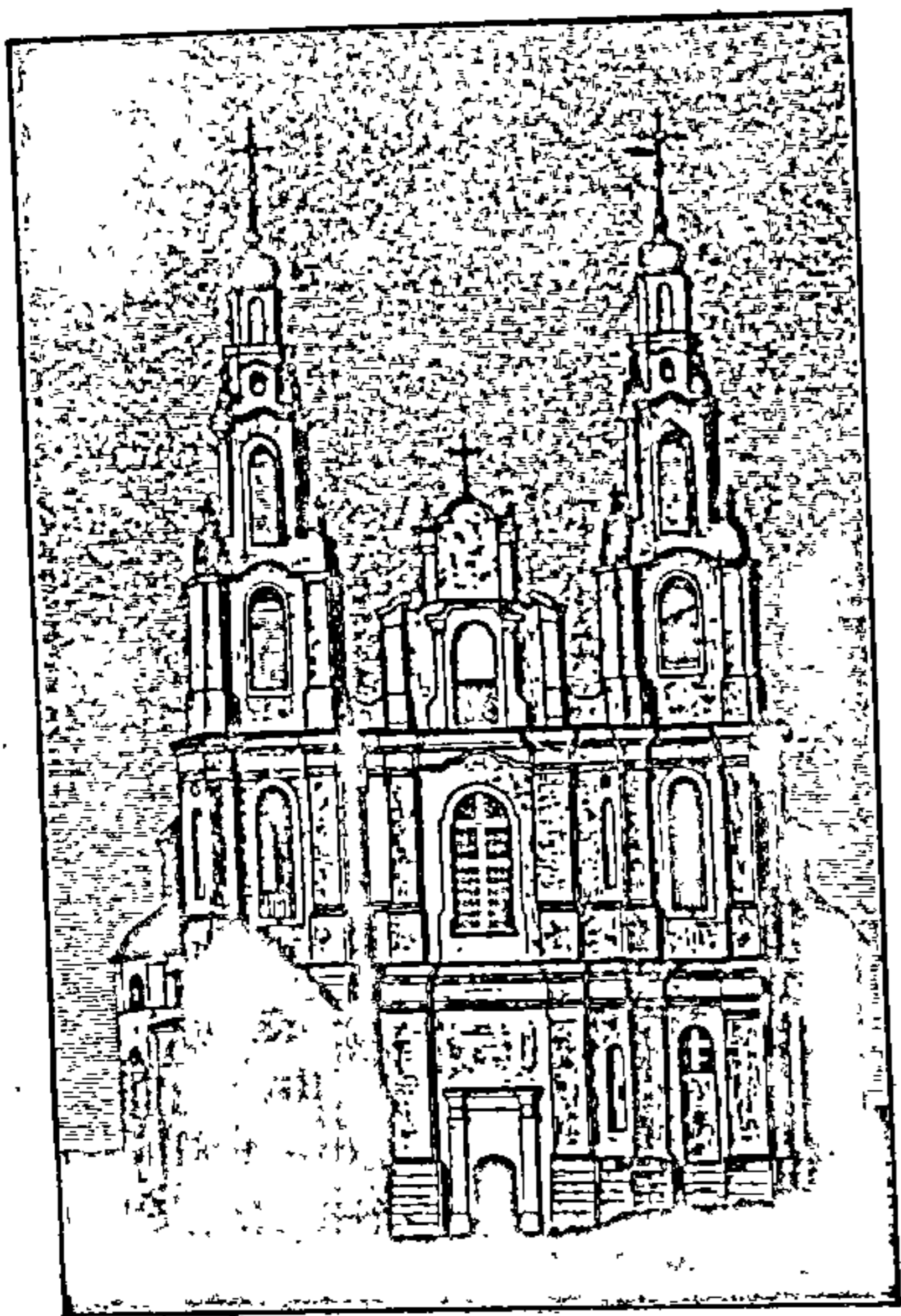

Рис. 94. Полацк. Від з-за Дзвіны.

найпрыгажэйшая з іх называлася «Краснаю»; яна была каменная. У Верхнім замку знаходзіўся сабор Сьв. Софіі (пабудаваны ў XII в., рыс. 95) ды княжыя палацы. Ніжні замак стаяў на ніжэйшым угорку і быў адзелены ад Верхняга шырокім ровам.

Грозныя й моцныя былі Полацкія замкі і славіліся сваёю няпрыступнасьцю. З павышэньнем ваеннае тэхнікі яны некалькі разоў адпаведна перарабляліся. «Ад Усяслава да Баторыя замкі гэтыя, — піша Кіркор, — былі галоўнаю цэвядыняю ўва ўсёй старане; з імі звязана гісторыя не аднаго Полацку, але і ўсяго сямёх вяковага дзяржаўнага жыцьця Беларусі, прадстаўніком якога заўсёды быў Полацк». На правым бэразе Полаты ў XVI веку была раскінута гандлёвая частка места — Запалоцьце; яно расцягнулася на некалькі вёрст уздоўж Полаты і даходзіла аж да Спасакага манастыру, пабудаванага ў XII веку Сьв. Еўфрасіньняю, княжнай Полацкаю, унучкаю слаўнага князя Усяслава. У нашыя часы места разбудавалася найбольш на ўсход ад замкаў.

Рыс. 95. Сабор Сьв. Софіі ў Полацку.

Полацку шмат давалося перацярпець за свой даўгі вёк. Усе ўдары, якія былі скіраваны на Беларусь, перад усім валіліся на Полацк. Ня раз зьніштажалі яго пажары, ня раз пусьцеў ён ад чумы, ды халеры, ад голаду, а найгорш яму даводзілася ў часы маскоўскіх нападаў. Тады разам ішлі ўсе гэныя беды і да іх яшчэ дадаваліся няміласэрныя звычаі вайны. Для прыкладу досіць сказаць, што Іван Грозны, узяўшы Полацк у 1563 г., загадаў утапіць у Дзьвіне ўсіх да аднаго жыўшых у месьце жыдоў з іхнімі сём'ямі. А Пётра I, толькі спыніўшыся там на некалькі дзён, павесіў шмат манахаў-базыліянаў. У канцы Полацк гэтак змалеў, што ў 1780 годзе ў ім заставалася ўсяго каля 1000 жыхараў.

Пасьля Полацк пачаў пакрысь аджываць. У 1812 годзе там на мейсцы даўнейшага езуіцкага калегіуму была адкрытая езуітамі-ж вышэйшая школа — Акадэмія.

Складалася яна з трох факультэтаў: 1) лінгвістычнага, на якім выкладалася 7 моваў і літэратураў: расейская, польская, французская, нямецкая, лацінская, грэцкая і жыдоўская; 2) вольных навук — філэзофіі, поэзіі, рэторыкі, этыкі, лэгікі,

мэтафізыкі, фізыкі агульнае, спэцыяльнае і экспэрымэнтальнае, хіміі, матэматыкі чыстае і прыкладнае, архітэктуры, права і гісторыі і 3) тэолёгічнага. У Акадэміі было каля 600 студэнтаў усіх станаў і рэлігіяў і каля 40 прафэсараў. Былі пры Акадэміі багатая бібліятэка, цэнны музэй і дужа добрыя навукавыя габінэты, з паміж якіх асабліва вызначаліся фізычны і мэханічны, ды і хімічная лябораторыя.

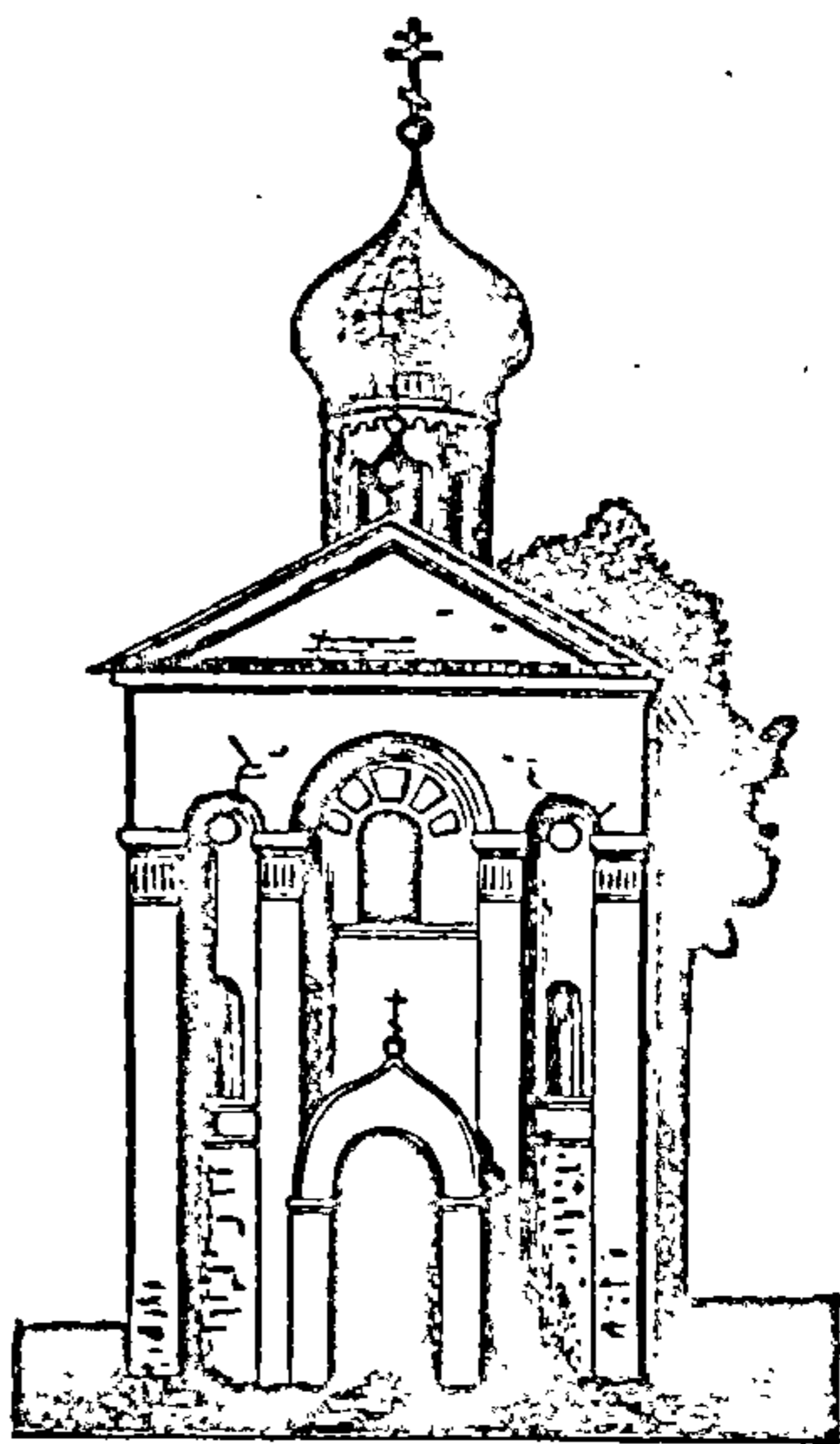
Усё гэтыя падрабязгі цікавыя тым, што характарызуюць высачыню тагдышняе культуры ў месьце і краі, якое і цяпер праз 100 гадоў мы яшчэ ня можам дагнаць.

Полацкая Акадэмія існавала 8 гадоў. У 1820 годзе расейскі ўрад яе закрыў, а магнасьць вывез з Полацку ў Расею. Шмат дарагіх і рэдкіх кніг і рэчаў пры гэтым загінула. Бібліятэка перавэзена была ў Пецярбург і Маскву, фізычны і іншыя габінэты адпраўлены ў Пецярбург, друкарня, існаваўшая пры Акадэміі, — у Кіеў, у вялізарных-жа будынках Акадэміі адкрылі ваенную школу, якая там змяшчалася і да апошняга часу.

Пасьля разгрому Акадэміі Полацк зрабіўся самым звычайным ціхім і нязначным павётавым месцам, якім і застаецца дагэтуль. Жыхараў у ім каля 30 тыс. чал., хвабрык і заводаў вялікіх няма. На Дзвіне ёсьць значная прыстань. Будуець тут шмат лайбаў ды іншых судзінаў.

У апошнія дзесяцілесьці Полацк пачаў ізноў аджываць і досіць шыбка расьці, дзякуючы правядзеньню праз яго чыгунак. Цяпер з Полацку чыгункі разыходзяцца ў 5-х кірунках і трэба спадзявацца, што ў гэтым адвечным месьце хутка йзноў абудзіцца эаномічнае і грамадзкае жыцьцё.

Старасьвэччыны засталася ў Полацку мала. Ад замкаў засталіся толькі равы, якія іх абкружвалі ды сабор Сьв. Софіі, якога, праўда, перабудаваў у XVIII веку. Гэта аб гэтым саборы гаворыцца ў «Слове аб полку Ігараве», яго званы чуў князь Усяслаў, сядзячы ў далёкім Кіеве... Да найцікавейшых будынкаў у Полацку належыць старасьвецкая царква Хрыста-Спаса ў Спаськім манастыру, пабудаваная ў XII веку і саўсім блізка не пераробляная пазьней (рыс. 96).

Рыс. 96. Царква Хрыста-Спаса ў Полацку (XII в.).

Харошыя й любыя, а разам з тым балючыя ўспаміны абуджае Полацк у сэрцы беларускім. Мэста гордае Рагнеды, якая не хацэла разуць нагі кіеўскаму князю, мэста Усяслава Чарадзэя, найслаўнейшага з князёў беларускіх, мэста вялікае багамоліцы і кніжніцы сьв. Еўфрасіньні ды слаўнага вучонага Францішка Скарыны — заснула на даўгія вякі. Ня збіраецца шумнае вэча, ня пывуць чаўны беларускіх купцоў полацкіх у варажскае мора; ды й купцоў беларускіх у Полацку ўжо даўно няма. А званоў Сьв. Софіі даўно ўжо ніхто ня чуў, ня то што ў Кіеве, а навет куды бліжэй — па местах і вёсках беларускіх.

Як заціх і замёр Полацк, так заціхла і замёрла жыцьцё на ўсёй Беларусі. Калі-ж яно адродзіцца і Беларусь стане на сваё ногі, пэўне, зусім іначай будзе выглядаць і Полацк.

Полацкі павёт ляжыць блізка ўвесь на правым бэразе Дзьвіны. Грунты яго найбольш неўраджайныя. У павёце шмат лясоў і балотаў, а насялёньне рэдкае. На поўначы Полацкага пав. між вазёр над р. Дрысаю паказуюць легендарную гару Рагнеды, на якой быццам быў забіты каменным молатам князь Рагвалод, а пасья пахавана Рагнеда.

Над Лэпельскім возерам, ля р. Вулы, ляжыць мэста Лэпель. Р. Вулла, як ведама, ёсьць часткаю сыстэмы Бярэзінскіх каналаў. Ня гледзячы на гэта, Лэпель мае малое прамысловае і тарговае значэньне. Такое значэньне маюць затое мястэчкі Лэпельскага павёту, якіх ёсьць больш дзiesiąтку. Сярод іх найбольш вызначаюцца два: Бешанковічы і Чашнікі.

Бешанковічы досіць вялікае (каля 5000 чал. жыхараў), бойкае тарговае мястэчка, на стромкіх берагох Дзьвіны, там, дзе яна крута заварочуецца на паўночны захад. Мястэчка мае добры выгляд, усё брукаванае. На Дзьвіне ёсьць бойкая параходная прыстань. Навакол Бешанковіч ляжыць добрая ўраджайная зямля і гаспадарка вядзецца добра. Дзеля гэтага з Бешанковіч вывозіцца шмат збожжа. У мястэчку шмат рамэснікаў (мылавараў, ганчароў і інш.).

Чашнікі — старасьвэцкае мястэчка, над р. Вуллаю, слаўнае гістарычнымі ўспамінамі. У сярэдзіне XVI в. беларускія ваяводы мелі тут дзвё вялікія ваённыя перамогі. Мікалай Радзівіл Чорны разбіў тут у 1567 годзе маскоўскае войска, а цераз тры гады Сангушка разбіў маскоўцоў і татараў. Цяпер Чашнікі вялікае тарговае мястэчка, маюць да 7 тыс. жыхараў, спаміж каторых шмат рамэснікаў.

Пад Чашнікамі ёсьць хвабрыка папэры Валадковіча «Скіна», на якой працуе больш 500 работнікаў. Папэры ў год вырабляецца больш 200 тыс. пудоў. У двары Валадковіча ёсьць вельмі добрыя сады з школкамі; тут разводзілі таксама морву (стр. 109). У прошлым веку была тут цукраварня, самая паўночная ў Беларусі.

У двары Цяпіне каля Чашнікаў радзіўся ведамы рэлігійны і грамадзкі дзеяч старое Беларусі, перакладчык Эвангельлі Васіль Цяпінскі.

У Лёпельшчыне ёсць некалькі мінэральных крыніцаў — у Баркоўшчыне (каля Вушача) сёрна-зялёзная, у Вішковічах (пад Чашнікамі) сёрныя і інш. Хаця яны вылечуюць хворых, аднак застаюцца нявыкарыстанымі.

Лёпельскі павёт належаць да найгусьцей заселеных павэтаў Беларусі. У ім шмат шляхоцкіх засьценкаў. Грунты ў ім ляжаць глістыя, ураджайныя. Сеюць шмат ячмёню. У мястэчках шмат рамесьнікаў.

Дрыса, над Дзьвіною, пры ўтоку р. Дрысы, даўнейшы прыгарад Полацку. Цяпер гэта невялікае места з 6 тыс. жыхараў.

У паўночнай часьці Дрысенскага пав. ёсць возера Асьвэй з вялікім востравам пасярод. Возера злучана з р. Сволнаю (праз воз. Лісну) каналам, даўжынёю 14 вер., па якому сплаўляецца шмат дрэва. На бэразе возера ляжыць старасьвэцкае тарговае м-ка Асьвэй, даўнейшы Полацкі прыгарад. Над Дрысаю ляжыць м-ка Вальнцы, дзе ўперад была гімназія, якую пасля расейцы закрылі. У гэтым мястэчку ёсць гарбарня, бровар.

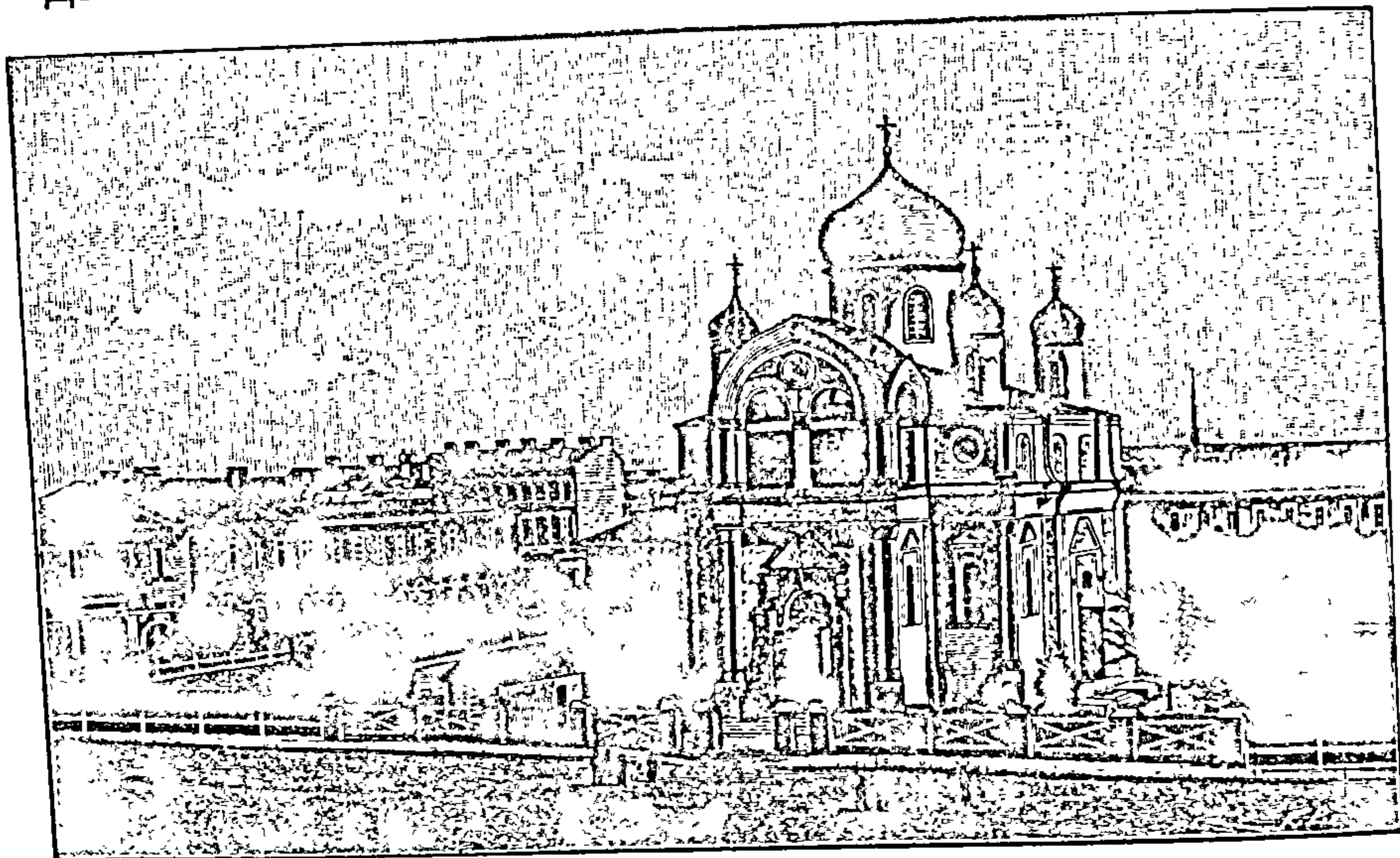
Дзісна таксама, відаць, была пабудавана палачанамі; праз даўгі час яна належала да полацкіх архірэяў. Ляжыць над Дзьвіною, за дзьве мілі ад чыгункі. У Дзісьненскім павёце ёсць тры важных мястэчкі: Глыбокае, Паставы і Друя. М-ка Глыбокае ляжыць на паўдні павёту, сярод двух вазёраў. Мае каля 7 тыс. насялэньня, якое займаецца найбольш гандлем. За возерам знаходзіцца м-ка Беразьвеч — з старым манастыром, пры вузкакалёйнай чыгунцы з Сьвянцян, якая йдзе паўднёвым краем Дзісьненскага пав. Пры гэтай-жа чыгунцы ляжыць м-ка Паставы. Некалісь Паставы належаў да Тызенгаўза, вядомага прасьвэтнага і эканамічнага дзеяча, які жыў у XVIII в. Тызенгаўз быў пабудоваў тут некалькі хвабрыкаў — палатняную, папэрню, гарбарню ды інш. Быў тут даўней і багаты музэй, які пасля быў перанэсены ў Вільню. Цяпер Паставы маюць каля 3 тыс. жыхараў. Друя — значная прыстань на Дзьвіне. Лічыцца мэстам, мае каля 6 тыс. жыхараў.

Дзісьненскі павёт ляжыць на добрых грунтах і досіць густа заселены, апрача заходняе яго часткі, дзе цягнуцца вялікія хваёвыя бары на пяшчаных грунтах (Полацкая нізіна).

Беларускія часткі павэтаў Глукштанскага і Браслаўскага (Нова-Аляксандраўскага) ляжаць на бедных пяшчаных грунтах. Прасторы гэтых павэтаў засяяны сотнямі вазёраў, між якіх ёсць і такія вялікія, як Снуды (22 кв. в.). Дрысьвяты (41 кв. в.), Дрывяты (або Браслаўскае). Лясоў тут мала. Насялэньне займаецца, апрача гаспадаркі, рыбалоўствам на вазёрах. З Браслаўскага воз. часамі выцягуюць па 500 пуд. рыбы.

Над воз. Браслаўскім стаіць стары горад Браслаў (або Братыслаў) — равеснік Полацку, даўнейшае паве́тавае мэта. У XI в. быў ён заваяваны ліцьвінамі. Цяпер гэта невялікае мястэчка. Паве́тавым мэтаам зрабілі былі пасья Езёросы, якое называлі **Нова-Аляксандраўскам**. Езёросы ляжаць на мяжы паміж Беларусяй і Літвою. На гэтай-жа мяжы ляжаць яшчэ Ілукшты, другое паве́тавае мэта і **Відзы** — значнае мястэчка, вядомае з сваіх мінэральных крыніцаў. Крыніцы гэтыя — сэрныя з моцным, далёка чутным пахам серавадароду.

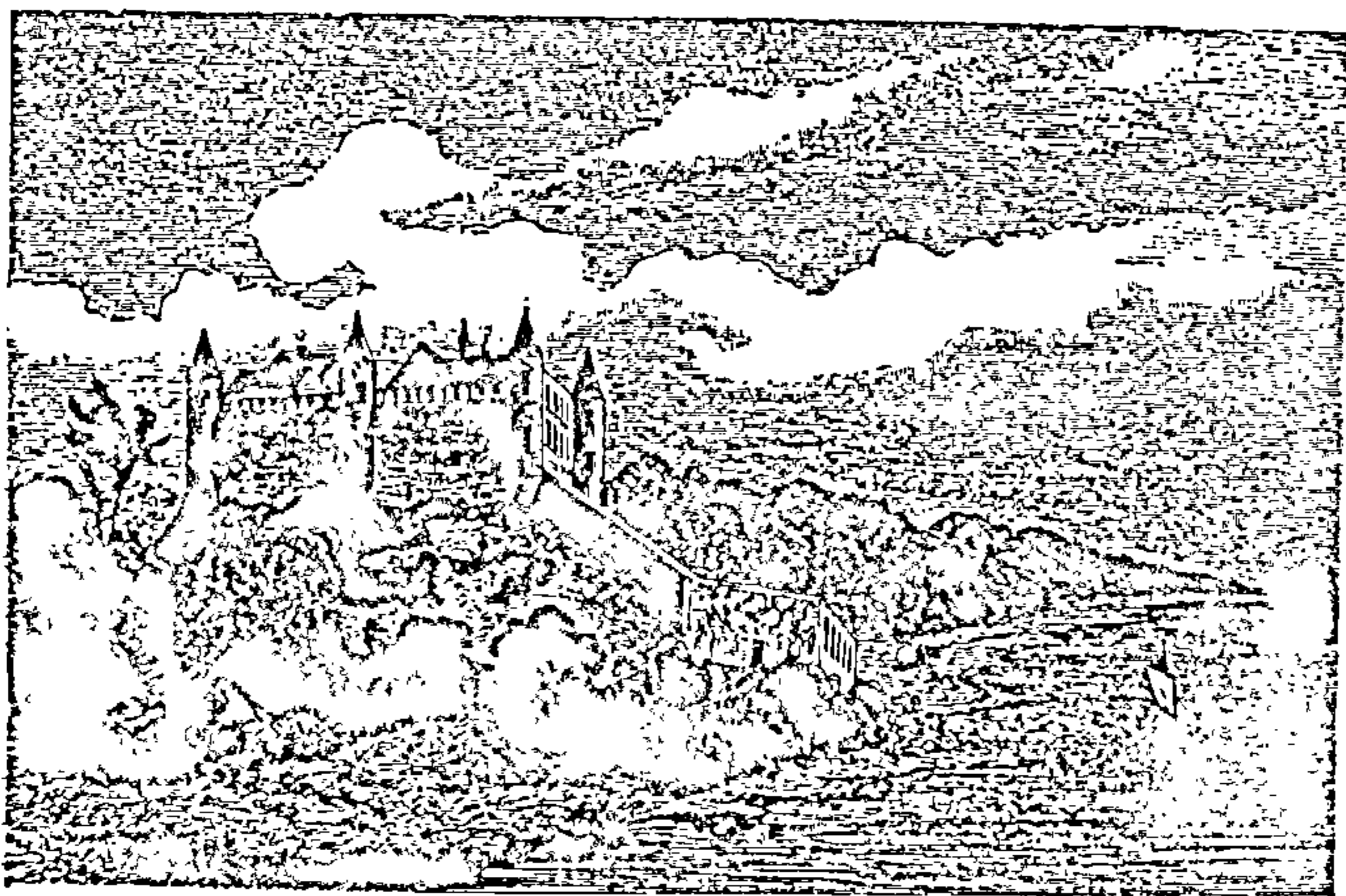
ДЗЬВІНСК (або Дынабург, рыс. 97) ляжыць на нізкім бэразе Дзьвіны і возера Шчуні. Дзьвіна ў гэтым мейсцы значна

Рыс. 97. Дзьвінск.

падаецца на паўдн. захад, у кірунку на Вільню. Недалёка ад мейсца, дзе цяпер ляжыць Дзьвінск, лівонскія рыцары ў XIII в. залажылі моцны замак **Дынабург** (рыс. 98) на страх літоўскім і беларускім князём, каб зачыніць дарогу пашырэнню іхняе ўлады на Лівонію. Замак гэты ў часе ваенных падзеяў некалькі разоў разбуравалі і руйнавалі; ўрэшце кароль Баторы ў канцы XVI в. перанёс яго ў цяперашняе мейсца, а разам з ім і мэта, якое было вырасла пры замку. На новым мейсцы гэтаксама неспакойна жылося Дынабургу: у часе войнаў яго некалькі разоў аблягалі, штурмавалі і палілі. У пачатку XIX в. расейцы пабудавалі тут моцную крэпасць, якая гэтаксама перашкаджала эканамічнаму

разьвіцьцю мэста. Калі, аднак, праз Дзьвінск прайшлі дзьвэ гэтакія важныя чыгункі, як Паўночна-Заходняя і Рыга-Арлоўская, мэста стала шыбка расьці і разьвівацца. Цяпер чыгункі разыходзяцца з Дзьвінску ў 5-х кірунках, адыходзяць ад яго некалькі шосаў, а на Дзьвіне — значная прыстань. Трэба прыняць пад увагу, што Дзьвіна вышэй Дзьвінску ня вельмі прыдатная для судаходства і што дзеля гэтага грузы, што йдуць па ёй зьнізу, ў большасьці ў Дзьвінску перагружаюцца на чыгункі. Усё гэта стварае Дзьвінску вельмі выгодныя варункі для разьвіцьця, дзякуючы якім зрабіўся ён вялікім мэстам. Перад вайною было ў ім больш 100 тыс. жыхараў. Насялёньне мэста моцна мяшанае: найбольш жыдоў, шмат беларусаў, латышоў і маскоўцаў-старавэраў.

Рыс. 98. Замак Дынабург у даўнейшыя часы.

Прамысловасьць Дзьвінску шыбка расьцё. Перад вайною было ў ім каля 2000 хвабрычных работнікаў. Былі ў ім вялікія гарбарні, якія да таго-ж мелі добрае ўстройства і выраблялі лепшыя сарты скуры. Было таксама тут аж 3 вялікіх хвабрыкі гузікаў, млыны, бравары і г.д. Асабліва шырака быў разьвіты ў Дзьвінску гандаль. Найбольшыя звароты рабіліся з мануфактураю, лэсам і лёнам.

Цяпер Дзьвінск знаходзіцца ў межах Латвіі, дзякуючы вольным парадам якое, зрабіўся ён за кароткі час цэнтрам культурнага беларускага жыцьця на ўсю паўночна-заходнюю Беларусь.

За мілю ад Дзьвінску, над Дзьвіною, ёсьць курорт Пагулянка. У харошай мяйсцовасьці, у адвечным хваёвым бары пабудаваны мураваныя вадзяныя і кумысовыя лячэбніцы, дзе хворыя

маюць усялякія выгоды і камфорт. Хворых сюды зьяжджаецца досіць многа. З Дзьвінску у Пагулянку ходзяць параходы.

У харошай мяйсцовасьці, над Дзьвіною, за 6 міль ад Дзьвінску, ляжыць Краслаўка, прамысловае і гандлёвае мястэчка (рыс. 99). Пабудавана яна вельмі даўно. Кажуць, што ў ёй жыла кн. Рагнеда. Краслаўка даўно славілася сваімі дыванамі, аксамітамі, сукнамі, броняю, срыбнымі, залатымі ды іншымі вырабамі краслаўскіх рамесьнікаў. Цяпер у Краслаўцы найбольш развітае гарбарства ды гандаль лёнам і льняным сямённем. Недалёка ад Краслаўкі ёсьць зьлёзістыя крыніцы.

У Краслаўцы ёсьць вельмі харошы касьцёл і палац з вялізарным паркам, якія пабудоваў краслаўскі дзедзіч, гр.

Рыс. 99. Від у Краслаўцы.

Броэль Плятэр. Даўгі час Краслаўка была рэлігійным цэнтрам для каталіцкага насялэньня ўсіх сусэдных павэтаў.

У Дзьвінскім павеце беларусы жывуць перамяшаныя з латышамі. Чыста беларускімі трэба лічыць толькі ваколіцы Дзьвінску і наагул узьбярэжны паяс уздоўж Дзьвіны, ад Дзьвінску да Друі. У гэтай часьці павёту грунты ўраджайныя, народ жыве багата, шмат зарабляе ад рыбалоўства, сплаву і будовы судзінаў і г. д. У Дзьвінскім і сусэдных павэтах жыве шмат старавераў.

II. Віленская краіна.

Да Віленскае краіны мы залічум павёты даўнэйшае Віленскае губэрні: Віленскі, Сьвянцянскі, Вялейскі, Ашмянскі і Троцкі*). Павёты гэтыя абыймаюць сабою ўвесь в а д а з б о р н і к Вяльлі, якая іх зьвязуе ў адну прыродную і эканамічную краіну. Гэтая сувязь узмацняецца, дзякуючы ўплывам гэткага вялікага мэста, як Вільня, да якое цягне ўся краіна. Ад сусэдніх краінаў адзначаецца Віленшчына між іншым — сваімі бяднэйшымі грунтамі, радзэйшым вясковым насялёньнем, у якім да таго-ж, у заходняй часьці Віленшчыны, апрача беларусаў ёсьць досіць многа нацыянальных мэншасьцяў — ліцьвіноў, палякоў і г. д.

Віленшчына займае два плячы Вялейскае падковы ўзгор'я ў — Віленскае і Сьвянцянска-Докшыцкае ўзгор'і, ды шырокую даліну паміж імі, па якой плыве Вяльля. Узгор'і гэтыя зьяўляюцца, відаць, канцавымі морэнамі, якія пакінуў па сабе нейкі вялікі клін лядавіка, што сучаснаю далінаю Вяльлі ўразаўся быў далёка на паўднёвы ўсход. На поўначы, у прасторах Сьвянцянска-Докшыцкага ўзгор'я мяйсцовасьць мае тыповы морэнны выгляд. Ляжыць там досіць многа вазэраў, якія можна лічыць працягам сэткі морэнных вазэраў Полаччыны. Сетка гэтая тут, аднак, і заканчуецца групаю вялікіх вазэраў (Нарач, Мядзёл, Сьвір ды інш.), што ляжаць на паўднёвых спадах узгор'я, аб якім мова, і ўжо адзначаюцца ад тыповых морэнных сваімі роўнымі берагамі ды правільнаю формаю. На паўдня ад гэтае групы вазэраў — ані ў даліне Вяльлі, ані на Віленскім узгор'і вазэраў ужо блізка што й няма.

Шырокая даліна Вяльлі, асабліва ў верхнім яе цячэньні, ўяўляе з сябе роўную сухую мяйсцовасьць, заросшую вялікімі хваёвымі барамі, якія падыходзяць да самых берагоў Вяльлі. Часамі, аднак, невялікія ўзгор'і збліжаюцца да ракі і ствараюць на ёй ды на яе прытоках прыгожыя высокія берагі. Узгор'і гэтыя звычайна ўжо бязьлесныя, пакрытыя хмызьнякамі ды нягуста параскіданымі дубамі, а найбольш абёрнутыя пад поле. У іншых мяйсцох, асабліва ў ваколіцах Маладэчына (лядавіковая даліна), вакола Вяльлі ляжаць вялізарныя прасторы мокрых сенажацяў і балотаў, якія цягнуцца на дзiesiąткі вёрст і робяць там краявід больш смутным і аднавообразным.

На паўдня ад даліны Вяльлі падымаецца прыгожае Віленскае ўзгор'е, у значнай мэры пакрытае палямі або дубовымі ды яловымі лясамі на вёрсе, густымі хмызьнякамі ляшчыны, барбарысу ды бружмёню на стромкіх спадах.

Вяльля, сабраўшы, шмат вады з сваіх лясістых ды

*) Дзісьненскі павёт прылучаны намі да Полацкага Наддзьвіньня, а Лідзкі пав., які таксама належаў да Віленскае губ., мае больш у сабе падобнасьці з Горадзеншчынаю, куды мы яго й прылучаем.

балоцістых вярхоўяў выглядае ў большай часьці Віленшчыны вялікаю многаводнаю ракою. Цячэньне яё досіць жывое, а яё прытокі, скатуючыся з высокіх суседніх узгор'яў, маюць часамі выгляд хуткіх горных ручаёў. Яны пракопуюць сабэ глыбокія даліны і выносяць у Вяльлю шмат пяску. Карыта Вяльлі наагул неагледжанае, непрачышчанае, шмат у ім каменьняў і невялікіх парогаў, і затым судаходства па ёй блізка што не адбываецца. Гэтая вялікая вадзяная дарога застаецца саўсім мала выкарыстанаю; толькі вясною па ёй гоняць шмат плытоў.

Клімат у Віленшчыне цёплы, вільготны і наагул мяккі, дзякуючы блізкасьці мора, асабліва-ж на заходніх спадах узгор'яў, найбольш адкрытых з боку мора. Гэтак у Вільні сяр. гадавая тэмпература $+6,5^{\circ}$, а ападкаў бывае звычайна 600 мілім.; у ўсходніх частках Віленшчыны клімат робіцца ўжо крыху сушэйшым і сьцюдзянейшым.

Грунты ў Віленшчыне найбольш супясчаныя і сугліністыя, часта моцна камяністыя. Суглінкі пакрываюць спады ўзгор'яў, а супяскі ляжаць у больш паніжаных раўнінных мяйсцовасьцях, найбольш уздоўж вэрхняга цячэньня Вяльлі. На паўдні Ашмянскага павёту, у басэйне Бярэзіны і іншых правых прытокаў Нёмна, якія разам ствараюць цэлую сётку рэчак, ляжаць на вялікім прасторы пяшчаныя грунты, занятыя хваёвымі барамі аднае з найбольшых беларускіх пушчаў — **Н а л і б о ц к а е**. Бары гэныя бліжэй да Нёмна зьмяняюцца досіць вялікімі балотамі і сенажацямі. Значныя лясныя і балотныя прасторы знаходзяцца і ў Вялёйскім павеце, паміж Вялейкаю ды Маладэчынам (бал. **Чы с ь ц і**) ды на поўначы павету (**Г а б с к і я б а л.**). Апрача таго, на паўдня ад Вільні, якраз ля мяжы Беларусі з Літвой, ляжыць **Р у д н і ц к а я п у ш ч а**, над р. Марачанкаю. Тут таксама пяшчаны грунт і хваёвыя бары, але побач з імі — багатыя мяшаныя лясы з дубамі, клянамі, грабам і вязам; сустракаецца тут яшчэ й некалькі вазёраў.

Дзякуючы сваёй лясістасьці, ды невялікай ураджайнасьці грунтоў, вясковая Віленшчына засэлена крыху радзэй, чым суседнія краі — Полаччына, Менская краіна, Горадзеншчына. Затое тут шмат мэставага насялэньня, дзякуючы прысутнасьці вялікага мэста Вільні і масы мястэчак. Вялічыня вёсак тут з большага такая самая, як і ў Полаччыне (каля 50 чалавек у вёсцы) і таксама на захадзе крыху меншыя вёскі, на ўсходзе — большыя. Вясковае насялэньне займаецца гаспадаркаю, і толькі ў лясістых частках Ашмянскага і Вялёйскага пав. маюць значэньне лясныя заробкі; шмат хто заняты рыбалоўствам; у вазёрах і рэках тут часамі спатыкаецца цэнная рыба — сялява, форэль і г. д. **Х а т н і я р а м ё с л ы** разьвітыя слаба, навет ткацтва. Насялэньне на захадзе краіны носіць ужо найбольш крамную вопратку, ужываючы саматканы толькі да работы. Затое ў больш лясістых мяйсцовасьцях на

ўсходзе, асабліва ў Налібоцкай пушчы, хатнія рамёслы значна пашыраныя.

На полі сеюць жыта, а з ярыны найбольш аўса, ячмёню і бульбы. Грэчкі сеюць вельмі мала. На лепшых грунтах спатыкаецца пшаніца. Гаспадарка стаіць досіць высака, асабліва ў дварох. Часьцэй, чым дзе, можна сустрэць тут заводзкую карову, каня, садок ля хаты, лубін на пясках.

Нізкая ўраджайнасць грунтаў краіны тлумачыцца, між іншым, няхватам сенажацяў, дзеля чаго гаспадары трымаюць мала скаціны, ня могуць належна гнаіць зямлю, якая, дзякуючы сваёй бяднасьці, гэтага гнаённа асабліва патрабуе.

Рыс. 100. Вільня

(Від на р. Вялёйку, Замковую гару і цэнтр мэта).

Ня гледзячы на невялікую ўраджайнасць грунтаў, вясковай Віленшчыне саўсім хватае свайго хлёба; можа яна навет у значнай мэры пры невялікім падвозе прахарчаваць і сталіцу ўсяго краю — Вільню.

Выгоднае географічнае палажэньне і багацьце шляхоў стварылі ў Віленшчыне вялікі гандлёвы і прамысловы цэнтр — Вільню, дый меншыя ў Смаргонях, Ашмянэ і дробных мястэчках, якіх ёсьць тут бяз ліку. У мястэчках гэтых ідзе бойкі гандаль, цёсна звязаны з Вільняю, ёсьць шмат рамесьнікаў.

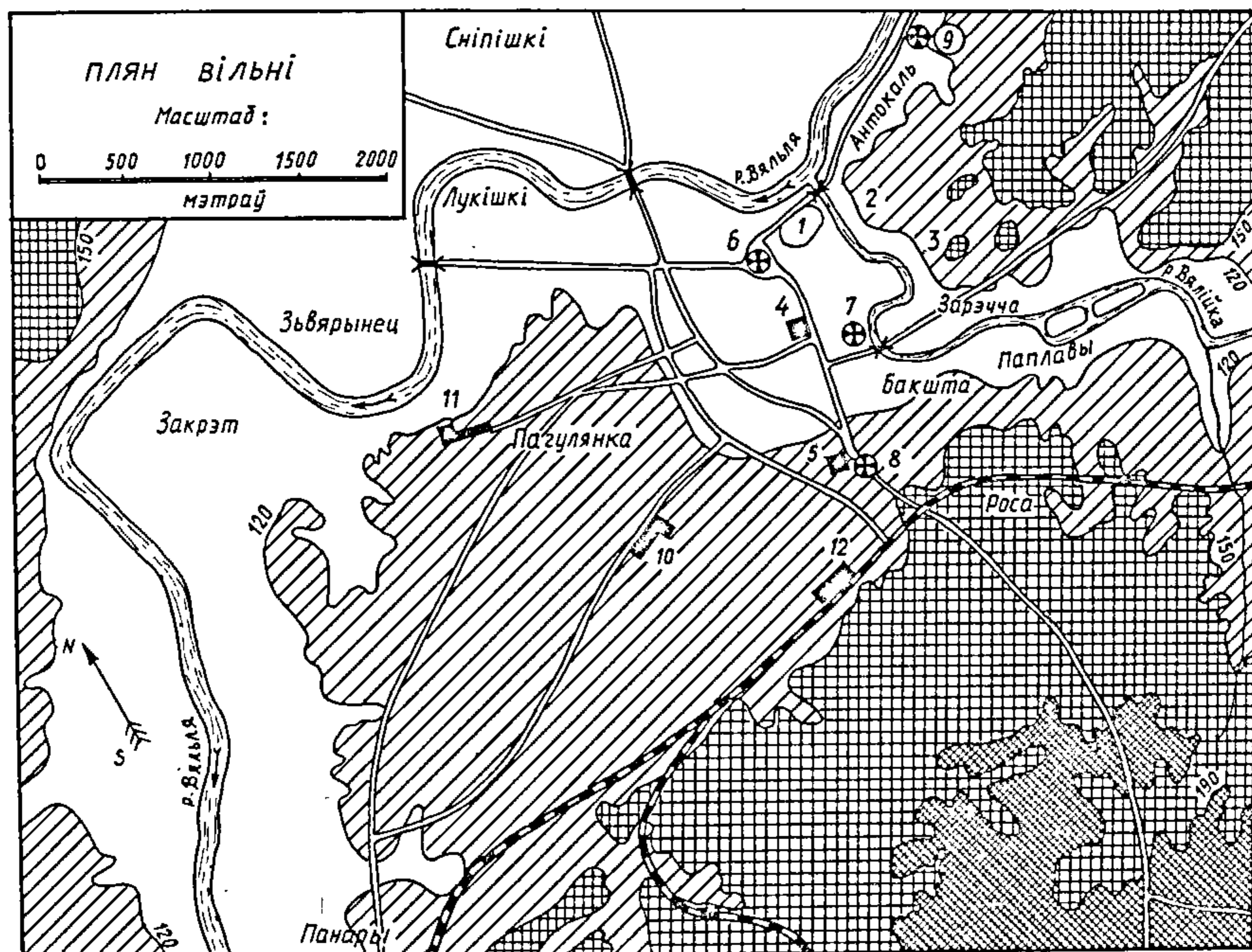
Віленшчына мае досіць пярэсты нацыянальны склад насяленьня. У часы дагістарычных жылі тут, відаць, ліцьвіны, (бо сялібы ліцьвіноў даходзілі і да самых усходніх рубяжоў Беларусі). На пачатку гістарычнага жыцця краіна была заселена або нейкім пераходным між беларусамі ды ліцьвінамі племям, або мела мяшанае насяленьне, дзе побач жылі і беларусы, і ліцьвіны. Наагул справа гэтая нявыясненая. У часы Вялікага Князьства Літоўскага, асабліва перад Люблінскаю вуніяю, калі Віленшчына сталася цэнтрам вялікае дзяржавы з беларускаю культураю і беларускім пануючым клясам, у яе шырокаю хваляю палілася беларуская колёнізацыя з прастораў усходняе Беларусі*). Гэтая колёнізацыя моцна павялічыла тут сілу і значэнне беларускага элементу і адсунула ліцьвіноў далей на захад. Побач з колёнізацыяй павялічэнне беларускага насяленьня адбывалася яшчэ і іншым спосабам. Ліцьвіны, прыймаючы культуру беларускую, як вышэйшую і пануючую ў дзяржаве, пакрысе пераймалі і мову і звычаі беларускія, змешваліся з чыстым беларускім насяленьнем і праз некалькі вякоў там, дзе ўперад скрозь жылі ліцьвіны, пазаставаліся толькі невялічкія іх астраўкі. Адзін з найцікавейшых такіх астраўкоў ляжыць вёрст 40 на ўсход ад Вільні (Гярвяцкая паравія) і перахаваўся да нашага часу. У рэзультаце абодвух успомненых процэсаў беларускае насяленьне акружыла Вільню, зрабіла яе беларускім месцам і пашырылася значна далей на захад. Пасля Люблінскае вуніі, калі і беларуская і літоўская шляхта пачала польшчыцца, беларускі напор на захад аслабеў; ня згас ён, аднак, і да апошняга часу, бо хіба толькі ў цяперашнім веку, пад уплывам разьвіцця літоўскае нацыянальнае сьвэдамасьці спыніўся пераход ліцьвіноў на беларускую мову. Але з другога боку сярод нядаўна зьбеларушчаных ліцьвіноў стала асабліва моцна пашырацца польская мова, і ў нашыя часы на этнографічнай мяжы паміж ліцьвінамі і беларусамі можна сустрэнуць шмат людзей, ужываючых галоўным чынам польскае мовы і прызнаючых сябе палякамі. Ці застануцца яны і назаўсёды палякамі, ці, можа, вярнуцца да сваё даўнейшае, літоўскае мовы, ці мо' да

*) Колёнізацыя гэтая была выклікана, між іншым, страшэнным спусташэннем Вільні і сумежных з ёю паведаў у сярэдзіне XVII і пачатку XVIII стагоддзя, калі ад голаду і пошасцяў выміралі дзiesiąткі тысяч людзей (у 1710 г. у самой толькі Вільні памёрла 35000 людзей). Тады ў спустошаныя вёскі Віленшчыны сталі перасяляцца масамі беларускія сяляне з усходняе Беларусі; аб гэтым дбалі, пэўне-ж, земляўласнікі, асабліва тыя, якіх двары часта бывалі параскіданыя па ўсім ваяводзтвам Беларусі і якім саўсім лёгка было перасяляць сваіх падданных з аднаго двара ў другі. Баліньскі ў гэтай справе піша: «Даўнейшыя інвэнтары, або апісаньні валасьцёў, даводзяць, што зьмена гэтая (насяленьня) бярэць пачатак ад швэдзкіх войнаў і часоў Яна-Казімера (1649—1669), калі войны супольна з пошасцяю, якая пасля іх лютавала ў краі, шмат выцерабілі насяленьня. Новыя насельнікі, што перабраліся сюды з глыбейшае беларуска-літоўскае часьці Вялікага Князьства, дапамагалі зьмене мовы і паміж таго насяленьня, якое заставалася». (Balinski i Lipinski. Staroyna Polska).

беларускае — цяпер угадаць трудна. У кожным разе на беларуска-літоўскім узьмэжжы нацыянальныя процэсы яшчэ і дагэтуль не закончыліся, і гэта ёсьць важнейшай прычынаю сучасных палітычных спрэчак з-за Віленшчыны.

Важнейшыя мясцовасьці.

ВІЛЬНЯ (рыс. 100) — культурны і эаномічны цэнтр усяё Беларусі й Літвы, сталіца вялікіх князёў літоўска-беларускіх,

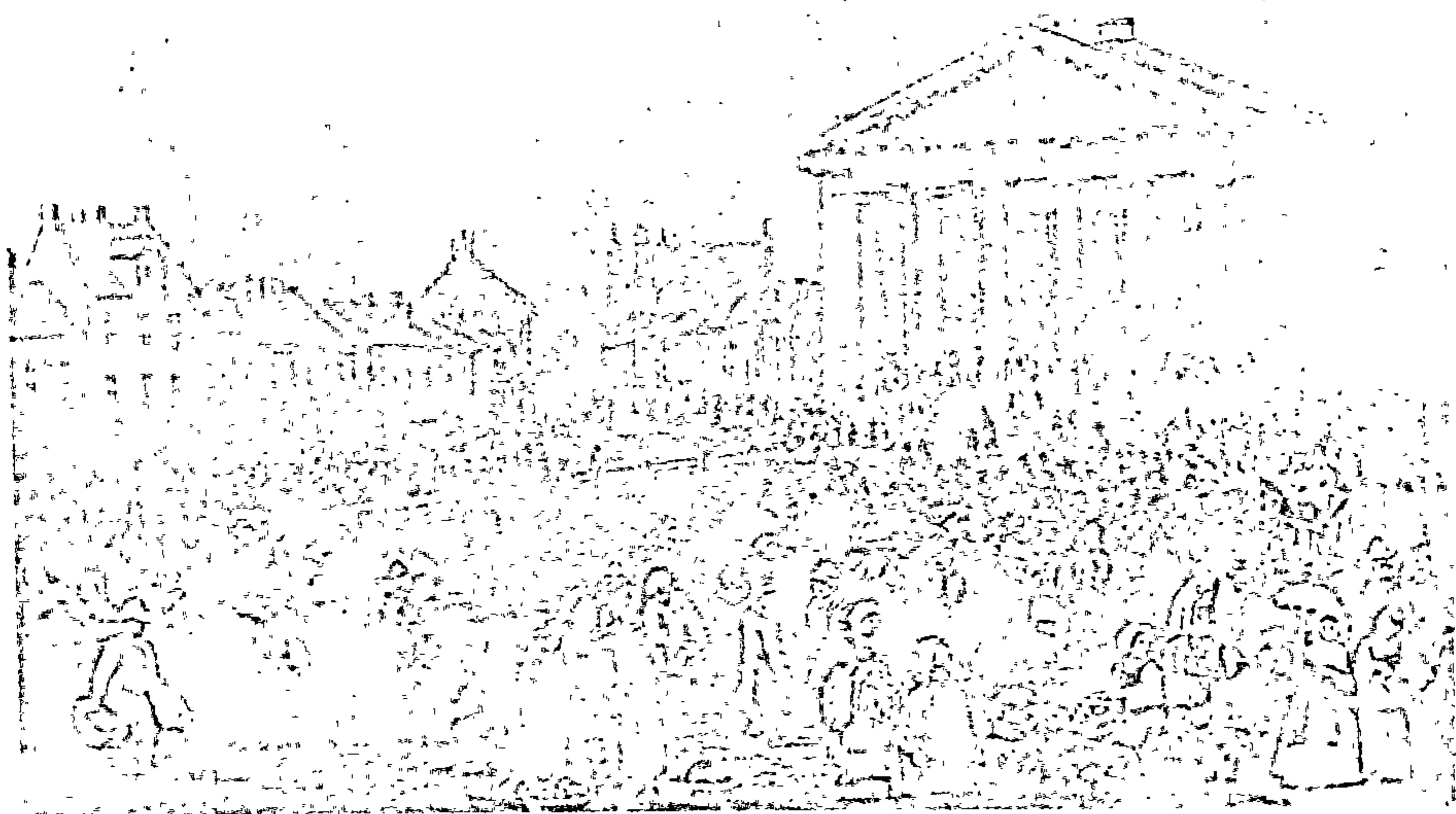
Рыс. 101. Плян Вільні.

1. Замковая гара. 2. Трохкрыжовая гара. 3. Бакéшавая гара.
 4. Унівэрсітэт. 5. Беларуская гімназія (Траецкія муры). 6. Катэдральны касьцёл.
 7. Прачысьценскі сабор. 8. Вострая Брама. 9. Касьцёл Пётры і Паўла.
 10. Хімічная школа. 11. Юнкерская школа. 12. Вагзал.
- Надпісы на пляне — назовы частак места. Штрыхоўка і цыфры пры ёй паказуюць абсалютную высачыню ў мэтрах (правэдзены горызанталі: 120 м., 150 м. і 190 м.).

найбольшае мэста на ўсім прасторы Беларусі. Ляжыць Вільня ў катліне, акружанай з усіх бакоў гарамі. З захаду і паўдня йдуць Панарскія горы, а з усходу, ля самае Вільні, высяцца

пясчаныя горы — Замковая, Трохкрыжовая і Бакешавая. З поўначы катліну замыкае ўзгор'е Шашкіні. Пасярод катліны цячэ Вяльля, і тут у яе, ля падножжа Замкавае гары, упадае Вялёйка. Вільня пабудавана на левым бэразе Вяльлі, пры ўтоку Вялёйкі (гл. плян рыс. 101).

Хаця лягэнда прыпісуе залажэньне Вільні Гедыміну і адносіць яго да пачатку XIV веку, аднак можна з пэўнасьцю сказаць, што Вільня куды старэйшая. Хто і калі яе залажыў, навет які народ — нямаведама. У летапісу першая вестка аб Вільні гаворыць, што віленцы выбралі сабе за князя аднаго

Рыс. 102. Вільня. Ратуша і рынак перад ёю
(у пачатку XIX в.).

з беларускіх полацкіх князёў — Расьціслава (унука Ёсяслава Чараўніка); было гэта ў 1128 годзе. Гэта дазваляе нам лічыць, што Вільня ад самага пачатку была беларускім месцам. Пасьля, калі вялікія князі літоўскія перанесьлі сюды сваю сталіцу і абкружылі сябе беларускім баярствам, Вільня перахавала свой беларускі характар. Ліцьвіны займалі толькі паўночную частку гораду, каля Замкавае гары, каторая і звалася Літоўская палавіца. Беларуска палавіца займала паўднёвую частку Вільні, пад Вострую Брану.

Вільня тых часоў была вялікім, багатым і культурным

мэстам. Насялёньня ў ёй было да 200 тысячаў; апроч беларусаў і ліцьвіноў было шмат жыдоў, нёмцаў і інш. Прыдворнае жыцьцё вымагала раскошы, і вяльможы, жывучы самі ў Вільні, сьцягвалі з усяго прастору дзяржавы ўсё, што было лепшага ў іхніх маемасьцях, а перад усім лепшых майстроў, рамесьнікаў. У сталіцу зьяжджаліся і ўсё лепшыя культурныя сілы. Затым у Вільні былі вельмі моцна разьвітыя рамёслы, было шмат школаў, друкарняў. Урэшце красавала тады й гандлёвае жыцьцё Вільні. Для нас гэта цікава, між іншым, яшчэ й таму, што ўсё культурныя і тэхнічныя сілы йшлі ў Вільню найбольш з Беларусі, і Вільня, дзеля таго, мела характар чыста-беларускага мэста.

У XVII веку беларускую культуру ў Вільні стала выціскаць польская. З гэтага-ж часу пачаўся і ўпадак Вільні. Рэлігійная барацьба, даведзеная да крайнасьці, пажары, хваробы, голад, напады чужазэмаў — усё гэта памагала ўпадку Вільні.

У канцы XVIII і пачатку XIX в. у Вільні йзноў закіпэла культурнае жыцьцё. Справы прасьвэты пайшлі моцна ўпэрад, паадчынялася шмат новых школаў; з старое, істнаваўшае яшчэ з 1578 г., вышэйшае школы — езуіцкае акадэміі быў створаны Віленскі ўнівэрсітэт (рыс. 69), які стаў на чале гэтага прасьвэтнага руху. Было ў ім 4 факультэты: фізыка-матэматычны, мэдыцынскі, этыка-палітычны (з тэолёгіяю) і літэратурна-мастацкі. Хаця ўся навука ў ім ішла ў польскай і лацінскай мовах, аднак значэньне Віленскага унівэрсітэту для ўсяё Беларусі было вялізарнае. Там выгадаваліся шырокія кадры краёвае інтэлігэнцыі, якая кінула пёршыя іскры беларускага адраджэньня. З паміж 47 яго прафэсараў — аж 36 было родам з Беларусі й Літвы і толькі 2 — з Польшчы.

Праістнаваўшы каля 30 гадоў, унівэрсітэт быў у 1832 г. зачынены расейскім урадам. Толькі мэдыцынскі факультэт яго стнаваў яшчэ 9 гадоў (1832—1841), ужо з выкладаньнем парасейску, ды тэолёгічны факультэт ператвораны ў Каталіцкую духоўную акадэмію. У 1849 г. і гэтая акадэмія была пераведзена з Вільні ў Пецярбург. Тады-ж, у царстваваньне Мікалая I, была пазачыняна большая частка школ у Беларусі. Лепшыя школы разам з іхняй маемасьцяй пераведзены былі ў Маскоўшчыну. У будынках унівэрсітэту і іншых школ паадчыняліся расейскія сярэднія школы. У палацах вяльможаў, у каталіцкіх манастырох расейскі ўрад зрабіў вастрогі, казармы. З эўропэйскага культурнага цэнтру, якому дзіваваліся чужазэмы, маскоўцы стараліся зрабіць звычайны «губэрнскі горад», поўны казармаў і чыноўнікаў.

З другога боку, за апошнія 3 вякі, насялёньне Вільні вельмі моцна спольшчылася. Патомкі беларусаў і ліцьвіноў часта ўжо не разумюць роднае мовы і шчыра лічуць сябе палякамі. Гэткім парадкам з беларускае Вільні сталася Вільня польска-маскоўскаю.

За апошнія часы і гэтае палажэнне змянілася. Абудзіліся нацыянальна і беларусы, і ліцьвіны, і пакрысё адбіраюць адну па адной сваё старыя пазіцыі ў палякоў. А маскоўцы былі наносным элементом і з выхадам расейскіх войскаў з Вільні счэзлі.

У Вільні засталася шмат старасветчыны. Цэлыя дзесяткі старасьвэцкіх касьцёлаў і цэркваў падыймаюць сваё вежы над Вільняю. Як памятка сівое мінуўшчыны над месцам на Замковай гары высяцца руіны вялікакняжскага замку, пабудаванага Гэдымінам. Апроч гэтага Верхняга замку ля паўножнай гары быў вялікі ды пышны Ніжні замак, дзе звычайна й жылі вялікія князі. Нейкае паняцце аб замках дае прыложаны рысунак (рыс. 103).

У Катэдральным касьцэле і ў Прачысьценскім саборы пахаваны вялікія князі літоўска-беларускія. У Катэдры знаходзяцца і іхнія партрэты і статуі. У капліцы над Востраю Брамаю ёсць найслаўнейшы беларускі абраз Багародзіцы, да якога з усяё Беларусі ходзяць на багамолье. Шмат якія з касьцёлаў і цэркваў годныя ўвагі, дзеля сваё архітэктуры, скульптуры і малярства. З гэтага боку Вільня ёсць найцікавейшым месцам Беларусі. Нідзё не захавалася гэтулькі цікавых і харошых будынкаў і абразоў. У Траецкім манастыры (адным з старэйшых) змяшчаецца беларуская гімназія.

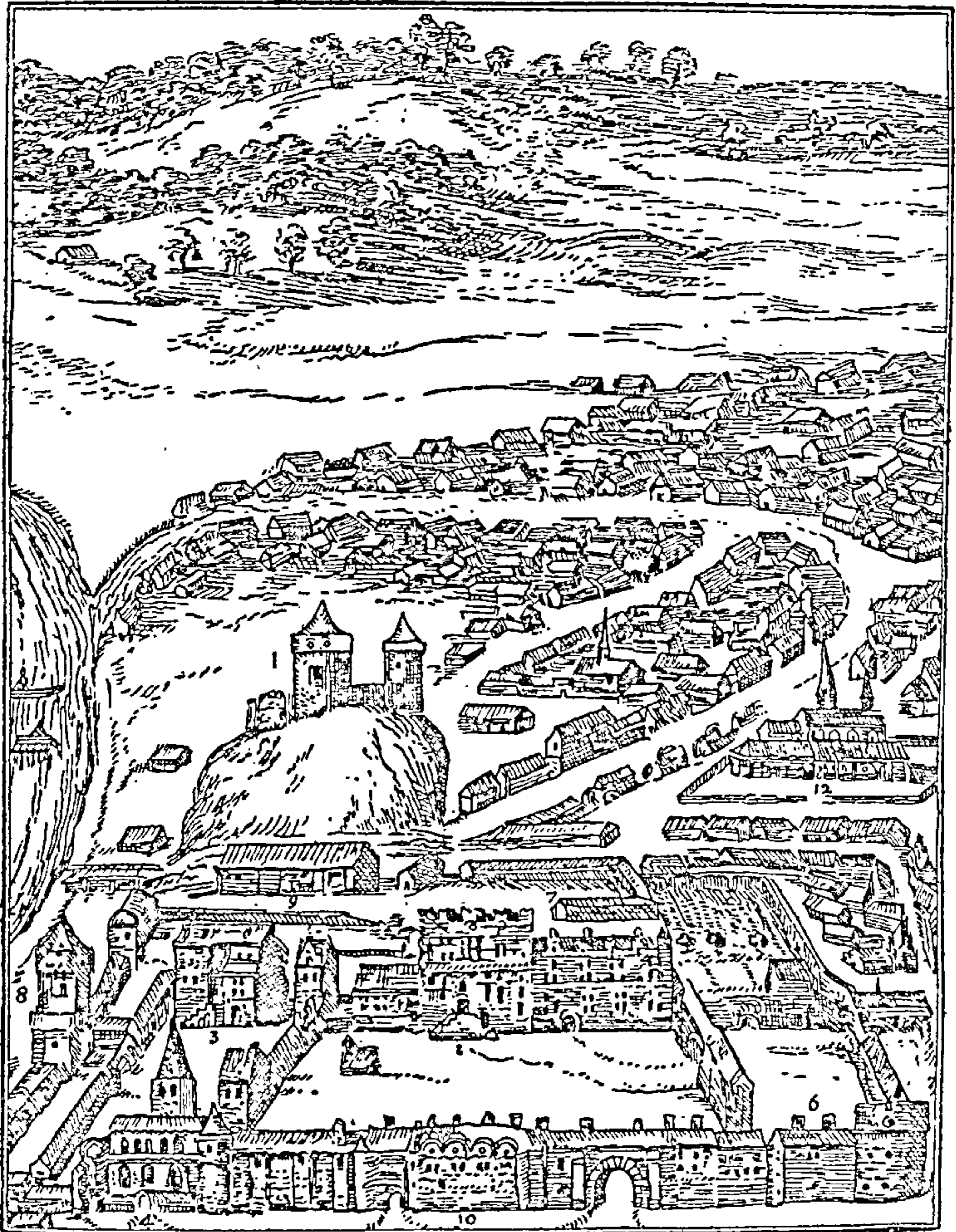
У Вільні культурнае жыццё йдзе байчэй, чымся ў якім іншым месце. Выдаецца шмат газэт і журналаў у розных мовах, істнавалі ўвесь час культурныя і палітычныя таварыствы і гурткі, іншыя адкрыта, а то й патаёмна. Усё гэта рабіла з Вільні культурны цэнтр усяго краю.

Вільня была да апошніх часоў цэнтрам і нацыянальнага беларускага руху. Тут выдаваліся першыя беларускія газэты й кніжкі, закладаўся першы тэатр беларускі і навуковыя таварыствы, а таксама і беларускія школы. Вільню таксама лічаць сваім галоўным культурным цэнтрам і жыды (іх у Вільні больш палавіны жыхараў) і ліцьвіны.

Вільня — найвялікшае места Беларусі; у ім жыве больш за 200.000 чалавек. Апрача палітычных і гістарычных прычынаў гэтаму спрыяе палажэнне Вільні на важным вузле чыгунак. З Вільні разыходзяцца чыгункі ў пяцёх кірунках. Яны злучаюць Вільню простымі лініямі з захадам і паўднём Беларусі. Паўночны ўсход Беларусі гэтак добра з Вільняю не зьвязаны.

Хвабрычная прамысловасць у Вільні досіць разьвітая і вызначаецца сваёю разнароднасьцю. Па вырабу тавараў Вільня займае другое пасля Беластоку месца сярод местаў Беларусі, па ліку работнікаў хвабрычных займае першае месца. Работнікаў у Вільні да 15.000 чал. У Вільні ёсць 8 вялікіх гарбарняў (з іх 4 паравыя), 2 паравых хвабрыкі панчохаў, шмат пільняў, ткацкія хвабрыкі, хвабрыкі

мэталёвых вырабаў і інш. Але найбольшае значэньне ў прамысловасьці Вільні маюць дробныя хвабрыкі і майстроўні рамесьнікаў. У Вільні працуюць больш за 8000 краўцоў, шмат шаўцоў і іншых рамесьнікаў. Частка іх працуе на сваю руку,

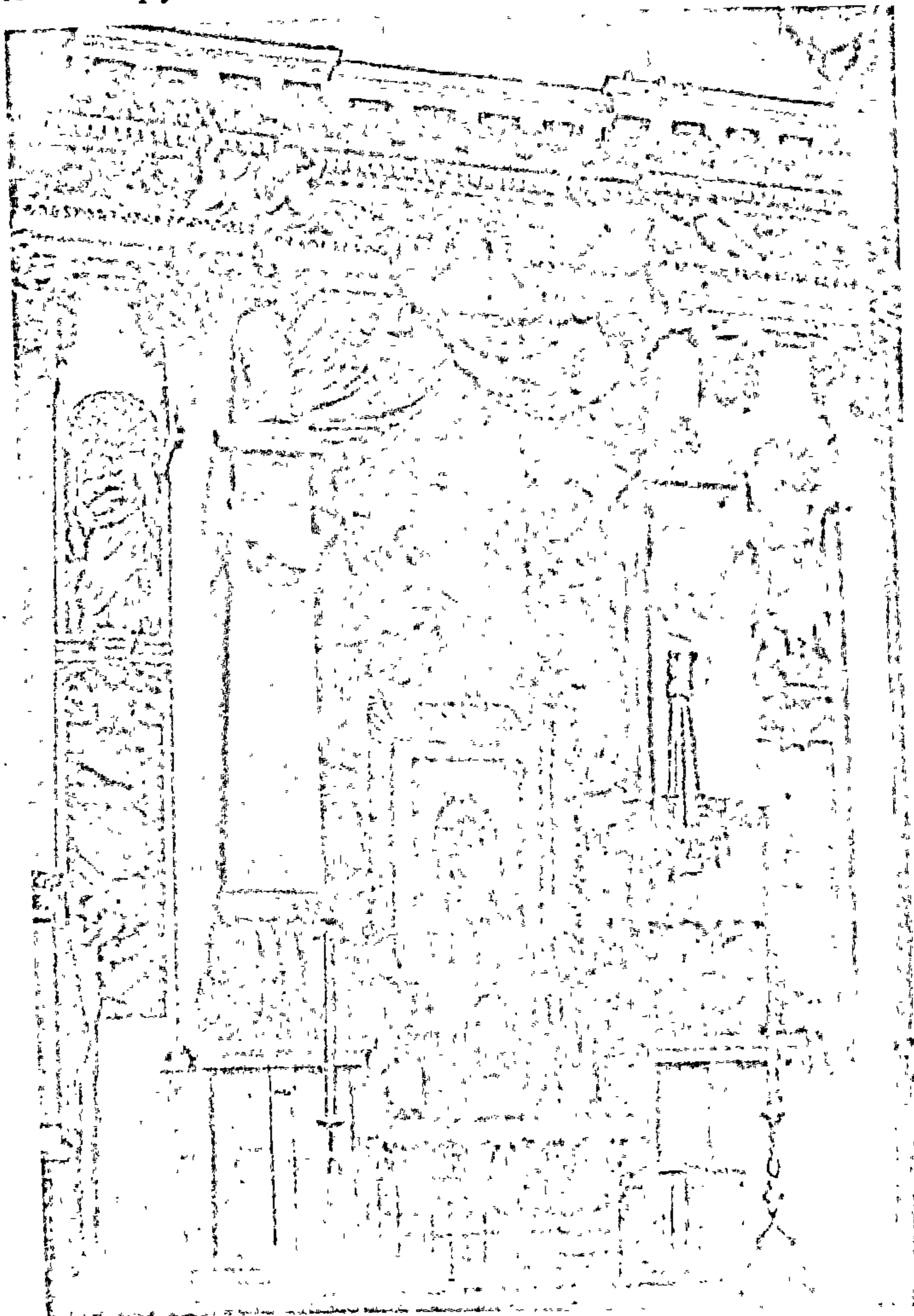

Рыс. 103. Вiленскія замкi ў XVII в.
(з старога гравюры).

але большая частка бярэ работу з кантораў і магазынаў, што прадаюць тандэтную адзэжу і вобуй.

Па гандлю гатоваю адзежаю, футрамі, вобуем Вiльня

займала перад вайною вельмі віднае мейсца на ўсім усходзе Эўропы. Апроч таго, Вільня зьяўлялася галоўным гандлёвым цэнтрам Беларусі і для іншых тавараў. Тут змяшчаліся

Рыс. 104. Скульптура ў касцёле Сьв. Пётры і Паўла на Антокалі.

найбольшыя гандлёвыя фірмы, склады тавараў, адгэтуль тавары разыходзіліся ня толькі па ўсёй Беларусі й Літве, але навет і далей за іх мэжамі.

Ваколіцы Вільні надта харошыя. Ад самага места ўва ўсё бакі расьцягнуліся прадмесьці аж да лясоў, што абкружваюць з усіх бакоў Вільню. Ужо і сярод лэсу вырастаюць вуліцы, кварталы і цэлыя новыя прадмесьці.

Адно з важнейшых і старэйшых прадмесьцяў — Антокаль, якое цягнецца на 6 вёрст уздоўж лэвага бэрагу Вяльлі. Тут ёсьць таксама некалькі цікавых старых будынкаў; асабліва варт увагі, па сваёй скульптуры, касьцёл Сьв. Пётры і Паўла (рыс. 104).

З гораў, што акружаюць Вільню, адкрываюцца надзвычайна харошыя віды на мэста Вільню і на ўсю ваколіцу (рыс. 100). Асабліва часта публіка бывае на Замковай гары, што высіцца над самаю Вільняю.

За мілю ад Вільні, у сасновым бары на правым бэразе Вяльлі параскіданы 33 каплічкі з абразамі, прадстаўляючымі цярпэньні Хрыстовыя. Гэта Кальварыя. Пачынаючы з Сёмухі, сюды ўсё лета йдуць і йдуць дзiesiąткі тысяч багамольцаў. Пабудавана Кальварыя ў XVI вэку. Яшчэ з поўварсты далэй за Кальварыяй, над Вяльлёю відаць на высокай гары надзвычайна прыгожая мяйсцовасьць Вэркі; сюды прыяжджаюць Віленцы ўлётку аддыхнуць сярод прыроды. Паміж Вэркамі і Вільняю ходзяць параходы*).

З іншых харошых ваколіцаў Вільні трэба ўспомніць аб Панарскіх горах, Закрэце (лэс пад Вільняю), Паплавах (на ўсход ад Вільні, ля р. Вялёйкі). Мала хіба ёсьць мэстаў, каторыя-б мэлі такія прыгожыя ваколіцы, як Вільня.

Новая Вялёйка пад Вільняю, дзе разыходзяцца чыгункі на Мёнск і Дзьвінск, у харошай мяйсцовасьці сярод гор і лясоў ля р. Вялёйкі. Досіць значнае (больш за 5 тыс. насялёньня) прамысловае мястэчка. Шмат хвабрыкаў: напр., хвабрыка косаў, 2 хвабрыкі анталяжаў і інш. Каля Н.-Вялёйкі ёсьць вялікая больніца для хворых змысламі (вар'ятаў). На захад ад Вільні, пры ст. Ландварове, ёсьць хвабрыка тэлеграфнага дроту.

Недалёка ад Вільні, пры Ашмянскім гасьцінцы, ляжыць Барэйкоўшчына, невялічкі фаліварак, дзе жыў апошнія гады жыцьця адзін з беларускіх паэтаў — Сыракомля (Л. Кондратовіч), што пісаў пабеларуску і папольску. Далэй на паўдня, над р. Марачанкаю, ляжыць двор Паўлаў. Канонік Бжастоўскі, да якога налёжыў гэты двор, у 1769 годзе аслабаніў усіх сваіх падданных, аддаў ім зямлю і ўстанавіў у Паўлаве малэнькую рэспубліку, у якой сам стаўся звычайным грамадзянінам. Але ўдзячныя грамадзяне абралі яго на прэзідэнта. Сэйм зацьвэрдзіў статут гэтае рэспублікі, і яна праістнавала аж да 1824 году. У Паўлаўскай рэспубліцы былі школы, больніцы,

*) У Вэрках, між іншым, ёсьць папэрня Шварца. Другая папэрня знаходзіцца ў Кучкурышках: заложаная яна Пуслоўскім, відным эканомічным дзёячам прошлага вэку.

народ жыў вольна і багата. Гэта ўсё было ў часе найбольшага росквіту паншчыны.

Над Вяльлёю, на мяжы з ліцьвінамі, ляжыць беднае мястэчка Кернова — некалісь, у XI—XIII вякох, — сталіца Літвы.

Віленскі павёт мае добрыя, ўраджайныя грунты, асабліва на поўначы, дзе жывуць ліцьвіны. Усходняя частка павёту лясістая і радзэй заселёная. У паўднёва-заходнім рагу павёту пачынаюцца лясы Рудніцкае пушчы, якая ляжыць найбольш у Троцкім павеце. Насялёньне павёту шмат зарабляе на дастаўцы розных прадуктаў у Вільню. На поўнач і захад ад Вільні насялёньне хаця і гаворыць пабеларуску, але нацыянальна мала сьвэдамае; спатыкаюцца часамі тут і літоўскія вёскі.

У Троцкім павеце беларусы займаюць толькі заходнюю частку павёту, прымерна $\frac{1}{5}$ частку ўсяго яго прастору; зямля тут пяшчаная. На паўдні беларускае часткі павёту ляжыць Рудніцкая пушча на пясках і балотах ля р. Марацанкі. На поўначы беларускае часткі павёту, за 4 мілі ад Вільні, у вазёрным краю, ляжаць Трокі, павецевае мэста, слаўнае сваёй мінуўшчынаю. Мэста ляжыць на паўвостраве, паміж вазёраў (рыс. 105); на востраве сярод возера высяцца руіны старасьвэцкага вялікакняжскага замку. Тут жылі Кэйстут і Ольгэрд; тут жыў і памёр слаўны Вітаўт, тут жылі Казімір і Аляксандра, вялікія князі беларуска-літоўскія. Цяпер Трокі славяцца гародніцтвам (агуркамі), якім займаюцца тутэйшыя жыхары — карамы (жыдоўская сэкта).

Сьвянцянскі павёт ляжыць на правым беразе Вяльлі. У паўднёвай яго палавіне, заселенай беларусамі, ляжаць лёгкія супяшчаныя грунты. На поўначы-ж падыймаецца Завялёўскае ўзгор'е, пакрытае суглінкамі. На ўсходняй мяжы павёту ляжыць найбольшае возера Беларусі — Нарач, а недалёка ад яго — другое вялікае возера — Сьвір. Ля апошняга возера знаходзіцца старасьвэцкае мястэчка Сьвір — некалісь сталіца вудзельных князёў Сьвірскіх.

Сьвянцянскі павёт досіць лясісты, асабліва ў заходняй частцы. Як і Віленскі, ён увесь засыпаны дробнымі вёсачкамі, засьценкамі. Гаспадарка вядзецца добрая. Шмат садзяць бульбы.

У Ашмянскім павеце ёсьць шмат мясьцінаў з вялікай гістарычнай мінуўшчынаю. Сярод іх вызначаецца Крэва — з старым вялікакняжскім замкам, дзе быў забіты Кэйстут. Некалькі мястэчак Ашмянскага пав. маюць асаблівае прамысловое і гандлёвае значэньне. З іх найбольшыя — Смаргоні і Ашмяна.

У Смаргонях (больш 7 тыс. жыхараў) было вельмі развітае гарбарства. Там працавала некалькі дзсяткаў гарбарняў. Даўнэй тут князь Радзівіл быў зрабіў школу для вывучкі

медзьведзянтаў, якую на жарт называюць да гэтых часоў «Смаргонскай акадэміяй». Вядомы Смаргоні яшчэ з сваіх

Рыс. 105. Троки.

абаранкаў. У часе вайны Смаргоні страшэнна зруйнаваны. У Ашмяне (каля 8 тыс. жыхараў) таксама шмат гарбарняў. Таксама

ёсьць гарбарні ў досіць значным мястэчку Гальшанах (3 тыс. жых.), даўнейшай рэзідэнцыі князеў Гальшанскіх. У мястэчку шмат рамесьнікаў, якія займаюцца воўнаю, вырабляюць рукавіцы, панчохі і інш. У двары Кушлянах, ля Смаргоняў, жыў і памёр вялікі беларускі пясняр Пранцішк Багушэвіч (Бурачок). Пахаваны ён у сусэдным м. Жупранах.

Два вялікія мястэчкі — Іўе (5 тыс. жых.) і Валожына (3 тыс.), ляжаць ля чыгункі з Полацку на Сэдлец і вядуць асабліва бойкі гандаль. У Валожыне ў мінуўшым веку была на ўвесь сьвёт вядомая жыдоўская акадэмія (е ш ы б о т), дзе вучыліся на рабінаў.

Усё гэтыя мястэчкі ляжаць у гарыстай паўночнай часьці павёту, пакрытай найбольш ураджайнымі суглінкамі. На паўдні, у наднёманскай нізіне, ляжаць вялізарныя пяшчаныя прасторы, занятыя хваёвымі барамі, — гэтак зvanaю *Н а л і б о ц к а ю п у ш ч а ю*. Пушча даўней славілася дастаткам усякае дзічыны, а таксама зьлёзнаю балотнаю рудою, для выплаўкі якое ў Вішневе, пад Налібокамі, былі пазакладаныя зьлёзныя гуты.

Пры пушчы ляжыць мястэчка *Налібокi*. Апроч зьлёзнае гуты тут была яшчэ й шкляная, і паташовы завод. Усё гэтыя хвабрыкі цяпер пазачыняліся, дзеля розных прычынаў; між іншым, дзеля таго, што падаражэў апал — дровы.

У Вялёйскім павеце ёсьць некалькі большых мястэчак, аднак досіць ціхіх і бэдных. Гэтак *Радашкавічы*, у паўднёвай частцы павёту, з 5 тыс. жыхараў, досіць чыстае брукаванае мястэчка, ляжыць у харошай мяйсцовасьці між узгоркаў, за 5 міляў ад Мэнску. Ля *Радашкавіч* у фальв. *Вязынцы* радзіўся слаўны сучасны паэта беларускі — *Янка Купала*. *Вялёйка* з 5 тыс. жыхараў, ля *Вяльлі*, апошнімі часамі пасья правядзеньня чыгункі пачынае моцна разьвівацца. Таксама і *Маладэчына*, якое ляжыць на вузьлё дзвёх чыгунак. У *Маладэчыне* была старая, першая ў Расеі, вучыцельская сэмінарыя, праз якую прайшло шмат беларускае народнае інтэлігэнцыі. Каля мяст. *Ільлі* ёсьць адна з найбольшых беларускіх шкляных гутаў — *З а л ё с к а я*.

Вялёйскі павёт мае грунты на поўначы і на паўдні — сугліністыя, а пасярэдзіне павёту, ля *Вяльлі*, супяшчаныя. Увесь павёт досіць лясісты, але лясы з кожным годам моцна высякаюцца. Пасярэдзіне павёту цячэ *Вяльля* з сваім прытокам *Ільлёю*. На поўначы павёту ёсьць шмат дробных вазёраў і вялікія *Габскія балоты*; на паўдні вазёраў няма; ёсьць толькі значныя балоты на ўсход ад *Маладэчына* (*Чысьці*). *Насялёньне* займаецца найбольш гаспадаркаю, жывёнебагата; толькі з правядзеньнем новых чыгунак край гэты пачаў аджываць у эканамічных адносінах.

III. Мёнская краіна.

У самым цэнтры Беларусі падымаюцца ўзгор'і Мёнскае і Наваградзкае, якія з'яўляюцца найвышэй паднятымі прасторамі ня толькі ў Беларусі, але і на ўсёй Усходне-Эўропэйскай раўніне. Хаця геолёгічнае паходжаньне іх, быць можа, і рознае, аднак у сучасным іх выглядзе і палажэньні ёсьць шмат супольнага, што дазваляе нам злучыць іх у адну Мёнскую краіну, абыймаючую павёты Мёнскі, Наваградзкі ды Слуцкі. Значная частка абодвух успомненых узгор'яў ляжыць усё-ж за мэжамі гэтых павётаў у суседніх Барысаўскім, Ігуменьскім ды Слоніўскім пав., займаючы мёншыя часткі гэтых павётаў, дзеля чаго апошнія прыходзіцца далучыць да іншых краінаў. Можа, найлёпш было-б гэтыя павёты разьдзяліць; тады можна было-б злучыць разам у адну краіну ўсё прасторы, занятыя Мёнскім і Наваградзкім узгор'ямі.

Тады як абедзьве разгледжаныя ўжо краіны, Полаччына і Віленшчына, вельмі цесна зьвязаныя з вадазборнікамі вялікіх рэк — Дзьвіны і Вяльлі, Мёнская краіна, наадварот, ёсьць самай тыповаю вадападзэльнаю краінаю і ні да якога вадазборніку яе ў цэласьці аднёсьці нельга. Вялікі Эўропэйскі вадазёл дый цэлы рад іншых мёншых вадазэлаў праходзяць цэраз гэтую краіну; у ёй зьмяшчаюцца вытакі цэлага раду рэк і рэчак, належаючых да сыстэмаў Нёмна, Вяльлі, Бярэзіны і Прыпяці. Найбольш тут ёсьць дробных рэчак, з камяністым звычайна дном, што цякуць часта ў шырокіх і досіць глыбокіх далінах. Толькі Нёман, які тут пачынаецца і пывё даўгі час па ўзьмэжжы краіны, даходзіць у ёй значных разьмэраў, і па ім пачынаецца ўжо судаходзтва. Іншых-жа судаходных рэкаў краіна ў наш час ужо ня мае. Ня гледзячы на гэта, краіна, дзякуючы сваім багатым грунтам, густа і з даўных часоў засэлена, пераганяючы з гэтага боку ўсё суседнія краіны.

Павэрхня краіны мае ў сабе шмат характэрных рысаў. Значная частка краіны, асабліва на захад ад Мёнску ды па паўдня ад Наваградку, мае рэзка пасечаны, амаль не гарысты выгляд. Тут знаходзяцца гэтакія высокія пункты, як Лыса гара (161 саж.), Сьвятая гара (160 саж.) на Мёнскім узгор'і, ды Замковая гара (151 саж.), Каменка — на Наваградзкім, з якіх адкрываюцца віды на шмат дзiesiąткаў вёрст наўкола. Моцна разьвітая канцавая морэна ляжыць тут на таўстым пласьце падысподняе морэны, або на выпятых увёрх старых геолёгічных пластох (Наваградзкі горб). Магчыма, такім чынам, што ўзгор'і Мёнскае і Наваградзкае ляжаць на геолёгічна розных пластох, аднак сучасны іхні выгляд даводзіць, што яны стварыліся мёнш-больш адначасна і перажылі адзінакавую гісторыю. Тыповага морэннага краявіду на абодвух узгор'ях мы не спатыкаем, дзякуючы поўнай

нямаль адсутнасці вазёраў. Калісь, пэўне, вазёраў і тут было ня мэнш, чым мы бачым, прыкл., у Полаччыне; да нашага часу, аднак, яны пасьпелі пасплываць і павысыхаць, а гэта даводзіць, што Мёнская краіна шмат раней аслабанілася ад лядавіковага пакрыцця, чым Полаччына. Толькі ў некалькіх мяйсцох, як памяткі па даўнейшым яе краявідзе, засталіся невялікія вазьркі, як, прыкл., Сьвітазь, ды напоўвысахшыя тарфяныя балоты.

Вярхі абодвух узгор'яў пакрыты масаю каменя і паабрасталі лэсам, найбольш яловым і мяшаным. Грунты тут найбольш сугліністыя ды супяшчаныя, моцна камяністыя, сярэдняе ўраджайнасці. Лясоў на іх пазаставалася досіць шмат, гушчыня насяленьня нядужа вялікая, да таго-ж яно раскідана ў бязлічных засьцёнках і маленькіх вёсачках — па 35 хат, ды паасобнымі хутарамі.

Іначай выглядаюць спады ўзгор'яў, асабліва паўднёвыя ды ўсходнія. Тут ляжыць на вялікіх прасторах падысподня морэна з сваімі багатымі, цяжкімі грунтамі. Ад даўнейшых лясоў мала тут засталася й сьлёду: яны парасьцярэбліваны і абёрнуты на поле густым земляробскім насяленьнем, якое займае гэтыя прасторы. У наш час паўднёва-ўсходняя палавіна Мёнскага і Наваградзкага павэтаў ды поўнач Слуцкага ўяўляюць з сябе бязлёсную, земляробскую раўніну, крыху збунтаваную невялікімі ўзгор'ямі ды далінамі рэк. А на паўдні краіны (асабліва ў Наваградчыне), дзе спатыкаецца на значных прасторах лёсс, пакрыты багатымі поўчарназёмнымі грунтамі, мяйсцовасьць часамі прыймае выгляд лесастэпу. На земляробскай раўніне, як і трэба было спадзявацца, насяленьне жыве вялікімі даўгімі вёскамі, найбольш выцягнутымі ўздоўж рачных далінаў. Ад іх на шмат вёрст цягнуцца вузкія сялянскія шнуры, пакрытыя рознародным буйным збожжам. Тут гаспадары сёюць шмат пшаніцы-азімки, і яна добра родзе. Наагул Слуцкія і Наваградзкія грунты лічацца ў Беларусі найліпшымі па ўраджайнасці. Шмат збожжа адгэтуль вывозіцца ў іншыя краіны Беларусі ды за яе мэжы.

Саўсім іншы характар маюць паўднёвыя часткі Слуцкага, а часткаю і Наваградзкага пав. Гэта ўжо праўдзівае Палесьсе. Пяшчаная лясістая раўніна перасэчана вялікімі балотамі ды рэкамі, што ціха плывуць сярод нізкіх берагоў. Рэдкае насяленьне жывець найбольш з гадоўлі скаціны. Па ўсім прыметам — і прыродным, і эканамічным — гэтую мяйсцовасьць трэба аднесці да сумэжных Палёскіх краінаў і толькі немагчымаць падзелу павэтаў прымушае нас успамінаць аб гэтым «Слуцкім Палесьсі» пры апісанні Мёнскае краіны. Вялікія пяшчаныя прасторы ляжаць, аднак, і на паўдні Мёнскага пав., на правым беразе Нёмна, дзе гэтаксама перахавалася шмат хваёвых лясоў. Гэтая лясная паласа, йдучая ўздоўж Нёмна, злучае Налібоцкую пушчу з палёскімі прасторамі, што ляжаць на паўдні ды захадзе Ігуменьскага павэту.

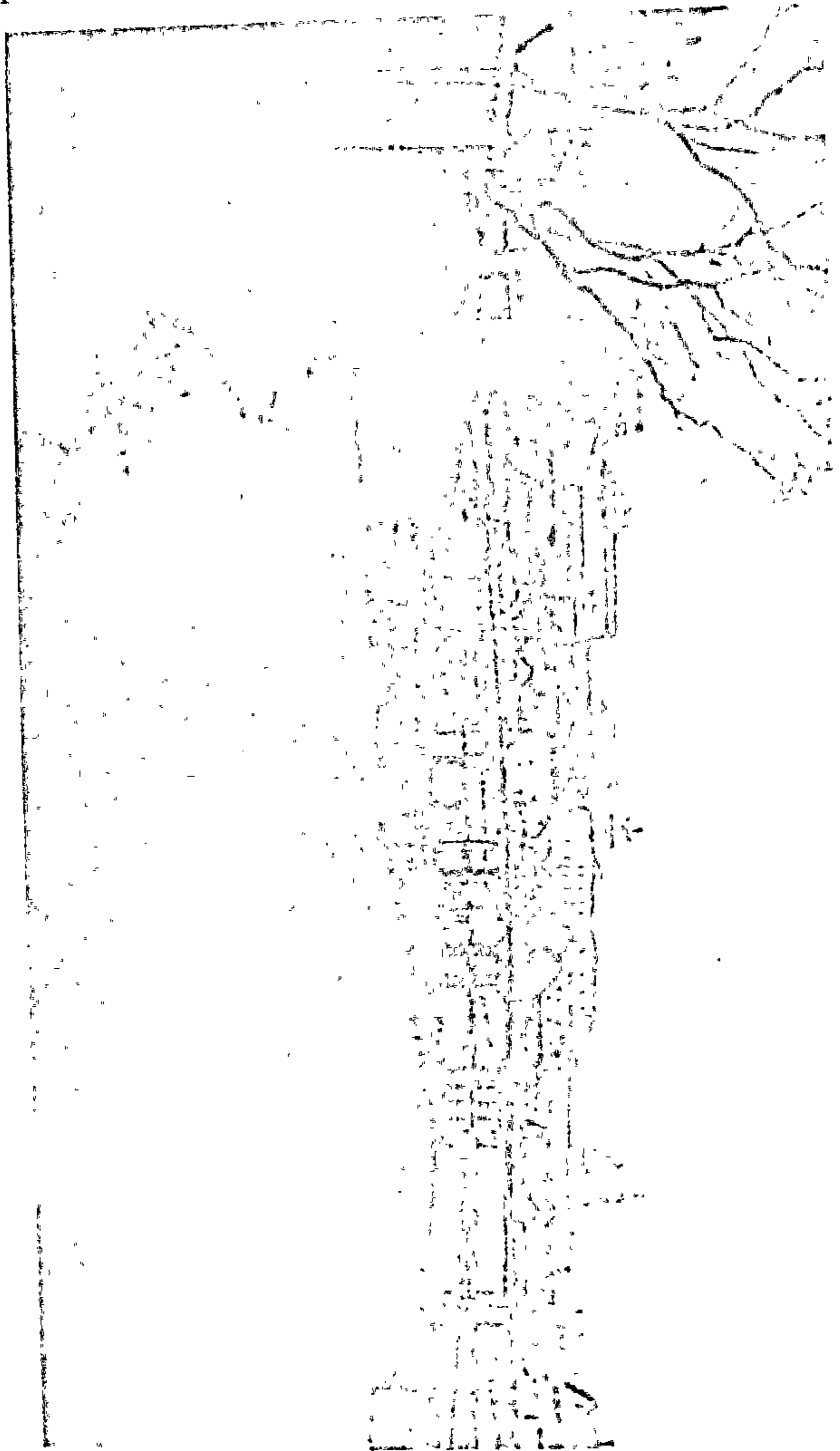
Клімат Менскае краіны досіць яшчэ мяккі й цёплы. Тут, аднак, уплывы ўсходу ўжо мацнэйшыя, чым у апісаных упэрад краінах, асабліва на ўсходніх спадах узгор'яў, не закрытых, як Віленшчына, ад сухіх і маразяных сухазёмных вятроў; дзякуючы гэтаму зіма тут трывалэйшая і халаднэйшая, чым у Віленшчыне, а лёта сушэйшае; неба тут таксама часьцэй бывае яснае. Клімат гэтае мяйсцовасьці наагул налёжыць да найбольш здаровых і прыятных у Беларусі. Вярхі ўзгор'яў маюць ужо клімат халаднэйшы, бо вышэй паднятыя над роўнем мора. Апроч таго, на іх і, асабліва, на заходніх спадах узгор'яў выпадае дужа многа ападкаў (больш за 600 міл. у год). Гэтыя варункі ўжо мэнш спрыяюць земляробству, асабліва на цяжкіх і без таго халодных грунтах, і затым тут пазаставалася шмат лясоў (Налібоцкая пушча і сумéжныя з ёю лясы на захадзе й поўначы Мэнскага пав., лясісты захад Наваградзкага пав.). Прытокі вёрхняга Нёмна, асабліва правыя, маюць дзякуючы гэтым прычынам шмат вады. На паўднёвым усходзе краіны, у Случчыне, ападкаў ужо бывае замала (мэнш 500 мм.), як і ў сусэдным Палесьсі.

Мяшаныя лясы Менскае краіны маюць у сабе найбольш ёлкі, побач з якою шмат расьцё дубу, хвойкі, асіны, бярозы, грабу, ляшчыны і г.д. На паўдні краіны ёлка ўжо пачынае гінуць; тут пераважаюць чыстыя хваёвыя бары, што, праўда, залёжыць перад усім ад грунту. Наагул лёсу ў краіне засталася мала. Спатыкаецца шмат такіх мейсцаў, асабліва ў Наваградзім пав., дзе саўсім няма лёсу, навет на дровы, і насялёньне пачынае апаліваць хаты торфам, каб не вазіць дрэва за дзiesiąткі вёрст з Палесься. У лясістых мяйсцовасьцях, асабліва каля Мэнску, лясныя зарабаткі — дастаўка дроў у Мэнск і на чыгункавыя станцыі, маюць важнае эканомічнае значэньне.

Гаспадарка ў краіне наагул стаіць добра і гаспадары найбольш заможныя, хаця часта — малазямельныя. У Наваградзім ды Слуцкім пав. разьвітая гадоўля коней, цяжкіх найбольш пародаў. Усюдых стараюцца дзяржаць палéпшаныя пароды свіньяў і кароваў. У некаторых мяйсцох разьвіваецца пакрысё сыраварэньне. Сяляне сёюць шмат кармовых траваў, а на пяшчаных грунтах усюдых сёюць лубін. Зямлю акуратна гнояць, вырабляюць яé плугам, а часамі і спранжыноўкаю. Высака стаіць гаспадарка ў дварох.

У краіне значна разьвіта садоўніцтва і гародніцтва, асабліва — у Случчыне. Гэтыя галіны гаспадаркі маюць тут бязумоўна дужа добрую будучыну. Слуцк, Клёцак, Ляхавічы, Замір'е і шмат іншых мястэчак і вёсак славяцца сваімі гародамі. Апроч гаспадаркі вясковае насялёньне часта займаецца хатнімі рамёсламі. Асабліва разьвітае ткацтва, хаця яно за апошнія гады перад вайною крыху было падупала праз конкурэнцыю дзяшовае крамніны. Усё-ж шмат дзе, асабліва ў Случчыне ды Наваградчыне, сялянкі вытыкаюць

дужа прыгожыя паясы, рушнікі, корты (поўваўняныя тканіны), чыста-ваўняныя тканіны, сукны і г.д. У некалькіх мяйсцох выкарыстаны добрыя ганчарныя гліны, на якія краіна багатая. Так, ганчарка разьвітая ў в. Ясянцы, Наваградз. пав., м. Івэнцы,

Рыс. 106. Мёнск.
(Від ад Плябанскіх мыноў на мэста і на Сьвіслач).

Ракаве і г. д. У Івэнцы ды інш. мяйсцох, апроч таго, вырабляюць кахлі. У лясістых мяйсцовасьцях Слуцкага й Мёнскага пав. разьвітыя дзераўляныя вырабы. Над вэрхнім Нёмнам будуюць чаўны і судзіны ды займаюцца сплавам дрэва.

Хвабрычная прамысловасць краіны развітая слаба. Толькі Мёнск пакрысе робіцца вялікім хвабрычным месцам. У ім на хвабрыках працуе каля 2000 работнікаў. У іншых месцах і мястэчках вялікіх хвабрыкаў няма, але па дварох ува ўсіх трох павэтах, асабліва ў Слуцкім, вельмі многа бравароў. Таксама ў лясістых мясцовасцях часта спатыкаюцца пільні.

Па краіне густа разсэяны жывыя, людныя мястэчкі. Ёсць іх тут шмат, вядуць яны значны гандаль, падзяляючы між вясковым насялэннем тавары, якія дастаўляе ім усім Мёнск. Ня вельмі багатая краіна на шляхі. Толькі Мёнскі павёт, можна лічыць, багаты на чыгункі; у Слуцкім-жа пав. да апошняга часу чыгункі як і ня было (праходзіла па досіць глухой мясціне на самым краю павёту); затое цераз усю Случчыну йшла шоса.

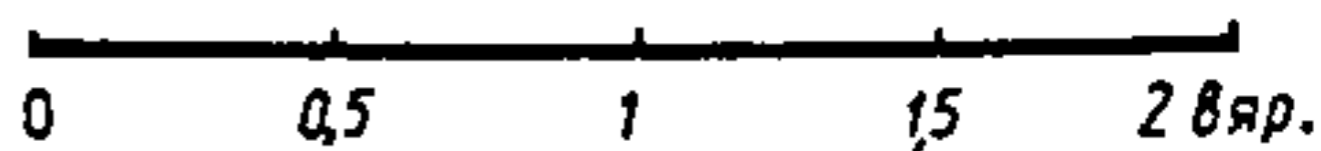
Гісторыя вадападзельнае Менскае краіны была саўсім непадобная да гісторыі суседніх краінаў. Тут ня мог стварыцца гэтакі вялікі цэнтр рачное цывілізацыі, як Полацак, бо, хаця некаторыя з нязначных цяпер рэчак і былі ў даўнейшыя часы судаходнымі, усё-ж на вадзяныя шляхі краіна была заўсёды вельмі бэдная. Праўда, яе перасякалі досіць важныя вадзяныя шляхі, што вялі з Нёмна й Вяльлі ў Прыпяць ды Бярэзіну, але ў самой краіне знаходзіліся якраз найбольш нявыгодныя часткі гэтых шляхоў — волак і; тут купцы павінны былі з вялікімі тратамі і небяспэкаю перацягаваць свае чаўны праз вададзел. Пэўне-ж і тут міжнародны гандаль быў магчымы і некаторыя месцы, як, прыкл., Мёнск, маглі навет іграць пры гэтым значную ролю. Але больш цікавыя хіба былі вадападзельныя прасторы для князёў, што збіралі дань з праездных, і дзеля гэтае мэты, мусіць, будавалі тут большасць старадаўніх гарадоў краіны, — як Заслаўе, Наваградак, Несьвіж ды інш. Асаблівае-ж значэнне ўжо на пачатках гісторыі павінна была мець краіна, як асяродак земляробскае культуры. Развіцццю земляробства спрыялі тут наагул багатыя грунты; на прасторах-жа, пакрытых лёссам, спрадвеку былі вольныя ад лёсу кавалкі стэпу — паляны; калі прыняць пад увагу, як трудна было первабытнаму чалавеку расьцярабліваць лёс пад поле, лёгка зразумець, што на гэтых палянах, да таго-ж вельмі ўраджайнай зямлёю, павінна была ў першы чарод развіцца земляробская культура, што тут ужо ў самыя старыя часы згуртавалася густое земляробскае насялэнне, якое з культурнага боку стаяла шмат вышэй жыхараў акалічных пушчаў, паляўнічых і бортнікаў. У Наваградчыне й Случчыне мы маем краіну з найстарэйшаю земляробскаю культураю, якая адгэтуль пашыралася ўва ўсё бакі, а перад усім — на поўнач і захад. Цікава адзначыць, што культура гэтая была створана, відаць, дрыгвічамі, жыхарамі балот і лясоў, якія з Прыпяцкае нізіны падняліся на паўднёвыя спады суседніх узгор'яў і апанавалі вадазборнік Нёмна. Крывічы засялялі толькі паўночную частку краіны і адгэтуль пашыраліся далей на захад па вадазборніку Вяльлі. У іх зямлі ляжалі і Мёнск, і Заслаўе.

Абсалютная высачыня ў сажанях :

Масштаб :

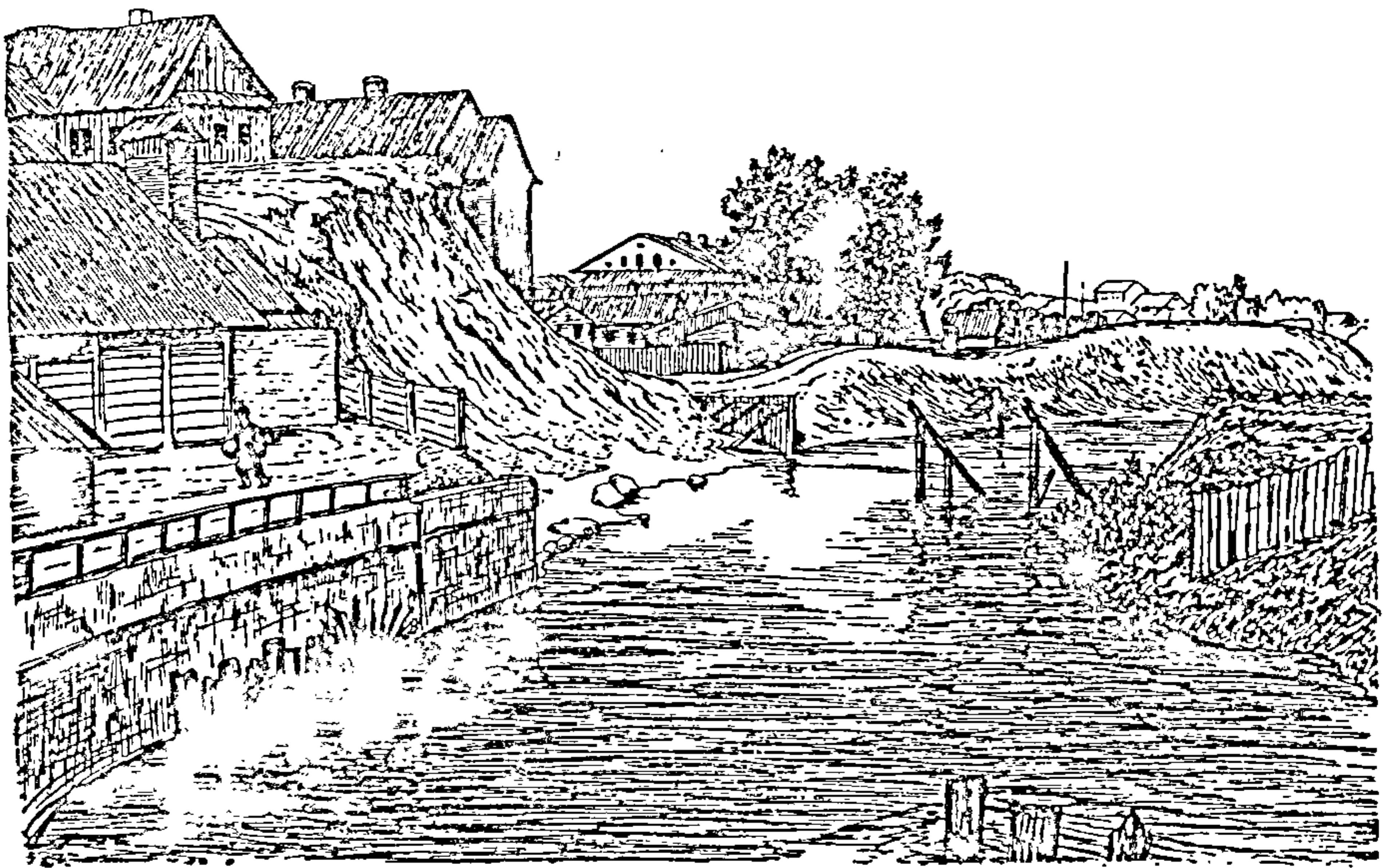
Рыс. 107. Плян Мёнску.

I. Замчышча пры вусьці Нямігі. II. Нізкі рынак. III. Высокае мэста.
 IV. Траецкая гара. V. Залатая Горка. VI. Камароўка. VII. Ляхаўка.
 VIII. Людамонт. IX. Татарская Слабодка. X. Пярэспа. (VI—X — прадмесьці).
 1. Віленскі гасьцінец. 2. Лагойскі гасьцінец. 3. Барысаўскі гасьць. (на Воршу).
 4. Ігуменьскі гасьць. (на Кіяў). 5. Койданаўскі гасьць. (на Слуцк і ў Польшчу).
 6. Ракаўскі гасьць. 7. Чыгунка на Смалёнск. 8. Чыг. на Бэрасьце. 9. Чыг.
 на Гомель. 10. Чыгунка на Вільню. 11. Бэрасьцэйскі вагзал. 12. Віленскі
 вагзал. 13. Тэатр. 14. Жоўтая царква («Кацярынінская»). 15. Новы касцёл.
 Штрыхоўка паказуе абсалютную высачыню; правэдзены горызанталі: 80, 90,
 100 і 110 саж.

Важнейшыя мясцовасці.

МЭНСК (рыс. 106, 107, 109). На нявысокіх узгорках над р. Сьвіслачаю ляжыць цяперашняя сталіца Беларусі — Менск. Заняў ён вялікія прасторы на абодвух берагах гэтае ракі: на в о с е м вёрст цягнецца ён з поўначы на паўдня і на шэсць вёрст — з усходу на захад; хацеўшы-ж аб'ехаць Менск наўкола — трэба ехаць каля трыццаці вёрст.

Вялікі цяпер Мэнск, а Сьвіслач, рака, над якою ён стаіць, у нашыя часы саўсім мала зьвяртае на сябе ўвагі. Пачынаецца

Рыс. 108. Узгорак пры вусьці Нямігі, на якім стаяў Мэнскі замак.

Спэц. рыс. Я. Драздовіча.

яна за 4 мілі ад Мэнску і працякае праз мэста невялікаю несудаходнаю ракою. Даўнэй, аднак, Сьвіслач была куды большаю і глыбэйшаю. Ня толькі па ёй, але і па яе прытоках вышэй Мэнску хадзілі вялікія судзіны з усялякімі таварамі. А недалёка на захад ад Мэнску праходзіць вялікі вадазёл, пачынаюцца значныя прытокі Нёмна і Вяльлі, па якіх з самых даўніх часоў падыймаліся чаўны эўропэйскіх гандляроў. Хочучы трапіць у вадазборнік Дняпра, каб плысці на ўсход

або на паўдня, яны перацягавалі тут сваё чаўны ў Сьвіслач, або ў які іншы прыток Бярэзіны ці Прыпяці. Праз мяйсцовасьць, дзе цяпер стаіць Менск, праходзілі волакі. Тут сустракаліся тавары з захаду, што плылі Вяльлёю й Нёмнам, з усходнімі ды паўднёвымі таварамі, прывезенымі па Сьвіслачы, Бярэзіне і г.д. Саўсім натуральна, што тут ужо ў самай далёкай мінуўшчыне пасяліліся людзі, вырасла мэста (мэстам у нас і да гэтае пары называюць гандлёвы пляц), у якім пачаўся бойкі гандаль — мена. Мусіць, ад гэтага пайшоў і самы назоў места — Менск.

Такая, мусіць, была прычына залажэньня Мэнску і такі характар мэў ён і яго жыцьцё ў тыя далёкія часы, аб якіх нічога ня ведае гісторыя. У летапісах пёршы раз успамінаецца аб ім у XI в. (ад 1066 году). Тады ён ужо істнаваў і мэў важнае значэньне як гандлёвы, а можа, і палітычны пункт. Налэжыў ён тады да Полацку, і вось кіеўскія князі, асабліва Ўладзімір Монамах, вядучы заядлую барацьбу з Полацкам, заўсёды вялікую ўвагу зьвяртаюць на Мэнск і шмат разоў нападаюць на яго. З-за валаданьня Мэнскам адбываліся цяжкія крывавыя бітвы, што сваёю няміласэрнасьцю задзівілі навет аўтара «Слова аб полку Ігаравым», які піша:

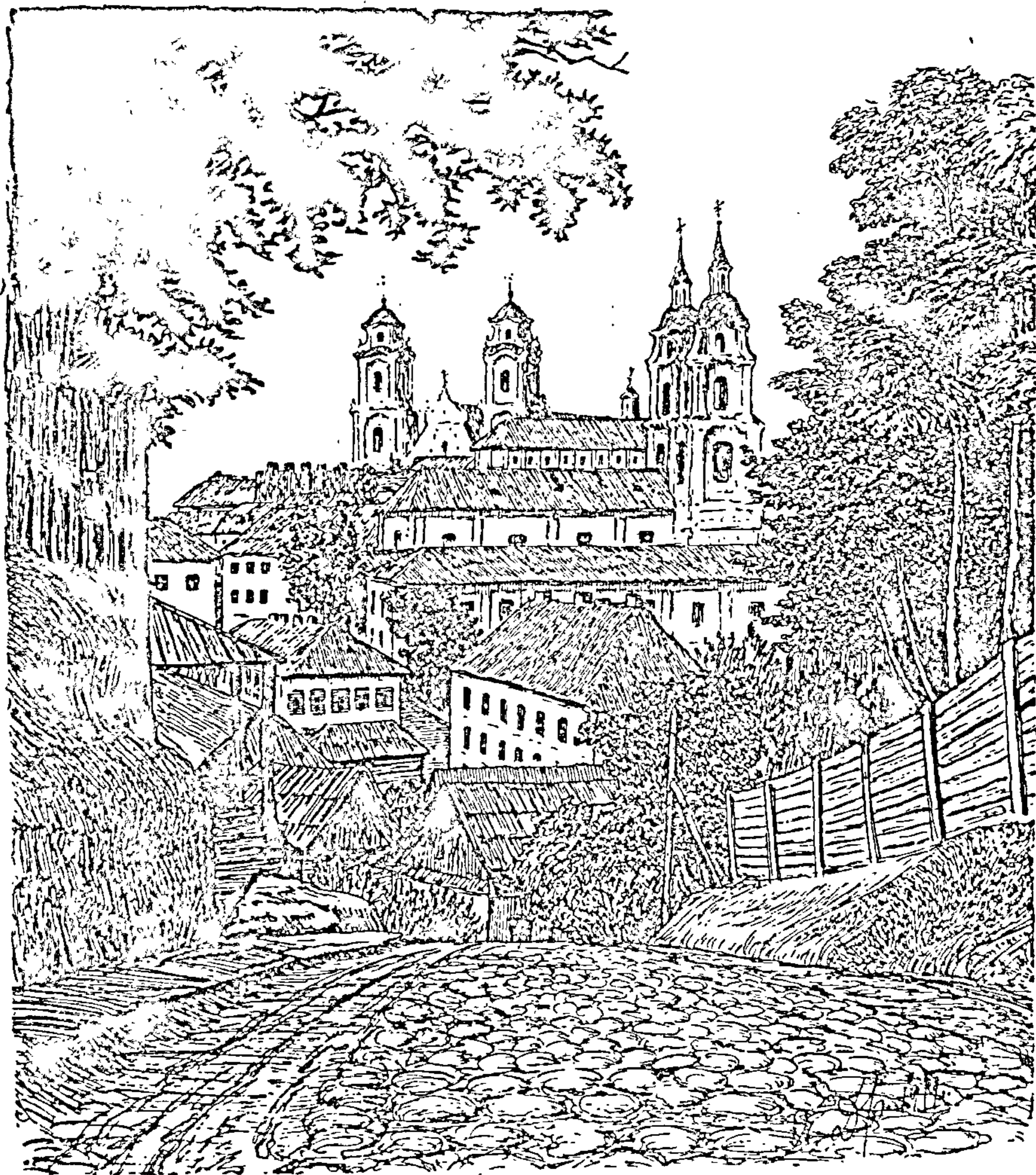
На Нямізе сьцэлюць галовы, бы снапы,
А малоцяць булатнымі цапамі;
Кладуць жыцьцё на таку, ды веюць душу ад цэла.
Не дабром засэяны крывавыя берагі Нямігі, —
Яны засэяны касьцямі руськіх сыноў.

«Крывавыя берагі Нямігі» знаходзяцца якраз у самым цэнтры Мэнску, дзе гэтая невялічкая цяпёр рэчка ўпадае ў Сьвіслач.

Ужо тая заўзятасьць, з якою кіеўскія князі дабіваюцца сабе панаваньня над Мэнскам, выяўляе яго немалое ў тыя часы значэньне. У пачатку XII веку робіцца ён сталіцаю вудзэльнага князьства, якое досіць рана трапляе пад уплывы вырастаючага ў бліжнім сусэдстве, у Наваградку, а пасья ў Вільні, Вялікага Князьства Літоўскага. Пасья скасаваньня вудзэлаў пры Вітаўце Мэнск робіцца ваяводзкім мэстам; бадай ці не найважнёйшым пасья Вільні ўва ўсім Вялікім Князьстве. У тыя часы, — у XV і XVI вякох, шырака разьвіваецца мэнскі гандаль, расьцё і багацее мэста, якое атрымала шырокае самаўрадаваньне паводле Магдэбурскага права.

На пачатках гісторыі, калі сухазёмных гандлёвых шляхоў было дужа мала, калі для іх правядзэньня трэба было скрозь валіць векавую пушчу, асаблівае значэньне мелі вадзяныя шляхі, а значыць, высоўваліся наўпэрад найбольш мэсты, стаячыя над вялікімі рэкамі. У пазьнёйшыя часы, з ростам насяленьня й яго культуры, побач з вадзянымі сталі сухазёмныя шляхі. Палажэньне Менску на сухім, значна

расьцярэбленым вададзэле, што градою цягнэцца ў кірунку Масквы, гэтак выгодным для правядзеньня гасьцінцаў, зрабіла гэтае мэста зборным пунктам для падарожжа ў Маскву. Дарогі на Маскву з Польшчы, Літвы, з Вільні і навет з заходняе Украіны зыходзіліся ў Мэнску і адгэтуль ужо шырокім гасьцінцам праз Лагойск, Барысаў і Воршу йшлі разам у

Рыс. 109. Мэнск. Высокае мэста.
(Від з паўночнага боку, з-за Сьвіслачы).

Спэц. рыс. Я. Драздовіча.

Маскву. Сюдою йшлі войскі ў маскоўскія паходы, што, праўда, часамі было для мэта і шкодна, але гэтымі-ж шляхамі карыстаўся й гандаль. Менск зрабіўся гандлёвым п а с я р э д н і к а м п а м і ж М а с к в о ю і ў с і м З а х а д а м, асабліва-ж паміж Масквою й Вільняю. Маскоўскія купцы мелі тут вялікія склады. Славіўся Мэнск і сваім гандлем з ганзэйскімі мэтамі. Вывозіў ён заганіцу шмат сваіх тавараў, найбольш воску, мёду, смалы і скураў. Экономічнаму разьвіцьцю Мэнску спрыяла тады, мусіць, і яго палажэньне ў зацішнэйшым, чым, прыкл., Полацак, ад вайны мейсцы. Ваённыя падзеі адбіваліся на Мэнску далёка ня так балёсна, як на ўсходніх мэтах Беларусі; ляжаў ён у глыбіні краю, абшырнае Палесьсе бараніла яго ад татарскіх нападаў ды ад казацкіх войнаў.

Усё-ж у часы ўпадку Рэчы Паспалітае нялёгка даводзілася Мэнску, асабліва ў швэдзкую вайну; пажары й пошасьці моцна затрымлівалі яго разьвіцьцё, як і іншых беларускіх мэтаў. Аднак і гэтыя часы пакінулі па сабе не адны толькі благія ўспаміны. У XVII і XVIII вякох Мэнск, які ўпэрад быў чыста дзераўляным мэтам, узбагаціўся цэлым радам вялікіх камяніцаў, якіх асабліва тады будавалі каталіцкія манастыры. Пры манастырох-жа паадкрываліся школы і друкарні; з другога боку, закіпела культурная і нацыянальная дзейнасьць праваслаўных брацтваў. Ня глэдзячы на войны і спусташэньні, йшла творчая культурная работа, пакінуўшая глыбокія сьляды ў гісторыі і жыцьці.

З далучэньнем да Расеі мэнскі гандаль стаў чэзнуць. Толькі ў часе штогодняе вялікае ярмаркі, — к а н т р а к т а ў, ён крыху аджываў. З другога боку, заняпала і культурнае жыцьцё мэта. Пачалося ўпартае змаганьне маскоўскае ўлады з грамадзянствам, якое было ў Мэнску дужа моцна спольшчанае. Гэтае змаганьне надоўга спыніла мяйсцовую культурную працу, заместа якое запанавала казённая прасьвэта і самадурства губэрнатараў. У гэтым часе было зьнішчана шмат памятак старога архітэктуры; улада расейская старалася зраўнаваць з зямлёю ўсё, што толькі прыпамінала аб мінуўшчыне Мэнску, аб яго самабытнасьці, не шкадуючы навет і праваслаўных цэркваў. Так, над Нямігаю, недалёка ад старога Мэнскага замку, у пачатку XVII в., у часе змаганьняў за веру была пабудавана беларускім баярствам П е т р а - П а ў л а ў с к а я царква на знак таго, што яно ніколі ня вырачацца сваё веры і народнасьці. І хаця патомкі закладчыкаў гэтага абяцаньня не датрымалі, аднак-жа царква, пабудаваная ў старым прыгожым стылю, прыпамінала сьвету аб іх здрадзе. Маскоўцы заместа таго, каб шанавалі гэтую, чыста ўжо праваслаўную і навет прыхільную для іх традыцыю, пастараліся яе саўсім згладзіць. Па загаду імператрыцы Кацярыны II царква была названа Кацярынінскаю, а пасья яе перарабілі гэтак, што ад старога архітэктуры не засталася й сьлёду. На прыложаным рысунку (рыс. 110) відна гэтая царква яшчэ ў

сваім даўнейшым відзе, якраз у той час, калі ўжо было пастаўлена рыштаванье для яе пераробкі. Гэтаксама былі зруйнаваны або перароблены на маскоўскі лад у ХІХ в. амаль ня ўсё старыя будынкi — замак, ратуша, шмат манастыроў, касцёлаў і цэркваў.

Ад старасьветчыны ў Менску пры яго тысячагадовай гісторыі засталася гэтак мала памятак, што іх і адшукаць бывае нялёгка. Новы Мёнск, гандлёвы і прамысловы, схваў пад сваімі кварталамі валы старога Мёнскага замку, гістарычную Нямігу пакрыў на ўсім яе працягу дзераўляным мастом, па якім праведзена вуліца, і пашырыў свае межы далёка ўва ўсё бакі, асабліва-ж каля вагзалаў. Зьніштажэньню старасьветчыны дапамагала яшчэ й тое, што будынкi старога Мёнску, навет у замку, былі найбольш дзераўляныя і пры кожным пажары гінулі масамі.

Менскі замак стаяў на нявысокім узгорку над Сьвіслачаю пры вусьці Нямігі, якая абкружвала яго з двух бакоў. У ХІІІ в. ён быў умацаваны высокімі землянымі валамі; гэтаксама і ўсё мэста было абкружана валам. Апроч таго, існавала крэпасць на прадмесці Мёнску — Камароўцы, на востраве сярод возера. У наш час на мейсцы возера засталася толькі балота, а ад крэпасці — ніякага знаку. Замак-жа над Нямігаю існаваў да канца ХVІІІ в.; пасля стаў бяз догляду руйнавацца, будынкi яго перайшлі ў прыватныя рукі (адзін з такіх будынкаў відзён на рыс. 111), і толькі дзе-ня-дзе з-пад бэдных мяшчанскіх хатак выглядаюць часткі валоў, што абкружвалі замак (рыс. 108); таксама мала знаку засталася і ад валу, якім было абвэдзена мэста.

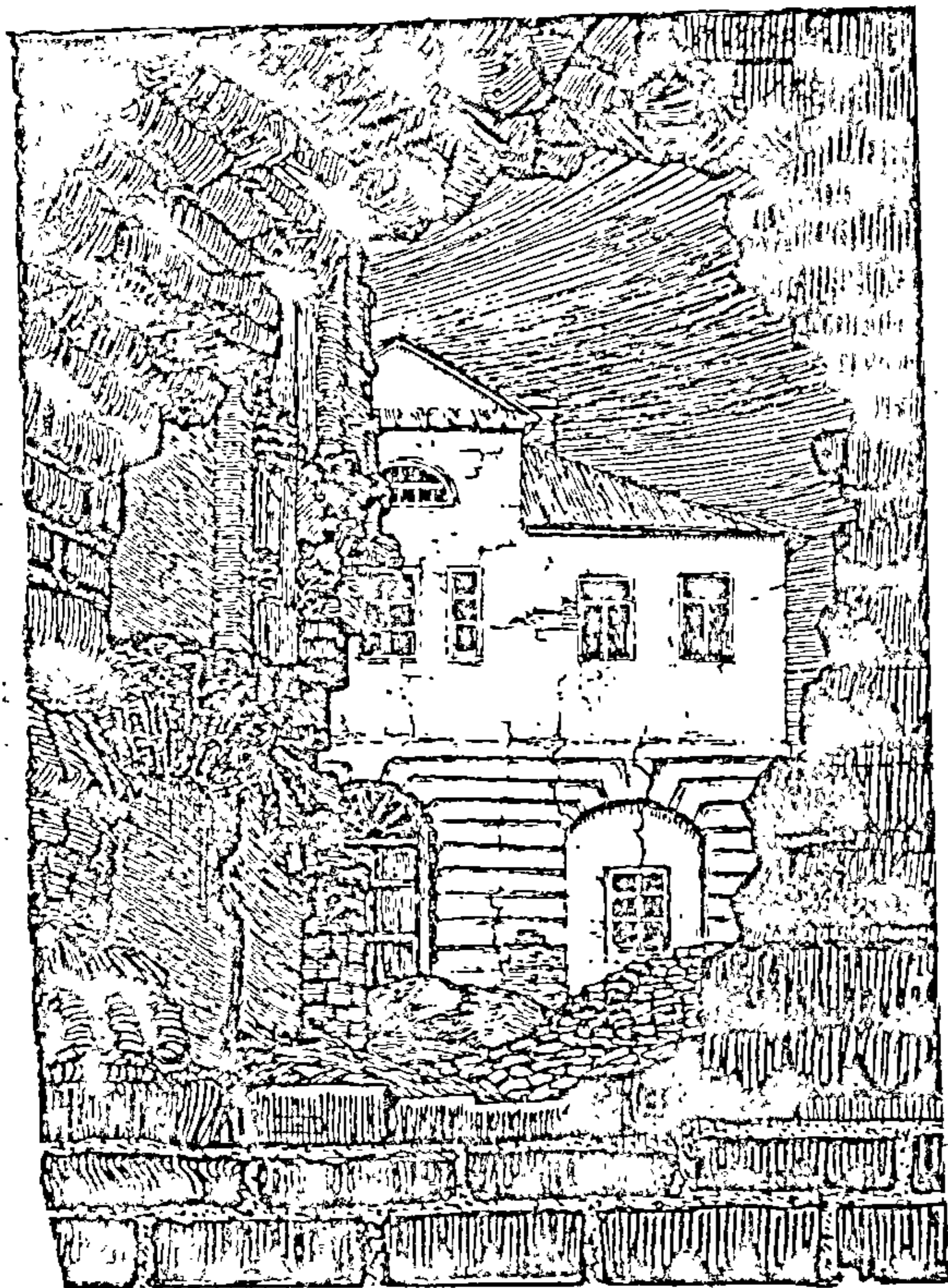
На паўдня ад замку, на сусэдным узгорку, значна большым і вышэйшым, знаходзіцца Высокае мэста. Па баках вялікага пляцу, дзе даўней, мусіць, адбываўся гандаль, размясціліся важнейшыя цэрквы, касцёлы і манастыры ды розныя ўрадовыя ўстановы, якія найбольш займаюць старыя манастырскія будоўлі. Даўней тут стаяла вялікая і прыгожая

Рыс. 110. Жоўтая царква ў Мёнску (у часе пераробкі).

ратуша, дзе месціўся кіруючы справамі места магістрат (рыс. 112); ратуша згарэла у 40-х гадох прошлага веку, а адбудоўваць яе расейцы не хацелі.

На Высокім месце стаяць цяпер — Праваслаўны сабор, перароблены на маскоўскі лад з прыгожае старое Сьвята-Духаўскае царквы, Катэдральны касьцёл і цэлы рад будынкаў каля яго, пабудаваных у XVIII в., што належаўлі даўней езуітам (рыс. 113), праваслаўны манастыр (будаваны ў XVII в.) і даўнейшыя каталіцкія

Рыс. 111. Мэнск. Адзін з уцалеўшых замковых будынкаў.

манастыры — бэнэдыктынскі (абярнуты пад архіў), дамініканскі (зроблены казармы і каланча) ды інш., — будаваныя найбольш у XVII в. Высокае места цяпер лічыцца цэнтрам Мэнску; на пляцы яго адбываюцца важнейшыя народныя сходы, маніфэстацыі і г. д.

У шырокай лагчыне паміж замкам і Высокім месцам знаходзіцца гандлёвы асяродак Мэнску. Такую ролю гэтая мяйсцовасць іграе спрадвек; наагул, мусіць, тут і пабудоваўся спачатку Мэнск. Ня дарма-ж народ дагэтуль называець гэтую лагчыну — Старым месцам, або яшчэ — Нізкім месцам, ці Нізкім рынкам. На краю Ніз-

кога места знаходзіцца ўжо ўспамінаная Кацярынінская царква, якую народ называе проста Жоўтаю царквою (рыс. 110).

На левым бэразе Сьвіслачы, паміж ёю і Камароўскім балотам, падыймаецца нявысокая Траецкая гара, на якой даўней стаяла шмат манастыроў. Побач ляжыць уздоўж гасьцінцаў, што йдуць на Маскву, прадмесце Залатая Горка з прыгожым касьцёлам.

У другой палове XIX в. пачалося эканамічнае адраджэнне Мэнску. Асабліва аджыло гэтае старавэчнае мэста, калі ў ім скрыжаваліся (у 70-х гадох) дзвэ чыгункі, якія вельмі шчасліва прайшлі якраз сьлёдам старадаўніх шляхоў, падтрымліваўшых гандлёвае значэнне Мэнску. Мэнск зрабіўся дужа важным чыгункавым вузлом. Асабліва карыснаю трэба лічыць створаную чыгункамі сувязь з Украінаю. Праз Мэнск пайшло на захад, да Лібаўскага порту — украінскае збожжа;

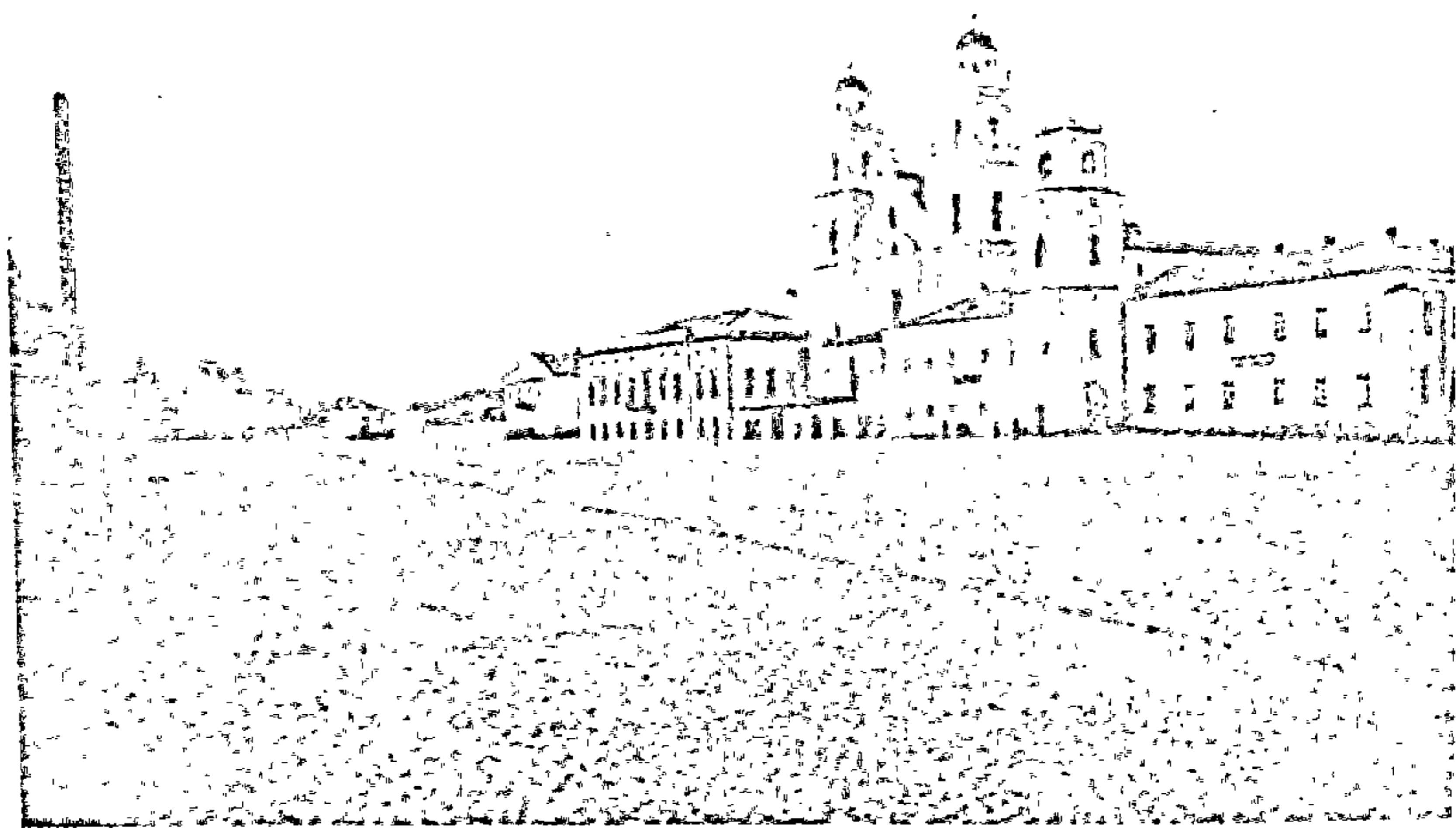
Рыс. 112. Мэнск. Высокае мэста ў 40-х гадох XIX в.
(від з паўдня; зправа старая ратуша).

у Украіну-ж пайшло беларускае дрэва. У Мэнску стварыўся цэнтр ляснога гандлю, зьмесьціліся чыгункавыя ўрады й майстроўні. Разам з тым хутка стала расьці і разбудоўвацца само мэста, і такім чынам на пачатку XX веку Мэнск зрабіўся пасля Вільні найбольшым мэстам Беларусі.

Займаў ён да таго-ж вельмі выгоднае цэнтральнае палажэньне ў краі, а чыгункі, разыходзячыся з яго ў чатырох кірунках, звязвалі яго беспасярэдна з Вільняю, Смалёнскам, Гомелем і Бэрасьцем, значыць, з усімі, блізка важнейшымі часткамі Беларусі, большымі яе цэнтрамі. Раскіданья, разлучанья часткі Беларусі Мэнск злучаў у адну эканамічную суцэльнасьць. Побач з эканамічным злучэньнем

пачалося і культурнае, і палітычнае, цэнтрам і прадстаўніком якога зрабіўся Мёнск. У 1917 годзе шырокі народны беларускі рух выбраў сваім цэнтрам Мёнск; з гэтага часу зрабіўся ён агульна-прызнанаю сталіцаю Беларусі.

Перад вайною Мёнск меў каля 110120 тыс. жыхараў. У часе вайны лічба насялэння падвоілася. Цяпер трэба лічыць заўсёднага насялэння ў Менску каля 150 тысячаў. Гэткім парадкам па вялічыні Менск займае другое месца пасля Вільні. Як і ў іншых нашых месцах, больш палавіны

Рыс. 113. Мёнск. Пляц Высокага месца
(від з захаду).

жыхараў Менску — жыды, рэшта — беларусы, а таксама палякі, маскоўцы і інш. Трэба лічыць, што на кожную сотню мянчан ёсць каля 40 беларусаў.

Беларусы ў Мёнску найбольш — дробныя дамаўласьнікі, рамёсьнікі, чыгункавыя працаўнікі, чыноўнікі, хвабрычныя і падзённыя работнікі. Жыды ў Мёнску займаюцца найбалей рамёсламі, гандлем і работаю на хвабрыках. Палякі — гэта жменька інтэлігэнцыі, моцная толькі дзеля падтрыманьня ад несьведомых беларусаў-каталікоў, а расейцы — гэта абжыўшыяся ў Мёнску наездныя чыноўнікі.

Хвабрычна-заводзкая прамысловасць Мэнску шыбка расьцё і зьмяняецца; за апошнія 20 гадоў, напр., лік работнікаў павялічыўся ў 4 разы.

Найбольш разьвітая мэталёвая прамысловасць. Хвабрыкі будовы машынаў (іх усіх 5) займаюць каля 500 работнікаў. Далэй ёсьць 5 хвабрыкаў абояў (з 300 работнікамі), 3 гарбарні, 5 цагэльняў, 2 хвабрыкі мэханічнага вобую, 3 дражджовых заводы (бравары), 1 хвабрыка грабянёў, хвабрыкі табачныя, мылаварныя, гільзавыя і інш.

Усё хвабрыкі займаюць больш 2000 работнікаў і вырабляюць тавару на 4 міліёны рублёў. Апроч хвабрычных работнікаў, у Мэнску шмат ёсьць рамесьнікаў, якія вырабляюць тандэтныя адзэжу і абуцьцё.

Лэжачы блізка што на мяжы паміж земляробскаю Мэнска-Наваградзкаю краінаю і поўным лясных багацьцяў Палесьсем, пры вельмі выгоднай сувязі чыгункаю з вялізарнаю правінцыяю, Мэнск і ў нашыя часы мае вельмі добры грунт для разьвіцьця гандлю. Менскі гандаль разьвіты досіць добра. Тутэйшыя гуртаўнікі раздаюць тавары на сотні ляжачых навакола мястэчак і зьбіраюць, сартуюць і прадаюць мяйсцовыя вырабы. Мэнск вывозіць досіць многа збожжа й іншых сельска-гаспадарскіх прадуктаў у Лібаву і ў Варшаву. Але асабліва добра разьвіўся тут лясны гандаль. На лёсе мэнскія купцы шмат зарабляюць, адпраўляючы яго найбольш на Ўкраіну, а таксама і ў Нямэччыну.

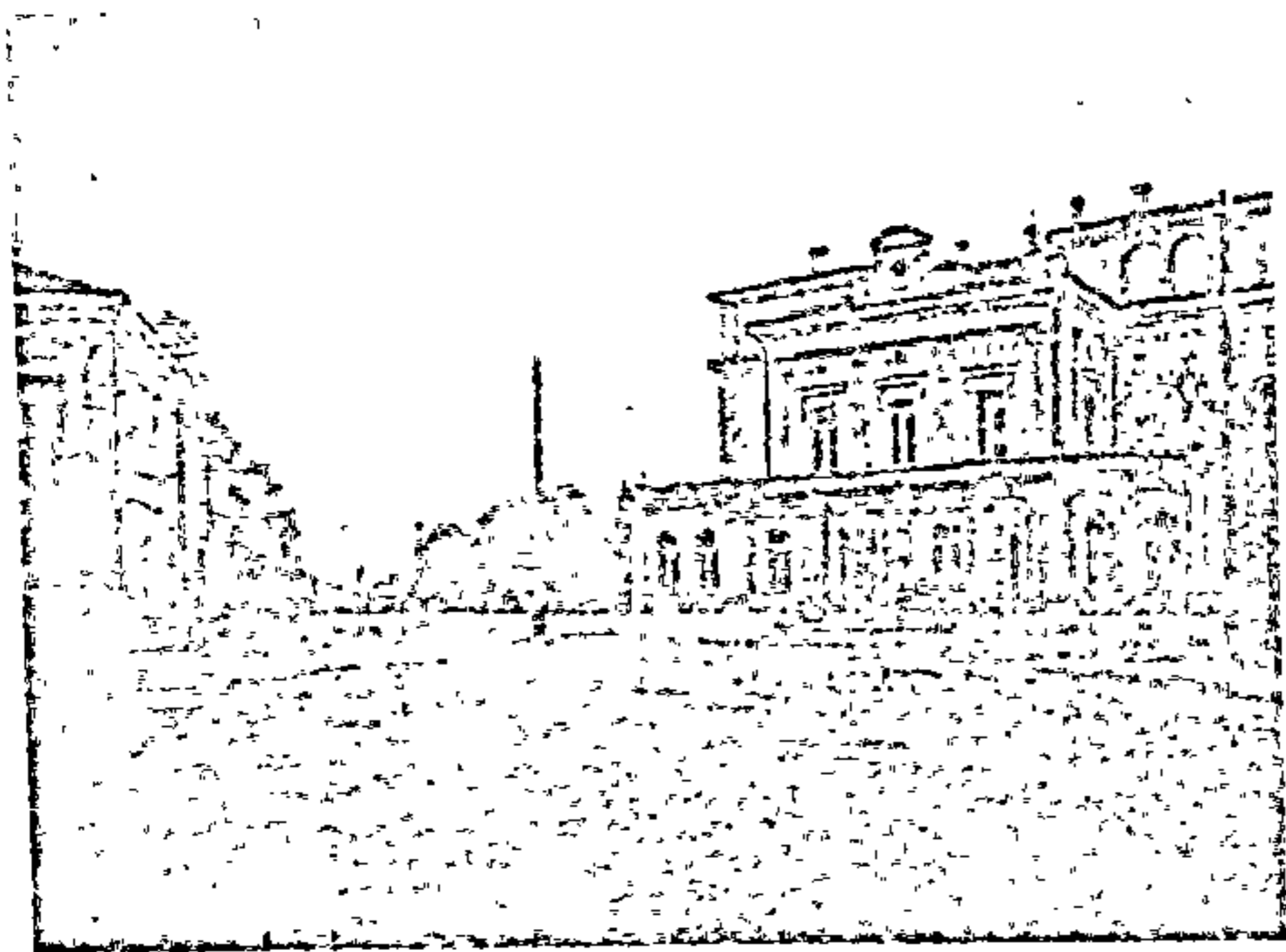
У Мэнску за часы вайны залажыўся цэнтр беларускага коопэратыўнага руху — Цэнтральны саюз спажывецкіх таварыстваў Беларусі (Цэ н т р а б е л с а ю з), у якім аб'ядналіся сотні вясковых коопэратываў і некалькі дробных коопэратыўных саюзаў.

За апошнія гады аджыло і буйна разраслося культурнае жыцьцё ў Менску. У месьце йзноў стаў працаваць цэлы рад прасьвётных, навуковых і інш. установаў і арганізацыяў. Пазакладаліся новыя школы і між імі гэтак даўно чаканыя Менскам — вышэйшыя школы. З 1918 г. існаваў тут вышэйшы Беларускі пэдагогічны інстытут, які зьліўся з адкрытым крыху пазьней Беларускім дзяржаўным унівэрсітэтам. Апроч таго, сярэдняя політэхнічная школа рэфармавана ў Беларускі політэхнічны інстытут. Істнуе, ўрэшце, Беларускі дзяржаўны тэатр ды вышэйшая навуковая ўстанова, якая з часам, пэўне, разаўецца ў Беларускую Акадэмію Навукаў — Інстытут Беларускае Культуры.

Найлепшы выгляд мае Менск, калі глядзець на яго з поўначы. Над мэстам пануе ўзгорак Высокага мэста, на якім падымаюцца ў вышыню вежы цэркваў і касьцёлаў. Калі падысьці бліжэй да цэнтру і глядзець на Высокае мэста з-за Сьвіслачы (рыс. 109), дык яно выдае адным вялікім

каменным гмахам, што падыймаецца проста ад берагоў Сьвіслачы на высачыню некалькіх дзесяткаў сажняў. Прыятна песьцяць вочы перахаваныя з гэтага боку сьляды старое, прадвэчнае архітэктуры, і тут толькі хіба й можна добра ўсьвэдаміць сабе, што цяперашні Мэнск мае тысячагадовую багатую гісторыю. А калі ўзыйсьці на каторую з вэжаў, што высяцца над Высокім мэстам, дык воку адкрыецца шырокі від на Мэнск і яго прадмесьці. На пёршы пагляд увесь прастор, заняты імі, выглядае адным вялікім садам. Але прыгледзіўшыся мы пабачым затопленыя ў садох дзераўляныя дамкі мэнскіх мяшчанаў. Гэтымі-ж дамкімі, дзераўлянымі, абкружанымі садком і гародчыкам, і забудована большая часьціна вялікага прастору, занятага Мэнскам.

Ваколіцы Мэнску досіць прыгожыя, асабліва на захадзе, дзе зараз-жа за мэстам высака падыймаецца Мэнскае ўзгор'е. Налэжачыя да яго гліністыя ўзгоркі твораць мяйсцамі, асабліва на берагах сусэдніх прытокаў Сьвіслачы, (напр., у Лошыцы) вельмі харошыя горныя краявіды. З

Рыс. 114. Тэатр у Мэнску.

паўночнага і ўсходняга боку да Менску прылягаюць больш роўныя прасторы з небагатаю пяшчанаю зямлёю, пакрытыя хваёвымі барамі (Камароўскі, Антонаўскі лясы). Цікава адзначыць, што паўночны край мэста падыходзіць да самага бэрагу досіць абшырнага Камароўскага балота, якое ня так даўно, як ужо ўспаміналася, было возерам. Камароўскае балота тым, між іншым, цікавае, што на ім робяцца навуковыя дасьледы адзінае ў Беларусі Балотнае пробнае станцыі. Станцыя гэтая знайшла спосабы, як з

дзікога балота зрабіць добрую багатую сенажаць і навет ураджайнае поле.

З мястэчак Мэнскага пав. трэба адзначыць Заслаўе, дзе ў X в. была пасялілася напоўлегендарная княгіня Рагнеда з сынам сваім Ізяславам. Тады было яно сталіцаю абшырнага вудзельнага князьства; цяпер гэта невялічкае мястэчка над р. Сьвіслачаю. Аб слаўнай яго мінуўшчыне сьвэдчыць толькі вялічавы гарадзішча ды шмат курганоў у ваколіцах. Недалёка ад Заслаўя — гандлёвае і прамысловае мястэчка Ракаў, з 3500 чал. жыхараў. У мястэчку шмат рамесьнікаў, што вырабляюць машыны для гаспадаркі — сячкарні, арфы ды інш., якія разыходзяцца па ўсёй Беларусі і навет за яе мэжы. Апроч таго, ёсьць тут шмат ганчароў. На захад ад Ракава ёсьць м. Івянец,

якога жыхары займаюцца ганчаркаю і вырабам кахляў. Недалёка ад Івэнца знаходзіцца маленькі фаліварачак Люцынка, у якім жыў беларускі паэта В. Дунін-Марцінкевіч.

На паўднёвы захад ад Мэнску, пры чыгунцы, ляжыць у ўраджайнай мяйсцовасці досіць вялікае і багатае мястэчка Койданава. Пад ім у XIII веку дзвюма ўдачнымі бітвамі Скірмунту і Міндоўгу ўдалося спыніць татараў і адбараніць Беларусь ад татарскае няволі. Ад XVI веку Койданава было адным з цэнтраў беларускага кальвінізму; памяткай гэтае яго ролі застаўся старасьвэцкі кальвінскі збор, абкружаны валам. Над Нёмнам, пры самай чыгунцы, ляжыць значнае мяст. **Стоўбцы** з важнаю прыстаню. Недалёка ад Стаўбцоў Нёман становіцца судаходным. Асабліва разраслася была Стаўпéцкая прыстань у часе Крымскае вайны, калі для расейскага гандлю было замкнёнае Чорнае мора. Пасьля гэтае вайны рух у мястэчку ізноў зьмэншыўся. У мястэчку ёсьць хвабрыка сярнічак; рамесьнікі займаюцца будоўляю чаўноў і паленьнем вапны. Недалёка ад Стаўбцоў у в. Міколаяўшчыне радзіўся вядомы сучасны беларускі паэта Якуб Колас.

На паўдні і захадзе Мэнскага пав. каля Стаўбцоў, Івэнца грунты лёгкія, бэдныя; рэшта павéту ляжыць на цяжкіх глістых грунтах, на якіх добра родзіць збожжа; лясоў тут мала. Толькі на ўсход ад Мэнску грунты робяцца бяднэйшымі і мяйсцовасьць лясістаю.

Слуцк — найзначнейшае места ў зямлі дрыгвічоў, адзін са старэйшых беларускіх гарадоў, перахаваўшы да таго-ж шмат памятак мінуўшчыны. Ляжыць ён на шляху — сухаземным і вадзяным з Менску і Вільні — на Ўкраіну (Валынь), і за сваю гісторыю ня раз вытрымліваў напады татараў і маскоўцаў. Даўгі час Слуцк быў сталіцаю вудзэльнага князьства. Князі слуцкія (Олельковічы, патомкі Гедыміна) адзначаліся сваім спагадам да навукі і мастацтва. У пачатку XVI в. праславілася сваім героізмам княгіня слуцкая Анастазія, удава аднаго з Олельковічаў. Яна некалькі разоў на чале случчан адбівала напады вялікіх татарскіх ды маскоўскіх войскаў. У XVII в. Слуцк перайшоў да магутнага роду Радзівілаў і пад іхняю апекаю закрусаваў яшчэ больш, чым упэрад. Радзівілы спагадалі, як вéдама, кальвінізму, і па ўсёй Случчыне пазакладалі кальвінскія школы і зборы. У Слуцку ў XVII в. залажылася кальвінская гімназія, якая ператрывала ўсю езуіцкую рэакцыю.

Старасьвэцкі Слуцк быў багатым прамысловым мэстам; тут у XVII в. пасялілася шмат шкотляндцаў, якія ўцяклі з сваё бацькаўшчыны ад рэлігійных прасьлёдаваньняў. Дзякуючы ім, развілася ў Слуцку прамысловасьць і гандаль; пазьней у ім працавала хвабрыка шоўкавых паясоў, вядомых з свайго хараства і далікатнасьці па ўсёй Эўропе (**Слуцкія паясы**).

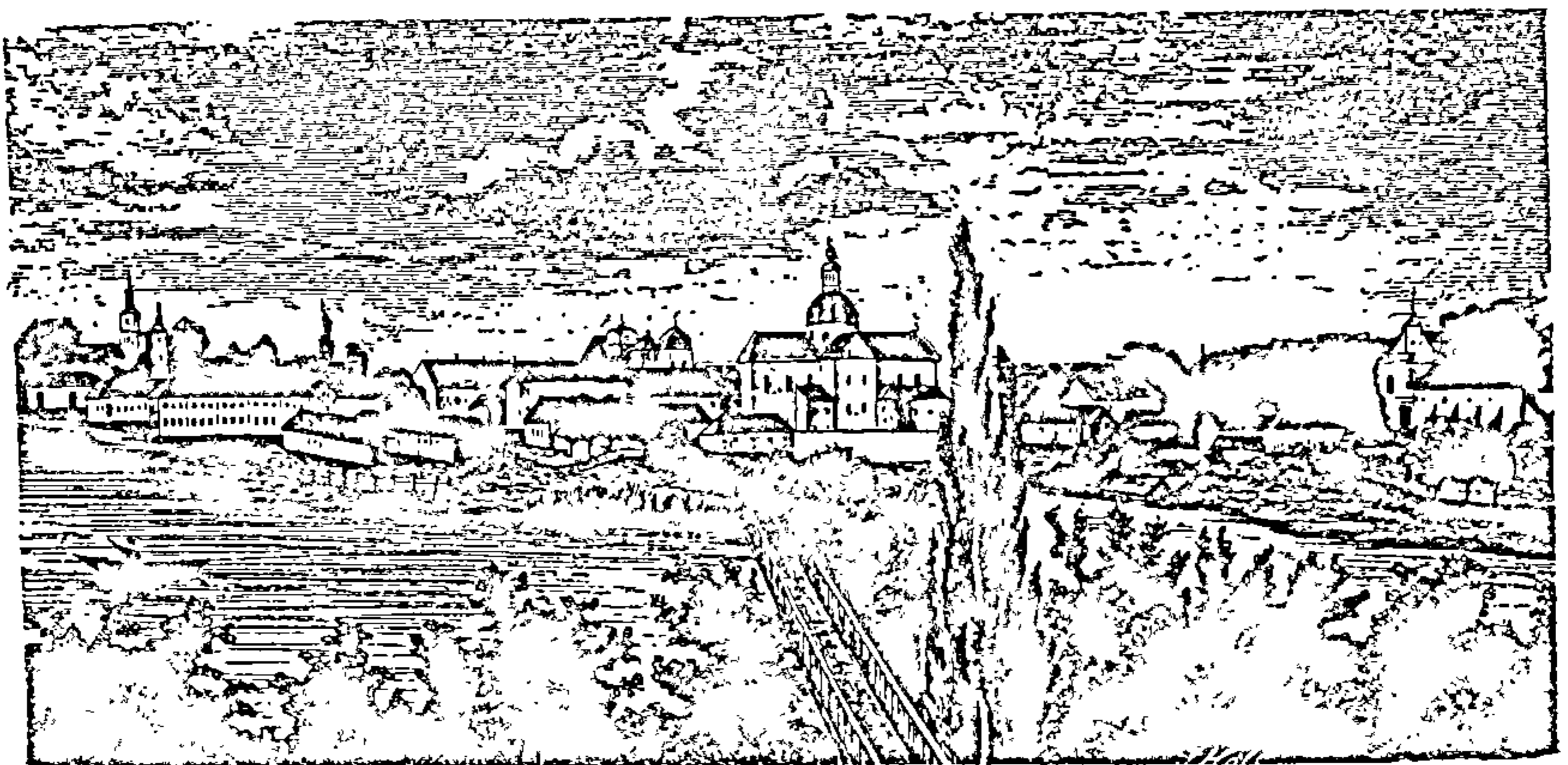
У Слуцку ёсьць некалькі старых цэркваў і касьцёл, а таксама Траéцкі манастыр, у якім перахована шмат

беларускае старасьвётчыны; перахавалася таксама некалькі вялікіх замчышчаў і курганоў.

Цяпер Слуцк мае каля 18 тыс. насялёньня. Да апошніх часоў гэта было ціхое мэста. Значная частка яго жыхараў займаецца гаспадаркаю. Асабліва славіцца Слуцк сваймі гародамі і садамі. З слуцкіх садоў выйшаў вядомы сорт ігруш — С л у ц к і я Б э р ы. Нядаўна ў Слуцк праведзена чыгунка, і мэста значна аджыло.

Капыль — старасьвэцкое мэста, цяпер невялічкае мястэчка з 4 тыс. жыхараў, якія апроч гаспадаркі займаюцца ткацтвам. Даўнэй гэтае рамяство стаяла тут шмат вышэй і больш было пашыранае.

Нясвіж (рыс. 115) — старое мэста, заложанае крывічамі. З даўных часоў тут зьмяшчаецца рэзідэнцыя Радзівілаў. Мэста

Рыс. 115. Нясвіж.

ляжыць між двух вазёраў, а на другім баку вазёраў высіцца вялізны і стары (XVI в.) замак Радзівілаў. Замак гэты быў сьвэдкаю жыцця нашае найбуйнэйшае арыстакратыі ў часы яе найбольшае вагі. Даўнэй у замку зьмяшчаліся неапісанае вартасці музэальныя колэкцыі — галерыі абразоў, архівы, бібліятэкі. Самыя важныя дакумэнты з беларускае гісторыі перахоўваліся ў Радзівілаў, якім гэта было даручана каралём Жыгімонтам-Аўгустам. Нясвіжскі замак быў адным з галоўных культурных цэнтраў Беларусі ў той час, калі беларуская культура магла йсьці побач оз ожною заходня-эўропэйскаю. У XVI в. Нясвіж быў цэнтрам беларускае рэформацыі; істнавала тут адна з старэйшых у краі друкарняў, дзе кальвіністы друкавалі сваю літэратуру. Пазьнэй тут было пабудавана некалькі манастыроў і школ.

З старасьвѣтчыны Нясвѣжскае засталася мала; самае каштоўнае вывезена ў Петраград, Бэрлін і нямавѣдама куды. Нясвѣж, маючы каля 10 тыс. насялѣньня, налѣжыць і цяпѣр да культурнѣйшых мѣстаў Беларусі. Шмат камяніцаў, брукаваных вуліц, нѣкалькі сярэдніх школаў, між імі — старая вучыцельская сэмінарыя, урэшце шмат прыватных таварыстваў, якія вядуць шырокую культурную працу.

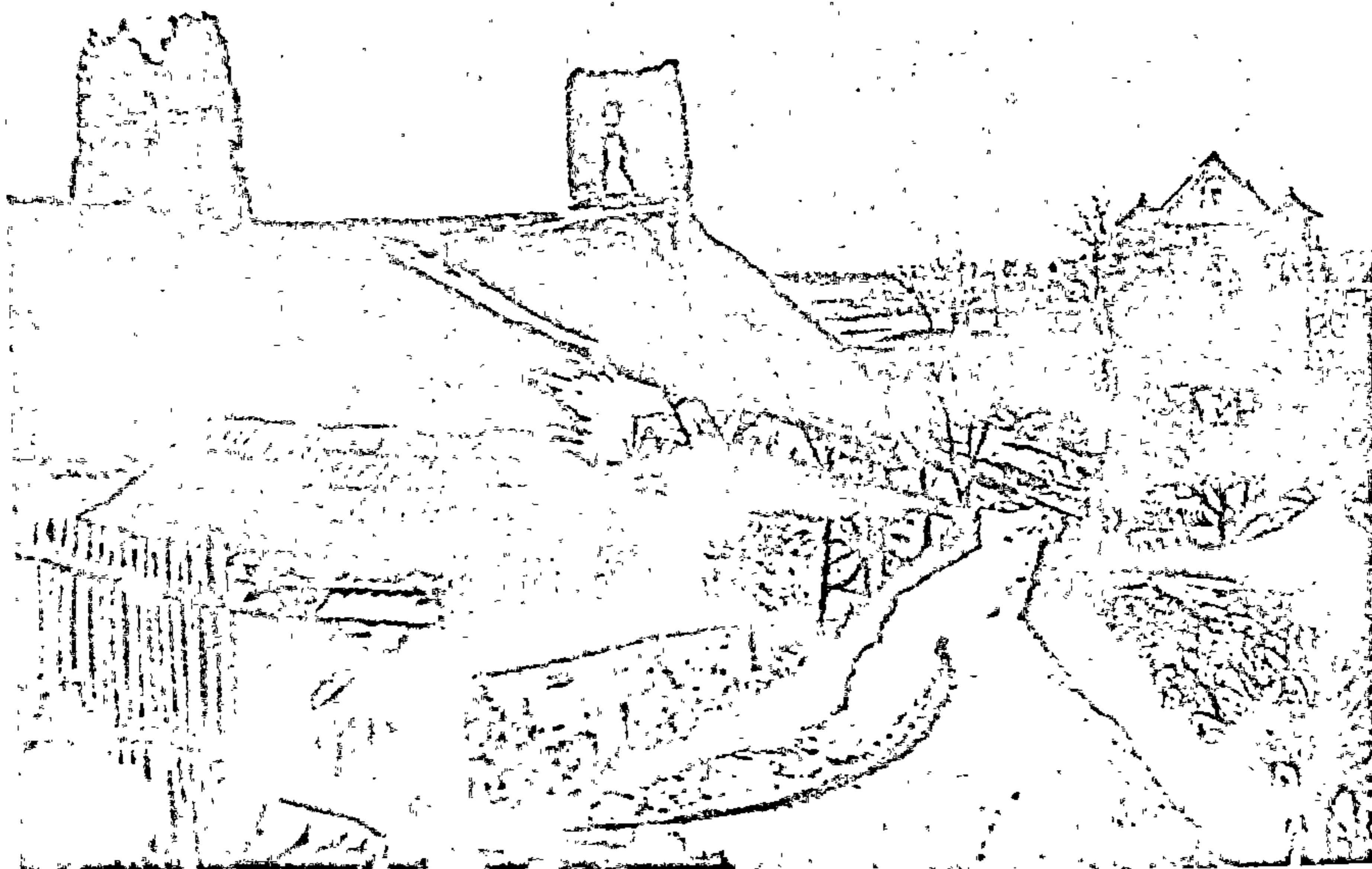
Клѣцак — даўнейшае дрыгвіцкае мѣста. На памятку аб мінуўшчыне засталася тут абшырнае замчышча, абкружанае з усіх бакоў балотам. Цяпѣр Клѣцак вялікае тарговае і прамысловае мястэчка (7 тыс. жыхараў) ля р. Лані. У мястэчку нѣкалькі млыноў, хвабрыка грабянѣў, і моцна развѣта гародніцтва. Тут-жа істнавала адна з старэйшых і мацнѣйшых пазычковых касаў. У Клѣцку вядзѣцца значны гандаль збожжам, ільняным сямѣньням ды інш. Ляхавічы — значнае мястэчка (каля 5 тыс. жыхараў); у ім развѣта гародніцтва, шмат ёсьць муляроў. Ляхавічы гандлююць мясам, сырымі скурамі і збожжам. Апошнімі часамі гандаль тут стаў падаць дзеля таго, што шмат кушчоў перабралася ў Баранавічы, якія ляжаць недалёка. Калісь была тут наймацнѣйшая ў Беларусі крэпасць. Гэтая крэпасць вытрымала між іншым 6-х мѣсячную аблогу маскоўцаў.

На поўначы Слуцкага пав. цераз Клѣцак і Капыль ідзѣць узгор'е, што памалу зьніжаецца к паўдню павѣту. На ўзгор'і і яго спадах ляжаць багатыя глістыя грунты. Мясцовасьць тут вельмі густа засѣленая, лясоў мала. Паўднёвая частка павѣту мае пяшчаныя грунты, пакрыта лясамі і балотамі. Тут вёскі сустракаюцца рэдка, наагул гэта край бязлюдны. Па ўсім сваім адзнакам ён найбольш падобен да Мазырскага Палѣсься; тут між іншым пачынаецца вялізнае балота Грычына, аб якім народная легенда кажа, што яно злучана падзѣмным каналам з Чорным морам.

Таксама палѣскі характар мае і поўдзень Наваградзкага павѣту, але тут лясы ўжо шмат больш парасьцярэбліваны і мясцовасьць досіць густа засѣленая. Большая-ж часць Наваградчыны зусім блізка бязлѣсная. Толькі дубовыя і бярозавыя гаі тут часцѣй спатыкаюцца.

На мяжы поля і лясоў ляжаць Баранавічы. Навакола — пяшчаныя неўраджайныя грунты, бѣдныя вёскі. Такою-ж бѣднаю вѣскаю былі й Баранавічы нѣкалькі дзесяткаў гадоў назад. Але прайшлі цераз Баранавічы тры чыгункі й шоса, пабудаваліся 2 вагзалы, і Баранавічы сталі значным мястэчкам з больш чым 10-х тысячным насялѣньнем. Расьлі Баранавічы найбольш коштам іншых сусѣдніх мястэчак, якіх чыгунка абмінула. Аднэй з прычынаў росту Баранавіч былі ваенныя лагеры, якія штогод раскідваліся ў ваколіцах мястэчка.

Старасьвэцкае беларускае мэста Наваградак заложана немавэдама калі. У XI в. тут на старым гарадзішчы быў пабудаваны замак, як лічаць, кіеўскімі князямі. У XIII в. яго заваяваў літоўскі князь Рынгольт. Сын Рынгольта Міндоўг зрабіў Наваградак сталіцаю Беларуска-Літоўскае дзяржавы. Тут ён прыняў хрысьціянства і каранаванься на караля Літвы. У XV в. тут закладаецца беларуская праваслаўная мітрополія. Пасьля Наваградак даўгі час зьяўляецца галоўным мэстам ваяводства. У ім, таксама, адбываюцца сэсіі Галоўнага Трыбуналу, ды перахоўваюцца судовыя архівы. З гэтае

Рыс. 116. Наваградак. Руіны замку.

прычыны сюды зьяжджалася шмат шляхты з усяе дзяржавы, што падтрымлівала гандаль і наагул разьвіцьцё мэста. Цяпер гэта глухое, невялікае мэста. Насялёньня ў ім каля 10 тыс., прамысловасьць неразвітая, гандаль слабы. Уся бяда Наваградку — што яго абмінула чыгунка.

Ляжыць Наваградак у мясцовасьці гарыстай і вельмі прыгожай. З яго ваколіцаў расьцякаецца шмат ручаёў у прытокі Нёмна. На адным з узгоркаў (Замковая гара) высяцца руіны замку Наваградзкага (рыс. 116). Адгэтуль адкрываюцца цудоўныя віды вёрст на 70 і больш. Другі ўзгорак, відаць, насыпны, называюць магілаю Міндоўга. У Наваградку вучыўся і жыў Адам Міцкевіч.

На ўсход ад Наваградку, у вельмі ўраджайнай мяйсцовасці, ляжаць Карэлічы, дзе даўнэй была цукраварня, і Шчорсы, ля Нёмну, на надта цяжкой, але добрай зямлі, слаўныя на ўсю Беларусь з сваё гаспадаркі. У Шчорсах была вялікая і каштоўная бібліятэка, у якой перахоўваліся ўсё, якія калі выдаваліся географічныя карты Беларусі. На паўдня ад Наваградку ляжыць праслаўленае Міцкевічам воз. Сьвітазь, а недалёка ад воз. Каўдычаўскага мейсца ўрадзін яго — засьце — нак Завосьсе. У гэтым глухім закутку радзіўся найвялікшы з паэтаў Беларусі. Там-жа па блізкасці, у Тугановічах, ёсць сельска-гаспадарская пробная станцыя. У в. Ясянцы, каля Гарадзішча, і суседніх вёсках моцна разьвітае гарбарства. Вакола — мяйсцовасць гарыстая, зямля неўраджайная.

Мір — даўнэй вельмі значнае тарговае мястэчка; калісь быў сядзібаю цыганскага старшыні, або «караля». Мірскія цыганы тады займаліся промысламі, між іншым, ткацтвам, мелі навет хвабрыкі суконныя, палатняныя і гарбарні, — і жылі на мейсцы. Пасьля сьмерці свайго апошняга «караля» яны пацягнуліся па сьвэце. У Міры ёсць вельмі цікавыя руіны вялізарнага замку, пабудаванага ў XVI веку Радзівіламі. У мястэчку каля 3 тыс. жыхараў, бываюць конскія ярмаркі два разы ў год.

Гарадзэя — або Забір'е, станцыя чыгункі, першая ў Беларусі па вялічыні вывазу збожжа. Ляжыць у вельмі ўраджайнай мяйсцовасці. Пры станцыі вырасла мястэчка. У суседнім двары ёсць вялікая сыраварня, у якой вырабляюцца вядомыя навет на Петраградзкім і Варшаўскім рынках «ш в а й ц а р - с к і я» сыры. Добра пастаўлена гадоўля скаціны і гародніцтва.

Наваградзкі павёт ляжыць найбольш на ўраджайных глістых грунтах, часткаю навет на лёсавых, і мае густое насялёньне. Ня гледзячы на малазямельле, сялянства жыве добра. Моцна разьвітая гадоўля коней, якіх гуртаўшчыкі закупляюць на кірмашах і адпраўляюць заганіцу. Скаціну дзяржаць палёпшаных пародаў. Шмат садоў і добрых гароды. Разьвітае ткацтва. Наднёманскія сёлы зарабляюць на сплаве лесу.

«Але ня толькі ўраджайнасьцяй адзначаецца Наваградзкая зямля, — піша Кіркар, — а яшчэ і чаруючым выглядам сваім. Маса рэчак, ручаёў і вазёраў прарэзуюць павёт ува ўсіх кірунках і зьліваюцца ў дзвэ галоўныя ракі, у вялічавы Нёман, на паўночным усходзе і Шчару — на паўдні. Высокія ўзгор'і, абшырныя лагчыны, усюдых багатая расьліннасьць, дубовыя гаі, цёмныя лясы прыхарошуюць Наваградзкую зямлю, увесь час зьмяняюць яе краявіды і не даюць супачынку вачом. Шмат перажыла гэтая старэйшая славянская зямля, зрошаная патокамі беларускае й літоўскае крыві. Шмат захавалася тут і памятак ад часоў пракавётных.

Харошы й ясны край гэты, з сваймі цікавымі гістарычнымі ўспамінамі, знаходзіцца як быццам на мяжы хмарнага, туманнага, балотнага Надпрыпяцкага Палесься».

Апошнія словы Кіркара можна аднёсьці і да ўсяё Мёнскае краіны. Далей за ёю на ўсход і паўдня ўсюдых цягнуцца бары й балоты Палесься.

Наваградзкая зямля радзіла і выгадавала Адама Міцкэвіча. За гэта ён яё праславіў на ўвесь сьвет, як не праслаўляў ніадзін паэта сваё Бацькаўшчыны.

ВЕРХНЕБЯРЭЗІНСКАЯ КРАІНА. З паўночнага ўсходу да Мёнскае краіны прылягаюць два вялікія павёты Ігуменьскі і Барысаўскі, на прасторы якіх перамешуюцца прыметы вадападзэльнае земляробскае Мёнскае краіны з прыметамі тыповага нізіннага, пяшчанага і лясістага Палесься. Лёжачы у безпасярэднім суседстве з Мёнскам, гэтак, што з некаторых частак абодвух павётаў гаспадары часьцёй езьдзяць у Мёнск, чым у суседняе мястэчка, яны ў значнай меры адчуваюць на сабе эканомічныя і культурныя ўплывы сталіцы Беларусі.

У большай часьці іх, аднак, палёская прырода пераважае гэты ўплыў вялікага мэста. Затым, наагул бяручы, павёты гэтыя маюць вельмі нізкую, раўнуючы да Мёнскае краіны, гушчыню насяленьня (амаль ня ў два разы мэншую), значна большы % лэсу і няўжытаў — балотаў, і іх можна было-б, пры жаданьні, разглядаць, як натуральны працяг Вялікае Палёскае нізіны.

Большую ўсходнюю частку абодвух павётаў абвадняе вёрхняя й сярэдняя Бярэзіна (рыс. 23) з сваімі прытокамі, з паміж якіх важнейшы — Сьвіслач. У заходняй часьці працякае прыток Прыпяці — Птыч, ды тут-жа пачынаецца Нёман з сваімі пёршымі зьвэрху прытокамі і Вяльля. Бярэзіна тут судаходная і ў эканомічным жыцьці ўсходняе часьці павётаў іграе важную ролю.

Павёрхняя заходніх частак абодвух павётаў падобная да сумэжных мяйсцовасьцяў Мёнскае краіны. У Барысаўскім пав. высокім валам з паўдня на поўнач праходзіць Мёнскае ўзгор'е, якое на самай мяжы павёту з Мёнскім дайшло найбольшае высачыні (Лысая гара). Грунты тут сугліністыя, моцна камяністыя, сярэдняе ўраджайнасьці; расьце шмат лясоў, паміж якімі пераважаюць яловыя й мяшаныя.

Паўночна-заходнюю частку Ігуменьскага павёту займаюць лагодныя спады Мёнскага ўзгор'я, складзеныя, гэтаксама, як і ў Мёнскай краіне, з падысподняе морэны, на якой ляжаць ураджайныя суглінкі і супяскі. Лясоў тут мала, насяленьне густое, займаецца земляробствам. Па мэры збліжэньня да Бярэзіны грунты пачынаюць бяднець, суглінікі зьмяняюцца супескамі, а ўздоўж самое Бярэзіны, асабліва-ж на ўсход ад яё, ляжыць шырачэнны паяс пяшчаных грунтоў, на якіх разьлягліся вялізарныя пушчы — Барысаўская, у Барысаў-

скім пав., і Любашанская ў Ігуменьскім. Такім чынам тут паўтараюцца тыя-ж тыпы мяйсцовасцяў, што і ў Мёнскай краіне, з тэю розніцаю, што земляробская мяйсцовасць займае досіць малую частку краіны, а палéская — вялікую. На паўдні-ж Ігуменьскага пав. мяйсцовасць прымае ўжо рэзкі палéскі выгляд; тут сярод вялізарных пушчаў, што ляжаць уздоўж р. Птыча і ніжняе Сьвіслачы, значныя прасторы займаюць чаротавыя балоты. У часы лядавіковых тут існавала, мусіць, вялізнае возера, у якое ўлівалася й Бярэзіна. Ад вялікага Палéскага возера яно аддзялялася малазначным павышэннем павёрхні, якое стварае паміж імі Наваградзкі горб.

Бязлюдныя палéскія прасторы ляжаць і на поўначы Барысаўскага пав., у ваколіцах Бярэзінскага каналу; лічаць, што й тамка знаходзілася лядавіковае возера.

Наагул краіна зьяўляецца адню з найбольш лясістых у Беларусі. Трэба лічыць, што каля 40 % яé прастору пакрыта лясамі. У мяшаных лясох тут пераважае ёлка; граб спатыкаецца толькі на паўдні. Наагул на паўдні краіны, у вадазборніку Сьвіслачы і Птыча, шмат чыстых ліставых лясоў з ліпы і дубу. На пясках-жа і тут усюдых хвойка.

Краіна мае рэдкае насялёньне; з усіх бакоў, апрача паўдня, абкружваюць яé краіны значна гусьцёй заселеныя, больш расьцярэбленыя і земляробскія. Нельга сказаць, аднак, каб і тут гаспадарка стаяла дрэнна. Насялёньне вядзе й тут яшчэ досіць культурную гаспадарку, — прыкл., ужывае шмат штучных гнаёў, гарэ — найбольш плугамі. Сёюць тут шмат ячмёну й бульбы, а таксама кармовых траваў. Дый натуральных сенажацяў тут хватае. Усё гэта, асабліва ў сувязі з выгоднымі шляхамі, якія абслужваюць значную частку краіны, моцна дапамагае разьвіццю гадоўлі скаціны.

Рыс. 117. Даўнёйшыя тыпы сялян з Барысаўшчыны (канец XVIII в.).

Буйная прамысловасьць у краіне слаба разьвітая. Аднак у Барысаве пакрысе вырастае досіць значны прамысловы цэнтр. Палажэньне на судаходнай рацэ пры перасячэньні яё вялікаю чыгункаю шмат гэтаму дапамагае. Па вёсках-жа краіны шмат бравароў і пільняў. У розных мясцох шмат таксама смалярнаў і тэрпэтынных заводаў. Моцна разьвітыя тут, як і трэба было спадзявацца, усё віды лясных промыслаў: і рубка, і возка, і сплаў. Вывозіцца адгэтуль надта многа лэсу, да таго ж найлёпшага сорту (найлёпшы мачтавы лэс — з ваколіцаў Халопеніч, у Барысаўскім пав.), вывозіцца гэтаксама шмат смалы, скіпідару, дзэгцю і інш. лясных тавараў. Гэтыя тавары йдуць убольшасьці на Ўкраіну, але таксама, па Бярэзінскім

Рыс. 118. Вясковая вуліца ў Барысаўскім Палэсьсі.

канале і па чыгунках, у Рыгу ды ў Заход. Эўропу. Шмат дрэва йдзе ў Мэнск. У некаторых мясцовасьцях насялёньне гэтак занятае ляснымі зарабаткамі, што закідае гаспадарку й жывіцца прывозным хлёбам. Гэта, аднак, — выняткі. Наагул краіне свайго хлёба хапае, а пэўныя яё часьці навет вывозяць хлёб на старану.

Хатнія рамёслы асабліва пашыраныя ў Ігуменьскім пав. Пераважаюць тут вырабы з дрэва. Так, у раёне ліставых лясоў шмат сялян займаецца драньнём лыка, вырабам рагожаў, палазоў, дугаў, лапцяў, кашоў ды іншых рэчаў з ясені, дуба, асіны й ліпы. Шмат дзе займаюцца бандаркаю. У Барысаўскім пав. ля Смалявічаў паляць вапну. У іншых мясцох — робяць

цэглу, вараць мыла, займаюцца гарбарствам, ганчаркаю і г.д. Мяісцамі пачынаюць капаць торф, якога тут ёсьць шмат; даўнэй разраблялі й балотную руду. Ёсьць тут некалькі мінэральных крыніцаў; з іх Лагойскія — былі нейкі час, навет эксплёатаваліся: там быў зроблены невялічкі курорт, цяпер закінуты.

З гістарычнага і эканамічнага боку большая часць краіны вельмі цесна звязаная з Мэнскам. Густа расьсёяныя мястэчкі вядуць бойкі гандаль таварамі мэнскіх гуртаўнікоў. Галоўным рынкам для збыту таксама зьяўляецца Мэнск. Туды вядуць і чыгункі, перасякаючыя краіну. Толькі ўсходняя, палёская паласа краіны звязана беспасярэдна з Бярэзінскім вадзяным шляхам, і ўплывы Мэнску тут ужо крыху мэнш адчуваюцца.

Важнэйшыя мяісцовасьці. Найбольшае места краіны — Барысаў, з 20 тыс. жыхараў. Ляжыць ён на левым беразе Бярэзіны, на якой мае параходную прыстань, і пры чыгунцы. Барысаў вядзе досіць жывы гандаль лесам, малю, дзёгцем, найбольш з Украінаю. Хвабрычная прамысловасьць развітая. Ёсьць дзеве вялікіх хвабрыкі сярнічак, 6 пільняў, шкляная гута, папэрня, картонная хвабрыка і дзiesiąткі два дробных заводаў. Лік работнікаў даходзіць да 1700 чал.

Барысаў належаць да старых местаў; яго пабудаваў у XII в. полацкі князь Барыс Усяславіч. На востраве сярод Бярэзіны быў даўнэй замак, якога расейцы абярнулі ў вострог. Са старых будынкаў ёсьць цікавы касьцёл, пабудаваны ў XVII веку. На правым беразе ракі на ўзгор'ях высяцца акопы, зробленыя ў часе расейска-францускае вайны 1812 г. Барысаў іграў у часе гэтае вайны значную ролю. Недалёка ад яго была нешчаслівая пераправа цераз Бярэзіну Наполеонавых арміяў.

На захад ад Барысава у гарыстай і лясістай мяісцовасьці над р. Гайнаю ляжыць старасьвецкае мястэчка Лагойск. Быў тут даўнэй вялікі замак, навакола якога былі на цэлую мілю параскіданыя мэншыя замкі. Цяпер ад замкаў пазаставаліся толькі руіны, пазарастаўшыя лесам. Лагойскі двор належаў да Тышкэвічаў, адзін з якіх быў вучоным архэолёгам; ён шмат папрацаваў над памяткамі мінуўшчыны Беларусі. Тышкэвічы сабралі цэнны архіў і музэй і залажылі хвабрыкі ткацкую й зялёзную. Цяпер Лагойск невялікае мястэчка, з досіць развітым гандлем. У ваколіцах Лагойску ёсьць некалькі сёрных і зялёзістых крыніцаў, якія ў мінулым веку славіліся сваімі лячэбнымі прымэтамі, а цяпер аб іх забыліся.

Ніжэй Барысава ёсьць на Бярэзіне прыстань Чарняўка і пры ёй невялікае, але прамысловае мястэчка, вядомае з сваіх ганчарскіх вырабаў. Недалёка ад яго ёсьць зялёзныя хвабрыкі Радзівіла, якія працавалі на балотнай рудзе. Цяпер яны нячынныя.

На поўначы Барысаўскага пав., на мяжы яго з Дзісьненскім, знаходзіцца невялікі, глухі гарадок Докшыцы, з 5 тыс. жыхараў.

Барысаўскі павёт р. Бярэзінаю дзэліцца на дзвэ розныя часьці. На захад ад Бярэзіны — Мёнскае ўзгор'е, грунты супяшчаныя і, хаця лясоў шмат, але ўсё-ж мэнш, чым у ўсходняй часьці, дзе цягнуцца, асабліва ўздоўж вярхоўяў Бярэзіны, аграмадныя пушчы, на пяшчаных грунтах. Праўда, і на ўсход ад Бярэзіны падыймаюцца (каля Халопеніч) канцы Дняпроўскага ўзгор'я, але яно тут займае нязначны куток. Даўнэй Барысаўскі пав. лічыўся адным з найбагацэйшых у Беларусі.

Ігуменьскі павёт ляжыць шырокім паясом, працягнутым ад Нёмна аж за Бярэзіну. Прырода яго на гэтым вялікім прасторы няроўная. Паўночна-заходняя часьць ляжыць на ўраджайнай зямлі, лясоў мае мала, а насялёньне густое. Паўднёвая часьць, над Птычом, ляжыць найбольш на пясках і пакрытая хваёвымі барамі і чаротавымі балотамі — такімі самымі, як і ў суседняй Палэскай нізіне. Рэшта павёту ляжыць на пяшчаных і супяшчаных грунтах, мае шмат лясоў, хвойных і ліставых.

Хвабрычная прамысловасьць у павёце, апрача бравароў і пільняў, развіта слаба. Даўнэй, аднак, было тут некалькі суконных хвабрыкаў — у Раванічах, Сьмілавічах і Бярэзыні.

З мястэчак, апроч павэтавага мэста Ігуменя (з 5 тыс. жыхараў), які ляжыць у глухой мяйсцовасьці сярод аграмадных лясоў і мае вельмі малое эаномічнае значэньне, трэба сказаць аб мястэчку Бярэзыні. Ляжыць яно над р. Бярэзінаю, у цэнтры аграмаднага палэскага району. Мае параходную прыстань і вядзэ значны гандаль дрэвам і смалою. У ваколіцах ёсьць вапэльні. Люднасьці каля 4 тыс. чал.

У заходняй часьці павёту ляжыць рад дробных мястэчак, як Вузда, Дукора, Пухавічы, Пясочнае і г.д. Кожнае з іх мае сваю, часта вельмі цікавую, гістарычную мінуўшчыну, а цяпер зьяўляецца гандлёвым пунктам. Спаміж іх выдзяляюцца Сьмілавічы — невялікае, але прамысловае і гандлёвае мястэчка, што ляжыць за 5 міль ад Мёнску. Тут ёсьць некалькі гарбарняў, дзе найбольш працуюць татары, якіх у мястэчку шмат.

Сярод Ігуменьскіх і Барысаўскіх пушчаў шмат захавалася рэлігійных лягэндаў аб асобных мяйсцовасьцях, зьвязаных найбольш з абразамі Багародзіцы. У такія мэйсцы, гэтак званыя прошчы, у пэўныя дні, найбольш у маладзіковыя нядзэлі, зьбіраюцца багамольцы з усяе ваколіцы, а часта і здалёку. З такіх прошчаў выдзяляецца Мар'іна Горка — на паўдня ад Ігуменя. Была тут даўнэй, мусіць, паганская сьвятыня. Лягэнда кажа, што нэхта ахвяраваўся пабудаваць капліцу, пабачыўшы ў сьне Матку Божую, і, выдараваўшы, пабудаваў. У гэтай капліцы аказаўся цудоўны вобраз, які не гарэў пры пажарах і шмат каго ўздараўляў. З часам гэты вобраз стаў далёка вядомы. Кожную маладзіковую нядзэлю атпраўляецца тут служба Божая.

У Мар'інай Горцы існуе сярэдняя сельска-гаспадарская школа.

IV. Наднёманская краіна (Гора- дзеншчына).

Да Наднёманскае краіны мы адносім тыя павёты, што ляжаць уздоўж сярэдняга бэгу Нёмна й яго прытокаў, Горадзенскі, Сакольскі, Ваўкавыскі, Пружанскі й Слонімскі павёты Горадзенскае губэрні, Лідзкі павёт Віленскае губ. й беларускую частку Сувальскае губэрні (Аўгустоўскі павёт і часьці іншых). Шмат падобнасьці з імі маюць і ляжачыя далей на захад павёты. Падлясься; але іх мы, аднак, будзем разглядаць як асобную краіну.

Як і ў вышэйапісаных Полацкай і Віленскай краінах, вялікая рака, у даным выпадку Нёман, звязуе павёты Горадзеншчыны ў адну прыродную, эканомічную і асабліва гістарычную суцэльнасьць. Апроч таго, для Наднёманскае краіны характэрны: высокая гушчыня насяленьня, з паміж якога значны % заняты ў прамысловасьці, мяккі клімат і, дзякуючы гэтаму, багатая расьліннасьць, грунты досіць лёгкія, але ўраджайныя, досіць высокая гаспадарская культура.

Горадзеншчына мае выгляд лагчыны, на днё якое, пасярод краіны, цячэ Нёман. Ад Нёмна і на паўдня, і на поўнач мяйсцовасьць робіцца вышэйшаю. На поўначы падыймаецца Лідзкая краіна падысподняе морэны. Досіць значная яё высачыня прымушае Нёман рабіць вялікую дугу ад Наваградку да Горадні. На паўдня ад Нёмну разлягліся невялікія і нявысокія ўзгор'і Ваўкавыскае й Горадзенскае, разьдзяляючы вадазборнікі Нёмна й Віслы. Нёман і яго прытокі выкапуюць сабе ў гэтых узгор'ях глыбокія даліны з досіць стромкімі спадамі. Але наагул у краіне пераважаюць раўнінныя краявіды. Асабліва гэта трэба сказаць аб Лідчыне. Там толькі лядавіковыя даліны прытокаў Нёмна ствараюць пэўныя няроўнасьці грунту.

На захадзе краіны ляжыць шырокая пяшчаная і балоцістая даліна р. Бабра, якая пераходзіць навет праз вадазёл і даходзіць далінаю Чорнае Ганжы да самага Нёмна. У часах лядавіковых гэтаю далінаю плыла вялікая лядавіковая рака, уліваючы сваё воды ў Віслу праз Нарву і Буг. Цяпер старым сьлёдам лядавіковае ракі плывуць успомненыя рэкі: Бабёр і Чорная Ганжа, ды праведзены Аўгустоўскі канал. Уздоўж Чорнае Ганжы пяшчаная раўніна робіцца гэткаю шырокаю, што прыходзіцца думаць, што тут было навет цэлае лядавіковае возера. Возера гэтае абыймала, мусіць, вялізныя прасторы й на правым бэразе Нёмна, дзе гэтаксама ляжаць пяшчаныя раўніны, занятыя Горадзенскаю пушчаю. На левым-жа бэразе на пясках разляглася Аўгустоўская пушча. На паўночны захад ад яё падыймаецца высокае Сувальскае ўзгор'е.

Узгор'і Горадзенскае і Ваўкавыскае, пакрытыя наагул досіць ураджайнымі грунтамі, на паўдні пераходзяць у пяшчаныя і супяшчаныя раўніны Падлясься. На ўсходзе краіны ў Слонім-супяшчаныя раўніны Падлясься. На ўсходзе краіны ў Слонім-скім пав. за р. Шчараю ляжыць значная частка Наваградзкага ўзгор'я, якое тут даходзіць значнае высачыні (ля в. Тарасаўцы — 132 саж.). Затое паўднёвая частка Слонімскага пав. мае ўжо чыстапалёскі характар і нічым ня розніцца ад суседняга з ёю паўночнага Палесься.

Клімат Наднёманскае краіны цяплейшы і мягчэйшы, чымся ўсіх папярэдніх, што зусім зразумела. Наднёманская краіна моцна пасунута на паўдні і захад, калі прыраўнаваць яе навет да Мёнскае, або Віленскае краінаў. Зіма тут бывае мяккая, сьнег у адлігу часта зыходзіць. Затое ўлетку йдзе больш дажджоў, неба пахмурнейшае. Сярэдняя гадавая тэмпература каля $+6,5^{\circ}$. Блізкасьць мора моцна ўплывае на клімат гэтае краіны. (Ад Аўгустова да мора — 170 вёр.) Асабліваю вільготнасьцяю павэтра адзначаюцца лядавіковыя даліны. Над імі ў летнія ночы заўсёды блізка стаяць туманы.

Грунты краіны ў большасьці — лёгкія, супяшчаныя, досіць ураджайныя. Паміж супяскаў, на больш павышаных мяйсцовасьцях, ляжаць астравамі цяжэйшыя суглінкі, гэтак званыя пшанічныя зэмлі. Але затое спатыкаецца досіць многа і зусім бэдных пяшчаных грунтаў. Найбольш іх у Слонімскім пав., на правым бэразе Шчары, а таксама ля Нёмна ў Горадзенскім пав. (правы бэраг) і ў Аўгустоўскім (лёвы бэраг). Хаця большая частка гэтых пяскоў ляжыць пад лясамі, але шмат ужо лясоў парасьцярэблівана. Не заўсёды ўмеў, аднак, гаспадар скарыстаць з пяшчанага грунту; часта вецер раздзьмухае палёткі і робіць на іх мейсцы сьвётла-жоўтую пяшчаную пустыню-выдму. Пакрысе пясок перасоўваецца і далей, засыпаючы сабою ўраджайнае поле і навет сялібы.

Сярэдзіна Наднёманскае краіны мае мала лясоў; часта спатыкаюцца зусім бязьлэсных мяйсцовасьці, дзе на дзесяткі вёрст наўкола няма лэсу. Затое ўздоўж межаў краіны цягнуцца вялікія лясы — пушчы. Паўночныя наднёманскія пяскі займаюць пушчы Горадзенская і Аўгустоўская. З усходу йдуць дубовыя Дакудаўскія лясы, ля Нёмна, і цэлыя лясны паяс уздоўж пяшчанага правага бэрагу Шчары (Ліпічанская пушча). Урэшце на паўднёвых адхонаватых спадах Ваўкавыскага ўзгор'я ляжыць слаўная Белавэжская пушча.

У лясох Горадзеншчыны расьце ўжо шмат ліставога дрэва, часта спатыкаюцца і цэлыя ліставыя лясы, напр., дубнякі. Шмат тут ёсьць грыбоў, ягад. Водзіцца ў пушчах яшчэ шмат і ўсялякае зьвярыны, навет і рэдкае. Гэтым асабліва славіцца Белавэжская пушча.

Вазераў у краіне мала. Толькі ў Горадзенскай пушчы, як сьляды краявіду суседніх морэнных краінаў, ляжаць вялікія

выцягнутыя вазёры, прыкл., воз. Б е л а е*), ды яшчэ ў даліне Нёмна спатыкаюцца невялікія вазяркі — астаткі старых рэчышчаў. На паўднёвым усходзе, у Слонімскім і Пружанскім павётах, ляжаць абшырныя балоты, праўда, ужо моцна падсушаныя. Частка іх улетку косіцца. С е н а ж а ц я ў наагул уздоўж рэкаў краіны ёсць шмат, асабліва ў Слонімскім і Пружанскім пав.; гэта дазваляе трымаць больш скаціны.

Г а с п а д а р к а ў Наднёманскай краіне стаіць высака і да таго-ж ня толькі ў дварох, а і па вёсках. На лёгкіх грунтах, якіх у краіне найбольш, дзе даўней сёялі толькі авёс ды грэчку, ды яшчэ каноплі, цяпер садзяць вельмі шмат бульбы, сёюць канюшыны, сарадэлі і інш. Сёюць таксама і ячмён, і грэчку, прычым грэчкі тут сёюць больш, чымся ў суседніх краінах. Гадуець заводзкую скаціну: коней, сьвіньні. Разводзяць значныя сады й гароды; сёюць, між іншым, шмат табакі.

Як мы ведаем, цераз краіну праходзіць апрача Нёмна яшчэ Шчара, злучаная з Прыпяцю Агінскім каналам. Гэтыя вадзяныя дарогі, калі-б былі добра выкарыстаныя, маглі-б моцна падняць эканамічнае жыццё краю. Цяпер яны служаць найбольш для сплаву лёсу, даючы зарабатак насяленьню, асабліва ў Пружанскім і Слонімскім павётах.

Беларускае насяленьне Горадзеншчыны ўжывае найбольш паўднёвае гаворкі (сакуны); на захадзе краіны ў мове беларусаў сустракаюцца полёнізмы. Існуюць і пераходныя беларуска-мазурскія гаворкі (суседняя з беларусамі польская гаворка — мазурская), але займаюць яны дужа малы прастор. Наагул беларуска-польская этнографічная мяжа тут, гэтаксама, як і ў суседнім Падлясьсі, вельмі выразная. На поўначы Лідзкага пав., перамяшаўшыся з беларусамі, жыве досіць многа ліцьвіноў. Сяляне Горадзеншчыны апошнія часы адзначаліся сваёю культурнасьцю, імкненьнем да навукі і сьведамасьцю.

Рыс. 119. Тыпы беларускіх сялян з Сакоўскага пав. (канца XIX в.).

*) У памяці людзкой тут яшчэ перахаваўся выпадак, калі адно з вазёраў гэтага тыпу (воз. Салаты), якое ляжала значна вышэй роўня вады ў Нёмне, за адну ноч у 1841 г. пракапала сабе канал да р. Ротнічанкі (прыток Нёмна) і зыйшло ўсё праз яе ў Нёман.

Вайна зрабіла няшчысьлёную шкоду гэтай краіне. Больш палавіны насялёньня было выгнана расейскімі ўладамі ў бэжанства; толькі малая частка гэтых людзей вярнулася на родныя пажарышчы. Дзеля гэтага ў даным часе краіна мае моцна зрэджанае насялёньне.

Па ўсёй краіне разсыпана шмат дробных мястэчак, насёлёных найбольш жыдамі. У мястэчках звычайна шмат рамёснакаў, а ў некаторых вырастаюць і хвабрыкі, як, прыкладам, у мяст. К р ы н к а х. З прамысловага боку Наднёманская краіна досіць развітая. Найбольшы прамысловы цэнтр — Г о р а д н я. Моцна йдзе ў гару і С л о н і м. Хатнія рамёслы ў краіне пашыраныя. Асабліва добра стаіць усюдых ткацтва.

Апроч вадзяных дарог краіна досіць багатая на чыгункі і асабліва на шосы. Краіну перасякаюць 7 чыгункавых лініяў і шмат шосаў. Ёсьць 5 вузлавых станцыяў: Горадня, Ваўкавыск, Ліда, Масты і Гайнаўка. З Горадні разыходзяцца чыгункі ў 4 кірунках, а шосы ў 5-х.

Важнейшыя мясцовасьці.

На высокім правым беразе Нёмна, пры ўтоку р. Г о р а д н і ч а н к і разьлёгся паміж лясістых глыбокіх яроў стары Г о р а д з е н, або, як яго часьцёй цяпер называюць, Горадня (рыс. 120). Гэта адно з цікавейшых і харашэйшых беларускіх мэстаў, астравок старое эўропэйскае цывілізацыі сярод наднёманскіх пушчаў.

Горадня ляжыць як раз у тым мейсцы, дзе Нёман, найбліжэй падышоўшы да рэк сыстэму Віслы (Бабёр) і вялікіх мазурскіх вазёраў, што ляжаць у Прусіі, на найбліжэйшай дарозе да мора, крута заварочваецца і цячэ ўжо далей на поўнач у краіны літоўскія.

Мясцовасьць з такім добрым географічным палажэньнем была, пэўне-ж, засёлена яшчэ ў самыя далёкія дагістарычныя часы. Гісторыя-ж застае тут дрыгвічоў, якія, прыплыўшы па Нёмну й Шчары, занялі гэты важны пункт і ўсю яго ваколіцу. На беразе Нёмна пабудаваўлі яны замак Горадзен (а б г а р о д ж а н ы с ь ц я н о ю) і адгэтуль пачалі расьсяляцца далей па Бабру і ўніз па Нёмну сярод дзікіх, бязлюдных пушчаў, што ляжалі ўздоўж гэтых рэкаў, аж пакуль не дайшлі да літоўскіх сялібаў на поўначы й захадзе.

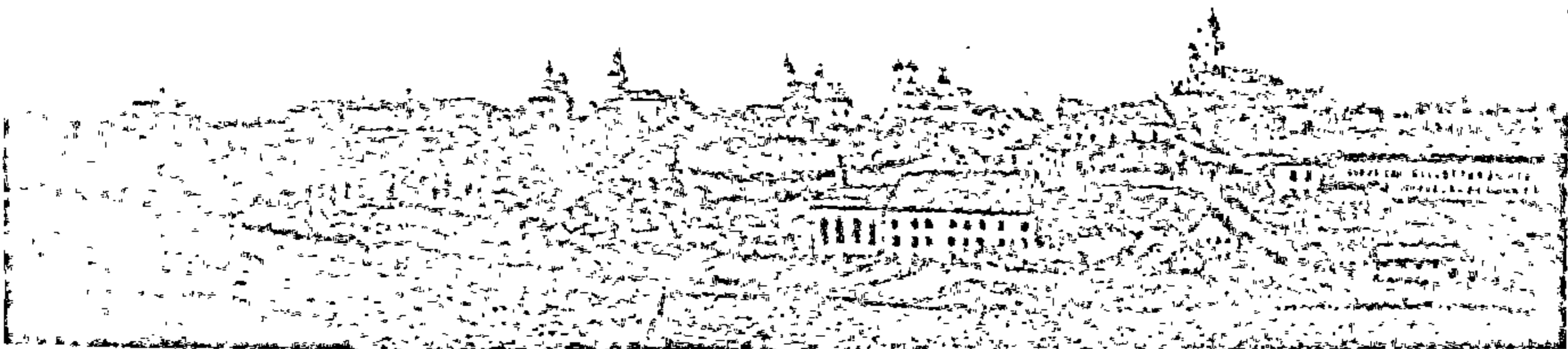
Ніжэй Горадні над Нёмнам відны й дагэтуль яшчэ руіны старога беларускага замку Л і ш к а в а; тут, мусіць, і затрымалася далейшае расьсялёньне дрыгвічоў, бо далей ляжаць ужо літоўскія вёскі.

З часам Горадзенскі замак быў яшчэ больш умацаваны, а каля яго вырасла вялікае й багатае мэста, мейшае шырокія гандлёвыя зносіны. Яго развіцьцю, аднак, моцна перашкаджалі напады чужынцоў на гэты, далёка на захад высунуты клін

Беларускае зямлі. Праз XII і XIII вякі мэста некалькі разоў забіралі, палілі і грабавалі рыцары-крыжакі, палякі, ўкраінцы, татары. Беларускія горадзенскія князі й выгадаванае ў бітвах насялёньне моцна баранілі роднага мэста.

У XIII в. Горадня апынулася пад літоўскімі князямі. Вялікія князі літоўскія вельмі любілі Горадню, часта й падоўгу тут жылі. Так сама пасля ўпадабалася Горадня каралём польскім. Апроч свайго хараства была яна з вялікіх беларускіх мэстаў найбліжэйшым да Польшчы. Найбольш у Горадні жыў кароль польскі Стафан Баторы. Ён-жа пабудаваў тут каменны замак, які йстнуе і да нашых часоў (Стары замак).

Пазьней Горадню зрабілі сэймовым мэстам і кожны па чародзе трэці сойм адбываўся тут у сумысьле на тое пабудаваных палацах. Тут былі каралёўскія канцалары, а ў

Рыс. 120. Горадня ў 1880 г.
(Від з-за Нёмна).

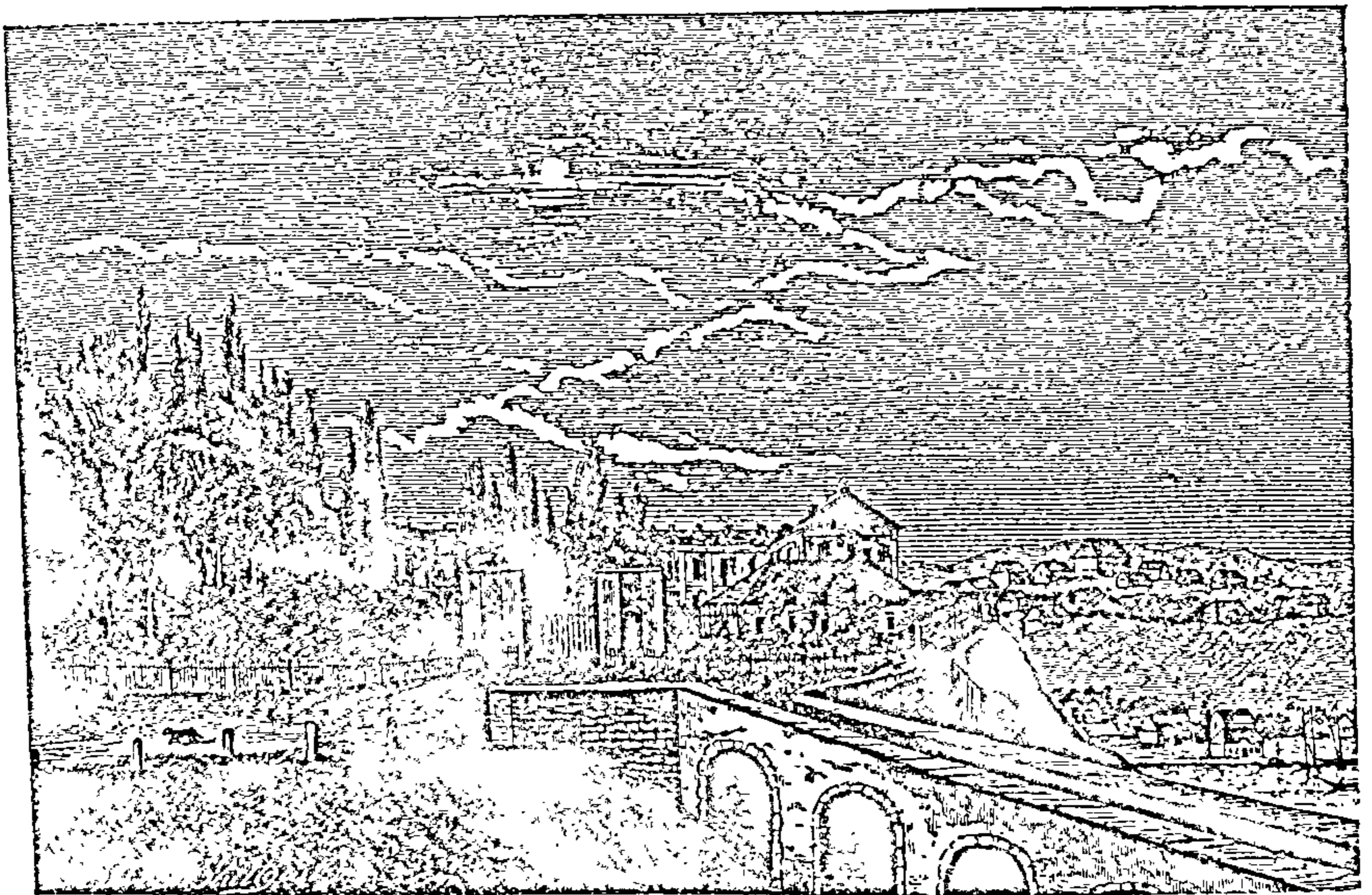
канцы XVIII в. сюды пераведзены быў Галоўны Трыбунал (суд) і Грашавая Камісія (міністэрства фінансаў). У Горадні-ж адбыўся вядомы «нёмы сойм», які згодзіўся аздаць большую часць Беларусі маскоўцам, падпісаны быў акт аб другім падзеле Польшчы ў 1793 годзе і тут-жа, яшчэ цераз два гады, апошні кароль польскі зрокся свайго каралёўскага пасаду, дый з Горадні-ж выехаў ён на заўсёднае жыцьцё ў Пецяярбург.

З старых будынкаў (а ёсьць іх у Горадні даволі) асаблівае ўвагі варта Барысаглебская царква, што знаходзіцца ў Каложы (прадмесьце Горадні за р. Гораднічанкаю, проці замку (рыс. 122). Царква гэтая стаіць ля самага бэрагу Нёмна, і дзеля таго частка яе сыцэнаў разам з бэрагам абвалілася. Царква будавана ў бізантыйскім стылю; яе сыцены маюць у сярэдзіне ўмураваныя гаршкі—г а л а с ь-

нікі для лепшага гуку сьпéваў. Зьвэрху над гэтай цэннай памяткай старасьвэцкага беларускага будаўніцтва зроблена дзераўляная павець.

З касьцёлаў на найбольшую ўвагу па свайму харакству заслуге Ф ар ны (даўнэй езуіцкі) касьцёл, будаваны ў XVII вэку. У капліцы пры гэтым касьцёле ёсьць цудоўны абраз Багародзіцы; на сьцэнах гэтае-ж капліцы зьмэшчаны стара-сьвэцкія абразы цудаў Багародзіцы, на якіх мы можам пабачыць, між іншым, старасьвэцкія беларускія вопраткі, павозкі і г.д.

Ёсьць яшчэ некалькі старых касьцёлаў і цэркваў, прыкл., у манастыры Бэрнардынаў, які пабудаваны яшчэ ў XV вэку. У мурах Барысаглёбскага манастыру зьмяшчаецца адна з пёршых і лепшых беларускіх школак.

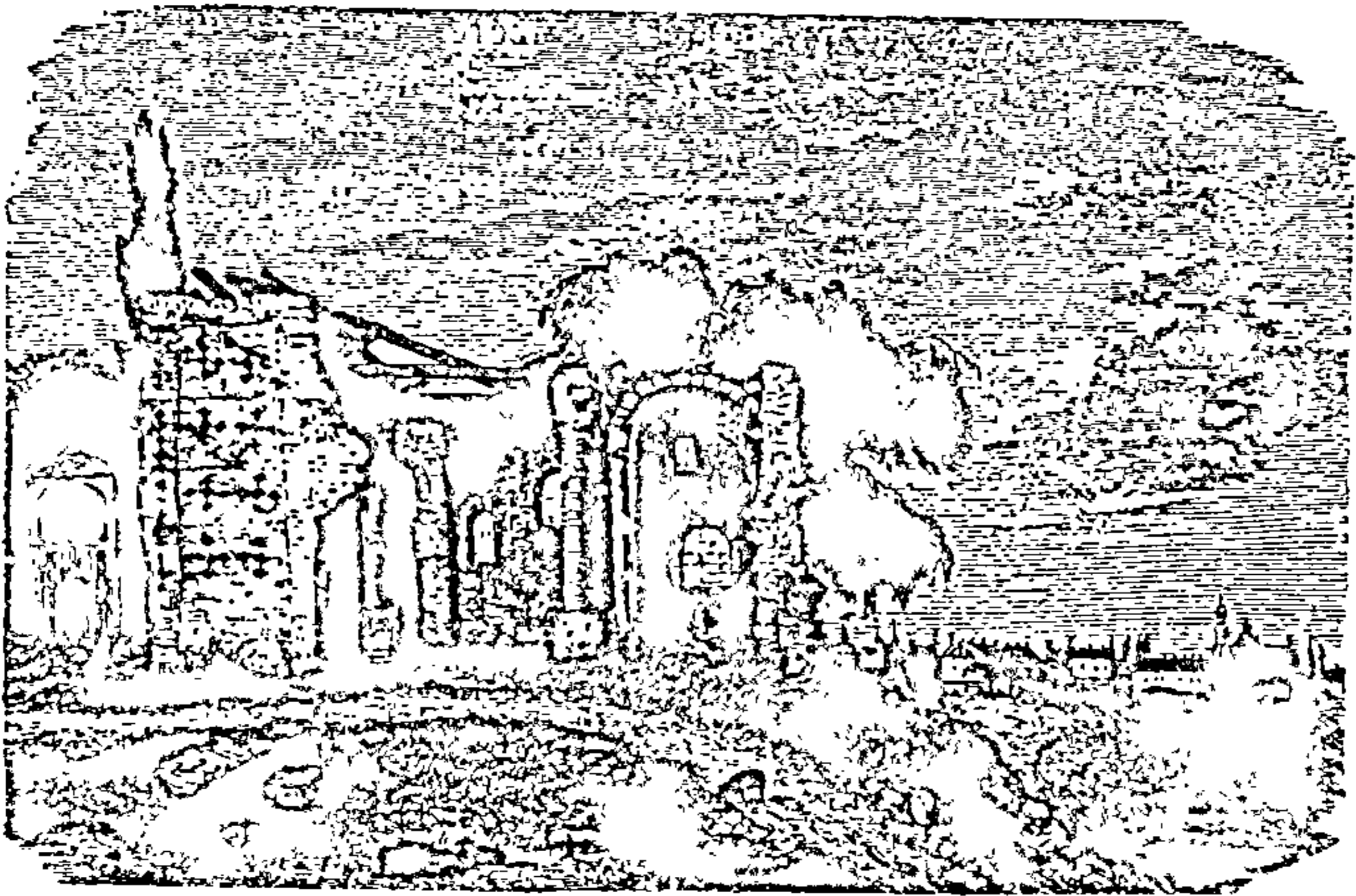
Рыс. 121. Горадня. Новы замак і мост да Старога замку.

Асаблівае ўвагі варт таксама Стары замак Горадзенскі, пабудаваны ў часы Баторыя, у XVI в. Стаіць ён у вясёлым мэісцы на высокім бэразе Нёмна пры самым утоку р. Гараднічанкі, а ад мэста ён аддзелены глыбокім ровам, цераз які перакінуты стары камэнны мост. Стромкія спады гары паабрасталі густым хмызьняком, а ўнізе плыве стары Нёман. Зьвэрху-ж, з замку адкрываюцца цудоўныя віды ў далячыню на пяшчаныя берагі Нёмна і надбярэжныя хваёвыя бары.

У канцы XVIII вэку Горадня з культурнага й прамысловага боку стала адным з пёршых мэстаў у Беларусі. Падскарбі

літоўскі (міністар фінансаў) Антоні Тызенгаўз залажыў тут вэтэрынарную і мэдыцынскую, каморніцкую і архітэктурную школы, бібліатэку, батанічны сад, кадэцкі корпус, тэатр, балет і аркэстр, друкарню і славалітню (дзе робяць друкарскія шрыфты) і выдаваў газэту. Зьбіраўся пабудаваць астраномічную абсэрваторыю і ўвесь час меў на думцы, каб залажыць у Горадні Акадэмію Навукаў.

Вельмі многа зрабіў Тызенгаўз і ў справе эканомічнай. Апроч усякіх палэпшаньяў у гаспадарцы каралёўскіх маетнасьцяй, якімі ён загадваў, апроч правядзеньня дарогаў, асушэньня балотаў, пракапаньня Каралёўскага каналу, ён залажыў у Горадні, галоўным чынам у яе прадмесьці Гародніцы, паложанай на правым беразе р. Гараднічанкі, і ў Ласосьне — за Нёмнам, каля 15 хвабрыкаў: палатняную, якая па сваім вырабам была нягоршая ад вядомых галяндзкіх

Рыс. 122. Руіны Каложскае царквы.

хвабрыкаў, суконную, шаўковых вырабаў, аксамітаў, хвабрыку мэталёвых вырабаў, карэтную і інш. Больш 3000 чал. працавала на гэтых хвабрыках. Аднае толькі вышэйшае адміністрацыі (выпісанае з заграіцы) было каля 70 чалавек. Паадкрываныя былі хвабрычныя крамы па ўсім краі. А ў Горадні заложаны быў банк і гандлёвая кантора, якая зносілася з заграічнымі фірмамі.

Тызенгаўз хацеў зрабіць Беларусь адразу прамысловым краем. Але яго хутка скінулі з пасады, дзякуючы прыдворнай інтрызе; без яго ж і школы, і хвабрыкі хутка паразвальваліся. Толькі аб балэту і аркэстры кароль паклапаціўся і забраў іх у Варшаву.

Аднак і цяпер Горадня ёсьць адным з найбольш прамысловых местаў у Беларусі. Асабліва варты ўвагі тут в я л і з а р-

ныя табачныя хвабрыкі; ёсьць, апрача таго, хвабрыкі гільзавыя, мылаварныя, бравары, цагэльні і г.д. Работнікаў больш 3 тыс. чалавек; шмат ёсьць рамесьнікаў. Разьвіта гародніцтва, асабліва разводка табакі. На Нёмне — значная прыстань, адпраўляе ляс і збожжа; даўнэй шмат адпраўляла пянькі. Апроч таго, шмат чыгунак і шосаў, якія злучаюць Горадню з Вільняю, Беластокам, Варшаваю ды іншымі месцамі. Улётку вялікі кірмаш. Наагул гандаль Горадні значны, але куды меншы, чымся яму трэба было быць пры такім дагодным географічным палажэньні гэтага месца. Жыхараў перад вайною ў Горадні было каля 70 тыс.

Горадзенскі паве́т Нёмнам дзеліцца на дзевяць часткі, мала адна да аднае падобныя. Паўночная мае пяшчаныя грунты і ў большай часьці занята лясамі Горадзенскае пушчы (займае каля 97 тыс. дзес.). На ўсходзе пушчы шмат глыбокіх тарфяных балотаў і вялікія вазёры — Белае, Задубенскае і інш. Вазёры гэтыя злучаны каналам (Тызенгаўзенскім) з прытокамі Нёмна р. Пыром; па канале йдзе сплаў дрэва з пушчы. Паўднёвая частка Горадзенскага пав. пакрытая больш цяжкімі, ураджайнымі грунтамі, узгоркаватая (Горадзенскае ўзгор'е), гусьцёй заселеная і блізка што бязьлесная.

На поўнач ад Горадні, над Нёмнам, ляжаць Друзгэнікі. Сюды зьяжджаюцца штогод дзiesiąткі тысяч хворых на лячэньне друзгэніцкімі водамі (бром-іодовымі) і на супачынак сярод цудоўнае прыроды гэтае мяйсцовасьці. Гэты адзіны добра выкарыстаны наш курорт сваёю славаю абавязаны д-ру І. Пілёцкаму, які яго арганізаваў у 30-х гадох мінулага веку. Друзгэнікі ляжаць пры этнографічнай мяжы паміж ліцьвінамі і беларусамі.

Масты — на ўсход ад Горадні, значная прыстань на Нёмне з складамі для ссыпкі збожжа. Ад Мастоў разыходзяцца чыгункі ў 3-х кірунках — на Горадню, Ліду і Ваўкавыск. Паміж Мастамі і Горадняю ляжыць фалів. Мілкоўшчына, дзе радзілася Эліза Ожэшкавая, якая гэтак хораша апісала Наднёманскі край і тамашніх людзей.

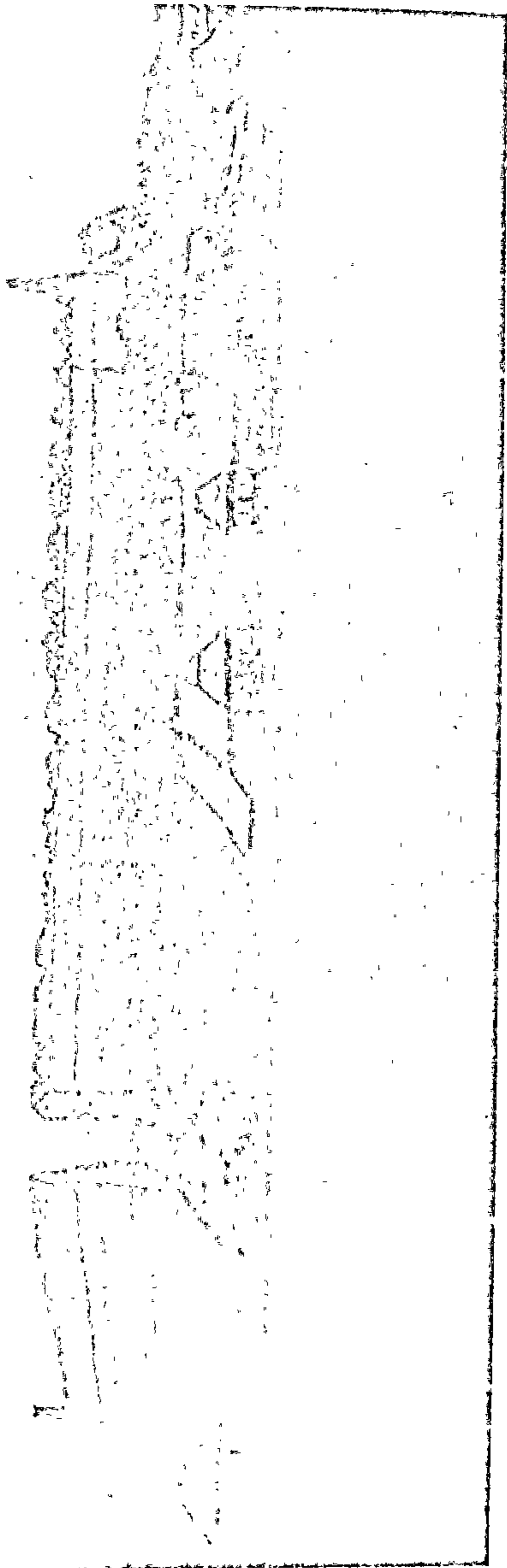
На паўднёва-заход ад Горадні ляжыць значнае мястэчка Крынкі, у якім ёсьць некалькі вялікіх гарбарняў.

Ліда — невялікае старое месца, на вузлё дзвюх чыгунак. Насялёньня каля 11 тыс. чал. Некалькі дробных хвабрык з 500 работнікамі. Гандаль досіць значны — скацінаю, свіннямі і коньмі і наагул прадуктамі гаспадаркі. Ёсьць тут руіны вялізарнага замку, пабудаванага яшчэ Гедымінам. Руіны гэтыя досіць добра перахаваліся (рыс. 123).

Эйшышкі — старое беларускае мястэчка з вялізарным гарадзішчам і 2½ тыс. насялёньня. Даўнэй называлася Востравам, а ліцьвіны, заваяваўшы яго ў XIII в., зьмянілі назву. Мястэчка вядзе бойкі гандаль скацінаю і свіннямі. З ваколіцаў шмат выяжджаюць у Амэрыку. Жалудок, невялікае мястэчка, славіцца

сваім конскім кірмашом. Тут пахаваны адзін з віднейшых
эканамічных дзеячаў Беларусі Антон Тызенгаўз.

Лідзкі павет заняты плоскім узвышшом, перасечаным
лядавіковымі далінамі, па дне якіх плывуць прытокі Нёмна і

Рыс. 123. Ліда. Руіны Старасвэцкага замку.

якое ступянёва зніжаецца ў кірунку да Нёмна. Грунты мае, асабліва ў паўднёвай часці, ўраджайныя. Насяленье тут жыве густа, як ні ў адным з паве́таў даўнейшае Віленскае губэрні. На поўначы паве́ту, за Эйшышкамі, беларусы жывуць перамяшаўшыся з ліцьвінамі.

Слонім (рыс. 27), над р. Шчараю, — старое беларускае мэта. Найбольшы яго росквіт быў у XVIII веку, калі тут была рэзідэнцыя важнага магната, князя Агінскага (каторы за свой кошт пракапаў Агінскі канал). Тады Слонім моцна вырас.

Рыс. 124. Жыровіцы.

Пасля ён крыху падупаў, а цяпер з правядзеньнем чыгункі й шосаў на Бэрасьце, Беласток і Баранавічы йзноў пачаў шыбка разьвівацца. Цяпер у ім насяленьня больш за 20 тыс. Ёсьць прыстань, якая адпраўляе шмат лэсу й збожжа ў Прусію. Ёсьць суконная хвабрыка і некалькі заводаў. Татары, якіх тут досіць многа жыве, займаюцца гародніцтвам, разводзяць, між іншым, вельмі добрую цыбулю.

За 10 вёрст ад Слоніма над Шчараю знаходзіцца м. Жыровіцы (рыс. 124). У XV веку тут у лясной нётры, на йгрушы пастухі знайшлі абраз Багародзіцы, які праславіўся пасля на ўсю Беларусь. Быў пабудаваны манастыр, акружаны

высокаю камённаю сьцяною, а каля яго вырасла мястэчка. І да цяпéрашніх часоў сюды зыходзяцца тысячы багамольцаў з сусéдніх павéтаў.

На поўнач ад Слоніма, недалёка ад Нёмна, ў гарыстай мяйсцовасьці ляжыць прамысловае м-ка Дзятлава. Тутэйшыя рамéсьнікі вырабляюць найлéпшы паркét. Мястэчка наагул тарговае і багатае. Насялэньня каля 5 тыс. чал.

У заходняй часьці Слонімскага пав. ёсьць два мястэчкі: Дзярэчын і Ражана, ў якіх даўнэй жылі магнаты Сапéгі з сваім казачна-пышным дваром. Упéрад рэзідэнцыя Сапéгаў была ў Ражане, але пасья Сапéгі залажылі там нéкалькі хвабрыкаў, з якіх суконная істнуе і дагэтуль, а самі перабраліся ў Дзярэчын, дзе ў прыгожай мяйсцовасьці пабудавалі раскошны палац, якога называлі Малым Вэрсалем. Дзярэчын славіцца сваймі садамі, адкуль выйшаў вядомы беларускі сорт ігрушаў сапяжанкі. У мястэчку ёсьць гарбарня; спаміж жыхараў шмат ёсьць муляроў і каменяроў. У дв. Азярніцы была нэйкі час перад вайною ніжэйшая гаспадарская школа. У Марачоўшчыне, невялічкім фаліварку каля м-ка Косава, радзіўся Тадэуш Касьцюшка, слаўнэйшы начальнік польскага войска.

Рака Шчара дзéліць Слонімскі павéт на дзвé розных часьці. На ўсходзе мяйсцовасьць надзвычайна гарыстая, з харошымі відамі, за якія яé называюць Слонімскай Швайцарыяй. Грунты тут найбольш лёгкія, а ля р. Шчары — шырачэнны паяс пяскоў, пакрытых вялікімі лясамі. Запад Слонімскага павéту ляжыць на ніжэйшых узгор'ях (Ваўкавыскае), мае ўраджайныя грунты, густа засéлены. На паўдні павéту, за Шчараю, ляжаць абшырныя балоты (Малочкава ды інш.) і лясы, з беднымі грунтамі і рэдкім насялэньнем. Гэта ўжо Палéсьсе.

Усходняя частка Пружанскага павéту зьяўляецца таксама пераходнаю да Палéсься. Ёсьць у ёй шмат балот і балоцістых сенажацяў, зямля, аднак, досіць ураджайная. У гэтай часьці павéту галоўным эканамічным цэнтрам зьяўляецца Бяроза Картуская, тарговае і прамысловае мястэчка ля чыгункі. З м. Пружанаў у 5-х кірунках разыходзяцца шосы. Насялэньня ў гэтым мéсьце каля 10 тыс. чал.

Усю заходнюю частку Пружанскага павéту займае найбольшая ў Эўропе Белавежская пушча. Прырода яé апісана ўжо ў агульнай часьці (стр. 102—103). Грунты тут лёгкія, пяшчаныя і супяшчаныя. Насялэньне, досіць рэдкае, найбольш займаецца ляснымі промысламі. У самы цэнтр пушчы, вёску Белавежу, правéдзена чыгунка з Бэльску.

На краю пушчы ляжыць значнае мястэчка Шэрашава.

Ваўкавыск з 10 тыс. насялэньня ляжыць пры крыжаваньні дзвёх чыгунак. Старое беларускае мéста, заложанае ў X вéку. У яго павéце асабліва вызначаюцца два старасьвéцкіх гандлёвых мястэчкі — Зэльва і Сьвіслач, з вялікімі кірмашамі, на якія

зьяжджаліся даўней з далёкіх навет павэтаў. Асабліва вялікі кірмаш бывае ў Зэльве. Ён цягнецца аж 2 месяцы ўлетку. У Сьвіслачы існавала беларуская вучыцельская сэмінарыя. Мястэчка досіць прамысловае.

У в. **Мастаўляны** радзіўся **Каліноўскі**, галава паўстаньня проці расейцаў у 1863 г. Быў ён шчырым беларусам.

У **Сакольскім павеце**, апроч самое **Саколкі**, невялікага мэста з 5 тыс. жыхараў, ёсьць яшчэ некалькі гандлёвых і прамысловых мястэчак; у **Янове** ёсьць хвабрыка зьлёзных вырабаў, у **Васількаве**, — які ўжо трэба аднёсьці барджэй да **Беласточчыны**, ёсьць прадзільная хвабрыка. Багатыя гандлёвыя мястэчкі **Сухаволя**, **Дуброва**. У апошнім, у **касьцэле**, ёсьць крыж з надвычайнай па мастацтву свайму разьбою.

У манастыры, ў **Ражаным Стоку**, ёсьць цудоўны абраз **Багародзіцы**, дзеля чаго сюды зыходзяцца штогод дзiesiąткі тысяч багамольцаў.

Увесь **Сакольскі** павет пакрыты нявысокімі харошымі ўзгоркамі, якія зьніжаюцца ў бок даліны р. **Бабра**; павёт мае добрую ўраджайную зямлю. У тутэйшых рэчках шмат рыбы, у некаторых сустракаецца **форэль**. На паўдні павэту ляжыць досіць абшырная **Букштэльская пушча**. Сялянства ў **Сакольскім павеце** заможнае і мае вялікую ахвоту вучыць дзяцэй. За апошнія дзiesiąткі гадоў шмат выйшла з **Сакольскага** сялянства інтэлігэнцыі — асабліва **духаўнікоў**.

А **ўгустоўскі** павет і частка **Сэйнінскага**, якія заселены беларусамі, займаюць абшырныя лясы, вядомыя пад назовам **Аўгустоўскае пушчы**. У гэтай пушчы ёсьць шмат рэчак і дробных вазёраў. З рэчак найбольшая — р. **Чорная Ганжа**, якая ўваходзіць у сыстэму **Аўгустоўскага** каналу. Спаміж балотаў найбольшае — **Воўчае**. Насялёньне тут чыста беларускае, але ёсьць крыху **высяленцаў** з **Польшчы** — **мазураў**, якія займаюцца гонкаю смалы й дзёгцю. Іх называюць **буднікамі**. Апроч гаспадаркі жыхары тутэйшыя займаюцца **рыбалоўствам** (рыбы тут шмат) і дабычаю **балотнае руды** й **торфу** на паліва. На краі пушчы ў м-ку **Штабіне** ёсьць хвабрыка **злёза** й **гаспадарскіх прыладаў**. Вырабляюць тут таксама **жорны для млыноў**.

Аўгустоў ляжыць паміж вялікіх двух вазёраў сярод бедных лясістых і пяшчаных **ваколіцаў** пры **Аўгустоўскім** канале. Рух на канале малы дзеля **малое вады**, а яшчэ затым, што побач праведзена **чыгунка** і ўсё грузы йдуць па ёй. Ад **Аўгустова** чыгунка йдзець праз **Сувалкі** проста ў **Нямеччыну**.

У паўднёвай частцы **Аўгустоўскага** павэту, каля **Горадні**, мяйсцовасьць **бязлёсная** і **гарыстая** (**Горадзенскае ўзгор'е**), зямля ўраджайная, шмат садоў. Ёсьць тут навет свая асобая **парода скаціны** — **зубровая**, якая мае кароткія рогі і надта малочная. Каля в. **Лабна** капаюць тут **крэйду**, якая ляжыць **няглыбака** пад зямлёю.

Над Нёмнам, у Сэйнінскім пав., ляжыць в. Лішкаў з руінамі старога замку, некалісь, яшчэ у XI веку пабудаванага горадзенскімі беларускімі князямі.

У Аўгустоўскім пав. значная частка беларускага насялэння ня так даўно перайшла ў каталіцтва і з таго часу пачала моцна польшчыцца; па цемнаце сваёй тамашнія жыхары, мяшаючы нацыянальнасьць з рэлігіяю, уважаюць, што яны прынялі «польскую» веру і, значыць, зрабіліся палякамі. Нацыянальная сьвэдамасьць пашыраецца, аднак, і тут, хоць значна тужэй, чым у сусэдных павэтах.

НАДБУЖАНСКАЯ КРАІНА (ПАДЛЯСЬСЕ). Тыя самыя прыметы, якімі адзначаецца між краінамі Беларусі Горадзеншчына, яшчэ мацней выяўлены ў сусэдняй з ёю Надбужанскай краіне, да якое належаць павэты Бэльскі, Беластоцкі ды Берасьцёўскі. Гэта самая заходняя з краінаў Беларусі; мае найгусьцейшае ў ёй насялэнне і наймацней разьвітая з прамысловага боку. Клімат яе яшчэ мягчэйшы, чым у Горадзеншчыне, расьліннасьць яшчэ багацейшая. Ляжыць яна ўся ў вадазборніку Бугу, над самай гэтай ракою ды яе прытокамі: Нарвай, Нурцом, Бабром, Мухаўцом ды інш., за што мы яе й назвалі Надбужанскай краінаю. За тое-ж, што краіна ляжыць на самым узьмежжы з палякамі (ляхамі), яе яшчэ часта называюць **Падлясьсем**.

Краіна мае выгляд роўны, пахілены на захад і на паўдня ў бок Бугу й Нарві (**Падляская раўніна**). Берагі р. Нарві і яе прытока р. Бабра маюць ужо зусім нізінны, балотны характар. У Бэльскім-жа павэце, на вадазэле Бугу й Нарві, мяйсцовасьць крыху больш паднятая, шмат ёсьць і ўзгоркаў, сярод якіх найвышэйшыя завуцца **Княжымі гарамі** (на ўсход ад Бельску). Гэтаксама высака паднятая і паўночная частка Берасьцёўскага пав. Берагі Бугу тут найбольш стромкія і лясістыя.

Грунты Надбужанскае краіны досіць ураджайныя, асабліва ў Бэльскім павэце. Найбольш пашыраныя тут суглінкі й супяскі. Толькі ўздоўж р. Бабра, асабліва пры яго вусьці, ляжаць пяшчаныя грунты. Апроч таго, паўднёвая палавіна Берасьцёўскага павэту мае характар **Палесься** з беднымі пяшчанымі грунтамі й вялізарнымі балотамі.

Клімат Надбужанскае краіны — цёплы й лагодны з сярэдняй гадавою тэмператураю каля $+7,0^{\circ}$, цёплай, маласьнежнаю зімою і вільготным лэтам. Лясы пераважаюць ліставыя, але засталася іх небагата, шмат ёсьць і хваёвых бароў, але побач з імі — дубнякі, бярэзьнікі ды грабавыя лясы. Толькі на паўдні Берасьцёўскага пав. ды каля Беластоку пазаставаліся значныя лясныя прасторы. Затое шмат сенажацяў.

Пасьля III разьдзелу Польшчы паўночная частка краіны, Беласточчына, так сама, як і Сакольскі ды Аўгустоўскі павёты, былі адышлі пад Прусію і былі пад ёю аж да 1808 году. За гэтыя паўтара дзесяткі гадоў нёмцы патрапілі стварыць такі моцны прамысловы цэнтр, як Беласток. Пасьля далучэньня краю да Расіі Беластоцкая прамысловасьць не пабурылася, а разьвівалася і разьвіваецца да нашых часоў. Дзякуючы гэтаму, гушчыня насялэньня тут вялікая і ня толькі ў месцах, але і ў вёсках. Ізноў-жа і з боку гушчыні насялэньня Беластоцкі павет займае першае мэйсца ў Беларусі. Рэшта краю засэлена таксама досіць густа, хаця ўжо значна радзэй, чымся Беласточчына.

Па вядомым занятак жыхараў краіна распадаецца на дзьве часьці. У паўночнай, каля Беластоку, вялізарнае значэньне маюць хвабрычныя промыслы. Каля 15 тысяч работнікаў працуюць на хвабрыках у самым Беластоку і людных вялікіх мястэчках каля яго. Шмат дробных рамесьнікаў працуюць на ўласных варштатах. З поўным правам Беласточчына займае ў Беларусі першае мэйсца па разьвіцьцю прамысловасьці. Паўднёвая палавіна краіны носіць ужо больш гаспадарскі характар, хаця і тут трапляюцца прамысловыя мястэчкі й мэсты.

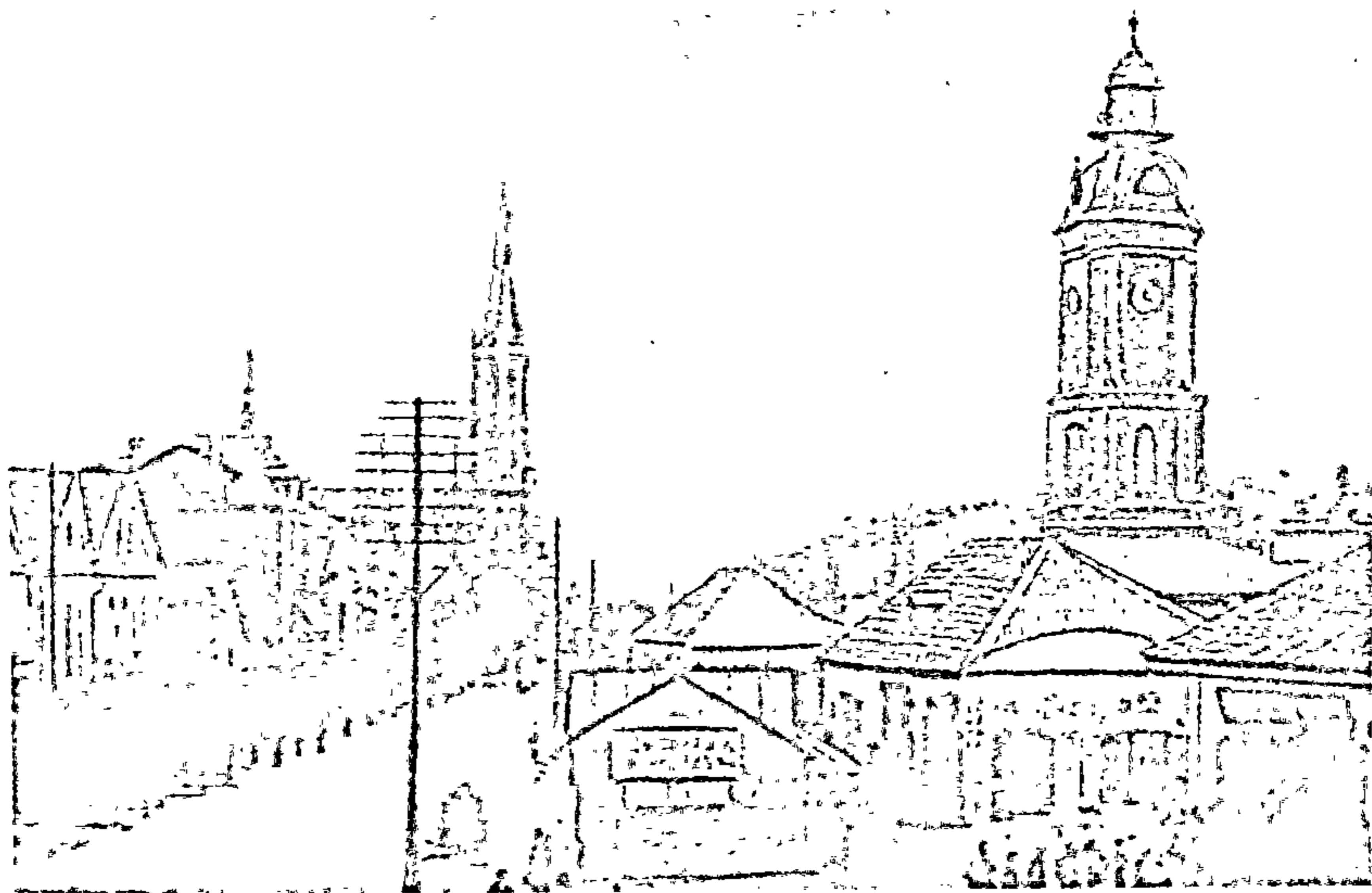
Па ўсёй краіне гаспадарка стаіць высака. Значны лік мэставага прамысловага безьзямэльнага насялэньня патрабуе, каб гаспадарка прахарчавала яго, а дзеля таго гаспадару лёгка прадаць і дабро, і бульбу, і малако. Дзякуючы добрай зямлі ды лагоднаму клімату сэюць тут шмат пшаніцы-азімкі, асабліва ў Бэльскім павёце, які ў гэтай справе займае першае мэйсца ў Беларусі. У Высокім Літоўскім навет выведзены сваё сарты пшаніцы й жыта. Вельмі многа садзяць бульбы. З гэтага боку асабліва адзначаецца Беластоцкі павет: у ім найбольш з усіх беларускіх паветаў садзяць бульбы. Гаспадары маюць добрую, часта заводзкую, скаціну, сьвіньняў і коней; па вёсках шмат садоў; ў некаторых мяйсцох займаюцца разводам гароднага насэньня на продаж (напр., у Кляшчэлях).

З даўных часоў над Бугам жылі дрыгвічы; тут былі імі пазакладаныя мэсты — Берасьце, Драгічын (рыс. 126). Сумежна з дрыгвічамі жыло літоўскае плямя яцьвезь, якое да нашых часоў не дажыло, згінуўшы ў барацьбе з мацнейшымі сусэдымі. За надбужанскія гарады даўгі час ішла барацьба паміж Польшчаю, Літвою і валынскімі ды галіцкімі (ўкраінскімі) князямі. Некаторы час гэтыя апошнія валадалі краем, і ў Драгічыне навет каранаваўся на караля Даніла, князь галіцкі. Пасьля край адышоў да Літоўска-Беларускае дзяржавы.

У заходняй частцы краіны пры ўтоку Нурца і Бабра, перамяшаўшыся з беларусамі, жывуць палякі (мазуры); а на паўдні Берасьцёўскага павету — пінчукі. Надбужанскія беларусы — самая заходняя частка Беларускага народу, су-

мэжная з іншымі славянскімі народамі, блізкімі па мове і быту да беларусаў — палякамі і ўкраінцамі. Дзеля гэтага ў мове надбужанскіх беларусаў спатыкаюцца польскія і ўкраінскія словы.

Важнейшыя мяйсцовасці. Беласток (рыс. 125) — заложаны ў XIV веку, але даўгі час быў нязначнаю вёскаю. Толькі ў XVIII веку, калі тут пасяліўся гэтман Браніцкі з сваім дваром, Беласток пачаў расці. У хуткім часе ён трапіў пад Прусію і нёмцы тут завялі хвабрычную прамысловасць. Гэтая прамысловасць яшчэ больш узрасла, калі ў 30-х гадох мінулага веку была зроблена мытная граніца на мяжы Беларусі з Польшчаю. Шмат хвабрыкантаў пераехала тады з Польшчы ў Беласток разам з сваймі хвабрыкамі. Аднак яшчэ ў 1857 г.

Рыс. 125. Беласток.

меў Беласток усяго 14 тыс. насялэння. За далейшых паўвека вырас ён у бразоў. У нашыя часы Беласток самае большае хвабрычнае мэста Беларусі. У ім больш за 300 хвабрыкаў, на якіх працуе каля 6 тыс. работнікаў; тавараў вырабляецца больш як на 6 міл. руб. Найбольш развіта суконна-кортавая прамысловасць. Кортавых хвабрык 175, прадзільных 50, шэрсцыяных каля 20. Апроч таго, ў Беластоку ёсць некалькі гарбарняў, шаўковых, табачных хвабрыкаў, мылаварных заводаў, пільняў, млыноў і г. д.

Беластоцкія тканіны адзначаюцца сваёю дзяшовасцыяю, шмат іх ідзець на тандэтную адзэжу. Над шыцьцём гэтае

адзэжы ў самым Беластоку працуюць больш за 3000 краўцоў, ды на беластоцкім-жа матар'яле працуюць найбольш і віленскія краўцы. Сваё вырабы Беласток вывозіў і далёка за мэжы Беларусі — найбольш у расейскія мэсты, а навет і заганіцу даўн. Расеі.

З Беластоку разыходзяцца чыгункі ў 5-х кірунках і некалькі шосаў. Жыхараў у Беластоку каля 100 тыс. чалавек, паміж якіх найбольш (каля $\frac{2}{3}$) жыдоў.

Ня мэнш важныя з прамысловага боку, чымся сам Беласток, яго ваколіцы. У Беластоцкім павеце ёсьць каля дзесятку вялікіх мястэчак з моцна развітаю прамысловасьцяю. Важнейшыя з іх: Супрасьль, Заблудаў, Харошча, Гарадок, Ясяноўка, Гонёндз, Кнышын.

Рыс. 126. Драгічын над Бугам.

У Заблудаве (на паўдня ад Беластоку) кортавая і суконная хвабрыка, 5 вялікіх гарбарняў, 2 паравых млыны і шмат рамесьнікаў — ткачоў. У Супрасьлі (рыс. 127) існуюць суконныя хвабрыкі. Абодва гэтыя мястэчкі, між іншым, слаўны сваймі старасьвецкімі праваслаўнымі манастырамі з багатымі бібліятэкамі, якіх залажылі ў XVI в. Ходкевічы. Былі тут даўней (да пачатку XIX в.) і важныя друкарні, з якіх шмат выйшла тады беларускіх кнігаў. У Супрасельскім манастыры ў царкве сьцэны размаляваныя вельмі цікавымі старымі, з XVI в., рысункамі-фрэскамі.

У Харошчы, якая ляжыць над Нарвяю (на захад ад Беластоку), знаходзіцца адна з большых і лепшых суконных хвабрыкаў. Недалёка ад Харошчы ёсць пакрытая карлаватымі дубамі гара Сьвіткавізна, на якой, як кажа лягёнда, за часоў паганскіх, адпраўляліся малітвы богу Сьветавіду. Пад самым Беластокам ляжыць вёска Дайліды, у якой ёсць кортавая хвабрыка, бровар і хвабрыка ільняных вырабаў. А ў Гарадку (пры чыгунцы з Беластоку на Ваўкавыск) сярод жыхараў шмат ткачоў — рамесьнікаў, што ткуць у сябе ў хаце корты. У невялікім

Рыс. 127. .Супрасль.

мястэчку Ясяноўцы (на поўнач ад Беластоку) моцна разьвітае гарбарства. Істнуе каля 30 гарбарняў. Акалічныя сяляне ткуць з воўны дываны.

Гонёндз — вялікае мястэчка ў паўночнай часьці павету пры чыгунцы Беласток — Граева; значная прыстань на р. Бабру, адпраўляе збожжа і лёс. На другі бок Бабра ляжыць крэпасць Асавец, пабудаваная гадоў 30 назад. Далей чыгунка йдзе па Шчучынскаму паве́ту каля 3-х міляў і даходзіць

урэшце граніцы Нямеччыны ў м. Граеве. Адгэтуль чыгунка йдзе проста цераз Лык на Кёнігсбэрг (Каралёвец).

Беластоцкі павёт, як ужо казалася, займае вельмі выдатнае палажэньне ў Беларусі. Гэта найбольш прамысловы і найгусьцэй заселены спаміж павэтаў Беларусі. У ім вельмі многа мэставага насяленьня ў вялікіх прамысловых мястэчках; гаспадарка стаіць высака. Грунты Беластоцчыны хоць камяністыя, але досіць ураджайныя; ёсьць, аднак, шмат пяскоў і балотаў, асабліва ўздоўж р. Бабра. Затое над Бабром-жа ляжаць і вельмі добрыя сенажаці.

У Бэльскім павеце прамысловасьць мае ўжо меншае значэньне: на пёршы плян выступае гаспадарка. Грунты тут вельмі добрыя, клімат лагодны. Дзеля таго тут сёюць вельмі многа пшаніцы-азімак, а таксама і шмат садоў і добрых гародаў. Моцна разьвітыя тут хатнія рамёслы, асабліва вырабы з дрэва. Вырабляюць тут абады, колы, дугі, сані, дзераўлянае судзьдзё і г.д.

Апроч досіць старога павэтавага мэста Бэльска з 9 тыс. жыхараў, якія займаюцца найбольш земляробствам і гародніцтвам, у павеце ёсьць вялікія ды прамысловыя мястэчкі: Бранск, Семяцічы, Цехановец і інш. Бранск-заходні (не мяшаць з Бранскам з-над Дзясны) над р. Нурцом — мае больш 7 тыс. жыхараў. Вельмі старое мэста. Цяпер у ім ёсьць вялікая гарбарня, ткацкая хвабрыка і млын. Семяцічы — на паўдні павёту, значнае мястэчка з 6 тыс. жыхараў. Ёсьць табачная і суконная хвабрыкі. У XVIII в. княгіня Ганна Сапяжанка залажыла тут бібліатэку, габінэты натуралістычны, фізычны, музэй старасьвётчыны і шмат хвабрыкаў. Усё гэта пасья яё сьмёрці развалілася. Княгіня, між іншым, клапацілася і аб долі сялянства. Яна напісала 8 томаў статутаў для сялянства і подлуг гэтых статутаў упраўляла ў сваіх дварох. Яна старалася прывучыць народ да супольнага, грамадзкага жыцьця, заводзіла коопэратывы. У яё часы Семяцічы далёка былі вядомы. З усіх бакоў з'яжджаліся сюды, каб прыгледзіцца да новых парадкаў, паглядзець на вучоныя габінэты і музэй.

На харошых усхонаватых берагох Бугу стаіць стары Драгічын (рыс. 126), адзін з важнейшых дрыгвіцкіх гарадоў, іх заходня сталіца. Шмат бачыў ён за сваю гісторыю. Цяпер гэта невялікае мястэчка. Цікавая тут досіць высокая Замковая гара, якая ўздымаецца на 45 саж. над самым Бугам, а на ёй — руіны замку, падзямэльлі. Буг што-год ўсё больш і больш падмывае Замковую гару, і значныя яё часткі ўжо абваліліся ў раку.

На абодвух берагох Нурца ляжыць прамысловае мястэчка Цехановец з 5 тыс. жыхараў. Ёсьць у ім некалькі суконных хвабрыкаў, 2 млыны, цагельня, бровар. Ваколцы Цеханоўца заселены дробнаю шляхтаю, якая моцна спольшчылася.

Невялікае мястэчка Кляшчэлі ляжыць пры крыжаваньні чыгунак, што абяцае яму з часам шыбкае разьвіцьцё. Цяпер Кляшчэлі славяцца разводкаю гароднага насеньня, найгалаўней — агурковага ды хмёлю.

У Бэльскім-жа павеце знаходзіцца м-ка Мельнік. Праці яго, за Бугам, стыкаецца беларуска-польская і беларуска-ўкраінская мэжы. Мельнік — старое мястэчка. Цяпер яго жыхары займаюцца, між іншым, паленьнем вапны, якую капаюць у акалічных горах над Бугам.

У паўночнай часьці Берасьцёўскага павёту, якая мае шмат супольнага з сусэдным Бэльскім павётам, ляжаць, між іншым, старасьвецкія мястэчкі — Высокае і Камянец*).

Высокае мае каля 5 тыс. жыхараў, занятых гандлем і промысламі. Славяцца Высокае вельмі добра пастаўленаю гаспадаркаю ў яго ваколіцах. Адгэтуль выйшлі беларускія сарты збожжа: высока-літоўская пшаніца і жыта. Разводка заводзкага насеньня і цяпер вядзецца ў шырокіх разьмэрах. У тутэйшым двары надзвычайна харошы парк. Камянец — значнае мястэчка (каля 7,500 жыхараў) на краі Белавэжскае пушчы. Ад старых часоў (з XIII веку) перахавалася тут вежа, пабудаваная валынскімі князямі, якая служыла для абароны. Завуць яе «стаўпом».

Старое дрыгвіцкае мэста, **Берасьце**, або, як яго яшчэ называюць, **Брэст-Літоўскі**, ляжыць над Бугам, пры ўпадзе ў яго Мухаўца. Дзякуючы свайму палажэньню ў самым паўднёва-заходнім куце Беларусі, Берасьце ўвесь час было прычынаю спрэчак паміж рознымі дзяржавамі. Валадалі ім палякі, розныя ўкраінскія князі, напачатку татары, аж пакуль не адышоў ён пад Літву. У XV—XVI вяках Берасьце зрабілася вялікім і багатым мэстам. У гэтыя часы тут моцна разьвіўся рэфармацкі рух, была зложена друкарня, у якой друкавалася кальвінская біблія. У Берасьці было шмат старасьвецкіх манастыроў, касьцёлаў і цэркваў, але ў 1831 годзе пачалі тут будаваць крэпасць і большую частку гэтых будоўляў абярнулі пад казармы альбо зусім зьніштожылі.

З Берасьця ў 6-х кірунках разыходзяцца чыгункі, ёсьць некалькі шосаў. Апроч таго, Мухавец і Буг зьяўляюцца надзвычайна важнымі вадзянымі шляхамі. Дзякуючы такому свайму палажэньню, Берасьце мае вялікае гандлёвае значэньне.

Прамысловасьць у Берасьці таксама пачынае разьвівацца. Цяпер ёсьць некалькі сотняў дробных прадпрыёмстваў з 1200 работнікамі. Усіх жыхараў — каля 50 тысяч.

*) Іх у літэратуры звычайна называюць літоўскімі (Высокае-Літоўскае, Камянец-Літоўскі), дзеля таго, што яны належаць, як і ўся Беларусь, да Літвы, і на тое, каб адрозьніць іх ад іншых мэстаў з такім самым назовам, што ляжалі ў Польшчы або ў Украіне. Вёдама, што ніякіх ліцьвіноў тут няма.

Берасьцэ́йскі паве́т досіць рэзка дзеліцца на дзв'я́ часткі. На поўнач ад Бе́расьця́ грунты гліністыя, ураджайныя, насялёньне жыве́ густа, лясоў мала. На паўдня ад Бе́расьця́ — звычайнае Палесьсе з пяшчанымі беднымі грунтамі, з рэдкім насялёньнем, багатае на лясы й балоты. На паўдня ад Бе́расьця́ жыве́ народ найбольш падобны да жыхараў Пінскага і Кобрынскага паве́таў — п і н ч у к о ў.

V. Вялікая Палёская нізіна.

У агульным аглядзе Беларусі досіць многа гаварылася аб Палёскай нізіне, асабліва-ж аб яе прыродзе (стр. 35—40). Уяўляе яна з сябе вялізную катліну, што расцьцягнулася ад Бугу да Сожа і мае невялікі нахіл на ўсход і паўдня, пакрытую бязьмэжнымі балотамі ды лясамі. Прырода яе, а таксама і эканомічнае жыцьцё маюць гэтулькі рэзка выяўленых асобнасьцяй, як ні ў аднае, можа, з краінаў Беларусі. У поўнай мэры адносіцца гэта, праўда, толькі да цэнтральнае часткі нізіны; яе ўзьмэжжы ня так ужо рэзка адрозьняюцца ад суседніх краінаў, ды навет, наадварот, маюць з імі шмат супольных рысаў: тут ствараюцца пераходныя мяйсцовасьці ды краіны. Адну з такіх краінаў — В е р х н е б я р э з і н с к у ю, якая займае высунуты на поўнач рог нізіны, мы ўжо разгледзілі побач з Мёнскаю краінаю, з якою яна моцна звязаная з боку эканомічнага жыцьця, а ў значнай мэры — і прыроды. Заходняя частка нізіны, П і н ш ч ы н а, гэтаксама мае ў сабе шмат пераходных рысаў, якія збліжаюць яе характар з характарам суседніх Падлясься й Горадзеншчыны: апроч таго, ёсьць у ёй і шмат вельмі орыгінальных рысаў, а гэта ўсё прымушае нас разглядаць яе асобна. Затое цэнтральныя паве́ты нізіны Мазырскі, Рачыцкі ды Бабруйскі блізка што на ўсім сваім прасторы носяць чыста палёскі характар і асабліва рэзка выдзяляюцца спаміж паве́таў Беларусі. Гэта краіна з найменшаю гушчынёю насяленьня і з найбольшым лікам зямлі, няпрыгодная для гаспадаркі. Паве́ты гэтыя мы ўперад і разгледзім, называючы краіну, з іх зложаную, Вялікаю Палёскаю нізінаю.

Вялікая Палёская нізіна ляжыць уздоўж Прыпяці й ніжняе Бярэзіны. Мяйсцовасьць тут усюдых роўная, слаба пахіленая на паўднёвы ўсход. З акалічных узгор'яў скатуюцца сюды чысьленыя рэкі, якія, трапіўшы на нізіну, сьцішаюць свой бег і плывуць у нізкіх берагах, абкружаныя часамі на шмат вёрст забалочанымі прасторамі. Апрача слабога спаду для вады, забалочаньню тут памагае яшчэ й тое, што пад усім блізка Палесьсем ляжаць старыя геолёгічныя пласты гліны, толькі

прыкрытыя зьвэрху пяскамі. А значная частка балотаў Палесься зьяўляецца, мусіць, апошнімі сьлядамі быўшага тут некалісь Геродота вага мора, пазарастаўшымі травою і мохам вазёрамі.

Балоты спатыкаюцца тут усіх відаў, але найчасьцей — травяныя, паросшыя лазою: імшары са сфагнумам спатыкаюцца таксама дзе -ня-дзе — плямамі сярод хваёвых бароў.

Балоты займаюць чуць ня чвэрць усяго прастору краіны. Безканечныя балотныя пустыні, паросшыя то дробнаю лазою, то высокімі чаротамі, цягнуцца дзесяткамі вёрст; іх перарываюць векавыя бары, павырастаўшыя на пяшчаных узгорках, в а с т р а в о х, параскіданых сярод балота. На гэтых-жа вастравах пабудаваны рэдкія вёскі паляшukoў ды знаходзіцца іхняе ворнае поле.

Ад вёсак цераз балота цягнуцца гаці (рыс. 128), замошчаныя хворастам і бярэвёньнем. Язда па гэтых гацях трудная. А па іх ідзець палёская дарога часамі па некалькі вёрст.

У гаспадара поле часамі бывае на некалькіх вастравах, якія закінуты далёка ад вёскі ў балотнай і лясной глушы. Каб дайсьці да іх, прыходзіцца йсьці па кладках, намошчаных цераз балота. Аруць тут часта валамі. Вось-жа гаспадар бярэ саху на плёчы і йдзе на свой востраў па кладцы, а валы йдуць па вадзе. Калі востраў дзе далёка ад хаты, дык там робіцца будка, раскладаецца вагонь і гаспадар жыве тут аж пакуль скончыць работу. Часамі навет малоцяць дабро на востраве, а перавозяць ужо ўсё ўзімку, як замёрзне балота. Бывае, што дабро гадамі ляжыць на востраве немалочанае. Паляшук пакідае яго на запас, на галодны год.

Сярод усяе Палёскае нізіны адзінока падыймаецца высокі бераг Прыпяці каля Мазыра. Ён, паміж іншым, пакрыты лёссам, на якім утварыліся шэрыя суглінкі (грунты лесастэпу). Тут яны займаюць невялікі прастор. У Рачыцкім-жа павеце шэрыя суглінкі цягнуцца шырокім паясом цераз сярэдзіну павёту, каля мяст. Брагіня, Хойнікаў і Юравіч. Апроч таго, уздоўж правага берагу Прыпяці, каля Турава, спатыкаюцца глістыя грунты ды кавалкі глістых, сугліністых і супяшчаных грунтоў пераходзяць у Бабруйскі павёт з суседніх павётаў і займаюць яго краі. Па гэтым-жа ўвесь прастор Палесься пакрыты лёгкімі пяшчанымі грунтамі на «вастравах» і пластамі торфу, травяністага ды імховага, — ў балотах.

Торф гэты, які мяйсцамі ляжыць вельмі таўстымі пластамі (найтаўсьцейшыя пласты торфу ў Рачыцкім павеце, каля Васілёвічаў), нідзе блізка ня ўжываецца на паліва і не разрабляецца, бо дровы надта танныя, а насялёньне рэдкае.

Лясы ў Палесьсі зусім нядаўна займалі амаль што не палавіну ўсяго прастору. Цяпер іх моцна падцерабілі і на мейсцы даўнейшых векавых пушчаў цягнуцца цяпер пасекі, часамі выкарчаваныя і вырабленыя пад поле, а часьцей

паросшыя маладым лэсам і хмызьнякамі. Тады, як балоты ляжаць найбольш каля Прыпяці, лясы адсуваюцца галоўнаю сваёю масаю на ўзьмэжжы нізіны, ствараючы вакола яе п а я с п у ш ч а ў.

Аднак усё-ж лясоў тут вельмі многа. Найбольш у Палесьсі хваёвых бароў. Ёлкі зусім блізка няма, бо пяшчаная глеба; дык праз сярэдзіну краіны праходзіць паўднёвая мяжа пашырэння гэлага дрэва. Але тут-жа больш, чым дзе ў Беларусі, ёсьць і ліставых лясоў, найбольш дубовых і бярозавых. Дубы тут часамі даходзяць вялізарнае вялічыні; спатыкаецца таксама шмат вольхі, ліпы, клёну і інш. У Палесьсі перахавалася шмат рэдкіх расьлінаў, асабліва такіх, што растуць толькі ў полярных краях.

Ува ўсіх гэтых лясох, часта яшчэ не закранутых рукою чалавэка, водзіцца бяз меры ўсякага зьвяр'я і дзічыны. Ласі, медзьвядзі, сарны, дзікі спатыкаюцца тут часта. Навет бабры водзіцца па глухіх рачных затоках у некаторых закутках Палесься, дзе да іх яшчэ не дабралася рука паляўнічага.

На полі сеюць тут найбольш грэчкі й бульбы, бо зямля звычайна вельмі лёгкая, пяшчаная. Гаспадары, аднак, някэпска. Гаспадары трымаюць шмат скаціны, часамі па дзесятку й больш галоў, бо пашы хапае, і добра дзеля таго гнояць зямлю. Каровы, аднак, тут ня малочныя; часамі іх навет і саўсім ня доюць. Трымаюць тут досіць многа свінэй і кормяць іх жалудамі. Народ аб гаспадарцы рупіцца; у некаторых мясцох навет полюць засеў.

Сенажаць ў Палесьсі хаця й больш, чым у іншых краінах Беларусі, але ня так шмат, як можна было-б спадзявацца. Вялізарныя прасторы, якія з невялікім накладам, расьцерабіўшы, можна было-б абярнуць у сенажаці, цяпер лічацца безкарыснымі балотамі, няўжыткамі.

Насяленьня ў Палесьсі пакуль што замала, і яно яшчэ далёка ня можа і ня ўмее выкарыстаць вялікія багацьці, якія крыюцца ў гэтым краі. Дый замала зварочавала ўвагі на Палесьсе дзяржаўная ўлада і грамадзянства. Аднак ужо першыя ступяні ў гэтай справе зробленыя. Ужо зроблена проба вялікага асушэньня Палесься экспэдыцыяю ген. Жылінскага (стр. 90—91). Трэба спадзявацца, што ў недалёкім часе работы па асушцы йзноў павядуцца ў шырокіх разьмэрах. У рэзультаце гэткае асушкі выгляд Палесься і яго характар і значэньне саўсім зьмэняцца.

З боку гушчыні насяленьня Палесьсе займае ў Беларусі апошняе мейсца. У Мазырскім павеце і цяпер яшчэ на 1 квад. вярсьцэ жыве ўсяго каля 20 чалавек. Праўда, за апошнія часы Палесьсе стала засяляцца. Аграмадныя лясы павысяканы, а пасёкі двары прадаюць сялянам, якія сюды зьяжджаюцца з усяё Беларусі, ды прыносяць з сабою і сваё звычаі, бытавыя і гаспадарскія, моцна адзначаючыся ад палескіх.

Апроч гаспадаркі вясковае насяленьне займаецца й рамёсламі. У глухіх палескіх мясцовасьцях пануе г. зв. на-

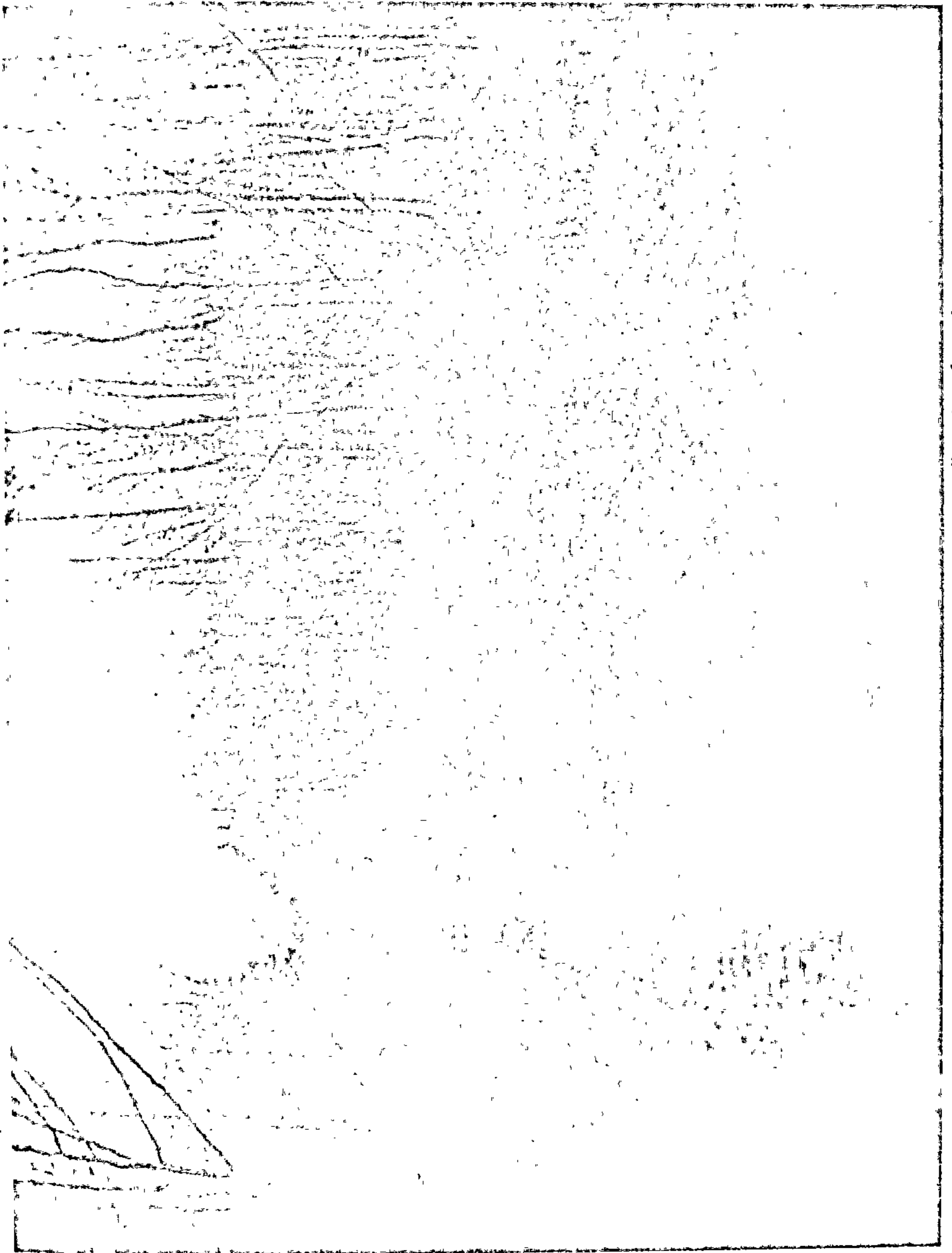

Рис. 128. Гаць на дарозе ў Палесьсі.

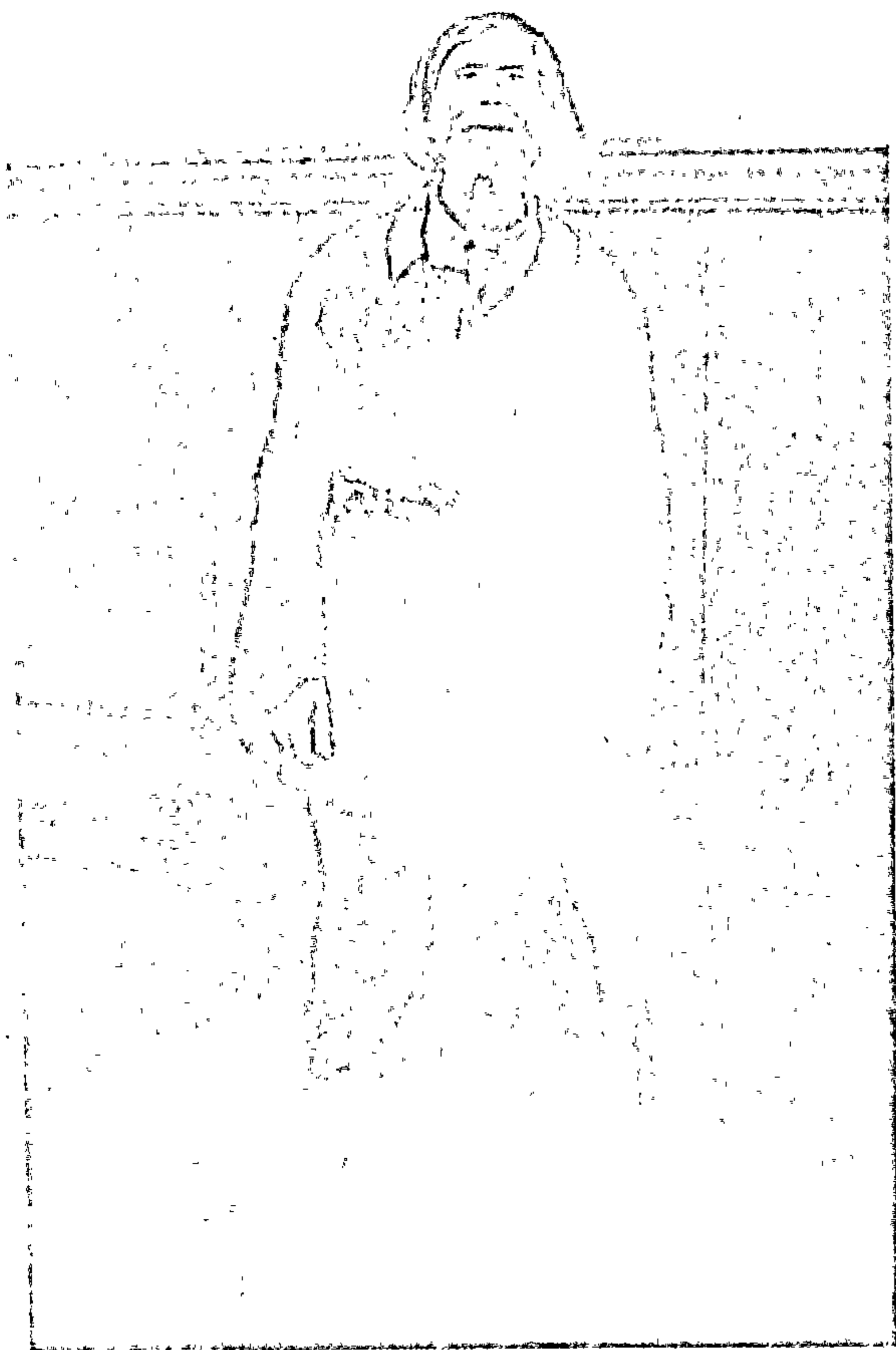
туральная гаспадарка: людзі нічога не прадаюць і вельмі мала або нічога ня купляюць. Усё патрэбныя да жыцця рэчы робяць самі. Вёдама, што хатнія рамёслы павінны быць тут моцна развітыя. І запраўды, у Палесьсі, напр., пашырана ткацтва, шмат людзей займаецца вырабамі з

дрэва. Асаблівае значэнне мае рыбалоўства; часамі цэлыя вёскі жывуць найбольш з гэтага промыслу. Жыхар Палесься мае досіць найлепшае рыбы для свайго ўжытку, шмат прадае яе ў мястэчках і гандляром для вывазу ў далёкія месцы і за межы краю. На вываз ідзе рыба ў копчаным, салёным і сушаным відзе. Вельмі пашыранае пчалярства, ці, ляпей, бортніцтва, асабліва ў Мазырскім павеце.

Народ зарабляе ў лесе, на сплаве, займаецца гонкай смалы й дзэгцю, паляваньнем ды інш. ляснымі промысламі.

Хвабрычная прамысловасьць досіць развітая. Найбольш спатыкаецца пільняў і бравароў. Апошніх асабліва многа ў Рачыцкім павеце, які з гэтага боку

займае першае месца ў Беларусі. Апроч таго, ёсьць некалькі хвабрыкаў сярнічак, некалькі шклянных гутаў, гарбарняў і г. д. Прамысловасьць Палесься толькі яшчэ пачынае развівацца, і перад ёю шырокая дарога.

Рыс. 129. Беларус-паляшук.

Тубыльцы Палесься, або паляшукі (рыс. 129), налёжаць да найбольш чыстых прадстаўнікоў беларускага і наагул славянскага тыпу. Гавораць яны чыстаю прыгожаю беларускаю моваю, ужываючы яé паўднёвую гаворку (сакуны). На паўдня ад Прыпяці, аднак, можна заўважыць пэўныя ўплывы ўкраінскае мовы на мяйсцовую беларускую гаворку. Уплывы гэтыя, аднак, значна слабэйшыя, чым у сусэдняй Піншчыне. Паляшук — добра загартаваны ў барацьбе з дзікою прыродаю, трымаецца дзэдаўскіх звычаяў і неахвотна прыймае навіны ды зьмены гэтых звычаяў. Зразумела, што культурны стан палэскага насялёньня досіць нізкі; цяжка прасьвэце і культурным уплывам дастацца ў глухія закуткі гэтае бездарожнае вялізарнае краіны.

Беларусы жывуць у Палэскай нізіне ад самых далёкіх дагістарычных часоў; магчыма, што яны былі яé пёршымі насельнікамі, бо сьлядоў істнаваньня тут калі-небудзь якога іншага народу няма.

Гісторыя застала Палесьсе заселеным дрыгвічамі. Тутак быў і галоўны іхні палітычны цэнтр Тураў. Але дрыгвічом не ўдалося стварыць моцнае дзяржавы і яны ўвесь час былі то пад кіеўскімі, то пад іншымі сусэднімі князямі, аж пакуль ня злучыліся з рэштаю беларускіх плямёньняў пад уладаю Літвы.

Палесьсе мэла вялікае значэньне ў гісторыі Беларусі й Літвы. Яно бараніла іх увесь час ад нападаў з паўдня. Пад сьцэнамі палэскіх замкаў і гарадоў, а найбольш у балотах і лясох Палесься спыняліся магутныя напоры паўднёвых народаў на Беларусь.

Важнейшыя мясцовасьці.

У Мазырскім павеце ёсьць некалькі вялікіх мястэчак, з каторых кожнае зьяўляецца важным цэнтрам для сваё ваколiцы. Гэткія — Давыд-Гарадок, Тураў, Пётрыкаў — зьяўляюцца цэнтрамі вялікае ваколiцы, роўнае па прастору цэлай дзяржаве. Усё яны ляжаць на берагох Прыпяці, або яé найбольшых прытокаў, і зьвязаны з сьвэтам найбольш вадзянымі дарогамі.

Давыд-Гарадок ляжыць на вастравох р. Гарыні; старое мястэчка, заложанае, пэўне, яшчэ ў дагістарычныя часы. Цяпер у ім каля 4 тыс. жыхараў, якія займаюцца, між іншым, будоўляй судзінаў, а таксама — рыбалоўствам, гародніцтвам (разводзяць цыбулю), служаць лоцманамі на судзінах і г. д.

Тутэйшыя мяшчане — народ прамысловы. Яны вырабляюць, між іншым, вянгліну, кілбасы і сыры, загатаўляюць дзічыну, сушаную рыбу й грыбы, сушаную садовіну і вывозяць усё гэта на продаж у вялікія беларускія мэсты, а таксама й далёка за мэжы Беларусі (навет у Бесарабію). Давыд-Гарадзэцкія рамесьнікі вырабляюць спэцыяльныя боты з даўгімі халявамі, якія таксама вывозяцца на старану; робяць тут яшчэ вельмі добрыя плячэныя брычкі. Давыд-Гарадок нейкі час лічыўся паве́тавым мэстам.

Над Прыпяцю, на яé правым бэразе, пасярэдзіне Мазырскага павёту стаіць стары Тураў, даўнейшы рэлігійны й культурны, а часткаю й палітычны цэнтр дрыгвіцкае зямлі — Палесься (рыс. 24). Лічуць, што залажыў яго ў IX веку нейкі вараг Тур, таварыш Рагвалода. У X веку тут была заложаная найстарэйшая ў Беларусі праваслаўная эпархія, тут жылі архірэй аж да сярэдзіны XV веку. Тады Тураў быў вялікім месцам, разсаднікам хрысьціянства й прасьветы ў Палесьсі. Пасьля, як вырас Пінск, значэньне Тураву зьмэншылася. Ад слаўнае мінуўшчыны Тураву засталіся толькі лягэнды, якія живуць сярод акалічнага люду, ды Замковая гара і шмат курганоў і гарадзішчаў. Цяпер Тураў — невялікае мястэчка, з 5 тыс.

Рыс. 130. Лёссыя яр у ваколіцах Мазыра.

жыхараў, якія найбольш займаюцца гаспадаркаю, рыбалоўствам, сплавам лёсу, а таксама гандлем. Ёсьць у Тураве досіць бойкая прыстань і бываюць два кірмашы ў год.

Ніжэй Турава, на высокім лэвым бэразе Прыпяці, стаіць гандлёвае мястэчка Пётрыкаў з 5 тыс. жыхараў, сярод якіх шмат шаўцоў. Пётрыкаўскія мяшчане адзначаюцца сваёю прамысловасьцю і здольнасьцю да гандлю. Некаторыя з іх маюць сваё баркі і возяць на іх лёс; шмат хто займаецца

рыбалоўствам. У Пётрыкаве ёсць прыстань і зьбіраецца ў год два вялікіх кірмашы.

Павэтавае мэста Мазыр ляжыць на высокім правым бэразе Прыпяці, у надзвычайна харошай мяйсцовасьці, зрэзанай глыбокімі ярамі, якіх пракапала вада ў лёссе (рыс. 130). Гэта досіць старое мэста, вельмі часта цярпéўшае ад чужазэмных нападаў. Быў тут некалісь і замак. Цяпер у Мазыры каля 12 тыс. жыхараў, ёсць вялікая хвабрыка сярнічак і дробныя гарбарні, прыстань на Прыпяці, зьбіраюцца два кірмашы, йдзе досіць жывы гандаль. Да апошніх часоў чыгунка йшла за 12 вёр. ад мэста. Цяпер праведзена новая чыгунавая лінія цераз самы Мазыр, што павінна значна падняць яго эканамічнае жыцьцё.

Мазырскі павет — найбольшы па прастору з усіх беларускіх паветаў і найрадзей заселены. У ім найбольш балотаў і лясоў і найменш зямлі, прыгоднае для гаспадаркі. Значная частка лясоў павысякана, а балотаў абсушана.

Толькі берагі Прыпяці, й ваколіцы Мазыра густа заселеныя. Рэшта павету — глухі палéскі край, вельмі слаба зьвязаны з сьвётам. Сваёю адрэзанасьцю ад сьвёту асабліва адзначаюцца ваколіцы воз. Князь (Дзякавіцкая воласьць). Тут да нашых часоў пануе натуральная гаспадарка, што робіць гэтую мяйсцовасьць вельмі цікаваю для навукі. Асабліваю бязлюднасьцю вызначаюцца берагі р. Ствігі дый наагул паўднёвае Палесьсе — на правым бэразе Прыпяці.

У сярэдзіне Рачыцкага Палéсься пры чыгунцы ляжыць с. Васілевічы. Тут экспэдыцыяй Жылінскага былі абсушаны значныя прасторы, заложана мэтэаролёгічная станцыя. Апошнімі часамі Васілевічы сталі шыбка расьці (цяпер каля 3 тыс. жыхараў), стаў разьвівацца гандаль.

З Васілевічаў у глыбіню павету адыходзіць галіна чыгункі. Яна канчаецца ў м. Хойніках.

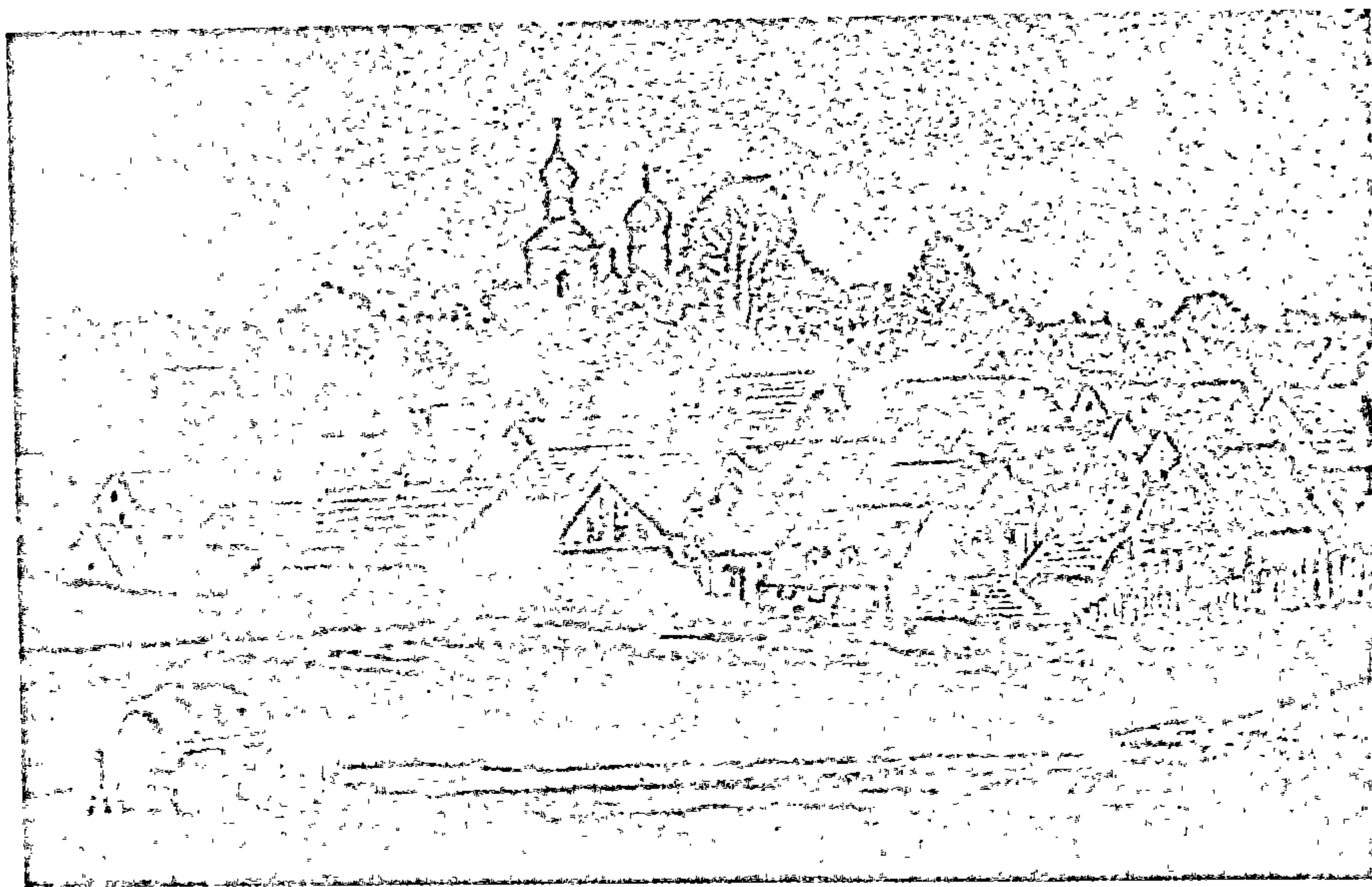
Хойнікі і Брагінь — два значныя мястэчкі (Брагінь старое мэста), ляжачыя недалёка адно ад аднаго, у мяйсцовасьці з багатымі грунтамі (лёссы паяс). У Хойніках была да нядаўна зьлёзная гута.

На Дняпры, недалёка ад Брагіня, проці вусьця Сожу ёсць значнае гандлёвае мястэчка Лоеў з прыстанню і вэрфяй для будовы судзінаў. На Лоеўскай прыстані складаюцца тавары для развозкі па прыстанях Дняпра, Бярэзіны й Сожу.

Рачыца, павэтавае мэста, над Дняпром, пры перасячэньні яго Палéскай чыгункай. Мае 10 тыс. жыхараў, з якіх шмат хто займаецца гаспадаркаю (між іншым, адкормам свінэй), рыбалоўствам і сплавам лёсу. Разьвіты гандаль збожжам і лёсам; бойкая прыстань. З хвабрыкаў ёсць некалькі вялікіх пільняў і хвабрыка сярнічак.

Рачыцкі паве́т у большай сваёй часьці мае палескі характар з пяшчанымі грунтамі і рэдкім насялэньнем. Але па сярэдзіне паве́ту йдзе паяс лёсавых грунтаў, мацней заселены. Таксама густа заселены і берагі Дняпра. У гаспадарках Рачыцкага пав. садзяць шмат бульбы; у павеце найбольш бравараў, чымся дзе ў Беларусі.

Бабруйск (рыс. 131) — адно з большых паве́тавых местаў Беларусі, з 42 тыс. жыхараў, ляжыць на правым беразе р. Бярэзіны, там, дзе яе перасякае Лібава-Роменская чыгунка. У трох кірунках з Бабруйску разыходзяцца шосы. Такое палажэньне робіць Бабруйск важным гандлёвым пунктам.

Рыс. 131. Бабруйск.

Разьвіцьцю яго перашкаджала дагэтуль Бабруйская крэпасць, пабудаваная тут у пачатках XIX вэку расейскім урадам.

Бабруйск вядзе значны гандаль лесам і збожжам; пры ім ёсьць прыстань на Бярэзіне. Прамысловасьць Бабруйску нявельмі значная. Ёсьць каля 30 дробных хвабрыкаў і заводаў — найбольш пільняў і цагельняў.

Ніжэй Бабруйску, над Бярэзінаю, ў палёскай мяйсцовасьці ляжыць значнае мястэчка Парычы з прыстаняю, зь якое найбольш адпраўляюць лёс.

На захадзе паве́ту ля м. Урэчча была даўней шкляная гута, якая вырабляла дужа прыгожую пасуду.

У глыбіні Палесься над р. Птычом ляжыць м. Глуск, з 5 тыс. жыхараў; ня глё дзячы на сваё, папраўдзе, глухое палажэньне (далёка ад чыгунак), мястэчка досіць бойка гандлюе скацінаю. Мяшчане займаюцца гаспадаркаю, рыбалоўствам і пчоламі, а таксама вырабам г. зв. глускае гарбаты (разбаўляюць праўдзівую гарбату розным зэльлем). Апроч таго, ёсьць некалькі гарбарняў.

Навакола Глуску палёская мяйсцовасьць з пяшчанаю няўраджайнаю зямлёю. Такі-ж характар мае і ўвесь блізка Бабруйскі павёт. Толькі на ўсход і поўнач ад Бабруйску мяйсцовасьць вышэе, грунты лепшыя, жыхары живуць гусьцэй, лясоў і балотаў мэнш. Гэты досіць значны земляробскі востраў пераходзіць і ў сумéжныя павёты, але хутка за мэжамі Бабруйскага пав. канчаецца; яго зьмяняюць пяшчаныя разлогі Раданскіх раўнінаў.

ПІНШЧЫНА. Піншчына ляжыць над вёрхняй Прыпяцяю й яё прытокамі, а таксама займае вададзел паміж Прыпяцяю й Бугам. Да яё мы адносім павёты Пінскі і Кобрынскі.

Па прыродзе сваёй гэтая краіна выразна дзеліцца на тры часткі, якія навет маюць сваё асобныя назовы: Зарэчча, Загародзьдзе й Палесьсе. Найбольш тыповая і характэрная з іх — Зарэчча, Загародзьдзе з'яўляецца працягам Падляскае раўніны, а палёская частка Піншчыны нічым асаблівым ня розніцца ад сумéжнага Мазырскага Палесься.

Зарэчча (рыс. 132) — гэта балоцістая нізіна, якая ляжыць на паўдня і на ўсход ад Пінску. Яё паўночную мяжу творыць Прыпяць (ад чаго й назоў), да якое тут зьбягаюцца з усіх бакоў яё важнейшыя прытокі: Стаход, Стыр, Ясельда ды інш. Трапіўшы ў краіну Зарэчча, з яё вельмі малым спадам, гэтыя рэкі, шырака разьліўшыся, плывуць ляніва, памалу, дзеляцца на шмат пратокаў, якія пакрываюць усё Зарэчча густою сёцьцю. Сярод гэтае вадзяное сёці прападае часамі навет галоўнае цячэньне ракі, а разам з тым і яё імя. Гэтак навет Прыпяць вышэй Пінска ў некаторых мясцох траціць свой назоў і вядомая пад найменьнямі Парок, Стаход, Струмень.

Берагі рэк у гэтай краіне нізкія й балоцістыя. Трэба толькі, каб крыху паднялася вада і ўсё Зарэчча на шмат дзесяткаў вёрст навакола залітае. Вясною і ўвосень Зарэчча з'яўляецца праўдзівым возерам. Аж да сярэдзіны лёта стаіць вада, пры тым гэтак глыбака, што можна ёзьдзіць у чоўне ў якім-хочаш кірунку. Над вадою віднеюцца толькі вольхі й лозы, якімі звычайна абрастаюць берагі пратокаў, ды на пяшчаных узгорках — в а с т р а в о х — вёскі пінчукоў. За час веснавое паводкі вада заносіць пяском старыя пратокі і пракопуе новыя, наносіць пяшчаныя ўзгоркі і пласты глёю.

За лёта ўсё гэтыя вадзяныя прасторы зарастаюць буйнымі балотнымі травамі: чаротамі, сітнікамі ды інш. (рыс. 40), але паміж імі на сушэйшых гляістых мяйсцох трапляюцца вастравы, пазарастаўшыя асакою, а часта й вельмі добрым мурагом.

Л е с у ў Зарэччы мала, і толькі дзе-ня-дзе пяшчаныя грады і ўзгоркі паабрасталі хваёвым борам. Значыць, называць Зарэчча Палесьсем навет ня вельмі выпадае.

Жывуць тутэйшыя гаспадары досіць заможна. Значную часьць году яны адрэзаныя ад усяго сьвету і навет да бліжэйшых суседніх вёсак перапраўляюцца ў чаўнох. У часе непагоды гэтая камунікацыя робіцца досіць небясьпэчнаю.

Рыс. 132. Зарэчча.

На лэвым бэразе Прыпяці мяйсцовасьць адразу вышэе на некалькі сажняў і пераходзіць у высокую раўніну, якую называюць звычайна Загародзьдзем.

Загародзьдзе займае клін паміж ракою Ясельдаю і яе прытокам Пінаю і цягнецца на захад аж да р. Мухаўца, прытыкаючыся там да Падляскае раўніны. Загародзьдзе на ўсім яго досіць вялікім прасторы не перасякае ні адна значная рэчка, таксама й балотаў спатыкаецца вельмі мала, і то найбольш па краёх Загародзьдзя, за Пінаю і Каралёўскім каналам. Грунты Загародзьдзя гляістыя, ураджайныя. Жыхары жывуць густа й багата і займаюцца найбольш земляробствам.

Лясы ў Загародзьдзі павысяканыя, засталася іх вельмі мала (каля 15 %); затое вельмі многа сенажацяў, — як нідзё ў Беларусі. Гэта дазваляе гаспадаром трымаць шмат скаціны й свіньняў.

Паўночна-ўсходнюю частку Піншчыны займаюць безканечныя пушчы і непраходныя балоты Палесься, якія адгэтуль пераходзяць у Мазырскі павёт і цягнуцца далёка на ўсход. З гэтай часткаю Піншчыны аднародная паўднёвая часьціна Слонімскага павёту і паўднёва-заходні край Слуцкага. У Слоніmsкім павеце пачынаецца паяс аграмадных балотаў паўночнага Палесься, аб якім мы ўжо казалі. У Пінскім павеце ляжыць як раз балота Качайла і таксама пачынаецца балота Грычына. У лясох тут вельмі многа ўсялякага зьвяр'я й дзічыны. Жыхары займаюцца ляснымі промысламі, паляваньнем, гадоўляй скаціны і інш. Край гэты, у якім так многа прыроднага багацьця, зусім рэдка заселены: на вялізарным прасторы налічваюць усяго некалькі дзесяткаў вёсак. А ўздоўж бэрагу Прыпяці, на ўсход ад Пінску, на дзесяткі вёрст цягнуцца зусім бязлюдныя балотныя прасторы.

Клімат Піншчыны належаць да найцяплейшых і найлагаднейшых у Беларусі. Гадавая тэмпература Пінску +6,8, зіма бывае кароткая, мяккая; цягнецца яна менш 3-х месяцаў.

У гэты час, калі замярзаюць рэкі й балоты, усходняя і паўднёвая Піншчына аджывае. Па лёдзе пракладаюцца простыя дарогі, па якіх лёгка трапіць у суседняе мястэчка і ў самы Пінск жыхарам якое-небудзь адрэзанае балотамі ад сьвету вёскі. Узімку найбольш аджывае тут і гандлёвае жыцьцё.

Піншчына вельмі багатая на вадзяныя шляхі. Прыпяць, Стаход, Стыр, Гарынь, Ясельда, Піна — судаходныя рэкі. А Каралёўскі і Агінскі каналы злучаюць іх з басэйнамі Віслы й Нёмна. Істнуе яшчэ цэлы рад дробных каналаў, якія злучаюць глухія палёскія вазёры з большымі рэкамі ды служаць для сплаву. Апроч таго, цераз усю краіну праходзіць Палёская чыгунка з Бэрасьця — на Гомель і другая, што йдзець па ўсходняй Піншчыне з Вільні — на Лунінец і Роўнае. Гэтыя чыгункі мяйсцамі праведзеныя цераз непраходныя балоты, дзе-ня-дзе навет ідуць па дрыгвё. Значэньне іхняе для Палесься і цяпер вялізарнае, а з часам, пэўне-ж, яшчэ павольнае.

У большай часьці Піншчыны, а лясне ў Загародзьдзі і ў Зарэччы, жывуць пінчукі, аб якіх мы ўжо казалі вышэй (стр. 126).

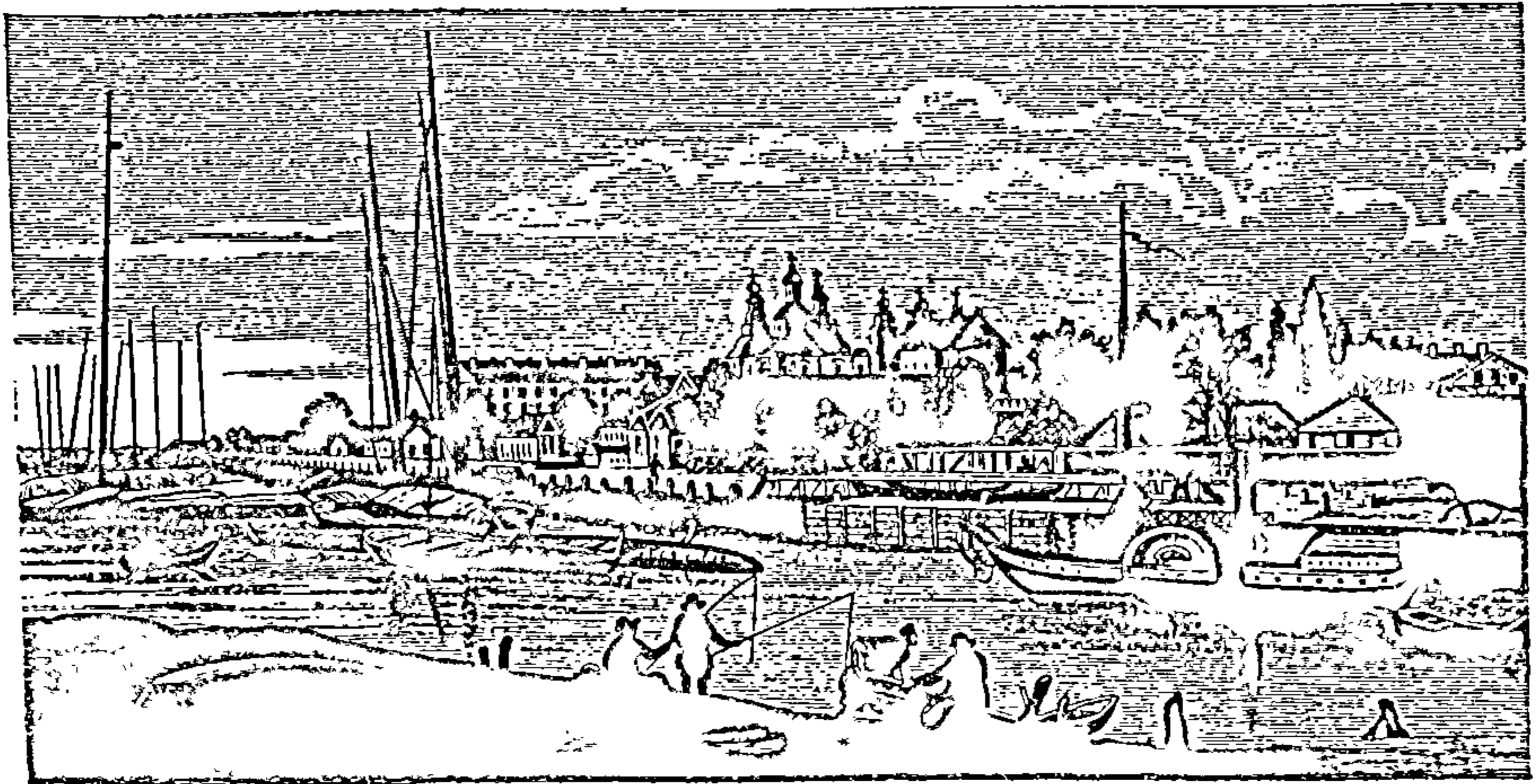
У Піншчыне ёсьць шмат дробных мястэчак, населеных рамесьнікамі. Таксама й вясковае насялёньне апроч гаспадаркі займаецца шмат-дзе хатнімі рамёсламі. Напр., у м-ку Горадне шмат ганчароў, а ў Пагосьце — ткачоў.

Важнейшыя мяйсцовасьці. Пінск (рыс. 133) — старое дрыгвіцкае места, пабудаванае ў дагістарычныя часы, — высіцца на левым беразе Піны над аграмаднымі нізінамі Зарэчча. У XIII в. быў ён сталіцаю значнага вудзельнага

князьства, пасья, разам з усёю Беларусяю, увыйшоў у склад Літвы. Да правядзеньня чыгункі Пінская прыстань мела надзвычайна важнае значэнне. Тут ішоў бойкі гандаль збожжам і салам, якія дастаўляліся з Украіны па Прыпяці і яё правых прытоках і адпраўляліся ў Нямеччыну й Польшчу па каналах. Цяпер з гэтага боку Пінск мае меншае значэнне. Але яго палажэнне на сярэдзіне важнейшае вадзяное дарогі з Украіны ў Нямеччыну, на вялікім вадзяным вузлё, абяцае яму вялікую будучыну.

Хвабрычная прамысловасць Пінску развіта досіць слаба. Ёсць каля 20 хвабрыкаў і заводаў, з якіх найбольшыя — хвабрыка сярнічак і 4 пільні, а таксама завод будоўлі параходаў ды інш. судзінаў. Усіх жыхараў у Пінску каля 35 тых аў. З старых будынкаў найцікавейшыя — гэта манастыр, пабудаваны ў XVI веку, ды касцёл, пабудаваны ў XIV веку.

На захад ад Пінску, над р. Ясельдаю, ляжыць вядомы двор

Рыс. 133. Пінск.

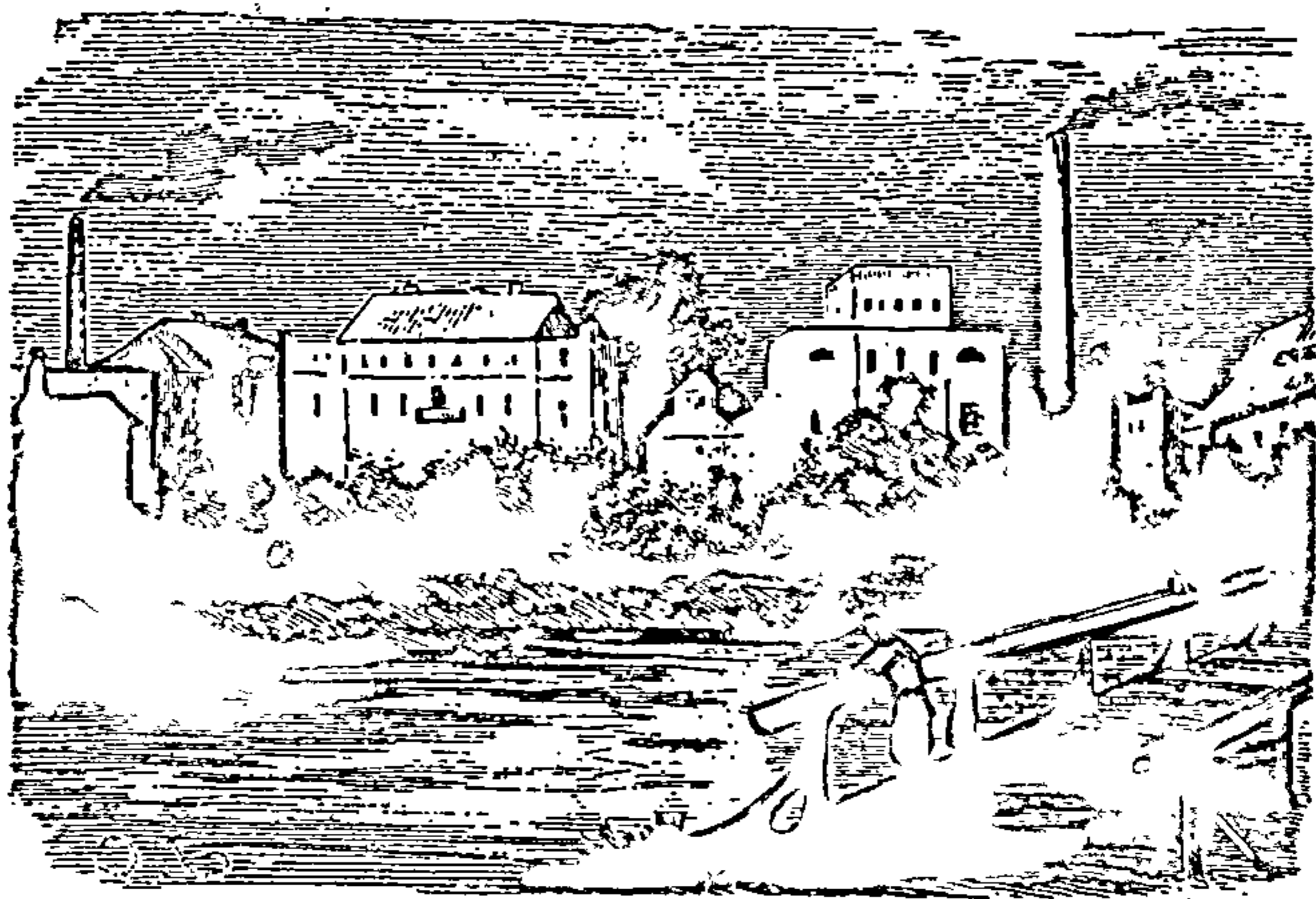
Парэчча (рыс. 134)*). Гаспадары гэтага двара, Скірмунты, пабудавалі тут некалькі хвабрыкаў, — між іншым, вялікую суконную хвабрыку, якая працуе й дагэтуль. Спецыяльна для яё патрэбаў разводзіцца тут-жа ў Парэччы патрэбная да вырабаў сукна паўднёвая расьліна д і п с а к у с. Некалькі дзесяткаў год назад была тут і цукраварня, якая што-год вырабляла да 10.000 пуд. цукру (пасья згарэла); цукровыя буракі разводзіліся ў Парэччы й яго ваколіцах. Трэба адзначыць, што ўсё парэцкія хвабрыкі добра пастаўленыя, работнікі някэпска забяспечаны.

*) Ня блутаць з месцам Парэччам, што ў Смаленшчыне, над р. Каспляю.

У Пінскім павеце ёсць досіць многа невялікіх мястэчак, якія ў мінуўшчыне йгралі досіць важную ролю для ўсяё Беларусі, а цяпер яны — толькі цэнтры эаномічнага жыцця для сваіх ваколцаў. Такія: Любяшоў, Таляханы, Нобель, Столін, Пагост, Кажан-Гарадок. За апошнія часы моцна расьцё Лунінец — мястэчка пры станцыі таго-ж імённа, дзе крыжуюцца дзьве важнейшыя палёскія чыгункавыя лініі. Мае каля 8.000 жыхараў.

Кобрын — павеавае места пры р. Мухаўцу, з 10-ма тыс. жыхараў, досіць гандлёвае, дзякуючы свайму палажэньню пры сыстэме Каралёўскага каналу й чыгунцы; значная прыстань.

З мястэчак Кобрынскага павету адзначаецца Антопаль. Гэта прамысловае мястэчка: ёсць у ім некалькі гарбарняў

Рыс. 134. Двор Парэчча ў Піншчыне.

і маслабойных заводаў. У м. Янаве (на ўсходзе павету) жыў і замучаны езуіт Андрэй Баболя, якога каталіцкі касьцёл лічыць сьвятым.

VI. Беларускі лесастэп.

Да гэтае краіны мы адносім 9 паўднёва-ўсходніх паветаў Беларусі: Гомельскі, Суражскі, Мглінскі, Навазыбкаўскі, Старадубскі і беларускія часткі: Гараднянскага, Ноўгарад-Сэверскага, Трубчаўскага і Бранскага паветаў. Ласьне назоў л е с а с т э п у з усім правам заслужуюць толькі паветы Старадубскі, Трубчаўскі, Ноўгарад-Сэверскі, Мглінскі і часткаю

сусэдня з імі, бо толькі ў іх грунты, утвораныя на лёссе, займаюць значныя прасторы і толькі тут у часы дагістарычныя скрозь быў стэп, пасья выцесьнены лёсам. У іншых павэтах спатыкаюцца толькі большыя ці мэншыя вастравы лёсавых грунтоў, на якіх даўнэй былі паляны, абкружаныя пушчамі. Ёсьць, аднак, шмат супольнага ў сучасным стане ўсіх гэтых павэтаў: перад усім высокая гушчыня насяленьня, шырокае разьвіцьцё прамысловасьці й рамёслаў, побач з тым незавіднае земляробства, нізкія ўраджаі ды значны адыход на старану; апроч таго, лініі чыгунак і рэкі зьвязуюць эканомічнае жыцьцё іх, а перад усім гандаль, у адну суцэльнасьць. Шмат асобнасьцяй ёсьць і ў складзе іх насяленьня.

З другога боку, трэба адзначыць, што значныя вастравы лёсавых грунтоў і мяйсцовасьцяй з лесастаповым краявідам ёсьць і ў павэтах, што ляжаць далэй на поўнач, на прасторах Раданскае раўніны — Чэрыкаўскім, Рослаўскім ды інш. Аднак іхняя значна мэншая гушчыня насяленьня, слаба разьвітае эканомічнае жыцьцё прымушаюць нас разглядаць гэтыя павэты як асобную краіну — Р а д а н ь.

П а в е р х н я лесастэпу найбольш роўная, значна паніжаная на захадзе. На ўсходзе, аднак, у яе ўходзяць адарваныя лапіны Дняпроўскага ўзгор'я, якія ствараюць высокія, зрэзаныя ярамі, правыя берагі р. Дзясны пад Бранскам і Трубчаўскам. Таксама значна павышаная мяйсцовасьць у Навазыбкаўскім, Старадубскім і Мглінскім пав. (Старадубскае ўзвышшэ). На берагох Дзясны часамі выступаюць высокія крэйдавыя скалы, а ў іх шмат фасфарытаў. Рэшта краіны моцна нізінная, асабліва Гомельскі павёт, заходняя частка якога мае ўжо зусім палёскі выгляд — з аграмаднымі прасторамі балотаў і лясоў.

На Старадубскім узвышшы і ўздоўж правага берагу р. Дзясны залёг лёсс. Пад Старадубам на ім стварыліся досіць ураджайныя шэрыя суглінкі, якія й займаюць большую часць Старадубскага павёту. Навакол іх няшырокім абручом ляжаць падзолістыя суглінкі на лёссе. Досіць шырокі паяс гэтых суглінкаў адыходзіць у Мглінскі й Бранскі павэты; у апошнім павёце яны займаюць значныя прасторы, пакрываючы высокі правы бэраг р. Дзясны. Досіць значныя вастравы гэтых самых падзолістых суглінкаў на лёссе знаходзяцца і ў Трубчаўскім павёце, а таксама ў Навазыбкаўскім і Гараднянскім павэтах. Урэшце ў Суражскім і Гомельскім павэтах гэтыя грунты сустракаюцца досіць рэдка.

Лэвыя берагі рэк звычайна пакрытыя тут шырокімі палосамі бэдных пяшчаных грунтоў. Дзякуючы гэтаму, уся заходняя і паўднёвая частка Гомельскага павёту, блізка ўвесь Суражскі, заходняя частка Бранскага і значныя прасторы ў іншых павэтах займаюць пяшчаныя грунты, пакрытыя найбольш хваёвым борам. Рэшту прастору займаюць супяскі,

ды ў Гомельскім і Гараднянскім паведах ёсьць досіць многа чаротавых балотаў, а на поўначы Гомельскага — кавалак звычайных дзярновых суглінкаў на морэннай гліне.

Апроч хваёвых бароў у лесастэпе сустракаецца шмат ліставых лясоў, асабліва ў Старадубскім пав. У гэтых лясах найбольш расьце дуб, клён, і то толькі на поўначы краіны. Ёлка тут сустракаецца рэдка, а на паўдні яе зусім няма; таксама мала бярозы, ялаўцу. Наагул тут, папраўдзе, канчаецца прырода ляснае Беларусі і далей ужо — стаповая Ўкраіна. Трэба заўважыць, што лясы, якіх тут даўней было вельмі многа, цяпер моцна расьцярэбленыя і з кожным годам іхнія прасторы зьмяншаюцца, зьмяняючыся ральлёю навет на зусім бедных пяшчаных грунтах, з якіх пасья вецер робіць пяшчаныя выдмы.

Гаспадарка наагул стаіць тут нявысака, асабліва ў дварох, якія ня маюць заўсёдных парабкоў, а здаюць зямлю палавіншчыкам. Годзе сказаць, што, як у вёсках, так і ў дварох, яшчэ вельмі часта аруць сахою, а ў лясістых мяйсцовасьцях яшчэ й дагэтуль часамі паляць ляды, як у самым глухім Палесьсі.

У вёсках-жа перашкодаю гаспадарцы зьяўляецца абшчынае ўладаньне зямлёю, якое не дае магчымасьці культурнейшым гаспадаром вёскі заводзіць палёпшаньні ў гаспадарцы. Уся вёска мусіць гаспадарыць ці добра, ці дрэнна, але адналькава. З гэтага знаходзяць выхад толькі такі, што выдзяляюць лапіны зямлі пры хаце ў кожнага гаспадара, на якіх ён можа гаспадарыць сваім адумам. На гэтыя лапіны гаспадары вывозяць большую частку гною і сёюць тут больш пераборлівыя і выгаднейшыя расьліны: ячмень, бульбу, каноплі, табак.

Апошнія дзьве расьліны йграюць у гаспадарцы лесастэпу важную ролю. З гаспадаркі йдуць на продаж толькі пянька, або табака. Найбольш канопель разводзяць у Старадубскім, Трубчаўскім, а таксама ў Суражскім і Мглінскім павётах. Прадаюць пяньку найбольш у Трубчаўску, Почапе і інш. мястэчках. Гандляры з гэтых мястэчак яшчэ з вясны ёзьдзяць па вёсках і даюць задаткі на пяньку, пры чым сяляне, ведама, прадаюць яе на самых нявыгадных умовах.

Табак разводзяць найбольш у Мглінскім, Суражскім і Старадубскім пав. Разводзяць тут апрача прасьцейшых сартоў яшчэ й далікатны сорт гундзі. Як каноплямі, так і табакаю найбольш займаюцца сяляне, дзеля таго, што гэтыя расьліны патрабуюць каля сябе шмат клопату.

Ува ўсім гэтым краі шмат сеюць грэчкі. Побач з ёю на захадзе краіны шмат мейсца займае бульба, значная часьціна якое йдзе на бравары.

Клімат лесастэпу ня вельмі спрыяе гаспадарцы. Ападкаў тут менш, чымся ў рэшце Беларусі, часьцей бываюць засухі і дзьмуць сухія ўсходнія вятры-сухаветы. Гэта часамі нядобра адзваецца на пяшчаных грунтах.

Уся краіна, аднак, вельмі густа заселеная, і з гэтага боку займае адно з першых мейсцаў у Беларусі. Найгусьцей заселены Суражскі павет.

Галоўная маса жыхараў (85—90 %) — беларусы, патомкі даўнейшых радзімічаў, якія спрадвёку жылі ля Іпуці, а пазней занялі і ўсходнюю частку краіны, спустошаную татарамі, аж да самае р. Дзясны і навет за Дзясною. Мова тутэйшых беларусаў досіць чыстая й харошая, хаця ў ёй і сустракаецца крыху расейскіх слоў.

Апрача беларусоў у гэтай краіне жывець шмат (да 7 %) старавераў-маскоўцаў, якія ўцяклі сюды з Маскоўшчыны, дзе ім не давалі верыць па свойму, яшчэ ў XVII веку. Жывуць стараверы найбольш у вялікіх мястэчках — пасадах і займаюцца рамёсламі, гандлем, а таксама прамысловым гародніцтвам і садоўніцтвам. Найбольш старавераў у Навазыбкаўскім павеце. Затое жыдоў у лесастэпавай краіне менш, чым на захадзе Беларусі. Так сама, як і там, насяляюць яны найбольш мэсты й мястэчкі і займаюцца гандлем і прамысловасцьцям.

На ўзьмэжжах краіны, а часткаю і ў ёй самой, спатыкаюцца тры народы, гэтак блізкіх па мове, а непадобных па характару і звычаям: беларусы, украінцы і маскоўцы. Беларусы тутэйшыя — народ працавіты, спрытны і адважны, ня гледзячы на сваю досіць нізкую ўросласць, благое харчаваньне, бэдныя грунты. «На тых зэмлях, — піша расейскі географ, — з якіх маскоўцы даўно ўжо паўцякалі ў адыходныя промыслы, беларусы будуць сваё надзеі з вялікаю ўпартасьцям, энэргіяй і сталасьцям»^{*)}).

Прамысловасьць лесастэпавае краіны моцна развітая. З гэтага боку займае яна пасяля Беларэчыны Другое мейсца.

Сярод хвабрыкаў і заводаў важнейшыя суконныя, якія знаходзяцца ў Клінцох (Сураж. пав.). Ёсьць таксама вялікія хвабрыкі сярнічак, вялізарная хвабрыка паперы ў Дабрушу, шклянныя гуты (рыс. 135), хвабрыка гарматаў і іншыя зьлёзныя хвабрыкі ў Бранску, асабліва-ж шмат ёсьць пенька-трапальных заводаў і аляярняў. Урэшце на паўдні краіны сустракаюцца чынныя й дагэтуль цукраварні.

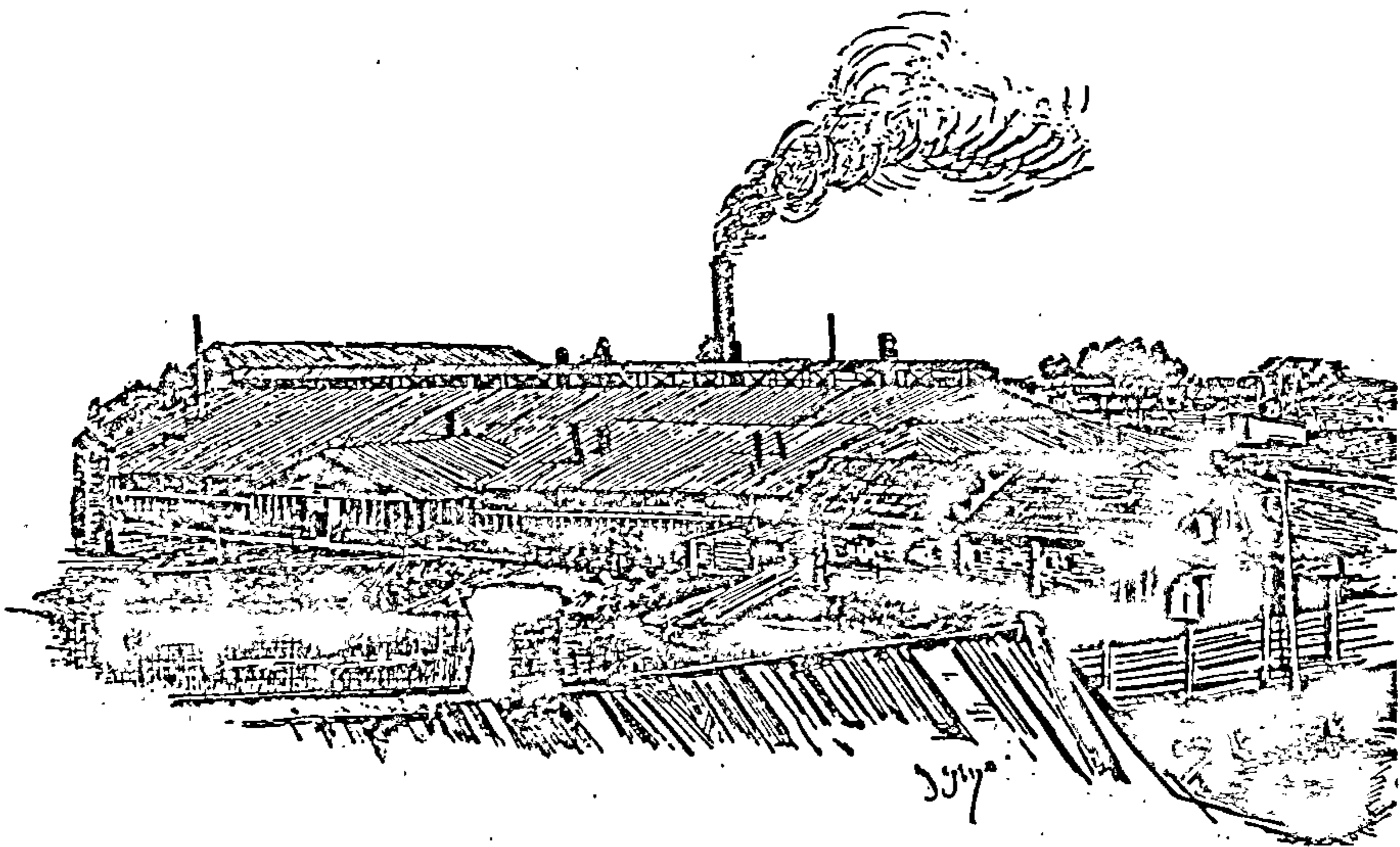
З рамёслаў у Гарадзянскім і Суражскім павётах пашырана ганчарства, у Навазыбкаўскім павеце шмат шаўцоў. У наддзяпроўскіх мястэчках будуць судны — дубы, абшыванкі, у м. Ветцы — лайбы, а ў пас. Ардоне Суражскага пав. — цэлых 8 майстроўняў вырабляюць павозкі.

Але ні гаспадарка, ні рамёслы, ні хвабрычная прамысловасьць лесастэпавае краіны ня могуць прахарчаваць усяго яе насяленьня. Дзеля гэтага вельмі пашыраны тут адыход

^{*)} Семеновъ. Живописная Россія.

на зарабаткі ў чужыя краі: у Данецкія капальні, на Кубань і г. д. і перасялёньне ў Сьбір.

Большая частка павэтаў лесастэпу адносілася да Чарнігаўскае губэрні, а два паветы — Бранскі й Трубчаўскі лічыліся ў Арлоўскай губ. Аднак годзе навет павярхоўнага агляду гэтага краю, каб прызнаць, што ён зрэштаю Чарнігаўскае і Арлоўскае губэрняў мае вельмі мала супольнага. Розьніца паміж імі ня толькі тая, што тут жывуць беларусы, а там украінцы або маскоўцы; вялізарныя розьніцы ёсьць паміж іх у самай прыродзе (там чарназём) і ў характары эканамічнага жыцця.

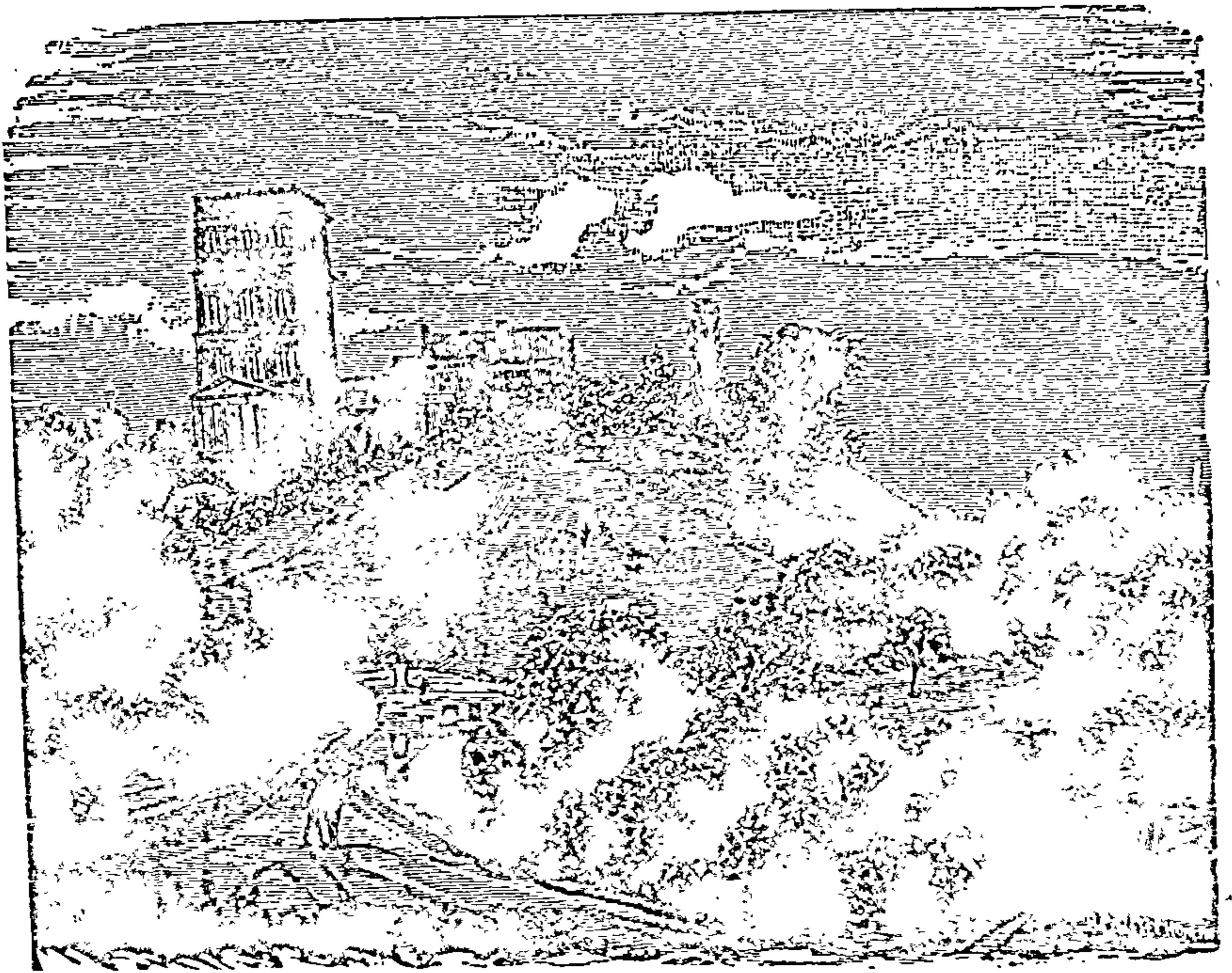
Рыс. 135. Шкляная гута ў Дзядзькаве Бранскага пав.

Важнейшыя мясцовасьці.

Гомель — найбольшае места паўднёва-ўсходняе Беларусі, шырака раскінуўся на высокім, абрывістым бэразе Сожу. У старадаўнія часы было гэта адно са значнейшых мэтаў у зямлі радзімаў; вялікага палітычнага значэння, аднак, Гомель тады ня меў. Пачаў ён моцна расьці толькі ў апошнім веку. Гэты час належаў ён да магутных расейскіх вяльможаў (Румянцавых, пасья Паскэвічаў), якія дбалі аб яго дабрабыце. Але асабліва паднялося значэнне Гомелю пасья таго, як праз яго прайшлі чыгункі. За апошнія дваццаць гадоў Гомель вырастае ўтрая; цяпер ён мае каля 100 тыс. жыхараў. Выгоднае

палажэньне (рака, чыгункі, якія разыходзяцца ў 4-х кірунках, і, урэшце, шоса з Магілёва на Чарнігаў) робяць з яго вельмі важны гандлёвы пункт. Гомель вядзе бойкі гандаль лэсам, пнянкою, алэем, салам. Хвабрычная прамысловасьць у Гомелі разьвіваецца. Найбольш заводаў па вырабах з дрэва. Ёсць, аднак, некалькі заводаў чыгуновых, цагельняў, маслабойняў, пільняў. А ў прадмесьці Гомеля Новай Бэліцы (на другі бок Сожу) ёсць вялікая хвабрыка сярнічак.

Памятнікаў старасьвётчыны ў Гомелі мала. Цікавейшыя будоўлі ды памятнікі адносяцца да пачатку XIX в., калі тут

Рыс. 136. Гомель. Замак і парк.

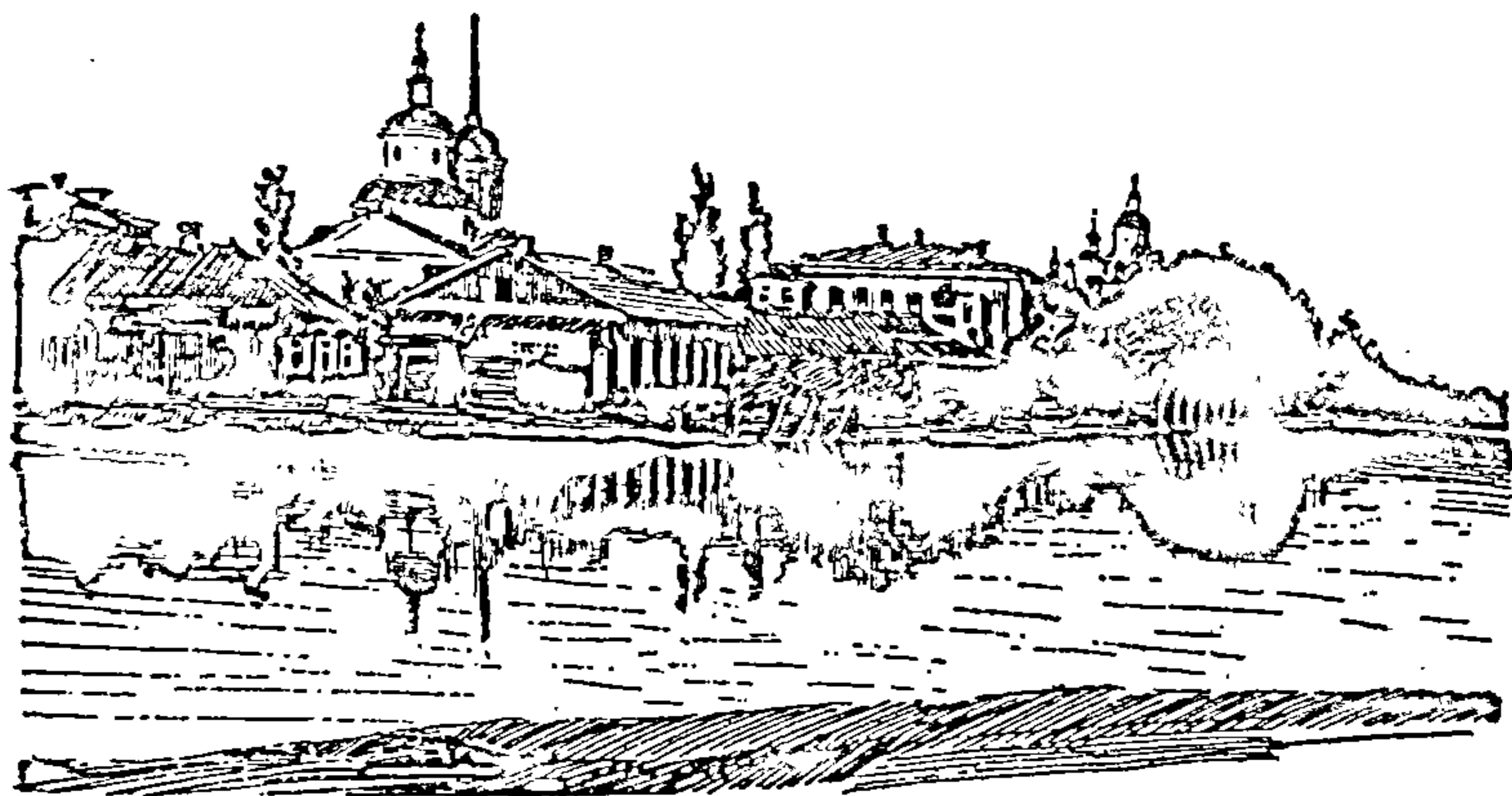
гаспадарылі Румянцавы. Ад іх застаўся прыгожы замак з вялікім раскошным паркам і багатымі гістарычнымі колэкцыямі (рыс. 136).

За тры мілі ад Гомеля, пры р. Іпуці, знаходзіцца аграмадная Добрушская папяровая хвабрыка — князя Паскевіча з 1 1/2 тыс. работнікаў. Для яе руху зужыта, між іншым, вялізарная сіла р. Іпуці (гл. рыс. 25).

Вышэй Гомеля, над Сожам, знаходзіцца м-ка Вэтка, з 12 тыс. жыхараў, найбольш жыдоў і старавэраў. У гісторыі

старавэраў гэтае мястэчка мела важнае значэньне. Гэта была першая іхняя «слабада» ў Беларусі. Адсюль маскоўскія цары два разы высялялі, забраўшы край, цэлыя дзесяткі тысяч старавэраў назад у Маскоўшчыну*), але тыя йзноў, пачакаўшы, варочаліся, й Вётка аджывала. Цяпер гэта жывое гандлёвае мястэчка. Ёсьць тут каля 10 хвабрыкаў лінаў (канатаў); будуюць таксама лайбы. Разьвітае садоўніцтва.

На мяжы Гомельскага і Гараднянскага павэтаў знаходзіцца вялікі гандлёвы «пасад» Дабранка (з 10 тыс. жыхараў), у якім ёсьць некалькі гарбарняў. Гандлюе Дабранка найбольш мясною скацінаю. Над Дняпром, у вельмі харошай мяйсцовасьці, у Гараднянскім пав., на мяжы з Украінаю знаходзіцца старое мэста Любеч.

Рыс. 137. Навазыбкаў.

Заходнюю частку Гомельскага павэту займае шырокі паяс лясоў і балотаў, якія мала што не даходзяць да самага Гомеля. Гэты-ж паяс ідзець і ўздоўж Дняпра далей на паўдня ў Гараднянскі пав., запаўняючы блізка ўсю яго беларускую частку. Тут, між іншым, ляжаць вялікія чаротавыя балоты — Пэрыста і Замглай.

Недалёка ад Дабрушу, у Навазыбкаўскім пав., знаходзіцца пас. Злынка з хвабрыкамі сярнічак. Такія самыя хвабрыкі ёсьць і ў Навазыбкаве й яго ваколцах. Навазыбкаў (рыс. 137) досіць значнае гандлёвае мэста з 15 тыс. жыхараў. У ім, між іншым, знаходзіцца сярэдня тэхнічная школа і мэтэаролёгічная станцыя.

У Навазыбкаўскім павэце ёсьць яшчэ два вялікіх прамысловых пасады: Клімаў — з шчаціннымі заводамі і аляярнямі і

*) Пры імпер. Ганьне было выселена 40 тыс. старавэраў і пры імпер. Кацярыне II — 20.000 чал.

Новы Ропск, дзе шмат рамёсьнікаў — шаўцоў. Апроч таго, у двары Сафіяўцы — вялізная хвабрыка сярнічак.

На поўнач ад Навазыбкава, у Суражскім пав., знаходзіцца пас. Клінцы, з 12 тыс. жыхараў, — гэты, як кажуць, беларускі Манчэстэр. Клінцы — буйны прамысловы цэнтр. У самым пасадзе й яго прадмесьцях ёсьць каля 10 с у к о н н ы х і ткацкіх х в а б р ы к а ў, некалькі чыгуновых заводаў, гарбарняў, маслабойных, вярочных заводаў. На гэтых хвабрыках працуюць каля 4 тыс. работнікаў і вырабляецца тавараў на некалькі міліёнаў рублёў у год. У Клінцох ёсьць таксама шмат дробных рамёсьнікаў — ткачоў. Сам Сураж — невялікі горад над р. Іпуцьцю. Ёсьць у ім картонная хвабрыка.

Дзякуючы Клінцоўскаму району, Суражскі пав. найгусьцей заселены і мае найбольш разьвітую прамысловасьць ува ўсім Беларускам лесастэпе.

Мглінскі пав. у гэтай справе застаецца далёка ззаду. Сам Мглін — невялікае мэста (8 тыс. жыхараў) з 3-мя кірмашамі, на якіх ідзе торг на пяньку, алэй, скаціну. Почап, на р. Судасьці, пры чыгунцы, — прамысловае мястэчка. Вядзе бойкі гандаль пянькою, мае каля 10 пенькатрапальных заводаў і вялікую аляярню. У сусэдным двары вялізарны сад, табачныя плянтацыі і хмяльнікі.

Мглінскаму і асабліва Суражскаму павётам не хапае хлёба для прахарчаваньня жыхараў. З гэтага боку Старадубскі павёт знаходзіцца ў лепшым палажэньні і яму свайго хлёба хапае. Старадуб — цяпер ціхое, заросшае садамі мэста, меў, знаходзячыся на самым краі Беларусі, вельмі бурную гісторыю. Гандаль яго з ростам пасадаў зьмэншыўся. Гандлюе з божжам і пянькою. Насяленьня каля 12 тыс. Ад ст. Унеча да Старадубу праведзена вузкакалёйная чыгунка.

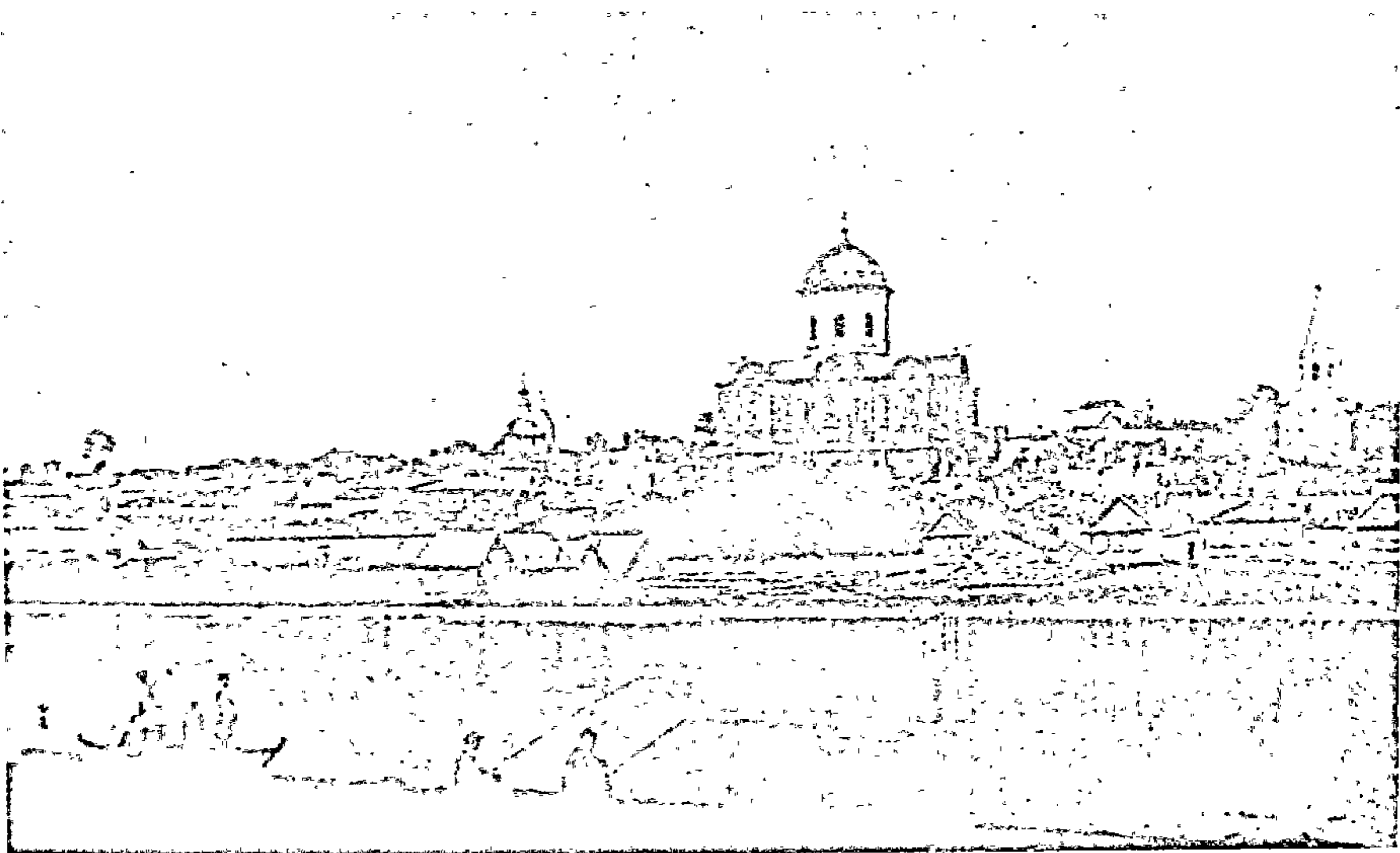
Старадубскі павёт мае слаба разьвітую прамысловасьць. У пас. Ялёнцы ёсьць некалькі шчацінных і пенькатрапальная хвабрыка. У Старадубскім павёце разьвітае хатняе ткацтва палатна й сарпінак. З-пад с. Рахманова выйшла адна з першых беларускіх пясьнярак М. Косіч, якая напісала й выдала некалькі кніжок вэршаў у мове старадубскіх беларусаў.

У Ноўгарад-Сэверскім пав. над р. Дзясною, пры вусьці р. Судасьці ляжыць мястэчка Грамяч з 3000 жых., дзе спатыкаюцца тры народы — беларускі, украінскі і маскоўскі. На паўдня ад Грамяча, аж да самога Ноўгарад-Сэверску беларусы жывуць, перамяшаўшыся з украінцамі.

Беларуская частка Трубчаўскага пав. асабліва вядома са сваёй пянькі, якая лічылася найлепшаю ў Расеі. З промыслаў тут разьвітыя лясныя — сплаў па р. Дзяснэ і будоўля на ёй судзінаў.

Трубчаўск з 7 тыс. жыхараў, на высокім правым бэразе Дзясны, мае шмат дробных хвабрыкаў: пенькатрапальных, аляярняў, хвабрыкаў лінаў (канатаў) і вядзэ значны гандаль пянькою і алéем, а таксама й лéсам з Адэсаю й Рыгаю.

Над Дзясною ў надзвычайна прыгожай мяйсцовасьці, сярод гораў і глыбокіх яроў, ляжыць самае ўсходняе беларускае мэста Бранск (рыс. 138). Вэ́льмі старое гэтае мэста было ў даўнэйшыя часы (XIV—XV вéк) апораю Беларуска-Літоўскае дзяржавы на ўсходзе. Ад сівое старасьвётчыны засталася ў ім крыху памятак, сярод якіх асабліва вызначаецца Сьвéн-

Рыс. 138. Бранск над Дзясною.

скі манастыр, што стаіць ля места на высокай гары, абкружанай ярамі. Манастыр гэты далёка вядомы ў ўсходняй Беларусі: за сотні вёрст зыходзяцца сюды багамольцы.

Бранск — значнае прамысловае й гандлёвае места. Ёсьць у ім вялікі завод гарматаў, нэкалькі пенькатрапальных, канатных заводаў, пільняў, аляярняў. Бранская прыстань на р. Дзяснэ сплаўляе шмат лéсу, алéю, пянькі. Як раз ад Бранску (проці яго ляжыць вусьце р. Болвы) Дзясна робіцца судаходнаю, бо вышэй яна запруджаная бярвэньнем, якое сплаўляецца па ёй розсыпам. Бранск урэшце значны й важны чыгункавы вузел: з яго чыгункі разыходзяцца ў 6-х кірунках.

З паўночнага захаду ў Бранскі павёт уваходзіць Дняпроўскае ўзгор'е, на якім тут знаходзяць вельмі многа ф а с ф а р ы т а ў; апроч таго, тут на берагах Дзясны ламаюць камень, крэйду, вапну. Узгор'е цягнецца ўздоўж бэрагу Дзясны, пакрытае досіць ураджайнымі грунтамі і густа засэленае. На захад ад яго на бэднай пяшчанай раўніне разьлеглася Акуліцкая пушча (каля 80 тыс. дзесяцін лесу), да якой навет праведзена зумысьле чыгунка (Жукаўка — Косаўка). Лясы тут хваёвыя, грунты пяшчаныя, шмат выдмаў; насялёньне вельмі рэдкае, зарабляе ў лесе, гоніць смалу, дзёгаць, паліць вугаль і г. д.

Тым часам, як правы бэраг Дзясны ў Бранскім і Трубчаўскім пав. высокі, зрэзаны ярамі, лэвы бэраг, наадварот, — нізінны, роўны, пакрыты пяшчанымі грунтамі, на якіх параслі аграмадныя Бранскія лясы, што цягнуцца далёка на ўсход у Калужскую губэрню (Жыздынскі пав.). Лясы гэтыя засэлены палэхамі, якія паводле мовы сваёй ёсьць пераходным племям ад беларусаў да маскоўцаў, а па звычайм жыцьця найбольш збліжаныя да беларусаў*).

Сярод гэтых лясоў над р. Болваю здабываюць добрую зялёзную руду; тут-жа павырастала шмат вялікіх заводаў (Мальцаўскія заводы) і праведзена знарок чыгунка. З гэтых заводаў асабліва важны — рэльсавы, які вырабляе тавару на 5 міліёнаў руб. у год, і крышталёвыя ды шклянныя гуты, якія вырабляюць тавару на 1¹/₂ міліёны. Ёсьць яшчэ некалькі чыгуновых і зялёзных заводаў. Усё Мальцаўскія заводы вырабляюць тавараў у год больш, як на 7 міліёнаў руб. Цэнтр гэтых заводаў знаходзіцца ў с. Дзядзькаве Бранскага пав. (рыс. 135), а капальні руды (шахты) найбольш у Жыздынскім пав.

РАДАНЬ (ПАЎДНЁВАЯ МАГІЛЕЎШЧЫНА). На поўнач ад краіны Беларускага лесастэпу ляжыць рад павэтаў, рэдка засэленых, з бліжэйшымі, найбольш пяшчанымі, грунтамі: Рагачоўскі, Быхаўскі, Чэрыкаўскі, Клімавіцкі і Рослаўскі. Маюць яны, аднак, шмат супольнага з толькі-што разгледжанаю краінаю лесастэпу, асабліва з яго пяшчанымі лясістымі мяйсцовасьцямі, якіх там гэтак шмат на захадзе ды ў далінах рэк. З другога боку, і ў Радані сярод безканечных пяскоў, паабрастаўшых хваіною, спатыкаем мы нярэдка, асабліва на ўсходзе краіны, значныя вастравы багатых лэссавых грунтоў, на якіх у старадаўнія часы, пэўне, былі паляны сярод

*) Тыпы палехаў добра апісаныя Тургеневым у «Запісках паляўнічага» і Семёновым у «Живописной Росии». Ад маскоўцаў яны, паводле слоў гэтых аўтараў, гэтак розныя, што пасья некалькі слоў у палеху можна пазнаць «чалавэка саўсім асаблівае пароды». Народ гэты здаровы, працавіты, прамысловы. У звычаях, характары і мове іх ёсьць шмат цікавых асаблівасьцяў.

бязьмежных пушчаў. З гэтае прычыны Радань навет можна было-б лічыць часткаю лесастэпу. Аднак успомненыя востравы лёсавых грунтаў займаюць тут значна меншыя прасторы, чым на паўдні. Тады, як на паўдні ў часы дагістарычныя і на пачатках гісторыі паляны йгралі значную ролю і, быць можа, панавалі над пушчаю, тут было бязумоўнае панаваньне пушчы. Сярод гэтых-то пушчаў над Сожам жыла галоўная маса плямені радзімічаў, дзеля чаго мы й назвалі краіну гэтую Раданьню, зямлёю радзімічаў. Пашыраючыся адгэтуль на ўсход і паўдня, радзімічы колёнізавалі Беларускі лесастэп і дайшлі да Дзясны. Такім чынам паміж абедзьвяма краінамі ёсьць навет пэўная племянная і гістарычная сувязь. Аднак і розніцы вялікія — гушчыня насяленьня ў Радані значна меншая, і склад яго — чысьцейшы беларускі, прамысловасьці блізка што няма, гандаль слабы і г. д. Усё гэта стварае з Радані, прынамся пры сучасным яе палажэньні, — асобную краіну.

Паўночную мяжу краіны творыць Дняпроўскае ўзгор'е. Павэрхня краіны роўная (Раданская раўніна), ды вельмі ступанёва зьніжаецца ад Дняпроўскага ўзгор'я на паўдня, аж да ўзгор'яў лесастэпу. Толькі правыя берагі рэк значна падняты над ваколіцаю. Усход краіны (Рослаўскі павёт) высака падняты і ўзгоркаваты з таё прычыны, што ў яго заходзяць часткі Дняпроўскага ўзгор'я (Рослаўскія вышыні), адыходзячыя сюды ад Ельнінскага вузла. Самаю нізкою часткаю краіны зьяўляецца захад яе — Быхаўскі і Рагачоўскі павёты, якія маюць у сабе шмат падобнага да сумэжнага Палесься, але адзначаюцца ад апошняга большай гушчынёю насяленьня.

Важнейшымі рэкамі краіны зьяўляюцца: Сож, які са сваімі прытокамі Астром, Бэсядзьдзю ды Іпуцьцю абвадняе большую, усходнюю, часьць краіны, і Дняпро з Друцьцю, якія маюць вялікае значэньне для заходняе часткі.

Паводле грунтаў краіну можна лічыць пераходнаю. На ўсходзе яе трапляецца досіць часта лёсс. Дзярновыя суглінкі на лёссе займаюць значныя прасторы ў Рослаўскім павёце, а на мяжы Клімавіцкага і Чэрыкаўскага павэтаў ляжыць навет досіць значны востраў шэрых суглінкаў. З поўначы заходзяць звычайныя дзярновыя суглінкі на морэнных глінах і займаюць значную часьць прастору, які ляжыць паміж Сожам і Дняпром. Урэшце, з захаду заходзяць у краіну аграмадныя прасторы пяскаў і балотаў. Яны займаюць заходні задняпроўскі кавалак краіны, робячы там саўсім палёскую мяйсцовасьць. А таксама пяшчаныя грунты займаюць блізка ўвесь прастор, які ляжыць на левым бэразе Сожа, апрача востраву шэрых суглінкаў.

У Рослаўскім павёце, ня гледзячы на яго паднятае палажэньне, спатыкаецца шмат балотаў — імшараў.

Супяскаў найбольш у Рослаўскім павёце, у Рагачоўскім пав. паміж Дняпром і Сожам і ў Быхаўскім пав. — на правым бэразе

Дняпра. Апроч таго, над Дняпром і Сожам моцна разьвітыя рачныя наносныя грунты. Пяшчаныя грунты тут, як і ўсюды, найбольш занятыя хваёвымі барамі. У Рагачоўскім-жа пав. спатыкаецца досіць многа ліставых — дубовых і іншых лясоў.

Л я с о ў у краіне ёсьць, наагул кажучы, досіць многа. Саўсім нядаўна Радань можна было назваць Палесьсем. Цяпер лясы вельмі моцна падцярэбленыя. За апошнія 20 гадоў, прыкладам, прастор лясоў у Чэрыкаўскім павеце зьменшыўся на палавіну і гэты павёт стаўся адным з найбольш бязьлесных у Беларусі.

Вызначаючыся сярод суседніх краінаў сваім рэдкім насяленьнем, павёты Радані з гэтага боку розьняцца і між сабою.

Рыс. 139. У Магілёўскай вёсцы Таечкі (прыцелькі).

Найгусьцэй засэлены Клімавіцкі павёт, найрадзэй Быхаўскі і Рагачоўскі, якія з'яўляюцца пераходнымі да Палесься. Рэдкая насялённасьць краіны тлумачыцца, між іншым, недахватам зьлезных дарогаў, якія йдуць толькі праз Рослаўскі ды заходнія часткі Быхаўскага й Рагачоўскага павэтаў. Усход-жа абодвух апошніх павэтаў і навет цэлыя Клімавіцкі і Чэрыкаўскі павёты зусім ня маюць чыгунак на сваіх прасторах. Ад павэтавага мэста Чэрыкава да чыгункі найбліжэй 75 вёрст. Да таго-ж па Сожы параходы ходзяць толькі да Прапойску. Толькі ш о с ы крыху аджыўляюць гэтую глухую краіну, асабліва Маскоўска-Варшаўская, якая йдзе якраз цераз сярэдзіну Радані.

Недахват шляхоў вельмі блага адбіваецца на эаномічным жыцьці. Г а с п а д а р к а стаіць у краіне нізка. У Клімавіцкім

і Чэрыкаўскім павётах, напрыклад, аруць сахамі, а плугі толькі пачынаюць заводзіць.

З прычыны пяшчаных грунтоў усюды сёюць шмат грэчкі й бульбы. У Чэрыкаўскім і Клімавіцкім павётах бульбы садзяць мала. Затое грэчкі там надзвычайна многа. У усходняй часьці краю таксама, як і ў сусэдным лесастэпе, сёюць шмат канapéль і прадаюць пяньку. У Рослаўскім павёце сёюць шмат лёну. У заходніх павётах добра разьвітае садоўніцтва, шмат прамысловых садоў, а ўва ўсёй краіне наагул — пчалярства.

Хатнія рамёслы і промыслы ў краіне пашыраныя, асабліва ў Клімавіцкім пав. Хатняе ткацтва вельмі пашыранае ўжо дзеля таго, што сяляне тут найбольш носяць вопратку свайго вырабу. Моцна разьвітыя лясныя промыслы й рамёслы дзераўляных вырабаў — усялякага судзьдзя й начыньня, павозак, рашотаў, бёрдаў, гонтаў, сталярка. Шмат людзей займаецца драньнём лыкаў, гоніць смалу й дзёгаць. Дзе-ня-дзе займаюцца ганчарствам, палюць вапну. А ў Рослаўскім павёце здабываюць фасфарыты, вельмі карысныя для гнаёньня зямлі, і мёлюць іх у спэцыяльных млынох.

Хвабрычная прамысловасьць разьвітая вельмі слаба. Найбольш у краіне ёсьць бравароў, асабліва ў Клімавіцкім, Рагачоўскім і Рослаўскім пав. Шмат ёсьць таксама пільняў і шкляных гутаў. Хвабрычная прамысловасьць найбольш разьвітая ў Рослаўскім павёце, дзе на хвабрыках працуе каля 2000 работнікаў, тым часам, як іншыя павёты маюць толькі па некалькі сотняў хвабрычных работнікаў.

Ні гаспадарка, ні прамысловасьць краіны ў іхнім цяперашнім стане ня могуць прахарчаваць усяго прырастаючага насялёньня. Дзеля таго тут надта пашырыўся адыход на старану, асабліва на Данецкія капальні, і перасялёньне. Найбольш моцны адыход з Клімавіцкага, Чэрыкаўскага і Рослаўскага павётаў.

Гісторыя радзімічаў мала дасьлёджаная. Аб багатай падзэямі мінуўшчыне краіны сьвэдчаць толькі старыя гарадзішчы ды курганы, раскіданыя сярод лясоў і непраходных балотаў. Па бэразе Дняпра ў мэжах краіны курганы цягнуцца безперарыву.

Важнейшыя мяйсцовасьці. Рослаў даўней быў значным гандлёвым цэнтрам: таргаваў воскам і мёдам з Нямецчынай. Цяпер таргуе найбольш з божжам, ляснымі таварамі і пянькою. Хвабрычная прамысловасьць слабая — ёсьць 2 аляярні ды 2 гарбарні. Жыхараў каля 20 тысячаў.

З мястэчак Рослаўскага павёту трэба адзначыць Рагнэдзіна (на паўд.-ўсход. ад Рослаўля), у якім ёсьць каля 1 1/2 тысячы прамысловага й гандлёвага насялёньня. У Рагнэдзіне ёсьць дзвё аляярні, гарбарня, пенькатрапальны завод і інш. Гандлюе мястэчка хлёбам, пянькою і алеём.

Недалёка ад мястэчка, пры в. Сёшчы, здабываюць фасфарыты і тут-жа іх мелюць на невялікіх заводах.

Рослаўскі павёт ляжыць у мяйсцовасьці досіць высака паднятай, на ўзгор'і, якое стварае тут правы высокі бэраг Дзясны, працякаючае па ўсходняй мяжы павёту, і дзэліць тут басэйны Дзясны й Сожу. Ня глэдзячы на гэта, павет моцна балоцісты. Балоты тут найбольш імховыя. З грунтоў найбольш пашыраныя лёгкія супяскі ды пяскі. Каля Рослаўля, на ўсход ад яго, ёсьць шырокі паяс грунтоў ураджайных, сугліністых, ляжачых і на лёссе, і на морэнных глінах.

Рослаўскі павет адзін з пёршых у Беларусі па сваіх мінеральных багацьцях. У ім знаходзяцца самыя значныя залежы фасфарытаў. Апроч фасфарытаў здабываюць тут яшчэ бурны вугаль, горны воск, зялёную руду і г. д.

Прамысловасьць досіць разьвітая. Пашыраны ўсякія лясныя промыслы (у павёце шмат лясоў). Сярод хвабрыкаў найбольшае значэньне маюць шклянныя гуты (ёсьць вялікая гута з 350 работнікамі і некалькі малых), пільні й бравары. Спатыкаюцца гарбарні, аляярні і інш. Даўней былі тут і цукраварні.

У гаспадарцы важнае мейсца займаюць каноплі й лён, а таксама бульба. Досіць разьвітае пчалярства. Даўней павет далёка быў вядомы з свайго мёду й воску.

Суседні з Рослаўскім Клімавіцкі павёт — адзін з найбяднейшых у Беларусі. Блізка ўвесь павёт пакрыты пяшчанымі грунтамі, і толькі на паўднёвым захадзе, над р. Бэседзьдзю, знаходзіцца востраў шэрых суглінкаў. У павёце досіць пашыраныя хатнія рамёслы, хвабрычная-ж прамысловасьць разьвітая вельмі слаба. Гаспадарка стаіць нізка; значная частка насяленьня шукае зарабаткаў на старане.

Павэтавае мэста Клімавічы — вельмі маленькае (8 тыс. жыхараў), і цікавага ў ім мала. З мястэчак найбольшыя — Шумячы, Хацімск і Касьцюковічы. Шумячы (з 5 тыс. жыхараў) і Хацімск ляжаць на мяжы Рослаўскага павёту. Касьцюковічы ляжаць над Бэседзьдзю ў прыгожай мяйсцовасьці. У Шумячах і Касьцюковічах досіць разьвітае гарбарства.

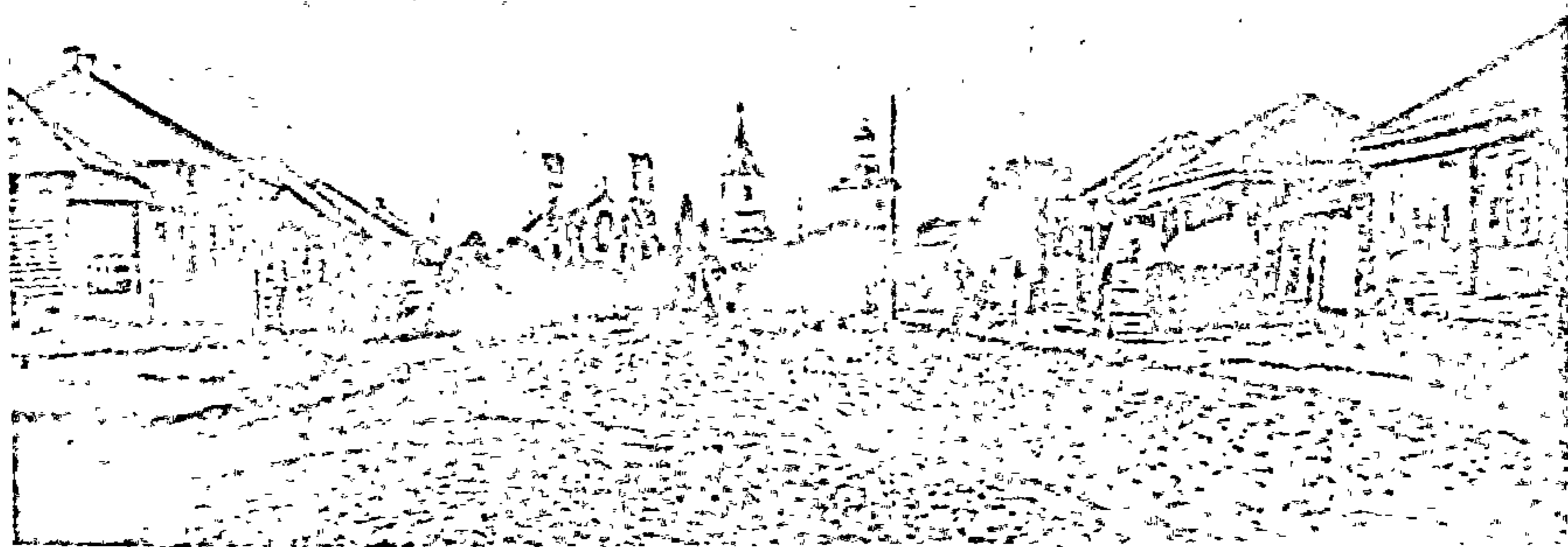
Чэрыкаўскі павет мае шмат супольнага з Клімавіцкім. Сож дзэліць павёт на паўночную і паўднёвую частку. Паўднёвая мае такія-ж бэдныя, як і ў Клімавіцкім пав., пяшчаныя грунты, з раскіданымі сярод іх астраўкамі шэрых суглінкаў. Паўночная палавіна павёту мае лепшыя, сугліністыя грунты. Ня глэдзячы на тое, і тут гаспадарка стаіць нізка, прамысловасьць няразьвітая, пашыраны адыход на чужыну. Галоўная прычына — дальнасьць чыгункаў.

Апроч самага Чэрыкава (з 5 тыс. жыхараў), досіць старога, але закінутага гарадка над Сожам, у павёце лічуцца важнейшымі мястэчкамі Крычаў і Краснаполье.

Крычаў (рыс. 140) на высокім бэразе Сожу — вельмі старое мястэчка, якога, лічуць, залажылі крывічы, дзеля чаго ён нібы й называўся Крывічаў. Цяпер у ім 6 тыс. насяленьня, вядзецца досіць бойкі гандаль з божжам, пянькою, лёнам. Ёсьць 4 гарбарні.

Краснаполье, невялікае мястэчка на паўдні павёту, мае ў сабе некалькі прамысловых закладаў, між якіх вызначаецца картонная хвабрыка.

Быхаўскі павёт у заходняй сваёй часьці мае пяшчаныя грунты, а ў ўсходняй, паміж Дняпром і Сожам, найбольш сугліністыя. У ім захавалася досіць многа лясоў. Насяленьне жывёна вельмі густа. Разьвіты лясныя промыслы, а хвабрычныя слаба. Шляхоў досіць многа: чыгунка, 3 шосы, рэкі — Дняпро і Сож. Гаспадарка стаіць тут ляпэй, чым у двух папярэдніх павётах.

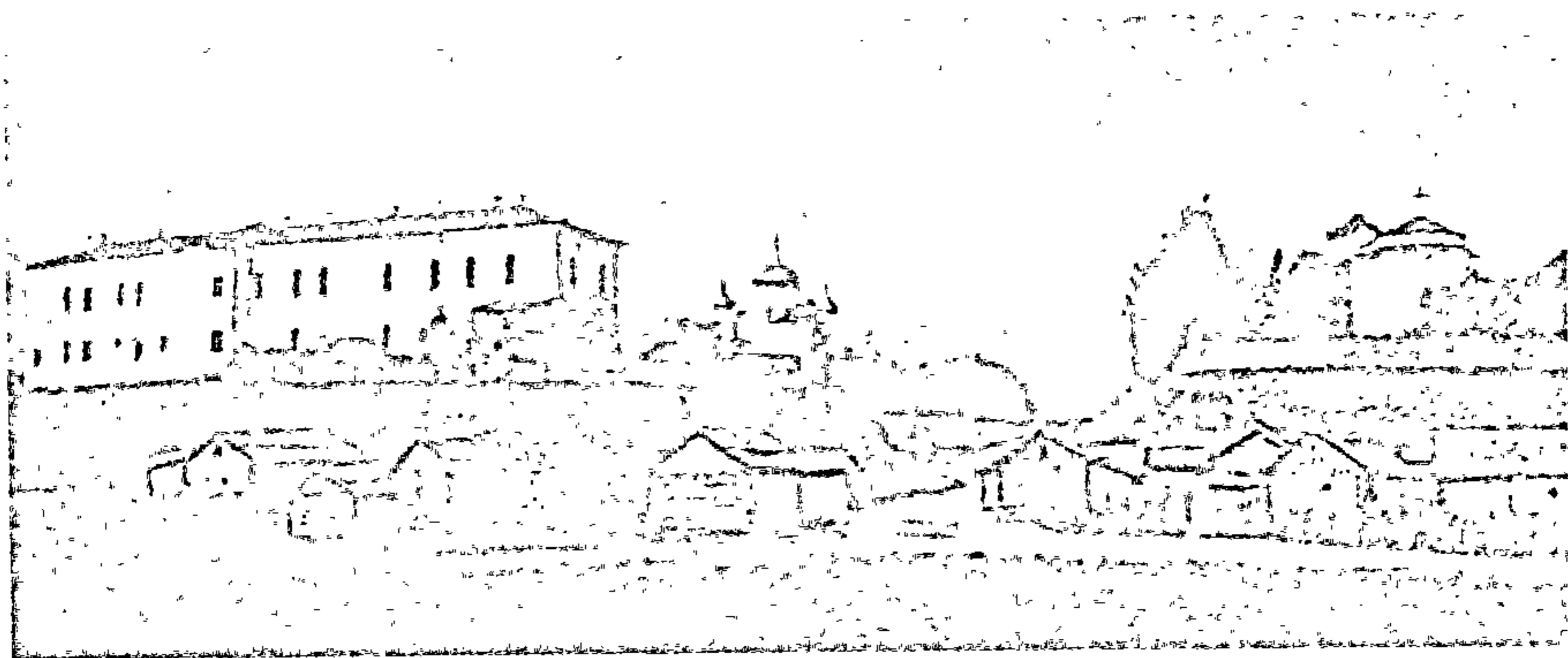

Рыс. 140. Крычаў.

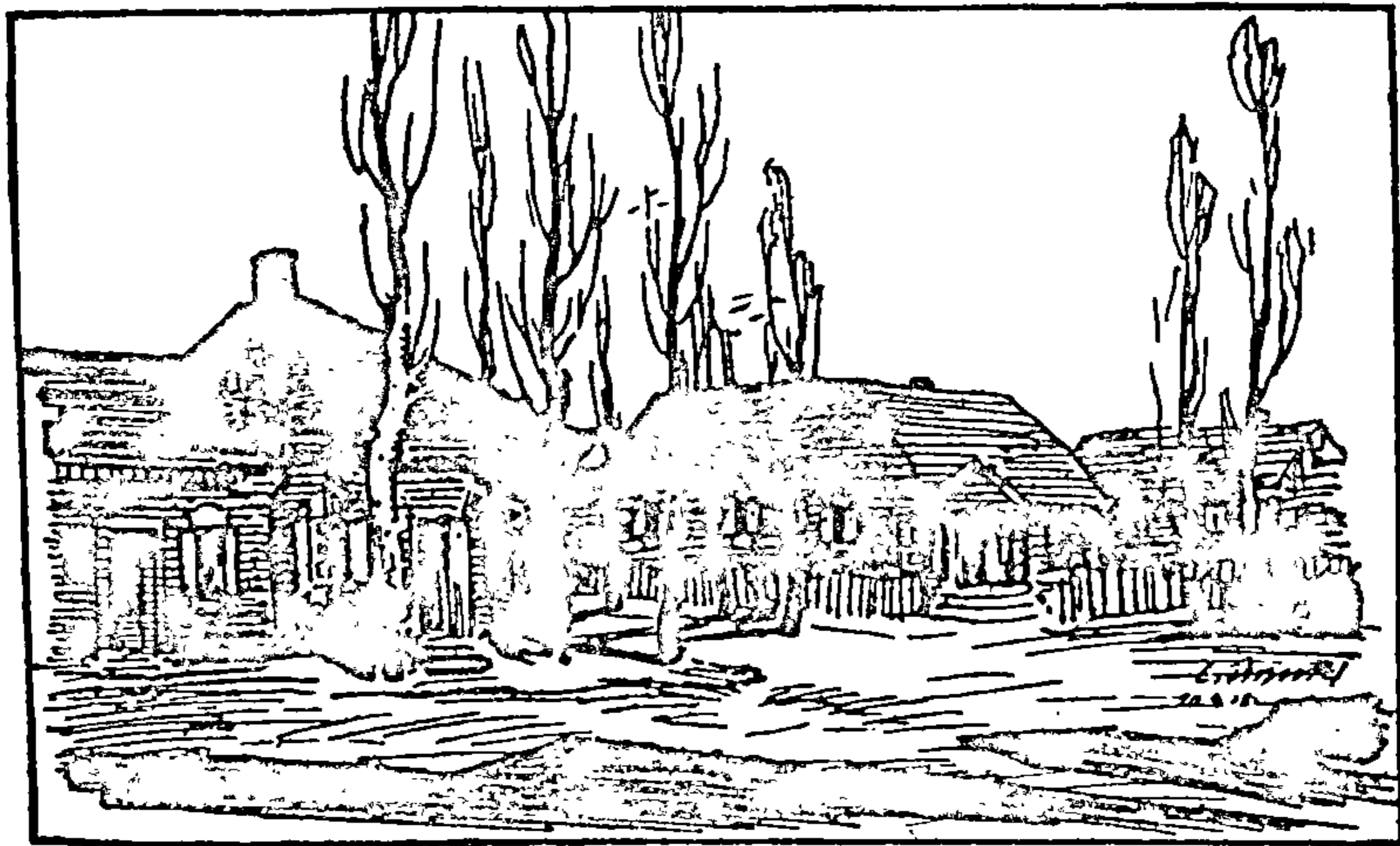
Стары Быхаў над Дняпром быў некалісь адной з мацнейшых крэпасьцяў Беларусі. На памяць аб гэтым часе засталіся толькі земляныя валы, некалькі старых гарматаў ды замак тутэйшых магнатаў — Салегаў, у якім маскоўскія ўлады зрабілі вастрог (рыс. 141). Ёсьць тут дробныя гарбарні і аляярні. Насяленьня каля 7 тыс. чал.

З мястэчак Быхаўскага павету найбольшае — Прапойск, які ляжыць над Сожам і мае прыстань. Гэта стары горад радзімічаў. Недалёка ад яго знаходзіцца р. Пішчана, над якою радзімічы былі ў бітве пераможаныя ваяводаю кіеўскім Воўчым Хвастом, пасля чаго гэтае беларускае плямя на заўсёды страціла сваю самастойнасьць. У Прапойску ёсьць некалькі дробных заводаў (кахляныя, канатныя ды інш.). Значны гандаль лёсам.

Рагачоў належаць да месцаў, якія за апошнія гады, пасля правядзеньня чыгунак, вельмі моцна ўзраслі. Насяленьне Рагачова вырасла ў 3 разы; цяпер яго лічыцца каля 25 тыс.

Рыс. 141. Стары Быхаў. Замак. Валы.

Рыс. 142. Жлобін.

Ляжыць Рагачоў у прыгожай мясцовасці, на правым бэразе Дняпра, пры вусьці Друці. Вядзе значны гандаль лесам і яблыкамі; прамысловасць у ім развітая слаба.

З мястэчак Рагачоўскага пав. вызначаюцца: **Жлобін** і **Чачэрск**.

Жлобін (рыс. 142), над Дняпром пры вузлавой станцыі чыгункі, досіць вялікае мястэчка і прыстань. Вядзё **Жлобін** значны гандаль **хлэбам**, **пянькою**, **лёнам** і **лёсам**. **Жыхараў** больш 3 тыс. чал. Выгоднае географічнае палажэньне абяцае яму шырокае разьвіцьцё.

Чачэрск, у досіць глухой мяйсцовасьці над **Сожам**, з параходнаю прыстаньню. Мястэчка гэтае досіць старое. Ёсьць тут вельмі цікавы будынак ратушы, на 4 павэрхні, пабудаваны ў готыцкім стылю. **Чачэрск** скупляе ў ваколіцы **хлэб**, **пяньку** і **лён**.

Рагачоўскі павёт мае грунты найбольш пяшчаныя і супяшчаныя, і толькі на паўдні яго трапляюцца часамі суглінкі. У заходняй часьці, сусэдняй з **Палесьсем**, шмат чаротавых балотаў. Лёсу досіць многа. Населены слаба. Гаспадарка вядзэцца досіць добра, садзяць шмат **бульбы**, моцна разьвітае **садоўніцтва**, прычым шмат **яблыкаў** **вывозілася** навет **заграніцу**. У павеце досіць многа **пільняў**, **бравароў** і **крахмальняў**. Ёсьць таксама вялікая **шкляная гута**. Шмат **насялёньня** **зарабляе** ў **лёсе** і на **сплаве**.

VII. Дняпроўскае ўзгор'е.

На паўночны захад ад **вэрхняга** і **сярэдняга Сожу** мяйсцовасьць значна **вышэе**, **робіцца зыбістаю**. З **Раданскае** **лясістае раўніны** мы **падыймаемся** на **Дняпроўскае ўзгор'е**, **густа засэленае** і **малалёснае**. **Дняпро**, аднак, **дзэліць павэты**, што **ляжаць** на гэтым **узгор'і**, на **дзвэ краіны**, між якімі ёсьць значныя розьніцы. Тады, як **левабэражныя павэты** (**Мсьціслаўшчына**) **асабліва вызначаюцца** **гушчынёю** **свайго насялёньня**, **земляробскім характарам** і **малалёснасьцяй**, **правабэражныя павэты** (**Варшанская краіна**) **маюць усё гэтыя прымэты** **значна слабэй выяўленымі**; **лясоў там**, прыкл., **ня мэнш**, чым у **Радані**. **Варшанская краіна** **наагул па прыродзе** **сваёй зьяўляецца** **пераходнаю да сумэжных морэнных краінаў** — **Віцебшчыны** ды **Полаччыны**. За тым-жа мы **будзем разглядаць абэдзье** гэтыя **краіны асобна**.

МСЬЦІСЛАЎШЧЫНА. Мсьціслаўшчынаю мы называем **землі**, што **ляжаць** на **Дняпроўскім узгор'і**, на **ўсход ад Дняпра**, а значыць, **павэты Гарэцкі, Мсьціслаўскі, Чавускі** **Магілёўскае губэрні** ды **Красенскі пав. Смалёнскае губ.** Мясцовасьць тут мае **няроўны, узгоркаваты, а часамі і моцна пасэчаны выгляд**.

Дняпроўскае ўзгор'е ў Мсьціслаўшчыне даходзіць высачыні 120 сажняў. Даліны рэк зрэзуюць яго ўва ўсіх кірунках, адкрываючы часта старыя геолёгічныя пласты і значна прахарошваючы мяйсцовасьць. Дняпро служыць мяжою Мсьціслаўшчыны з поўначы й захаду. Лёвы бераг яго, належачы да краіны, — высокі, стромкі, зрэзаны ярамі.

Мсьціслаўшчына славіцца ўраджайнасьцю г р у н т о ў. Блізка што па ўсёй краіне заляглі багатыя суглінкі. Прычынаю іх ураджайнасьці лічаць тое, што пад грунтам ляжаць тут слаі маргелю. Толькі каля большых рэк цягнуцца шырокія паясы пяскаў. Сустракаюцца таксама й супяскі. Урэшце каля Мсьціславу ёсьць досіць вялікі востраў лёссу, на якім ляжаць шэрыя суглінкі. Гэта, бадай, ці не самы паўночны востраў лёссу ў Беларусі. Балота ў сустракаецца мала, і займаюць яны невялікія прасторы. Таксама блізка няма й вазёраў.

У л я с о х Мсьціслаўшчыны расьце найбольш ё л к і (на захадзе). На ўсходзе краіны (Мсьціслаўскі пав.) у лясох вельмі многа бярозы. Лясоў тут наагул не багата — каля 25 % агульнага прастору. Займаюць яны, ведама, горшыя грунты, бо лепшыя — даўно расьцярэбленыя і заворатыя. Найбольш лясісты павёт Чавускі, але й там лясоў ня больш 28 %.

К л і м а т Мсьціслаўшчыны мае ўжо досіць халодны. Сярэдняя гадавая тэмпература каля +4,5°. Да таго-ж клімат гэты ўжо збліжаецца крыху да контынэнтальнага клімату Маскоўшчыны. Некаторыя географы лічаць навет, што ўжо на ўсход ад Мсьціслаўшчыны клімат мае выразна-контынэнтальны характар*). Ападкаў бывае ў сярэднім каля 500 міл. ў год. Садам, і наагул гаспадарцы, тут ужо значна шкодзяць позьнія (у канцы вясны) прымаразкі.

Мсьціслаўшчына — тыповая з е м л я р о б с к а я к р а і н а. Г а с п а д а р к а тут, аднак, стаіць ня вельмі высака. Галоўная прычына гэтага — адсутнасьць шляхоў. Гэтую багатую краіну не пераразае ні адна чыгунка, а ні шоса. Усё чатыры павэтавыя мэсты ляжаць за дзiesiąткі вёрст ад бліжэйшае станцыі. Вадзяныя шляхі таксама маюць малое значэньне. Дняпро й Сож ідуць па мяжы краіны, а больш значных судаходных рэк няма. Няма ў краіне й вялікіх мэстаў. Пры такіх варунках збыт прадуктаў гаспадаркі ня лёгкі, а дзеля таго і стаіць яна нявысака. У сялянскіх гаспадарках часта яшчэ аруць сохамі, аб палёпшаных машынах ня знаюць, штучных гнаёў ня ўжываюць. Аднак бліжэй да зьлёзных дарогаў гаспадарка выглядае лепш. У кожным разе гаспадарка далей на ўсход — яшчэ горшая.

З ярыны сеюць тут шмат а ў с у, я ч м ё н ю й б у л ь б ы. У Мсьціслаўскім павеце сеюць вельмі многа грэчкі (на

*) З гэтым згодзіцца нельга: гл. клімат Смалёншчыны.

паўдні павёту, за Сожам, ляжаць пяскі), а ў Красенскім сеюць шмат лёну. У гэтых-жа двух павётах сеюць шмат канопляў.

Садоў у краіне шмат, асабліва ў Красенскім пав. Трапляюцца й вялікія прамысловыя гароды.

Гадоўля скаціны і коней пастаўлена досіць добра. Ёсць шмат скаціны палёпшаных пародаў. У Красенскім павёце развіта сыраварэнне і выраб масла.

З мінеральных багацьцяў, якія мае краіна, трэба адзначыць перад усім гліны, якія ў некалькіх мяйсцох далі магчымаць развіцца кахельным і ганчарным рамёслам. Здабываюць тут таксама вапну — каля Мсьціславу, Дрыбіна (Чавускага пав.). У Красенскім (каля в. Пацёмкіна) і Гарэцкім пав. знаходзяць охру. Урэшце ў Мсьціслаўскім павёце (каля в. Вялікае Слабады) і ў Чавускім (каля в. Слабады) ёсць зялёзістыя крыніцы.

Хвабрычная прамысловасць у краіне нязначная. Толькі ў Гарэцкім павёце ёсць ткацкія хвабрыкі — у м. Дуброўне, і кахляныя — у м. Копысі. Ёсць яшчэ досіць бравароў.

Дзякуючы сваім прыродным асобнасьцям, краіна заселена была вельмі рана. Гісторыя застае тут ужо гарады крывічоў (а на паўдні — радзімічаў), якія былі ў залежнасьці то ад Полацку, то ад Смалэнску. Асаблівае ролі, аднак, у гісторыі краіна ня йграла; як і цяпер, была яна ўвесь час досіць глухою стараною. Цяпер краіна заселена досіць густа, шмат гусьцэй, чым усё іншыя краіны навакола. На 1 кв. вярсту выпадае да 60 чал. (у Гарэцкім пав.). Насяленьне ўсё — чыста беларускае, апрача жыдоў, якіх тут жыве, агулам лічачы, каля 10 % (у Красенскім пав. жыдоў няма саўсім).

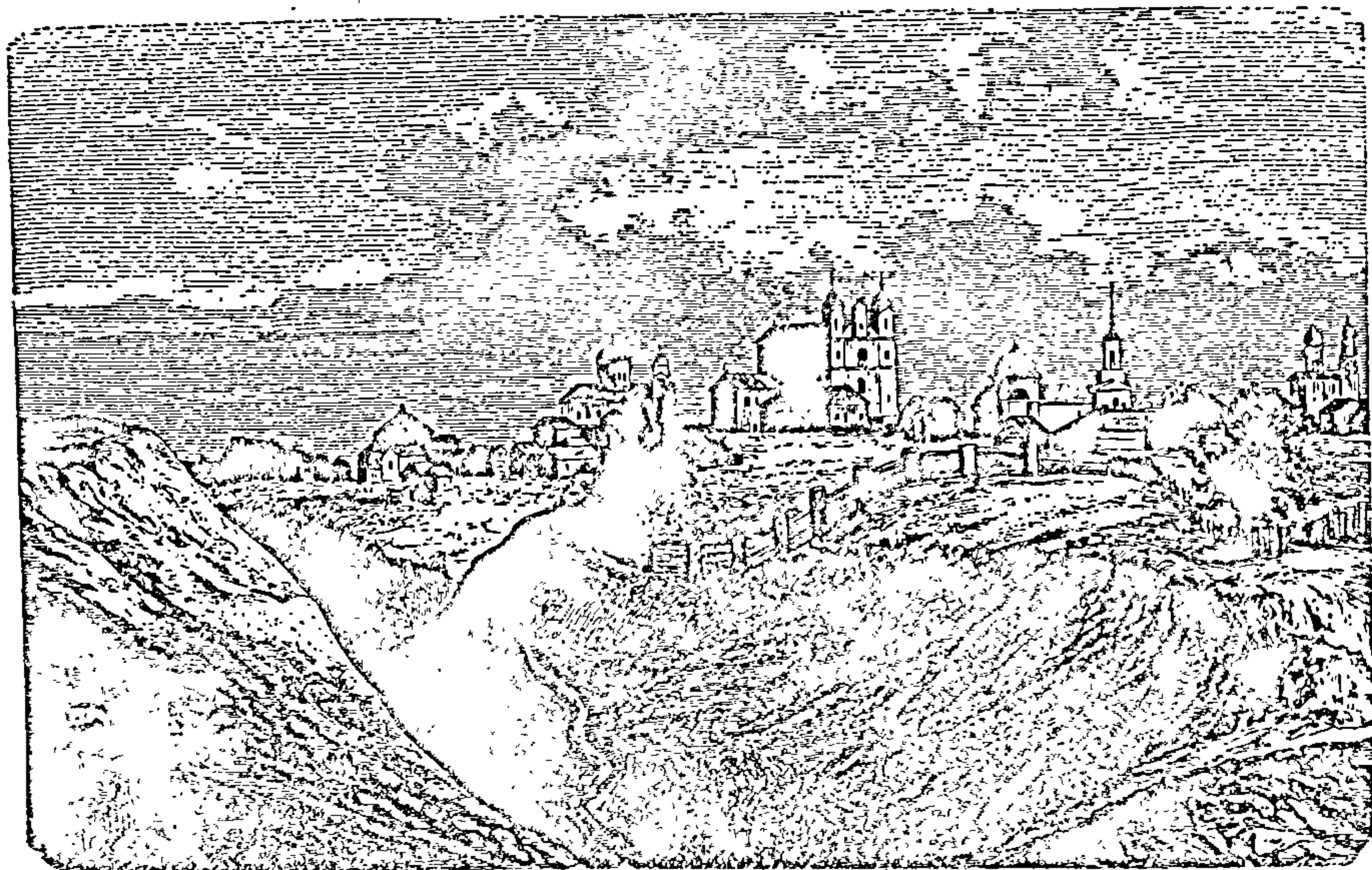
У заходніх павётах краіны ёсць шмат мястэчак, у якіх квітнуць рамёслы і йдзе бойкі гандаль. У Красенскім пав., як і ў усёй Смалёншчыне і ў Расеі, мястэчак няма. Гэта вельмі дрэнна адбіваецца на яго эканамічным жыцьці. Гандаль там ідзець найбольш на ярмарках, якія ад часу да часу збіраюцца ў большых вёсках.

Важнейшыя мясцовасьці. Мсьціслаў (рыс. 143) — адно з старэйшых беларускіх мэстаў. Успамінаецца аб ім першы раз у XII веку. Быў ён сталіцаю асобнага князьства, пасля належаў да Смалёнскага князьства і ўрэшце апынуўся пад Літвою. У XVI веку яго зрабілі галоўным мэстам Мсьціслаўскага ваяводзтва — самае ўсходняе з земляў Рэчы Паспалітай. Дзякуючы такому свайму палажэньню, шмат цярпёў Мсьціслаў ад маскоўцаў. І дагэтуль яшчэ народ помніць аб страшной «Трубяцкой разьні».

У 1654 г., калі Масква сабралася з сіламі, каб адабраць усходнюю Беларусь, цар Аляксэй паслаў ваяводу Трубяцкага на Мсьціслаў. Быў Мсьціслаў тады багатым і вялікім мэстам, разы ў тры большым, чым цяпер. Пасля героічнае абароны (рыс. 144) Мсьціслаў паддаўся. Тады люты маскоўскі ваявода

загадаў перабіць усіх жыхараў мэта, што і было споўнена. Мала каму ўдалося ўцячы і схавацца. З таго часу мсьціслаўцаў сталі называць «недасэкамі».

У нашыя часы Мсьціслаў — невялікі правінцыяльны гарадок — з 10 тыс. жыхараў; вядзе гандаль пянькою, збожжам і коньмі. Ляжыць Мсьціслаў у вельмі прыгожай мясцовасьці, зрэзанай ярамі. Гістарычных памятак засталася ня шмат. Засталася высокая, абкружаная глыбокім ровам, Замоквая гара. Ёсьць яшчэ і другая замковая гара — Дзявочая гара, дзе ў часы паганскія была, пэўне, бажніца. З старых будынкаў

Рыс. 143. Мсьціслаў.

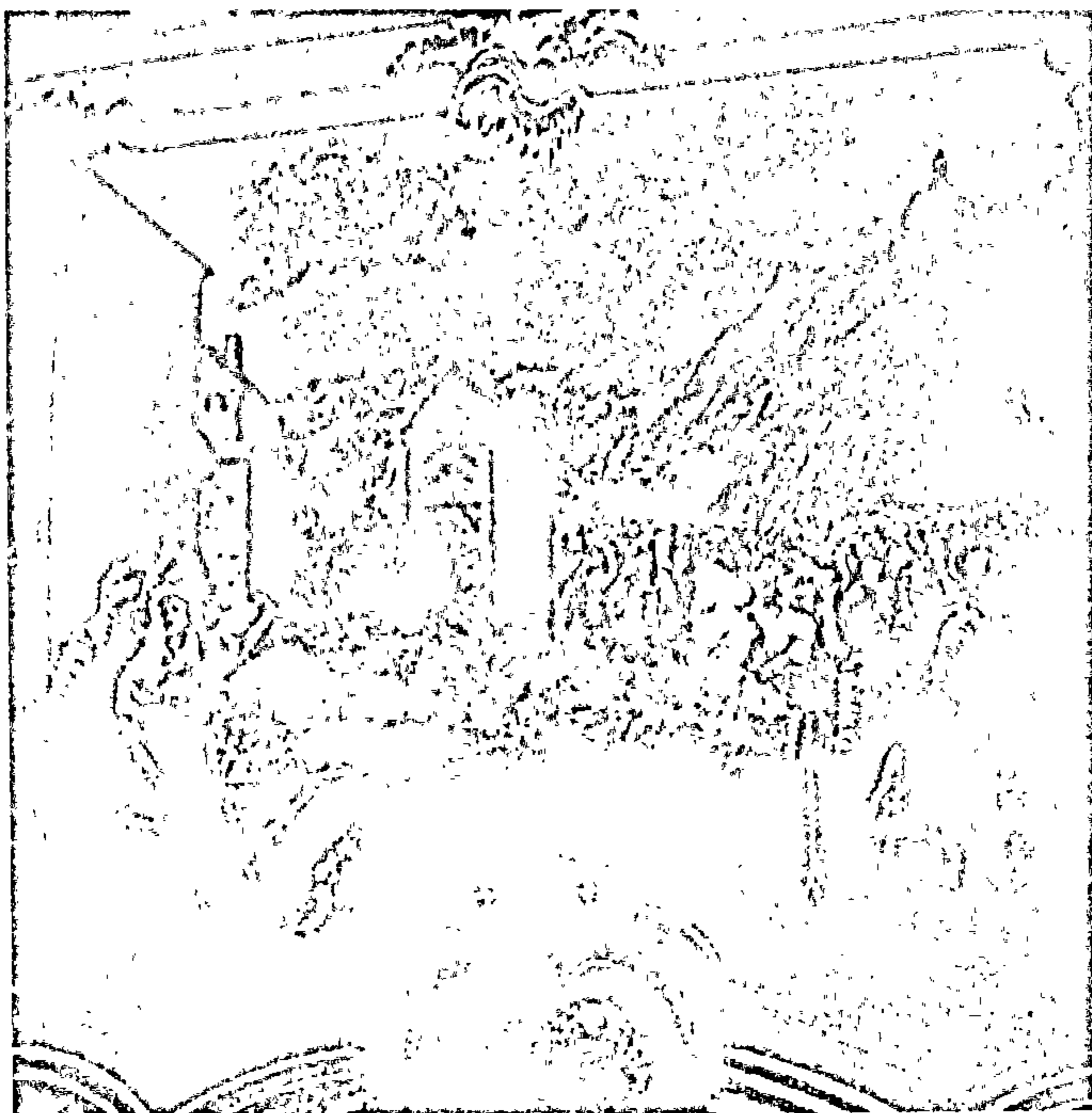
ёсьць касьцёл і праваслаўны Тупічаўскі (у прадмесьці Тупічаўе) манастыр, пабудаваны ў XVI веку.

З мястэчак Мсьціслаўскага пав. найцікавейшае Хіславічы. Ляжыць яно над р. Сожам, на мяжы з Рослаўскім пав. Жыхараў у ім каля 5 тыс. Хіславічы вядуць торг збожжам і лёнам, скупляючы іх галоўным чынам у суседніх Рослаўскім і Красенскім павэтах.

Мсьціслаўскі пав. — чыста земляробскі. На паўночным захадзе мае ён грунты сугліністыя, далей на паўднёвы захад — аж да Сожу — ідуць шэрыя суглінкі на лёссе, а за Сожам

ляжыць значны кавалак бэдных пяшчаных грунтоў. Сяляне сёюць шмат канapéль і грэчкі.

У Чавускім павеце ёсць некалькі вельмі старых мястэчак, як, прыкладам, Радамля, даўнэй досіць вялікае мэста, як лічаць навет, сталіца радзімічаў. Цяпер толькі старое гарадзішча прыпамінае аб мінуўшчыне. Чавусы — таксама досіць стары г а р а д о к, з 6 тыс. насяленьня. Вырас ён, як і некаторыя іншыя мястэчкі, на ўсходзе Магілёўшчыны, каля каталіцкага манастыру; манастыру гэтага даўно ўжо няма: яго закрылі расейцы ў мінулым веку.

Рыс. 144. Узяцце Мсьціславу ў 1654 г. маскоўскім войскам
(направа — Замковая гара з Замкам).

Найбольш жывое мястэчка ў Чавускім павеце — гэта Дрыбін. Насялёньне гэтага мястэчка й яго ваколіцаў досіць прамысловае. Займаецца яно апроч гаспадаркі вырабам кахляў, усякімі дзераўлянымі вырабамі, а галоўнае шапавальствам. Дрыбінскія шапавалы слаўныя на ўсю ўсходнюю Беларусь. Робленьня імі шапкі магэ ркі толькі апошнія часы пачала выцясыняць з ужытку хвабрычная тандэта.

Заходняя частка Чавускага павёту пакрытая лёгкімі пяшчанымі і супяшчанымі грунтамі, на якіх яшчэ засталася шмат лёсу. Рэшта-ж павёту мае сугліністую зямлю і чыста земляробскі характар.

Такі-ж характар мае й сумёжны з Чавускім Гарэцкі павёт. Гаспадарка тут стаіць досіць добра, дзякуючы ўраджайным грунтам і больш выгоднаму збыту: у павеце ёсць шмат вялікіх мястэчак, ды й чыгункі блізка праходзяць. Грунты Гарэцкага павёту сугліністыя і толькі ўздоўж Дняпра цягнуцца пяскі.

Горкі (або Гарыгоркі) — найбольш слаўныя сваймі школамі. Даўней быў тут вышэйшы агрономічны інстытут, які меў вялікае значэнне ў эканомічным і культурным жыцці Беларусі. Сярод прафэсараў яго былі такія наўчоныя, як Людагоўскі, Стэбут ды інш., якіх працаю створана расейская агрономічная навука. У 1863 г. расейцы закрылі Гарыгарэцкі інстытут і перанеслі яго габінэты ў Пецябург. А на мейсцы інстытуту адкрылі сярэдняю ўжо агрономічную школу, якая істнуе й дагэтуль. Пры школе ёсць завод гаспадарскіх машынаў, конскі завод, вялікі фруктовы сад і цудоўны парк. Істнуе, апроч таго, ў Горках каморніцкая школа. Жыхараў у Горках каля 7 тысячаў.

На захадзе Гарэцкага пав. над Дняпром ляжыць старасьвэцкае мэста Копысь, з 4 тыс. жых. Істнаваў ён яшчэ ў XI веку і належаў тады да Полацку. Пасьля яго шмат разоў палілі маскоўцы. Са старасьвэтчынны тут засталася дагістарычнае яшчэ гарадзішча і вельмі старая (найстарэйшая ўва ўсёй Магілёўшчыне) царква. Копысь у нашыя часы найбольш славен сваймі кахлянымі заводамі, якіх у ім ёсць больш дзiesiąтку і на якіх працуе каля 500 работнікаў. Ёсць, апроч таго, пры ім прыстань на Дняпры.

Дуброўна, з 8 тыс. жыхараў, знаходзіцца ў вясёлай мяйсцовасьці сярод вялікіх лясоў. Мястэчка гэта асабліва вядомае тым, што тут спрадвэку ткуць жыдоўскія таласы (рэлігійная адзэжына). Істнуе некалькі ткацкіх хвабрыкаў, спаміж каторых адна вялікая, з 500 работнікамі. Апроч таго, ля мястэчка здабываюць вапну. На Дняпры ёсць тут бойкая прыстань і вэрф, дзе будуецца баркі. У ваколіцах разьвітае садоўніцтва.

Урэшце на мяжы з Красенскім павётам знаходзіцца мяст. Ляды, у якім каля 8 тыс. жыхараў. Гэта вельмі гандлёвае мястэчка. Таргуе найбольш пянькою й лёнам. Ёсць у ім вялікі завод, дзе трэплюць пяньку.

У Красенскім павеце, як мы ўжо казалі, няма мястэчак і няма таго бойкага тарговага элементу, які найбольш аджыўляе нашыя мястэчкі, — жыдоў. Дзеля гэтага з гандлёвага боку Красенскі павёт цягне да мястэчак сумёжных павётаў: Гарэцкага і Мсьціслаўскага.

Красны (або, як даўней ён называўся, Красен), невялікі гарадок, існаваў яшчэ ў XII веку і быў палітычна залёжным ад Смалёнску. У 1812 годзе адбылася тут вялікая бітва паміж французамі і маскоўцамі. Красны мае каля 3 ты с. насялёння. Гандлюе найбольш пяньюю й збожжам, якія адпраўляе на Парэцкую прыстань (у Смалёншчыне, на р. Касплі). Такі сама гандаль вядзе й найбольшае сяло Красенскага пав. — Дасугава (750 чал. жыхараў).

На паўдні Красенскага пав. ляжыць с. Андрусав, дзе быў у 1667 г. падпісаны мір паміж Маскоўшчынаю й Польшчаю.

Красенскі павёт мае грунты супяшчаныя й сугліністыя, вельмі ўраджайныя. У павеце развітае садоўніцтва, з якога тут сяляне маюць добры зыск. Сяляне сёюць шмат лёну

Рыс. 145. Красенскі гасьцінец.

і канопляў; сёюць таксама шмат і канюшыны. Добра тут пастаўлена малочная гаспадарка і выраб масла; у павеце ёсьць некалькі вялікіх сыраварняў і шмат — меншых. Хвабрычная прамысловасьць саўсім нязначная. Павёт наагул чыста земляробскі.

ВАРШАНСКАЯ КРАІНА. Тры павёты, якія разлягліся на захад ад Дняпра на Дняпроўскім узгор'і ды яго спадах, — Варшанскі, Сеньнінскі і Магілёўскі маюць між сабою шмат супольнага: гушчыня насялёння, спосабы гаспадаркі, мінуўшчына ўва ўсіх трох вельмі падобная.

Адарваныя Дняпром, заходнія часткі Дняпроўскага ўзгор'я ляжаць у гэтых павётах некалькімі гнёздамі, разьдзеленымі р. Друцьцю і яё прытокамі. Высачыня Дняпроўскага узгор'я тут даходзіць 120 сажняў. Узгор'е стварае мяйсцовасьць моцна зыбістую, з адхонымі спадамі ўзгоркаў і пакрытае найбольш супяскамі. К захаду, ў бок Лёпельскага пав., узгор'е памалу зьніжаецца, пераходзячы ў раўніну, густа засэеную вазёрамі ды імховымі балотамі, моцна прыпамінаючую суседнюю Лёпельшчыну і наагул морэнныя краі. На заходняй мяжы краіны (з Лёпельскім пав.) падыймаецца горнае гняздо Каторсаў. На поўнач ад Воршы Дняпроўскае ўзгор'е рэзка абрываецца над вялікай пяшчанаю раўнінаю, пасярод якое ляжаць Верацэўскія балоты. Далей на ўсход за Верацэўскімі балотамі мяйсцовасьць ізноў вышэе. На паўдня, у Магілёўскім пав., узгор'е, нязначна зьніжаючыся, пераходзіць у Раданскую і Палёскую раўніны.

Варшанская краіна багатая на вадзяныя шляхі. На ўсходзе яё цячэ Дняпро, па якім тут ужо ходзяць і параходы, а на поўначы — Дзьвіна ды яё прытокі, каторыя вельмі блізка падыходзяць да Дняпровых прытокаў; дзеля чаго тут у даўнія часы йшло шмат вадзяных шляхоў і волакаў (мяйсцоў, дзе чаўны перацягваліся з аднае рэчкі ў другую). Шмат ёсьць тут і вазёраў; паміж іх найбольшыя — Лукамскае (22 кв. вяр.), Чарэйскае і Сялява. У вазёрах шмат рыбы. У канцы, ёсьць тут годзе й балотаў, найбольш імшараў.

Клімат Варшанскае краіны значна мягчэйшы й цяплейшы, чым у Мсьціслаўшчыне, і досіць вільготны, што тлумачыцца яё нахілам на захад і сумэжнасьцяй з краінамі акеанічнага клімату, а таксама — багацьцем рэк, вазёраў і балот.

Краіна мае яшчэ досіць многа лясоў. Толькі ў Сеньнінскім павёце лясоў засталася мэнш, але два другія павёты моцна лясістыя. У лясох найбольш ёлкі, асіны, бярозы. У Магілёўскім-жа павёце найбольш хваёвых бароў. Лясныя промыслы маюць у краіне вялікае значэньне, асабліва ў Варшанскім павёце. Лёс адгэтуль адпраўляецца ва ўсё бакі і па зьлёзных і па вадзяных шляхах.

Гаспадарка ў краіне стаіць добра. Народ тутэйшы, спрадвёку заняты толькі гаспадаркаю, каля зямлі хадзіць умее. Плугі тут ужо даўно зьмянілі сохі. Сяляне ўжываюць штучныя гнаі, акуратна вырабляюць ралью. Дзеля таго хлёба тут свайго хапае, а яшчэ шмат і вывозіцца за мэжы краіны. З ярыны сеюць шмат аўса, ячмёню, бульбы. У Варшанскім і Магілёўскім павётах сеюць шмат лёну й канпель. У Сеньнінскім павёце сеюць больш, чым у іншых пав., ячмёню, што тлумачыцца суседствам гэтага павёту з Полаччынаю; таксама шмат сеюць гароху. У краіне разьвітае садоўніцтва і гародніцтва, асабліва пад Магілёвам.

У Варшанскім павеце, над Дняпром, шмат ёсьць заліўных сенажацяў. Дзякуючы гэтаму, тут дзержаць шмат скаціны.

Што да мінеральных багацьцяў краіны, то на берагах Дняпра і ў некалькіх іншых мясцох здабываюць найлёпшага гатунку вапну. У Сеньнінскім і Варшанскім паветах здабываюць балотную злёзную руду. Краіна багатая таксама на мінеральныя крыніцы, — некаторыя з іх абсьлёджаныя ды апісаныя, але шмат ёсьць такіх, аб якіх ведае толькі мясцовая насялёньне, як аб лёчачых розныя хваробы. Ды і з апісаных ужо крыніцаў ні адна, як трэба, ня выкарыстана.

З промыслаў, апрача лясных, віднае мейсца займае рыбалоўства ў Дняпры ды ў вельмі багатых рыбаю вазёрах Сеньнінскага пав.

З хатніх рамёслаў асабліва развітыя дзераўляныя вырабы. Прамысловасьць хвабрычная найбольш развіта ў Магілёве і ў Воршы. Шмат ёсьць у краіне пільняў і бравароў, але спатыкаюцца й іншыя хвабрыкі — па вырабу сярнічак, шкляныя гуты, хімічныя заводы, папэрні. Ёсьць яшчэ шмат вялікіх млыноў.

Насялёньне жыве ў краіне ня лішне густа — радзей, чым у суседніх Мсьціслаўшчыне ды Полацкім Наддзвіннні, аднак гусьцей, чым у Палесьсі. Вёскі яшчэ маюць значную вялічыню, але ўжо шмат меншыя, чым на паўдні. Далей на поўнач, у морэнных краінах, вёскі саўсім маленькія, з некалькіх хатаў.

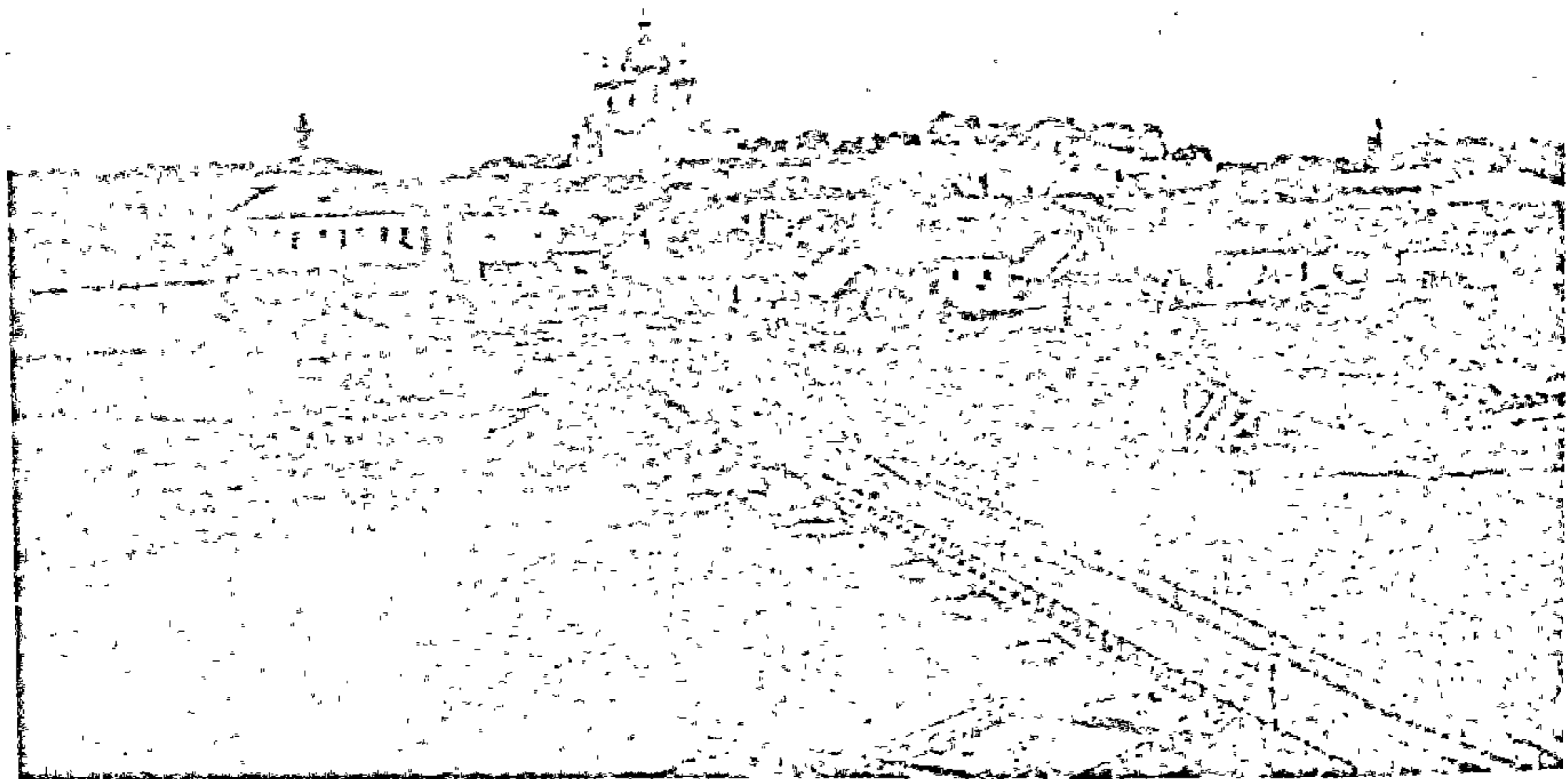
Варшанская краіна ёсьць адной з найцікавейшых краінаў Беларусі з боку сваё мінуўшчыны. Край сьвятых вазёраў, цудоўных крыніцаў і старэнькіх-старэнькіх мястэчак, край, дзе гісторыя густа расьсёяла сьляды сваё: тысячагадовыя каменныя крыжы пры дарогах, старасьвэцкія курганы, гарадзішчы, закінутыя ў нётры лясоў. Край, з-за каторага праз тры вякі білася Масква з Беларуска-Літоўскай дзяржаваю; білася дзеля таго, што край гэты ёсьць брамаю да Беларусі і да Маскоўшчыны. Часта яго ўсходнюю частку так і называюць: Смалёнская Брама.

Цэнтр Беларусі быў абаронены са стараны Маскоўшчыны: з поўначы Дзвіною і нязлічонымі вазёрамі Віцебшчыны, з усходу Дняпром, Сожам і палёскімі пушчамі, што пакрывалі берагі гэтых рэк. Але паміж Дняпром і Дзвіною заставалася паласа зямлі без вялікіх рэк ды іншых перашкодаў для руху, досіць густа заселеная, а значыць з расьцярэбленымі лясамі. Спрадвёку сюдою йшлі дарогі з усходу на захад і тут яны крыжаваліся з яшчэ важнейшымі ў даўныя часы дарогамі — з паўдня на поўнач («з Варагаў у Грэкі»). Дзеля таго тут ад прадаўных часоў пазакладаліся мэсты. Досіць добрыя грунты спрыялі гаспадарцы, а затым ў краіне было густое і вясковае насялёньне. Зразумела дзеля гэтага, чаму маскоўскія войскі, нападаючы на Беларусь, кідаліся наўпярод у гэтую Смалёнскую Брану.

Праход між Дняпром і Дзвіною мае ўсяе шырыні каля 80 вёрст. Але як раз пасярод яго ляжаць вялікія Верацэйскія балоты. Дзеля гэтага Смаленская Брама робіцца саўсім вузкою. Дарогі з усходу на захад мусяць ісьці праз вузкі калідор паміж Дняпром і Верацэйскімі балотамі.

Каб заўладаць Смалёнскаю Брамаю і не прапусьціць праз калідор ворага, і Маскоўшчына, і Літва будавалі крэпасьці. Смалёнск замыкаў Брану з усходу, а Ворша — з захаду.

Важнэ йшыя мясцовасьці. Ворша (рыс. 146). На крыжаваньні дзвёх чыгунак, праразаючых краіну, на высокіх

Рыс. 146. Ворша. Від з Дняпра.

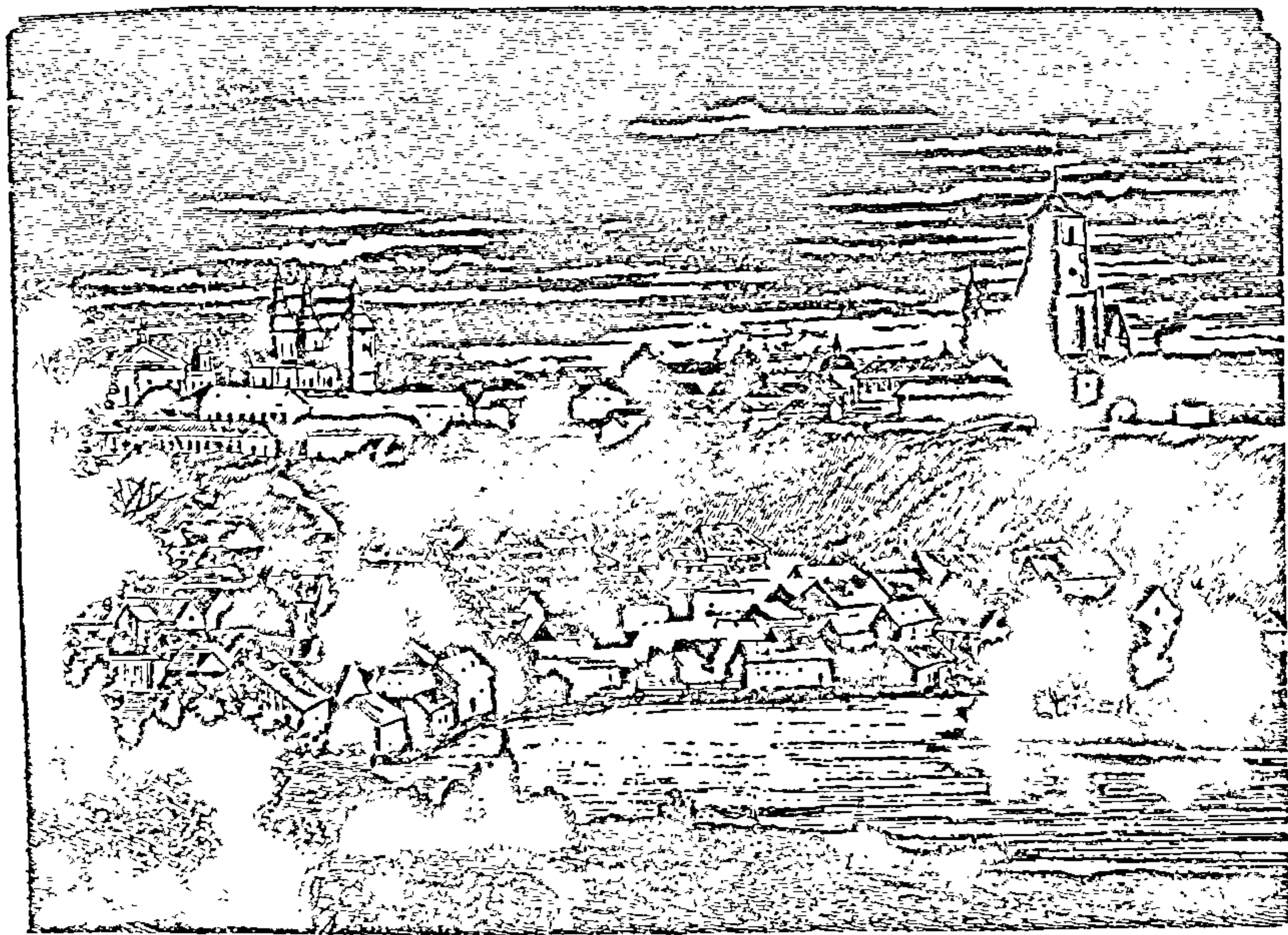
берагох Дняпра, недалёка ад таго мейсца, дзе ён павяртае на паўдня і дзе на ім ёсьць Кабяляцкія парогі, раскінулася Ворша. Гэта надта старое мэста; успамінаюць аб ім лётапісы ў XI веку, але, пэўне, было яно яшчэ і ў дагістарычныя часы. У часох літоўскіх была Ворша значнай крэпасьцяй, якая закрывала Смалёнскую Брану. Тут-жа адбываліся зборы беларуска-літоўскага й польскага войска перад паходамі на Маскву. У 1564 г. пад Воршаю маскоўцы былі моцна разьбітыя беларуска-літоўскім войскам. Затое маскоўцы ў тым-жа сталэцьці некалькі разоў нападлі на Воршу, палілі і рабавалі яе. У XVII веку тут пазакладана было шмат манастыроў. З іх да нашага часу дажылі толькі 2

праваслаўныя Кутэінскія (над рэчкаю Кутэінкаю) манастыры. Усё-ж каталіцкія манастыры маскоўскі ўрад скасаваў.

З правядзеньнем чыгунак мэста стала моцна расьці; узрасла і прамысловасьць. Цяпер у Воршы ёсьць некалькі дзесяткаў заводаў. З іх найбольшы драцяна-цввяковы завод, а таксама хімічны завод; абодвы маюць па 200—300 работнікаў.

Ворша мае адну з найбольшых днiproўскіх прыстаняў, з якое адпраўляецца шмат збожжа й лясных грузаў. З Воршы па Дняпры ўніз ходзяць параходы.

Надзвычайна дагоднае географічнае палажэньне абяцае Воршы важную будучыну. Цяпер-жа яна выглядае досіць бедна. Насяленьня ў Воршы — каля 25 тыс.

Рыс. 147. Магілёў.

Частка Варшанскага павёту, што ляжыць на ўсход ад Верацэйскіх балотаў, мае ў сабе шмат падобнасьці да сусэдняе Смалёншчыны. Пры станцыях праходзячае тут Рыга-Арлоўскае чыгункі ёсьць значныя хвабрыкі, а бралаючыя лён, напрыклад, у Крынках — лёна-прадзільная хвабрыка, з 300 работнікамі. Стары гарадок Бабінавічы стаіць у глухой лясістай мясцовасьці, над р. Лучосаю, і гандлюе лёсам. Жыхараў у ім усяго каля 2 тыс. На захадзе Варшанскага пав. ёсьць некалькі мястэчак, ляжачых у багатай

мяйсцовасьці, з ураджайнай зямлёю. Дзеля таго яны найбольш таргуюць збожжам: скупляюць яго і вывозяць праз станцыі праходзячае тут Маскоўска-Берасьцёўскае чыгункі.

Магілёў (рыс. 147). На спадах Дняпроўскага ўзгор'я, на мяжы яго з Палёскай і Раданскай раўнінамі, ляжыць адно з значнейшых беларускіх местаў — Магілёў. Займае ён высокі, узгоркаваты правы бэраг Дняпра. А за Дняпром знаходзіцца яго прадмесьце — **Л у п а л а в а**.

Калі заложаны Магілёў — вестак у гісторыі няма. Адно толькі ведама, што людзі тут жылі яшчэ ў самую далёкую дагістарычную эпоху. Імя сваё Магілёў нібы дастаў ад імённа разбойніка Магілы, які жыў у лясной нётры над Дняпром. Гэта, праўда, толькі лягэнда. Спачатку Магілёў належаў віцебскім князём; пасля разам з Віцебскам перайшоў пад Літву. Быў ён тады яшчэ невялікім месцам.

Найбольш разросся і разбагацеў Магілёў у XVI ды XVII вякох. Магілёў веў тады шырокі гандаль з Рыгаю, Масквою, Украінаю, а таксама і з нямецкімі месцамі — Лейпцыгам, Кёнігсбэргам, Данцыгам, адпраўляючы туды мёд, воск, сала, алэй, дзёгаць і г. д. Каралі, хочучы забясьпэчыць сабе вэрнасьць магілёўцаў, надалі месцу шмат усялякіх прывілеяў, якія спрыялі яшчэ большаму росту і ўзбагачаньню месца.

Цяжка даводзілася Магілёву ў часы маскоўскіх і казацкіх войнаў: багатае месца вабіла да сябе шукаючыя рабунку вайсковыя банды. У 1654 г. маскоўцы, заваладаўшы месцам (Магілёў самахоць перайшоў на бок Масквы), загадалі ўсім пражываўшым у Магілёве жыдом высяліцца ў Літву і, калі тыя выбраліся за месца, усіх да аднаго іх перабілі ды зрабавалі. На памятку аб гэтым даўнэй магілёўскія жыды што год выходзілі на тое мейсца маліцца за забітых. Праз некалькі гадоў, у 1661 г., магілёўцы паўсталі проці Масквы і пасля крывавае бітвы знішчылі маскоўскі гарнізон. За гэтую заслугу Магілёў атрымаў асаблівыя правы, з якіх карысталася толькі Вільня; магілёўскім мяшчанам, між іншым, было дазволена купляць зямельныя маетнасьці.

Магілёўскія мяшчане у тыя часы наагул адзначаліся сваім вольналюбівым і непакорным характарам: доўга яшчэ жылі ў месьце традыцыі вечавога парадку. Так, у 1610 годзе магілёўцы збунтаваліся проці свайго магістрату і завялі вечавы парадак. Таксама вельмі энэргічна змагаліся яны і проці ўвядзеньня рэлігійнае вуніі.

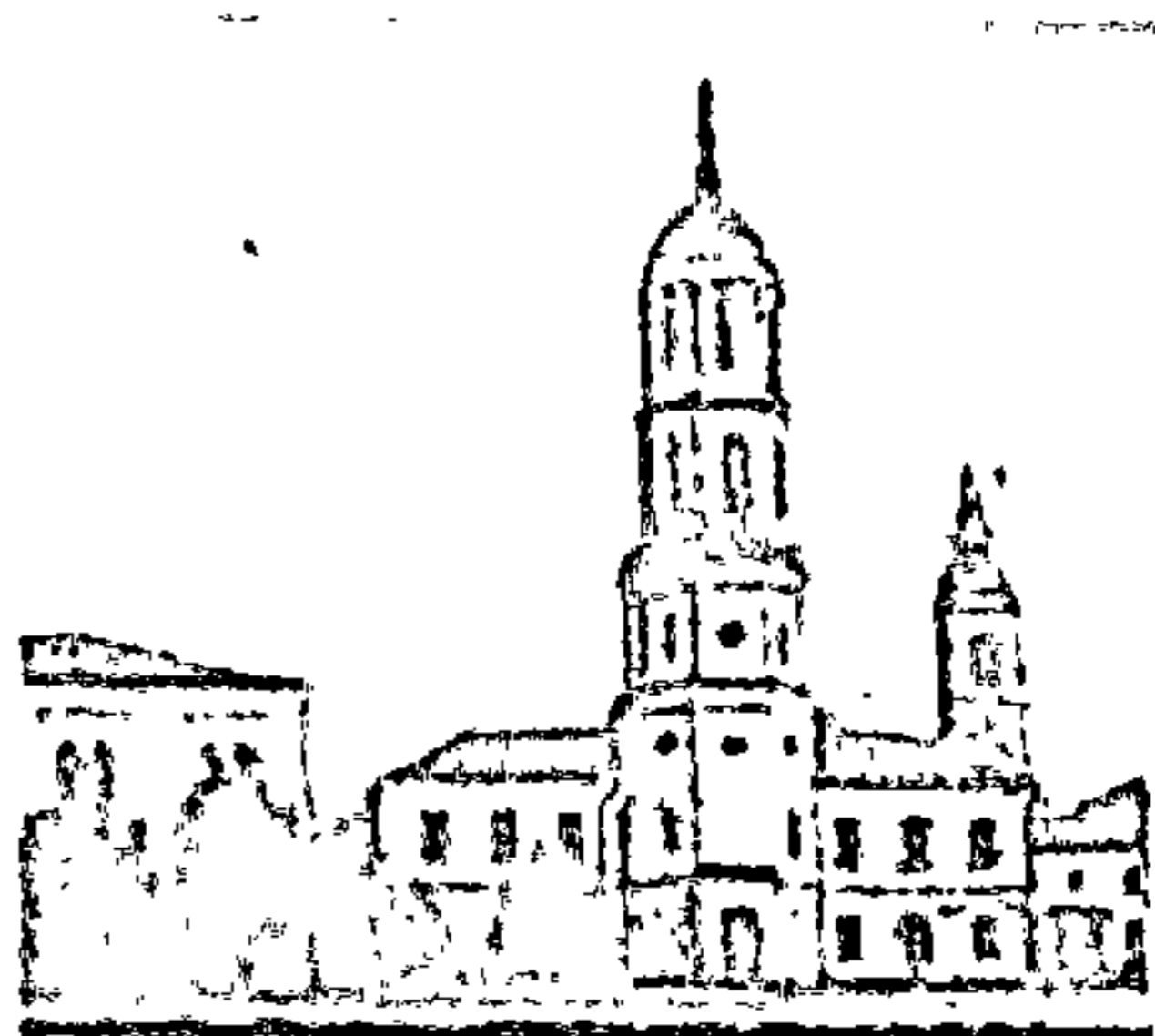
Ня гледзячы на ваённыя падзеі ў XVII в., Магілёў далей рос і багацеў. Зламала яго толькі швэдзкая вайна, калі яго займалі то швэды, то маскоўцы, прычым і адны, і другія рабавалі жыхараў, а ў канцы маскоўцы, па загаду цара Пятра I, спалілі ўсё месца, перад тым яго грунтоўна зрабаваўшы. Пасля таго Магілёў апусьцеў, жыхары яго паперабіраліся ў іншыя месцы, і ўжо ня мог ён паправіцца аж да апошніх часоў.

З старасьвѣцкіх будынкаў на найбольшую ўвагу заслугоуюць Ратуша (рыс. 148) і Брацкі манастыр, пабудаваныя ў XVII вѣку. Апроч таго, цікавы з боку малярства сабор Сьв. Язэпа, будаваны ўжо ў часы расейскія. Мэставыя валы, прыпамінаўшыя сабою героічную абарону магілёўцамі роднага места, нядаўна былі зраўняны з зямлёю па загаду губэрнатора.

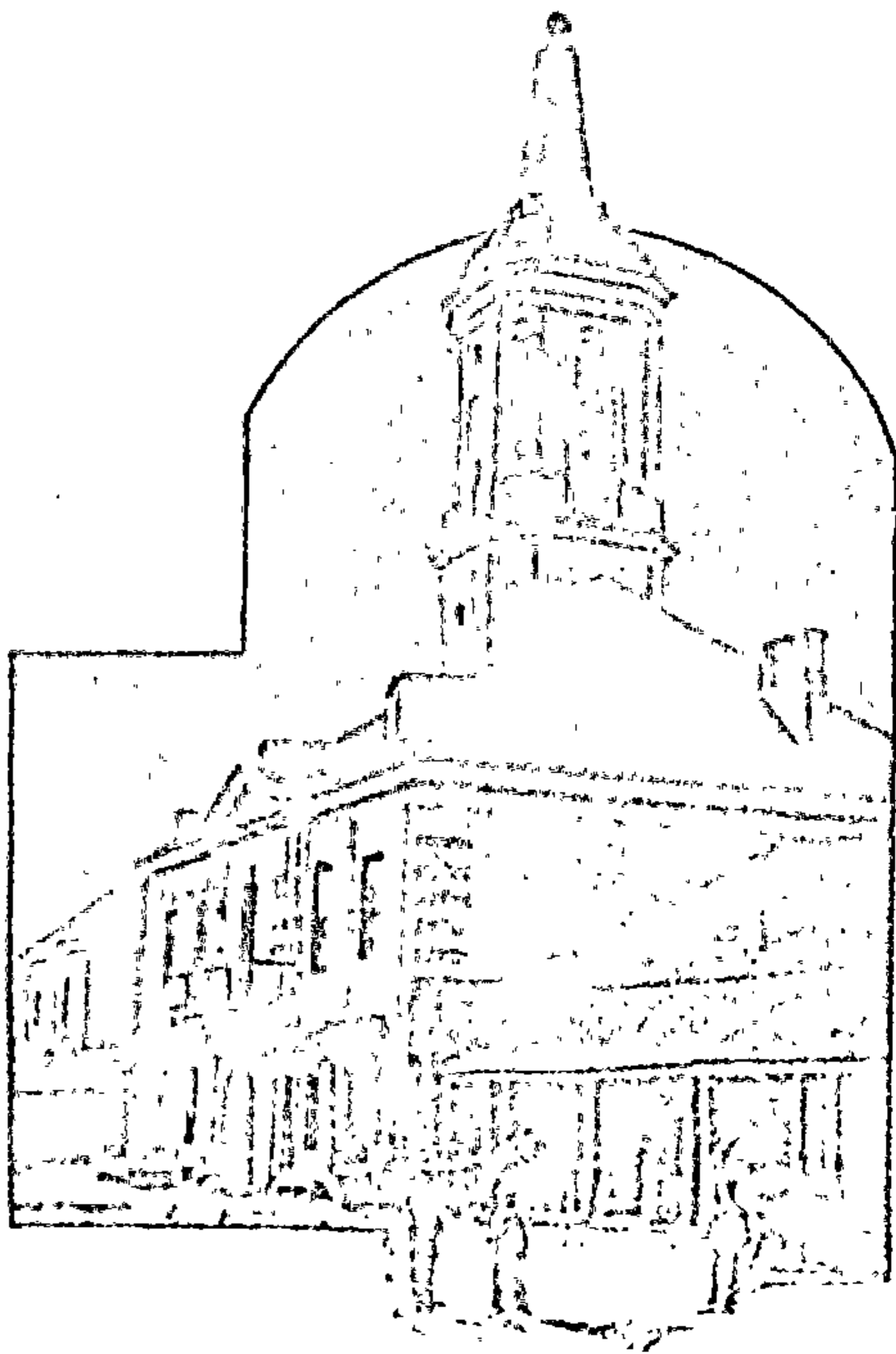
Хвабрычная прамысловасьць у Магілеве невялікая. Існуе досіць многа малых прадпрыемстваў — табачныя хвабрыкі, гарбарні, пільні, бравары і г. д.; шмат ёсьць рамесьнікаў. З прамыслаў найбольш пашыраныя: гародніцтва, рыбалоўства, выраб алею, ганчарства і ўрэшце — гарбарства. Гарбарства моцна разьвітае ў прадмесьці Лупалаве, за Дняпром. Магілеў тэргуе галоўным чынам скурам і саламі з божжам. На Дняпры ёсьць значная прыстань.

Над Дняпром, вышэй Магілёва, ляжыць Шклоў (рыс. 149). Гэтае старое гандлёвае места гадоў сто назад было багацэйшае за Магілеў. Цяпер яго значэньне моцна памэншала. Аднак і цяпер Шклоў вядзе бойкі гандаль лэсам, пянью, красным таварам і футрамі. Ёсьць у Шклове і некалькі значных хвабрыкаў: вялікая папэрня (робіць картон) з 600 работнікамі, хвабрыка сярнічак ды інш. Усяго насялэньня ў мястэчку каля 7 тыс.; складаецца яно блізка з адных жыдоў.

На паўдня ад Магілёва ляжаць старыя манастыры Буйніцкі і Баркулабаўскі, пабудаваныя ў XVII вѣку. На захад ад Магілёва, над р. Друцьцю, знаходзіцца Бялыніцкі манастыр, а

Рыс. 148. Старасьвѣцкая ратуша ў Магілеве.

Рыс. 149. Старасьвѣцкая ратуша ў Шклове.

ў ім слаўны на ўсю Беларусь цудоўны абраз Прачыстае. З XVI вэку і да гэтага часу ў Бялынічы сходзяцца што год дзiesiąткі тысяч багамолаў. Даўнэй манастыр гэты йграў значную культурную ролю; пры ім, напрыклад, была друкарня, школы і г. д.

Пасярод павэту ляжыць у лясох невялікае, вельмі старое м-ка Галоўчын, якое даўнэй было мэстам і, як кажа лягэнда, мэла «15 цэркваў і 100 кузьняў».

Адно з старэйшых беларускіх мэстаў — Друцк, над р. Друцьцю, — цяпер ёсьць маленькім бедным мястэчкам. На востраве сярод ракі падымаюцца валы вялізарнага гарадзішча, прыпамінаючыя слаўныя часы Друцку.

У розных мяісцох Магілёўскага пав. знаходзяцца ўзда-раўляючыя мінэральныя крыніцы. Такія крыніцы ёсьць, напрыклад, у в. Палыкавічах над Дняпром, і туды зыходзяцца тысячы народу, лічачы крыніцу цудоўнай. Ёсьць зьлёзныя крыніцы на захадзе павэту, каля м. Цяцерына, і ўрэшце каля м. Шапялёвічаў знаходзіцца возера Хіцемля, вада з якога памагае ад наскурных ды інш. хваробаў.

Магілёўскі павэт мае грунты сугліністыя і супяшчаныя, дагодныя для гаспадаркі. Толькі на паўднёвым захадзе цягнуцца пяскі, якія зьяўляюцца працягам Бярэзінскага Палесься.

У Сеньнінскім павэце ёсьць цэлы рад мястэчак, у цяперашнія часы невялікіх і бэдных. М. Сенна — невялікі гарадок з 8 т. насялёньня. Недалёка на захад ад яго ёсьць зьлёзныя крыніцы. На паўдні павэту, пры станцыях Маскоўска-Берасьцёўскае чыгункі, павырасталі значныя гандлёвыя мястэчкі, якія таргуюць збожжам і лёсам. З іх найважнейшае — Талочын. У ім, між іншым, ёсьць і дзвё хвабрыкі: вялікая шкляная гута (з 4-ма сотнямі работнікаў) і дражджавы завод. Жыхараў у Талочыне каля 2 тыс. чал. Пры ст. Крупках ёсьць хвабрыка сярнічак і вялікі млын.

У паўночна-заходняй часьці павэту, над вялікім возерам, ляжыць старое мястэчка Лукамля, вядомае яшчэ з XI вэку. Даўнэй Лукамля была сталіцаю асобнага князьства. Цяпер гэта невялікае й бэднае мястэчка. На поўнач ад Лукамскага возера падымаецца ўзгор'е Каторсы.

Сеньнінскі павэт ляжыць на грунтах багатых, сугліністых і супяшчаных. Насялёньне яго апроч гаспадаркі займаецца ляснымі промысламі і рыбалоўствам.

Мяісцовасьць у Сеньнінскім і Варшанскім павэтах, каля Дняпроўскага ўзгор'я, вельмі прыгожая; яна навет, як піша аб ёй у сваіх мэмуарах Кацярына II, «прыпамінае англійскі парк».

VIII. Віцебская краіна.

На поўнач ад р. Дзвіны і ад Полацкае нізіны падымаюцца сярэд лясоў і вазёраў Паўночныя морэны: Віцебска-Нэвельскае і Дзвінскае ўзгор'і. Яны запаўняюць сабою, між іншым, павёты Нэвельскі, Гарадзэцкі, Віцебскі, Сэбежскі і беларускія часткі павётаў Люцынскага і Апочацкага. Павёты гэтыя заўсёды былі звязаныя з Віцебскам і цяпер эканомічна да яго найбольш цягнуць. Маюць яны да таго-ж вельмі падобную прыроду і блізка роўную гушчыню насялёння.

Падняўшыся стромка над правым бэрагам Дзвіны ў Віцебскім павёце, Віцебска-Нэвельская горная града запаўняе гэты павёт і йдзе далей на поўнач, у павёты Гарадзэцкі ды Нэвельскі. У Нэвельскім павёце, каля паўночнае мяжы Беларусі, ўзгор'е гэтае робіцца асабліва высокім, спады яго ўсхонмі, мяйсцовасьць прымае выгляд саўсім горны, як мы пісалі на стр. 30. Гэтае высокае горнае гняздо, як яго называюць Райскія горы, цягнецца з Нэвельскага пав. на захад, у Сэбежскі павёт. У заходнюю частку Сэбежскага пав. ды ў Люцынскі пав. заходзіць Дзвінскае ўзгор'е; дайшоўшы значнае высачыні каля м. Люцына, яно ніжэе, далей на захад пераходзячы ў Надбалтыцкую нізіну.

Названыя ўзгор'і дзеляць воды басэйну Дзвіны і рэкаў Ловаці ды Вялікае. Рэкі Ловаць, Вялікая і некаторыя іх прытокі, пачынаючыся ля самае беларускае мяжы з Маскоўшчынаю, вялікага эканомічнага значэньня для краіны ня маюць.

Рака Дзвіна пераразае папалам Віцебскі павёт. Тут ужо яна судаходная. Ад Віцебску ў абодвы бакі ходзяць і баркі, і параходы. Недалёка ад Віцебску на р. Дзвіне ёсьць значныя парогі (Руба і Капачы). З прытокаў Дзвіны важнейшы для краіны р. Вобаль, якая пачынаецца з возера Езярышча, у мяйсцовасьці, асабліва густа засэнай вазэрамі, і якраз недалёка ад р. Ловаці. Існаваў дзеля таго праект злучыць гэтыя рэкі каналамі. Праўда, р. Ловаць лёгка было-б звязаць каналамі і з іншымі прытокамі Дзвіны.

Як ні адна іншая краіна Беларусі, засэена Віцебшчына невялікімі вазэрамі. Усё сказанае вышэй аб морэнным краі беспасярэдна адносіцца да Віцебшчыны, бо яна якраз і зьяўляецца найбольш тыповаю морэннаю краінаю. З вазёраў найбольшыя воз. Няшчорда, воз. Іван, воз. Сэбежскае, воз. Нэвельскае, воз. Сьвібла. У гэтых вазэрах водзіцца шмат рыбы, і рыбалоўства дзеля таго дае тут насялённю значны зарабатак. Аднак пры правядзеньні налёжнае рыбнае гаспадаркі можна было-б з вазёраў гэтых мець даходы ў шмат разоў большыя.

Краіну пакрываюць вельмі разнародныя г р у н т ы. На Віцебска-Нёвельскай градзе ляжаць галоўным чынам сугліністыя і цяжкія глістыя г р у н т ы, на захадзе-ж Краіны, у Сёбежскім і Люцынскім павётах, пераважаюць супяскі, хаця шмат спатыкаецца й суглінкаў. На спадах узгор'я, на ўсход і захад ад м. Гарадка, ляжаць дзвё значныя плямы неўраджайнага падзолу, а каля некаторых рэк заляглі вялікія прасторы пяшчаных г р у н т о ў. Асабліва гэта трэба сказаць аб вадазборніку р. Вобалі.

Клімат краіны яшчэ мае на сабе значныя ўплывы недалёка ляжачага мора, але ўжо досіць халодны. Сярэдняя гадавая тэмпература каля $+5^{\circ}$, тэмпература студзеня $-7,5^{\circ}$. Ападаў бывае шмат — каля 600 міл. Неба па большай часьці захмуранае. Такі клімат ня вельмі спрыяе гаспадарцы на цяжкіх г р у н т о х ці, можа, ляпэй кажучы, вымагае на цяжкіх г р у н т о х вельмі культурнае і акуратнае гаспадаркі, караючы за ўсякую памылку вымаканьнем руні, гніцьцём збожжа і г.д.

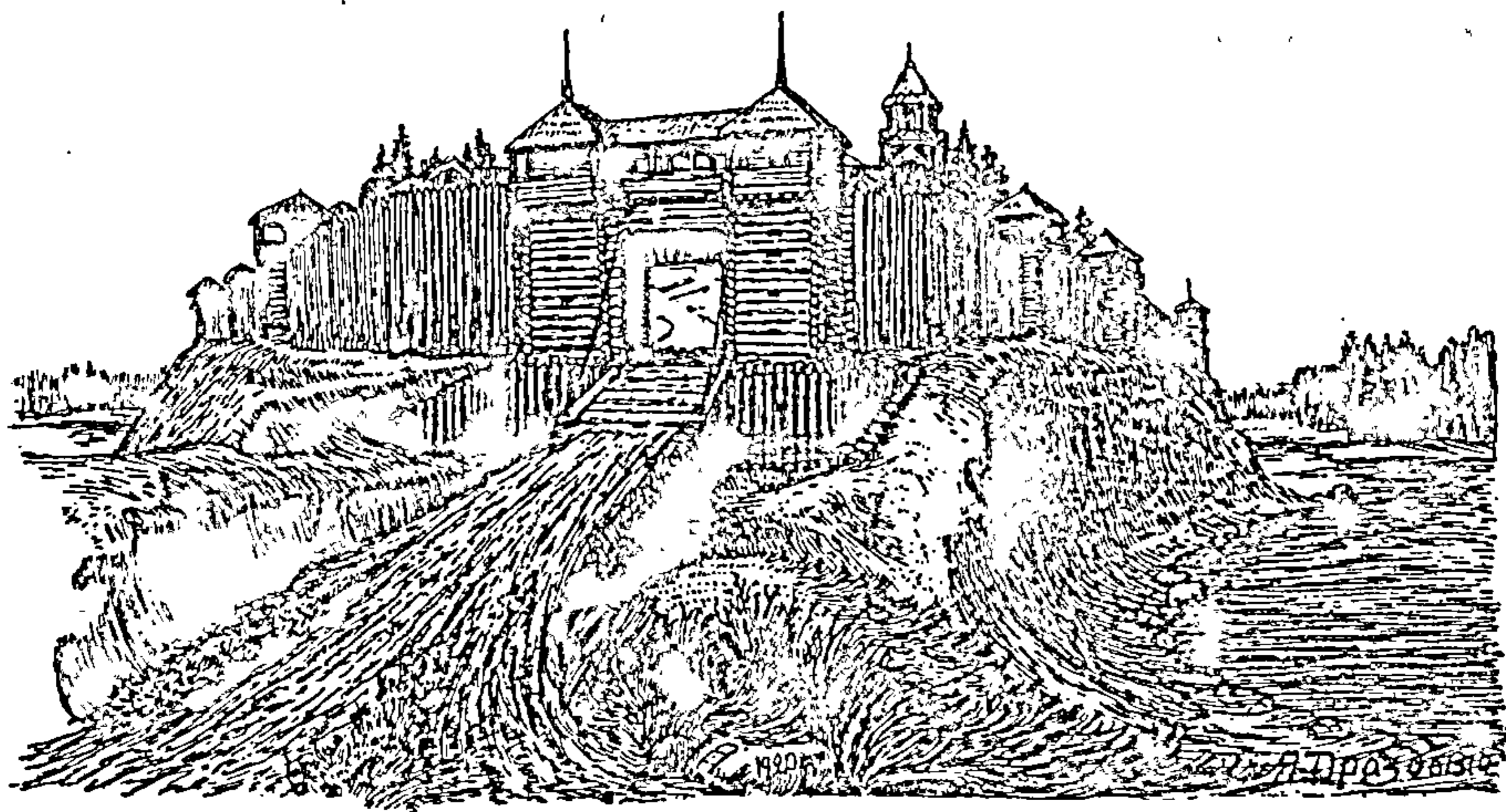
У г а с п а д а р ц ы тут на першы плян выступаюць дзвё расьліны: ячмень і лён. Я ч м ё н ю ў Віцебскай краіне сёюць больш, чым дзё на Беларусі. Аўса-ж, затое, сёюць тут менш, чым у большасьці краінаў. Тлумачыцца гэта часткаю кліматычнымі варункамі, часткаю суседзтвам Латвіі, дзе ячмёню сёюць асабліва шмат. Шмат сёюць у краіне й лён у, хаця менш, чым у суседняй Смалёншчыне. З гэтага боку краіна займае пасля Смалёншчыны другое м ё й с ц а у Беларусі. Гаспадарка ў Віцебскай краіне наагул стаіць нявысака. Затым і ўраджаі тут нізкія.

Р а м ё с л ы ў краіне слаба разьвітыя. Тых вялікіх прамысловых мястэчак, якія мы бачылі навет у суседняй Магілёўшчыне, тут саўсім няма. Тутэйшыя мястэчкі бэдныя й невялікія, вядуць найбольш толькі дробны гандаль. З рамёслаў найбольш разьвіты тыя, што вырабляюць дрэва, — прыкл., бандарства (у Віцебскім і Нёвельскім павётах). У гэтых-жа павётах шмат рамёсьнікаў занята гонкаю смалы й дзёгцю. Досіць разьвітае кравецтва (у Гарадзэцкім, Люцынскім, Віцебскім пав.), а на захадзе краіны (Люцынскі, Сёбежскі пав.) шмат кавалёў.

Х в а б р ы ч н а я п р а м ы с л о в а с ь ц ь у краіне невялікая. Толькі піваварных бравароў ёсьць шмат (больш, чым дзё), ёсьць некалькі хвабрыкаў сярнічак. Наагул кажучы, уся блізка хвабрычная прамысловасьць сабрана ў самым Віцебску, які сярод мёстаў беларускіх займае віднае мёйства з гэтага боку. Рэшта-ж краіны з прамысловага боку стаіць вельмі нізка.

Эканомічны заняпад Віцебскае краіны часткаю тлумачыцца яё рэдкім насяленьнем. Аднак гэтае агульнае тлумачэньне тутака ўжо затым несправядлівае, што як раз адсюль шмат народу йдзе на зарабаткі — асабліва ў расейскія вялікія месцы — Петраград і Маскву.

Трэба дзеля таго звярнуць асаблівую ўвагу на гісторыю краіны. Спрадвёку краіна была заселена крывічамі і належала найбольш да Віцебскага, а часткаю да Полацкага князьстваў. Таксама спрадвёку праз яе йшлі вялікія шляхі з паўдня — да Ноўгараду і Пскова, і да Варажскага краю. Дзеля таго тут ніколі ня сыціхала барацьба беларусаў з сусэдымі. Асабліва барацьба гэтая разгарэлася тады, калі ўзмацнэла Масква, а ўсё землі беларускія сабраліся ў Літоўска-Беларускаю дзяржаву. Вазёрная Віцебская краіна была для апошняе дзяржавы тэй сыцяною, якая бараніла ад Маскоўшчыны самае яе сэрца, яе культурныя цэнтры: Полацк, Вільню. Дзеля таго праз увесь час войнаў з Масквою

Рыс. 150. Даўнейшы дзераўляны замак (гарадок) над возерам.

тут адбываліся самыя заўзятая бітвы. Абэдзьве стараны стараліся замацаваць за сабою вазёрны край і дзеля таго будавалі тут замкі і крэпасьці (рыс. 150). Уся краіна засэена руінамі гэтых крэпасьцяў, якія сумна высяцца на вастравах вазёр, на ўсхонных узгорках або ў лясной нётры. Саўсім зразумела, што спакойнаму гаспадарскаму насялэньню ў часе войнаў жыцьця ня было. І толькі калі барацьба скончылася, край пачаў аджываць.

Праз увесь 16-ты вёк, калі рэшта Беларусі жыла найбольш шырокім нацыянальна-культурным жыцьцём, павёты Сэбежскі і Нэвельскі, разам з усходняй Беларусыяй (Смалёншчынаю), прабылі пад уладаю Маскоўшчыны, якая й тады ўжо старалася іх абмасковіць. Пэўне-ж, гэтае сталэцьце таксама вельмі нядобра адбілася на жыцьці Віцебскае краіны. На мове тамашніх беларусаў яно пакінула сваё сьляды. І да нашых часоў яны дамешуюць да мовы шмат расейскіх слоў і зваротаў.

Дзеля лепшае абароны граніцаў вялікія князі й каралі раздавалі зямлі на пагранічны вайсковым людзям, якія называліся панцырнымі баярамі, або шляхтаю. У часох прыгону яны былі вольнымі. Гэта адбілася і на іх патомках, якія замажнёйшыя і культурнёйшыя ад звычайных сялян. Патомкаў гэтых панцырных баяраў шмат ёсьць у Сэбежскім, Нэвельскім ды іншых прыгранічных павэтах Беларусі.

Адным толькі Віцебская краіна папраўдзе багатая — гэта шляхамі. Апроч вадзяных шляхоў, аб якіх ужо гаворана, краіну сякуць аж пяць чыгункавых лініяў. З Віцебску і Нэвеля разыходзяцца чыгункі ў чатырох кірунках. Апроч таго, праз усю блізка краіну йдзець шоса.

У нашыя часы, так сама, як і ў сівой мінуўшчыне, застаецца Віцебшчына вялікім раздарожжам. Усё мэсты краіны стаяць пры чыгунках (зраўнуй з Мсьціслаўшчынаю!). Гэта дае надзею на тое, што ў недалёкай будучыне яе эканамічнае жыцьцё йзноў адродзіцца.

Важнёйшыя мяісцовасьці.

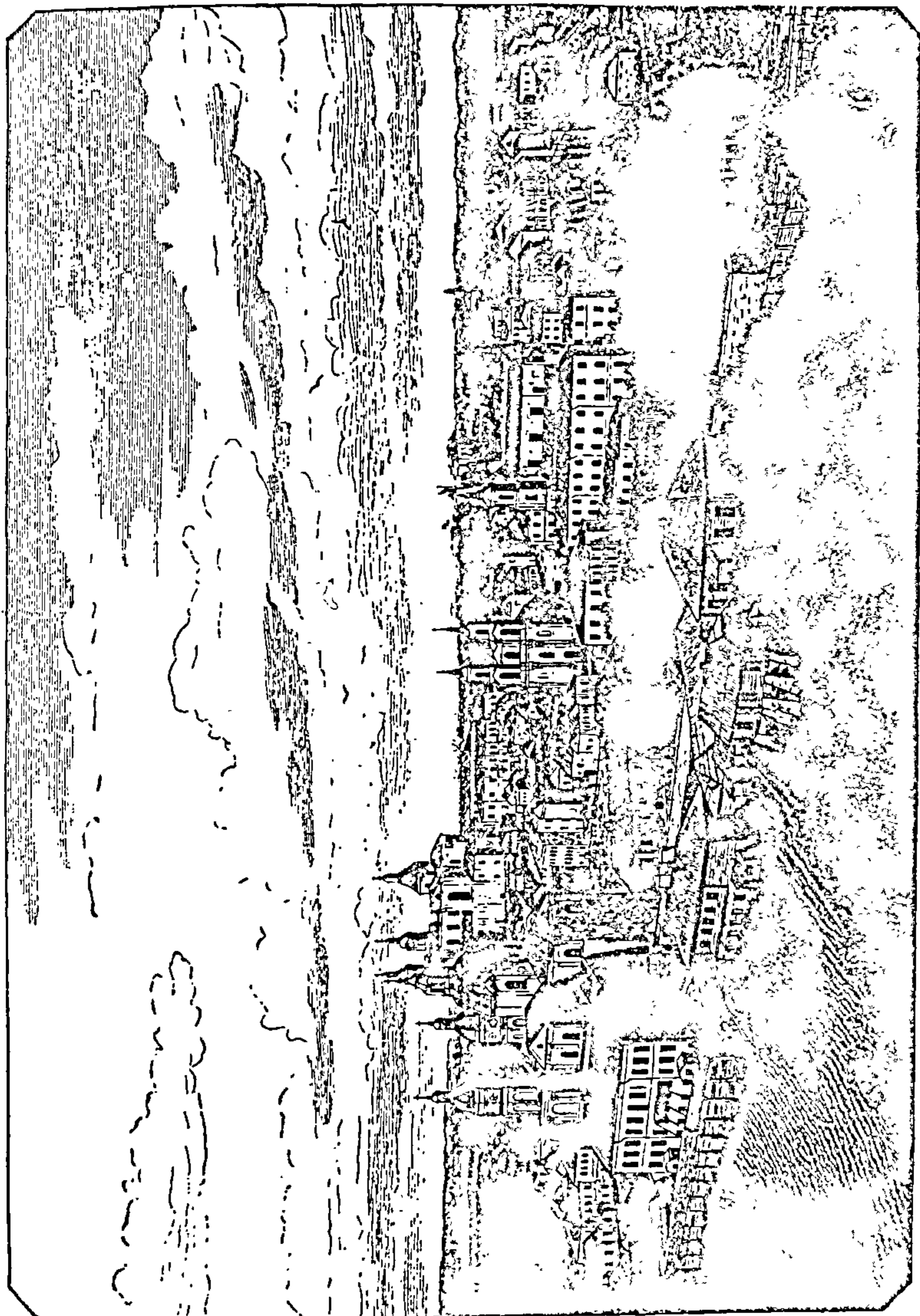
У надзвычайна прыгожай мясьціне над Дзвіною, дзе, зьвіваючыся на дне глыбокіх яроў, у яе ўпадае р. Віцьба, стаіць стары **ВІЦЕБСК** (рыс. 151 і 29). Гісторыю гэтае мэста мэла багатую і цікавую. Ня важучыся пераказаць яе тут, успомнім хаця аб некаторых цікавэйшых выпадках з гэтае гісторыі.

Так сама, як і шмат іншых беларускіх мэстаў, заложаны Віцебск не за памяцьцю гісторыі. Быў ён найбольш зьвязаны з Полацкам, але ў некаторыя часы быў у залэжнасьці ад Смалэнску. Віцебск вельмі доўга бараніў свае незалэжнасьці перад літоўскімі князямі. Дастаўся ён урэшце Альгэрд, ды і той не заваяваў яго, а атрымаў як пасаг за віцебскай княжнаю, з якою ажаніўся, стаўшыся такім чынам віцебскім князем. Альгэрд, як ведама, быў грэцкае, усходняе вэры. Вось-жа ў Віцебску ён пабудаваў некалькі цэркваў. Адна з іх, якую ён навет толькі перабудаваў, існуе і да нашых часоў (Царква Благавэшчанья).

Таксама пабудаваў Альгэрд на лэвым беразе р. Віцьбы і Дзвіны моцныя каменныя замкі, найбольшыя і найлепшыя ў той час у Беларусі. Аб сыцэны грозных замкаў віцебскіх ня раз разьбівалася чужазэменная навала. Адважна бараніліся ў іх віцябляне перад маскоўскімі ваяводамі. А адбараніўшы роднае мэста, ня раз праганялі ворагаў і з межаў краю. У 1605 г., прыкладам, віцебская дружина пад камандаю Марка Лыткі напала сваім адумац на маскоўскае войска і саўсім яго разьбіла. Наагул віцябляне адзначаліся сваёю выяўнічасьцяй, імкненьнем да волі, самаўрадаваньня і г. д.

Віцебск спрадвэку быў жывым гандлёвым мэстам. Заўсёды мэў ён гандлёвыя зносіны з Рыгаю, Кёнігсбэргам, і навет Лейпцыгам, вывозячы найбольш футры і скуру. Гандаль гэты

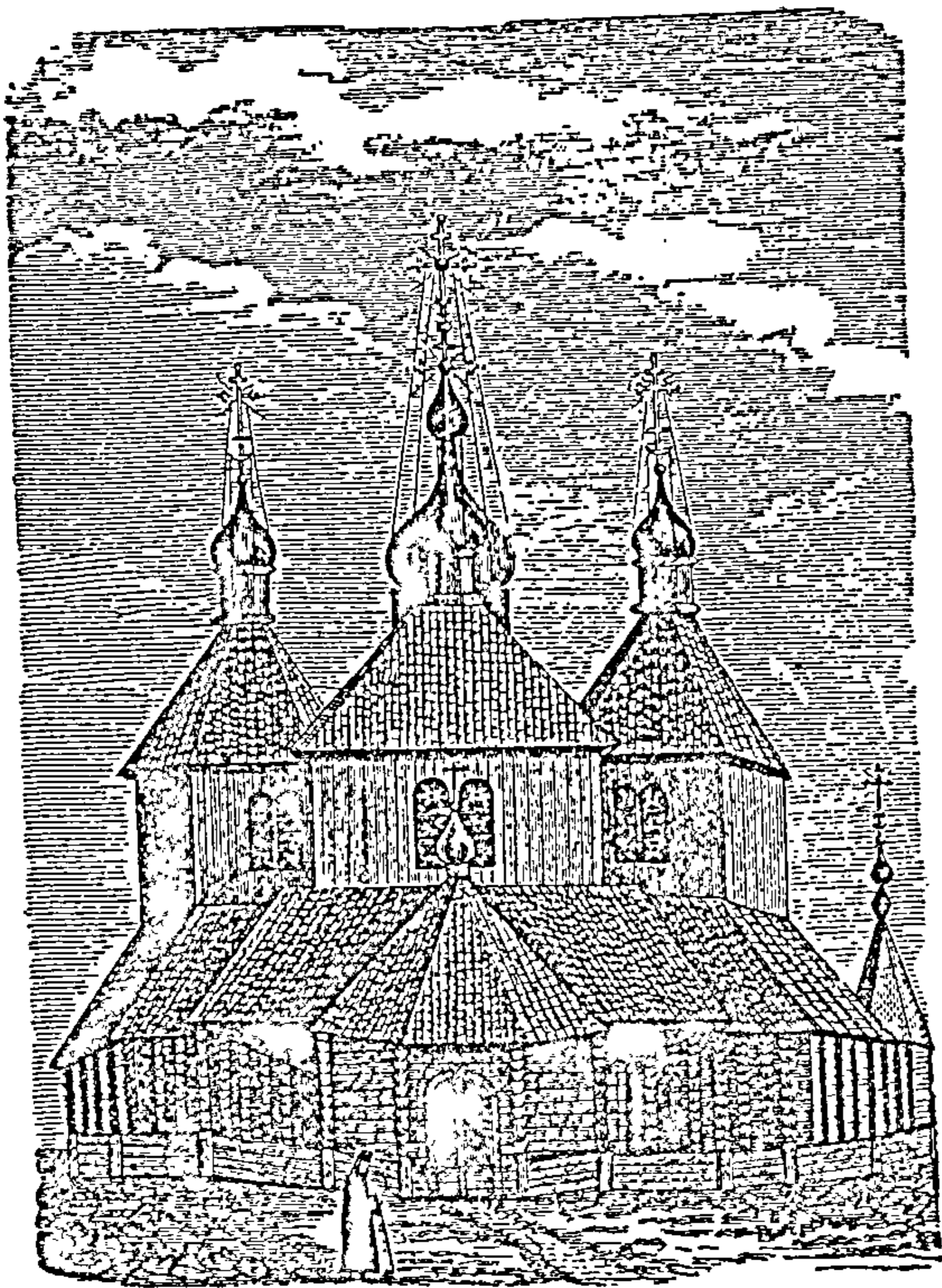
моцна ўзбагачаваў жыхараў, а зносіны з Заходняй Эўропаю
высака падыймалі мэста з боку культурнага. Але сталыя войны

Рыс. 151. Віцебск.

з Маскоўшчынаю моцна падрывалі дабрабыт Віцебску. Да
ваенных бэдаў далучыліся яшчэ і ўнутраныя рэлігійныя

сваркі. У 1623 г. на грунце гэтых сварак быў забіты ў Віцебску гарачы прапаведнік вуніі арх. Ёзафат Кунцэвіч, прызнаны пасья Р.-Каталіцкім касьцёлам за сьвятога. За гэтае забойства ўсё мэста было моцна пакарана. Быў зьняты вэчавы зvon, разбурана ратуша і адабрана Магдэбурскае права. Пасья, аднак, дзеля ваенных заслугаў віцяблян усё правы былі ім ізноў вэрненыя.

Рыс. 152. Старасьвэцкая дзераўляная царква ў Маркавым манастыры пад Віцебскам (беларускі стыль).

Віцебск лёсам і лёнам, якія адпраўляе ў Рыгу і заграніцу, а часткаю і збожжам. Апроч таго, Віцебск шырака тaргyе гaтoвaй aдзéжaю (тaндэтнaю).

Хвабрычная прамысловасьць Віцебску мае досіць значныя разьмеры. На хвабрыках яго працуе каля 2000 чал. Хвабрыкі

Але найгоршая бяда сталася Віцебску сто гадоў пазьней. У часе швэдзкае вайны віцябляне спрыялі швэдам і навет памаглі ім грашмі. За гэта Пётра I загадаў спаліць Віцебск. Казакі падпалі мэста з усіх бакоў. Згарэлі пад той час замкі, усё мэста, ратуша, крамы, усё прадмесьці, 4 касьцёлы, 12 цэркваў, а ад Задзьвіньня*) казакі ўзялі выкуп. З гэтае пары Віцебск моцна падупаў, і пачаў ён аджываць толькі ў апошнія дзiesiąткі гадоў, калі правялі чыгункі.

Цераз Віцебск цяпер праходзяць дзьвё чыгункавыя лініі, шоса і на р. Дзьвіне ёсьць вялікая прыстань. Гандаль Віцебску цяпер значна вырас. Ён зьяўляецца складачным мейсцам тавараў, якія раздае на мястэчкі і месты сумежных паветаў. Найбольш тaргyе

*) Частка Віцебску, што ляжыць на правым бэразе Дзьвіны.

віцебскія найбольш невялікія; з іх трэба адзначыць — картонную хвабрыку, некалькі табачных, досіць вялікую хвабрыку акулераў. Апроч таго, ёсць некалькі піваварных бравароў, аляярняў і гарбарняў. З рамёслаў моцна развіта кравецтва.

Мала засталася старасьвётчыны ў Віцебску. Ад замкаў не засталася ані сьлёду; навет гару Замковую раскапалі. Толькі некалькі старых царкваў засталася на ўспамін аб слаўных часох Віцебску: гэта ўспомненая царква Блажавешчанья і царква сьв. Ільлі, перабудаваная ў XVII веку. Мае Віцебск, апроч таго, прыгожы сабор, будаваны ў XVIII веку.

Затое мяйсцовасьць, у якой знаходзіцца Віцебск і яго ваколіцы, робіць чаруючае ўражаньне характам сваіх краявідаў.

Недалёка ад Віцебску, над Дзьвіною, стаіць вельмі стары Маркаў манастыр; у ім перахавалася дзераўляная царква сьв. Тройцы, пабудаваная яшчэ ў XVII веку ў беларускім стылю (рыс. 152).

З мястэчак Віцебскага павёту вызначаюцца Янавічы, з вялікім кірмашам на коні, і Сураж, які лічыцца мэстам, мае каля 4 тыс. жыхараў і, ня гледзячы навет на сваё дагоднае палажэньне над Дзьвіною, пры вусьці р. Касплі і Ёсьвяту, мае вельмі малое значэньне з боку гандлю і прамысловасьці. Мэста гэтае досіць старое; была тут даўней моцная крэпасць на высокіх берагох Дзьвіны. Грунты навакола неўраджайныя. У дв. Новым Каралёве знаходзіцца адна з найлёпшых у Беларусі мэтэаролёгічных станцый. Створана яна працаю А. Бялыніцкага-Бірулі, які гэтай справе аддаў усё сваё жыцьцё, ды за яго-ж уласны кошт.

Віцебскі павёт, якога Дзьвіна дзеліць папалам, мае ў паўднёвай частцы грунты добрыя — супяшчаныя й сугліністыя. Паўночная-ж палавіна толькі на ўзгор'і (Віцебская-Невельская града), якое праходзіць пасярэдзіне павёту, мае грунты сугліністыя. На захад ад узгор'я ляжаць на значным прасторы бэдныя падзолы, а на ўсход, апрача падзолаў, што адтуль цягнуцца аж пад Вяліж, ёсць яшчэ і значны прастор пяскаў. Павэрхня павёту наагул узгоркаватая, пакрытая дзе-ня-дзе невялікімі вазёрамі. У павёце сёюць шмат лёну. Гаспадарка тут стаіць някэпска. Досіць развіта садоўніцтва (каля Віцебску ёсць значная школка фруктовых дрэўцаў). Каля Віцебску-ж, у Бабіцкай воласьці, здабываюць вапну.

У сусэдным з Віцебскім, Гарадзэцкім павёце, паўднёва-заходні і паўднёва-ўсходні куты занятыя бэднымі падзоламі. Пасярод іх на паўдні знаходзіцца самае мэста Гарадок, з 6 т. жыхараў; паўночную палавіну павёту займаюць багатыя суглінкі. Тут над возерам у прыгожай мяйсцовасьці стаіць старое мястэчка Вазярышча. На востраве сярод возера, з якога выцякае р. Вобаль, знаходзіцца старасьвэцкае гарадзішча і сьляды палявых будоўляў. У часы літоўскія была тут моцная крэпасць.

Пасярэдзіне Гарадзэцкага павёту йдзець узгор'е, на якім лясоў мала. Затое на спадах яго на ўсходзе і захадзе, пакрытых

беднымі грунтамі і багатых вазёрамі і рэчкамі, лясоў шмат. З промыслаў у павеце маюць значэньне рыбалоўства і лясныя промыслы. У гаспадарках павёту сеюць шмат ячмёню і лёну. У павеце шмат курганоў і гарадзішчаў, аб якіх у народзе перахаваліся прыгожыя поэтычныя легенды.

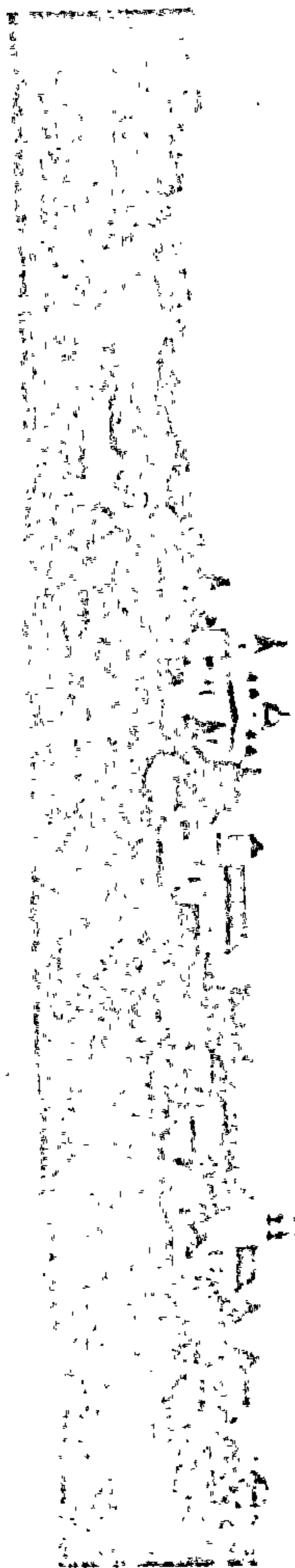
Далэй на поўнач ляжыць Нэвельскі павёт. На мяжы яго з Гарадзэцкім стаяў даўней, у XII веку, полацкі горад — Емянец. Цяпер там засталася толькі сяло з гэтым імем.

Невель з 14 тыс. жыхараў ляжыць між вазёраў, на крыжаваньні дзвёх чыгунак. Прамысловае жыццё ў ім досіць развітае. Бываюць таксама й вялікія кірмашы. Над возерам, на ўзгорку, стаяў некалісь Нэвельскі замак. Ад яго засталіся толькі валы.

На ўсход ад Нэвеля ляжыць досіць вялікае воз. Іван. Грунты навакола яго лёгкія, супяшчаныя. Рэшта Нэвельскага пав. мае грунты ўраджайныя, сугліністыя, а мяйсцамі й цяжкія глістыя. Павярхня Нэвельскага пав. моцна няроўная, узгоркаватая, а на поўначы мяйсцовасьць мае выгляд гарысты (Райскія горы). На поўначы і ўсходзе Нэвельскага пав. лясы складаюцца найбольш з бярозы й дубу, а часта трапляюцца й чыстыя дубовыя лясы. У Нэвельскім пав. вельмі

пашырана рыбалоўства ў вазёрах (Нэвельскія вазёры славяцца рыбным багацьцем); таксама развітыя і лясныя промыслы, гонка смалы й дзэгцю. У двары Студзянцы ёсьць сэрная крыніца.

Сэбежскі павёт, які ляжыць далей на захад, мае грунты найбольш супяшчаныя. Толькі ўздоўж паўднёвае яго

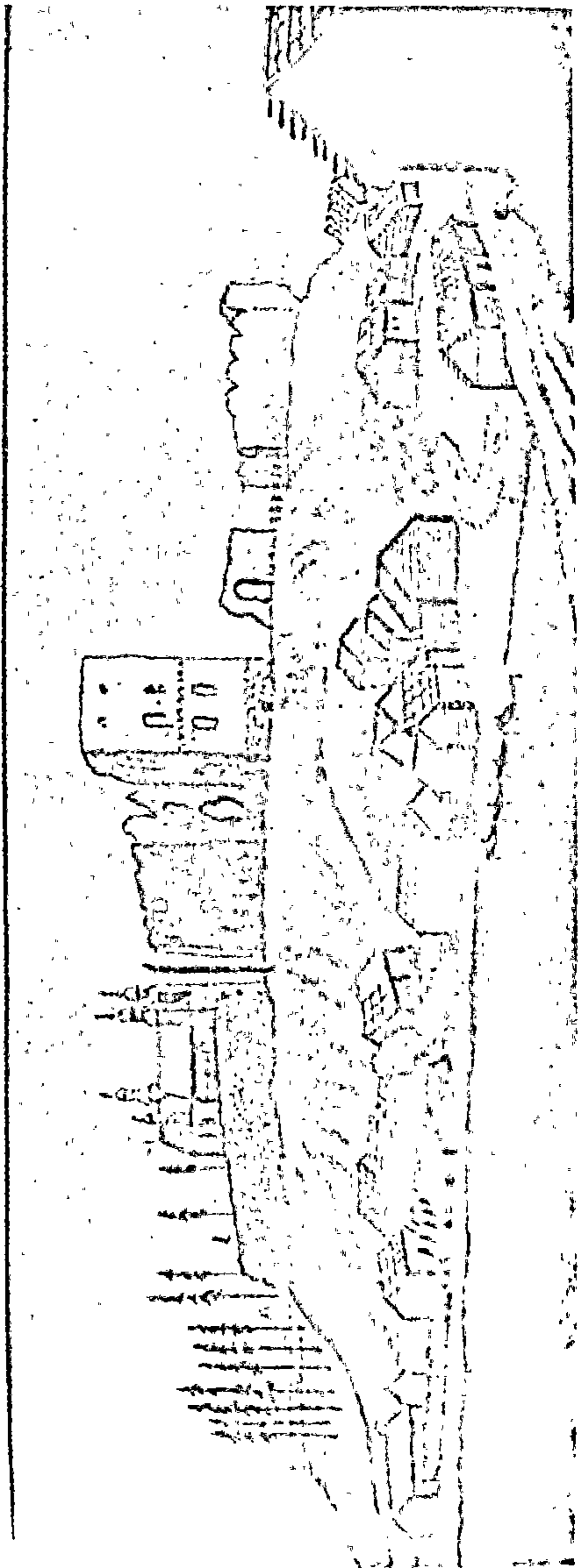
Рыс. 153. Мэста Сэбеж.

С. А. М. 1917 г.

мяжы йдзё паяс суглінкаў. Досіць рэдкае насялёньне гэтага павёту займаецца апрача гаспадаркі — ляснымі промысламі. У павёце сёюць вельмі многа ячмёню і лёну. Мяйсцовасьць у павёце прыгожая, узгоркаватая, пакрытая вазёрамі. Тут ляжаць такія значныя вазёры, як воз. Сьвібла, Нячэрыца і Сэбежскае; апошняя злучана пратокамі з р. Сволнаю і Дзьвіною. Гэтым шляхам сплаўляецца шмат лёсу. На высокім паўостраве сярод апошняга возера стаіць Себеж (рыс. 153). У XVI в. маскоўцы, заваладаўшы краем, пабудавалі тут моцную крэпасць, з-за якое пасяля шмат было праліта беларускае крыві. Невялікае гэта цяпер мэста (каля 4 тыс. насяленьня), але досіць гандлёвае. Вядзе гандаль скурамі і лёнам. Збіраецца ў ім некалькі кірмашоў у год. Недалёка ад Сэбежу ёсьць значная гара Ўзды-халінка.

Люцынскі павёт моцна даўгі і дзэліцца на дзьвё непадобныя адна да аднае палавіны. Заходняя — нізінная, лясістая, заселена латышамі; усходняя ж ляжыць на ўзгор'і, мае лясоў мала, а заселена беларусамі. Мы будзем гаварыць толькі аб усходняй палавіне.

Fortress of the Prince of Sebezh 1792

Рыс. 154. Люцынскі замак (у XVIII в.).

Па прыродзе сваёй і па гаспадарцы яна вельмі падобная да Сэбежскага павёту. Хмурья яловыя лясы зьяўляюцца важнаю рысаю тутэйшага краявіду. Ёсць тут і значныя імховыя балоты. Грунты сярэдняе ўраджайнасці, найбольш супяскі.

Над досіць вялікім возерам **Лужаю** расцьцягнулася старое мэста **Люцын**, з 6 тыс. насялёньня. Пры самым возеры, на высокай гары высяцца руіны **Люцынскага замку**, абкружаныя землянымі валамі. Замак гэты залажылі лівонскія рыцары ў XIII в. (рыс. 154). Суровы від руінаў, якія цёмна-чырвоным колёрам сваё цэгля адбіваюцца ў чыстай вадзе возера, робіць моцнае ўражаньне на глядзельніка. На паўдня ад Люцына, каля в. **Адэлінова** знаходзяцца **зьялёзістыя крыніцы**. А на поўнач ад Люцына, пры **Паўночна-Заходняй чыгунцы** ляжыць станцыя **Корсаўка**. Тут зыходзяцца мэжы трох народаў: **беларусаў, латышоў і маскоўцаў**. Ад Корсаўкі канчаецца мяжа беларуска-маскоўская, а пачынаецца беларуска-латышская.

На поўнач ад апісаных павеатаў беларусы жывуць яшчэ ў **Апочацкім і Вялікалуцкім павётах**, у паўднёвых іх частках.

На захадзе **Апочацкага пав.**, каля р. **Сіняе**, здабываюць вапну, а каля м. **Апочкі** — **зьялёзную охру** (фарба). Далей на ўсход, аж пад самыя Вялікія Лукі, цягнуцца высокія **Вязьскія горы**, якія тут становяць вададзел паміж р. **Вялікаю і Ловацьцю**. У гаспадарках сёюць шмат лёну, травы (канюшыны) і ячмёну.

Прырубэжнае мэста **Вялікія Лукі** ляжыць над р. **Ловацьцю** і на яе вастравах. Успамінаецца аб гэтым месце яшчэ ў XII веку; тады яно, лёжачы на вялікім шляху «з Варагаў у Грэкі», было залэжным ад Ноўгараду. Пасьля было даўгі час пад Літвою. Цяпер у В. Луках каля 8 тыс. жыхараў. З промыслаў моцна разьвітае гарбарства.

Беларуская частка **Вялікалуцкага павёту** (паўднёвая) моцна лясістая. Насялёньне мае зарабатак ад сплаву лёсу па р. **Ловаці** і наагул ад лясных промыслаў.

ІХ. СМАЛЁНШЧЫНА.

У паўночна-ўсходнім куце Беларусі, на вярхоўях **Дняпра** і **Дзьвіны** ды іх прытокаў (**Мяжа, Каспля** і інш.), разьляглася абшырная **Смалёнская краіна**. Да яе мы адносім павёты: **Смалёнскі, Ёльнінскі, Дарагабужскі, Духаўшчынскі, Бэльскі і Парэцкі Смалёнскае губэрні, Вяліжскі павёт Віцебскае губ.** і беларускія часткі сумэжных павеатаў: **Пскоўскае губ.**

(Тарапéцкага), Цьвёрскае губ. (Асташкаўскага, Ржэўскага) і ўрэшце — Калужскае губ. (Жыздынскага і Масальскага пав.).

Паміж асобнымі павéтамі гэтае краіны, асабліва з боку прыроднага, можна знайсці шмат розьніцы. Нічога дзіўнага ў тым няма, бо краіна цягнецца больш, як на 200 вёрст з усходу на захад і столькі-ж — з поўначы на паўдня. Але з боку эаномічнага і гістарычнага краіна мае шмат супольнага. Гэта тлумачыцца тым, што ўвесь гэты прастор заўсёды быў звязаны з Смалёнскім, звязаны з ім і дагэтуль. У апісаньні краіны мы будзем рэзка падчыркаваць розьніцы паміж яе часткамі.

Ужо па будове павёрхні трэба разьдзяліць Смалёншчыну на дзьвэ часьці. Усход краіны — паветы Бельскі, Дарагабужскі і Ёльнінскі — ляжыць на ўзвышшы Вокаўскага лесу, якое, як ужо гаворана, адзначаецца тым, што мае роўную павёрхню, ня глédзячы на значную сваю высачыню, і пакрытае галоўным чынам лёс са в і д н ы м і с у г л і н к а м і, у якіх няма саўсім каменьяў, навет дробных. Няма таксама на Вокаўскім лесе й вазэраў. А толькі ў паніжаных мяйсцовасьцях ляжаць там часамі вялікія мшары — тарфяныя балоты.

Саўсім іншы вобраз уяўляе захад Смаленшчыны — м о р э н н ы к р а й. Далёка менш падняты над морам, ён, аднак, мяйсцамі робіць уражаньне горнага краю (С м а л е н с к а е ў з г о р ' е). Наагул павярхня яго няроўная. Пакрыты ён, галоўным чынам, супяскамі, хаця шмат ёсьць суглінкаў, падзолаў і пяшчаных грунтоў. Але ўва ўсіх гэтых грунтох ёсьць каменні. Часамі каменья бывае гэтак шмат, што яно перашкаджае вырабу зямлі. Сярод узгоркаў ляжыць тут шмат вазэраў, як і ў суседняй Віцебшчыне. Марэнны край абыймае паветы Вяліжскі, Парэцкі, Смалёнскі, большую частку Духаўшчынскага і невялікую (заходнюю) частку Бельскага пав.

Цераз Смаленшчыну наскрозь праходзіць Вялікі Эўропэйскі вададзел, які тут дзеліць басэйны Дзьвіны й Дняпра. А па ўсходняй мяжы краіны йдзець вададзел Каспійска-Чарнаморскі і Каспійска-Балтыцкі. З Вокаўскага лесу пачынаецца шмат прытокаў р. Волгі і р. Окі (р. Вугра, Малады Туд, Жукопа). Такое палажэньне надаець Смалёншчыне асаблівае значэньне: яна зьяўляецца як-бы в а д з я н ы м в у з л о м у с я ё ў с х о д н я е Э ў р о п ы. Разам з тым вададзелы — гэта натуральныя граніцы. Асаблівае ўвагі заслугоуе тое, што ўсходняя мяжа Беларусі йдзець якраз блізка па Волжскаму вададзелу.

Усходняя мяжа Беларусі (Вокаўскі лес) зьяўляецца і важнай кліматычнай мяжою. За ёю клімат мае ўжо ўсё адзнакі контынэнтальнага клімату, тым часам як уплывы мора сягаюць на ўсю Беларусь да яе ўсходніх рубяжоў, а значыць, і на Смалёншчыну. Смалёншчына, найбольш высунутая на ўсход краіна Беларусі, мае ўсё-ж клімат м о ц н а в і л ь г о т н ы: у ёй ападкаў у год бывае больш

за 600 міл. А на ўсход ад Вокаўскага лэсу клімат ужо значна сушэйшы — толькі з 500 міл. ападкаў. Вільготнасьць клімату Смалёншчыны можна, між іншым, разтлумачыць яé вялікай лясістасьцяй і высокім палажэньнем над роўнем мора. Узвышшы Смалёншчыны, стаўшы поперак дарогі вільготным заходнім вятром, адбіраюць ад іх шмат ападкаў. Дзякуючы гэтым прычынам, і вялікія рэкі, што бяруць свой пачатак у Смалёншчыне, адбараняюцца ад памяленьня. Аднак клімат Смалёншчыны — найхаладнейшы ў Беларусі. Сярэдняя гадавая тэмпература менш $+4,5^{\circ}$, пры сярэдняй тэмпературы студзеня $-8,5^{\circ}$. Зімы тут бываюць даўгія, многасьнежныя. Сьнег ляжыць 5 месяцаў — ад палавіны лістападу да палавіны красавіка.

Дзякуючы вільготнаму клімату, у Смаленшчыне грунты моцна выпаласканыя. На вялікіх прасторах тут залягаюць бэдныя нішчымныя падзолы. Адна паласа падзолаў, шырынёю вёрст 30, цягнецца ад м. Гарадка (з-пад Віцебску) аж да вярхоўяў Дзьвіны. Другая — шырынёю вёрст 50, цягнецца ад м. Вяліжу да паўночнае мяжы Бэльскага павёту. Вільготнасьць клімату робіць нялёгкай гаспадарку і на багатых суглінках. Дзеля гэтага ў Смалёншчыне мы бачам такое зьявішча, якое ў рэшце Беларусі спатыкаецца ня часта: на аграмадных прасторах суглінкаў растуць лясы — ды навет не лясы, а толькі бярозавыя гаі, якімі пазарасталі пасекі і даўнейшае ворнае поле.

Наагул уся Смаленшчына моцна лясістая. Але тры паўночныя павёты — Вяліжскі, Парэцкі і Бэльскі з гэтага боку асабліва выдзяляюцца. Лясоў тут больш 45 % агульнага прастору, дзеля чаго гэтую старану трэба лічыць самаю лясістаю ў Беларусі. Некаторыя географы навет называюць гэты край Бэльскім Палесьсем. Нічога затым дзіўнага, што паўночныя павёты Смалёншчыны заселены вельмі рэдка, каля 30 чал. на квад. вярсьцё. Рэшта краіны таксама нягуста засэленая і таксама мае шмат лясоў, апрача аднаго Смалёнскага павёту, у якім, дзякуючы блізкасьці вялікага мэста і чыгунак, лясы моцна парасьцярабліваны, а насяленьне жыве гусьцёй.

На цяжэйшых грунтах у лясах Смалёншчыны найчасьцёй спатыкаецца бяроза. Бярозавымі лясамі пакрыты ўвесь усход краіны — Вокаўскі лес. Побач з бярозаю ў лясах Смаленшчыны, асабліва на захадзе, шмат расьцё ёлкі, а таксама асіны; на пяшчаных грунтах, як і ўсюдых, растуць хваёвыя бары. За апошнія дзесяткі гадоў лясы Смалёншчыны моцна зьніштажваюцца. Шмат лэсу йдзе ў Маскву (з усходняе часткі краіны). Заходняя частка свой лэс сплаўляе ўніз па Дняпры і Дзьвіне.

Лясы даюць шмат зарабкаў насяленьню Смалёншчыны. Апрача рубкі, вывазу і сплаву лэсу тут разьвіты такія хатнія рамёслы, як выраб саней, павозак, колаў, кашоў, бёрдаў, як бандарка і гонка смалы й дзэгцю. Наагул трэба адзначыць,

што ў Смалёншчыне промыслы моцна развітыя. Нідзе навакола няма гэтулькі насяленьня, маючага прамысловыя заняткі, як у Смалёншчыне. Усё 7 павэтаў рэзка выдзяляюцца з гэтага боку ад іншых. Трэба заўважыць, што і ў суседніх павэтах Маскоўшчыны процэнт прамысловага насяленьня меншы, чым у апісуемай краіне.

З мінеральных багацьцяў Смаленшчыны разрабляюцца найбольш ганчарныя гліны (у Бэльскім пав., каля Дзьвіны й Дняпра), што спрыяе развіцьцю ганчарства. З гліны, што здабываецца пад Смаленскам, у слаб. Рачаўцы, робяць добрыя кахлі. Добрыя гліны знаходзяць і ў Дарагабужскім пав. У некалькіх мяісцох здабываюць вапну. У балотах Бэльскага й Духаўшчынскага пав. ёсьць шмат балотнае зьлёзнае руды.

Хвабрычная прамысловасьць у Смаленшчыне слаба развітая. Навет такое значнае мэста, як Смалёнск, з гэтага боку мала высоўвзецца напэрад. У іншых-жа павэтах ёсьць па некалькі пільняў ды бравароў. Затое ў с. Ярцаў Перавоз, Духаўшчынскага пав., знаходзіцца вялізарная, найбольшая ў Беларусі, хвабрыка, дзе прадуць бавоўну і ткуць паркалі, кумач ды інш. На хвабрыцы гэтай працуе больш 4 тыс. работнікаў.

Гаспадарка і ў Смаленшчыне ёсьць галоўным заняткам насяленьня. Тэхніка гаспадарская ў сялян стаіць някэпска; гэта трэба тлумачыць, мусіць, тым, што тут вось ужо каля 60 гадоў працуе земства. Вырабляюць зямлю сяляне п л у г а м і, сеюць шмат т р а в ы (канюшыны, цімахвейкі), а мяісцамі навет ужываюць ш т у ч н ы я г н а і (парашкі). Дзеся таго ўраджайнасьць тут добрая — лепшая, чым у суседняй Віцебшчыне і Магілёўшчыне.

На полі сеюць у Смаленшчыне вельмі шмат лёну. П а з а с е в у лёну Смаленшчына займае першае мейсца ў Беларусі. Тым часам як у рэшце Беларусі (апроч Віцебшчыны) лён сеюць найбольш для свайго ўжытку, тут лён ідзе на продаж. Ён даець гаспадару смалёнскаму грашавую гатоўку, так патрэбную на зварот у гаспадарцы. Ад суседняе Віцебшчыны Смалёншчына адзначаецца перад усім тым, што тут ячменю сеюць мала, а на першы плян выходзіць а в ё с (толькі ў Смалёнскім павэце сеюць досіць многа ячменю, але й там аўса ўсё-ж больш). Другая адзнака ад Віцебшчыны — гэта тое, што ў Смалёншчыне шмат садзяць б у л ь б ы. Урэшце ў паўднёвых павэтах, асабліва-ж у Ёльнінскім і Дарагабужскім, сеюць шмат к а н а п ё л ь. Г а р о д н і ц т в а і с а д о ў н і ц т в а ў краіне мала развітыя. У сялян садоў блізка што саўсім няма. Добра стаіць у Смалёншчыне м а л о ч н а я г а с п а д а р к а. Існуе шмат маслабойных заводаў і сыраварняў.

Хлёба свайго Смалёншчыне звычайна хапае. Ня гледзячы на гэта, значная частка насяленьня адыходзіць на с т а р а н у, на зарабаткі: найбольш у вялікія расейскія месцы, але таксама — на будову чыгунак, шосаў, на хвабрыкі; шмат высыляецца і ў Сыбір. І, што ўсяго дзіўней, вельмі многа

ў Сыбір выяжджаюць як раз з рэдка засэленага Бэльскага павёту, у якім зямлі сваёй, здавалася-б, хапае даволі.

У эаанамічным жыцці заходніх павётаў Смалёншчыны важную ролю йграюць вадзяныя шляхі, якіх тут ёсьць падастаткам. У паўднёвай частцы краіны праходзіць шмат чыгунак. Сярэдзіна-ж і паўночны ўсход краіны ня маюць добрых шляхоў.

Гандаль у Смаленшчыне стаіць горай, чым у іншых краінах Беларусі. Адбываецца ён найбольш на кірмашох-ярмарках, якія збіраюцца ў месцах і большых сёлах па некалькі разоў у год. Мясцічак, якія вядуць сталы абмён і разьдзел тавараў, у Смалёншчыне (апрача некалькіх мястэ-

Рыс. 155. Тыпы й вопраткі вясковых беларусак з Смаленшчыны.

чак Вяліжскага павёту) няма. Гэта вельмі перашкаджае эаанамічнаму разьвіццю краіны. Адсутнасьць мястэчак, гэтых маленькіх культурных і эаанамічных цэнтраў, якімі густа засэена ўся Беларусь, шкодзіць і культурнаму стану краіны.

Смалёншчына на пачатках беларускае гісторыі была заселена крывічамі і стварыла моцнае незалежнае князьства. Калі-ж вялікія князі літоўскія пачалі збіраць пад сваёю ўладаю Беларусь, Смалёншчына таксама апынулася пад уладаю Літвы. У часе вялікае барацьбы Літвы-Беларусі з

Масквою Смалёншчына заўсёды была арэнаю гэтае барацьбы, мейсцам найгарачэйшых бітваў. Смалёнск, як мы ўжо казалі, замыкаў Смалёнскую Браму. Затым-жа мэтаю маскоўцаў заўсёды было заваладаць гэтым месцам. Гэтая-ж самая прычына прымусала нашых продкаў за ўсякую цану бараніць Смалёнску й Смалёншчыны.

Праз цэлы XVI век была Смалёншчына пад уладаю Масквы. Маскоўцы, хочучы мацней прывязаць край да сябе, высылалі з Смалёншчыны шмат беларусаў у Маскоўшчыну, а на іх мейсца насылалі ў край маскоўцаў. Аднак на пачатку XVII в. Смалёншчына йзноў на 50 гадоў злучылася з рэштаю Беларусі. За гэты час туды перабралася шмат*) дробнае й буйное беларускае шляхты з захаду, якая асела па ўсёй Смалёншчыне і засталася там да апошніх часоў, хаця цяпер ужо абмасковілася. У 1667 годзе Смалёншчына йзноў адышла да Расіі.

Дзякуючы даўгому супольнаму жыццю з Маскоўшчынаю, у Смалёншчыне пазаводзілася шмат маскоўскіх парадкаў, як добрых (напр., земствы), так і благіх. Мова смаленскіх беларусаў значна абмаскоўленая, а ў усходніх павётах ёсьць мяісцамі маскоўскае насялёньне. Тут, як гэта заўсёды бывае на паграніччах, беларусы жывуць перамяшаўшыся з маскоўцамі, але ўсюдых значная большасьць беларусаў. Затое троху беларусаў, перамяшаўшыся з маскоўцамі, жыве і на ўсход ад беларускае мяжы, у Вяземскім павёце, перахоўваючы сваю мову і звычаі; там беларусы ўжо ў мэншасці.

У паўночнай Смаленшчыне беларусы ўжываюць «ц о к а ю ч а е» гаворкі (гавораць, як мазуры — цаго, цалавек і г.д.).

Даўгая барацьба, якая йшла на зэмлях Смалёншчыны, яшчэ і з другога боку адбілася на жыцці гэтае краіны. Ёю трэба тлумачыць бязлюднасьць усходніх павётаў краіны, на якіх барацьба заўсёды адбівалася наймацней. На Вокаўскім лесе шмат дзе сярод лясное нётры можна знайсці калодзіж, руіны даўнейшых будынкаў і г.д. Даўней стаялі тут вёскі, народ жыў гусьцёй; мяісцовае апавяданьне пацьвярджае гэтую думку, кажа, што ў часе вайны людзі ўцякалі адгэтуль у больш бяспэчныя мейсцы, сяліліся там, а іхнія сялібы зарасталі лесам. Такія мейсцы называюцца п у с т о ш а м і.

Важнейшыя мяісцовасьці.

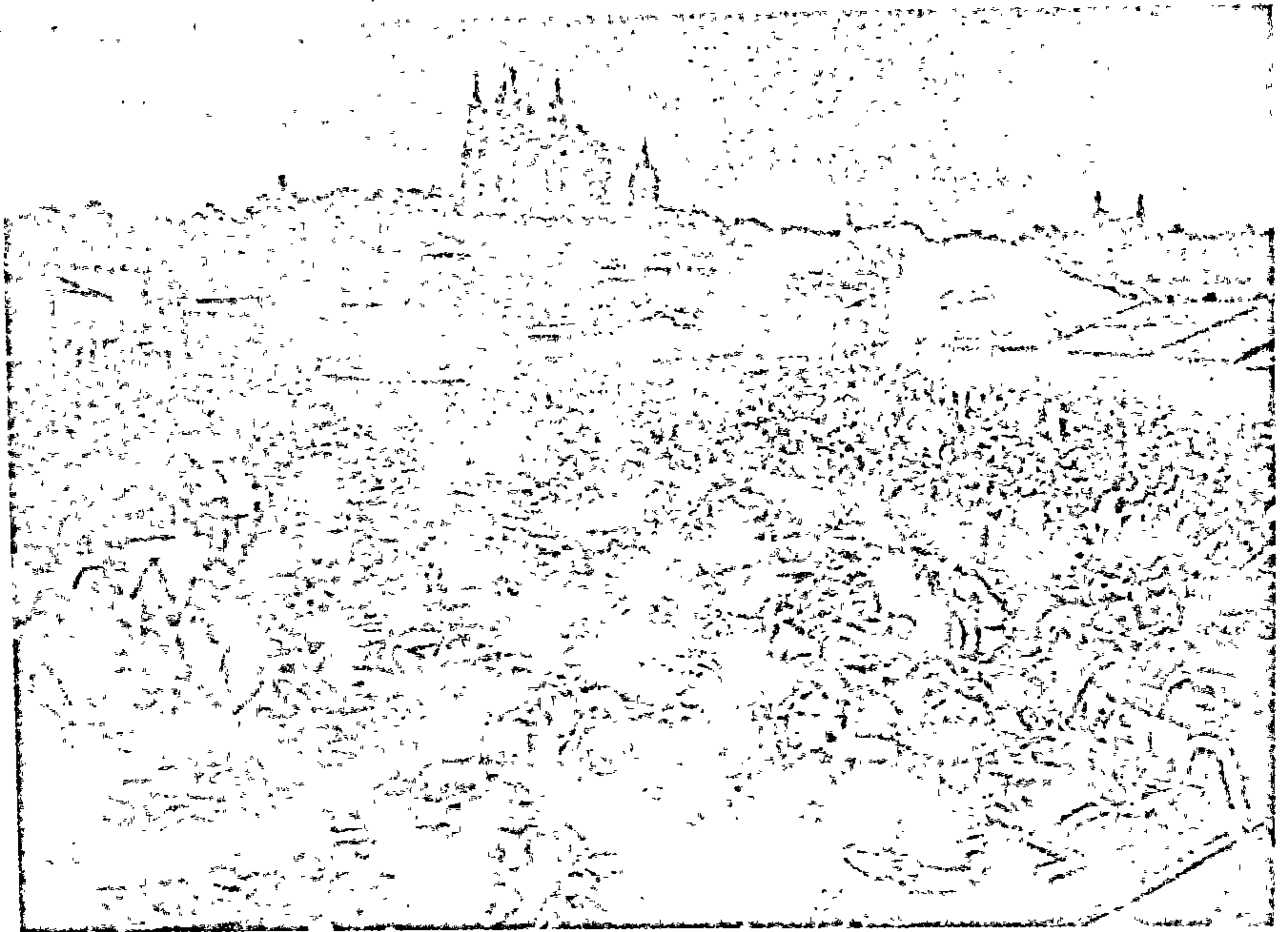
СМАЛЁНСК (рыс. 156) стаіць на высокім, зрэзаным ярамі, левым беразе Дняпра. Калі ён быў заложаны, нямаведама; залажылі яго, барджэй усяго, палачане. Ад самага пачатку свае гісторыі быў Смалёнск бойкім гандлёвым пунктам. Якраз у ім крыжаваліся абедзьве найважнейшыя дарогі ўсходу Эўропы: адна з Варагаў да Бізантыі і другая з усходу, з краю баўгараў і хазараў, з-за Волгі — да Нямеччыны. Смаленск тады таргаваў з Рыгаю, востр. Готляндам і г.д., быў багатым і

*) Як лічаць, больш 20.000 чал.

культурным мес́там, ме́ў добрыя школы і такіх высока-асьвэчаных людзэй, як архірэй Клімэнт Смаляціч, або сьв. Аўрам Смалёнскі.

Наўгародзкія і кіяўскія князі ўвесь час прэтэндавалі на Смалёнск: хаця ўрэшце ім удалося падчыніць яго сабе, аднак не вялікае было іхняе значэньне ў Смалёнску. Смалёнск упраўляўся сваім вэчам, а князём, мусіць, небясьпэчна навет жыць было ў месьце, бо мусілі будавацца на водшыбе, за мес́там, над р. Сьмядыньню.

Уме́ў пад той час Смалёнск і бараніцца ад ворагаў. Захавалася ў ім напалову легендарнае апавяданьне аб Сьв.

Рыс. 156. Торг у Смалёнску.

Мяркурыю, што са жмэняю смальян кінуўся на аграмадныя татарскія горды, якія прывёў быў пад Смалёнск маскоўскі князь, разьбіў іх і адагнаў ад Смалёнску, але заплаціў за гэта сваім жыцьцём.

Калі большая частка Беларусі адышла пад Літву, Смалёнск зрабіўся быў цэнтрам барацьбы за незалежнасьць Беларусі. Смалёнск літоўскім князём прыйшлося здабываць сілаю. Аднак, і пад Літвою будучы, трымаўся Смалёнск вельмі незалежна і перахаваў найбольш вольнасьцяй за ўсё іншыя беларускія мес́ты. Пад Літвою жылося Смалёнску наагул

вельмі добра. Ніколі не даходзіў такога росквіту яго гандаль, як пад Літвою, ніколі гэтак не багацэла смалёнскае насялёньне.

Але ня доўга цягнуўся гэты час дабрабыту. Узмацнёўшая Масква пачала нападаць на зэмлі Смалёнскія і заяўляць пратэнсыі да самога Смалёнску. Каб адбараніць мэста, быў тады, у XV веку, пабудаваны земляны замак. Моцны быў гэты замак, але ня вытрымаў напору маскоўскага: у 1514 годзе ўзяў Смалёнск Васіль III. Быў Смалёнск пад Масквою аж да 1611 году. Маскоўцы ў часы Барыса Гадунова пабудавалі вакол мэста вялізарную сьцяну — шырынёю ў 1 сажань, вышынёю ў 2 сажані, а даўжыні 7 вёрст. Сьцяна гэтая перахавалася да нашых часоў.

Трудна было адабраць Смалёнск ад Масквы. Войскі літоўска-польскія дваццаць мэсяцаў стаялі пад ім, пакуль узялі. Ізноў аджыў Смалёнск, злучаны з рэштаю Беларусі. За 40 якіх гадоў яго было не пазнаць. Ён моцна вырас, пабагацэў ды зрабіўся чыста эўропэйскім мэстам. У ім было ўвэдзена Магдэбурскае права, шмат наехала і пасялілася жыхараў з заходніх краінаў Беларусі. Побач з праваслаўнымі цэрквамі пазакладаліся й каталіцкія касьцёлы ды манастыры. Але ў 1654 гаду Смалёнск ізноў адабралі маскоўцы і зараз жа скасавалі ўсё парады беларускія, а завялі маскоўскія. Шмат беларускага насялёньня вывязьлі з Смалёнску, а на яго мэйсца пачалі сяліцца маскоўцы. У 1812 годзе Смалёнск моцна пацярпеў ад французаў.

Смаленск цяпер — адно з найпрыгажэйшых і найцікавейшых мэстаў Беларусі. Мэста гэтае перахавала гэтулькі памятак слаўнае беларускае мінуўшчыны, як можа ніякае другое. Праўда, у большасьці, яны ляжаць у руінах, засыпаных зямлёю. Але гэтыя руіны павінны быць дарагімі кожнаму беларусу. З-пад маскоўскага налёту, асёўшага на Смалёнску, яны найвыразней гавораць аб тым, што тут беларуская зямля была, ёсьць і будзе.

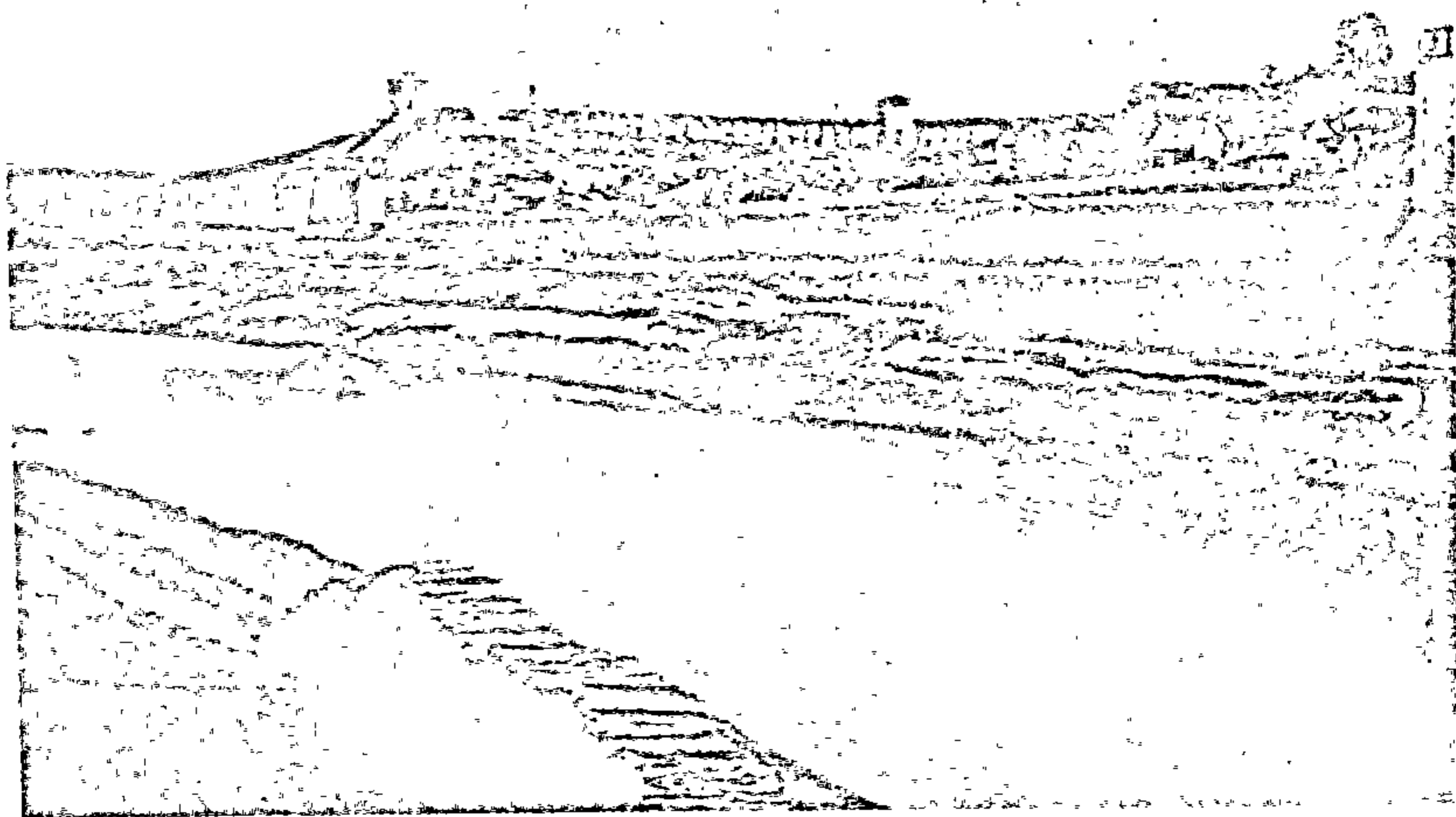
З уцалёўшых старасьвэцкіх будынкаў трэба ўспомніць перад усім Сьв і р с к у ю ц а р к в у, пабудаваную ў XII веку. Знаходзіцца яна на прадмесьці, дзе некалісь быў князёўскі замак; перахавалася гэтая царква да нашых часоў ува ўсім сваім характэрам. Ёсьць у ёй надзвычайна цікавы абраз Прачыстае беларускага рысунку. На яго адваротнай старане знаходзіцца беларускі надпіс, якога дагэтуль яшчэ ніхто ня змог прачытаць. За Дняпром стаіць яшчэ старэйшая Пётра-Паўлаўская царква, якую, праўда, пазьней перараблялі.

Сьцёны смалёнскія надаюць мэсту шмат характава; на іх перахавалася яшчэ шмат вежаў. З вежы, якая называецца В е с я л у х а ю, адкрываецца цудоўны від на мэста й яго ваколіцы.

З гандлёвага і прамысловага боку Смалёнск не вызначаецца. Абслужуе ён толькі бліжэйшыя павёты сваё краіны. Хвабрыкі яго невялікія: некалькі аляярняў, табачная хвабрыка, гарбарня, бровар. Моцна аджыў-

ляюць яго чыгункі, якія з Смалёнску разыходзяцца ў 5-х кірунках. Каля вагзала, які пабудаваны на правым беразе Дняпра, вырасла гандлёвая частка мэта з вялікім рынкам. На Дняпры ёсць значная прыстань (рыс. 157).

Праз сам Смалёнск і праз іншыя станцыі ў яго павеце вывозіцца шмат лясных матар'ялаў, дроў, а таксама й збожжа. Гэта апошняе ўжо паказуе, што гаспадарка ў павеце стаіць някэпска. Грунты павёту найбольш — суглінкі, і народ жыве досіць густа. Сёюць шмат аўса, ячмёню, бульбы й лёну. На

Рыс. 157. Смалёнская прыстань на Дняпры.

заходзе павёту знаходзяцца вялікія маслабойні і сыраварныя заводы ў Катynie і Ванлярове. Промыслы ў павеце слаба развітыя: на старану адыходзяць мала, займаюцца найбольш гаспадаркаю. Па нацыянальнасьці — больш 90 % беларусаў. Мясцовасьць у павеце мае моцна ўзгоркаваты выгляд. Вышыня Смалёнскага ўзгор'я даходзіць тут 140 сажняў. У павеце ёсць шмат мясцовасьцяў з памяткамі мінуўшчыны, руінамі, гарадзішчамі і г.д.

Парэчча — невялікае места, з 6 тыс. жыхараў, ляжыць на судаходняй р. Касплі. Гэта адно з нямногіх надрэчных мэтаў беларускіх, якое перахавала сваё старадаўняе гандлёвае значэньне. Як і ў пракавэтныя часы, цягнуцца да яго з усяе блізка Смалёншчыны абозы з пянькою, лёнам, хлебам. Парэцкія купцы разьяжджаюць па краі, скупляючы прадукты

гаспадаркі. Усё гэта звозіцца ў Парэчча, а там стаяць старыя сьвірны, дзе тавар складаецца, пакуль можна будзе яго ўпакаваць на лайбы і адправіць да Рыгі ды ў заморскія краі. Таргуе Парэчча пянью, хлебам, салам, скурамі і лёнам.

Рака Каспля выцякае з возера Касплінскага, якое ляжыць на паўдні павёту, недалёка ад Дняпра. Лічаць, што якраз тут знаходзіўся галоўны волак на вадзяным шляху «з Варагаў у Грэкі», бо апошні мусіў ісьці з Дняпра на Касплінскае возера, далей па р. Касплі, перасякаў Дзьвіну і падыймаўся ўверх па р. Усьвяту да новага волака, перайшоўшы цераз які трапляў у р. Ловаць.

Сярэдзіна і поўдзень Парэцкага пав. пакрытыя найбольш лёгкімі супяшчанымі грунтамі, зьяўляюцца лясістай стараной; гаспадарка стаіць тут, аднак, някэпска. З ярыны сёюць найбольш аўса, лёну й бульбы. У павеце шмат сыраварняў. З промыслаў тут разьвітыя лясныя, па рубцы і сплаву лэсу, і асабліва рыбалоўства ў р. Касплі ды яе прытоках.

Калі паўднёвая частка павёту лясістая, дык паўночная зьяўляецца адню суцэльнаю пушчай, якую перарываюць толькі дзе-ня-дзе вазёры (з іх найбольшае воз. Шчучае) і балотныя мшары, як, напрыклад, вялізны Жакаўскі Мох, што займае каля 150 кв. вёрст прастору. Усю гэтую частку павёту пакрываюць бэдныя падзолы. Насялёньне тут рэдкае, займаецца апроч гаспадаркі ляснымі промысламі, рыбалоўствам і г.д. Гэтую частку павёту абвадняе другі вялікі прыток Дзьвіны — Мяжа. Над ёю, сярод безканечных пушчаў і балотаў, стаіць старэнькі манастыр — Ордынская Пустынь. Безканечныя пушчы цягнуцца адгэтуль і на ўсход — у Бельскім павеце, і на захад — у Вяліжскім пав.

Усход і поўнач Вяліжскага пав., а таксама й сумежная беларуская частка Тарапецкага, таксама зьяўляюцца блізка адным лэсам. Таксама і тут найбольшую частку павёрхні займаюць падзолы, і толькі ўздоўж левага бэрагу Дзьвіны ляжаць пяшчаныя й супяшчаныя грунты. У гэткай глухой мяйсцовасьці, на стромкім узгорку, над Дзьвіною, ляжыць досіць значнае мэста Вяліж, з 17 тыс. жыхараў. Мэста гэтае старое, а даўнэй, як кажуць, было вельмі вялікае (затым і Вяліжам называецца) ды багатае; залёжыла яно ад Смаленску. Так сама, як і Парэчча, аддалены ад зялёзнае дарогі, вядзё Вяліж, як і веў спрадвёку, жывы гандаль па рацэ з Рыгаю. Сплаўляе ён туды па Дзьвіне найбольш лэс і лён, а навет і хлёб. Шмат жыхараў у ім і ў павеце займаецца сплавам і наагул ляснымі промысламі. Вяліжане славяцца і як добрыя цесьлі: па Дзьвіне шмат ходзіць імі будаваных лайбаў.

Наагул у Вяліжскім павеце промыслы моцна разьвітыя, чым ён рэзка выдзяляецца з усяё Віцебскае губэрні, да якое

офіцыяльна адносіцца. На поўначы Вяліжскага пав., каля в. **Панькава** ёсьць сёрністая крыніца.

На захадзе Вяліжскага пав. лясы радзёюць, грунты ляжаць багацейшыя — найбольш суглінкі. Тут як раз цячэ р. **Усьвят**, праз каторую, як мы ўжо казалі, йшоў даўней вялікі вадзяны шлях. Выплывае гэтая рака з возера **Усьвяту**, і тут над ім, недалёка ад пачатку р. **Ловаці**, стаіць вельмі старое мястэчка **Усьвят**, адзін з старэйшых полацкіх прыгарадаў. Цяпер гэта досіць бойкае гандлёвае й прамysłовае мястэчка, з 4 тыс. жыхараў. У ім моцна развітае гарбарства — ёсьць 8 гарбарняў. Гандлюе **Усьвят** найбольш з **Рыгаю**, сплаўляючы туды **скуры і збожжа**.

Гаспадарка Вяліжскага павёту вызначаецца вялікімі засе-
вамі аўса, лёну і бульбы.

У паўднёвай, беларускай частцы сумэжнага **Тарапэцкага** пав., сярод вялікіх, мокрых лясных прастораў, ляжаць вялікія вазёры — воз. **Дзьвіньне** (50 кв. вёр.), воз. **Жыжыца** і шмат меншых. На ўсход ад гэтых вазёраў мяйсцовасьць вышэе, робіцца ўзгоркаватаю (тут пачынаюцца г. зв. **Вераб'ёвыя горы**), гусьцёй засэленаю. Па ўсходняй і паўднёвай мяжы павёту цячэ **Дзьвіна**. Берагі яе тут скалістыя (каля в. **Веражуня** ёсьць скала вышынёю да 60 сажняў), пакрытыя лэсам. Прырода і гаспадарка маюць шмат супольнага з прыродай і гаспадаркаю Вяліжскага пав. Моцна развітыя лясныя промыслы.

Духаўшчынскі пав. па ўстройству сваё паверхні зьяўляецца пераходным. Тым часам, як яго заходняя частка ёсьць морэнным краем, а мяйсцамі мае навет гарысты выгляд, з грунтамі сугліністымі і супяшчанымі, моцна камяністымі, усходняя ўжо ляжыць на Вокаўскім лэсе. Тут пашыраныя **лэс-савідныя суглінкі**, мяйсцовасьць высокая й роўная. Паўночны-ж куток павёту, уціснуты паміж **Парэцкім** і **Бэльскім** павётамі, нічым ад іх ня розніцца: тыя-ж лясы, балоты й вазёры.

Павэтавае мэста **Духаўшчына** ляжыць далёка ад чыгункі, мае каля 3 тыс. жыхараў і вядзэ дробны гандаль. Далёка цікавэйшым за яго зьяўляецца с. **Ярцаў-Перавоз**, дзе знаходзіцца ўспамінаная ўжо аграмадная прадзільная й ткацкая хвабрыка бр. **Хлудовых**, з 4 тыс. работнікаў. Пры хвабрыцы вырасла цэлае мястэчка, досіць добра ўстаноенае. Там-жа праходзіць **Маскоўска-Берасьцёўская** чыгунка.

Апрача гэтае хвабрыкі ў павёце прамysłовасьць няразвітая. Ёсьць некалькі пільняў, бравароў, адна гарбарня, паравы млын. **Ярцаўская** хвабрыка стаіць саўсім адзінока.

Насялёньне ў павёце жывэ гусьцёй, чым у сусэдных, апрача **Смалэнскага**. З промыслаў развітае гарбарства, выраб кашоў, бёрдаў. Недалёка ад **Духаўшчыны**, пры в. **Зімніцы**, у прыгожай гарыстай мяйсцовасьці, знаходзіцца сёрна-зялёзная крыніца.

З трох павётаў, што ляжаць на Вокаўскім лэсе, найгусьцёй

заселены Ёльнінскі. Ня гледзячы на сваё вельмі паднятае палажэнне, мае ён павярхню роўную. Пакрыты ён найбольш лёсавіднымі суглінкамі, а ў далінах большых рэк ляжаць супяскі. У няглыбокіх западзінах ляжаць тут на версе ўзгор'я досіць значныя тарфяныя мшары, з якіх пачынаюцца р. Дзясна, р. Вугра ды інш.

У гаспадарках Ёльнінскага пав. шмат сеюць бульбы і лёну. Але побач з лёнам тут ужо сеюць шмат і канпель; на паўдня-ж ад Ёльнінскага пав. ляжаць чыста канапляныя районы — Радань, Лесасэп. З промыслаў тут развітыя лясныя і звязаныя з імі: выраб павозак, саней, бандарка. У некаторых вёсках развітае гарбарства. Урэшце шмат народу адыходзіць на зарабаткі на старану: галоўным чынам працуюць пры будове чыгунак. Прамысловасць хвабрычная развіта слаба. Як і ўва ўсёй Смалёншчыне, стаяць тут пільні, крыху бравароў, млыны.

Ёльня — маленькае (мае 2 тыс. жыхараў) места, якое заўсёды было смалёнскім прыгарадам і дзяліла яго долю; існавала яна яшчэ ў XII веку. Эканомічнае значэнне яго малое. На паўдня ад Ёльні, над р. Дзясною, сярод лясоў ляжыць сяло Наваспаскае, дзе радзіўся і жыў геніяльны кампазытар Міхайла Глінка. Усю сваю моладасьць заслухаваўся ён тут на Бацькаўшчыне ёльнінскімі беларускімі песьнямі, а пасля іхнія матывы ўвёў у сваё творы. Зьмест гэтых твораў, праўда, пранікнуты маскоўскім патрыятызмам. Але ў музычных творах галоўнае — музыка, і яна там чыста беларуская.

Сумéжны з Ёльнінскім Дарагабужскі павёт, крыху больш за яго лясісты і радзэй заселены. Верхні Дняпро рэжа павёт на дзвё часці. Шырокая даліна Дняпра пакрытая тут супяскамі, пяскамі ды наноснымі грунтамі. Рэшта-ж павёту ляжыць на лёсавідных суглінках. Якраз на гэтых грунтах на поўначы павёту знаходзіцца Бацішчаўская сельска-гаспадарская пробная станцыя (каля в. Бацішчава), найбольшая і найслаўнейшая з усіх такіх устаноў у Беларусі. Залажыў яе гаспадар Бацішчаўскага двара, праф. Энгельгард, у 70-х гадох мінулага веку. На жаль, станцыя гэта, лёжачы на самай мяжы Беларусі, ня можа абслужаць яе ўсяе і мае значэнне толькі для Смалёншчыны, і то галоўным чынам усходняе.

У гаспадарках павёту найбольш сеюць аўса, лёну і бульбы і, апроч таго, шмат сеюць канпель. У павеце развіта сыраварэнне. З промыслаў пашыраны найбольш: бандарка, гарбарства, выраб саней, кашоў, бёрдаў, гонка дзэгцю і г.д. Шмат народу адыходзіць на зарабаткі на старану (каменяры, цэслі ды інш.). Хвабрычная прамысловасць нязначная.

У Дарагабужскім пав., каля в. Быкавае, ёсць серністая крыніца.

Над Дняпром стаіць старое ды прыгожае места Дарагабуж.

Праз увесь час сваё гісторыі было гэтае, адно з найбліжэйшых да Масквы беларускіх местаў, як быццам перадавым фортам Смаленску, а значыць і ўсяё Беларусі. Гэтую сваю ролю спаўняў Дарагабуж увесь час вёрна і шчыра, аж пакуль такі сіла не ўзяла вёрх. Аднак невясёлыя для беларуса ўспаміны вяжуцца з Дарагабужам: два разы тут маскоўцы моцна разьбілі беларуска-літоўскае войска. Як успамін мінуўшчыны засталіся ў Дарагабужы валы замку ды некалькі дужа старых камэнных цэркваў.

Жыхараў цяпер у Дарагабужы каля 7 тыс. Гандлюе места найбольш пянкою і хлёбам. На вялікай ярмарцы, якая тут збіраецца ў восень, побач з беларусамі спатыкаецца ўжо шмат і маскоўцаў, як гэта паказана па зьмешчаным рысунку (рыс. 158).

Аб прыродзе Бельскага пав. ня раз ужо намі гаворана. Мусім цяпер яшчэ адзначыць, што ў той час, як уся паўднёвая, ўсходняя і навет паўночная часткі павёту ляжаць на Вокаўскім лёсе, на лёсавідных суглінках, заходняя частка павёту, сумёжная з Парэцкім пав., пакрытая найбольш падзоламі й супяскамі і ёсьць як-бы пераходам да морэннага краю. Тут спатыкаюцца ўжо вазёры і асабліва шмат балотаў — імшараў; з апошніх найбольшае Сьвіцкі мох.

Бельскі павёт увесь пакрыты лясамі і балотамі. Гэта самы лясісты павёт у Беларусі. Лясы тут даўней найбольш былі яловыя ды хваёвыя; налёжылі яны да двароў і цяпер у большасці высечаныя ў пень; пасекі-ж пазарасталі бярэзнікам з домешкай асіны, ёлкі і г.д. Дзікая прырода Бельскіх лясоў моцна прыпамінае сыбірскую тайгу; жыхары суседніх паветаў навет і называюць Бельшчыну — Сыбірам. Насялёньне ў павёце жыве рэдка. Надзвычайна важнае значэньне для яго маюць лясныя промыслы — рубка і сплаў лёсу, якія тут моцна разьвітыя. Хвабрычная прамысловасьць разьвітая слаба. Апроч некалькіх пільняў і млыноў ёсьць досіць значная і добра пастаўленая шкляная гута ў в. Навасельску (на поўначы пав.). Адыход на старану, на зарабаткі, разьвіты мала. Затое шмат перасяляецца адгэтуль у Сыбір, на Амур і ў Закаўказзе.

Чыгунка йдзець толькі праз паўночны край гэтага вялікага па прастору павёту. Галоўным-жа шляхам камунікацыі зьяўляецца значная судаходная р. Мязга з сваім, таксама значным прытокам р. Вобшаю. Над гэтай апошняй ракою стаіць горад Бёлы. Пабудован ён, мусіць, каля XIII вэку і належыў да Смаленску. Цяпер гэта невялікае места, з 9 тыс. жыхараў. Жывець ён найбольш ад рачнога гандлю і будаванья судзінаў; гандлюе з Рыгаю аўсом, пянкою і лёсам. Ёсьць некалькі гарбарняў. Недалёка ад места здабываюць вапну.

З іншых мяйсцовасьцяў Бельскага пав. трэба ўспомніць прав. Клёцавую, што ляжыць пры самай блізка мяжы Беларусі. Каля яе пачынаецца вялікая беларуская рака — Дняпро.

На поўначы павёту ляжыць с. Тацева, дзе вучыў даўгі час у пачаткавай школе вядомы пэдагог, праф. С. Рачынскі.

Беларусы жывуць і на поўнач ад Бэльскага пав., у паўднёвых частках Ржэўскага і Асташкаўскага павётаў Цьвёрскае губ. Тут беларуская мяжа даходзіць да р. Волгі і некалькі дзесяткаў вёрст ідзець уздоўж яе берагу.

Праз гэтыя прасторы, зьвіваючыся, цячэ глыбокі прыток Волгі — р. Малады Туд; ад яго і тамашніх беларусаў называюць тудажлянамі.

Як адзначаюць расейскія географы, тудажлян выдзяляюць ад

Рыс. 158. На ярмарцы ў Дарагабужы.
Спатканьне беларусаў з маскоўцамі.

суседніх маскоўцаў іхнія сумленнасьць, лагоднасьць, цярплівасьць і гасьціннасьць. Ходзяць яны ў «кунтышох» — вузкіх ды кароткіх кажухах. Перахавалі тудажляне ў чыстаце беларускі характар, звычаі і мову.

З прыроднага і гаспадарскага боку гэтыя прасторы падобныя да сумежнага Бэльскага павёту. Аднак яны мэнш лясістыя і маюць гусьцейшае насяленьне, чым у Бэльскім павёце. Над Маладым Тудам знайшлі досіць багатыя залежы каменнага вугалю. На рацэ тут многа млыноў; водзіцца шмат рыбы.

На захадзе гэтых прастораў цячэ сярод высокіх скалаў і дубовых лясоў верхня Дзвьіна. Берагі яе тут маюць шмат мінэральнага багацьця. У некалькіх мяйсцох цякуць сэрна-жалежныя крыніцы, сярод скалаў знаходзяць драгія камяні: халцэдон, сердолік, горны крышталь. Каля в. Адрыянопаю, над Дзвьіною, знайшлі ў пачатку XIX веку навет золата.

Далей на ўсход, паміж Дзвьіною і Жукопаю (прыток Волгі), цягнуцца лясы і балоты, якімі тут пакрыты Волжска-Дзвьінскі вадазёл. Лясы гэтыя вельмі багатыя на дзічыну. Мяйсцовасьць мае гарысты выгляд.

Яшчэ далей, на паўднёвы ўсход, мяйсцовасьць робіцца раўнейшаю, лясы радзёюць і пачынаюцца земляробскія прасторы. Тут якраз знаходзіцца значнае сяло Малады Туд, над рэчкай таго-ж імёння — з 500 чал. жыхараў. Гэта вельмі старая мясьціна. У XIV веку беларуска-літоўскае войска пабудавала тут абаронны замак; руіны яго відны яшчэ й дагэтуль. Цяпер Туд вядомы як гандлёвы пункт: збіраецца тут аж 6 кірмашоў у год. У в. Акоўцах ёсьць «Сьвятая» сэрністая крыніца. Сюды зыходзіцца шмат багамолаў.

Ржэва — старое (успамінаецца ў XI в.) мэста над Волгаю. Вядзэ значны гандаль лёнам і пянькою. Ёсьць у ім пяньковыя хвабрыкі. Наагул прамысловасьць у ім разьвітая. На хвабрыках працуе каля 1¹/₂ тыс. работнікаў.

Што чытаць па географіі Беларусі.

Да гэтае пары, можна лічыць, што спецыяльнае географіі ўсяе Беларусі, як суцэльнасьці, ня было. Толькі сьвэтае памяці Адам-Ганоры Кіркор, вядомы беларускі географ і гісторык, гадоў 40 назад зьмесьціў свае прыгожыя, пранікнутыя гарачым замілаваньнем да Бацькаўшчыны, артыкулы аб Беларусі ў агульна-расейскім географічным выданьні «Живописная Россія» (том III. СПб. 1882. Выданьне М. Вольфа). На вялікі

жаль, ён, сьлёдам за расейскай навукаю, разглядаў там асобна «Беларускае Палесьсе» (ўсходнюю і цэнтральную Беларусь) і асобна «Літоўскае Палесьсе» (заходнюю Беларусь разам з этнографічнаю Літваю). Хаця гэта значна шкодзіць яго твору і хаця кніга гэтая ўжо крыху перастарэла, але і цяпер мы мусім яе перад усім раіць для больш дэталнага абзнаёмленьня з географіяй Беларусі, асабліва ж з гістарычнаю географіяй.

Цэнтральная і ўсходняя Беларусь вельмі добра і дэтална апісаны ў другім агульнарасейскім географічным выданьні: «Россія. Полное географическое описание нашего отечества». Том IX пасьвячаны «Верхнему Поднепровью и Белоруссии». СПб. 1905 г. Заходняе Беларусі, аднак, тут саўсім няма.

У польскай літэратуры ёсьць шмат цэнных прац па географіі Беларусі, найбольш, праўда, у даўнейшых і цяпер распраданых выданьнях, як, прыкл., кніга: M. Balinski. Wielkie Księstwo Litewskie — у выданьні «Starożytna Polska pod względem

Рыс. 159. Адам-Ганоры Кіркор.

historycznym, geograficznym i statystycznym». Т. IV. Warszawa. 1886. Тут грунтоўна вылажана гістарычная географія Беларусі. Пакрысе разьвіваецца праца над географіяй Беларусі і сучасных польскіх вучоных. Як вельмі цікавы рэзультат такое працы маем кнігу S. Wołosowicz. Litwa i Białorus. Budowa fizyczno-geograficzna. Warsz. 1920, у якой бачым пробу фізычнае географіі Беларусі (галоўным чынам — заходняе); аўтар, на жаль, досіць памылкова адносіцца да пытання аб прыродных мэжах Беларусі. Шмат матар'ялу па географіі Беларусі можна знайсці ў агульных курсах географіі Польшчы; польскія географы звычайна ў мэжы сваё Бацькаўшчыны ўключаюць блізка ўсю Беларусь і з гэтае прычыны досіць многа аб ёй пішуць. З цікавасьцяй можна прачытаць адпаведныя старонкі ў географіях Польшчы, якія напісалі: Sujkowski (Warszawa. 1918); Sosnowski (Warszawa. 1913); Pawłowski (Lwów. 1917) ды інш.

Але асабліва цэнныя матар'ялы можна знайсці для фізычнае географіі Беларусі ў такіх творах, як A. Rehman. «Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich, opisane pod względem fizyczno-geograficznym». Т. II. Polska niżowa. Lwów. 1904, дзе сабрана шмат матар'ялу для фізычна-географічнае характарыстыкі паасобных краінаў Беларусі. У выданні «Encyklopedia Polska. Т. I. Geografia fizyczna Ziemi Polskich» маем досіць грунтоўны агляд тэорэтычных пытанняў фізычнае географіі, у значнай мэры датычачых і Беларусі. У расейскай літэратуры шмат матар'ялу па фізычнай географіі Беларусі зьмяшчаецца ў выданні — «Очеркь работъ Западной Экспедиціи по осуш. болотъ 1873—1898 г. подъ руковод. ген. Жилинскаго» і ў дадатках да яго (працы аб клімаце, расьліннасьці Палесься); таксама шмат важных матар'ялаў ёсьць у розных географічных і геолёгічных расейскіх журналах.

Па беларускай этнографіі ёсьць дужа багатая літэратура; быт беларуса грунтоўна апісаны ў кнігах: Е. Романовъ. Бѣлорусскій Сборникъ. Вып. VIII і IX. Быть бѣлорусса. Вильна. 1912. Никифоровскій. Очерки простонароднаго житья-бытья въ Витебской Бѣлоруссіи. Витебскъ. 1895; Fedorowski. Lud białoruski. 1897—1903.

Аснаўным матар'ялам для статыстыкі насялёньня служыць і дагэтуль «Первая всеобщая перепись населения Россійской Имперіи — 1897 года». Сьвяжэйшыя, але няпэўныя данныя даець для заходняе і цэнтральнае Беларусі «Spis ludności na terenach, administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich, w grudniu 1919 r.» Lwów — Warszawa. 1920. Вельмі цэнныя статыстычныя данныя аб Беларусі зьмешчаны ў зборніку проф. Ромэра і I. Вэйнфэльда «Rocznik Polski. Tablice statystyczne». Krakow. 1917. Тым-жа проф. Ромэрам выдадзены вельмі цікавы «Atlas Polski» (Warszawa — Kraków. 1916). Досіць сьвэжыя (перадваенныя) данныя з географіі і статыстыкі Беларусі (разам з Літвой і Польшчаю) ілюстраваны тут вельмі добра і арыгінальна апрацаванымі картаграфіямі. Праца гэтая

вызначаецца навуковаю аб'ектыўнасцю. У справе нацыянальнае статыстыкі і межаў Беларусі вельмі цэнны твор акад. Карскага: «Этнографическая карта Бѣлорускаго племени». Петроградъ. 1917. Шмат матар'ялу да географіі Беларусі ёсць у кнізе таго-ж аўтара: «Бѣлоруссы», т. I. Варшава. 1904.

Цікавы нарыс эканомічнага становішча Беларусі можна знайсці ў кніжцы беларускага эканоміста А. Уласава «Бѣлоруссія и Литва». Минскъ. 1918, ды таксама ў творы L. Wasilewski. Litwa i Białoruś. Найбольш-жа грунтоўных матар'ялаў у гэтай справе трэба шукаць у агульна расейскіх статыстычных выданнях. З іх асабліва варта ўвагі выданьне «Торговля и Промышленность Европейской Россіи по районамъ». Выданьне Міністэрства Гандлю і Прамысловасці. «Сводъ статистическихъ свѣдѣній по сельскому хозяйству къ концу XIX в.» Выд. Мін. Земляробства. 1902—1904.

Шмат ведамасцяў аб асобных мясцінах Беларусі можна знайсці ўва ўсякіх слоўніках географічных і энцыклёпэдычных. Асаблівае ўвагі варт вялікі расейскі слоўнік Брокгаўза і Эфрона ды польскі «Słownik geograficzny» (16 томаў. Warszawa. 1880—1904). Істнуе ў польскай мове і спецыяльны «Przewodnik po Litwie i Białej Rusi». N. Roubu.

З выданняў, пасвячаных паасобным краінам і мясцовасцям Беларусі, трэба ўспомніць аб гэтых: 1) Дембовецкій. Опыт описанія Могилевской губ. 1882. 2) Ястремскій. Краткій очеркъ Минской губ. 1897. 3) Сапуновъ. Рѣка Западная Двина. 1893. 4) Максимовичъ. Днѣпръ и его бассейнъ. Кіевъ. 1901. Таксама — розныя творы Glogera, Кіркара ды інш. З монографіяў аб паасобных павѣтах лепшыя: 1) E. Tyszkiewicz. Opisanie powiatu Borysowskiego. Wilno. 1847. 2) К. Аникіевичъ. Сѣнненскій уѣздъ. Могилевъ. 1907. 3) Cz. Jankowski. Powiat Oszmiański. Petersburg. 1897.

У канцы трэба адзначыць, што шмат артыкулаў па географіі Беларусі было змешчана ў розных географічных журналах. Існаваў нейкі час навет пажважны навуковы журнал, пасвячаны географіі Беларусі, «Записки С.-Зап. Отдѣла Импер. Русскаго Географ. О-ва». 1910—1913. З расейскіх ды польскіх географічных журналаў шмат друкавалі твораў аб Беларусі: «Извѣстія Имп. Русск. Геогр. О-ва», «Труды СПб. О-ва Естествоиспытателей», «Pamiętnik Fizeograficzny», і асабліва — журнал «Ziemia», выдаваны ў 1910—1914 г. Польскім Т-вам Краязнаўчым у Варшаве. Шмат географічных матар'ялаў раскідана па памятным кніжкам розных беларускіх губэрняў, краёвым календаром і г.д.

Нашае пералічэнне найбольш вядомых, карысных, а да таго-ж існуючых у бібліотэках ці ў кнігарнях твораў па географіі Беларусі ёсць далёка ня поўным і не сыстэматычным. Пры некаторых з успомненых кніжоч (прыкл., Россія, т. IX) дадзены бібліографічныя сьпісы. Трэба, аднак, прызнаць, што бібліографія нашае навукі саўсім яшчэ не распрацаваная і на яе трэба каб звярнулі першую сваю ўвагу працаўнікі над навукаю аб радзімай зямлі.

АЛЬФАБЭТНЫ СЬПІС геаграфічных найменьняў

(Цыфры пры найменьнях паказуюць старніцы. Чорныя цыфры паказуюць старніцу, спецыяльна пасьвячаную данай мяйсцовасьці).

м — места, мястэчка; с — сяло; в — вёска; дв. — двор; фалів. — фаліварак; ст. — станцыя; пав. — павет; р. — рака; воз. — возера; бал. — балота.

Агінскі канал 65, 86, 89, 190,
191—192, 259, 266, 287
Адрыянопаль, в. (Асташк. пав.)
170, 173, 342.
Адэлінова, в. (Люц. пав.) 173, 328.
Адэса 167, 185, 190, 297.
Азія 41.
Азія Малая 107.
Акоўцы, в. (Ржэўск. пав.) 173, 342.
Акуліцкая пушча 103, 298.
Амэрыка 123, 179, 184, 185, 264.
Англія 4, 5, 152.
Андрусавы, в. (Красенск. пав.)
150, 151, 311.
Антокаль (прадмесьце Вільні)
226, 227.
Антопаль, м. (Кобрын. пав.) 289.
Апочацкі павет 31, 200, 319, 328.
Апочка, м. 146, 170, 328.
Ардон, пасада (Сураж. пав.) 292.
Арлоўская губэрня 293.
Асавец, крэпасць 45, 273.
Асіпавічы, станцыя 194.
Асіпавічы — Слуцак, чыгунка
194.
Асташкаўскі павет 200, 329,
341.
Асьвёя, м. 213.
Асьвёя, воз. 78, 83, 204, 213.
Асьцёр, р. 65, 299.

Атлянтыцкі акеан 41, 46.
Аўгустоў, м. 45, 146, 151, 258,
268.
Аўгустоўская пушча 29, 41, 75,
103, 257, 258, 268.
Аўгустоўскі канал 70, 71, 75,
190, 191, 192, 257, 268.
Аўгустоўскі павет 28, 125, 150,
171, 199, 257, 258, 268—269,
270.
Ахварт, воз. — гл. Жадзеньне.
Ачынскі пав. (у Сыбіры) 185.
Ашмяна 22, 71, 182, 219, 229.
Ашмянскі павет 25, 176, 182,
199, 217, 218, 228.
Бабёр, р. 4, 45, 70, 74, 75, 146,
190, 192, 257, 260, 268, 269,
270, 273, 274.
Бабінавічы, м. 315.
Бабіцкая вол. 325.
Бабруйск, м. 62, 194, 284.
Бабруйскі павет 7, 97, 164, 171,
176, 183, 197, 199, 276, 277.
Багушы, в. (ля Граева) 151.
Бакэшава гара (у Вільні) 23,
222.
Балканы 149.
Балтыцкая нізіна 319.
Баранавічы, м. 193, 194, 249, 266.

Баркоўшчына (Лéпельск. пав.)
173, 213.
Баркулабаўскі манастыр 317.
Барысаў, м. 45, 62, 171, 180, 181,
191, 193, 239, 254, 255.
Барысаўскі павёт (або Барысаў-
шчына) 7, 25, 61, 72, 97, 133,
168, 173, 176, 197, 199, 231,
252, 253, 254, 255, 256.
Барысаўская пушча 252.
Барэйкаўшчына, фалів. (Вілен.
пав.) 227.
Баторын, воз. 82.
Баўгарыя 4, 5.
Бацішчава, дв. (Дарагабуж. пав.)
339.
Бéла, м. (на Падлясьсі) 151.
Белавéжа 267.
Белавежская пушча 28, 74,
102—103, 109, 110, 111, 146,
258, 267.
Бéлае, воз. 80, 259, 264.
Беласток, м. 4, 45, 69, 74, 121,
124, 159, 166, 181, 187, 190,
193, 194, 195, 264, 266, 269,
270, 271—272, 273.
Беласток—Баранавічы, чыгунка
194.
Беластоцкі павёт (Беласточчы-
на) 44, 120, 125, 150, 156, 182,
199, 268, 269, 270, 274, 292.
Бéлы, м. 78, 341.
Белы Бéраг, дв. (Аўгустоўскага
пав.) 45.
Бéльск 193, 267, 269, 274.
Бéльскае Палéсьсе 97, 103, 120,
330.
Бéльскі павёт (у Падлясьсі)
150, 158, 199, 269, 270, 274, 275.
Бéльскі павёт (у Смалёншчы-
не) 34, 58, 90, 92, 97, 124,
156, 166, 200, 328, 329, 330,
331, 337, 338, 340—341.
Беразьвéч, м. 213.
Бéрасьце, м. 4, 28, 44, 45, 62,
74, 94, 121, 149, 168, 193, 194,
243, 266, 270, 275, 276.

Берасьце — Бранск, чыгунка
193, 287.
Берасьцéйскі павёт (Берась-
цéйшчына) 48, 117, 199, 269,
270, 275, 276.
Бéседзь, р. 65, 299, 302.
Бешанковічы, м. 77, 78, 156, 212.
Бізантыя 79, 80.
Болва, р. 297, 298.
Брагінь, м. 277, 283.
Бранск над Дзясною, м. 2, 45,
66, 124, 146, 180, 193, 274,
290, 292, 297.
Бранск над Нурцом (Бéльскага
пав.) м. 274.
Бранскі павёт 95, 103, 200, 289,
290, 293, 298.
Бранскія лясы 103, 146, 298.
Браслаў, м. 205, 214.
Браслаўскае воз. — гл. Дрывяты.
Браслаўскі (Нова-Аляксан-
драўскі, Езяроскі) павёт 29,
82, 145, 173, 199, 201, 202,
203, 204, 207, 213—214.
Бронзьвіль, м. 184.
Буг, р. 4, 36, 40, 55, 62, 65, 70,
74, 75, 85, 115, 146, 149, 190,
192, 257, 269, 270, 274, 275,
276, 284.
Будыны 17.
Буйніцкі манастыр 317.
Букштэльская пушча 268.
Быкавая, в. (Дарагабуж. пав.)
339.
Быхаў, м. — гл. Стары Быхаў.
Быхаўскі павёт 200, 298, 299,
300, 303.
Бэ́льгія 5, 186.
Бэрлін 21, 169, 249.
Бялынічы, м. 317—318.
Бяроза Картуская, м. 267.
Бярэзань, р. (прыток Нёмна) 26,
68, 69, 70, 73, 103, 218.
Бярэзіна, р. (прыток Дняпра) 2,
20, 25, 26, 27, 36, 59, 60—62,
77, 78, 103, 149, 188, 191, 197,

- 238, 252, 253, 255, 256, 276, 283, 284.
- Бярэзінскае Палесьсе 94, 100, 179, гл. таксама Верхне-Бярэзінская краіна.
- Бярэзінскі канал 25, 62, 78, 188, 191, 204, 253, 254.
- Бярэзынь, м. (Ігуменьск. п.) 256.
- Бярэшта, воз. 191.
- Вададзел Вялікі Эўропэйскі 54, 55, 115, 231, 329.
- Вазярніца, дв. (Слонімска. п.) 267.
- Вазярышча, воз. 319.
- Вазярышча, м. 325.
- Валдайскае горы 34, 75.
- Валожын, м. 230.
- Валожынскі павёт 25.
- Валокаўскі лес — гл. Вокаўскі лес.
- Валынскія горы 15, 28, 36, 40, 65.
- Валынцы, м. 213.
- Валынь 146, 149, 247, 270, 275.
- Валяўка, м. 84.
- Ванярова дв. (Смалёнск. п.) 336.
- Варажскі вадзяны шлях («з Варагаў у Грэкі») 79, 313, 328, 333, 337.
- Варшава, м. 21, 42, 44, 45, 166, 168, 179, 193, 245, 251, 263, 264.
- Варшанская краіна 197, 200, 305, 311—318.
- Варшанскі павёт 32, 89, 176, 177, 183, 200, 311, 312, 313, 315—316, 318.
- Васілёвічы, м. 43, 45, 91, 277, 282.
- Васількаў, м. 268.
- Ваўкавыск, м. 20, 28, 193, 260, 264, 267, 273.
- Ваўкавыскае ўзгор'е 22, 28, 257, 258, 267.
- Ваўкавыскі павёт 199, 257, 267—268.
- Вераб'ёвыя горы 338.
- Веражунь, в. 76, 77, 338.
- Верацёўскія балоты 33, 89, 312, 314, 315.
- Верхне-Бярэзінская краіна 197, 199, 252—256, 276.
- Вётка, м. 65, 292, 294—295.
- Вігерскае воз. 71.
- Відзы, м. 173, 204, 214.
- Візна, м. (ля Беластоку) 151.
- Віленка, р. — гл. Вялейка.
- Віленскае ўзгор'е 22—24, 26, 70, 71, 72, 217.
- Віленскі павёт 199, 217, 228.
- Віленская краіна (Віленшчына) 6, 93, 117, 139, 140, 141, 145, 158, 165, 166, 169, 174, 182, 183, 184, 194, 197, 199, 217—230, 231, 233, 257, 258, 266.
- Вільня, м. 3, 21, 23, 24, 43, 44, 45, 47, 73, 74, 103, 109, 121, 122, 142, 143, 144, 159, 166, 171, 178, 180, 182, 183, 187, 190, 193, 208, 214, 216, 218, 219, 220, 221—227, 228, 238, 239, 240, 243, 244, 247, 264, 321.
- Вільня—Роўна, чыгунка 193, 287.
- Вісла, р. 40, 54, 64, 71, 74, 190, 192, 257, 260, 287.
- Віхры, дв. 169.
- Віцебск, м. 3, 17, 30, 40, 45, 76, 77, 78, 79, 100, 107, 110, 121, 122, 124, 142, 149, 159, 171, 178, 182, 186, 187, 191, 193, 195, 316, 319, 320, 321, 322—325, 330.
- Віцебска-Нёвельская горная града 22, 29, 30, 31, 40, 56, 78, 79, 201, 319, 320, 325.
- Віцебская краіна 197, 200, 206, 305, 313, 319—328, 329.
- Віцебскі павёт 30, 200, 319, 320, 325.
- Віцебшчына, Віцебская губэрня 6, 10, 21, 22, 29, 83, 96, 121, 127, 139, 141, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 159, 165, 166,

- 171, 180, 181, 182, 183, 328, 331, 337.
- Віць, р. 170.
- Віцьба, р. 322.
- Вішковічы, дв. (Лéпельск. пав.) 173, 213.
- Вішнеў, м. 230.
- Вішнеўскае воз. 82.
- Вобаль, р. 78, 79, 319, 320, 325.
- Вобша, р. 78, 341.
- Вокаўскі (або Валокаўскі) лés, узвышшэ 21, 34—35, 42, 44, 47, 50, 57, 58, 59, 60, 75, 78, 79, 80, 97, 100, 146, 329, 330, 338, 340.
- Волга, р. 4, 34, 54, 55, 58, 79, 146, 149, 173, 329, 333, 341, 342.
- Волхаў, р. 79.
- Воп, р. 59, 60.
- Ворша, м. 2, 4, 19, 33, 34, 59, 60, 171, 183, 193, 195, 239, 312, 313, 314—315.
- Востраў, м. — гл. Эйшышкі.
- Воўчае балота 268.
- Вубарць (Убарць), р. 64, 89.
- Вугра (Угра), р. 35, 79, 329, 339.
- Вузда, м. 68, 256.
- Вула (Улла), р. 77, 78, 191, 204, 212.
- Вулька, воз. 191.
- Вуса, р. 68.
- Вушач, м. 173, 213.
- Выганошчы, воз. 18, 71, 85, 86, 89, 191.
- Высокае, м. 28, 270, 275.
- Вышкі, м. 146.
- Вэнгрыя 107.
- Вэркі, дв. (пад Вільняю) 227.
- Вязаўскія горы 31.
- Вяземскі пав. 333.
- Вязынка, фалів. 230.
- Вялэйка, м. 73, 193, 218, 230.
- Вялэйка (Віленка), р. 23, 74, 219, 222, 227.
- Вялэйская падкова ўзгор'яў 21, 22—26, 217.
- Вялэйскі павёт 25, 90, 182, 199, 217, 218, 230.
- Вяліж, м. 76, 78, 150, 325, 330, 337.
- Вяліжскі павёт 92, 124, 200, 328, 329, 330, 332, 337—338.
- Вялікалуцкі павёт 31, 328.
- Вялікая, р. 31, 55, 79, 83, 319, 328.
- Вялікая Палéская нізіна 197, 199, 252, 276—284.
- Вялікая Слабада, в. (Мсьціслаўск. пав.) 173, 307.
- Вялікія Лукі, м. 45, 146, 328.
- Вялікія Галы, балота 89, 146.
- Вяльля, р. 3, 9, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 47, 58, 68, 69, 70, 71—74, 82, 148, 217, 218, 222, 227, 228, 230, 231, 235, 237, 238, 252.
- Вяцічы, плямя 148.
- Габскія балоты 74, 90, 218, 230.
- Гайна, р. 255.
- Гайнаўка, ст. 260.
- Галагоры 22.
- Галічына 74, 270.
- Галоўчын, м. 318.
- Гальшаны, м. 230.
- Ганзэйскія мэсты 240.
- Гарадзéцкі павёт 30, 93, 200, 319, 320, 325—326.
- Гарадзéя (Замір'е), ст. 233, 251.
- Гарадзішча, м. 176, 251.
- Гараднічанка, р. 260, 261, 262, 263.
- Гараднянскі павёт 95, 200, 289, 290, 291, 292, 295.
- Гарадок, м. (Беластоцк. пав.) 272, 273.
- Гарадок, м. (у Віцебшчыне) 30, 320, 325, 330.
- Гародніца (прадмесьце Горадні) 263.
- Гарынь, р. 64, 65, 89, 281, 287.
- Гарэцкі павёт 32, 182, 200, 305, 307, 310.

Гданск (Данціг), м. 188, 190, 192, 316.

Германская нізіна 42.

Герсіка 205.

Гільгэ, рукаво Нёмна 70.

Глуск, м. 176, 284.

Глыбокае, м. 25, 194, 213.

Голяндыя 5.

Гомель, м. 2, 43, 65, 85, 100, 109, 121, 122, 125, 156, 163, 180, 181, 183, 187, 191, 193, 195, 243, 293—294, 295.

Гомельскі павёт 145, 150, 151, 157, 163, 177, 180, 182, 200, 289, 290, 291, 295.

Гонёндз, м. 272, 273.

Горадзенскае ўзгор'е 22, 28, 29, 69, 70, 257, 258, 264, 268.

Горадзенская пушча 24, 41, 103, 146, 257, 258, 264.

Горадзенскі павёт 28, 45, 199, 257, 258, 264.

Горадзеншчына (Наднёманская краіна) 6, 93, 117, 125, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 156, 158, 165, 166, 176, 180, 184, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 217, 218, 257—269, 276.

Горадна, м. (Пінскага пав.) 176, 287.

Горадня, м. (Горадзен, над Нёмнам) 3, 18, 28, 43, 68, 69, 70, 80, 121, 124, 125, 149, 170, 172, 182, 186, 190, 193, 257, 260—264, 268, 269.

Горадня—Сувалкі—Марграбова, чыгунка 194.

Горкі (Горы - Горкі), м. 21, 43, 45, 142, 310.

Готлянд, востраў 208, 333.

Граева, ст. 151, 274.

Грамяч, м. 146, 296.

Грычын, балота 89, 249, 287.

Грэцыя 4, 5, 80.

Гэлонос 17.

Гэродотава мора (Палéскае лядавіковае возера) 15, 17, 25, 40, 60, 77, 148, 253, 277.

Гярвяцкая парохвія (Віленск. пав.) 220.

Дабранка, м. 295.

Дабруш, м. 65, 66, 180, 292, 294, 295.

Давыд - Гарадок, м. 64, 168, 281.

Дагда, м. 146.

Дайліды, в. (Беластоцк. пав.) 273.

Дакудаўскія лясы 69.

Данéцкія капальні 179, 185, 293, 301.

Данціг — гл. Гданск.

Дарагабуж, м. 58, 59, 60, 146, 339—340.

Дарагабужскі павёт 34, 156, 171, 200, 328, 329, 331, 339.

Дасугава, с. 311.

Дворыца, в. (Варшанск. пав.) 173.

Дзісна, м. 77, 176, 203, 205, 213.

Дзісёнка, р. 40, 77, 78, 201, 204.

Дзісьненскі павёт 29, 40, 145, 199, 201, 203, 204, 213, 217, 255.

Дзьвіна, р. 2, 3, 9, 21, 25, 29, 31, 41, 54, 55, 58, 62, 66, 75—78, 79, 80, 83, 97, 100, 114, 115, 146, 167, 170, 173, 188, 191, 192, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 231, 312, 313, 314, 319, 322, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 337, 338, 342.

Дзьвінэц, воз. 75.

Дзьвінск (Дынабург), м. 4, 29, 77, 78, 121, 122, 145, 150, 173, 182, 187, 193, 206, 207, 214—215, 216, 227.

Дзьвінскае ўзгор'е 22, 29—30, 40, 77, 78, 97, 201, 202, 203, 319.

Дзьвінскі павёт 6, 145, 201, 202, 206, 207, 216.

Дзвiнiне, воз. 338.
Дзiвочая гара (у Мсьцiслаўлi)
308.
Дзiвулiна — гл. Дзiулiна.
Дзiдзькава, с. (Бранск.п.) 293,
298.
Дзiкавiцкая воласьць (Мазырск.
пав.) 283.
Дзiрэчын, м. 163, 267.
Дзiсна, р.2, 16, 32, 33, 35, 60,
65—66, 95, 96, 103, 146, 149,
150, 290, 292, 296, 297, 298,
302, 339.
Дзiтлава, м. 267.
Днiпро, р. 2, 9, 20, 31, 32, 34,
35, 36, 40, 54, 55, 58—60, 62,
65, 66, 75, 79, 80, 81, 100, 109,
113, 114, 146, 148, 150, 167,
169, 171, 188, 190, 191, 192,
238, 283, 284, 295, 299, 300,
301, 303, 304, 305, 306, 310,
311, 312, 313, 314, 315, 316,
317, 318, 328, 329, 330, 331,
333, 335, 336, 337, 339, 341.
Днiпроўска-Бужскi канал — гл.
Каралёўскi кан.
Днiпроўск. Палесьсе 94, 100,
179.
Днiпроўскае ўзгор'е 21, 22, 31—
34, 44, 50, 59, 65, 173, 256, 290,
298, 299, 305, 306, 311, 312,
315, 318.
Докшыцы, м. 25, 60, 72, 255.
Драгiчын, м. (Бельскага пав.)
74, 149, 151, 270, 274.
Друзгiнiкi, м. 43, 45, 47, 67,
146, 172, 264.
Друцк, м. 318.
Друць, р. 27, 32, 59, 60, 150,
299, 304, 312, 317, 318.
Друя, м. 205, 213, 216.
Дрыбiн, м. 177, 307, 309.
Дрывяты (Браслаўскае), воз. 82,
202, 214.
Дрыгвiчы, плямя 149, 247, 249,
270, 281, 282.
Дрыса, м. 22, 205, 213.

Дрыса, р. 41, 77, 78, 83, 89, 201,
204, 212, 213.
Дрысенскi павёт 6, 29, 83, 199,
201, 213.
Дрысьвяты, воз. 82, 202, 214.
Ду, востраў 83.
Дуброва, м. (Сакольск. пав.) 268.
Дуброўна, м. 60, 307, 310.
Дукора, м. 256.
Дунай, р. 58.
Духаўшчына, м. 338.
Духаўшчынскi павёт 31, 156,
181, 200, 328, 329, 331, 338.
Дынабург — гл. Дзвiнск.
Дэтроiт, м. 184.
Дзiулiна (Дзевулiна), в. 150.
Езiроскi павет — гл. Браслаўскi
павёт.
Езiросы (Нова-Аляксандраўск),
м. 146, 214.
Езiрышча, м. — гл. Вазярышча.
Ельнiнскi вузел 35, 65, 79, 299.
Ельнiнскi павёт 34, 200, 328,
329, 331, 339.
Ельня, м. 35, 107, 149, 339.
Емянiц, м. 326.
Енiсiйская губ. 185.
Еўе, м. 146.
Жадзеньне (Жаданьне, Ахват),
воз. 75, 76.
Жаймяна, р. 74.
Жакаўскi Мох, бал. 89, 337.
Жалудок, м. 264.
Жлобiн 59, 194, 304, 305.
Жодзiшкi, м. 73.
Жукаўка — Косаўка, чыгунка
298.
Жукопа, р. 79, 329, 342.
Жупраны, м. 230.
Жыды 123, 142—144, 185, 186,
224, 230, 244, 310, 316, 317.
Жыжыца, воз. 338.
Жыздра, р. 149.
Жыздрынскi павёт 298, 329.
Жыровiцы, м. 266—267.

Заблудаў, м. 181, 272.
Завосьсе, засьц. (Наваградзк.п.)
85, 251.
Загародзьдзе (у Піншчыне) 28,
35, 36, 65, 284, 286, 287.
Задубенскае воз. 264.
Закаўказьзе 341.
Закрэт (у Вільні) 227.
Залатая Горка (у Мёнску) 236,
242.
Залесьсе, гута (Вялэйск. пав.)
183, 230.
Зальвянка, р. 28, 70.
Замглай, балота 295.
Замір'е — гл. Гарадзея.
Замковая гара (у Вільні) 23, 221,
224, 227.
Замковая гара (у Наваградку)
27, 231, 250.
Запалоцьце (у Полацку) 208, 210.
Зарэчча (у Піншчыне) 37, 63, 89,
104, 284, 285, 286, 287.
Заслаўе, м. 235, 246.
Зімніца, в. (Духаўшчын. п.) 338.
Зубцоў, м. 146.
Зьдзітава, м. 29.
Зьдзітаўскія вазёры 85.
Злынка, пасад 181, 295.
Зэльва, м. 267, 268.

Іван, воз. 319, 326.
Іванск, дв. (Лéпельск. пав.)
109.
Івянец, м. 171, 176, 234, 246,
247.
Ігналіна, ст. 45.
Ігнацічы, дв. (Менск. пав.) 165.
Ігумень, м. 256.
Ігуменьскае Палесьсе 15, 26, 40,
65, 68.
Ігуменьскі павёт 7, 18, 25, 40,
45, 61, 62, 97, 176, 197, 199,
231, 232, 252, 253, 254, 256.
Ілукштанскі павёт 6, 199, 201,
203, 207, 213—214.
Ілукшты, м. 77, 146, 204, 214.
Ілья, м. 230.
Ілья, р. 74, 230.

Ільменскае воз. 79.
Іпуць, р. 65, 66, 85, 180, 294,
296, 299.
Італія 4, 5.
Іўе, м. 230.

Кабяляцкія парогі 34, 59, 314.
Кажан-Гарадок, м. 168, 289.
Каложа (прадмесьце Горадні)
261, 263.
Калужская губэрня 298, 329.
Кальварыя (пад Вільняю) 227.
Камароўскае балота (пад Мён-
скам) 236, 241, 246.
Каменка, гара (Навагр. п.) 27,
231.
Камянéц («Літоўскі»), м. 28,
275.
Канада 184.
Канскі пав. (у Сыбіру) 185.
Капачы, в. (Віцебск. п.) 76, 319.
Капыль, м. 248, 249.
Каралевец — гл. Кёнігсбэрг
Каралéўскі канал (Дняпроўска-
Бужскі кан.) 65, 75, 190, 191,
192, 263, 286, 287, 289.
Карасьцень — Жлобін — Петра
гр. 193.
Карпаты, горы 46, 47, 107.
Карэлічы, м. 251.
Каспля, р. 76, 78, 311, 325, 328,
336, 337.
Касплінскае воз. 78, 337.
Касьпійскае мора 55, 115.
Касьцюковічы, м. 302.
Каторсы, горы 31, 203, 312, 318.
Катынь, дв. (Смалéнск. п.) 336.
Каўдычаўскае воз. 70, 83, 85,
251.
Каўказ 107, 182.
Кацярынаслаў, м. 60, 167, 180.
Качайла (Качай-балота), бал. 89,
287.
Кёнігсбэрг (Каралéвец), м. 188,
190, 274, 316, 322.
Кёрнава, м. 73, 228.
Кіяў, м. 60, 80, 149, 167, 180,
188, 193, 207, 211, 212, 238, 250,
334.

- Клайпэда (Мэмэль), м. 70, 167, 188, 190.
 Клёцавая, в. (Бельск. пав.) 59, 341.
 Клэцак, м. 130, 233, 249.
 Клімавіцкі павёт 95, 177, 185, 200, 298, 299, 300, 301, 302.
 Клімавічы, м. 124, 302.
 Клімаў, пасад 295.
 Клінцы, м. 181, 182, 292, 296.
 Кляшчэлі, м. 163, 270, 275.
 Кнышын, м. 272.
 Княжыя горы 28, 269.
 Князь, воз. 18, 85—86, 89, 283.
 Кобрын, м. 289.
 Кобрынскі павёт 126, 199, 276, 284, 289.
 Ковель — Граева, чыгунка 193, 273.
 Койданава, м. 68, 247.
 Кокенгаўзэн — гл. Кукейнос.
 Конэкцікут, штат 184.
 Копысь, м. 60, 171, 182, 307, 310.
 Корсаўка, м. 43, 45, 146, 328.
 Косава, м. 267.
 Котра, р. 24.
 Коўна, м. 3, 47, 70, 73, 167, 190.
 Красенскі павёт 32, 156, 166, 170, 176, 200, 305, 306, 307, 308, 310, 311.
 Краслаўка, м. 29, 77, 201, 204, 216.
 Краснаполье, м. 302, 303.
 Краснаярскі пав. (у Сыбіру) 185.
 Красны (Красен), м. 311.
 Кроман, воз. 68, 83, 85.
 Крупкі, м. 318.
 Крывічы, плямя 149, 248, 303, 321, 322.
 Крынкі, м. (Варшан. пав.) 182, 315.
 Крынкі, м. (Горадзенск. пав.) 182, 260, 264.
 Крычаў, м. 65, 302, 303.
 Крэва, м. 176, 228.
 Крэйцбург, м. 77, 206.
 Кубань 185.
 Кукейнос (Кокенгаўзэн), зам. 205.
 Курыш-гаф, затока 70.
 Кутэнка, р. 315.
 Кушляны, фалів. 230.
 Кучкурышкі, дв. 227.
 Лабна, в. (Аўгустоўскі пав.) 171, 268.
 Лагойск, м. 149, 173, 239, 255.
 Ландварова, ст. 227.
 Лань, р. 65, 249.
 Ласосна, в. 263.
 Латвія, латышы 4, 5, 6, 8, 9, 75, 77, 115, 146, 155, 206, 215, 320, 328.
 Лахва, дв. (Мазыр. пав.) 177.
 Лейпцыг, м. 316, 322.
 Лёпель, м. 25, 31, 60, 78, 83, 203, 212.
 Лёпельскае воз. 78, 83, 191.
 Лёпельскі павёт 31, 40, 83, 109, 110, 120, 156, 173, 176, 180, 199, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 212, 213, 312.
 Лесастэп 10, 44, 46, 50, 56, 57, 92, 95, 98, 99, 108.
 Лесастэп Беларускі (краіна) 10, 120, 122, 145, 193, 197, 198, 200, 289—298, 299, 339.
 Лёсс 16.
 Лібава, м. 188, 189—190, 192, 243, 245.
 Лібава-Роменская чыгунка 189, 192, 284.
 Ліда, м. 193, 260, 264, 265.
 Лідзкая краіна падысподняе морэны 17, 20, 22, 24, 35, 68, 71, 257.
 Лідзкі павёт 156, 170, 176, 199, 217, 257, 259, 265—266.
 Ліпчанская пушча 71, 103, 258.
 Лісна, воз. 204, 213.
 Літва 3, 4, 5, 6, 8, 24, 70, 114, 146, 148, 149, 150, 151, 173, 190, 205, 206, 207, 208, 214, 218, 220, 221, 223, 224, 228, 239, 250, 251, 259, 261, 270, 275, 281, 288, 307, 313, 314, 316, 321, 325, 328, 332, 334, 335, 342.
 Лішкоў, в. (Сэйнін. пав.) 260, 269.
 Ловаць, р. 55, 79, 319, 328, 337.

Лоеў, м. 60, 65, 283.
 Лоньніца, бал. 89, 201.
 Лоша, р. 68.
 Лошыца, дв. (пад Мёнскам) 246.
 Лукамля, м. 318.
 Лукамскае воз. 83, 312, 318.
 Лунінец, м. 193, 194, 287, 289.
 Лужа, воз. 328.
 Лукі, в. (Наваградзк. пав.) 171.
 Лупалава (прадмесьце Магілё-
 ву) 316, 317.
 Лучоса, р. 315.
 Лык, м. 274.
 Лысяя гара 21, 25, 231, 252.
 Любавічы, м. 173.
 Любань, м. 176.
 Любашанская пушча 103, 252.
 Любеч, м. 146, 295.
 Любяшоў, м. 289.
 Люцын, м. 146, 327, 328.
 Люцынка, дв. (Мёнск. пав.) 247.
 Люцынскі павёт 6, 29, 43, 45,
 173, 200, 319, 320, 327—328.
 Лядавік 14.
 Лядавіковыя даліны 15.
 Ляды, м. 310.
 Ляхавічы, м. 233, 249.
 Ляхаўка (у Мёнску) 236.
 Магілёў, м. 2, 21, 45, 59, 60, 94,
 103, 121, 125, 149, 156, 163,
 173, 182, 191, 193, 195, 294,
 312, 313, 315, 316—318.
 Магілёўскі пав. 200, 311, 212, 318.
 Магілёўшчына, Магілёўск. гу-
 бэрня 6, 93, 121, 139, 140, 141,
 145, 156, 157, 165, 166, 171,
 173, 176, 179, 192, 193, 300,
 305, 309, 320, 331.
 Мазурскія вазёры 260.
 Мазыр, м. 29, 45, 64, 149, 170,
 193, 277, 282, 283.
 Мазырскае ўзвышша 22, 28, 29,
 36, 40, 64.
 Мазырскі павёт 7, 95, 120, 121, 1
 57, 164, 177, 196, 197, 199, 276,
 278, 280, 281, 282, 283, 285, 287.
 Малады Туд, р. 170, 329, 341.
 Малады Туд, с. 79, 342.

Маладэчына, м. 43, 45, 90, 193,
 194, 217, 218, 230.
 Малочкава, бал. 89, 267.
 Мальцаўскія заводы 298.
 Манец, воз. 191.
 Марачанка, р. 24, 70, 71, 192, 218,
 227, 228.
 Марачоўшчына, фалів. (Сло-
 німск. пав.) 267.
 Марграбова, ст. (у Нямецч.) 194.
 Мар'іна Горка, дв. (Ігуменьск.
 пав.) 256.
 Маркаў манастыр (пад Віцебск.)
 324, 325.
 Масальскі павёт 329.
 Масачузэт, штат (у Амэрыцы)
 184.
 Масква, м. 21, 43, 44, 45, 179,
 185, 192, 211, 242, 320, 330.
 Маскоўска-Берасьцейская чы-
 гунка 193, 194, 316, 318, 338.
 Маскоўска-Варшаўская шоса
 194, 300.
 Маскоўска-Віндаўск.чыгунка
 192.
 Маскоўшчына (Расія) 2, 4, 5, 6,
 7, 15, 19, 30, 34, 42, 43, 44,
 46, 48, 49, 51, 53, 54, 66, 79,
 100, 109, 113, 114, 115, 118,
 120, 121, 123, 124, 126, 142,
 145, 146, 149, 150, 151, 152,
 160, 163, 165, 178, 179, 180,
 181, 182, 186, 187, 188, 190,
 192, 193, 206, 211, 212, 223,
 224, 230, 239, 240, 255, 261,
 270, 272, 292, 295, 296, 298,
 306, 307, 311, 313, 314, 316,
 317, 319, 321, 323, 327, 328,
 331, 332, 333, 334, 335, 339,
 341.
 Мастаўляны, в. (Ваўкавыск.пав.)
 268.
 Масты, м. 70, 260, 264.
 Мглін, м. 296.
 Мглінскі павёт 95, 200, 289,
 290, 291, 296.
 Мэднікі, м. 23.
 Мельнік, м. 146, 151, 275.
 Мёнск, м. 2, 3, 17, 25, 43, 45,

- 62, 65, 91, 109, 121, 122, 125, 128, 142, 149, 165, 166, 171, 179, 182, 183, 186, 187, 193, 227, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237—246, 247, 252, 254, 255, 256.
- Мёнскае ўзгор'е 22, 25—26, 50, 56, 60, 62, 65, 68, 72, 203, 231, 252, 256.
- Мёнская краіна 197, 199, 218, 231—252, 253, 258, 276.
- Мёнскі павёт 7, 25, 93, 171, 176, 199, 231, 232, 233, 234, 235, 247.
- Мёншчына, Мёнская губэрня 6, 117, 121, 141, 144, 146, 150, 151, 158, 165, 166, 169, 181, 182.
- Мікалаяў, порт 190.
- Мілкоўшчына, фалів. (Горадз. пав.) 264.
- Мір, м. 171, 251.
- Морэна, морэнны краявід 11, 12, 14, 16, 21, 55, 78, 80, 82, 122, 202, 217, 319, 329.
- Мсьціслаў, м. 33, 124, 149, 306, 307—308, 309.
- Мсьціслаўскі павет 32, 95, 185, 200, 305, 306, 307, 308—309, 310.
- Мсьціслаўшчына (краіна) 120, 170, 197, 200, 305—311, 313, 322.
- Мусьнікі, м. 146.
- Мухавец, р. 65, 74, 75, 192, 269, 275, 286, 289.
- Мэмэль — гл. Клайпэда.
- Мядзёл, воз. 82, 217.
- Мяжа, р. 58, 76, 77, 78, 328, 337, 341.
- Наваградск, м. 20, 21, 27, 84, 149, 231, 235, 238, 250, 251, 257.
- Наваградзкае ўзгор'е 22, 27, 28, 68, 70, 231, 258.
- Наваградзкі горб 27, 28, 36, 40, 60, 62, 65, 231, 253.
- Наваградзкі павёт, Наваградчына 16, 18, 27, 68, 83, 84, 85, 93, 94, 95, 97, 120, 134, 157, 165, 170, 171, 173, 176, 196, 197, 199.
- Навазыбкаў, м. 45, 46, 124, 145, 156, 163, 181, 193, 295, 296.
- Навазыбкаўскі павёт, 95, 145, 185, 200, 289, 290, 292, 295.
- Навасельск, дв. (Бельск. пав.) 341.
- Наваспаскае, дв. (Ельнін. пав.) 339.
- Надбужанская краіна (Падлясьсе, Падляск. раўніна) 22, 28, 35, 44, 48, 158, 163, 170, 197, 199, 257, 258, 259, 269—276.
- Наднёман, дв. 45.
- Наднёманская краіна — гл. Горадзеншчына.
- Налібокi, м. 230.
- Налібоцкая пушча 15, 24, 41, 68, 69, 85, 90, 103, 218, 219, 230, 232, 233.
- Нарач, воз. 25, 74, 82, 217.
- Нарач, р. 74, 82.
- Нарва (Нараў), р. 4, 9, 69, 70, 74—75, 81, 146, 149, 190, 192, 228, 257, 269, 273.
- Нарова, р. 79.
- Нэвель, м. 30, 97, 150, 193, 195, 322, 326.
- Нэвельскае воз. 319.
- Нэвельскі павёт 30, 31, 83, 93, 200, 319, 320, 321, 322, 326.
- Нёман, р. 2, 3, 9, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 47, 54, 64, 65, 66—70, 71, 73, 75, 80, 85, 103, 114, 115, 149, 156, 167, 172, 190, 191, 192, 218, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 247, 250, 251, 252, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 287.
- Нэта, р. 75, 192.
- Нобель, м. 289.
- Нова-Аляксандраўск — гл. Езяросы.
- Нова-Аляксандраўскі павёт — гл. Браслаўскі пав.
- Новая Бэліца, м. 294.
- Новая Вялёйка, м. 183, 227.
- Новы Каралёў, дв. (Віцебск. пав.) 43, 45, 325.
- Новы Ропск, м. 296.

Норвэгія 14.
Ноўгарад, м. 79, 321, 328, 334.
Ноўгарад Сэверскі, м. 296.
Ноўгарад-Сэверскі павёт 95,
289, 296.
Нурэц, р. 74, 146, 269, 274.
Нью-Йорк, м. 184.
Нямэцкае мора 15, 21.
Нямэччына 4, 5, 15, 70, 79, 90,
100, 114, 141, 142, 146, 152,
155, 178, 179, 181, 190, 192,
193, 194, 245, 268, 270, 274,
288, 301, 316, 333.
Няміга, р. 236, 237, 238, 240, 241.
Нясвіж, м. 235, 248—249.
Няшчорда, воз. 83.
Нячэрыца, воз. 319, 327.

Ока, р. 35, 79, 149, 329.
Ордынская пустынь (Парэцк.
пав.) 337.
Оўруцкія горы — гл. Валынскія
горы.

Паганаўская гара 30.
Пагоскае воз. 85.
Пагост, м. (Пінск. пав.) 287, 289.
Пагулянка, курорт 173, 215.
Падабранка, м. 182.
Падлясьсе, Падляская раўніна —
гл. Надбужанская краіна.
Пазнань 170.
Палескае лядавіковае возера —
гл. Гэродотавае мора.
Палэская нізіна 35—40, 41, 62,
65, 85, 256, 284, 296, 312, 315.
Палэсьсе, палэскі краявід
12, 13, 18, 27, 28, 32, 50, 57,
62, 70, 80, 81, 85, 88, 89, 90,
91, 95, 98, 99, 100, 105, 107,
108, 109, 111, 112, 114, 120,
121, 122, 127, 128, 144, 148,
153, 156, 158, 161, 163, 164,
166, 168, 169, 170, 179, 190,
192, 193, 194, 197, 201, 232,
233, 245, 252, 258, 267, 269,
276, 284, 286, 287, 291, 299,
300, 305, 313.
Палехі, плямя — 298.

Палыкавічы, в. (Магілёўск. п.)
318.
Панары, горы 23—24, 73, 221,
227.
Панікля, р. 58.
Панькава, в. (Вяліж. пав.) 338.
Паплавы (у Вільні) 227.
Парок, р. 63, 285.
Парычы, м. 284.
Парэцкі павёт 31, 89, 92, 124,
156, 166, 200, 328, 329, 330,
337, 338, 340.
Парэчча, дв. (Пінск. пав.) 110,
156, 181, 288, 289.
Парэчча, м. (у Смалёншчыне)
78, 288, 311, 336—337.
Паставы, м. 213.
Паўднёвы ланцуг узгор'яў 21,
26—28, 36, 71, 171.
Паўночна-Заходняя чыгунка 193,
215, 328.
Паўночныя морэны 29, 319.
Паўлаў, дв. (Вілен. пав.) 227.
Пацёмкіна, в. (Красен. пав.) 307.
Перакорыш, парогі 77.
Перыста, балота 295.
Петраград, м. 179, 185, 211, 223,
249, 251, 261, 310.
Петраград-Кіеўская шоса
194, 195.
Пётрыкаў, м. 64, 281.
Піллаў, порт 190.
Піна, р. 28, 64, 65, 192, 286, 287.
Пінск, м. 2, 21, 28, 36, 37, 43,
45, 63, 64, 91, 150, 156, 164,
181, 182, 186, 187, 191, 193,
282, 285, 287—288.
Пінскі павёт 86, 110, 126, 156,
171, 176, 181, 199, 276, 284,
287, 289.
Пінчукі 125, 126, 270, 276, 287.
Піншчына (краіна) 170, 197, 199,
276, 281, 284—289.
Пітсбург, м. 184.
Пішчана, р. 303.
Полата, р. 78, 89, 201, 204, 207,
208, 210.
Полацак, м. 4, 40, 76, 78, 79, 121,
125, 142, 149, 186, 193, 205,

- 206, 207—212, 213, 214, 222, 235, 238, 240, 255, 307, 310, 321, 322, 333.
- Полацк-Сэдлец, чыгунка 193, 230.
- Полацкае лядавіковае возера 15, 25, 29, 60, 77, 191, 201.
- Полацкае Наддзвіньне (Полаччына), краіна 197, 199, 201—216, 217, 218, 231, 232, 257, 305, 312, 313.
- Полацкая нізіна 15, 21, 25, 29, 30, 35, 40—41, 77, 78, 89, 201, 202, 319.
- Полацкі павёт 40, 83, 89, 92, 199, 201, 203, 204, 212.
- Польская нізіна 42.
- Польшча, палякі 4, 7, 15, 46, 48, 54, 74, 75, 98, 100, 114, 125, 139, 142, 144, 146, 150, 151, 152, 179, 181, 193, 206, 220, 223, 224, 239, 261, 268, 269, 270, 271, 275, 288, 311, 335.
- Почап, м. 291, 296.
- Прапойск, м. 65, 300, 303.
- Пружана, м. 267.
- Пружанскі павет 102, 199, 257, 259, 267.
- Прусія 70, 155, 165, 170, 260, 266, 270, 271.
- Прывітальня, парог 73.
- Прыпяцкае Палесьсе 47, 94, 100, 120, 125, 149, 179, 249, 251.
- Прыпяць, р. 2, 18, 27, 29, 35, 36, 37, 55, 60, 62—65, 71, 81, 85, 86, 88, 103, 111, 113, 146, 155, 191, 231, 235, 238, 252, 259, 276, 277, 281, 282.
- Прэгель, р. 190.
- Пскоў, м. 79, 321.
- Пскоўскае воз. 78.
- Пскоўская губэрня 28.
- Птыч, р. 26, 36, 40, 65, 85, 252, 253, 256, 284.
- Пухавічы, м. 256.
- Пушкарскія парогі 76.
- Пыр, р. 264.
- Пышнагор, узгор'е 25, 203.
- Пялік, воз. 62.
- Пярэспа (прадм. Мёнску) 236.
- Пясочнае, м. 68, 69, 256.
- Раванічы, дв. (Ігумен.пав.) 18, 256.
- Равучае воз. 85.
- Рагачоў, м. 60, 193, 304.
- Рагачоўскі павёт 163, 200, 298, 299, 300, 301, 305.
- Рагнэдзіна, с. (Рослаўск.пав.) 301.
- Радамля, м. 309.
- Радань, Раданская раўніна 32, 35, 46, 59, 65, 127, 197, 200, 284, 290, 298—305, 312, 315, 339.
- Радашкавічы, м. 230.
- Радзімічы, плямя 149, 299, 301, 303, 309.
- Ражана, м. 267.
- Ражаны Сток, в. (Сакольск. пав.) 268.
- Райскія горы 31, 319, 326.
- Ракаў, м. 171, 176, 234, 246.
- Ракітненскія балоты 89.
- Расія — гл. Маскоўшчына.
- Ратнічанка, р. 259.
- Рахманова, с. (Старадубск. пав.) 296.
- Рачаўка (прадм. Смалёнску) 331.
- Рачыца, м. 60, 193, 283.
- Рачыцкі павёт 43, 45, 95, 97, 156, 157, 170, 171, 197, 199, 276, 277, 280, 282, 283, 284.
- Ржэва (Ржэў), м. 4, 146, 342.
- Ржэўскі павёт 34, 200, 329, 341.
- Рослаў, м. 156, 170, 194, 301, 302.
- Рослаўскі павёт 32, 33, 95, 170, 171, 183, 200, 290, 298, 299, 300, 301, 302, 308.
- Рослаўскія вышыні 33, 299.
- Руба, в. (Віцебск. пав.) 76, 319.
- Рудзішкі, м. 146.
- Рудніцкая пушча 71, 103, 218, 228.
- Рудня, в. (Рагачоўск. пав.) 173.
- Румынія 5.
- Рус. рукаў Нёмна 70.

Рыга, м. 42, 44, 45, 77, 78, 167,
180, 188, 190, 192, 208, 254,
297, 316, 322, 324, 333, 337,
338, 341.
Рыга-Арлоўская чыгунка 192,
193, 215, 315.
Рыжская затока 4, 77, 188, 204.
Рэжыца, м. 174.

Савецкая Беларусь 7.
Саколка, м. 268.
Сакольскі павёт 28, 125, 150,
199, 257, 259, 268, 270.
Сакуны 125.
Салаты, воз. 259.
Салонікі, м. 149.
Сафіяўка, м. 181, 296.
Сволна, р. 78, 83, 204, 213, 327.
Сéбеж, м. 83, 124, 150, 203,
326, 327.
Сéбежскае воз. 78, 83, 319, 327.
Сéбежскі павёт 6, 29, 31, 200,
319, 320, 321, 322, 326—327,
328.
Северане, плямя 149.
Сямяцічы, м. 274.
Сéнна, м. 318.
Сéньнінскі павёт 31, 32, 169,
171, 177, 200, 311, 312, 313,
318.
Сéшча, в. (Рослаўск. пав.) 170,
302.
Сіняя, р. 83, 328.
Скандынавія 12, 79, 80, 321.
«Скіна», фабр. (Лéпельск. пав.)
207, 212.
Скіфы 17.
Слабада, в. (Чавуск. пав.) 307.
Славéчна, р. 40, 64.
Слонім, м. 28, 125, 260, 266, 267.
«Слоні́мская Швайцарыя» 27, 267.
Слоні́мскі павёт 27, 86, 163, 199,
231, 257, 258, 259, 267, 287.
Слуцак, м. 20, 125, 132, 149, 163,
174, 194, 233, 247—248.
Слуцкі павёт (Случчына) 7, 27,
70, 93, 157, 159, 165, 174, 176,
194, 197, 199, 231, 232, 233,
234, 235, 249, 287.

Случ, р. 65, 85, 89.
Смалéнск, м. 2, 32, 44, 45, 59,
60, 65, 100, 121, 142, 149, 150,
171, 174, 180, 182, 186, 187,
193, 243, 307, 311, 314, 322,
329, 331, 332, 333—336, 337,
339, 341.
Смалéнска-Варшанскі клі́н 34.
Смалéнскае ўзгор'е, Смалéн-
ская морэна 22, 29, 31, 44,
50, 59, 60, 78, 329, 336.
Смалéнская Брама 313, 314, 333.
Смалéнскі павёт 31, 200, 328,
329, 330, 331, 336, 338.
Смалéншчына 6, 18, 46, 47, 49,
78, 89, 93, 109, 120, 121, 124,
128, 139, 140, 144, 145, 150,
151, 155, 156, 157, 158, 161,
163, 166, 170, 171, 176, 180,
185, 192, 197, 200, 305, 306,
307, 311, 315, 320, 321, 328—
342.
Смалявічы, м. 171, 254.
Смаргоні, м. 25, 73, 182, 183,
219, 228—229, 230.
Сноў, р. 66.
Снуды, воз. 82, 202, 214.
Сож, р. 2, 35, 36, 59, 60, 65, 96,
149, 155, 276, 283, 293, 294,
299, 300, 302, 303, 305, 306,
307, 308, 313.
Стадолы (прадм. Клі́нцоў) 181.
Старавэры 145.
Старадуб, м. 290, 296.
Старадубскае ўзвышшэ 22, 32,
290.
Старадубскі павёт 95, 200, 289,
290, 291, 296.
Старобін, м. 176.
Стары Быхаў, м. 45, 60, 169, 303,
304.
Стаход, р. 64, 65, 285, 287.
Ствіга, р. 283.
Столін, м. 289.
Стоўбцы, м. 70, 247.
Струмень, р. 63, 285.
Студзяне́ц, дв. (Невельск. п.) 326.
Стыр, р. 64, 65, 285, 287.
Стэп 9, 10.

Сувалкі, м. 45, 47, 194, 268.
 Сувальскае ўзгор'е 22, 29, 47, 50,
 71, 257.
 Сувальшчына 75, 195, 257.
 Судасьць, р. 66, 296.
 Супрасьль, м. 181, 272, 273.
 Сураж над Дзьвіною, м. (Ві-
 цебск. пав.) 78, 325.
 Сураж над Іпуцьцю, м. (у Чар-
 нігаўшчыне) 296.
 Суражскі павёт 95, 145, 156,
 181, 185, 200, 289, 290, 291,
 292, 296.
 Сухаволя, м. 268.
 Сыбір 107, 118, 123, 185, 293,
 331, 341.
 Сьвэнскі манастыр 297.
 Сьвэржань, м. 68, 70.
 Сьвібла, воз. 83, 319, 327.
 Сьвір, воз. 25, 80, 82, 217, 228.
 Сьвір, м. 228.
 Сьвіслач, м. 267, 268.
 Сьвіслач, р. 40, 62, 111, 234,
 237, 238, 239, 241, 245, 246,
 252, 253.
 Сьвітазь, воз. 83, 84—85, 232, 251.
 Сьвіткавізна, гара 273.
 Сьвіцкі мох, бал. 89, 340.
 Сьвянцянска-Докшыцкая морэ-
 на, узгор'е 22, 25, 31, 40, 60,
 72, 201, 217.
 Сьвянцянскі павёт 45, 80, 199,
 216, 228.
 Сьвянцяны, м. 25, 74, 146, 194,
 213.
 Сьвянцяны — Глыбокае, чыгунка
 194.
 Сьвятая Гара 25, 68, 231.
 Сьвяціца, узгорак 173.
 Сьмілавічы, м. 256.
 Сьмядынь, р. 334.
 Сэйнінскі павёт 268, 269.
 Сэрвач, р. (прыт. Вяльлі) 73, 74, 90.
 Сэрвач, р. (прыток Нёмна) 73,
 171, 173, 176.
 Сэргуч, р. 62, 191.
 Сялява, воз. 312.
 Сярэдне-расейскае плоскае
 ўзвышша 34.

Табольская губэрня 185.
 Талочын, м. 183, 318.
 Таляханы, м. 171, 289.
 Тарапéцкі павёт 200, 329, 337,
 338.
 Тарасаўцы, гара 258.
 Таропа, р. 77, 78.
 Тацева, с. (Бэльск. пав.) 341.
 Томская губэрня 185.
 Траéцкая гара (у Мёнску) 236,
 242.
 Трокі, м. 163, 228, 229.
 Трохкрыжовая гара (у Вільні)
 23, 222.
 Троцкі павёт 199, 217, 228.
 Трошчыцы, в. (Рагачоўск. пав.)
 173.
 Трубчаўск, м. 66, 290, 291, 297.
 Трубчаўскі павёт 95, 200, 289,
 290, 291, 293, 296, 298.
 Тугановічы, дв. (Навагр. пав.) 251.
 Тудаўляне 341.
 Тупічава (прадм. Мсьціславу)
 308.
 Тураў, м. 63, 64, 149, 186, 277,
 281, 282.
 Туросьня (Казэнная Туросьня), в.
 181.
 Убарць — гл. Вубарць.
 Угра — гл. Вугра.
 Украіна 2, 4, 5, 8, 9, 15, 16, 46,
 49, 58, 60, 64, 66, 100, 107,
 108, 114, 120, 142, 146, 149,
 150, 152, 160, 179, 185, 187,
 188, 190, 192, 193, 239, 243,
 245, 247, 254, 255, 270, 271,
 275, 288, 291, 295, 296, 316.
 Уладава, м. 146.
 Уладаўскія вазёры 85.
 Улла — гл. Вулла.
 Унёча, ст. 296.
 Урэчча, дв. 183, 284.
 Усурыйскі край 185.
 Усьвят, воз. 338.
 Усьвят, м. 338.
 Усьвят, р. 78, 325, 337, 338.
 Ўюнішча, бал. 90.

Фінляндыя, фіны 5, 12, 53, 119,
148.

Фінская затока 79.

Францыя 4, 5, 120, 255.

Фрыдрыхсграбэнскі канал 190.

Халопенічы 168, 254, 256.

Харошча, м. 181, 272, 273.

Хацімск, м. 302.

Херсон, порт 167, 190.

Хіславічы, м. 308.

Хіцемля, воз. 173, 318.

Хмосьць, р. 31, 60.

Хойнікі, м. 277, 283.

Цехановец, м. 274.

Цна, р. 89.

Цьверская губэрня 328, 341.

Цяпіна, в. 213.

Цяцэрын, м. 318.

Чавускі павёт 171, 176, 177, 200,
305, 306, 307, 309—310.

Чавусы, м. 309.

Чарнігаў, м. 294.

Чарнігаўшчына, Чарнігаўская
губ. 6, 16, 124, 140, 146, 150,
151, 155, 156, 157, 166, 180,
181, 185, 293.

Чарняўка, м. 176.

Чарэйскае воз. 312.

Чачэрск, м. 305.

Чашнікі, м. 31, 110, 176, 180,
207, 212, 213.

Чорнае мора 2, 8, 21, 54, 55, 60,
65, 79, 188, 190, 192, 247, 249.

Чорная Ганжа, р. 70, 71, 192,
257, 268.

Чыкаго, м. 184.

Чысьці, бал. 90, 218, 230.

Чэрыкаў, м. 45, 65, 194, 300, 302.

Чэрыкаўскі павёт 95, 185, 194,
200, 290, 298, 299, 300, 301,
302.

Чэхія 4, 5.

Шапялёвічы 318.

Шашкіні, узгор'е 24, 222.

Швэдзія 5, 12, 316, 324.

Шклоў 32, 59, 60, 317.

Шкотляндыя 247.

Штабін, м. 268.

Шумячы, м. 302.

Шчара, р. 28, 65, 68, 70—71, 85,
86, 191, 251, 258, 259, 260,
266, 267.

Шчорсы, дв. (Навагр.пав.) 251.

Шчуня, воз. 214.

Шчучае, воз. 337.

Шчучынскі павет 273.

Шылінцы, в. 72.

Шэрашава, м. 267.

Эйшышкі (востраў) 264, 266.

Эса, р. 78, 191.

Эстонія 4, 5.

Эўропа 2, 4, 41, 54, 58, 62, 79,
100, 107, 120, 152, 179, 180,
247, 267.

Эўропа Заходняя 5, 19, 20, 64,
78, 98, 111, 115, 152, 188, 192,
205, 254, 323.

Эўропа паўднёвая 8.

Эўропа паўночная 15.

Эўропа сярэдняя 41, 95.

Эўропа Усходняя 8, 20, 21, 26,
62, 95, 115, 126, 153, 163, 192,
231.

Югаславія 5.

Юравічы, м. 277.

Якабштад, м. 77.

Ялёнка, пасад 296.

Яма, р. 86.

Янавічы, м. 325.

Янаў, м. (Кобрынск. пав.) 289.

Янаў, м. (Сакольск. пав.) 268.

Янішкі, м. 146.

Ярцаў Перавоз, с. (Духаўшчын.
пав.) 181, 331, 338.

Ясельда, р. 28, 36, 64, 65, 71, 85,
86, 89, 191, 192, 285, 286, 287,
288.

Ясянец, в. 171, 173, 176, 234, 251.

Ясяноўка, м. 272, 273.

Яцьвезь, плямя 270, 287, 288.

СЬПІС РЫСУНКАЎ І КАРТАЎ, ЗЬМЕШЧАНЫХ У ТЭКСЬЦЕ КНІГІ.

№	стр.	№	стр.
1. Карта: Галоўныя рысы карты Беларусі	3	22. Дняпро на ўсходняй мяжы Беларусі, вышэй Дарагабужу	58
2. Карта: Палітычны падзел Беларусі ў 1920 г.	6	23. Бярэзіна	61
3. Морэнны краявід	11	24. Р. Прыпяць ля Турава	63
4. Палёскі краявід	13	25. Р. Іпуць і грэбля на ёй каля м. Добрушу	66
5. Адзін з сучасных лядавікоў	14	26. Нёман пад Друзгэнікамі	67
6. Камяністы вёрх морэннага ўзгор'я	17	27. Р. Шчара пад Слонімам	71
7. Карта: Геолёгічная карта Беларусі	19	28. Вяльля пад Вільняю	72
8. Карта: Узвышшы і нізіны Беларусі	22	29. Дзьвіна пад Віцебскам	75
9. Віленскае ўзгор'е каля Вільні	23	30. Палёскае возера	81
10. Бераг р. Вяльлі каля Вільні	24	31. Воз. Сьвітазь у начы	84
11. Замковая гара ў Наваградку	27	32. Асушанае Палёсьсе	90
12. Дзьвіна каля Краслаўкі	30	33. Карта: Грунты Беларусі	93
13. Дняпро каля Шклова	32	34. Пяшчаная выдма	94
14. Дняпроўск. узгор'е каля Мсьціслаўля	33	35. Тайга зімою (у Віцебшчыне)	96
15. Рачны праток на Палёсьсі	37	36. Мяшаны ляс у Наваградчыне	97
16. Краявід асушанага Палёсься	38	37. Хваёвы бор	98
17. Палёскае возера	39	38. Расьліннасьць у даліне Прыпяці	100
18. Карта: Ізотэрмы студзеня ў Эўропе	43	39. Глухі закутак у Белавэжскай пушчы	102
19. Карта: Ізотэрмы ліпеня ў Эўропе	44	40. Чароты ў Зарэччы	104
20. Карта: Гадавы лік павётран.ападкаў у Беларусі	50	41. Мох сфагнум або тарфяны (Sphagnum)	105
21. Зімовы краявід у цэнтральнай Беларусі	52	42. Ліннэя (Linnaea borealis)	107
		43. Карта: Мэжы пашырэньня важнейшых расьлінаў, праходзячыя праз Беларусь	108
		44. Расьліна-паразіт валемяла	109
		45. Паляваньне ў Белавэжы	110

№	стр.
46. Зубры	112
47. Карта: Зьмяншэньне на- сялёньня ў заходняй Беларусі за час апош- няе вайны (1914—1919)	118
48. Карта: Гушчыня нася- лёньня ў Беларусі (1897 г.)	119
49. Дыяграма: Лік жыхараў у большых мэстах Бела- русі ў 1911 г.	121
50. Дыяграма: Нацыянальны склад насялёньня Бе- ларусі	123
51. Карта: Беларускагаворкі	125
52. Стары гаспадар	126
53. Беларускі шляхціц	127
54. Селянін з-пад Мэнску	128
55. Беларускія тыпы	129
56. Жаночая вопратка з-пад Клёцку	130
57. Наметка	—
58. Беларуская хата	—
59. Гумнішча, ток і пуны	131
60. Пераплат (азярод)	—
61. Вопраткі малых дзяўча- так (з-пад Слуцку)	132
62. Беларуская вёска ў Ба- рысаўшчыне	133
63. Вёска ў Наваградчыне зімою	134
64. Даўнейшыя беларускія тыпы	135
65. Беларус (з абраза Рэпіна)	137
66. Карта: Рэлігія беларуск: насялёньня	140
67. Дыяграма: Лік вучняў у Беларусі і ў Нямеччыне	141
68. Дыяграма: Граматнасьць насялёньня ў Беларусі і ў Нямеччыне	142
69. Віленскі унівэрсітэт. Астраномічная обсер- ваторыя	143

№	стр.
70. Гістарычныя мэжы на прасторах Беларусі	147
71. Спрадвечныя могілкі	148
72. Дыяграма: Заняткі нася- лёньня ў Беларусі і ў Нямеччыне	152
73. Ужыцьцё зямлі ў Бела- русі	153
74. Сявёц у Магілёў- шчыне	157
75. Араты ў Смалёншчыне	158
76. Барана «смык», якою вырабляюць пасекі	161
77. Старасьвёцкая беларуск. саха	162
78. Платы	167
79. Курорт Друскенікі	172
80. Беларускі гарсэцік ста- рое работы	174
81. Палёскія дзяўчаткі ў вопратках сваё работы	175
82. Дэсані (рысункі) сучас- ных беларускіх паясоў	—
83. Ганчар	176
84. Бажніца (рама для во- бразу) сваё работы	177
85. Дзераўляныя конаўкі	178
86. Кашыкар	—
87. Чыгункавыя майстроўні	183
88. Беларускі гасьцінец	189
89. Вясковая дарога	194
90. Над возерам у Полач- чыне	202
91. Руіны замку ў Кокен- гаўзене	205
92. Маладзіца-мяшчанка з Лёпельшчыны	206
93. Плян Полацку (у XIX в.)	208
94. Полацак. Від з-за Дзьвіны	209
95. Сабор Сьв. Софіі ў По- лацку	210
96. Царква Хрыста-Спаса ў Полацку	211
97. Дзьвінск	214

№	стр.
98. Замак Дынабург у даў- нёйшыя часы	215
99. Від у Краслаўцы	216
100. Вільня (Від на р. Вя- лэйку, Замковую гару і цэнтр мэста)	219
101. Плян Вільні	221
102. Вільня. Ратуша і рынак перад ёю	222
103. Віленскія замкі ў XVII в.	225
104. Скульптура ў касьцёле Сьв. Пётры і Паўла на Антокалі	226
105. Трокі	229
106. Мёнск. (Від ад Плябан- скіх млыноў на мэста і на Сьвіслач)	234
107. Плян Мёнску	236
108. Мёнск. Узгорак пры вусьці Нямігі, на якім стаяў Менскі замак	237
109. Мёнск. Высокае мэста (від з поўначы)	239
110. Жоўтая царква ў Мён- ску	241
111. Мёнск. Адзін з уцалёў- шых замковых будынкаў	242
112. Мёнск. Высокае мэста ў 40-х г. XIX в.	243
113. Мёнск. Пляц Высокага мэста	244
114. Тэатр у Мёнску	246
115. Нясьвіж	248
116. Наваградак. Руіны замку	250
117. Даўнёйшыя тыпы сялян з Барысаўшчыны	253
118. Вясковая вуліца ў Ба- рысаўскім Палесьсі	254
119. Тыпы беларускіх сялян з Сакоўскага пав (канца XIX в.)	259
120. Горадня у 1880 г. (Від з-за Нёмна)	261

№	стр.
121. Горадня. Новы замак і мост да Старога замку	262
122. Руіны Каложскае цар- квы	263
123. Ліда. Руіны Стара- сьвэцкага замку	265
124. Жыровіцы	266
125. Беласток	271
126. Драгічын над Бугам	272
127. Супрасьль	273
128. Гаць на дарозе ў Па- лесьсі	279
129. Беларус-паляшук	280
130. Лёсавы яр у ваколіцах Мазыра	282
131. Бабруйск	—
132. Зарэчча	—
133. Пінск	288
134. Двор Парэчча у Пін- шчыне	289
135. Шкляная гута ў Дзядзь- каве Бранскага пав.	293
136. Гомель. Замак і парк	294
137. Навазыбкаў	295
138. Бранск	297
139. У Магілёўскай вёсцы Таечкі	300
140. Крычаў	303
141. Стары Быхаў	304
142. Жлобін	—
143. Мсьціслаў	308
144. Узяцьце Мсьціславу ў 1654 г. маскоўскім войскам	309
145. Красенскі гасьцінец	311
146. Ворша. Від з Дняпра	314
147. Магілёў	315
148. Старасьвэцкая ратуша ў Магілёве	317
149. Старасьвэцкая ратуша ў Шклове	—
150. Даўнёйшы дзераўляны замак (гарадок) над возерам	321
151. Віцебск	323

№	стр.	№	стр.
152.	Старасьвэцкая дзераў- ляная царква ў Віцеб- ску (беларуская архі- тэктура)	156.	Торг у Смалёнску . . .
	324		334
153.	Мэста Сэбеж	157.	Смалёнская прыстань на Дняпры
	326		336
154.	Люцынскі замак (у XVIII в.)	158.	На ярмарцы ў Дарага- бужы. Спатканьне бе- ларусаў з маскоўцамі . .
	327		341
155.	Тыпы й вопраткі вяско- вых беларусак з Сма- лёншчыны	159.	Адам-Ганоры Кіркор (партрэт)
	332		343

ПАСЬЛЯСЛОЎЕ

Кніга «Геаграфія Беларусі» належыць пяру таленавітага вучонага і палітычнага дзеяча Аркадзя Смоліча (1891—1938). Яна стваралася пад час самавызначэньня беларусаў як нацыі, барацьбы яе лепшых сыноў за самастойны дзяржаўны быт свайго народа.

А. Смоліч быў адным з найруплівейшых і самаахвярных дойдідаў беларускай дзяржаўнасьці. Ягоным палітычным ідэалам сталася незалежная Беларуска-Дэмакратычная Рэспубліка. Да беларускага адраджэнцкага руху Смоліч далучыўся ў 1910 г., будучы студэнтам Нова-Аляксандраўскага інстытуту сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Пулавах. У 1914 г. у часопісах «Раніца» і «Лучынка» ён дэбютаваў эцюдамі на навукова-папулярныя і грамадзкія тэмы. З вясны 1917 г. А. Смоліч — адзін з дзейных лідэраў Беларускай Сацыялістычнай Грамады ў Менску, рэдактар яе друкаванага воргану газеты «Грамада», плённы публіцыст. Пазней, калі БСГ дэферэнцыявалася і з яе вылучыліся тры плыні, ён стаў ідэолагам і тэарэтыкам (аўтарам праграмы) Беларускай Сацыял-Дэмакратычнай Партыі.

Асноўная перадумова пераходу да сацыялізму бачыцца аўтару праграмы БСДП не ў дыктатуры пралетарыяту, а ў дэмакратычным рэспубліканскім ладзе. Грунтуючыся на парламенцкім спосабе народнаўладдзя, на такіх найважнейшых заваёвах грамадства, як «свабода слова, друку, сходаў, грамадаў, хаўрусаў, свабода сумленьня, незачэпнасьць асобы, дому, перапіскі, агульная роўнасьць усіх грамадзян перад законам, аддзяленьне царквы ад дзяржавы» можна, на думку Смоліча, падрыхтаваць «будучых творцаў сацыялістычнага парадку, арганізатараў, працаўнікоў сацыялістычнай рэспублікі». Бо менавіта дзякуючы сацыяльным і палітычным рэформам, якія можна здзейсьніць толькі ў дэмакратычных умовах, «вызваляецца ад паднявольнае адміністрацыйнае апекі асоба чалавека, што дасць ёй магчымасьць вольна і шырока разьвіць свае прыродныя здольнасьці.

ухіліць нездаровыя дэмаралізуючыя ўплывы няволі і ўціску».

Не пазбаўлены цікавасьці пагляд беларускага сацыял-дэмакрата на будучыню нацыяў. «Тварыць па-за межамі нацыянальнасьці, — пісаў А. Смоліч, — немажліва. І народ, звольнены ад капіталістычнага вызыску, таксама, як і ў цяперашнія часы, будзе выяўляць сваю найвышэйшую творчасць у нацыянальных формах. А значыць, і ўселюдскі прагрэс, які ёсць творчасцю перадусім, будзе ісьці нацыянальнымі шляхамі і прывядзець ніякім чынам не да асіміляцыі народаў, а толькі да вышэйшае формы іх згоднага жыцця, працоўнага інтэрнацыяналу».

На працягу 1917 — 1920 г. А. Смоліч удзельнічаў практычна ва ўсіх акцыях, звязаных з вызначэньнем лёсу Беларусі, будучыні яе народу. Ён быў актыўны на абодвух зьездах беларускіх партыяў і аганізацыяў увесну і летам 1917 г. У сьнежні 1917 г. Смоліч — удзельнік Усебеларускага зьезду, які абвясціў у Беларусі дэмакратычна-рэспубліканскі лад. У лютым-сакавіку 1918 г. ён — адзін з ініцыятараў ідэі суверэннасьці Беларусі. Як радны Беларускае Народнае Рэспублікі належаў да творцаў акту 25 сакавіка. У першым беларускім урадзе, Народным Сакратарыяце, Смоліч займаў пасаду сакратара асьветы.

Перад маладымі барацьбітамі за адроджаную, суверэнную Беларусь ляжаў непачаты край працы, вялікай і малой. Смоліч самааддана падзяляў агульную ношу... Клапаціўся пра стварэньне трывалых перадумоў для росту грамадскае сьведамасьці, духоўнасьці. Арганізоўваў курсы беларусазнаўства і сам з іншымі чытаў на іх. Рупіўся вакол заснаваньня культурна-грамадзкага таварыства «Бацькаўшчына». Узначаліў камісію, у якой сабраўся цьвет беларускае навукі — акадэмік Карскі, прафесары Даўнар-Запольскі, Завітневіч, дзеля хутчэйшага адкрыцьця універсітэту ў Менску. Адначасова ўвесь 1918 год, застаючыся службоўцам статыстычнага бюро Менскага губернаскага земства, дабіраў матэрыялы з географіі і эканомікі Беларусі, працаваў з падручнікам. Ведаў, якое неацэннае значэньне мае асьвета для духоўнай кансалідацыі народу, што толькі-толькі пацягнуўся да сьведамага жыцця.

У кастрычніку 1918 г. А. Смоліч быў пасланы ў Горадню для пашырэньня базы вызвольнага руху, рэалізацыі ідэі беларускай суверэннасьці. Але неўзабаве Горадзеншчыну занялі легіёны толькі што паўсталай з працяглага палітычнага нябыту Польшчы. Яны сталі нішчыць кволя парасткі беларускае

дзяржаўнасьці, перасьледаваць яе творцаў, і Смоліч перабіраецца ў Вільню. Там у 1919 г. дапрацоўвае і выдае «Геаграфію Беларусі», першую і, пэўна ж, галоўную сваю кнігу.

«Геаграфія Беларусі» Аркадзя Смоліча — паважны навуковы твор і адначасова жывы, пранікнёны аповяд пра беларускую зямлю, яе прыроду, гаспадарку і народ. У сваім часе яна атрымала шырокае грамадзкае прызнаньне, сталася незаменнаю крыніцаю радзімазнаўства, добра прычынілася да самапазнаньня беларусаў.

У 1920 — 1922 гг. А. Смоліч працуе выкладчыкам Віленскай беларускай гімназіі, чытае геаграфію на настаўніцкіх курсах, становіцца адным з заснавальнікаў і першым старшынёй Таварыства беларускае школы, якое пазьней адыграе немалую ролю ў барацьбе працоўных Заходняй Беларусі за нацыянальную школу і культуру. Смоліч глыбока разумеў, якое вялікае значэньне мае нацыянальная адукацыя, школа ў жыцьці народу. «Абудзіць масы народу ад застою, заклікаць іх да разумнага грамадзянскага жыцця, да культурнай творчасьці можа толькі нацыянальная школа, — пісаў ён. — Нацыянальнае выхаваньне аздаўляе і асьвяжае народныя сілы, выкрывае схаваныя здольнасьці народу, нясе яму духоўную моц, багаціць думку, правільна разьвівае яго розум».

Пагляд Аркадзя Смоліча на школу, на значэньне роднай мовы для ўзгадаваньня дзіцяці грунтаваўся на досьведзе, перажытым яго народамі, ім самім. Некаторыя яго сілагізмы належаць да вечных ісьцінаў, як, напрыклад, гэты: «Асноваю нацыянальнае школы служыць родная мова — адзнака нацыі, яе духоўны твар. Мова зьбірае ў сабе ўсё, што мае дух нацыі. Няма ў нацыі нічога ні малага, ні вялікага, чаго б мова не ведала. Без мовы не адбываецца творчасць народу. Пакуль жыве мова, датуль жыве і народ, датуль і нацыянальнае выхаваньне будзе мець вялікую вагу і значэньне. Адабраць у народу мову — значыць спыніць яго развіцьцё, паставіць на дарозе яго культурнай творчасці глухую перагародку. Эпоха заняпаду мовы ў жыцьці нацыі — гэта эпоха заняпаду ўсяго жыцця народу, спыненьне працы яго розуму: гэта нацыянальная хвароба, самае горшае няшчасьце, якое можа здарыцца ў цэлага народу».

Аднак адной асьветнай справай ў Вільні, з яе гістарычнымі, культурнымі беларускімі традыцыямі, А. Смоліч не абмяжоўваўся. Удзельнікі кааператыва руху на Віленшчыне браты Канчэўскія, М. Арэхва, Э. Будзька ды іншыя на пачатку 20-ых гадоў

пасьпяхова спалучалі задачы сацыяльнай абароны інтарэсаў насельніцтва з нацыянальна-асьветнымі вызвольнымі мэтамі. Смоліч далучаецца і да гэтае дзялянкі грамадзкае працы: яго абіраюць сябрам управы Віленскага хаўрусу кааператараў, прызначаюць інструктарам аддзелу. Аднак кіраўніцтва польскай кааперацыі, якому самастойныя беларускія кааператывы былі косткай у горле, павяло з імі актыўнае змаганьне і пасля двухразовай зьмены ўправы, арышту старшыні гэтага хаўрусу кааператараў Віленшчыны ўдалося, нарэшце, падпарадкаваць яго свайму верхавенству. Не давалі польскія адміністрацыйныя ўлады магчымасьці шырэй разгарнуць і асьветную працу. На кожным кроку вязалі рукі, па-езуіцку ладзілі перашкоды.

Як палітык і эканаміст Аркадзь Смоліч бачыў адкрыта каланіялісцкую скіраванасць палітыкі польскага ўраду ў дачыненні да беларускіх земляў. Перспектывы беларускага нацыянальна-вызвольнага руху ў межах Польшчы бачыліся яму праблематычнымі. А тым часам БССР з яе шасьцю паветамі былой Менскай губерні, якая напачатку здавалася чыста каньютурным тварэньнем, фікцыяй, нечакана сьведчыла аб рэальных здабытках беларусаў на Усходзе. Напрадвесні 1921 г. сялянства там атрымала памешчыцкія, царкоўныя і так званыя скарбовыя землі ў сваё распараджэньне, рэспубліка пакрылася досыць густою сеткай беларускіх школаў, а ўвосень гэтага ж году расхінуў дзьверы Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Гэта былі пераканаўчыя аргументы на карысьць Саветаў, іх нацыянальнае палітыкі. І ведаў пра гэта А. Смоліч не толькі з перыядычнага друку ды лістоў, што ішлі поштаю, а і з больш надзейных, перадаваных з аказіяй Дзяржаўная мяжа тады яшчэ не тварыла жалезнай заслоны. З вясны 1922 г. Смоліч на заказ наркамата асьветы БССР пераапрацоўвае, дапаўняе сваю «Геаграфію Беларусі». Наклад другога выданьня кнігі, выдадзенай Віленскім выдавецтвам Б. Клецкіна, ідзе ў асноўным праз граніцу, у Менск.

У 1922 г. А. Смоліч канчаткова праводзіць рысу пад сваёй палітычнай дзейнасьцю і яшчэ да амністыі Савецкага ўраду дзеячам БНР пераязджае ў Менск для культурна-навуковай працы. Спачатку працуе ў наркамаце земляробства, дзе становіцца, паводле словаў наркома З. Прышчэпава, адным з самых дасьведчаных і аўтарытэтных беларускіх спецыялістаў у галіне эканомікі і аграноміі. З 1923 г.

пачынае чытаць курс географіі Беларусі ды іншых краінаў у Белдзяржуніверсітэце, стварае ў ім кафедру краязнаўства, географічны кабінет. Ініцыюе скліканьне напачатку Менскай, а затым і Усебеларускай краязнаўчых канферэнцыяў, непасрэдна прычыняецца да заснаваньня часопіса «Наш край». Лапідарна і дакладна акрэсьлівае задачы краязнаўчага руху. Бачыць у ім гарантыю таго, што «Беларусь перастане быць краем, невядомым для саміх беларусаў».

У 1924 г. Аркадзь Смоліч у складзе камісіі Дзяржплану БССР праводзіць раянаваньне тэрыторыі рэспублікі, падзяляе яе на 10 адміністрацыйна-гаспадарчых акругаў. Праектуе выданьне часопісу «Плуг», дарадчыка і памочніка земляроба. У 1925 г. абіраецца правадзейным сябрам Інстытуту беларускае культуры, намесьнікам яго старшыні. Арганізуе яго навукова-дасьледчую і выдавецкую працу, клапаціцца аб пашырэнні ў сістэме інстытуту прыродазнаўчых навук. Прыкладае намаганьні для адкрыцьця ў Горы-Горках сельскагаспадарчай акадэміі і Навукова-дасьледчага інстытуту сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Менску. У 1927 г. становіцца першым беларускім прафесарам географіі.

У калектыўных зборніках і асобнымі выданьнямі выходзяць навуковыя працы А. Смоліча «Эканамічнае становішча Беларусі перад вайной і рэвалюцыяй», «Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка і яе акругі», «Тыпы географічных ландшафтаў Беларусі» (абаронена як дысэртацыя), «Арганізацыя сялянскай гаспадаркі ў раёнах Цэнтральнай Беларусі», «Географічны і тапаграфічны нарыс Заходняй Беларусі», «Насельніцтва Заходняй Беларусі, яго нацыянальны і прафесіянальны склад»...

Вывучаючы сельскую гаспадарку як прырытэтную галіну беларускай эканомікі, дасьледчык бачыў, што яна мае свае асаблівасьці, абумоўленыя прыродай і гістарычна. Рэч у тым, што ў разьвіцьці сялянскай гаспадаркі на Беларусі немалую ролю адыграў фактар практычнай адсутнасьці тут ужо з XVI ст. супальнай формы землекарыстаньня. А. Смоліч ведаў, і ў гэтай думцы яго ўмацоўвалі дасьледваньні А. Котава, Л. Літашэнкі, што беларуская сялянская гаспадарка па інтэнсіўнасьці і культурнасьці ў нейкай меры апырэдзіла гаспадаркі разьвітых рэгіёнаў Расеі. Таму, лічыў ён, шматгадовы досвед беларускага селяніна трэба рацыянальна выкарыстаць у сучасным землебудаўніцтве.

Ягоня пагляды падзялялі беларускія вучоныя-аг-

рарнікі С. Скандракоў, А. Трахімаў, І. Кіслякоў, эканаміст Г. Гарэцкі ды іншыя. Знаходзілі яны разуменьне і падтрымку ў тагачаснага кіраўніцтва наркамату земляробства. У 20-ых гадох досыць пасьпяхова ішло разьвіццё сялянскіх гаспадарак, выдзяленьне гаспадароў на хутары і пасёлкі. Маладзейшыя беларускія эканамісты і аграрнікі працавалі пад дэвізам «Зробім Беларусь Даніяй». Неўзабаве вучоныя і практыкі сельскага будаўніцтва ў Беларусі будуць асуджаныя і жорстка пакараныя ўзмацнелым таталітарызмам, за сваю навуковую ініцыятыву і грамадзянскі парыў пойдучь на Гальгофу. Смоліч падзеліць іх лёс. Але яшчэ была сярэдзіна 20-ых і новае грамадзтва не скалалі буры. Яно больш-менш нармальна працавала. Смоліч мусіў на нейкі час адхіляцца ад навуковае працы, дакладней спалучаць яе з утылітарнымі заданьнямі. Адгукаўся на заказ асьветнага ведамства, пісаў «Кароткі курс географіі Беларусі», і ў сааўтарстве з М. Азбукіным «Географію пазаэўрапейскіх краёў».

На пошукі, новыя падыходы Аркадзя Смоліча ў географічнай навуцы зважае навуковая грамадзкасьць краіны. За дасьледваньні «Разьмяшчэньне насельніцтва на тэрыторыі Беларускай ССР» і «Сельскагаспадарчыя раёны, папярэдняя схема і метадалагічныя ўвагі» Рускае географічнае таварыства ўзнагароджвае беларускага вучонага малым залатым медалём. Патрыярх географічнай навукі П. П. Сямёнаў-Цяншанскі вітае Смоліча як дасьледчыка-наватара, прарочыць персьпектыўнасьць яго навуковаму кірунку ў географіі.

Нарэшце, збываецца адна з заповітных мараў Смоліча-вучонага, патрыёта: на базе Інбелкульту адкрываецца Беларускае Акадэмія Навук, жыцьцядзейныя асновы якой, яе статут ён распрацаваў разам з С. Некрашэвічам, У. Ігнатоўскім і В. Ластоўскім. Акадэмія, паводле думкі А. А. Смоліча, павінна завяршыць «працэс нацыянальна-культурнага адраджэньня Беларусі і паставіць яе, зусім яшчэ нядаўна ўбогую і цёмную, у шэраг перадавых культурных краінаў сьвету».

Пры канчатковым усталяваньні таталітарнай сістэмы ў СССР, што рабілася пад выглядам пабудовы сацыялізму, навуковая і мастацкая інтэлігенцыя сталася першай яе ахвярай. Улетку 1930 г. А. Смоліч у ліку ста з лішнім беларускіх навукоўцаў, грамадзкапалітычных дзеячоў і пісьменьнікаў быў арыштаваны, а у красавіку 1931 г. пастановай несудовага

органа ОГПУ высланы на Урал. Пасля заканчэння тэрміну адміністрацыйнай высылкі ў 1935 г. вучоны жыў у Ішыме Омскай вобласці, працаваў у райкалгассаюзе, выкладаў географію ў жывёлагадоўчым тэхнікуме, чытаў лекцыі на курсах удасканалення настаўнікаў. Уначы з 17 на 18 чэрвеня 1937 г. быў другім разам арыштаваны і роўна праз год расстраляны ў Омскай турме. Канчаткова рэабілітаваны ў 1988 г.

Гэтае, фактычна пятае, выданьне (калі ўлічваць яшчэ перапрацаванае менскае выданьне 1925 года, якое выйшла пад назовам «Кароткі курс географіі Беларусі») «Географіі Беларусі», якая сёння вяртаецца да чытача, зроблена з трэцяга віленскага. Кніга напісана аўтарам не паводле палітычна-адміністрацыйных межаў Беларусі, як яны склаліся на пачатку 20-ых гадоў, а згодна з яе этнічнымі рубяжамі.

«Вось жа, калі б тыя беларусы, што прачытаюць гэтую кнігу, — пісаў Аркадзь Смоліч у прадмове да першага яе выданьня, — зацікавіліся сваёй Бацькаўшчынаю, каб узяліся самі за глыбейшае навуковае пазнаньне яе ці асобных праяваў яе жыцця, каб заахваціліся шукаць і бачыць яе арыгінальнае характэрнае, дык бы аўтар лічыў сваю працу дайшоўшай мэты. А калі б у іх хоць крыху пабольшала замілаваньня да свае роднае многапакутнае стараны, такой проста і разам цудоўнай, нават у часы заняпаду свайго поўнай велічы і схаваных сілаў, каб яны паверылі ў яе вялікую будучыню і дзеля будучыні гэтай шчыра працаваць і змагацца пачалі, тады б аўтар быў бы папраўдзе шчаслівы». Ці ж праз семдзсят чатыры гады гэты спадзеў-зварот страціў сваю актуальнасць? Ці адзін з апосталаў 20-ых гадоў не прамаўляе і да нас?

Арсень Ліс

З Ь М Ё С Т.

Прадмовы	Стр. III—IV

Агульны агляд Беларусі.

У С Т У П.

§ 1.	Геаграфія Бацькаўшчыны	1
§ 2.	Карта Беларусі	2
§ 3.	Прастор і насялёньне Беларусі ў параўнаньні з іншымі краямі	4
§ 4.	Адміністрацыйны і палітычны падзел Беларускае зямлі	6

ПРЫРОДА БЕЛАРУСІ (ФІЗЫЧНАЯ ГЕАГРАФІЯ).

I. Выгляд павэрхні зямлі.

§ 5.	Агульныя ўвагі аб прыродзе Беларусі	8
§ 6.	Важнейшыя тыпы беларускіх краявідаў	9
§ 7.	Лядавіковы пэрыод гісторыі нашае стараны	12
§ 8.	Беларусь у старэйшыя геалёгічныя эпохі	18
§ 9.	Узвышшы Беларусі	20
§ 10.	Заходнія ўзвышшы	22
§ 11.	Паўночна-ўсходнія ўзвышшы	29
§ 12.	Нізіны Беларусі	35

II. Клімат Беларусі.

§ 13.	Кліматычныя ўплывы. Вятры	41
§ 14.	Тэмпэратура павётра	43
§ 15.	Павётраныя ападкі	48
§ 16.	Поры году ў Беларусі	51

III. Абводненьне Беларусі.

§ 17.	Беларускія рэкі	54
§ 18.	Вадазборнік Чорнага мора	58
§ 19.	Вадазборнік Балтыцкага мора	66
§ 20.	Гістарычнае значэньне рэкаў	79
§ 21.	Вазёры	80
§ 22.	Балоты	86

IV. Жывая прырода.

	Стр.
§ 23. Грунты Беларусі	91
§ 24. Расьліннасьць Беларусі	95
§ 25. Паходжаньне расьліннасьці ды мэжы пашырэння расьлінаў у Беларусі	100
§ 26. Сьвёт жывёлаў	116

§ 27. Беларусь, як фізычна географічная краіна	113

НАСЯЛЁНЬНЕ БЕЛАРУСІ І ЯГО ГАСПАДАРНАЯ ДЗЕЙНАСЬЦЬ.

V. Этнографічны агляд.

§ 28. Лік, разьмяшчэньне, рух і падзел насялённа Беларусі	117
§ 29. Беларусы	123
§ 30. Нацыянальныя мэншасьці	142
§ 31. Этнографічныя і гістарычныя мэжы Беларусі	145

VI. Сельская гаспадарка.

§ 32. Земляробства	152
§ 33. Засэвы і ўраджаі палявых расьлінаў	154
§ 34. Сыстэмы або спосабы земляробства	160
§ 35. Гародніцтва, садоўніцтва і пчалярства	162
§ 36. Гадоўля скаціны	164

VII. Прамысловасьць і гандаль.

§ 37. Лясныя промыслы. Рыбацтва	166
§ 38. Мінэральныя багацьці ды іх здабываньне	169
§ 39. Рамясло	173
§ 40. Хвабрычна-заводзкая прамысловасьць	179
§ 41. Адходныя промыслы і эміграцыя	184
§ 42. Гандаль	185
§ 43. Дарогі	188

§ 44. Дзяленьне Беларусі на краіны	195
Табліца: Павёты Беларусі	199

Паасобныя краіны Беларусі.

	Стр.
I.	Полацкае Наддзвін'не 201
II.	Віленская краіна 217
III.	Менская краіна 231
	Верхнебярэзінская краіна 252
IV.	Наднёманская краіна (Горадзеншчына) 257
	Надбужанская краіна (Падлясьсе) 269
V.	Вялікая Палёская нізіна 276
	Піншчына 284
VI.	Беларускі лесастэп 298
	Радань (Паўднёвая Магілёўшчына) 298
VII.	Дняпроўскае ўзгор'е 305
	Мсьціслаўшчына 305
	Варшанская краіна 311
VIII.	Віцебская краіна 319
IX.	Смалёншчына 328
	Што чытаць па географіі Беларусі 343
	Альфабэтны сьпіс географічных найменьняў 346
	Сьпіс рысункаў і картаў 361
	Пасьляслоўе 365
	Зьмест 371

Навукова-папулярнае выданне

Смоліч Аркадзь Антонавіч

ГЕОГРАФІЯ БЕЛАРУСІ

4-е выданне

Асобныя выхадныя звесткі даюцца
па жаданні заказчыка.

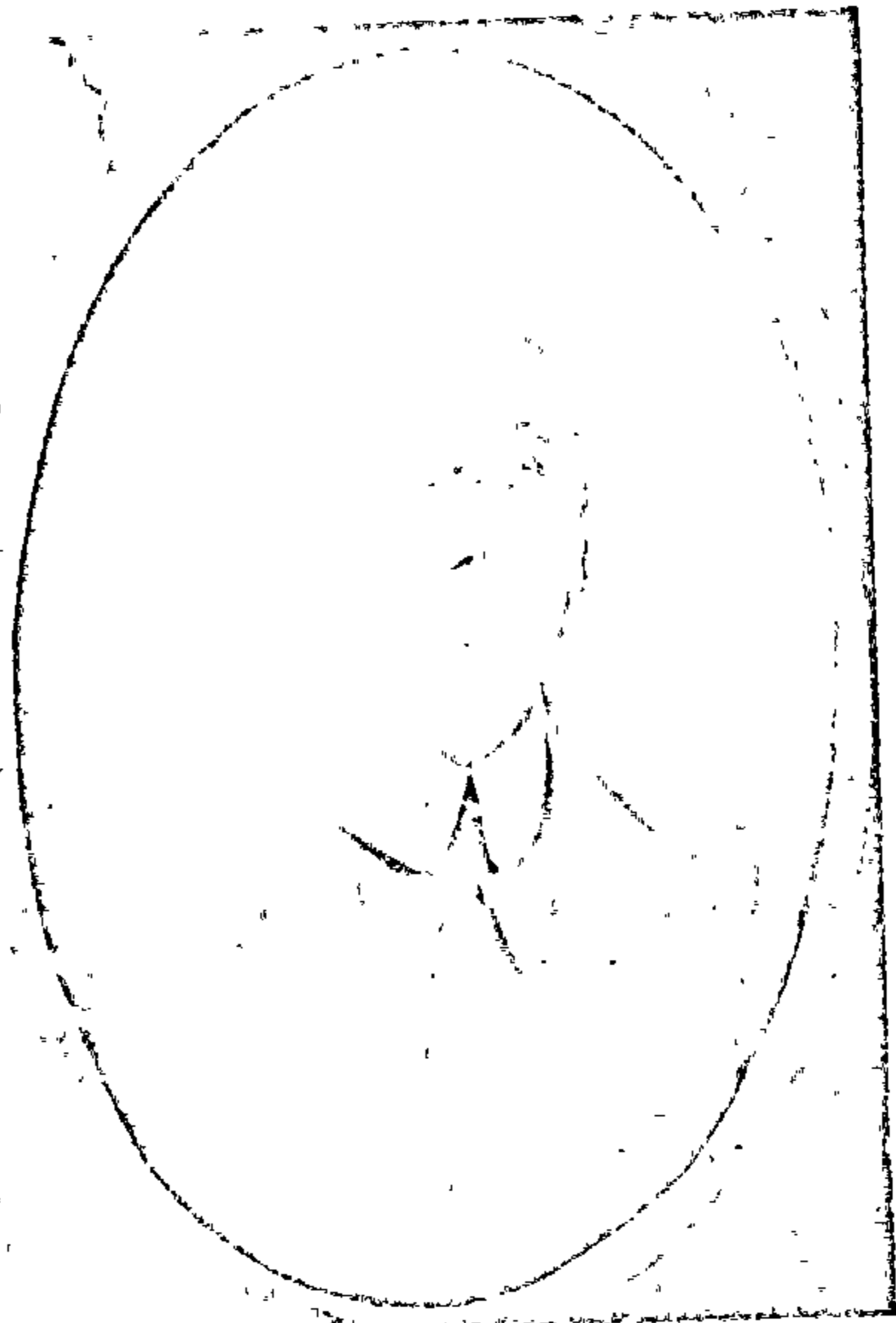
Рэдактар Г. П. Касцялецкая
Мастак, мастацкі рэдактар Г. І Мацур
Тэхнічны рэдактар С. Л. Сармант
Камп'ютэрная вёрстка С. Л. Сармант, М. І. Лазука
Аператар Т. А. Касцяневіч
Карэктары Л. П. Жыткавец, Р. І. Іваненка

Выданне падрыхтавана да друку на камп'ютэрнай
сістэме выдавецтва «Беларусь».

Падп. да друку з арыгінала-макета 24.06.93. Фармат
60×90 1/16. Папера кн.-часоп. Гарнітура Балтыка. Ум.
друк. арк. 24,0. Ум. фарб.-адб. 24,25. Ул.-выд. арк. 24,74.
Тыраж 10 000 экз. Зак. 349.

Ордэна Дружбы народаў выдавецтва «Беларусь» Міні-
стэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ
№ 2. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграф-
камбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

Аркадзь Смоліч (1891—1938) — выдатны палітычны дзеяч часоў аднаўленьня беларускае дзяржаўнасьці. Загінуў у часе сталінскіх рэпрэсіяў. Быў ідэолагам і тэарэтыкам Беларускае Сацыял-Дэмакратычнае Партыі, адным са стваральнікаў Беларускае Народнае Рэспублікі, займаў пасаду міністра асьветы ў першым урадзе. Як таленавіты навуковец Аркадзь Смоліч зрабіў вялікі ўклад у разьвіцьцё эканомікі і агранаміі Беларусі, высока ацэнены сучасьнікамі. Але найважнейшая праца, што зрабіла ягонае імя славым, — «Геаграфія Беларусі». На ёй узгадоўваліся пакаленьні нацыянальна-сьведамай моладзі. Кніга і сёньня застаецца неперасягнутым узорам навукова-папулярнага апісаньня нашае зямлі.